

De dwaaltocht van het
sociaal-darwinisme

Enkele andere boeken van Uitgeverij Nieuwezijds

DARWIN Over het ontstaan van soorten
DARWIN De afstamming van de mens
DARWIN Het uitdrukken van emoties bij mens en dier
DARWIN De autobiografie van Charles Darwin
BRAECKMAN Darwins moordbekentenis
SCHILTHUIZEN Het mysterie der mysteriën
EKMAN Gegrepen door emoties
KEESTRA (RED.) Doorbraken in de natuurkunde
KEESTRA (RED.) Tien westerse filosofen
VERMIJ De wetenschappelijke revolutie

De boeken van Uitgeverij Nieuwezijds zijn verkrijgbaar in de boekhandel.
Zie ook: www.nieuwezijds.nl

De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme

Vroege sociale interpretaties
van Charles Darwins theorie
van natuurlijke selectie,
1859-1918

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof.mr. P.F. van der Heijden
ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit

op dinsdag 28 oktober 2003, te 14.00 uur

door
Cornelis Andreas Marie Hermans
geboren te Horst

Promotor: Prof.dr. P. de Rooij, Faculteit der Geesteswetenschappen,
Universiteit van Amsterdam

Deze publicatie kwam tot stand met steun van nwo, de Nederlandse
Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek

Dit boek is gedrukt op Tauro Offset papier (iso-norm 9707)

Uitgegeven door: Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam

Omslagontwerp: Marjo Starink, Amsterdam

Zetwerk: Holland Graphics, Amsterdam

Druk: Hentenaar bv, Nieuwegein

Copyright © 2003, Cor Hermans

ISBN 90 5712 176 X

NUR 740

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of op
welke andere wijze ook en evenmin in een retrieval system worden
opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Man, like every other animal, has no doubt advanced to his present high condition through a struggle for existence consequent on his rapid multiplication; and if he is to advance still higher he must remain subject to a severe struggle. Otherwise he would soon sink into indolence, and the more highly-gifted men would not be more successful in the battle of life than the less gifted.

Charles Darwin, The descent of man, 1871

In one of my latest conversations with Darwin he expressed himself very gloomily on the future of humanity, on the ground that in our modern civilization natural selection had no play, and the fittest did not survive.

*Alfred Russel Wallace, 'Human selection', in:
Fortnightly Review, 1890*

It has been generally accepted hitherto that such beneficial influences as education, hygiene, and social refinement had a cumulative action, and would of themselves lead to a steady improvement of all civilized races. This view rested on the belief that whatever improvement was effected in individuals was transmitted to their progeny, and that it would be thus possible to effect a continuous advance in physical, moral, and intellectual qualities without any selection of the better or elimination of the inferior types. But of late years grave doubts have been thrown on this view, owing to the researches of Galton and Weismann as to the fundamental causes to which heredity is due.

*Alfred Russel Wallace, 'Human selection', in:
Fortnightly Review, 1890*

The feast which Nature spreads before us, according to Malthus' metaphor, is only sufficient for a limited number of guests, and the one question is how to select them.

*Leslie Stephen, 'Ethics and the struggle for existence', in:
The Contemporary Review, 1893*

Voorwoord

Over de vertaling van Charles Darwins boeken laat zich een aparte geschiedenis schrijven. Daaruit zou blijken dat van zijn belangrijkste werken steeds binnen enkele jaren Nederlandstalige uitgaven zijn verschenen. Van *On the origin of species* (1859) was een Nederlandse vertaling beschikbaar vanaf 1864. Alleen de Duitse (1860) en de Franse vertaling (1862) waren er duidelijk eerder, terwijl de Russische en Italiaanse in hetzelfde jaar verschenen als de Nederlandse. Van *The descent of man* verscheen al een Nederlandse vertaling in hetzelfde jaar waarin het Engelstalige origineel verscheen (1871). Ook nu waren het Duitsland, Rusland, Italië en Frankrijk waar, naast Nederland, Darwins nieuwe boek relatief snel in vertaling verscheen. Van *The expression of emotions in man and animals* (1872) verscheen al na één jaar een Nederlandse uitgave. Dit keer waren alleen de Duitse en Russische vertaling er eerder, maar de Franse en Italiaanse later.¹ Van de drie genoemde Darwin-boeken zijn tussen 2000 en 2002 nieuwe Nederlandstalige uitgaven verschenen.²

In het licht van deze tamelijk consequente aandacht vanuit Nederland voor het werk van Darwin, is het verbazingwekkend dat er niet eerder een uitgebreide Nederlandse studie naar de sociale invloed van zijn evolutietheorie is verschenen. Dit boek probeert daarin verandering te brengen. Ik heb me beperkt tot de drie Europese landen waar de schok van Darwins theorie het eerst en het meest zichtbaar werd gevoeld: Engeland, Duitsland en Frankrijk. Daar – en in de Verenigde Staten, waarop eerdere studies van het ‘sociaal-darwinisme’ zich sterk hebben geconcentreerd – werden de grote lijnen van het sociale Darwin-debat uitgezet. Op de reconstructie van die lijnen, van de rede-neerpatronen die de sociaal-darwinistische vertogen over landsgrenzen heen hun eenheid gaven, heb ik me met voorrang gericht. Mijn keuze om Nederland niet in deze studie te betrekken blijft zonder twijfel discutabel. Hopelijk wordt iemand hierdoor geprikkeld om deze taak, die

ik louter uit noodzakelijke zelfbeperking terzijde heb gelaten, op zich te nemen.

Ik heb lang – te lang volgens mijn dierbaren – over dit boek gedaan. Traagheid, aarzeling, vertwijfeling, een drukke baan en andere onvolkomenheden mijnerzijds hebben daarbij zeker een rol gespeeld. Maar belangrijker is dat ik maar moeilijk afscheid kon nemen van een onderwerp dat mij, haast letterlijk, boeide. Dat ik die eigenschap deel met een bont internationaal gezelschap van scribenten dat zich, dankzij een niet aflatende productiviteit, de ertitel *the Darwin-industry* heeft verworven, is wellicht een excuus. Het was leuk genoeg om er lang over te doen. Desondanks is het niet mogelijk gebleken om alles te lezen wat over Darwin, de darwinisten en de sociale context en doorwerking van hun ideeën is verschenen en nog steeds, zonder ophouden, verschijnt. Ik kan me troosten met de gedachte dat tegen een hele industrietak niet op te lezen valt. Bovendien, de beste manier om met een overdaad aan informatie om te gaan is: er zelf aan bijdragen.

Ik dank mijn promotor prof. Piet de Rooy voor zijn scherpzinnige adviezen en correcties, steeds tijdig afgewisseld met vriendelijke bemoeiding. Aan mijn eerste verkennende gesprekken met prof. Dirk van Arkel, lang geleden in Leiden, bewaar ik de beste herinneringen. Stimulerend was de deelname aan het symposium *Sociale evolutie*, onder leiding van Nico Wilterdink gehouden door het Amsterdams Sociologisch Tijdschrift en onder die titel als boekaflevering van het AST verschenen.³ Johan Braeckman ben ik erkentelijk voor zijn waardevolle suggesties bij de eindtekst. En mijn collega's verdienen een pluim omdat ze, dankzij een goed ontwikkeld empatisch vermogen, niet té vaak vroegen hoe ver ik al gevorderd was. Ik dank verder iedereen die mij de afgelopen jaren heeft gesteund, moreel, intellectueel of met concrete diensten. In het bijzonder wil ik mijn vrouw Corry bedanken voor de stapels kopieën die ze voor me maakte, de boeken die ze voor me leende en vooral voor haar engelengeduld.

Inhoud

<i>Proloog Moreau's droom</i>	I
1 <i>Een omstreden begrip: sociaal-darwinisme</i>	11
Individu of collectief?	11
Conservatief of progressief?	14
Mythe of wetenschap?	18
Een stoet van definities	22
2 <i>De ontvoogding van de natuur</i>	39
Natuurlijke selectie, een mentale revolutie?	39
Het glanzend universum van Leibniz	43
Providentia – utopia	54
De lange weg naar ‘natuurlijke selectie’	72
3 <i>De ineensorting van het oude bouwwerk</i>	91
Darwins twijfel	91
Malthus, de inspirator	101
De tweede darwinistische revolutie	118
4 <i>Een belastende mentale erfenis</i>	133
Het antropologisch perspectief: de verwildering van de mens	133
Bagehots analogie	145
De antithesen van William Rathbone Greg	160
5 <i>De geologie van het sociaal-darwinisme</i>	185
(Te) beschaafde naties	185
De oorlog van 1870	194
“Les sociologues darwiniens”	204
Sociaal-darwinistische thema's	225
6 <i>Spencers val</i>	239
Tussen twee werelden	239

Te licht voor Westminster Abbey	248
Darwin, concurrent en bondgenoot	251
Aansporing of selectie?	261
Exit Lamarck: darwinisme en collectivisme	281
Isolement	293
7 <i>De biologische utopie van Alfred Wallace</i>	305
Herinnering aan Owen	305
De hyper-selectionist	313
Socialisme en selectie	321
8 <i>Wetenschap als remedie</i>	331
Mensen meten en verbeteren: Galtons nationale eugenetica	331
De Duitse Spencer: Albert Schäffle en het 'sociale lichaam'	360
Otto Ammon en de antropologie van de dienstplichtigen	376
Sociologen als sociaal-pathologen	399
Lapouge en het selectionisme	421
De sociale heelmeeesters van Krupp	433
9 <i>Haeckels strijd om de Duitse ziel</i>	449
De cultuurfilosoof en het spook van het ultramontanisme	449
De natuurfilosoof: cel, stam, kosmos	467
Sociaal-monistische vergezichten	475
Spartaanse selectie	485
<i>Epiloog Het Darwin shopping centre</i>	491
<i>Appendix Overzicht van een historisch debat</i>	507
<i>Summary</i>	531
<i>Noten</i>	539
<i>Bibliografie</i>	603
<i>Register</i>	617

Proloog

Moreau's droom

“Toen nam ik een gorilla”, zei Moreau, “...en daarmee maakte ik, werkend met uiterste zorgvuldigheid en de ene na de andere moeilijkheid overwinnend, mijn eerste mens. De hele week, dag en nacht, vormde ik hem om. Bij hem waren het vooral de hersenen die omgevormd moesten worden ... Ik vond hem een vrij aardig specimen van het negroïde type toen ik hem af had ...”¹

Victoriaans Engeland toonde zich behoorlijk geschokt door H.G. Wells' zwarte utopie *The island of Doctor Moreau* (1896). Het was het verhaal van een berucht vivisector (Moreau), die Engeland onder druk van de publieke opinie had moeten verlaten en die vervolgens zijn geheime wetenschappelijke experimenten voortzette op een onbekend tropisch eiland, dat hij geleidelijk bevolkte met zo'n zestig mensachtige wezens, die hij via uiterst pijnlijke operaties op dieren tot stand bracht (de 'Beestmensen'). Wat sommige Victoriaanse lezers onaangenaam beroerde was de zinloze wreedheid van het leven op Moreau's eiland, waarin de bioloog Edward Prendick na zijn schipbreuk bij toeval terecht kwam. Droog legde Moreau aan Prendick uit: “De natuurstudie maakt een man uiteindelijk net zo meedogenloos als de natuur zelf is.” Wells' novelle kon slechts gelezen worden als een onverhulde aanval op een evolutiebiologie die zelf het heft in handen meende te kunnen nemen. En die daarmee het leven niet alleen van zijn geheimen, maar ook van zijn waardigheid dreigde te beroven. Wat Moreau, als een Faust overmeesterd door de betovering van zijn research-project, aanzag voor “een proces van humanisering”, verkeerde in werkelijkheid in een proces van animalisering: al Moreau's creaturen vielen terug naar hun vroegere dierlijke staat en de echte mensen op het eiland, met Prendick als enige uitzondering, werden er het slachtoffer van. Moreau's geloof in de grenzeloze plasticiteit van alle levende vormen, fysiek én mentaal (“een varken kan worden onderricht”), bleek slechts natuurwetenschappelijke hybris.²

The island of Doctor Moreau bevatte diverse verwijzingen naar het darwinisme. Edward Prendick, de centrale figuur en verteller, was een leerling van Huxley, Darwins waakhond en prijsvechter. De deels aapachtige eigenschappen van de 'Beestmensen' konden gemakkelijk worden herkend als een verwijzing naar de darwinistische afstammingsleer. Moreau betoonde zich bijna achteloos een aanhanger van de theorie van natuurlijke selectie ("Ik heb nog nooit gehoord van iets nutteloos dat niet uit dit bestaan werd weggevaagd, vroeger of later. U wel?") en uit het feit dat de nakomelingen van de 'Beestmensen' de dierlijke vorm vertoonden van vóór Moreau's ingreep, werd de darwinistisch klinkende conclusie getrokken dat er van erfelijkheid van verworven eigenschappen klaarblijkelijk geen sprake was.³

Het meest pijnlijke aspect van het boek was wellicht dat het de belangrijkste troost die aan het darwinisme kon worden ontleend, wegnam: de evolutietheorie had dan weliswaar de mens van zijn metafysische troon gestoten door hem in te lijven bij het dierenrijk, ze had tegelijk de status van de wetenschap enorm verhoogd en het geloof in het wetenschappelijk kunnen een stevige stimulans gegeven. Voor het eerst leek de mens echt toegang te hebben gekregen tot de geheimen van de organisatie van het leven. H.G. Wells' boek ondermijnde die troostrijke gedachten door de idee van de biologische maakbaarheid *ad absurdum* te voeren. De zonderlinge 'doctor Moreau' symboliseerde het maatschappelijk gevaar dat op de loer lag wanneer men wetenschappelijke onderzoekers hun gang liet gaan in hun obsessieve hang naar controle van de evolutie van het leven. Het bijzondere was dat deze waarschuwingen tegen een overambitieuze en onethische natuurwetenschap vloeiden uit de pen van een *insider*: de jonge Wells had, als beursstudent, in Londen biologielessen van Huxley gevolgd, net als zijn held Prendick. Wells was aanvankelijk zelfs een van Huxley's sterleerlingen, maar bleek uiteindelijk, rusteloos voortgedreven als hij werd door zijn rijke fantasie, niet over het geduld te beschikken dat voor serieus wetenschappelijk onderzoek nodig is.⁴ Niettemin, in het jaar dat Huxley hem onder zijn hoede had, onderging Wells voor eens en altijd de invloed van het darwinisme en zijn leermeester bleef zijn grote voorbeeld. Wells had dus geen persoonlijk motief om de evolutiebiologie moedwillig in een kwaad daglicht te stellen. We mogen aannemen dat zijn bezorgdheid oprecht was. Ook Huxley zelf was zich, in het laatste deel van zijn turbulente carrière als vechter voor Darwins zaak, indringende vragen gaan stellen over de ethische gevolgen van de evolutietheorie.⁵

Was er een serieuze aanleiding voor de zorgen van Wells en Huxley? Dreigde de darwinistische biologie – of beter: de vrijelijke toepassing daarvan – hier en daar inderdaad te ontsporen en een richting te gaan volgen die onethisch was? Natuurlijk waren er de verontrustende plannen van de eugenetica, die nieuwe, door Darwins neef Francis Galton uitgevonden, discipline waarin de jonge kennis van de evolutie en van de erfelijkheid werden gecombineerd om biologische mensverbetering te bewerkstelligen. Dwangmaatregelen om minderwaardig geachte personen in hun voortplanting te belemmeren, werden door sommige eugenetici niet uitgesloten. En er was dat amorfe, ongedefinieerde en veelkoppige verschijnsel van het sociaal-darwinisme.

De ware betekenis van het sociaal-darwinisme is in de historische literatuur al geruime tijd een discussiepunt. Sinds de jaren vijftig zijn er diverse serieuze pogingen ondernomen om de alarmerende visie, die inhield dat vooral in Amerika, Engeland en Duitsland talrijke toonaangevende intellectuelen – in wetenschap, literatuur en politiek – als ‘sociaal-darwinisten’ moesten worden beschouwd, te nuanceren of zelfs te weerspreken. In het eerste hoofdstuk zal ik enkele kenmerkende verschillen in de historische interpretaties van het sociaal-darwinisme de revue laten passeren, met bijzondere aandacht voor de diverse definities die in omloop zijn. Een uitgebreider overzicht van dit historisch debat is in het appendix opgenomen.

Is er niet al genoeg over het sociaal-darwinisme geschreven? Ja, als we naar het grote aantal verschenen publicaties kijken. Nee, wanneer we ons de kritische vraag stellen of de diverse raadsels die het sociaal-darwinisme omvat van een bevredigende oplossing zijn voorzien. Ik noem enkele van deze raadsels, die aanleiding zijn geweest voor het schrijven van dit boek. Welke rol heeft Darwin ten aanzien van het sociaal-darwinisme gespeeld en draagt het verschijnsel dus terecht zijn naam? Is het sociaal-darwinisme niet gewoon terug te voeren op de uitgesproken individualistische *laissez faire*-filosofie van de socioloog Herbert Spencer? Is het overwegend een conservatief verschijnsel of manifesteerde het zich evenzeer, of wellicht nog meer, in de kring van sociaal-politieke hervormers? Is het sociaal-darwinisme het product van bewuste mythetvorming of had het aanwijsbare invloed in wetenschap, literatuur en politiek? Wat veroorzaakte dat sociaal-darwinistische denkbeelden in meer of mindere mate aanhang hadden? Hoe valt te verklaren dat het sociaal-darwinisme zich in zoveel varianten voordeed? Heeft deze veelvormigheid (die het zo moeilijk grijpbaar maakt) wellicht tot gevolg dat het geen consistent geheel van denkbeelden

vormt? Was de eugenetica een uitingsvorm van het sociaal-darwinisme of was het een op zichzelf staand verschijnsel? In hoeverre hebben sociaal-darwinistische opvattingen bijgedragen aan racistische ideologieën?

Maar het grootste raadsel is: wat is nu eigenlijk ‘sociaal-darwinisme’? Het antwoord laat zich niet vinden door eenvoudig naar de juiste definitie te zoeken. Alleen een uitgebreide analytische beschrijving van de historische samenhang tussen de aan het darwinisme gelieerde sociale denkbeelden kan het sociaal-darwinisme definiëren. De samenhang is de definitie. Het is niet toevallig dat degenen die de zinvolheid van het concept sociaal-darwinisme betwijfelen of betwisten, juist wijzen op de onsamenhangendheid van de diverse uitingen die onder dat begrip zijn gerangschikt. Er zijn momenten geweest waarop ik gedacht heb dat de aanhangers van deze atomistische visie op het sociaal-darwinisme, met hun stelling dat er slechts sprake is geweest van een aantal verspreid voorkomende, sterk uiteenlopende, onsamenhangende, sociaal-darwinistische denkers en denkbeelden, gelijk hadden. Het was vooral de opvallende verwantschap in de *redeneerpatronen* die ik in vele sociaal-darwinistische publicaties uit de laatste decennia van de negentiende eeuw en de eerste jaren van de twintigste aantrof, die me van het tegendeel heeft overtuigd. Dit is de eerste vorm van samenhang die het sociaal-darwinisme zijn eenheid kan geven. Men zou het de *logische samenhang* kunnen noemen. Daarnaast is er de *biografische samenhang*, al datgene wat de sociaal-darwinisten in hun levensloop met elkaar verbindt, de culturele kringen waarin zij verkeerden en waarbinnen zij gedachten uitwisselden. Dit kan mede een verklaring zijn voor de eerstgenoemde samenhang der redeneringen. Het zoeken naar onderlinge verbanden en verwantschappen in de levens van de sociaal-darwinisten is de reden voor de terugkerende aandacht in de navolgende hoofdstukken voor het biografische detail. Het staat overigens nog te bezien of de banden tussen bepaalde individuele sociaal-darwinisten zo stevig waren dat er van enkele ‘scholen’ kan worden gesproken, zoals in de oudere literatuur wel is gedaan.⁶

Ten slotte is er de *historische samenhang* van de ontwikkelingslijnen in de periode 1860-1918. Het kan hierbij gaan om ‘externe’ politieke, sociale en wetenschappelijke ontwikkelingen waarmee het werk van sociaal-darwinisten verbonden blijkt, maar ook om ‘interne’ algemene lijnen die zich binnen het domein van hun werk manifesteren. Ik ben ervan overtuigd geraakt dat het sociaal-darwinisme noch een losse verzameling opvattingen is, noch een coherente en gesloten ideologie, maar een verschijnsel dat zich geleidelijk in een aantal fasen heeft ont-

wikkeld. Een intellectueel proces dat de eerste generaties doormaakten die zich voor de opgave gesteld zagen om de sociale *impact* van Darwins leer van de biologische evolutie te verwerken en te vertalen in een sociaal-politiek en sociaal-wetenschappelijk programma. Dit gefaseerde proces van de verwerking van Darwins evolutietheorie uit 1859 in het sociaal-politieke en sociaal-wetenschappelijke denken, vormt het eigenlijke verschijnsel 'sociaal-darwinisme'. Deze term zou daarom niet moeten worden gebruikt om exclusief één bepaalde idee mee aan te duiden, zoals de radicaal liberale opvatting dat men de maatschappelijke strijd om het bestaan geheel onbeteugeld zijn werk moet laten doen. Ik zal de term 'sociaal-darwinisme' gebruiken als benaming voor het collectieve denkproces dat naar aanleiding van *The origin of species* ontstond, dat tussen 1860 en 1918 enkele generaties – ongeacht hun politieke achtergrond – in de ban hield en dat in die periode verschillende verschijningsvormen had omdat het als denkproces evolueerde. Net zo goed als moet worden vermeden dat men het sociaal-darwinisme vereenzelvt met één bepaalde idee of ideologie, moet ook worden voorkómen dat men het uitsluitend associeert met één bepaalde fase, in plaats van met het hele proces. Alleen door het sociaal-darwinisme correct te historiseren, kan men het begrijpen. Dat vereist het blootleggen en onderscheiden van de verschillende lagen in het sociaal-darwinistisch denkproces.

Ik volsta op dit moment met het globaal in beeld brengen van deze lagen.

De eerste laag wordt gevormd door de darwinistische antropologie die in de periode 1860-1865, dus onmiddellijk na de publicatie van Darwins *Origin of species*, tot ontplooiing kwam. Daarmee werd als het ware ingehaald wat Darwin bewust in zijn *Origin* achterwege had gelaten, namelijk het bespreken van de betekenis van de biologische evolutieleer voor het ontstaan en de ontwikkeling van de mens. De discussie draaide in deze fase om de plaatsbepaling van de mens als onderdeel van de geëvolueerde natuur, het zoeken naar de oorsprong van de mens als biologisch en cultuurscheppend wezen.⁷

De tweede laag (die grofweg tussen 1865-1872 ontstond) betreft de publicaties van Walter Bagehot, William Greg en Francis Galton waarin de basis voor alle latere sociaal-darwinistische redeneerpatronen werd gelegd.⁸ Zij gingen een stuk verder dan de darwinistische antropologen door expliciet uitwerking te geven aan de gedachte dat natuurlijke selectie ook kan worden toegepast op de evolutie van de maatschappij als collectief fenomeen. De basis voor deze gedachte was al door Herbert Spencer gelegd, die in deze jaren zijn korte bloeipe-

riode doormaakte. Van bijzonder belang voor de latere discussies was de in deze fase opkomende idee van de fundamentele spanning tussen natuur en cultuur, waarin de mens als verstoorder van de natuurlijke selectie werd opgevoerd. Darwin sloot in *The descent of man* (1871) bij deze opvattingen aan en zorgde er zodoende voor dat ze, wat enkele kernpunten betreft, een bestanddeel van het darwinisme zelf werden.⁹ In deze jaren vond de cruciale omslag plaats van natuurlijke naar sociale selectie. Kenmerkend is dat het begrip ‘sociale selectie’ voor het eerst (door de Franse antropoloog Paul Broca) werd gebruikt in een recensie uit 1872 van Darwins *Descent*.¹⁰ De sociale interpretatie van het darwinisme liet zich nog sterk leiden door de uitgangspunten van de *political economy* als de overheersende maatschappijfilosofie, opgebouwd rond de waarden van het economisch liberalisme. Niet alleen Spencer, maar ook Bagehot en Greg waren uit de optimistische traditie van de *political economy* voortgekomen. Maar de pessimistische interpretatie van de sociale selectie (die het *ontbreken* van een adequate selectie in de moderne gecultiveerde samenleving aan de kaak stelde en die daarbij steeds weer refereerde aan de antithetische verhouding tussen natuur en cultuur) was in aanleg bij Greg en Galton al aanwezig.

De derde laag werd toegevoegd in de jaren 1872-1880 toen, althans in Engeland, de roem van Spencers optimistische sociaal evolutionisme begon te tanen. Het inmiddels verzelfstandigde begrip sociale selectie (of kortweg ‘selectie’, zonder de toevoegingen ‘natuurlijk’ of ‘sociaal’) werd in volle breedte op al zijn toepassingsmogelijkheden onderzocht. Divergentie in het sociaal-biologische debat was het resultaat. Galtons eugenetica zorgde, als steeds terugkerend thema, toch nog voor enige eenheid in dit debat. De *political economy* verloor, mede door toedoen van de economische depressie die na het topjaar 1873 inzette, haar glans. De sociologie – op grond van Comte’s hiërarchie der wetenschappen opgevat als de hoogste en meest complexe wetenschap die diende te worden opgebouwd op de fundamenten van de biologie – ontwikkelde de ambitie om de rol van de *political economy* over te nemen, daartoe geïnspireerd door het darwinisme.

De vierde laag in het sociaal-darwinistisch denkproces, die werd toegevoegd in de decennia na 1880, werd gekenmerkt door de pessimistische geluiden die hun intrede in het darwinisme deden: de associatie van evolutie met vooruitgang verloor haar vanzelfsprekendheid. Bovenal waren dit de jaren van het neodarwinisme, de destijds reeds gebruikte benaming voor het pansélectionisme van August Weismann: ‘selectie’ was in deze periode, zowel in de neodarwinistische biologie als in de sociologie, een kernbegrip dat alles in de evolutie kon verkla-

ren (vandaar 'panselectionisme'). De sociologie weerspiegelde het pessimisme van de *fin de siècle*-tijd door zich te presenteren als sociale pathologie. Ze stopte niet bij het diagnosticeren van de maatschappelijke ziekteverschijnselen, maar wilde ook de receptuur voor de genezing geven en omarmde daarbij Galtons eugenetica, die op kunstmatige wijze de rol van selectieprocessen in de menselijke voortplanting wilde herstellen. Naast Weismann en Galton waren vooral de Fransman Vacher de Lapouge (wiens *Les sélections sociales* in 1896 verscheen) en de Engelsman Benjamin Kidd (*Social evolution*, 1894) in deze periode invloedrijk. De degeneratievrees en de hoop op een sociologie op eugenetische grondslag die de 'nationale efficiëntie' zou herstellen, gaven deze laag, in vergelijking tot de voorgaande, weer meer substantie en eenheid.

De vijfde laag – die in de tijd de voorgaande overlapte – is het monisme van Ernst Haeckel en zijn volgelingen. Hierin manifesteerde zich het streven naar een nieuwe synthese, dat grofweg de jaren 1892-1918 besloeg. Het op basis van het darwinisme ontwikkelde sociaal-biologische programma werd overkoepeld en gebundeld door een sciëntistische wereldbeschouwing, die wetenschap en religie opnieuw met elkaar wilde verbinden. De natuurwetenschappelijke en sociologische ambitie omvatte nu, naast de wens om het beleid van de overheid te beïnvloeden, daarenboven ook de wens om bepalend te zijn voor de algehele levensvisie van het niet-religieuze deel van de bevolking. Hoewel deze ambitie na 1918 niet eensklaps overal verdwenen was en het sociaal-darwinisme niet plotseling in dat jaar ophield te bestaan, hadden de pijnlijke ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog een ontvlechterende werking. Aan de echte fascinatie door de sociale mogelijkheden van het darwinisme kwam voorlopig een eind.¹¹ Het *fin de siècle* als culturele periode – 1870 tot 1914 – behoorde na de oorlog bovendien definitief tot het verleden; de hoofdrolspelers van weleer waren inmiddels overleden (Spencer en Wallace) of uitgeblust (Haeckel).

Gedurende dit gehele, uit vijf lagen opgebouwde, proces traden er enkele belangrijke verschuivingen op. De lang door de *political economy* gedomineerde sociaal-economische en individualistische denkwijze werd geleidelijk vervangen door een sociologische benadering die de maatschappij opvatte als een reëel organisme, als een collectief verschijnsel dat men, desgewenst, gezonder kon maken door de uiterlijke omstandigheden waarin het zich ontwikkelde te verbeteren. Voor de *political economy* daarentegen had de maatschappij niet als een aparte realiteit gegolden, maar als de denkbeeldige optelsom van individuen

en individuele strevingen. Deze verschuiving ging dus gepaard met een overgang van individualisme naar collectivisme. De sociologische zienswijze, met haar reële maatschappijbegrip, paste bij een sterkere benadrukking van algemene sociale belangen tegenover louter individuele en bij een actievare overheid, die tot taak had de maatschappij op efficiënte wijze te besturen. Het werd de ambitie van de sociologie om de politici hierbij te assisteren. Zo kreeg het ideaal gestalte van een wetenschappelijke politiek, die haar beleid baseerde op de wetmatigheden die de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen hadden ontdekt. Het resultaat was een sociologie, die door een aanzienlijk deel van haar beoefenaren werd gezien als een *sociale biologie* en die zich steeds meer ontwikkelde tot een toegepaste wetenschap, ten dienste van het overheidsbeleid. De algemene antropologische en filosofische beschouwingen over de nieuwe plaatsbepaling van de mens als onderdeel van de evoluerende, ‘gedarwiniseerde’, natuur werden geleidelijk overschaduwed door steeds specifiekere en concretere sociaal-wetenschappelijke analyses, concepten en aanbevelingen, zoals ‘raciale hygiëne’ en ‘nationale efficiëntie’. Het darwinisme leek in de sociologie vooral het beleidsmatig denken te stimuleren. Diverse sociologen zagen hun wetenschap, lang vóórdat deze zich had kunnen vestigen als een *academische* wetenschap, als een *publieke* wetenschap of beleidswetenschap (men zou ook kunnen zeggen: een *sociale* wetenschap in de ware zin van het woord). De toepassing van de sociologische (vaak sociaal-biologische) analyses op concrete maatschappijproblemen kon als pendant worden gezien van het veldwerk en het laboratoriumexperiment van de bioloog.

Dit zijn enkele van de grote lijnen, maar het is niet het hele verhaal. Om dat te vertellen is veel meer ruimte nodig en ik excuseer me bij voorbaat bij de lezer voor de lengte van wat volgt. Ondanks mijn keuze om me vooral te richten op de ontwikkelingen in enkele Europese landen, bestrijkt deze studie een breed terrein. Het is overigens niet mijn doel om ten aanzien van die landen (Engeland, Duitsland, Frankrijk) een compleet overzicht van de nationale ontwikkelingen te geven. Ik heb mij bewust beperkt tot de meest invloedrijke of kenmerkende actoren. Nationale verschillen daarbinnen zijn zeker relevant, maar niet minder belangrijk is het internationale en internationalistische aspect: zowel de invloedslijnen als de persoonlijke contacten tussen de sociaal-darwinisten overschreden de nationale grenzen. Het waren, zoals ik hoop te kunnen verduidelijken, geen losstaande, geïsoleerde individuen; evenmin als het sociaal-darwinisme een onsamenhangend sa-

menraapsel was van onverbonden ideeën. Er is sprake van elkaar kruisende levenslijnen, van een aantal persistente thema's die men met elkaar deelde, van een gemeenschappelijk begrippenkader, en dat alles binnen een verbindende historische context. Bij elkaar zorgde dit voor een herkenbare onderliggende structuur in het debat over de juiste sociale interpretatie van het darwinisme. Dit gaf, ondanks de bijna spreekwoordelijk geworden grote diversiteit van sociaal-darwinistische interpretaties (de 'variëteiten' van het sociaal-darwinisme, in de woorden van Gertrude Himmelfarb), het debat op een dieper niveau zijn fundamentele eenheid.¹² Het beste bewijs dat de sociaal-darwinistische uitingen niet moeten worden beschouwd als onsamenvattende en tamelijk onbetekenende verschijnselen, is het simpele feit dat een groot deel van hun thematiek nog steeds zeer actueel is. Nog steeds zijn wij, net als toen, geboeid en gevangen door de vraag hoe de mens in zijn bijzondere menselijkheid, met zijn ethiek, zijn cultuur, zijn altruïsme, zich verhoudt tot het normloze natuurlijk evolutieproces waaruit hij is voortgekomen. De verhouding tussen erfelijke gedetermineerdheid en vrijheid, tussen *nature* en *nurture*, individualiteit en collectiviteit, tussen eigenbelang en gezamenlijk belang, tussen *laissez faire* en *social engineering*, zijn universele thema's gebleken.

Anderzijds moet worden geconstateerd dat 'selectie' tegenwoordig al lang niet meer het magische, bedwelmende begrip is dat het destijds was. De fascinatie met dat begrip toont, meer dan wat ook, de historische begrensdheid van het sociaal-darwinisme. Hét grote verschil tussen toen en nu is dat destijds velen, zelfs onder de socialisten, absoluut overtuigd waren van de geestelijke en biologische inferioriteit van de lagere klassen. Dit gaf het begrip 'selectie', en het daarmee verbonden tweelingbegrip 'eliminatie', toegepast in een sociale context, zijn lading. Alfred Russel Wallace sprak in één adem over "selectie van de betere" en "eliminatie van de inferieure types". Hij deed dat op grond van de onderzoeken van Galton en Weismann, waardoor de mening was gaan overheersen dat geen van de kwaliteiten die een individu zich na zijn geboorte eigen maakt door zijn nageslacht kan worden geërfd. De conclusie die Wallace hieruit trok (net als velen met hem) was dat "enigerlei vorm van selectie" noodzakelijkerwijs moest worden beschouwd "als de enig mogelijke methode om het ras te verbeteren."¹³

Voor H.G. Wells' mysterieuze held Moreau waren selectie van het sterke en eliminatie van het inferieure geen natuurlijke mechanismen meer waarop hij vertrouwde. Hij besloot om het inferieure (het beest in het beest) er met zijn chirurgische messen zelf uit te snijden (te elimineren) in een poging rasverbetering af te dwingen. Hij faalde. Wells le-

verde hiermee een niet mis te verstaan commentaar op de rasverdelings-ideeën van de eugenetica. De poging van Moreau om meester te worden over een proces van ‘vermenselijking’, symboliseerde het eugenetisch streven om het beest uit de mens te verdrijven door hem te veredelen. Dat Moreau faalde doordat zijn Beestmensen weer terugvielen in hun oude bestialiteit, liet de hopeloosheid van dit type verdelingsstreven zien: de nieuw verkregen eigenschappen konden niet blijven. Wells’ boek betekende echter niet noodzakelijk het afscheid van elke vorm van eugenetica. Wanneer Beestmensen niet door rechtstreeks ingrijpen konden worden gehumaniseerd, wat kon men dan anders doen dan vermijden dat zij zich zouden voortplanten?¹⁴

I

Een omstreden begrip: sociaal-darwinisme

INDIVIDU OF COLLECTIEF?

Na een bezoek aan het congres van het *Institut International de Sociologie*, dat in de zomer van 1906 werd gehouden in Londen, schreef de Amerikaanse socioloog Lester Ward dat er in Europa, vooral op het continent, veel werd gepraat over het sociaal-darwinisme. Maar, voegde hij veelbetekenend toe: “Niet alle geleerden daar zijn het er over eens wat het precies is...”¹ Sindsdien is er eigenlijk maar weinig veranderd. De meningen lopen nog steeds sterk uiteen als het gaat om de vraag: ‘wat is nu eigenlijk sociaal-darwinisme?’ Ondanks talrijke publicaties over een periode van meer dan honderd jaar, is er zelfs over de basale kenmerken van dat veelbesproken verschijnsel geen overeenstemming bereikt. De definitie van ‘sociaal-darwinisme’ is zélf steeds onderdeel van het debat geweest en is dat nog altijd.

De observatie van Ward is in meer dan één opzicht interessant. Ze maakt de toen al heersende verwarring tastbaar, laat zien dat het sociaal-darwinisme een belangrijk thema in de kring van sociologen was en situeert het debat op het Europese continent. Dat laatste is opmerkelijk omdat, vooral door toedoen van de Amerikaanse historicus en tweevoudig Pulitzerprijs-winnaar Richard Hofstadter, het beeld is ontstaan dat het sociaal-darwinisme hoofdzakelijk in de Verenigde Staten van grote betekenis is geweest. Hofstadter trok met zijn *Social Darwinism in American thought, 1860-1915* in 1944 de hoofdlijnen van het historisch debat.² Hij associeerde het Amerikaanse sociaal-darwinisme sterk met wat hij de *Spencer-vogue* noemde, de grote populariteit die de Engelse socioloog Herbert Spencer (1820-1903) in de jaren tachtig van de negentiende eeuw in Amerika beleefde. Zo werd het sociaal-darwinisme bij Hofstadter bijna tot synoniem voor het door Spencer

geïnspireerde hyper-individualisme, de daarbij horende vechtschappij en de felle afkeer van elke vorm van staatsinvloed die Spencer zijn leven lang beleed. De strijd om het bestaan die in de maatschappij woedde, had volgens hem het voordeel dat deze ‘automatisch’ leidde tot de *survival of the fittest*, waardoor sociale vooruitgang gegarandeerd was. Hofstadter beweerde dat, zeker tot 1890, talrijke Amerikaanse zakenlieden (de *tycoons*, maar ook de kleinere ondernemers) zich bijna intuïtief aangetrokken voelden tot dit spenceriaanse darwinisme. Spencer had de economische *laissez-faire*-filosofie en het biologisch evolutionisme naadloos met elkaar verbonden. Daardoor ontstond er een individualistische sociale filosofie, die perfect paste bij de op harde concurrentie gebaseerde industrialiserende maatschappij. Ieder voor zich, geen ruimte voor solidariteit. Niet alleen in de handel en industrie werd volgens Hofstadter zo gedacht, maar ook in de sociologie, in de literatuur en onder politici, zoals de gebroeders Henry en Brooks Adams. Vooral het werk van de Amerikaanse socioloog William Graham Sumner vond Hofstadter kenmerkend voor dit uiterst individualistische sociaal-darwinisme.

Deze visie op het sociaal-darwinisme, die na Hofstadter in talloze publicaties is herhaald, ontwikkelde zich in de naoorlogse decennia tot de standaard-zienswijze. Pas na vijfendertig jaar, in 1979, kwam daaraan een einde. Toen publiceerde Robert Bannister zijn *Social Darwinism: science and myth in Anglo-American social thought*. De term ‘mythe’ in de titel laat zien dat Bannister bewust de positie koos van de revisionist. Hij vond dat “een revisie van de traditionele verklaring van het sociaal-darwinisme” al “veel eerder” had moeten plaatsvinden.³ De dominantie van Hofstadters interpretatie had al te lang geduurd. Bannister betoogde dat Hofstadter nauwelijks méér had gedaan dan het herhalen van de kritiek die veel progressieven (de *liberals*) in de negentiende eeuw op het industriële ‘vechtkapitalisme’ hadden geuit. Zij hadden daarbij misbruik gemaakt van het begrip sociaal-darwinisme om er hun politieke tegenstanders mee in een kwaad daglicht te stellen. ‘Sociaal-darwinisme’ werd bij hen tot een aanklacht. Zij deden het vóórkomen dat het de economische en politieke machthebbers waren die op grote schaal het darwinisme omarmden als rechtvaardiging voor een op vrij ondernemerschap gerichte samenleving die was gebaseerd op het harde individualistische principe *catch-as-catch-can*. Maar in werkelijkheid, zo beweerde Bannister, liepen de meeste sociale interpretaties van het darwinisme uit op een verdediging van sociale hervormingen, van collectieve maatregelen die zich ten doel stelden om het Amerikaanse individualisme juist in te dammen.

Nog steeds is het een kernvraag of het darwinisme vooral heeft bijgedragen tot een *individualistische* of juist tot een *collectivistische* sociale filosofie. De positie die Hofstadter op dit punt innam was overigens minder eenzijdig dan Bannister suggereerde. Hofstadter hield niet op bij het beschrijven van de Spencer-rage in Amerika en de individualistisch-darwinistische sociologie van Sumner. Hij besteedde ook uitgebreid aandacht aan Benjamin Kidd en de al genoemde Lester Ward, sociologen die beiden – met hetzelfde darwinisme als inspiratiebron – pleitten voor een sturende rol van de overheid op sociaal en economisch terrein. Hij onderkende dat, vanaf omstreeks 1890, de afkeer van de wreedheid van een maatschappij zonder solidariteit toenam, vooral toen het economisch minder goed ging. Dit bracht, in Hofstadters woorden, een *transition to solidarism* teweeg in het Amerikaanse denken, aangewakkerd door de vanuit Europa overwaaiende sociaal-kritische tractaten van de Engelse *Fabians* en het marxisme. Daarmee kwam Spencers orthodoxe sociaal-darwinisme, met zijn ‘atomistisch individualisme’, onder vuur te liggen. Daarvoor in de plaats zag Hofstadter een collectivistische interpretatie van het darwinisme opkomen, mede ingegeven door het neodarwinisme van de Duitse zoöloog August Weismann en, iets later, Mendels erfelijkheidsleer.⁴ Veel Amerikaanse sociologen verlieten Spencer en zochten nu hun heil bij de eugenetica. Voor dit streven naar rasverbetering, naar verhoging van de biologische kwaliteit van het nageslacht, was regulerend optreden van de overheid vereist. Niet het *laissez-fairisme* van Spencer, maar deze eugenetische beweging zag Hofstadter als “het meest duurzame aspect van het sociaal-darwinisme.” De eugenetica, die “nieuwe uitmonstering” van het sociaal-darwinisme, mocht als “nieuw collectivisme” dan wel hervormingsgezind lijken, maar was in zijn ogen niettemin fundamenteel conservatief.⁵

In plaats van onevenwichtig de invloed van de individualistische variant te benadrukken, wees Hofstadter dus juist op de “tweeledige potentie” van het sociaal-darwinisme. Het bleek een apologie te kunnen zijn voor ongeremde concurrentie (individualistisch kapitalisme met een strijd om het bestaan tussen individuen) én voor ongeremd machtsgebruik door staten (nationalistische, imperialistische en racistische conflicten, een strijd om het bestaan tussen groepen). Hij ontkende uitdrukkelijk dat het darwinisme vanuit zichzelf onvermijdelijk leidde tot het een of het ander. Het was “een neutraal instrument, geschikt om tegengestelde ideologieën te ondersteunen.” Tot 1890 overheerste in Amerika de individualistische variant omdat de Amerikaanse samenleving, en met name de dominante *middle class*, in de bloedige versie

van de natuurlijke selectie (*nature red in tooth and claw*, in Tennysons woorden) een treffende weerspiegeling zag van de harde competitieve samenleving die haar voorspoed en erkenning had gebracht.⁶ Maar toen het economisch succes taande, groeide de twijfel aan de absolute geldigheid van *laissez faire* als economische doctrine en kwam de vraag op of de sociale prijs die men er voor betaalde niet te hoog was. Internationale expansie werd de favoriete receptuur om de binnenlandse economische stagnatie te bestrijden en daarmee begon de toepassing van het darwinisme als apologie voor een beleid gericht op buitenlandse expansie, aldus Hofstadter. De collectivistische variant van het sociaal-darwinisme eiste nu de hoofdrol op. *Survival of the fittest* was geëvolueerd van een principe van de binnenlandse naar een van de buitenlandse politiek.⁷

De overgang, na 1890, naar dit “nieuwe collectivisme” is door later onderzoek bevestigd.⁸ Er leek zich een politieke paradigma-wisseling te voltrekken. Aanhakend bij vroegere inzichten van Disraeli en Bismarck, groeide de overtuiging dat de steun van de arbeidersklasse niet gemist kon worden in de imperialistische strijd met andere mogendheden en dat men de politieke en sociale rechten en de leefomstandigheden van de arbeiders dus moest verbeteren. Zo zou hun verdere radicalisering worden voorkómen en kon bovendien worden bijgedragen aan hun biologische gezondheid. Dit is de essentie van de nieuwe strategie van de conservatieve elite, een strategie die, sinds Eckart Kehrs studie naar de Duitse vlootexpansie, bekend staat onder de naam ‘sociaal imperialisme’ en die voor de nodige politieke verwarring zorgde. Hervormingsgezinde politici zagen zich immers geconfronteerd met conservatieve tegenstanders die nu hun eigen reformistische programma’s presenteerden. In Duitsland probeerden de liberalen zich te verzoenen met Bismarcks *Staatsräson*, inclusief diens maatregelen voor collectieve sociale bescherming, zonder al hun klassiek-liberale idealen op te geven.⁹ Sociale toepassingen van het darwinisme waren er te vinden bij Bismarck-adepten, bij liberalen, maar ook bij socialisten.

CONSERVATIEF OF PROGRESSIEF?

De pijlen van Bannisters kritiek richtten zich ook op de neiging van Hofstadter om het sociaal-darwinisme vooral als een *conservatief* verschijnsel op te vatten. En inderdaad, in de ogen van Hofstadter was Spencers verzet tegen staatsinvloed conservatief (zelfs “ultra-conservatief”), maar ook de eugenetica en de erfelijkheidsleer, want hij redeneerde: als alles erfelijk-biologisch en evolutionair bepaald is, het hele

leven het product van natuurwetten, dan is er geen ruimte meer voor effectieve hervormingen door de mens en hebben maatregelen om de positie van de zwakken te verbeteren geen zin. Maar hoe was het dan mogelijk, vroeg Bannister zich af, dat diverse hervormers, vrijwel vanaf het begin, zich zo aangetrokken voelden tot het darwinisme en voorop liepen bij het verkennen van de sociale implicaties ervan? Zijn antwoord luidde: omdat ze in het darwinisme een natuurlijke bondgenoot zagen en het bijna onmiddellijk herkenden als een in wezen *egalitaire theorie*, die bovendien een bevrijding van het kerkelijk gezag beloofde. Hoewel Hofstadter, zoals we zagen, de omslag naar een collectivistische interpretatie van het darwinisme op zich wel signaleerde, trok hij hieruit niet de conclusie dat sprake was van een groeiende populariteit van het sociaal-darwinisme in progressieve kring. Bannisters terechte kritiekpunt is dan ook dat Hofstadter de aantrekkingskracht die het darwinisme en zijn sociale interpretatie onder progressieven hadden, onderschatte door niet alleen de individualistische, maar ook de collectivistische variant van het sociaal-darwinisme als uitgesproken conservatief te beschouwen. Hofstadter trad hier in het voetspoor van enkele voorlopers, die het sociaal-darwinisme al even nadrukkelijk tot conservatieve ideologie hadden bestempeld.¹⁰ Weliswaar zag hij dat marxistisch-socialisten zich “goed thuis voelden in een darwinistische omgeving” en dat Amerikaanse socialisten Spencers opvatting dat de maatschappij een organisme was, beschouwden als een ondersteuning van hun eigen maatschappij-interpretatie. Maar dit had in zijn ogen weinig tot niets te maken met sociaal-darwinisme, dat hij onverminderd als conservatief omschreef.¹¹ Hij werd daarin gevolgd door Eric Goldman, die in 1953 – in zijn geschiedenis van het hervormingsgezinde denken in Amerika – de term “conservatief darwinisme” zelfs als *synoniem* voor “sociaal-darwinisme” gebruikte. De wetmatigheden van Spencers sociale wetenschap, betoogde Goldman, kwamen precies neer op datgene “wat iedere conservatief wilde horen” en Sumners lezingen aan de Yale-universiteit waren een “heilige oorlog” tegen iedereen die, via wetgeving, sociale hervormingen wilde doorvoeren. Dit conservatieve darwinisme was “een wetenschap van de zelfzucht”, een naturalistisch evangelie van de ongelijkheid.¹² Niettemin zag Goldman zich (duidelijker dan Hofstadter) genoodzaakt te erkennen dat ook de progressieven kinderen van hun tijd waren en, door het succes van de natuurwetenschappen in trance geraakt, net zulke overtuigde darwinisten werden als de conservatieven. Deze progressieven signaleerden volgens Goldman dat Darwins leer neerkwam op een *voortschrijdend* evolutie-

proces, een voortdurende *aanpassing aan* de leefomgeving. Was dit niet bij uitstek een filosofie van de verandering?

Veel hervormers meenden daarom dat *zij* méér recht hadden om zich op het wetenschappelijk darwinisme te beroepen dan hun conservatieve opposanten. Goldman noemde dit al *Reform Darwinism*, een term die Bannister later bredere bekendheid heeft gegeven. Maar *Reform Darwinism*, hoewel ontegenzeggelijk een sociale toepassing van het darwinisme, was volgens Goldman toch iets heel anders dan sociaal-darwinisme. Hij vond dat men een conservatief moest zijn om met recht een sociaal-darwinist genoemd te kunnen worden. *Reform Darwinism* daarentegen associeerde hij met sociaal bevrijdende ideeën, zoals van de landhervormer Henry George, en met een natuurlijke uiting van onvrede van “Amerikanen die boos waren op hun Amerika”.¹³ Bannister nam dus wel Goldmans term over, maar verhing de bordjes: ‘sociaal-darwinisme’ was in zijn ogen niet veel meer dan een politiek-retorische uitvinding van de linkervleugel, een soort stroman die men met veel vertoon kon neersabelen. Het *Reform Darwinism* daarentegen was voor Bannister het echte sociaal-darwinisme.

De interpretaties van Hofstadter, Goldman en Bannister roepen de vraag op hoe dezelfde darwinistische kernideeën (evolutie, natuurlijke selectie, *struggle* en *survival*) de zo tegengestelde ideologieën van conservatieven en progressieven *beiden* van een wetenschappelijke onderbouwing konden voorzien. Dit suggereert een opmerkelijke ideologische inconsistentie van het sociaal-darwinisme, die bepaald niet bijdraagt aan de geloofwaardigheid van het hele concept. Het is een probleem waarmee de historiografie sinds de Tweede Wereldoorlog heeft geworsteld en ik zou het zeker niet willen bagatelliseren. Maar er is naar mijn mening wel grond voor enige relativering. Wanneer Hofstadter en Goldman over ‘conservatisme’ spraken, doelden ze meestal op de praktijk van het economisch liberalisme, op de sociale realiteit van het industrieel kapitalisme met zijn tamelijk ruwe meritocratische geloof. Maar de protagonisten van dat geloof zagen zichzelf vaak helemaal niet als behoudend; eerder beschouwden zij zich als dynamische, moderniserende krachten voor wie de oude tradities van kerk en staat weinig betekenis meer hadden of zelfs hindernissen waren op weg naar meer economische welvaart en macht. Zij waren geen starre verdedigers van een oude status quo, maar gretige bouwers aan een nieuwe. Zij zochten naar een nieuw levenbeschouwelijk en politiek houvast in de moderne wetenschap. Dit maakte Darwin, Huxley, Spencer en Bagehot tot hun helden. De voorbeelden van conservatief-darwinistische uit-

spraken die Goldman citeerde, tonen bovendien aan dat, wat op het eerste gezicht conservatisme lijkt, bij nader inzien vaak het resultaat was van een consequent volgehouden positivisme. Zo reageerde een fabrieksmanager uit Pittsburgh op de vraag hoe bereikt kon worden dat de laagste lonen zouden worden verhoogd met de opmerking, dat de werking van *de wet* van de *survival of the fittest* zo'n verhoging onmogelijk maakte. En Sumner verkondigde in dezelfde teneur "dat de sociale orde vastligt als gevolg van natuurwetten die precies analoog zijn aan die welke de fysieke orde bepalen" en dat de mens door zijn onwetende ingrijpen dus niet méér kon bereiken dan het verstoren van de juiste werking van die sociale wetmatigheden.¹⁴ De kern van deze redenering werd door velen, in verschillende bewoordingen, herhaald: natuurwetten reguleren de sociale ontwikkeling en men moet deze hun werk laten doen en nalaten om hun werking door overheidsregulering teniet te doen. Hoewel dit een redenering is die een conservatief bijzonder goed van pas kan komen, is zij op zichzelf iets wezenlijk anders dan conservatisme. Niet vergeten mag worden dat de *laissez faire*-benadering in oorsprong een anti-autoritaire, antitraditionalistische, liberaliserende, filosofie was, een filosofie die radicaal was in haar individualisme en in haar verzet tegen de macht van het pre-industriële verband tussen kerk en staat.

In een latere druk van zijn boek heeft Hofstadter zijn interpretatie overigens aanzienlijk genuanceerd door op te merken dat het door hem bedoelde 'conservatisme' van de sociaal-darwinisten niet de belangen vertegenwoordigde van een regerende plutocratie, maar de normen en waarden van de Amerikaanse middenklasse: hun conservatisme was tevens revolutionair in zijn antitraditionalisme. De discussie over de politieke richting van het sociaal-darwinisme is, ook na de door Bannister ingezette revisie, intensief en soms fel geweest. Bannisters neiging om het hervormingsgezinde darwinisme te presenteren als de *enige vorm* van reëel bestaand sociaal-darwinisme heeft tegenspraak opgeroepen. In zijn drang om alles te reduceren tot het (collectivistische) *reform Darwinism*, is hij wellicht te gemakkelijk heengestapt over de door veel onderzoekers gesignaleerde trendwisseling in de sociale interpretatie van het darwinisme: van een overwegend optimistisch liberaal individualisme naar een vaak pessimistisch en sociaal-kritisch collectivisme. Bannister leek alleen de tweede vorm te erkennen, aangezien hij de eerste vorm als mythe bestempelde.¹⁵

MYTHE OF WETENSCHAP?

Hofstadter had weinig twijfel getoond aan de reële invloed die het sociaal-darwinisme, grofweg tussen 1871 en 1900, in Amerika had uitgeoefend. Voor de serieuze lezer was er toen, in de boeken en tijdschriftartikelen die verschenen, een overvloed aan discussies over de betekenis van het darwinisme voor actuele politieke, sociale en ethische vraagstukken. Ook de sociale wetenschap onderging volgens Hofstadter aantoonbaar de invloed van het darwinisme en er was in die tijd zelfs sprake van een darwinistische sociologie.¹⁶ Bannister op zijn beurt ontkende niet dat het sociaal-darwinisme invloed had, maar noemde de bewering van Hofstadter en anderen dat het *op grote schaal* werd gebruikt door reactionaire krachten een mythe en ontkende dat er voor die bewering voldoende bewijsmateriaal was geleverd. Hofstadter had al wat er, vaak uit propagandistisch oogpunt, aan mythologisering had plaatsgevonden ten onrechte 'meegeteld' om de omvang van het reële verschijnsel sociaal-darwinisme te bepalen en zo was hij uitgekomen op een overschatting van de invloed ervan en een verkeerde inschatting van zijn politieke teneur. Volgens Bannister ging het in wezen om *twee* te onderscheiden verschijnselen: het sociaal-darwinisme *zélf* en *de mythe* van het sociaal-darwinisme. Hij noemde de mythe historisch interessanter dan het sociaal-darwinisme zelf. Maatschappijcritici hadden zó veelvuldig in pamfletten en polemieken het sociaal-darwinisme opgevoerd als hét symbool voor een niet-solidaire, egoïstische samenleving die het economisch gewin verafgoedde, dat velen gingen geloven dat het sociaal-darwinisme ook echt zo'n maatgevende factor was. Maar wanneer men, buiten de polemiek en propaganda, gaat zoeken naar daadwerkelijke voorbeelden van het gebruikmaken van het sociaal-darwinisme als conservatieve ideologie, kost het moeite om overtuigende voorbeelden te vinden, betoogde Bannister. Wel gaf hij toe dat zijn eigen denken een niet onbelangrijke ontwikkeling had doorgemaakt: terwijl hij in het begin van zijn historische verkenning dicht bij de opvatting had gestaan dat iemand het hele verschijnsel sociaal-darwinisme gewoon verzonnen had, raakte hij gaandeweg toch onder de indruk van de complexiteit en betekenis die het in de Amerikaanse denkwereld had.

Het kan dus niet genoeg worden benadrukt dat het gebruik van de term 'mythe', die sinds Bannister hecht met het sociaal-darwinisme verbonden is geraakt, door hem niet bedoeld was als een ontkenning dat het echt heeft bestaan. De sociale mythologie bestond uit het *gecreëerde beeld* dat een de industriële samenleving legitimerend ge-

bruik van het darwinisme *algemeen gangbaar* en de *enige echte uiting* van sociaal-darwinisme was. Terwijl in werkelijkheid, aldus Bannister, het ‘hervormings-darwinisme’ veel eerder in aanmerking kwam om als het echte sociaal-darwinisme te worden beschouwd dan dat van hun opponenten uit de *laissez faire*-school.¹⁷ Al vanaf het einde van de negentiende eeuw, zo benadrukte hij, verweten *New Liberals* en socialisten in Amerika hun *laissez faire*-opponenten dat ze het darwinisme en de klassieke economische theorie samensmeedden tot een anti-staatsfilosofie, die afzijdigheid tot norm voor de overheid verhief. Vooral de hervormers Henry George en Edward Bellamy uitten deze kritiek en droegen er zodoende toe bij dat het darwinisme en zijn sociale toepassing als conservatief werden bestempeld. Later, in de jaren dertig, gebruikten voorvechters van de *New Deal*-politiek het darwinistisch individualisme opnieuw als boeman.¹⁸

Bannister probeerde aannemelijk te maken dat – anders dan de orthodoxe interpretatie altijd had aangenomen – Darwins evolutietheorie juist moeilijk verenigbaar was met het economisch liberalisme. *The origin of species* ondermijnde namelijk de basisaanname van de klassieke economie dat de samenleving, net als de natuur, keurig in evenwicht wordt gehouden door de werking van zelfregulerende natuurwetten. Het darwinisme veroorzaakte een kloof tussen natuur en maatschappij: de uitkomst van de evolutie was afhankelijk van het toeval, er kon dus niet meer gesproken worden van een vaststaande, door mechanische wetmatigheden bestuurde, natuurlijke orde die mede de sociale orde omvatte. Bovendien, zo vervolgde Bannister zijn betoog, de harde wetmatigheden die de evolutie van de natuur bepaalden (de ongemiti-geerde strijd om het bestaan, leidend tot een meedogenloze selectie van de sterksten), leken zo amoreel dat ze onmogelijk de culturele groei en verfijning van de mensheid konden verklaren. Cultuur was juist een emancipatie ten opzichte van brute natuurkrachten. De mens kon niet volstaan met het blindelings navolgen van deze natuur, hij moest er bovenuit zien te stijgen. De sociale evolutie had kennelijk haar eigen principes, die haar pas echt ‘sociaal’ maakten. Hoewel het enige tijd duurde alvorens deze boodschap helder doordrong, leek het darwinisme dus uiteindelijk diegenen te ondersteunen die op de noodzaak van collectieve sociale maatregelen aandrongen om de mensheid verder te brengen, aangezien men de sociale vooruitgang niet verwachten kon van het vrije spel van de, door Darwin blootgelegde, brute natuurkrachten. Zo werd het *reform Darwinism* volgens Bannister de enige echte sociale erfgenaam van *The origin of species*. Hervormers die hun publicaties begonnen met een kritiek op het ‘sociaal-darwinisme’ van

de *laissez faire*-partij, eindigden opvallend vaak met hun eigen, hervormingsgezinde, sociale Darwin-interpretatie.¹⁹

De opvatting dat het sociaal-darwinisme vooral mythe en retoriek was, maakt het logisch om dit verschijnsel te zien als een onjuiste toepassing en vervorming van Darwins theorie.²⁰ Een verschijnsel dus dat met de échte opvattingen van Darwin en met het échte darwinisme weinig van doen heeft. Een pseudo-darwinistische schijnwereld. Dit is zonder twijfel een belangrijk aspect van het sociaal-darwinisme. Wat men in het werk van afzonderlijke sociaal-darwinisten tegenkomt, is vaak een aangepast en zelfs verwrongen darwinisme, een door de auteur met grote happen op maat geknipt darwinisme om het passend te maken voor alternatieve doeleinden. Een goed voorbeeld is de Fransman Vacher de Lapouge die het darwinisme benutte om wetenschappelijke allure te geven aan zijn eigen constructies, waarin een racistisch pessimisme en nationale ressentimenten naar aanleiding van de Frans-Duitse oorlog de werkelijke hoofdrol speelden. Op de basis van Darwins kernbegrip natuurlijke selectie bouwde Lapouge zijn thema van de *sociale contraselectie*, als verklaring voor de degeneratie die tot Frankrijks pijnlijke nederlaag had geleid.²¹ Aan de randen van de wetenschap en in de ‘populaire pers’ zijn talrijke voorbeelden te vinden van dergelijk vrijelijk gebruik of misbruik van de theorie van Darwin. Historici hebben zich in hun zoektocht naar de betekenis van het sociaal-darwinisme vaak vooral op die beide sectoren gericht. Dat er naar aanleiding van Darwins evolutietheorie een proces van popularisering, toeëigening, ideologisering en mythologisering op gang kwam, is op zich al een zeer relevant historisch fenomeen. Het zegt iets over het wezen van het darwinisme als een biologische theorie die onmogelijk tot het biologische domein in engere zin beperkt te houden was. En het zegt iets over de samenleving waarin deze sociale verbreding van het darwinisme optrad; de gespannen maatschappelijke verhoudingen, die de decennia voor en na het verschijnen van Darwins *Origin of species* en *Descent of man* kenmerkten, zorgden ervoor dat het dagelijks leven door velen als een harde *strijd om het bestaan* werd ervaren, ongeveer in darwinistische zin.

Maar er is nog een andere kant aan het sociaal-darwinisme die minder met mythe en retoriek te maken heeft en des te meer met wetenschap. De sociale interpretatie en toepassing van het darwinisme was óók een thema binnen het ‘officiële’ darwinisme. Nadenken en schrijven over de sociale implicaties en de sociologische interpretatie-mogelijkheden van Darwins theorie was ook onder de ‘darwinisten van het

eerste uur', binnen de wetenschappelijke kring waarvan Darwin zelf het centrum vormde, niet ongebruikelijk. De geschiedschrijving heeft met deze officiële, wetenschappelijke, kant van het sociaal-darwinisme meer moeite gehad dan met de mythologische, ideologische en pseudo-wetenschappelijke kant. De verbinding tussen darwinisme en sociaal-darwinisme is nog te weinig onderzocht en verschillende aanwijzingen voor het bestaan van deze verbinding zijn onvoldoende onderkend. Zo komt de vraag in hoeverre Darwin zelf iets met het sociaal-darwinisme te maken had relatief weinig in de literatuur aan bod of wordt met een tamelijk apodictische ontkenning beantwoord. Door de slechte reputatie van het sociaal-darwinisme (in zijn mythisch-retorische verschijningsvorm) en de zeer goede reputatie van Darwin als mens en voorbeeldig onderzoeker, heeft die vraag zelfs kenmerken van een taboe. Ook ten aanzien van Wallace, Huxley, Haeckel en zelfs Spencer wordt de verbinding met het sociaal-darwinisme vaak geproblematiseerd. Zo wordt Alfred Russel Wallace hoofdzakelijk gezien als degene die de kern van de moderne evolutietheorie *onafhankelijk* van Darwin ontdekte en die een *eigen koers* bleef varen, ook na 1859. Hij wordt zodoende eerder beschouwd als een alternatief voor, of rivaal van, Darwin dan als een echte darwinist. Bovendien gelden de talrijke sociaal-politieke beschouwingen die Wallace, met zijn bekende socialistische sympathieën, publiceerde als een nevenactiviteit die men relatief zelden helder met zijn biologische inzichten verbindt. De *bioloog* Wallace komt hierdoor los te staan van zowel zijn eigen *sociale* theorieën als van het darwinisme. Voor Herbert Spencer (in de ogen van velen de echte bron van het – volgens hen ten onrechte niet naar hem maar naar Darwin vernoemde – 'sociaal-darwinisme') geldt in grote lijnen hetzelfde. De eigenzinnige Spencer wordt vaak beschreven als aanhanger van primair zichzelf, secundair Lamarck en pas in derde instantie van Darwin. Een regelmatig gehanteerde veronderstelling is bovendien dat zijn opvattingen, de biologische en de sociologische, al vóór het verschijnen van *Origin* vastlagen, hoewel al zijn hoofdwerken na 1859 zijn geschreven. Ook Spencer komt hierdoor tamelijk los te staan van Darwin en het 'officiële' darwinisme. Huxley op zijn beurt is, als befaamd voorvechter, uiteraard nauw met Darwins theorie verbonden. Hier is de standaard-opvatting dat Huxley een uitgesproken tegenstander was van elke vorm van sociaal-darwinisme (ondanks zijn talrijke geschriften en redevoeringen waarin hij, als bioloog, zijn licht liet schijnen over politieke, sociaal-wetenschappelijke en ethische kwesties). De Duitse zoöloog Ernst Haeckel ten slotte staat wél te boek als uitgesproken sociaal-darwinist. Maar hij geldt, ondanks zijn bijna ma-

teloze enthousiasme voor Darwins theorie, niet als een zuivere vertegenwoordiger van het ‘echte’ darwinisme. Haeckel bouwde met behulp van het darwinisme een monistisch-materialistische totaalfilosofie die ver uitsteeg boven Darwin (die niettemin een groot bewonderaar van de Duitser bleef). Er staan dus, al met al, de nodige barrières tussen darwinisme en sociaal-darwinisme. Hoe reëel of hoe fictief deze zijn, zal in komende hoofdstukken worden nagegaan.

Weinig omstreden is dat Darwin en de darwinisten een aantal begrippen hebben geïntroduceerd die rijk waren aan sociale lading. *Natuurlijke selectie*, de belangrijkste term, suggereert in Darwins taalgebruik vaak iemand, een persoon, die selecteert. Deze personificatie van ‘de natuur’ was taalkundig moeilijk te vermijden.²² Belangrijker is dat Darwin het hele concept afleidde – en dat ook bij herhaling uitsprak – van de kunstmatige selectie die iedereen kende van het fokken van dieren en het kweken van planten. Natuurlijke selectie klonk dus als een metafoor uit de agrarische sector. *Survival of the fittest* werd door Darwin in latere edities van *Origin* gebruikt als alternatief voor ‘natuurlijke selectie’ en was afkomstig van Spencer. Deze term riep daardoor onvermijdelijk associaties op met Spencers sociale filosofie en met de bestaansstrijd in de maatschappij. De termen *struggle for life*, *struggle for existence* en *struggle to survive* werden door velen geassocieerd met de econoom Malthus, vooral met diens schrikbeeld van dreigende overbevolking en hongersnood. Zelfs de algemene term *evolutie* had sociale bijklanken. Spencer had hem in 1857 gebruikt in directe samenhang met het begrip ‘vooruitgang’.²³ Evolutie was een synoniem voor ‘ontwikkeling’ (kon dus evengoed slaan op bijvoorbeeld de sociaal-culturele ontwikkeling) en leek op het eerste gezicht een tegenbegrip tegenover de politieke term ‘revolutie’.

EEN STOET VAN DEFINITIES

Er is nog steeds geen algemeen geaccepteerde definitie van ‘sociaal-darwinisme’. Dat staat uiteraard niet los van het feit dat er onder historici onvoldoende overeenstemming bestaat over de inhoudelijke kenmerken van het verschijnsel in kwestie. Zolang eenstemmigheid over de inhoud ontbreekt, kan ieder zijn eigen definitie kiezen. Vanzelfsprekend is de definitie die men kiest vervolgens sterk bepalend voor de inhoudelijke interpretatie die men aan het sociaal-darwinisme geeft en de invloed die men eraan toekent. Zo ontstaat het gevoel dat we min of meer in cirkels ronddraaien. Dit alles kan betekenen dat we simpelweg

nog te weinig van het verschijnsel afweten om het goed te kunnen determineren. Maar het kan ook betekenen dat er over het sociaal-darwinisme nu eenmaal zo principieel verschillend wordt gedacht dat er geen eenstemmigheid bereikt *kan* worden. Volledige eenstemmigheid lijkt inderdaad bijna uitgesloten, gelet op de keer op keer gebleken grote politieke gevoeligheid van het onderwerp en de polarisatie van standpunten. Niettemin ben ik ervan overtuigd dat het mogelijk is onze inzichten zodanig te systematiseren en vergroten dat er op zijn minst over een aantal basispunten een redelijke mate van overeenstemming kan worden bereikt. Het aangrijpingspunt hiervoor ligt in het begrip ‘sociaal-darwinisme’ als zodanig: deze benaming veronderstelt immers dat er een verbinding is met het darwinisme en met Darwin zelf. Wie zich (zoals ik doe) op het standpunt stelt dat er inderdaad gesproken kan worden van een samenhangend fenomeen ‘sociaal-darwinisme’, zal moeten aantonen dat dit fenomeen verband houdt met Darwins eigen gedachten. Zonder zo’n verband vervalt de zin van het hele begrip. Kan dit verband worden aangetoond – kan, met andere woorden, aannemelijk worden gemaakt dat er sprake is van enigerlei vorm van sociaal-darwinisme bij Charles Darwin zelf – dan is daarmee tenminste één basiselement van de definitie gegeven.

Er zijn verschillende redenen waarom de definiëring van het sociaal-darwinisme problematisch is. Het is niet bepaald bevorderlijk voor een objectiverende begripsomschrijving dat ‘sociaal-darwinisme’ en ‘sociaal-darwinist’, zoals reeds eerder werd opgemerkt, beladen termen zijn. Dit leidt tot een verschijnsel dat door Linda Clark treffend is omschreven: “Vele schrijvers discussieerden over het sociale belang van het darwinisme, maar slechts weinigen bestempelden zichzelf als ‘sociaal-darwinisten’.” Zoals hieruit blijkt, leidt de beladenheid van de term ertoe dat deze wordt gemeden én dat, bijgevolg, het verschijnsel wordt onderschat.²⁴ Diezelfde beladenheid impliceert dat er, zoals we zagen, altijd een zekere aversie is geweest tegen het verbinden van de goede naam en reputatie van Charles Darwin aan het omstreden verschijnsel in kwestie: is het wel terecht om bepaalde opvattingen onder de noemer ‘sociaal-darwinisme’ te brengen, hoewel duidelijk is dat ze op gespannen voet staan met een correcte interpretatie van Darwins theorie?

Maar wat is eigenlijk een correcte interpretatie van Darwins theorie? We moeten ons realiseren dat ook ‘darwinisme’ vele betekenissen heeft. Voor sommigen is het een synoniem geworden voor evolutionisme of de evolutietheorie (bij gebrek aan concurrerende evolutie-

theorieën). Voor anderen is het vooral een zuiver materialistische theorie voor het ontstaan van het leven en daarmee de tegenhanger van het creationisme. Weer anderen definiëren het als de leer van de natuurlijke selectie of de denkbeelden van Charles Darwin en zijn kring van medestanders. Al die betekenissen draagt ‘darwinisme’ in zich. Het is bovendien bijna ondenkbaar dat ‘darwinisme’ voor de hedendaagse geneticus precies hetzelfde zou betekenen als voor de filosoof of de historicus. Het helpt trouwens niet veel om zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke inhoud van Darwins theorie te blijven, omdat deze bij nadere beschouwing blijkt te bestaan uit verschillende leerstukken, die door aanhangers van het darwinisme deels wel en deels niet werden en worden aanvaard: de theorie van de evolutie als zodanig (het leven evolueert, soorten zijn niet constant maar veranderlijk); de theorie van de *common descent* (alle organismen zijn met elkaar verbonden door gemeenschappelijke afstamming); de variatietheorie (er is een bijna grenzeloze diversiteit van levensvormen, ontstaan uit uiterst kleine variaties tussen individuen binnen een soort die het resultaat zijn van veranderingen in de omstandigheden); de theorie van het gradualisme (de evolutie verloopt geleidelijk en niet met sprongen); de theorie van de natuurlijke selectie (in een expanderende populatie zullen, door de schaarste van voedsel en andere levensbehoeften, de individuen die door gunstige eigenschappen een klein voordeel hebben in de strijd om het bestaan als regel overleven en zich voortplanten, daarmee hun specifieke eigenschappen doorgevend aan het nageslacht); en de theorie van de seksuele selectie (individuen met eigenschappen die een voordeel geven in het directe gevecht met rivalen of die aantrekkelijk zijn voor de andere sekse hebben meer succes in de strijd om het meeste nageslacht).

Het helpt al evenmin om te zoeken naar de oorspronkelijke betekenis van de term ‘darwinisme’. Huxley gebruikte hem voor het eerst in april 1860, vooral in de zin van ‘de zaak van Darwin en ons, zijn medestanders’. Ook voor Darwin zelf had de uitdrukking ‘darwiniaans’ of ‘darwinistisch’ die functie van het aanduiden van de eigen opvattingen en de eigen kring van trouwe aanhangers. Maar Wallace gaf in 1889 aan een van zijn boeken de titel *Darwinism* mee, hoewel hij daarin bewust een ondarwinistische verklaring voor de evolutie van de mens gaf.

Het is duidelijk dat ‘darwinisme’ zijn wijd uiteenlopende betekenissen pas in de loop van de tijd gekregen heeft. Daarbinnen kan ik mij het beste vinden in een tweetal opvattingen: dat de theorie van de natuurlijke selectie de eigenlijke kern van het darwinisme is en dat de term ‘darwinisme’ betrekking dient te hebben op Darwins *hele* onderzoeks-

programma, implicerend dat de inhoud van het darwinisme niet uitsluitend wordt bepaald door *Origin*, maar evenzeer door *Descent* en *The expression of the emotions*.²⁵

Een belangrijke complicerende factor ten aanzien van de term ‘sociaal-darwinisme’ is dat deze het toneel steeds heeft moeten delen met concurrerende begrippen, zoals sociaal evolutionisme, biologisme, organicisme, *reform Darwinism*, spencerisme. De verhouding tussen deze (elkaar niet volledig dekkende) begrippen is een probleem op zich, zoals ook de samenhang met verwante omstreden verschijnselen als eugenetica en sociobiologie dat is.

Achter relatief simpel lijkende definitie-kwesties gaan doorgaans complexe meningsverschillen schuil. Is het sociaal-darwinisme wel een samenhangend verschijnsel of is het een tamelijk losse verzameling van tot sociale metaforen omgebouwde biologische begrippen? Is er wel voldoende consistentie tussen de verschillende ideeën die onder de noemer sociaal-darwinisme schuilgaan, of is sprake van onverbonden en zelfs tegengestelde ideologieën die zich op Darwins theorie beroepen? Is er wel sprake van een werkelijke, diepgaande, sociale invloed van het sociaal-darwinisme, of betreft het slechts een dun darwinistisch vernislaagje over denkbeelden die ook onafhankelijk van Darwins invloed al bestonden of zouden zijn ontstaan?

Hierna wordt een poging gedaan om de verschillende soorten definities die er van het sociaal-darwinisme zijn gegeven te groeperen tot een aantal *inhoudelijke* categorieën. Maar eerst moet worden geconstateerd dat de definities ook kunnen worden gegroepeerd naar *formele* criteria. Zo valt er een onderscheid te maken tussen ruime en enge definities. De meest ruime definitie is die van Hofstadter, die het sociaal-darwinisme waarop hij zijn onderzoek richtte omschreef als “de meer algemene aanpassing van darwinistische en verwante concepten aan sociale ideologieën.”²⁶ Voor deze omschrijving maakt het niet uit om welke darwinistische concepten het gaat (natuurlijke selectie, de strijd om het bestaan, het overleven van de geschiktsten, of seksuele selectie). Het mogen zelfs concepten zijn die aan het darwinisme verwant zijn, maar die strikt genomen geen deel uitmaken van Darwins theorie. Evenmin legt Hofstadters omschrijving enige beperking op ten aanzien van het soort sociale ideologieën waaraan het darwinisme wordt aangepast. Enge definities daarentegen stellen als eis dat de kernbegrippen uit Darwins theorie duidelijk herkenbaar en consistent in de betreffende sociale theorie zijn uitgewerkt, zonder dat daarbij een zodanige herinterpretatie heeft plaatsgevonden dat er een verwijdering

ten opzichte van de oorspronkelijke Darwin is ontstaan. In deze benadering mag sociaal-darwinisme dus alleen die naam dragen indien zijn biologische component uit correct darwinisme bestaat. Peter Bowler is een representant van deze opvatting.²⁷ Het probleem bij deze benadering is dat de meningen over wat onder correct darwinisme moet worden verstaan, nogal hebben gewisseld. Bovendien zijn Darwins eigen uitlatingen niet altijd zo rechtlijnig geweest als de moderne evolutiebioloog wellicht zou wensen. Dat Darwins geschriften onvermijdelijk ruimte voor interpretatie laten (en door het universele gewicht van hun onderwerp ook veelvuldig tot interpretatie *uitnodigen*), heeft ertoe geleid dat vogels van diverse pluimage deze ruimte hebben benut om het darwinisme aan hun zijde te krijgen. Dat bijvoorbeeld een socialist als Wallace eigen accenten in het darwinisme heeft aangebracht om het in overeenstemming met zijn politieke opvattingen te brengen, maakt hem nog niet tot een non-darwinist. Verschillende posities waren mogelijk zonder met het darwinisme in conflict te komen. Niettemin, Bowlers waarschuwing dat het niet juist is om interpretaties die zich te ver van de basisprincipes van Darwin verwijderen tot het sociaal-darwinisme te rekenen, moet ter harte worden genomen. Tegelijk zal erkend moeten worden dat een zekere mate van vulgarisatie nu eenmaal inherent is aan een verschijnsel als het sociaal-darwinisme.

Een tweede formeel onderscheid is dat tussen expliciete en impliciete definities. Interessant is niet dit onderscheid als zodanig, maar het verschijnsel dat regelmatig in één en hetzelfde boek een expliciete en een (daarvan afwijkende) impliciete definitie naast elkaar worden gehanteerd. Het onderzoek van Linda Clark kan dit illustreren. Haar ‘officiële’, expliciete, definitie omschrijft sociaal-darwinisme als “de toepassing van Darwins theorie van de natuurlijke selectie en de strijd om het bestaan op de evolutie van de menselijke samenleving.”²⁸ Een weinig opzienbarend voorbeeld van een ruime definitie. Maar wanneer Clark in haar onderzoek moet uitmaken of zij bepaalde personen en hun uitlatingen tot het sociaal-darwinisme rekent, hanteert zij (goedeels impliciet) een veel scherpere definitie, die alleen degenen die de sociaal-evolutionaire betekenis van het *conflict* onderstrepen, tot de sociaal-darwinisten rekent. Vaak is zo in de literatuur het *doelbewust aanprijzen* van de voordelen van een keiharde strijd om het bestaan als een wezensbestanddeel van het sociaal-darwinisme opgevat, waardoor degenen die op basis van het darwinisme juist sociale coöperatie bepleit hebben, of regeringsmaatregelen die de *struggle* en zijn gevolgen verzachten, niet tot de sociaal-darwinisten worden gerekend (maar bijvoorbeeld tot de *reform Darwinists*).²⁹ Hoewel ook in deze gevallen

wel degelijk sprake is van een sociale toepassing van het darwinisme. Door bovenop een expliciete definitie aanvullende criteria te hanteren, wordt een impliciete definitie gevormd die vaak veel bepalender is voor het beeld dat van het sociaal-darwinisme wordt geschetst dan de expliciete definitie.

Inhoudelijk kunnen de meeste definities worden ondergebracht in een van de volgende categorieën:

- *Sociaal-darwinisme als toegepast darwinisme*
Stuart Hughes heeft sociaal-darwinisme eenvoudig gedefinieerd als “darwinisme in zijn toegepaste of ‘sociale’ vorm.”³⁰ Deze omschrijving gaat ervan uit dat het sociaal-darwinisme kan worden beschouwd als een vorm van darwinisme. Dit betekent echter geenszins dat er zonder meer van wordt uitgegaan dat beide identiek zijn. Het is immers niet uitgesloten dat sociaal-darwinistische uitingen, als *toepassing* van het darwinisme, op onderdelen daarvan afwijken of een invulling kiezen die Darwin en de darwinisten van het eerste uur, zoals Huxley en Wallace, niet onderschreven.
- *Sociaal-darwinisme als aangepast darwinisme*
De eerder aangehaalde omschrijving van Hofstadter – sociaal-darwinisme als de meer algemene aanpassing van darwinistische en verwante concepten aan sociale ideologieën – gaat ervan uit dat het sociaal-darwinisme een *aanpassing* van het darwinisme is. In deze visie vindt er een transformatie van het darwinisme plaats om dit aan te passen aan sociaal-wetenschappelijke of ideologisch-politieke behoeften. Een consequentie van deze opvatting kan zijn dat het sociaal-darwinisme niet wordt gezien als oorzaak van bepaalde ideologieën, maar als een in darwinistische termen herformuleerde versie van die (reeds bestaande) ideologieën.
- *Het darwinisme is zelf sociaal*
Deze interpretatie, met name ontwikkeld door Robert Young, accepteert niet dat er enigerlei dichotomie tussen darwinisme en sociaal-darwinisme wordt aangenomen. Verondersteld wordt dat er tussen beide een ruime mate van ideologische congruentie bestaat. Het wordt hierbij vrijwel onvermijdelijk om ook Charles Darwin zelf als een sociaal-darwinist te zien. Een tweede conse-

quentie is dat de term sociaal-darwinisme, als een pleonasme, overbodig wordt.³¹

- *Een sociale analogie van natuurlijke selectie*

Volgens deze benadering is er op sociaal terrein – vooral door sociologen – gezocht naar een analogie van de biologische theorie van de natuurlijke selectie.³² Opgevat als *analogie* wordt aan het sociaal-darwinisme meer zelfstandigheid toegeschreven dan wanneer men het als een toepassing of een aanpassing van het darwinisme ziet. Het biologisch darwinisme fungeert hier vooral als *voorbeeld* voor sociale beschouwingen, hetgeen echter niet hoeft te betekenen dat deze daarvan een kopie zijn. Zo is het duidelijk dat Vacher de Lapouge zijn concept ‘sociale selectie’ naar het voorbeeld van de natuurlijke selectie ontwikkelde, maar dit betekent geenszins dat hij een zuivere darwinist moest zijn. Diverse historici hebben benadrukt dat de theorie van de natuurlijke selectie met haar sociale implicaties centraal staat in het sociaal-darwinisme. Volgens Zmarzlik bijvoorbeeld verhief het sociaal-darwinisme de selectietheorie tot het centrale model voor het sociale en politieke denken. De selectie-idee is volgens hem het meest kenmerkende van Darwins theorie omdat daarin “de causaal-mechanische verklaring van het natuurgebeuren door selectie- en eliminatieprocessen en het afzien van elke vorm van teleologie” tot volle ontplooiing komt.³³

- *Sociaal-darwinisme als eugenetica*

In 1971 constateerde R.J. Halliday dat er nog steeds geen algemeen geaccepteerde definitie van sociaal-darwinisme was. Hij probeerde deze onbevredigende situatie vervolgens op te heffen door stoutmoedig te beweren dat ‘sociaal-darwinisme’ welbeschouwd niets meer of minder was dan een synoniem voor eugenetica. De eugenetici konden volgens hem worden beschouwd als waarachtige darwinisten omdat ze onderkenden dat de wet van de natuurlijke selectie primair een populatietheorie was die als zodanig ook op de menselijke populatie volledig van toepassing was. Kenmerkend voor het sociaal-darwinisme is, volgens Halliday, dat het een eugenetische beheersing van de bevolkingsaanwas bepleitte omdat het uitging van een volledig erfelijk-genetische verklaring van de menselijke evolutie. Hedwig Conrad-Martius had al eerder beweerd dat de eugenetici de echte sociaal-darwinisten waren; Zmarzlik zag de eugenetica als de derde,

jongste, fase van het sociaal-darwinisme, terwijl Simpson het een ‘aspect’ en Weikart een ‘nieuwe uitdrukkingwijze’ van het sociaal-darwinisme noemde.³⁴ In naam van het revisionisme heeft Peter Bowler een manmoedige, maar weinig succesvolle, poging gedaan om een wig te drijven tussen sociaal-darwinisme en eugenetica. Zijn belangrijkste argument is dat het enthousiasme voor de eugenetica groeide in een tijd – eind negentiende eeuw – dat de populariteit van het darwinisme onder de meeste biologen een dieptepunt had bereikt.³⁵ Maar ook wanneer die constatering waar zou zijn, bewijst zij nog niet dat eugenetica geen sociaal-darwinisme is. De sociale populariteit van het darwinisme was iets anders dan zijn biologische populariteit; er is geen reden waarom deze twee, zoals Bowler meent, volledig parallel zouden moeten lopen. Bovendien: de grondleggers van de eugenetica (Galton en Pearson) baseerden zich op Darwins theorie. De selectie-idee (kunstmatige selectie als sociale imitatie van de natuurlijke selectie) staat centraal in alle eugenetische voorstellen. De ware verhouding tussen sociaal-darwinisme en eugenetica lijkt dan ook te kunnen worden samengevat in een simpele formule: niet alle sociaal-darwinisme is eugenetica, maar alle eugenetica van vóór de Eerste Wereldoorlog is sociaal-darwinistisch. (De latere eugenetica van de nationaal-socialisten ontwikkelde zich tegen de achtergrond van meer algemene theorieën over raszuiverheid en was niet noodzakelijkerwijs darwinistisch.)

- *Sociaal-darwinisme als proto-nazisme*

Voor zover ik weet is het sociaal-darwinisme nooit *expliciet* gedefinieerd als voorloper van het nazisme of fascisme, noch als een zuivere vorm van racisme. Maar er zijn diverse voorbeelden waarin het wel *impliciet* als zodanig is geduid. In de boeken van Rohan Butler, Jacques Barzun, Carlton Hayes en William McGovern, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Amerika verschenen, werd de ‘erfenis van het darwinisme’ mede verantwoordelijk geacht voor de opkomst en triomf van het nazisme. Na de oorlog betitelde Hedwig Conrad-Martius het sociaal-darwinisme als *eine schuldhafte Ideologie*, refererend aan zijn verbinding met het nationaal socialisme en met racistische theorieën in het algemeen.³⁶ Recenter heeft Daniel Gasman, aan de hand van het werk van Haeckel, diens sociaal-darwinisme als een wegbereider van het nazisme gepresenteerd. In

deze benadering krijgt het sociaal-darwinisme zijn identiteit *post factum*.

- *Sociaal-darwinisme als sociobiologie avant la lettre*
Ook hier is weer sprake van een impliciete definitie. Hoewel de sociobiologen in het algemeen afstand hebben genomen van het vroegere sociaal-darwinisme, hebben sommige historici op de sterke verwantschap tussen beide benaderingen gewezen. Greta Jones bijvoorbeeld merkte op: “In hun discussies over de menselijke samenleving hebben sociobiologen veel van de noties die karakteristiek zijn voor het traditionele sociaal-darwinisme weer opgepakt.” Paul Crook heeft systematisch een verband gelegd tussen degenen die tussen 1880 en 1918 op basis van het darwinisme discussieerden over de biologische achtergrond van oorlogen en de latere sociobiologen. Hij beschuldigt hedendaagse ethologen en sociobiologen van collectief geheugenverlies ten aanzien van de vraag wie hun voorvaders waren en van het geven van een misleidende voorstelling van het sociaal-darwinisme om de historische samenhang met de sociobiologie te verdoezelen. Mike Hawkins heeft geconcludeerd dat de sociobiologie met recht door haar critici is betiteld als “het nieuwe sociaal-darwinisme”.³⁷ Indien de sociobiologie de erfgenaam van het sociaal-darwinisme is, is het sociaal-darwinisme dus een soort sociobiologie *avant la lettre*. Dat dit inzicht niet louter een reconstructie-achteraf is, tonen de beschouwingen uit 1907 van de Amerikaanse socioloog David Collin Wells, hoogleraar aan Dartmouth College. Wells was een van de weinigen die zichzelf ‘sociaal-darwinist’ noemden. Doch wat in dit verband het meest interessant is, is dat hij het terrein waarop hij zich als sociaal-darwinist bewoog, aanduidde met de term ‘sociale biologie’.³⁸
- *Een stroman, een mythe*
Lester Ward was de eerste die, in 1907, het sociaal-darwinisme letterlijk een stroman noemde, opgebouwd door biologisch slecht onderlegde sociologen (meestal socialisten en pacifisten), met geen ander doel dan dit bouwsel met veel vertoon weer neer te halen om zo een – tamelijk symbolische – overwinning te kunnen behalen op degenen die de voortdurende economische en raciale strijd biologisch noodzakelijk noemden. Robert Bannister is, met zijn conceptie van het sociaal-darwinisme als mythe, in de voetsporen van Ward getreden.³⁹

- *Het sociaal-darwinisme als wereldbeschouwing*
Men kan erover twisten of dit eigenlijk wel als een definitie kan worden beschouwd. Het is vooral ook een karakterisering van de brede invloed van het sociaal-darwinisme. Niettemin, auteurs als Arno Mayer en, recent, Mike Hawkins hebben het expliciet als een wereldbeschouwing, een visie op de wereld, aangeduid. Daarmee stellen zij zich diametraal op tegenover degenen die van een mythe spreken. Voor Mayer vloeiden de conservatieve ideeën van het sociaal-darwinisme samen met de invloed van Nietzsche tot de somber-militante *Weltanschauung* van de belegerde elite die zich, door de onstuitbare opkomst van democratische en socialistische krachten, rond het *fin de siècle* haar traditionele machtspositie niet langer zeker was. Voor haar vormden het sociaal-darwinisme en zijn taal een “algemeen raamwerk waarin individuele voorkeuren en collectieve projecten konden worden ingepast”, ook al konden uit het sociaal-darwinisme geen specifieke normen voor het handelen en geen specifieke doeleinden worden afgeleid. Hawkins op zijn beurt omschrijft de sociaal-darwinistische wereldbeschouwing als “een abstracte configuratie van met elkaar verbonden denkbeelden over tijd, natuur, menselijke natuur en sociale realiteit”. Het gaat hierbij niet zozeer om een afzonderlijke ideologie, maar om een ‘netwerk’ van tamelijk open en onbepaalde concepten, die juist door de interpretatieruimte die ze boden het darwinisme tot zo’n krachtig retorisch instrument maakten.⁴⁰
- *Een legitimerende ideologie*
Sommigen hebben getracht het sociaal-darwinisme te definiëren overeenkomstig de functie die het, naar hun mening, vervulde als legitimatie voor sociale ongelijkheid, of voor nationalistische en racistische superioriteitsideeën. Hans-Ulrich Wehler noemde het een “legitimatie-ideologie” van het vroege georganiseerde kapitalisme, een ideologische steunpilaar van het expanderende industriële Westen. Op een enigszins vergelijkbare wijze heeft Bernard Semmel een deel van het sociaal-darwinisme gepresenteerd als een rechtvaardiging – of beter: zelfrechtvaardiging – van het Britse imperialisme.⁴¹ Hieraan verwant is de zienswijze van de pacifist George Nasmyth, de Amerikaanse evenknie van de Franse socioloog en pacifist Jacques Novicow. Nasmyth klaagde tijdens de Eerste Wereldoorlog dat het sociaal-darwinisme in heel Europa een nieuwe basis legde voor de aloude politieke

theorie van ‘het recht van de sterkste’. Deze opvattingen hebben gemeen dat ze het sociaal-darwinisme nauwelijks als een nieuw verschijnsel zien, maar als oude ideeën die zich naar de laatste biologische mode hebben gekleed.⁴²

- *Een verzameling losse sociale ideeën*

Lijnrecht tegenover de voorgaande opvatting staat de gedachte dat het sociaal-darwinisme *niet* als een logisch samenhangende, gesloten, ideologie kan worden gezien. Voor Zmarzlik waren de sociaal-darwinisten “een veelheid van kleine geesten”, op het eerste gezicht heel verschillend. Toch ontkende hij niet dat het sociaal-darwinisme een eenheid is, zij het een eenheid die zich pas achteraf ontvouwt aan de historicus die de moeite neemt een sociale geschiedenis van de betreffende ideeën te schrijven. In dit opzicht is de opstelling van Zmarzlik genuanceerder dan die van de revisionisten Alfred Kelly en Peter Bowler. Kelly voerde aan dat het sociaal-darwinisme, ook in zijn eigen tijd, over kwam als “een diffuse zwerm van sociale theorieën” met slechts één gemeenschappelijke noemer, namelijk dat zich in de samenleving een felle strijd om het bestaan afspeelt waarin de geschiktste overwint. Maar deze retoriek van de maatschappelijke strijd bestond ook al los van Darwin; dit maakt het concept ‘sociaal-darwinisme’ voor Kelly dubieus als gereedschap voor historisch onderzoek. Voor Peter Bowler is dit concept evenmin goed bruikbaar, omdat het een verzamelbegrip is geworden voor allerlei pogingen om de biologie te gebruiken als basis voor een deterministische theorie van het menselijk gedrag. Het darwinisme zelf had geen speciale affiniteit met één bepaalde sociaal-politieke theorie en men kan volgens Bowler ook niet volhouden dat natuurlijke selectie het belangrijkste model was voor de diverse vormen van meedogenloos sociaal beleid die ontstonden. Kortom: omdat ‘sociaal-darwinisme’ een bijzonder brede vlag is die vele ladingen dekt, heeft het zelf geen inhoudelijke samenhang.⁴³

- *Een darwinistische cultuur*

In Frankrijk had, volgens Jean-Marc Bernardini, het sociaal-darwinisme het karakter van een *culture darwinienne*. In de laatste twee decennia van de negentiende eeuw vertoonde de ideologie van de republikeinen kenmerken van zo’n darwinistische cultuur, waarin anticlericalisme, sciëntisme en een meritocratisch

politiek programma samensmolten in een evolutionair reformisme. Van een hard orthodox sociaal-darwinisme à la Hofstadter was daarbij volgens Bernardini nauwelijks sprake. Eigen aan de republikeinse *culture darwinienne* was de vermenging van het (sociaal) darwinisme met een reformistisch sociaal lamarckisme. Hij benadrukte hierbij de ideologische neutraliteit van deze specifiek Franse vorm van sociaal-darwinisme. Elke ideologie, politiek, geschiedfilosofie of sociologie die de ‘sociobiologische’ of ‘socionaturalistische’ thema’s exploiteerde die waren ontleend aan de darwinistische teksten, met als enig doel het legitimeren of creëren van maatschappelijke ongelijkheid, is volgens Bernardini sociaal-darwinistisch.⁴⁴

- *Sociaal-darwinisme als ‘sociaal-darwiniseren’*

In deze opvatting, naar voren gebracht door James Moore, is het sociaal-darwinisme niet zozeer een af te grenzen historische episode, maar een *intellectuele gedraging* die ook tegenwoordig nog regelmatig vóórkomt: het zich overgeven aan “sociaal-darwiniseren” door middel van een biologiserende manier van spreken over de sociale realiteit, om de werkelijke verhoudingen daarbinnen te verhullen door ze een evolutionaire sanctionering te geven. Moore beschouwt dit bij uitstek als een conservatieve tendens, aangezien het toepassen van biologische taal op sociale relaties erop gericht is deze voor te stellen als door de natuur gedetermineerd in plaats van historisch bepaald. Hij acht het de taak van linkse intellectuelen om degenen die deze opzet hebben te ontmaskeren. De beste manier om dit te doen is door het darwinisme te “socialiseren”, d.w.z. te laten zien dat het darwinisme een natuurwetenschappelijke theorie was (en is) met zulke duidelijke menselijke (sociale) implicaties dat er onvermijdelijk door deze theorie een “darwinisering van de maatschappij” optrad. Zo zag en ervoer men het in de negentiende eeuw. Daarna echter is, niet in de laatste plaats door het concept sociaal-darwinisme en de uitgebreide polemiek daarover, de sociale kant van het darwinisme afgescheiden van de biologische kant en een eigen leven gaan leiden.⁴⁵ Men kan veronderstellen dat deze afscheiding het ‘sociaal-darwiniseren’ alleen maar heeft bevorderd omdat het zich, na zijn ‘verzelfstandiging’, nauwelijks meer behoefde te bekommeren om de inhoudelijke verbinding met het oorspronkelijke darwinisme en vrijuit zijn eigen gang kon gaan.

- *Sociaal-darwinisme als benaming voor: de sociaal bepaalde evolutie*

In deze door Peter Dickens verwoorde benadering, die sterk afwijkt van alle voorgaande, wordt ‘sociaal-darwinisme’ opgevat als hedendaags sociaal-wetenschappelijk concept. Meer in het bijzonder als benaming voor een sociale theorie die de toenemende sociale controle over de evolutie tot haar thema kiest. Het is in zekere zin een omkering van de sociobiologie: niet de biologische bepaaldheid van sociale verhoudingen wordt als uitgangspunt genomen, maar de sociale bepaaldheid van de biologische en genetische structuur van plant, dier en mens die optreedt doordat de moderne kapitalistische economie (bijvoorbeeld door genetechnologie) deze structuur tracht te modificeren. Wanneer zodoende economische motieven de menselijke biologie gaan bepalen, zal er sprake zijn van een samensmelting van de sociale en biologische evolutie. Hoewel het gebruik van het begrip ‘sociaal-darwinisme’ voor deze ontwikkeling wat vergezocht lijkt, kan een zekere verwantschap met de eugenetica niet worden ontkend.⁴⁶

Dit overzicht van soorten definities roept uiteraard tal van vragen op, en maakt tevens duidelijk dat het begrijpen van het sociaal-darwinisme meer vergt dan het kiezen van de juiste definitie. De vele definities laten bovenal zien dat ‘sociaal-darwinisme’ nog steeds een omstreden en wijdloppig gebruikt concept is. Zozeer dat de vraag gerechtvaardigd is of het wel geschikt is als concept voor verder historisch onderzoek. Greta Jones benadrukte in 1980 dat het sociaal-darwinisme – als een kameleon – verschillende vormen aannam al naar gelang de politieke constellatie; Paul Crook was in 1994 van mening dat het darwinisme “een myriade van verschillende doctrines” had voortgebracht; en Richard Weikart had een jaar eerder betoogd dat in Duitsland individualistische en collectivistische varianten van het sociaal-darwinisme meestal innig samengingen, zelfs binnen één persoon.⁴⁷ Gertrude Himmelfarb trok al in 1968 uit haar analyse van de verschillende “variëteiten van het sociaal-darwinisme” de conclusie dat *het concept* sociaal-darwinisme dreigde te bezwijken onder de veelvormigheid en zelfs tegenstrijdigheid van de interpretaties die er achter schuil gingen. En toch hield ze vol dat al deze concurrerende doctrines (van *laissez faire*-liberalisme tot evolutionair socialisme en revolutionair marxisme, van pacifisme tot militarisme en imperialisme, van humanisme tot eugenetica en racisme) reëel verbon-

den waren met het darwinisme, omdat ze allemaal gebruik probeerden te maken van zijn legitimerende werking.⁴⁸

Sommige historici hebben, net als Gertrude Himmelfarb, de steeds sterker naar voren komende veelvormigheid van het sociaal-darwinisme als een vergruizing van het gehele concept gezien, anderen daarentegen hebben benadrukt dat multifunctionaliteit altijd al de essentie van het sociaal-darwinisme was geweest. Wie van vergruizing spreekt, neemt als vertrekpunt dat het sociaal-darwinisme eens een op zichzelf staande *ideologie* was, dat wil zeggen een doctrine met een eigen en consistente politieke lading. Maar kan het sociaal-darwinisme wel als een ideologie in die gebruikelijke zin van het woord worden bestempeld? Behalve de Franse anarchist Gautier en de Amerikaanse socioloog Colin Wells noemde en voelde vrijwel niemand zich 'sociaal-darwinist'. Het etiket werd bijna altijd door anderen opgeplakt. Doch dit is niet maatgevend; ten slotte wilde Marx ook geen marxist genoemd worden. Belangrijker is dat het sociaal-darwinisme, anders dan bijvoorbeeld het liberalisme of socialisme, geen levende politieke ideologie was waarbij grote aantallen mensen zich doelbewust aansloten. Het miste de politieke consistentie om met recht als een ideologie te kunnen worden beschouwd.

De pogingen die zijn gedaan om het sociaal-darwinisme te begrijpen als een coherente ideologie, zijn weinig succesvol geweest. Want wie het sociaal-darwinisme probeert te persen in het harnas van één uniforme ideologie, ziet zich gedwongen om concurrerende ideologieën, die zich met evenveel overtuiging op het darwinisme beriepen, te bagatelliseren. Himmelfarb bijvoorbeeld meende, ondanks de vele variëteiten die ze waarnam, dat het sociaal-darwinisme toch voornamelijk een uiting van Victoriaans conservatisme was.⁴⁹ Daarmee schaarde ze zich niet alleen achter de kern van Hofstadters interpretatie, maar maakte ze bovendien de socialistische variant van het sociaal-darwinisme tot een bijverschijnsel. Zo verliet ze haar aanvankelijke strategie om de veelvormigheid van het sociaal-darwinisme te benadrukken. Vasthouden aan die lijn blijkt overigens niet eenvoudig: een aanvankelijk fier voor-nemen om de verschillende politieke varianten in het sociaal-darwinisme objectief naast elkaar te plaatsen, is niet zelden verschrompeld zodra het erop aan kwam man en paard te noemen. Dan overwon vaak weer de neiging om het smoezelige etiket 'sociaal-darwinist' alleen te plakken op het voorhoofd van politiek suspect geachte figuren. Daarmee sociaal-darwinisme toch weer tot ideologie makend.

Pas in recente studies is het losse, non-ideologische, karakter van het sociaal-darwinisme consequenter op de voorgrond geplaatst. Hawkins

heeft benadrukt dat het een *configuratie* van met elkaar verbonden denkbeelden over de tijd, de natuur, de menselijke natuur en de sociale werkelijkheid betreft, die tezamen een nieuw wereldbeeld vormen. De kracht van dit wereldbeeld kwam voort uit de retorische mogelijkheden die het darwinisme zelf, met zijn open en multi-interpretabele termen als evolutie, *struggle*, variatie en selectie, te bieden had.⁵⁰ Hieraan verwant is de interpretatie van Richard Evans, die het sociaal-darwinisme bij voorkeur ziet als een taal, “een verzameling woorden” die met elkaar een breed logisch raamwerk vormden waarbinnen het over een langere periode, vanaf ongeveer 1870 tot in de nazi-tijd, voor onderling sterk verschillende groepen en personen mogelijk bleek om hun sociale en politieke denkbeelden uit te drukken, met als premie de legitimerende werking van de moderne wetenschap. Elke groep, van de Duitse sociaal-democraten tot de Pan-Germanen en de rashygiënist, slaagde erin om met dit wetenschappelijk klinkende darwinistische vocabulaire, door daarbinnen eigen accenten te leggen, de eigen zaak te dienen. Niet alleen betekent dit volgens Evans dat het sociaal-darwinisme geen echte coherente ideologie was, het betekent ook dat het bereik van het sociaal-darwinisme – door de wijdverbreide uitzaaiing van sociaal-darwinistische denkbeelden die mede het gevolg was van de vulgarisatie van Darwins theorie – bijzonder groot was.⁵¹

Hoewel deze relativisering door Hawkins en Evans op zichzelf welkom is, leidt zij naar mijn mening tot een te kleurloze, te weinig specifieke, typering van het sociaal-darwinisme, dat méér was dan een ‘verzameling woorden’, een ‘configuratie van denkbeelden’ of een ‘logisch raamwerk’. Ondanks het gebrek aan politieke consistentie van het sociaal-darwinisme, kan er wel degelijk worden gesproken van een verzameling van *inhoudelijk nauw met elkaar verbonden* denkbeelden, voortkomend uit een gemeenschappelijke bron. Eugenetische ideeën bijvoorbeeld kunnen vanuit een liberale, conservatieve of socialistische invalshoek worden gepresenteerd, maar ondanks deze politieke diversiteit blijven ze bepaalde gemeenschappelijke kenmerken vertonen, waardoor ze allemaal tot de categorie ‘eugenetica’ behoren. Er ontwikkelde zich, in elk geval bij de intellectuele bovenlaag, een sociologische en politieke fascinatie met het centrale darwinistische begrip natuurlijke selectie, dat door zijn ver reikende sociale implicaties een uitdaging en een inspiratie vormde voor in principe álle bestaande ideologieën. Vooral de liberalen en socialisten konden niet om de sociale betekenis van het selectiebegrif heen. Dit maakt dat het sociaal-darwinisme méér was dan louter een analytische constructie, zoals ‘sociaal lamarckisme’, ‘sociaal weismannisme’ of ‘sociaal devriesisme’

dat zijn.⁵² Door toedoen van het sociaal-darwinisme werd het vrijwel onvermijdelijk voor de bestaande politieke stromingen om hun redeneringen en hun programma's aan te passen; het was in wezen zelf ook *een programma*, een verzameling actiepunten in antwoord op de vraag "wat staat ons te doen nu we weten dat de mens onderhevig is aan de – al dan niet gefrustreerde – werking van de natuurwet van de natuurlijke selectie?" Inzicht in deze geleidelijke 'vertering' van het biologisch darwinisme en al zijn implicaties, is van wezenlijk belang om het sociaal-darwinisme en zijn kenmerkende redeneerpatronen te kunnen begrijpen. Om tot dit inzicht te komen, dient eerst goed te worden ingeschat in welke mate Darwins theorie tot een radicale breuk met het verleden heeft geleid. Daartoe dienen de beide volgende hoofdstukken. Vervolgens zal aan het slot van het vijfde hoofdstuk op de definiëring van het sociaal-darwinisme worden teruggekomen.

De ontvoogding van de natuur

NATUURLIJKE SELECTIE, EEN MENTALE REVOLUTIE?

Het is niet uitzonderlijk dat een uitgever de betekenis van een boek, dat op zijn eigen fondslijst prijkt, enigszins overschat. Maar toen de radicale Londense uitgever John Chapman kort na het verschijnen zijn oordeel gaf over *The origin of species*, sprak hij over een uitgave van een van zijn concurrenten (Murray). Niettemin noemde Chapman het “een van de belangrijkste boeken van deze eeuw” en voorspelde hij dat het “een immense mentale revolutie” zou bewerkstelligen.¹ Overdreef hij, of heeft Darwins boek daadwerkelijk een mentale omwenteling teweeggebracht, ook buiten het domein van de biologie?

Die vraag laat zich alleen beantwoorden door verder terug te gaan in de tijd. Want alleen door in kaart te brengen hoe Darwins theorie zich verhoudt tot de natuurfilosofie en natuurwetenschap van voorafgaande periodes laat de sociale invloed van die theorie zich bepalen. Waar sloot het darwinisme aan bij het verleden en – vooral – waar bracht het een breuk daarmee teweeg? We behoeven niet verder terug te gaan dan tot de zeventiende en achttiende eeuw, toen het theocratisch natuurbeeld nog volledig intact was en alle bestaansvormen samenvielen in één hiërarchisch verband, een ‘natuurlijke trap’ (of ‘Grote Keten’) van de laagste tot de hoogste wezens, met de mens op de hoogste trede. Deze statische natuurinterpretatie was op den duur steeds minder verenigbaar met een zich moderniserende maatschappij, die gaandeweg dynamischer en minder hiërarchisch werd. Niettemin bleken de theocratische en, later, de deïstische natuurvisie tamelijk resistent. Zodoende hebben er, tot ver in de negentiende eeuw, in de wetenschappelijke denkbeelden over natuur en maatschappij twee fundamenteel verschillende posities (of, zo men wil, ‘mentaliteiten’), bestaan, die ik aanduid met de begrippen *providentia* en *utopia*. ‘Providentia’ is het vertrouwen in de goddelijke Voorzienigheid, de aanvaarding van het-

geen beschikt is, van het Goddelijk Ontwerp van een wereld die in zichzelf volmaakt is, zelfsturend dankzij de natuurwetten die de Schepper installeerde. ‘Providentia’ is, uiteindelijk, het geloof in de volmaaktheid van de Schepping en in de menselijke opdracht een volgeling van Gods natuurplan te zijn; of, in de meer profane zin van de fysiocraten, een volgeling van de natuurlijke orde. ‘Utopia’ daarentegen is het vertrouwen in het menselijk vermogen een blauwdruk voor de toekomst te ontwerpen; het is de fascinatie met *science fiction* – denkbeeldige wetenschap die werkelijkheid kan worden en die kan leiden tot het beste bewind dat de mens op deze aarde kan vestigen. ‘Utopia’ is, uiteindelijk, het zelfvertrouwen van de mens die gelooft in eigen kunnen, in de menselijke opdracht een ‘maker’ te zijn; is de droom van de Technocraat, die de architect van zijn eigen lot wil worden.

De opleving die de natuurlijke theologie aan het begin van de negentiende eeuw in Engeland doormaakte is illustratief voor de verrassend lange levensduur van het providentialisme. De natuurlijke theologie was natuurtheorie, sociale theorie en godsleer tegelijk. Dit maakte haar tot een ideologische steunpilaar van het totale maatschappelijk bouwwerk, hetgeen het voor Darwin extra moeilijk maakte om zijn concurrerende theorie te presenteren, die deze steunpilaar onderuit zou halen (en daarmee wellicht het hele bouwwerk). De kracht die de natuurlijke theologie kort vóór *Origin* nog had als algemene levensbeschouwing, is het beste bewijs dat het darwinisme een vernieuwende doorbraak tot stand bracht.

Een centrale stelling in dit en het volgende hoofdstuk is dat er op de veelbeschreven darwinistische revolutie in de biologie en de natuurfilosofie nog een tweede darwinistische revolutie volgde, namelijk in de sociale filosofie en de ethiek. Deze begon pas na 1865 duidelijke vormen aan te nemen. Toen brak geleidelijk de idee door dat de wet van de natuurlijke selectie niet meer van toepassing was op de moderne, gecultiveerde, mens en dat deze daarom zijn toevlucht moest zoeken tot de *kunstmatige* selectie van *the fittest* (en dus tot de doelgerichte eliminatie van *the unfit*), of tot andere sociaal selecterende maatregelen die de werking van de natuurlijke selectie konden overnemen. Het darwinisme gaf de directe aanstoot tot dergelijke ideeën omdat het de aloude eenheid van het sociale en het natuurlijke domein, de ‘gemeenschappelijke context’ van natuurfilosofische en sociale opvattingen, verstoortte. Door Comte en Spencer werd de gedachte gemeengoed dat de sociologie volgt op de biologie en dat sociale theorieën er goed aan doen om biologische of algemeen natuurwetenschappelijke theorieën

als voorbeeld te nemen. Maar historisch gezien is het precies andersom: de natuurstudie werd lange tijd gedomineerd door sociale (waaronder religieuze) denkbeelden en heeft zich sinds mensenheugenis uitgedrukt in sociale metaforen. Sociale evolutietheorieën gingen dan ook vooraf aan biologische. Darwin zorgde voor een breuk met deze traditionele verhouding tussen het sociale en het natuurlijke. Die breuk was een onbedoeld bijproduct van de theorie van de natuurlijke selectie, welke niet in staat leek het cultureel bepaalde leven van de moderne mens te besturen. In *The descent of man* moest Darwin dit zelf erkennen, hoewel uit zijn evolutietheorie *logisch* het tegendeel volgde. Immers, het darwinisme plaatste de mens als geëvolueerd dier meer dan ooit in de continuïteit van al het natuurlijke leven. Doch in de eeuwen vóór Darwin was deze continuïteit van mens en dier, van het sociale en het natuurlijke, overwegend een zuiver metafysische of zelfs symbolische aangelegenheid geweest; de mens was onderdeel van de éne Schepping, maar had daarbinnen zijn eigen bijzondere plaats als hoogste, meest godgelijkende wezen. Het darwinisme maakte van deze metafysische relatie een fysische, een strakke materiële band tussen mensen en apen (en andere dieren). Plotseling was de continuïteit tussen het natuurlijke en het sociaal-culturele van alle vrijblijvendheid ontdaan en had zij onontkoombare ethische consequenties gekregen. Het darwinisme dwong iedereen die er diep over nadacht om positie te kiezen aangaande zijn ethische betekenis. Voor sommigen was de fysiek-materiële continuïteit van alle levensvormen zo bedreigend voor het zelfbeeld van de mens, dat er een ontkenning volgde. Zij benadrukten, overeenkomstig de providentiële traditie, het bijzondere, het ideële, van de mens als intelligent wezen en zagen zijn culturele evolutie als het transcenderen van de natuurlijke evolutie. Dit vasthouden aan het unieke karakter van de mens was in strijd met Darwins persoonlijke opvattingen en met zijn theorie. Voor anderen daarentegen stond de menselijke cultuur met haar verzachtende werking haaks op de *gewenste* natuurlijke ontwikkeling van de mens; de cultuur schakelde in hun ogen ten onrechte de natuurlijke selectie uit en moest worden gecorrigeerd. Dit was de sociaal-darwinistische positie. Zij sloot aan bij die andere traditie, de utopische.

Dat natuurlijke selectie in ethisch en sociaal-filosofisch opzicht zo'n moeilijk te aanvaarden idee was, lijkt op het eerste gezicht te worden weersproken door twee gangbaar geworden opvattingen: dat Darwins selectie-idee diverse voorlopers had en dat zij goed aansloot op de liberale denkbeelden die hoogtij vierden. Beide opvattingen zullen hierna

op hun houdbaarheid worden onderzocht. Betoogd zal worden dat de bekende voorbodes van natuurlijke selectie in werkelijkheid een ander – beperkter – concept betreffen, namelijk de *eliminatie* van onvolmaakte of overtollige wezens die nodig is om de perfectie van, en het evenwicht in, de natuur te bewaren. En wat de band tussen darwinisme en het industriële liberalisme betreft is de vraag in hoeverre aantoonbaar is dat Darwin zich daadwerkelijk liet inspireren door de politieke economie van Adam Smith en David Ricardo en hoe wezenlijk zijn bekende leunen op de economisch gefundeerde bevolkingstheorie van Thomas Malthus was. Zag Darwin daadwerkelijk economische principes aan het werk in de natuur? Is voldoende aannemelijk te maken dat het industrialiserende Engeland, met zijn individualistische vechtersmentaliteit, zijn mechanistisch utilitarisme en zijn groeiende leger van verpauperende armen, Darwin – en de culturele cirkel die hem omgaf – maatgevend beïnvloedde? Op voorhand kan worden geconstateerd dat het in elk geval onjuist zou zijn te beweren dat zijn theorie een pure afspiegeling van de ideologie van liberalisme en industrialisme was. Darwins sympathie lag weliswaar bij de zaak van het liberalisme, maar als onderzoeker en theoreticus bevond hij zich in de benarde positie van een faustische tovenaarsleerling: het materialisme en determinisme van zijn sterk door de erfelijkheidsidee bepaalde denken stonden lijnrecht tegenover het individualisme van de liberale *political economy* en van het politieke liberalisme. De ontvoogding van de natuur, die Darwin voltooide door de natuurstudie te bevrijden van de overheersing door theologie en sociaal-hiërarchische denkbeelden en die uitstekend paste bij de historische missie van het liberalisme om de overheersing door de kerk en de aristocratische staat te doorbreken, liep uit op de ontheemding van de moderne mens. Tot dan toe waren de mens en zijn maatschappij opgenomen geweest in het scheppingsverhaal, als vast onderdeel van de goddelijke creatie. Dit had aan het leven vanuit menselijk perspectief tegelijk een zin en een verklaring gegeven. Het darwinisme zette deze samenhangende levensbeschouwing, die het sociale en het natuurlijke domein hecht met elkaar verbond, op losse schroeven. Afgezet tegen het vooruitgangsoptimisme van de Verlichting, de natuurlijke theologie en het essentialisme van de *Naturphilosophie*, was het darwinisme de minst antropocentrische natuurtheorie die ooit brede aanhang had gekregen.

Darwin voorzag, in grote lijnen, deze verreikende sociale, ethische en zelfs politieke consequenties van zijn theorie. Het deed hem bijna twee decennia lang aarzelen om zijn theorie volledig uit te werken en te publiceren. Lang vreesde hij dat deze de radicale Chartisten in de kaart

zou spelen. Maar de belangrijkste oorzaak van zijn twijfel was dat hij zich scherp realiseerde dat zijn theorie van de natuurlijke selectie een desoriënterende idee was, die diep zou insnijden, niet alleen in de christelijke ethiek, maar ook in de liberaal-humanistische. Dit zijn enkele van de thema's die ik in dit en het volgende hoofdstuk uit zal werken.

HET GLANZEND UNIVERSUM VAN LEIBNIZ

Deze wereld is de beste van alle mogelijke werelden. Want alles wat mogelijk is, vraagt er om te bestaan en alles wat gelijktijdig bestaan kan, bestaat. Dit maakt de natuur uitzonderlijk rijk aan verschijningsvormen. De rijkdom van de natuur, in al haar verscheidenheid, vertegenwoordigt het optimum van het mogelijke. De dingen bestaan op de meest volmaakte wijze. Alles naar het plan Gods, in eeuwige harmonie.

Zo zag de onvoorstelbaar gelukkige zeventiende eeuwse wereld van Leibniz eruit. Hij beschreef haar in zijn korte schets *De eerste waarheden* (1686) en later in zijn *Theodicee* (1710). Voor de achttiende eeuwse spotter Voltaire was de zoetheid van dit wereldbeeld onverteerbaar. Zeker na de grote aardbeving, die in 1755 Lissabon had verwoest en die bij hem het laatste restje geloof in het principe dat dit de best mogelijke wereld is, had weggeslagen. *Candide* is van begin tot eind een afrekening met het ongefundeerde optimisme van Leibniz, van wie Voltaire in zijn boek een hilarische karikatuur tekende, in de figuur van Doctor Pangloss, *Candide's Maître de philosophie*. Tot in het absurde houdt Pangloss aan zijn theocratisch optimisme vast. Op een dag komt *Candide* zijn oude leermeester tegen zonder hem te herkennen. Voor zich ziet hij een vuile schooier, onder de puisten, zijn neus aangevrenten, zijn tanden zwart – voor zover nog aanwezig.

Candide: Hoor ik het goed? U, mijn dierbare Meester! U, in deze vreselijke toestand! Welk ongeluk is u overkomen? Waarom leeft u niet meer in het mooiste aller kastelen? En wat is er geworden van Mademoiselle Cunégonde, de parel onder de vrouwen, het meesterwerk van de natuur? (...)

Pangloss: Ze is dood...

Candide: Is Cunégonde dood? Oh allerbeste aller werelden, waar zijt gij?²

Vervolgens verhaalt Pangloss in slechts enkele korte zinnen welke drama's zich hebben voltrokken: de schone Cunégonde is door Bulgaarse soldaten opengesneden, nadat ze haar zo vaak als mogelijk was hadden verkracht. De baron, die haar wilde verdedigen, hebben ze de schedel

ingeslagen, de baronesse in stukjes gesneden en van het mooie kasteel hebben ze geen twee stenen op elkaar laten staan. Maar, voegt Pangloss – positief als altijd – toe, deze wandaden zijn toch maar mooi geworpen want de soldaten der Abaren hebben hetzelfde gedaan bij een Bulgaarse baron. Zo leek zelfs de wraak een onmisbare bijdrage aan de universele harmonie. Vervolgens gevraagd naar de oorzaak van zijn eigen deplorabele staat, verklaart Pangloss dat hij haar aan de liefde dankt. Toen hij het kamermeisje Paquette beminde, liep hij een slopende geslachtsziekte op. Nu ontvouwde de doctor een lange keten van oorzaken en gevolgen: de lieflijke Paquette kreeg haar ‘presentje’ van een geleerde franciscaan, die op zijn beurt de ziekte opliep bij een oude gravin, die haar kreeg van een kapitein van de cavalerie, enzovoorts. Deze oorzaak-gevolg-keten leidde in rechte lijn terug naar een compagnon van Christoffel Columbus. Was dit niet het werk van de duivel, wilde Candide weten? In het geheel niet, antwoordde de grote Pangloss: de geslachtsziekte was een onontbeerlijk element in de beste aller werelden, want als Columbus haar niet, ergens op een ver Amerikaans eiland, had opgelopen, zouden we ook de chocola niet hebben gehad, noch de cochenille. Welbeschouwd was de venerische ziekte een teken van vooruitgang!³

De natuurbeschouwing in Leibniz’ tijd was in haar diepste wezen idealistisch van aard. Het natuurlijk universum werd, in platonische zin, opgevat als weerspiegeling van de ideeënwereld. Deze identiteit tussen idee en natuurlijk feit impliceerde dat elk *denkbaar* schepsel vroeg of laat ook daadwerkelijk zou bestaan. Omdat er tussen idee en werkelijkheid geen blijvende kloof kon zijn, stond vast dat het universum eens alle denkbare levensvormen zou omvatten en dus volkomen zou zijn. De schepping groeide toe naar de volledigheid van het denkbare. Elke denkbare tussenvorm tussen twee bestaande schepselen was in het platonisch natuurbeeld een potentie, die ooit werkelijkheid zou worden. Ook al waren niet alle potenties gerealiseerd, toch was de bestaande wereld op elk moment de best denkbare, de meest volmaakte, de meest rijke die mogelijk was.

Lange tijd werd de natuurstudie volledig opgeslokt door het streven deze rijkdom aan natuurlijke verschijningsvormen systematisch te beschrijven. Toen de wereld nog van geen biologie in de moderne zin had gehoord, was alle energie van natuuronderzoekers gericht op de taxonomie. Men wilde de natuurlijke orde blootleggen door te classificeren. Dat de natuur was opgebouwd volgens hiërarchische principes was hierbij een centrale aanname, zo vanzelfsprekend dat ze boven ie-

dere twijfel verheven leek. Had God in zijn wonderbaarlijke Schepping immers niet elk wezen zijn eigen plaats gegeven, van laag tot hoog?

Dit beeld van de natuur, als een bij de Schepping bepaalde rangorde, heeft tot in Darwins tijd bij velen stand gehouden. Volgens de bioloog en historicus Ernst Mayr was het botanisch en biologisch onderzoek tot aan het cruciale jaar 1859 nog steeds hoofdzakelijk taxonomisch van aard.⁴ Zolang men de verschillende soorten in de natuur beschouwde als strikt gescheiden entiteiten, kon men de natuur slechts zien als een ordening die in haar diepste wezen statisch was. De natuuronderzoeker behoefde niets anders te doen dan te systematiseren, daarbij de ordeningsprincipes volgend die de natuur zelf reeds zo duidelijk leek aan te dragen. Pas toen Darwin aannemelijk had gemaakt dat een bepaalde soort kon evolueren tot een geheel andere en dat er in dit proces compleet nieuwe soorten ontstonden, was de ban van de taxonomie gebroken. Het *natuurlijk proces* was de nieuwe natuurlijke orde geworden.

Maar voordat deze bevrijding van de, door een theocratische orde bevoogde, natuur tot stand kwam, was natuuronderzoek nog primair een kwestie van rangschikken. En rangschikken kwam op zijn beurt neer op ónderschikken: elk organisme werd ondergebracht bij een bepaalde soort, elke soort behoorde weer tot een bepaald geslacht (genus) en elk geslacht tot een bepaalde familie. Zo grepen alle levende vormen in elkaar als schakels in een lange keten, een gesloten en compleet systeem. Ondanks de dynamiek van zich realiserende potenties, bleef dit fundamenteel een statische natuurvisie; er bleef sprake van een onderliggende hiërarchie, een vast schema dat alle bestaansvormen – of ze nu al bestonden of nog bezig waren te ontstaan – rangschikte van laag naar hoog. In het aristotelische natuurbeeld, overgenomen, bewerkt en eeuwenlang in stand gehouden door de kerkvaders en de scholastici, vormden alle organismen een geordende reeks, een *scala naturae* van toenemende perfectie, opklimmend van het vegeterend bestaan der planten tot aan het rationele wezen: de mens.⁵ Hoewel elk afzonderlijk organisme en elke soort op deze *scala naturae* kon worden geplaatst en dus deel uitmaakte van de *continuïteit* van alle levensvormen, geloofden Aristoteles en zijn navolgers niet in de mogelijkheid dat de ene soort zich uit een andere soort kon ontwikkelen. De *scala* was een classificatiesysteem en het tegendeel van een evolutietheorie. In essentie had men, met de continuïteitsidee, het instrument in handen om het statisch-hiërarchische natuurbeeld te doorbreken. Pas door toedoen van Leibniz werd de continuïteit tussen alle levensvormen werkelijk tot een centrale these in de natuurfilosofie verheven.⁶

Inherent aan de conceptie van de *scala naturae* was de opvatting dat aan elk wezen in het stelsel van de natuur – vaak aangeduid als de ‘economie van de natuur’ – zijn eigen, specifieke plaats toekwam. De bijzondere eigenschappen van een wezen en zijn ‘natuurlijke’ beperkingen die daaraan onverbrekkelijk verbonden waren, maakten dat het uitsluitend op de aan hem toegewezen plaats in het grote geheel kon bestaan. Net zoals in Noachs Ark waar elk dier, als vertegenwoordiger van een hele soort, zich met zijn eigen plek aan boord tevreden moest stellen om het voortbestaan van die soort mogelijk te maken. Een soortgelijke redenering heeft de mens vaak ook op zichzelf toegepast: diep geworteld raakte de sociale opvatting dat wie aan zijn plaats ontstijgen wilde aan de hoogmoed ten prooi zou vallen en dat, omgekeerd, wie zijn plaats wist en zich met die positie tevreden stelde, kon rekenen op de voldoening van een vredig leven.⁷

Tot aan de zeventiende eeuw was het niet ongebruikelijk planten en dieren te classificeren aan de hand van zuiver menselijke criteria, zoals bijvoorbeeld hun praktisch nut. De ontdekkingsreizen naar onbekende gebieden en de geheel nieuwe vorm van waarnemen die door de microscoop mogelijk werd, leidden ertoe dat de classificatiesystemen uitgebreider en allengs complexer werden. De belangrijkste vernieuwing echter was de doorbraak van het inzicht dat de structuurkenmerken van een organisme het enig juiste criterium voor de classificatie van dat organisme zijn. Zo vond geleidelijk een overstap plaats van externe, wezensvreemde, ordeningsprincipes naar een ordening primair op basis van interne, wezenseigen, kenmerken.⁸ Maar, zoals het werk van Linnaeus uit het midden van de achttiende eeuw duidelijk laat zien, dit betekende geenszins het einde van de gewoonte om orde te scheppen in de wereld der organismen met behulp van antropomorfe criteria. Linnaeus was bepaald kwistig met het gebruik van allerlei menselijke kwalificaties om planten te kenschetsen. Zo noemde hij de grassen, waar men voortdurend op trapt maar die zich niettemin snel vermenigvuldigen, “plebejers”; de mossen, die zich vaak in dezelfde positie bevinden als de grassen, noemde hij “knechten”. De zwammen omschreef hij als “vagebonden”, met een verwijzing naar hun parasitaire karakter. De lelies daarentegen beschouwde hij als “patriciërs”, ware sieraden die het plantenrijk de glans gaven van “de pracht en praal van het hof”. De termen ‘plantenrijk’ en ‘dierenrijk’, veelvuldig door Linnaeus gebruikt, zijn sindsdien zodanig in het alledaagse taalgebruik ingeburgerd geraakt dat ze nauwelijks meer als antropomorf worden herkend, hoewel ze dat wel degelijk zijn. Voor Linnaeus hadden deze ter-

men een bijzondere betekenis, zoals blijkt uit het feit dat hij, na in 1757 in de adelstand te zijn verheven, in zijn wapenschild de symbolen van de drie natuurrijken liet opnemen: het Rijk der Dieren, het Rijk der Planten en het Rijk der Mineralen werden daarbij elk met een eigen kroon aangeduid.⁹

In zijn werk deelde Linnaeus het plantenrijk verder in in “stammen” en “naties”. Het individuele organisme werd zo geplaatst in – en ondergeschikt gemaakt aan – steeds groter wordende verbanden. Niet alleen deze hiërarchisering van de natuur, maar ook het antropomorfe woordgebruik dat daarbij werd gebezigd, zorgde ervoor dat men de associatie met de ondergeschiktheid van het menselijke individu aan sociale en politieke verbanden nauwelijks over het hoofd kon zien. Vooral de monarchistische symboliek heeft hieraan bijgedragen. Monarchen en hun adellijke gevolg kozen ‘nobeles’ dieren, zoals de leeuw, de arend en de valk, als hun symbool dat ze in hun familiewapens, vlaggen en ornamenten verwerkten. Dieren dus die in de hiërarchie van de dierenwereld eenzelfde vooraanstaande positie innamen als men zichzelf toedacht. De leeuw als koning van de dieren was uiteraard bijzonder geschikt om een mensenkoning tot symbool te dienen. De onderliggende boodschap was dat hiërarchische verhoudingen eigen waren aan de natuur, dat de arend van nature een hoger wezen was dan de worm en dat dus het bestaan van een sociale hiërarchie een volstrekt natuurlijke zaak was. Behalve de mieren waren het vooral de bijen die, vanwege hun hecht georganiseerde gemeenschap, regelmatig aan de mensheid ten voorbeeld werden gesteld. De bijenkorf was de meest volmaakte illustratie van de monarchistische principes die de natuur te bieden had.¹⁰

Het feit dat menselijke verhoudingen op de natuur werden geprojecteerd, illustreert dat de ordening die men in de natuur aanbracht idealistisch van aard was. Eeuwenlang waren religieuze, filosofische en zelfs politieke opvattingen bepalend voor de wijze waarop men de natuur afbeeldde en systematiseerde, namelijk door een veronderstelde geestelijke ordening als vertrekpunt te nemen. Het behoeft weinig betoog dat hier een belangrijk verschil ligt met Darwins benadering, waarin – ondanks bepaalde ideële veronderstellingen die ook hem niet vreemd waren – het accent sterk lag op empirisch onderzoek. Het maakt een groot verschil of men de natuur onderzoekt louter om daarin de zichtbare tekenen te vinden van, bijvoorbeeld, de universele strijd tussen het goede en het kwade, waarin het goede overwint zodat de universele harmonie zich overal op aarde manifesteert, of dat men zich, zoals Darwin, jarenlang wijdt aan een minutieuze empirische studie van eende-

mossels om zo mogelijk alles van deze organismen te weten te komen en via deze lange weg enkele bouwstenen voor een evolutietheorie te verzamelen.¹¹

De groeiende belangstelling voor de intrinsieke kwaliteiten van plant en dier, voor hun structuur en anatomie, die vooral vanaf het begin van de negentiende eeuw merkbaar was, leidde ertoe dat natuuronderzoek niet langer verenigbaar was met symbolisme en allegorische voorstellingen. Symbool en allegorie verdwenen uiteraard niet van de aardbodem, maar ze kwamen steeds meer buiten de wetenschap te staan, waarvan ze zolang een vast bestanddeel waren geweest. Wat bleef was een subtielere vorm om metaforen te gebruiken. Het darwinisme bevat daarvan enkele sprekende voorbeelden: ‘natuurlijke selectie’ en de ‘strijd om het bestaan’ zijn begrippen die Darwin naar eigen zeggen in ‘metaforische’ zin gebruikte en die zeker nadien in het darwinisme tot ware metaforen uitgroeiden.¹² Overigens zijn deze metaforen buiten het afgebakende terrein van het wetenschappelijk natuuronderzoek – met name in sociaal-darwinistische beschouwingen – weer opnieuw tot symbolen verheven, dat wil zeggen tot begrippen waarvan de symboolfunctie belangrijker was dan hun feitelijke inhoud. Hun kracht ontleenden deze symbolen aan het feit dat ze vanuit de biologie waren getransponeerd op de maatschappelijke verhoudingen. In het sociaal-darwinisme gebeurde daarmee in wezen precies het omgekeerde van wat Linnaeus en Mandeville deden toen zij elementen uit de sociale en politieke verhoudingen (in hun geval de monarchistische samenleving) transponeerden op de natuur.

Zolang de mens, in de lijn van de christelijke traditie, zich zag als Gods rentmeester op aarde en de natuur beschouwde als *Codex Dei* die goddelijke lessen bevatte, of op enigerlei wijze zichzelf centraal plaatste als maat van alle dingen, zowel het boven- als benedenmenselijke naar die menselijke standaard beoordelend, zolang was hij nauwelijks in staat om zich een onbevangen – niet sociaal gekleurd – beeld te vormen van de natuur zoals deze werkelijk is.¹³ De sociale connotaties, die zo nauw met de *Great Chain of Being* waren verbonden, waren er zowel de kracht als de zwakte van. Langzamerhand werd in de loop van de achttiende eeuw duidelijk dat de idee van een Grote Keten in de natuur moeilijk te verenigen was met een maatschappij die, door de komst van de moderne tijd, steeds meer aan verandering onderhevig bleek. Moeilijk te verenigen ook met een ontluikende vooruitgangsfilosofie. Want het Grote Keten-denken was op ingenieuze wijze uitgebouwd tot een filosofie van de natuurlijke en de sociale *status quo*. Als alle levende

wezens een onverbreekelijke keten vormen, zijn ze allemaal, als schakels in die keten, onmisbaar, hoe onvolmaakt ze ook mogen zijn. De Grote Keten werd zo tot een centraal symbool van een filosofie die werd opgebouwd rond de noodzaak van het voortbestaan van het onvolmaakte en inferieure, van Pangloss' geslachtsziekte. Een symbool dat de mensen op het hart drukte dat het zinloos was te streven naar vervolmaking van het aardse leven, naar een nóg betere wereld. Omdat het onvolmaakte een onmisbare schakel in de Schepping heette te zijn en omdat de bestaande wereld de best mogelijke was. Daarmee verkondigde de filosofie van de Grote Keten zowel een natuurlijke, als een sociale orde.¹⁴

In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide er verzet tegen deze berusting in en vergoelijkking van het kwaad in de natuur en – vooral – in de maatschappij, zoals Voltaires *Candide* laat zien. De overtuiging won veld dat men het kwade (in zijn uitingsvorm van sociaal onrecht en misère) moest *bestrijden* en dat de mens wel degelijk in staat was in die strijd vooruitgang te boeken. Zo ontstond er spanning tussen de traditionele veronderstellingen omtrent een onveranderlijke natuurlijke orde en het bewustzijn dat de samenleving niet alleen moest, maar ook kón veranderen.¹⁵ Terwijl men gewend was de natuurlijke orde als een in wezen statisch gegeven te beschouwen, werd men steeds nadrukkelijker geconfronteerd met uitingen van sociale dynamiek. Aan de dynastie van de Zonnekoning, die zolang als een natuurverschijnsel aan de hemel had gestaan, was een einde gekomen. Het maatschappelijk bestel, opgebouwd rond het monarchistisch principe en uit strikt gescheiden compartimenten bestaand, bleek in Frankrijk niet tegen de druk van maatschappelijke veranderingen bestand en begon ook elders in zijn voegen te kraken. De wetenschap, of ze zich nu bezighield met de natuur of met sociale verschijnselen, kreeg gaandeweg tot taak om ontwikkelingen, tendenties en bewegingen te verklaren. Zo richtte ze zich steeds meer op processen, op verandering en dynamiek.

De maatschappij, zoals wij haar beleven, is minder constant en meer aan verandering onderhevig dan de natuur. Het lijkt er dus op dat in het samenspel van denkbeelden over natuur en maatschappij de *maatschappelijke ideeën* de meest dynamische factor zijn. Toch zou het te eenzijdig zijn om het verval van het statische natuurbeeld, louter omdat het – in grote lijnen – in de tijd samenviel met de ineenstorting van dynastieën die hun gezag rechtstreeks aan God zeiden te ontleen, geheel te verklaren uit sociale veranderingen. Ook binnen de wereld van het natuuronderzoek ontstond er spanning tussen wat men feitelijk waar-

nam en hoe men geacht werd het waargenomene vanuit de hiërarchische filosofie van de Grote Keten te interpreteren. Het theïsme, dat ervan uitging dat God steeds rechtstreeks in de natuurlijke processen intervenieerde, was niet meer in staat om de nieuw waargenomen verschijnselen in de natuur afdoende te verklaren. De geologie droeg steeds meer bewijs aan dat talrijke soorten in de loop van de tijd waren uitgestorven. Hoe was dat te rijmen met de idee van een alles besturende Schepper? Naarmate het natuuronderzoek, mede door de microscoop, kwalitatief beter werd, bleken bovendien de structuren, functies en interacties van organismen veel complexer dan men vroeger had gedacht. En er leek maar geen einde te komen aan de ontdekking van nieuwe soorten en variëteiten, in verre onbekende landen, maar soms ook verrassend dichtbij. De levende natuur bleek te dynamisch en te complex voor het theïstisch kader.¹⁶

Ruwweg in dezelfde periode waarin Linnaeus zijn taxonomie verder perfectioneerde – het midden van de achttiende eeuw – groeide bij Buffon de twijfel. Het besef begon bij hem door te dringen dat een classificatiesysteem nooit méér kon zijn dan een kunstmatig hulpmiddel, mensenwerk; en dat het een grote fout was om dergelijke systemen aan te zien voor de natuur zelf. De echte natuur, realiseerde Buffon zich, kende vele nuances en gradaties die in de vereenvoudiging en rigiditeit van het classificatiesysteem verloren gingen. In zijn *Histoire naturelle* uit 1749 plaatste hij belangrijke kanttekeningen bij het stelsel van Linnaeus. Buffon koos het standpunt dat het voor een goed begrip van de dynamische natuur nodig was dat het natuuronderzoek niet bleef steken in beschrijven en rangschikken, maar de stap zou zetten naar een bestudering van oorzakelijke verbanden, zodat het mogelijk zou worden verklarende uitspraken van algemene strekking te doen.¹⁷ De aandacht verschoof zodoende verder van de taxonomie naar de natuurlijke *processen*. Buffon kwam daarmee verrassend vroeg uit bij de belangrijke vraag welke mechanismen het evenwicht in de natuur in stand houden. Zijn antwoord (uit 1755) maakt duidelijk hoezeer hij in dezelfde richting dacht als later Malthus en Darwin:

Men kan stellen dat de beweging van de natuur draait rond twee onwrikbare spullen – de ene is de grenzeloze vruchtbaarheid die ze alle soorten heeft meegegeven; de andere, dat zijn de talloze complicaties die de resultaten van die vruchtbaarheid reduceren en ervoor zorgen dat na verloop van tijd van elke soort vrijwel hetzelfde aantal individuen overblijft.¹⁸

Deze “complicaties” die de hoeveelheid levende wezens “reduceren”, zijn Buffons vroege versie van het latere selectieprincipe. Maar zijn selectie was een zuiver eliminerend proces, geen creërende selectie. Want wat Buffon zich blijkens het slot van deze passage niet realiseerde, was dat de inherente spanning in de natuur die hij signaleerde niet alleen de kwantiteit (het aantal individuen) beïnvloedde, maar ook, zoals in Darwins natuurlijke selectie, de kwalitatieve ontwikkeling van de soorten bepaalde.

Buffons afkeer van een benaderingswijze die de natuur in vaste categorieën probeerde te vangen, werd gaandeweg door velen in de achttiende eeuw gedeeld. Wie de natuur beschouwde als een collectie onderling scherp afgegrensde soorten, miste de essentie: de continuïteit tussen alle levende vormen. Men moest zich de natuur niet voorstellen als een trap waarvan de treden werden gevormd door de verschillende, duidelijk onderscheiden, soorten, maar als een glijdende schaal met zeer fijne gradaties. Uitgerekend Leibniz had deze opvatting enkele decennia eerder al kernachtig onder woorden gebracht met zijn parool “de natuur maakt geen sprongen”. Dit was een centraal thema van zijn filosofie, de *lex continui*. “In de natuur gaat alles geleidelijk vooruit, en niets met sprongen, en deze wetmatigheid ... is onderdeel van mijn leer van de Continuïteit.”¹⁹ Leibniz heeft ertoe bijgedragen dat alleen geleidelijke ontwikkelingen nog als natuurlijk werden beschouwd, een opvatting die minstens even invloedrijk is geweest op het politieke vlak als in het natuuronderzoek. Zo is de associatie van ‘geleidelijk’ met ‘natuurlijk’ en omgekeerd van ‘schoksgewijs’ met ‘onnatuurlijk’ een hoeksteen in Burke’s kritiek op de Franse Revolutie.²⁰ Dat het continuïteitsprincipe sociale implicaties had, was inherent aan het concept. De mens werd erdoor in een directe samenhang geplaatst met de dieren. Als de natuur geen sprongen maakte, dan moest er dus sprake zijn van een geleidelijke overgang van de dieren naar de mens.

Het is daarom nauwelijks verbazingwekkend dat het continuïteitsdenken aanleiding gaf tot beschouwingen over de verhouding tussen de mens en de aap. Menigeen schrok er niettemin voor terug deze verbinding te leggen. Maar het hielp wanneer men daarbij onderscheid maakte naar rang en stand. Zo gaf de Geneefse bioloog Charles de Bonnet te kennen dat hij de aap zeer wel in staat achtte de taken van een *valet de chambre* te verrichten. Waarmee uiteraard evenveel over de huisknecht was gezegd als over de aap. Ik neem aan dat Bonnet niet van mening was dat dezelfde aap, of zijn knappere broer, in staat was de taken van een bioloog te volbrengen.²¹ Het hielp ook om in deze discussie onderscheid te maken tussen de Europese volken en de ‘wilden’

die men, vaak met afgrijzen, in andere werelddelen had ontdekt. Regelmatig werd er aan het mens-zijn van primitieve volken getwijfeld en werden zij als een tussenvorm tussen aap en mens beschouwd. Het continuïteitsprincipe had trouwens over de hele linie – zowel voor het botanisch, zoölogisch als antropologisch onderzoek – tot gevolg dat er intensief werd gezocht naar ontbrekende schakels. De ontdekking van een tot dan toe nog onbekende volksstam leidde er niet zelden toe dat men dacht de *missing link* tussen de mensapen en de mens te hebben ontdekt. De term ‘ontbrekende schakel’ verraadt al dat het continuïteitsprincipe nauw aansloot bij de idee van de Grote Keten. Dit concept werd zelfs nieuw leven ingeblazen, niet alleen doordat men intensief zocht naar ontbrekende schakels, maar ook doordat nu werd benadrukt hoezeer de onderscheiden levensvormen, aangezien ze slechts graduëel verschilden, ineengrepen.

Door vooral de primitieve mens als de verwante van de aap aan te merken, was het mogelijk vast te houden aan de gekoesterde opvatting dat de ontwikkelde mens, vanwege zijn intelligentie, verre superieur was aan de dieren. Toch bracht het principe van de continuïteit hier een nuancering aan, doordat het de erkenning afdwong dat ook dieren een zekere mate van intelligentie bezitten. Zo kon het beeld ontstaan van enerzijds een betrekkelijk gering verschil in intelligentie tussen apen en laagontwikkelde mensen en anderzijds een groot verschil tussen laag-intelligente wezens (apen en domme mensen) en hoogontwikkelde mensen. In deze visie overbrugde de mens, sterk gedifferentieerd als hij is, vrijwel het volledige scala van intelligentieniveaus. Gevolg was dat er een enorme kloof werd ervaren tussen ‘laagontwikkelde’ en ‘hoogontwikkelde’ mensen, waarbij de laagontwikkelde dicht bij de dieren stonden en de hoogontwikkelde eigenlijk een aparte categorie vormden.²² Het grote verschil tussen inferieure en superieure mensen, gezien als een verschil in waarde (waarbij de inferieuren als bijna-dierlijk werden bestempeld), zou later één van de hoofdideeën van het sociaal-darwinisme worden.

Voor de ethiek kon het continuïteitsprincipe niet zonder gevolgen blijven. Als men de mens nadrukkelijk in een directe samenhang met de planten en de dieren plaatst, wordt hij daarmee tot een zeer aards wezen. Dit mensbeeld was moeilijk te verenigen met de christelijke opvatting dat de mens is geschapen naar het evenbeeld van God. Kon de mens, als door en door aards wezen, zijn positie nog wel ooit ontstijgen? Was hij niet gedoemd ten eeuwigden dage een wezen te blijven dat zich weliswaar door zijn intelligentie van de dieren onderscheidde, maar dat anderzijds veel dierlijks in zich had? En was het dierlijke in

de mens niet een voor de hand liggende verklaring voor het voortbestaan van talrijke politieke en sociale onvolkomenheden, voor het steeds maar weer tekortschieten van de menselijke rationaliteit? Zo gezien was de mens niet alleen gedoemd tot rationele en morele onvolmaaktheid, maar was die onvolmaaktheid zelfs inherent aan zijn ware natuur als wezen van het midden, dat zich bevond ergens “tussen de engelen en het vee in”, zoals de Zwitser Haller het uitdrukte.²³ Wie echter vasthield aan de idee dat verbeteringsdrang een eigenschap was waardoor de mens zich van de dieren onderscheidde, kon, niettegenstaande de dwingende logica van het continuïteitsprincipe, optimistisch blijven en in vooruitgang blijven geloven.

Het denken in termen van continuïteit ging niet altijd hand in hand met ontwikkelingsdenken, doch daar waar het continuïteitsprincipe samenviel met een algemeen geloof in vooruitgang, was het evolutionisme niet meer erg ver weg. Hoezeer dit botste met de gebruikelijke opvattingen over het statische karakter van de natuur en hoe moeilijk het was een nieuwe synthese te vinden, blijkt uit de worsteling van Leibniz. Enerzijds geloofde hij in de mogelijkheid dat soorten kunnen transformeren en zag hij een voortdurende en onbegrensde vooruitgang in het universum, waardoor de schepselen van God in de loop van de tijd volmaakter werden dan ze op de Scheppingsdag waren. Maar anderzijds hield hij vast aan de preformatietheorie, oorspronkelijk ontwikkeld door zowel Swammerdam als Malpighi, een theorie die niet alleen het ontstaan van nieuwe soorten uitsloot, maar die zelfs de geboorte van nieuwe individuen volledig fixeerde door ervan uit te gaan dat in het zaad of de eicel een volledig ‘voorgevormd’ minuscuul exemplaar van het dier al aanwezig was.²⁴ Ook in zijn bekende leer van de ‘monaden’ hield Leibniz vast aan de opvatting dat het aantal individuele substanties dat bestaat, constant en gefixeerd is. Hier blijkt hoezeer het begin van de achttiende eeuw nog werd overheerst door de gedachte dat alles wat in het heden bestond, er in de een of andere vorm ook al was geweest op de dag van de Schepping, aangezien alles wat er is, door God geschapen werd.

In zijn *Monadologie* (1714) probeerde Leibniz deze statische natuurvisie met een meer dynamische vooruitgangsidee te verenigen: het aantal monaden is constant en alle monaden tezamen vormen een Grote Keten, van de hoogste goddelijke oermonade tot aan de allerlaagste monade. Elke monade neemt in de keten een unieke vaste plaats in. Maar anderzijds is elke monade een strevend individu dat zich van alle anderen onderscheidt. In dit streven, in de kracht die in elke monade

aanwezig is, manifesteert zich de universele tendens tot vervolmaking, tot vooruitgang. Er is echter “slechts een klein aantal uitverkorenen dat overgaat naar een hoger niveau.”²⁵ Hier blijkt dat Leibniz, in zijn poging determinisme en vrijheid met elkaar te verenigen, ertoe kwam een soort selectieproces te veronderstellen. Gezien de premisse dat het aantal monaden constant was en dat alle levensvormen een Grote Keten vormden van hoog tot laag en alle vaste plaatsen daartussen, was het onmogelijk dat álle monaden vooruitgang konden boeken. De vooruitgang kon dus slechts de vooruitgang van een select aantal zijn. Met de omslag naar een vooruitgangdenken, die zich bij Leibniz manifesteerde, deed selectie als algemeen idee zijn intrede. Zodra de volmaaktheid van het bestaande niet langer volledig gegeven is vanaf het moment van de Schepping, maar pas geleidelijk in dit aardse bestaan kan worden bereikt door individueel streven naar vooruitgang, is een selectieprincipe logisch onmisbaar. Het perfecte universum van Leibniz bleek uiteindelijk niet zo glanzend als het had toegeschenen.²⁶ Het kwaad van pijn en dood, van selectie en eliminatie, was een onmisbaar bestanddeel van die perfecte universele orde. Door aan de krachten die voor selectie en eliminatie zorgen een positieve en noodzakelijke functie te geven in het proces van universele vooruitgang, werd een bijzonder krachtige idee geïntroduceerd, die haar invloed nog tot in onze tijd doet gelden.

PROVIDENTIA – UTOPIA

Zolang men de natuur zuiver *teleologisch* beschouwde, als het doel van de goddelijke scheppingsdaad of van de actuele goddelijke wil, kon een natuurwetenschap in moderne zin niet ontstaan omdat zij niet nodig was. Elke vraag naar het ‘waarom’ van het natuurlijk bestaan kon immers beantwoord worden met een verwijzing naar Gods wil en naar Zijn bedoeling met dit bestaan in het licht van het hiernamaals. In de natuur, ook wanneer men haar opvatte als een ontwikkelingsproces, verwezenlijkten zich volgens de teleologische verklaringwijze de bedoelingen van de Schepper. Alles was het product van de goddelijke Voorzienigheid: *Providentia*. Zoals we hiervóór zagen, gold Leibniz in de achttiende eeuw als hét symbool van deze theocratische en teleologische zienswijze, die samenging met een optimistisch geloof in de volmaaktheid van het universum. De *mechanistische* benadering was hiervan de tegenhanger. Het ontstaan van de behoefte aan een wetenschappelijke bestudering van de natuur als relatief zelfstandig systeem, ging samen met een mechanisering van het wereldbeeld.²⁷ Het univer-

sum, zoals bijvoorbeeld René Descartes het zag, werd door mechanische principes bestuurd. Dieren konden volgens hem als *automata* worden beschouwd, als willoze wezens wier doen en laten geheel was bepaald door de causale werking van natuurwetten.²⁸ De mechanistische benadering trachtte elk feit oorzakelijk te verklaren uit bepaalde omstandigheden die aan dat feit voorafgingen, zonder toevlucht te zoeken tot finale (goddelijke) oorzaken. Zij zag de natuur als een mechanisme, een stelsel van fysieke oorzaken dat de zichtbare natuurverschijnselen voortbracht. Dit stelsel achtte zij wetenschappelijk onderzoekbaar en voor de mens te doorgronden. Van hieruit kon de gedachte eenvoudig ontstaan dat de mens, door kennis te verwerven omtrent de wetmatigheden achter die fysieke oorzaken, zelf in de natuur kon ingrijpen en, als meester over natuurlijke krachten, naar eigen inzicht een ideale toestand kon construeren: *Utopia*.

Beide benaderingen, de teleologisch-providentiële en de mechanistisch-utopische, hebben elkaar lange tijd, tot diep in de negentiende eeuw, beconcurrereerd. Ik zou de doelstellingen van deze studie te ver oprekken wanneer ik zou trachten deze boeiende concurrentieslag min of meer volledig in beeld te brengen. Maar enkele hoogtepunten daaruit zijn onmisbaar als ingrediënten in de voorgeschiedenis van darwinisme en sociaal-darwinisme.

De betekenis van het mechanicisme als bedreiging voor *Providentia* en als stimulans voor de utopische denkwijze kan het beste worden verduidelijkt aan de hand van de filosofie van Hobbes, die gefascineerd was geraakt door het verschijnsel automaat, zoals het horloge. Hij vroeg zich in de inleiding van zijn *Leviathan* (1651) af waarom men ten aanzien van dergelijke zelfbewegende machines niet zou mogen spreken van een vorm van – zij het kunstmatig – leven. De mens imiteert de natuur (*the Art whereby God hath made and governes the World*) door “kunstmatige dieren” te maken in de vorm van zelfbewegende machines. Ook bij dergelijke machines was volgens Hobbes, net als bij levende wezens, sprake van ledematen die, door toedoen van een centraal intern bestanddeel, bewegen. “Want wat is het hart anders dan een veer; wat zijn de zenuwen anders dan snaren; en wat de gewrichten anders dan raderen, die beweging geven aan het hele lichaam, zoals door de Maker bedoeld?”, vroeg hij zich af. Evenzo gebruikt de mens zichzelf als natuurlijk model bij de vorming van de maatschappij. De staat is een Kunstmatige Mens. Anders dan bij de mieren en de bijen, die van nature een maatschappij vormen, moet de mens langs kunstmatige weg een gemenebest in het leven roepen. De staat is een kunstma-

tig, zelfbewegend, lichaam: de soeverein is er de kunstmatige ziel van, de magistraten zijn de kunstmatige gewrichten, de systemen van beloning en straf zijn de zenuwen, de raadgevers van de staat zijn het geheugen, enzovoorts.²⁹ Nog voordat Newton zijn bewegingswetten formuleerde, had Hobbes zo de mechanica, zoals hij die had leren kennen – vooral via Galileï, die hij in Italië had ontmoet – overgedragen op de politieke filosofie.³⁰

Zoals in zijn tijd gebruikelijk was, koos Hobbes de natuurtoestand waarin de mens ooit verkeerde, als vertrekpunt voor zijn politieke filosofie. Maar hij onderscheidde zich doordat hij een opvallend somber, negatief, beeld schetste van die natuurtoestand, toen er nog geen staat was, geen regering en geen georganiseerde maatschappij. Ieder mens was in die primitieve omstandigheden volledig op zichzelf aangewezen en moest zich ten koste van anderen zien te handhaven. Dit maakte van hem een *homo homini lupus*, voor wie het natuurlijk leven een oorlog van allen tegen allen was. In schril contrast met de pastorale plaatjes die anderen ervan hadden getekend, verzekerde Hobbes dat het leven in zijn meest natuurlijke vorm “eenzaam, armzalig, gemeen, beestachtig en kort” was. Door deze verschrikkingen gedreven, had de mens met zijn soortgenoten een sociaal convenant gesloten, daarmee een belangrijk deel van zijn vrijheid afstaand aan een gemeenschappelijk gezag. Het ontstaan van de maatschappij verklaarde Hobbes dus uit de, voor een rationeel wezen als de mens, onleefbare situatie die bestaat zolang er geen centrale macht is die sterker is dan het sterkste individu. Zonder zo’n macht zijn alle individuen nagenoeg even sterk en weet de een dat hij de ander kan overheersen, hetgeen hij niet zal nalaten omdat hij, net als ieder ander gedreven door een combinatie van wedijver en onzekerheid, uit is op gewin, op het behalen van voordeel ten koste van zijn rivaal.³¹

Het venijn van Hobbes’ theorie zat in de onderliggende opvatting dat de grimmige anarchie van de zelfzucht, kenmerkend voor de natuurtoestand, in de beschaafde wereld steeds opnieuw de kop zou opsteken zodra het centrale gezag verzwakte. Hij is daarom zelfs de eerste sociobioloog genoemd. Hobbes werkte zijn politieke filosofie uit in de vorm van een utopie: de utopie van een op basis van de wetten van het natuurrecht op te bouwen ‘Gemenebest’. Alle individuen gaan een gemeenschappelijk contract aan, waarbij ze hun macht overdragen aan één mens, of één vergadering van mensen, die daarmee de Soeverein (het ‘Gemenebest’) wordt. Het Gemenebest vertegenwoordigt de verzamelde macht van allen en heeft het recht om bij het niet naleven van de wetten straffend op te treden.³²

De teleologisch-providentiële benadering kreeg een nieuwe impuls met de vervanging, in de loop van de achttiende eeuw, van het cartesiaanse door het newtoniaanse wereldbeeld. Newton was tot de conclusie gekomen dat zijn wet van de zwaartekracht geen ontkenning inhield van de noodzaak van goddelijk ingrijpen, dat de werking van de natuurwetten juist een regelmatige, corrigerende interventie door de Schepper onmisbaar maakte. Het newtoniaanse universum was dus niet volledig zelfsturend. De natuurwetten, die nu voor de mens kenbaar bleken – de grote doorbraak die verantwoordelijk was voor de verafgoding van Newton – werden tegelijk beschouwd als oorzaken van slechts secundaire orde. De primaire oorzaak, de goddelijke oorsprong en interventie, bleef voor de mens verborgen. De visie van de newtonianen was dus teleologisch en mechanistisch tegelijk. In deze context groeide het bewustzijn dat de natuurwetenschap zich diende te richten op de secundaire oorzaken (de natuurwetten) en dat het terrein van de primaire oorzaken (de goddelijke wetten) buiten haar horizon lag.³³

Newton werd het model waar de wetenschap zich naar ging richten. Ook in het biologisch onderzoek werd gezocht naar natuurkrachten, vergelijkbaar met de zwaartekracht, die het bestaan van verschillende soorten konden verklaren. Voor Buffon en Maupertuis bijvoorbeeld was de analogie van hun onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van levende wezens met Newtons wet van de zwaartekracht evident.³⁴ Evenals bij Newton, ging dit ook bij hen gepaard met een vermindering van de rechtstreekse goddelijke invloed op het leven. De natuur was een systeem geworden met een eigen geschiedenis, waarin God nog slechts bij uitzondering behoefde in te grijpen. Deze *deïstische* leer schiep, ten opzichte van de theologie, ruimte voor een relatief vrije wetenschappelijke bestudering van de natuur. Maar in de praktijk verhinderde het deïsme zeker niet dat velen, voor allerlei verschijnselen waarvoor men geen rationele verklaring kon vinden, bleven verwijzen naar de hand van God als directe veroorzaker.³⁵ Het deel van de natuurlijke verschijnselen dat men verklaarde vanuit natuurwetten, nam niettemin toe en zo kwam het beeld van God dichter te staan bij dat van een op basis van wetten regerende *constitutionele* monarch, dan dat van een *absolute* monarch die de wereld zuiver impulsief bestiert. Newtons deïsme tastte de kern van de providentiële denkwijze echter niet aan. De Voorzienigheid manifesteerde zich in de werking van natuurwetten die door God werden ingezet en, op enige afstand, bestuurd.

De betekenis van de periode van de Verlichting voor de concurrentiestrijd tussen de providentiële en de utopische zienswijze is niet eendui-

dig. Enerzijds bevatte de Verlichting elementen die neerkwamen op een aantasting van het providentiële wereldbeeld: de voorkeur voor een radicaal wetenschappelijke verklaringswijze en het daarmee samenhangende sterke geloof in door de mens zelf te bewerkstelligen vooruitgang, zijn beide utopische elementen. Hetzelfde geldt voor het materialisme van, bijvoorbeeld, Holbach en het utilitarisme van Helvétius, waarmee werd voortgebouwd op de mechanische visie van Descartes.

Daar staat, anderzijds, tegenover dat het voor de Verlichting zo kenmerkende optimisme duidelijk verwant was aan de zonnige filosofie van Leibniz. (In Voltaires bespotting van doctor Pangloss was ook enige zelfspot op de *philosophes* verwerkt). Dit optimisme kwam voort uit het vaste geloof dat de vooruitgang van de mens *verzekerd* was. De pessimist Hobbes was in de kringen van de *philosophes* dan ook bepaald geen populair denker. Zijn pleidooi voor een sterk natuurlijk gezag, als noodzakelijke tegenkracht voor de egoïstische strijdzucht die de mensheid van nature eigen is, was overduidelijk gebaseerd op de overtuiging dat de mens in zijn primitieve natuurtoestand een moreel slecht wezen was. Het vooruitgangdenken van de Verlichting was daarentegen geneigd juist de natuurlijke goedheid van de mens als vertrekpunt te kiezen en manifestaties van het slechte in hem te beschouwen als een uitzonderingstoestand, die moest worden geweten aan de verstorende invloed van ongunstige omstandigheden. Deze vooruitgangsidee was vaak eerder teleologisch en finalistisch van aard dan utopisch.³⁶ In de verlichte natuurbeschouwing speelde het essentialisme (de opvatting dat variaties in de natuur onvolmaakte vormen zijn van een constante – volmaakte – essentie of eeuwige grondvorm) een belangrijke rol, bijvoorbeeld bij Kant. Dit essentialisme impliceerde dat de soorten, althans wat hun kern of wezen betreft, onveranderlijk waren. Op al deze punten bleef de Verlichting zich bewegen binnen de grenzen van het providentiële wereldbeeld.

Als gevolg van de industrialisering in Engeland en de revolutionaire politieke gebeurtenissen in Frankrijk, leken de ontwikkelingen in het sociale denken aanvankelijk sneller te gaan dan die in de biologie. Een kloof werd zichtbaar tussen de sterk veranderlijke en daardoor onzekere sociale omstandigheden en de vermeende onveranderlijkheid en zekerheid in de natuur die het gevolg waren van de providentiële zienswijze. De omslag van een agrarische naar een industriële samenleving en van een aristocratische naar een burgerlijke cultuur was al bezig zich te voltrekken toen toonaangevende intellectuelen nog steeds een statisch natuurbeeld aanhingen dat uitging van strikt hiërarchische ver-

houdingen. Het optimisme van de Verlichting heeft aan het beklijven van die statische visie op de natuur bijgedragen.³⁷ Zolang het uitgangspunt werd gehanteerd dat de bestaande wereld de best mogelijke was, waarin men alom de hand van de Voorzienigheid ontdekken kon, bestond er weinig aanleiding om te veronderstellen dat de natuur zich zou ontwikkelen. Wanneer men dacht wél enige ontwikkeling in de natuur te zien, was men soms eerder geneigd te denken in termen van achteruitgang dan van vooruitgang. De redenering werd dan gevolgd dat de *zuivere* natuur alleen kort na de Schepping had bestaan en dat daarna de degeneratie had toegeslagen, hetgeen men afleidde uit het feit dat de dieren zoals men die kende veel kleiner waren dan de enorme skeletten van oerbeesten, die bij opgravingen werden gevonden. Buffon, en velen met hem, meende dat de aap een gedegenererde mens was; hij bleef bovendien overtuigd van de onveranderlijkheid van soorten.³⁸ Toch stond het voor diezelfde Buffon ook vast dat de natuur een historie had en dat ze zich dus in de tijd had ontwikkeld. De titels van zijn boeken illustreren deze opvatting: *Histoire naturelle* (36 delen van 1749 tot 1788), *Ornithologie historique* (1770) en *Les époques de la nature* (1778).³⁹ Vooral de ontwikkeling van de geologie droeg ertoe bij dat de factor tijd een steeds belangrijker rol ging spelen. De aarde bleek veel ouder dan op bijbelse gronden was aangenomen. Buffon zelf schreef dat ze al ongeveer zeventigduizend jaar bestond vóór het ontstaan van de mens en veroorzaakte daarmee de nodige opschudding. Maar zijn privé-mening, die hij niet publiceerde, was dat er wel een miljoen jaar nodig was geweest alleen al voor het afkoelen van de aarde. Ondanks deze sterk verbrede tijdsdimensie bleef Buffon, zoals gezegd, op het standpunt staan dat de soorten onveranderlijk waren.⁴⁰

De filosofische en politieke notie van de vooruitgang en het groeiend bewustzijn dat ook in de natuur verandering de normale toestand was, leidden nog niet meteen tot een evolutietheorie in de moderne zin van het woord: het duurde nog tot 1809 voordat Lamarck, als eerste, evolutionistische denkbeelden tot een werkelijk samenhangend geheel smeedde. Het al eerder genoemde essentialisme betekende dat de evolutie-idee in de Verlichting (althans naar huidige maatstaven!) slechts een beperkte betekenis had. Het essentialisme paste bij de verlichte opvatting dat de schepping doende was naar verdere volmaaktheid toe te groeien, dat God aan de levende wezens een potentie tot verdere ontwikkeling had meegegeven, maar dat met de scheppingsdaad de (onveranderbare) essentie van ieder wezen in aanleg reeds gegeven was. Veranderen in deze zin was *ont-wikkelen* van wat er in essentie al was,

evolueren in zijn letterlijke betekenis, volgens een van te voren bepaald patroon. Het evolutionisme van Immanuel Kant laat een en ander duidelijk zien. “De Schepping is nimmer voltooid”, schreef hij in 1755. Dat kon alleen maar betekenen dat de natuur nog steeds bezig was te ontstaan, dat zij veranderingen onderging. En dat zij nog beter kon worden, dat er vooruitgang mogelijk was. Dit was op zich een bevrijdende gedachte. Hoewel Kant hiermee afscheid nam van de eeuwenoude idee dat de natuur een toestand was die ten tijde van de Schepping was ontstaan en daarna – afgezien van de wisseling der seizoenen en van geboorte, groei en dood – in wezen zichzelf gelijk was gebleven, kon hij de doorbraak naar een radicaler evolutiebegrip niet maken. Hij vatte de natuur weliswaar niet langer op als onveranderlijke toestand, maar (evenals Buffon met zijn *histoire naturelle*) als voortgaand proces, als *Naturgeschichte*. Doch evenmin als Buffon trok hij er de biologische consequentie uit dat soorten veranderlijk zijn. Er deden zich in de levende wezens zeker veranderingen voor, maar daarbij ging het om het zich verder ontwikkelen van *Anlagen* die, als een ingelegde oorspronkelijke essentie, vanaf het begin al gegeven waren.⁴¹

Een sterke stimulans voor de providentiële zienswijze was – althans in Engeland – de renaissance die de natuurlijke theologie vanaf het einde van de achttiende eeuw doormaakte. Als aanvulling op, of alternatief voor, de traditionele theologie die zich op de openbaring baseerde, was de natuurlijke theologie toen reeds een eeuwenoud fenomeen. Francis Bacon had haar in 1605 gedefinieerd als die kennis aangaande God die kon worden verworven door de beschouwing van Zijn schepselen – *natuurlijke* kennis omtrent het goddelijke dus.⁴² De wijsheid van Gods bedoelingen, en daarmee het bewijs voor het bestaan van God, kon volgens de natuurtheologen worden afgeleid uit de details van planten, dieren en natuurverschijnselen en vooral uit de perfecte samenhang die er tussen alle creaturen en hun omgeving bestond. Toonde de volmaakte aanpassing van, bijvoorbeeld, de vis aan een leven in het water, of de juiste verhouding tussen de hoogte van het melkdrinkende kalf en de buik van zijn moeder, niet aan dat alles zorgvuldig door God ontworpen was? Alles in de natuur was onderdeel van het goddelijk ontwerp. Deze gedachte stimuleerde enerzijds de natuurstudie (die immers niet minder vroom was dan de bijbelstudie), maar remde anderzijds de ontplooiing van volwaardig wetenschappelijk onderzoek doordat alles verklaard kon worden volgens hetzelfde finalistische schema: Gods ontwerpende hand verklaarde alles. Niettemin zag de natuurlijke theologie zichzelf als een rationele, op wetenschappelijke bewijzen ge-

baseerde, geloofsleer en kwam zij juist ten tijde van de Wetenschappelijke Revolutie tot bloei, mede door toedoen van Newton.

Na een weinig succesvolle poging van de scepticus Hume om de argumenten van de natuurlijke theologie te ondergraven, slaagde William Paley (1743-1805), een enigszins boerse theoloog uit Yorkshire, erin deze een nieuwe populariteit te geven.⁴³ Zijn bekendste boeken (*Principles of moral and political philosophy* uit 1785, *Evidences of Christianity* uit 1794 en *Natural theology* uit 1802) waren verplichte leerstof voor de student Charles Darwin, die in Christ's College, Cambridge, dezelfde kamer bewoonde als waar eens Paley in zijn studietijd had geresideerd. "De zorgvuldige bestudering van deze werken", schreef Darwin later over de genoemde drie boeken van Paley, "was het enige deel van de Academische Leergang waarvan ik toen ervoer, en nu nog steeds vind, dat het van enig nut voor me was bij de vorming van mijn intellect." Zonder zich kritisch te buigen over Paley's veronderstellingen, was Darwin "gecharmeerd en overtuigd door de lang uitgesponnen lijn van de argumentatie." Vol bewondering was hij voor de logica van Paley's betogen.⁴⁴

Daarin stond hij niet alleen. Paley vond veel navolging, getuige de invloedrijke natuurtheologische serie die bekend is geworden als de *Bridgewater Treatises* (vanaf 1833). De betekenis van deze renaissance van de natuurlijke theologie in Engeland en Schotland dient niet te worden onderschat. Ze gaf aan de Verlichting in Groot-Brittannië een heel eigen kleur en natuurtheologische argumenten gingen in de ogen van velen uitstekend samen met de nieuwe wetenschappelijkheid die men nastreefde. De natuurlijke theologie is wel omschreven als een 'citadel' waar wetenschappelijke onderzoekers, theologen, moralisten en politieke denkers samen kwamen; het was de kern van een brede en krachtige intellectuele consensus, die tot ver in de negentiende eeuw stand hield.⁴⁵ Daarmee was de natuurlijke theologie tegelijk ook een sociale theorie die stelde dat, net zoals in de natuur, ook in de maatschappij de bestaande verhoudingen een weerspiegeling waren van wat God had voorbestemd. Paley beredeneerde dit als volgt: het is de wil van God dat het menselijk leven gelukkig is, een burgerlijk bewind dat het algemeen belang dient draagt bij aan het menselijk geluk, een dergelijk bewind kan slechts in stand blijven indien ieder individu zich door het gemeenschappelijk belang laat leiden, dus is het in overeenstemming met de wil van God – en een morele plicht – dat ieder aan de regering gehoorzaamt. Toch sloot Paley niet uit dat het moreel geoorloofd kon zijn, of zelfs een morele plicht, om in opstand te komen, namelijk wanneer de grieven van het volk en het gevaar waarin het zich

bevond groter waren dan de kosten van het verhelpen ervan.⁴⁶ Deze opvatting gaf Paley, hoewel hij een uitgesproken tegenstander van de Franse Revolutie was, de reputatie van een zekere politieke progressiviteit.

Dat de natuurlijke theologie ook een sociale theorie was, hing samen met haar sterk antropocentrische karakter. Volgens Paley had God de schepping geheel afgestemd op het menselijk geluk. Het werd een van de belangrijkste illustraties van de goddelijke Voorzienigheid geacht dat de mens over zintuigen beschikte die hem, door de specifieke kenmerken van de schepping, genot schonken. Het kon toch geen toeval zijn dat talloze vruchten ons zoet smaken, dat zovele geluiden in de natuur ons als muziek in de oren klinken en dat de kleuren ons een gevoel van harmonie geven? De kern van deze opvatting vinden we terug in de titel van een boek van Thomas Chalmers uit 1833: *The adaptation of external nature to the moral and intellectual constitution of man*. Maar ook in de dichtregel van Wordsworth: "How exquisitely ... the external World is fitted to the Mind."⁴⁷ Al in de literatuur van de achttiende eeuw werden talrijke voorbeelden aangevoerd om deze optimistische visie te staven. De wisseling der seizoenen, de afwisseling van dag (werktijd) en nacht (rusttijd), de vruchtbaarheid van de grond, alles leek een bewijs dat de aarde was bedoeld als een goed passend maatkostuum voor de mens. Zelfs in de details zag men de hand van de Voorzienigheid, zoals in de vorm van de watermeloen die er met zijn segmenten op gemaakt leek om in stukken te worden gesneden ten einde consumptie door de mens te vergemakkelijken! Dit antropocentrisme werkte ook door in de onaangename aspecten van het bestaan. William Kirby bijvoorbeeld omschreef in de *Bridgewater Treatises* de mens als de koning van de aarde, die voortdurend in strijd gewikkeld was met zijn medemens; de dieren, die elkaar genadeloos afslachtten waarbij de sterken de zwakken overheersten, deden niet anders dan het navolgen van het voorbeeld van hun meesters, de mensen.⁴⁸

Paley slaagde erin zijn nogal traditionele natuurtheologische betogen een modern wetenschappelijke uitmonstering te geven. Bovendien haakte hij aan bij de populariteit van de mechanistische zienswijze. Het beste voorbeeld hiervan is zijn beroemde metafoor waarin hij de ontwerpende God vergeleek met een horlogemaker: wanneer men op de hei een horloge zou vinden, weet men zeker dat dit object een maker, een ontwerper, heeft. Evenzo was het volgens Paley zeker dat bijvoorbeeld een kei op datzelfde heideveld de hand van zijn goddelijke ontwerper verried. Dit pseudo-mechanicisme mag ons niet doen vergeten dat de natuurlijke theologie de natuurstudie in een metafysisch, teleolo-

gisch, kader plaatste en haar daaraan ondergeschikt maakte in plaats van te kiezen voor zuiver empirisch onderzoek. Voor de natuurtheologen vormden religie en wetenschap één geheel en was er dus ook geen aanleiding om consequent onderscheid te maken tussen onderzoek van de natuur en onderzoek van cultuur en maatschappij. De ontvoogding van natuur en natuurwetenschap kon pas doorzetten nádat de natuurlijke theologie haar greep op de universiteiten had verloren. Hetzelfde gold voor de ontvlechting van biologie en sociologie. Hoewel Paley planten en dieren als goddelijke mechanismen beschreef, was er bij hem van mechanisme in cartesiaanse zin geen sprake, maar slechts van mechanistische metaforen. Omdat voor hem *a priori* gold dat er een *perfecte* aanpassing was van alle wezens aan hun omstandigheden, was er in zijn wereldbeeld geen plaats voor een geleidelijk proces van aanpassing onder invloed van natuurlijke oorzaken. Natuurlijke theologie en evolutie waren onverenigbaar. Toen de geologie in de loop van de negentiende eeuw wetenschappelijke bewijzen begon te leveren voor de geleidelijke evolutie van de aarde op basis van nog steeds werkzame natuurkrachten, tastte dit het providentialisme van de natuurlijke theologie in de kern aan. Ook Paley's utilitarisme had weinig van doen met het mechanistische, seculiere, utilitarisme van Bentham. Het 'theologisch utilitarisme' van de natuurlijke theologie had betrekking op het geloof dat God de natuur had ontworpen met het oog op het grootste geluk van het grootste aantal.⁴⁹

De Britse herleving van de natuurlijke theologie, waarvan Paley het symbool is geworden, toonde aan dat het evolutionisme en het materialisme van de Verlichting een minder grote bres in de christelijke levensbeschouwing hadden geslagen dan sommige *philosophes* meenden. In het Engeland van de achttiende eeuw had het materialisme weliswaar enige invloed gehad, zoals bij Priestley en Godwin, maar toch was het meer uitzondering dan regel.⁵⁰

Net als in Frankrijk en Duitsland, bleek ook in Engeland dat uitgesproken materialistische opvattingen vaak samengingen met politiek radicalisme. Wie het materialisme verkondigde, riskeerde in conflict te geraken met de leer en het gezag van de kerk als deel van de gevestigde orde. En wie er evolutionistische denkbeelden op nahield, dreigde in hetzelfde gevaarlijke vaarwater terecht te komen, aangezien materialisme en evolutionisme niet zelden in elkaars verlengde lagen. Diderot en La Mettrie bijvoorbeeld waren ervan overtuigd dat de materie in de natuur in een onophoudelijk generatief proces de verschillende levende wezens had voortgebracht. Organische materie kon volgens hen op

spontane wijze ontstaan uit anorganische materie. Het was de broedende, levenbrengende, altijd zwangere natuur die Erasmus Darwin, de flamboyante grootvader van Charles, zo uitgebreid bezong in zijn evolutionistische poëzie. Hij, door velen beschouwd als atheïst, deelde de opvatting van de Franse materialisten dat de eerste levende wezens door 'spontane geboorte' waren ontstaan.⁵¹ De materie kwam door het evolutiedenken in een heel ander licht te staan. Zij leek nu levenbrengende krachten te herbergen, dus in staat te zijn om nieuw leven voort te brengen. Dit was een onrustbarende gedachte. Voor de Voorzienigheid was er in het materialisme geen plaats meer en de zin van het leven was een groot vraagteken geworden. De natuur werd een zichzelf regulerend materiesysteem, door eigen wetmatigheden gedetermineerd, niet gevormd door enig goddelijk ontwerp.

Hoewel in Duitsland het evolutionisme een andere voorgeschiedenis doormaakte dan in Engeland⁵², speelde ook in het Duitse natuuronderzoek de fundamentele tegenstelling tussen een providentiële en een utopisch-mechanistische zienswijze een prominente rol. De natuurlijke theologie raakte er vroeger, al in de achttiende eeuw, over haar hoogtepunt heen. Zij werd gevolgd door een periode van overstelpend romanticisme. Het begin van deze periode wordt gemarkeerd door de invloed van Herder, wiens consequent historiserende denkwijze na 1785 sterk bevorderlijk was voor evolutionistische visies. Er ontwikkelde zich in Duitsland een idealistische, sterk speculatieve, *Naturphilosophie* waarin de idee van de ontwikkeling als groei, als toegroeien naar een immanente – in aanleg al gegeven – perfectie een centrale plaats innam. De *Naturphilosophie* kan worden gezien als een zich afzetten tegen de mechanisering van het natuurbeeld, die voortvloeide uit het newtonisme. Goethe bijvoorbeeld was van mening dat er sprake was van een ongeoorloofd reductionisme wanneer men organische processen en fenomenen volledig trachtte te herleiden tot bewegingen en krachten, zoals zwaartekracht en warmte.⁵³ Ook de grote romantici onder de natuurfilosofen, Schelling en Oken, dachten er zo over. Het evolutionisme dat zij populair maakten, was essentialistisch en teleologisch van aard. Terwijl in Engeland vóór 1859 de evolutiegedachte alleen *in extenso* werd uitgedragen door journalisten als Robert Chambers en Herbert Spencer en door een aantal min of meer obscure politiek-radicalen waarmee Darwin vooral niet geassocieerd hoopte te worden, kon in Duitsland de natuurgeleerde Von Baer constateren dat daar al vóór 1830 de transmutatietheorie de meest aangehangen biologische theorie was.⁵⁴ Het is dan ook opmerkelijk dat de échte evolutie-

theorie uiteindelijk in Engeland werd ontdekt en niet in Duitsland. De sterke binding van de Duitsers aan het essentialisme met zijn idealistische grondslag lijkt dit, althans gedeeltelijk, te kunnen verklaren. Dit Duitse evolutionisme was overwegend speculatief van aard. Hoewel in Engeland de natuurlijke theologie nog lange tijd domineerde en niet minder essentialistisch en idealistisch was dan de *Naturphilosophie*, waren de natuurtheologen sterker geneigd tot feitelijk onderzoek. Steeds weer zochten ze, tot in de kleinste organische details, naar reële nieuwe bewijzen voor de wijsheid en goedgunstigheid van het goddelijk ontwerp. Dit schiep de vruchtbare empirische onderzoekstraditie waarin ook Darwin opgroeide.

In Duitsland daarentegen raakte het evolutionisme, door de nogal wilde idealistische speculaties waarmee het gepaard was gegaan, geleidelijk in diskrediet bij de meer professionele natuuronderzoekers in de post-romantische periode, die zich terugtrokken op een descriptieve vorm van biologie.⁵⁵ Er deed zich hiernaast, vanaf ongeveer 1848, nog een tweede reactie tegen de *Naturphilosophie* voor: er ontstond een radicaal materialisme, dat aan het evolutionisme een fundamenteel andere inhoud gaf door het om te vormen van een providentieel in een utopisch-mechanistisch concept. Zijn bekendste vertegenwoordigers (Carl Vogt, Jacob Moleschott, Ludwig Büchner) engageerden zich nadrukkelijk met radicale politieke toekomstvisioenen. Vogt (1817-1895) had vóór 1848 in Parijs Bakoenin en Herzen leren kennen en bleef in later jaren sympathie voor het anarchisme houden. In 1848 werd hij, met veel steun in studentenkringen, gekozen als lid van het *Frankfurter Parlament*. De Duitse vertaling van Chambers' *Vestiges* die hij verzorgde, liet hij vooraf gaan door een deels politiek geïnspireerde inleiding.⁵⁶ De revolutie was voor hem het gemeenschappelijke principe dat ten grondslag lag aan alle ontwikkelingen in de anorganische en organische natuur en dat zich onder andere had gemanifesteerd in de verschillende catastrofes die de geologische geschiedenis van de aarde hadden bepaald. Deze zienswijze maakte het Vogt niet gemakkelijker om de geleidelijkheid van het evolutiebegrip, van Chambers en later dat van Darwin, te accepteren. Niettemin was hij een van de eersten die, in zijn *Vorlesungen über den Menschen* uit 1863, Darwins denkbare op de mens toepasten. Ook de Nederlander Moleschott, in 1822 in 's-Hertogenbosch geboren, voelde zich sterk betrokken bij de politieke gebeurtenissen van 1848 in zijn tweede vaderland, Duitsland, waar hij in die tijd als *Privatdozent*, in Heidelberg, werkzaam was.⁵⁷ Hij raakte bevriend met Feuerbach en onderging de invloed van diens materialisme en diens kritische, antropologische, analyse van het

christendom. Moleschott was een uitgesproken vertegenwoordiger van de mechanistische levensopvatting. De materie, met haar krachten en bewegingen, was de enige werkelijkheid; hij ontkende iedere invloed van, en iedere noodzaak voor, enigerlei vitalistisch principe. Het leven was een stofwisselingsproces. Het menselijk denken meende hij dan ook volledig te kunnen verklaren uit chemische processen: “zonder fosfor geen gedachte” werd een van zijn bekendste stelregels. Hij voelde zich verbonden met anti-religieuze en socialistische bewegingen, ook in de tweede helft van zijn leven toen hij, als genaturaliseerd Italiaan, zijn intrede deed in de Senaat van Rome. Ludwig Büchner ten slotte (1824-1899) was al even betrokken bij de revolutionaire gebeurtenissen van 1848 als Moleschott en Vogt, voor wiens verkiezing in het *Frankfurter Parlament* hij zich als vrijwilliger inspande. In deze periode zag hij de natuurwetenschap als een geschikt wapen tegen de politieke reactie. Hoewel zijn revolutionaire gezindheid van relatief korte duur was, bleef hij zich, ook internationaal, inzetten voor de vrijdenkersbeweging. Zijn bekendste werk, *Kraft und Stoff* uit 1855, maakte in veel landen naam als een “bijbel van het materialisme”. Het was een uitgesproken reactie tegen de idealistisch-speculatieve *Naturphilosophie*. Büchner ging uit van de identiteit van mechanica en logica en zijn motto werd “geen kracht zonder materie en geen materie zonder kracht”.⁵⁸

Alle drie deze mannen speelden een belangrijke rol bij de verspreiding van het darwinisme in Duitsland. Zij zagen in Darwins theorie van de natuurlijke selectie een bevestiging van het mechanistische principe en een bondgenoot tegen het vitalisme.⁵⁹ Hun stellingname in het conflict tussen mechanisme en vitalisme had niet alleen een biologische achtergrond. Zij verzetten zich tegen het plaatsen van enigerlei – met metafysische argumenten gelegitimeerde – religieuze of wereldse autoriteit boven de mens. Dit was tegelijk een natuurwetenschappelijke stellingname (die het leven volledig verklaard wilde zien vanuit de werking van natuurwetten, zonder terug te vallen op bovennatuurlijke krachten als verklarende factor) én een sociaal-politieke, nauw verbonden met het revolutionaire liberalisme van 1848.

Het darwinisme betekende een ondersteuning voor de mechanistische en materialistische tendensen in de Duitse biologie. Vlak voordat Darwin zijn theorie wereldkundig maakte, realiseerde de patholoog Virchow zich dat transmutatietheorieën en een mechanistische verklaring van het leven onverbrekkelijk met elkaar waren verbonden: transmutatie zag hij als een noodzakelijk gevolg van een mechanistische verkla-

ringswijze. Een dergelijke interpretatie was alleen zinvol wanneer men het uitgangspunt aanvaardde dat de ene soort zich uit de andere ontwikkelen kon.⁶⁰ Maar ondanks de tendens in Duitsland naar een mechanistische evolutiebiologie, bleef met name één metafysisch element invloedrijk: de vooruitgangsidee. De medicus Karl-Heinrich Baumgärtner, de botanicus Carl Nägeli en de geoloog Bernhard Cotta zagen de evolutie als opeenvolgende, sprongsgewijze, transformaties naar steeds hogere niveaus. Zij gingen ervan uit dat hierbij sprake was van een doelbewuste, op progressie gerichte, ontwikkelingskracht die zich in de organismen manifesteerde. Met deze opvatting stonden zij op één lijn met de speculatieve romantici, die in de natuur de manifestatie meenden te zien van een voortdurend omhoogstrevende ontwikkeling.⁶¹

In het optimisme van de Verlichting, in de teleologische denkbeelden van de natuurlijke theologie en in het essentialisme van de *Naturphilosophie*, steeds weer komen we een sterk antropocentrische interpretatie van de natuur tegen. Lange tijd werden het natuurlijke en het sociale domein als één geheel gezien. Het was een lange traditie om het ontstaan van de meest primitieve samenlevingsvormen te verklaren vanuit de natuurtoestand waarin de mens oorspronkelijk leefde. In de achttiende eeuw gold de mens in zijn natuurtoestand als een bij uitstek vrij wezen, een onbedorven *bon sauvage* die in harmonie met zijn natuurlijke omgeving en zijn medemensen leefde, het tegendeel van de barre strijd om het bestaan waarmee Hobbes de natuurtoestand had geassocieerd.⁶² Een kernvraag hierbij was wáárdoor de mens oorspronkelijk tot sociaal gedrag en tot het vormen van sociale structuren was gekomen. De secularisatie droeg ertoe bij dat het geheim van het ontstaan van de sociale orde in toenemende mate werd gezocht in de menselijke natuur. Van hieruit was het maar een relatief kleine stap naar de opvatting dat natuur en maatschappij van dezelfde rationaliteit waren doortrokken, of doortrokken moesten zijn, en dat de maatschappij zich dus naar de natuurlijke rationaliteit diende te richten.

Voor Holbach echter, die de natuur verheerlijkte, stond het vast dat menselijke instituties juist een afwijking van de natuur vormden. De sociale werkelijkheid was zo onvolmaakt dat ze volgens hem onmogelijk een afspiegeling kon zijn van de natuurlijke orde. Veel ellende was een gevolg van het feit dat de mens, bijvoorbeeld door sociale ongelijkheid te creëren, verkoos zich onnatuurlijk te gedragen. En toch stond het tegelijk voor de materialist Holbach vast dat de mens en het menselijk gedrag aan de natuurwetten waren onderworpen, dat gedrag zelfs rechtstreeks uit de fysische werkelijkheid kon worden verklaard.

De oplossing van deze paradox verwachtte Holbach van de (natuur)wetenschap, die de basis zou leggen voor een nieuwe sociale orde, welke in overeenstemming zou zijn met de natuurlijke orde.⁶³ Zo zou voortaan ook de sociale orde, net als de natuurlijke, door natuurwetten worden gedetermineerd, daarmee haar arbitraire karakter verliezend en een *noodzakelijke* orde wordend. De synthese die Holbach hiermee presenteerde was niet alleen materialistisch, positivistisch en naturalistisch van aard, maar werd vooral ook getekend door zijn atheïsme. Hij vond dat de mensheid afstand moest nemen van een denkbeeldige godheid en in plaats daarvan diende terug te keren naar het bewustzijn dat er buiten de natuur niets is. Alleen door zich wetenschappelijke kennis te verwerven over de natuur en die vervolgens toe te passen op de samenleving, kon de mens gelukkig worden. Zijn *Système de la nature* sloot Holbach af met een bede tot de soevereine natuur: “Toon ons dan, oh natuur!, wat de mens moet doen om het geluk te bereiken waar gij hem naar doet verlangen.”⁶⁴

De synthese waarop Holbach uiteindelijk uitkwam, mag ons niet doen vergeten dat de antithese van natuur en cultuur het vertrekpunt van zijn analyse was. Daarmee toonde hij zich een typisch vertegenwoordiger van de Verlichting. Van de *philosophes* was het vooral Rousseau die er op dit punt uitgesproken opvattingen op nahield. De cultuur, het hele domein van het menselijk samenleven, gold bij Rousseau als kunstmatig, dat wil zeggen: onnatuurlijk en zelfs vulgair. Het natuurlijke vertegenwoordigde voor hem het ideaal van het-niet-door-mensenhand-bezoedelde. Deze antithese was één van de aspecten van de Verlichting waartegen de Romantiek zich afzette. Vooral Burke, die al langer een synthese tussen natuur en cultuur nastreefde, kon hierbij als model dienen. Voor hem waren politieke organen, met hun lange ontstaansgeschiedenis, inderdaad ‘organen’, die een natuurlijk groei-proces hadden doorgemaakt en zo hun bestaande vorm hadden bereikt. Iedere maatschappijvorm was het product van een natuurlijke ontwikkeling. Een wijze politiek was een constitutionele politiek die het patroon van de natuur volgde, dat wil zeggen: die er rekening mee hield dat het politieke systeem een uit vele onderdelen bestaand *organisch geheel* was dat men niet ongestraft omver kon werpen en dat men alleen kon verbeteren door aan te sluiten bij wat historisch gegroeid was.⁶⁵ Zoals we later zullen zien, was de verhouding tussen natuur en cultuur een centraal thema bij de sociaal-darwinisten, dat hen veel hoofdbrekens kostte. De antithese van Holbach en Rousseau keerde terug in het sociaal-darwinisme. Deze antithese weerspiegelde het van elkaar loskomen van natuur en cultuur die, met de ontdekking van de

biologie en de sociologie aan het begin van de negentiende eeuw, werden herkend als afzonderlijke onderzoeksgebieden van de wetenschap. Het darwinisme heeft deze ontwikkeling versterkt en de afgrenzing tussen natuur en maatschappij scherper gemarkeerd: vrij snel na de publicatie van Darwins theorie moest de conclusie worden getrokken dat het mechanisme van de natuurlijke selectie niet – of niet voluit – werkzaam was in de moderne maatschappij.⁶⁶

Het providentiële mensbeeld, waarin de menselijke natuur gold als een in wezen onveranderlijke goddelijke schepping, was uiteindelijk niet te verenigen met de uitgangspunten van het negentiende-eeuwse liberalisme, dat de mens zag als een autonoom, rationeel, wezen met een vrije wil, dat zich naar eigen inzicht aanpast aan veranderende omstandigheden. De liberale ondernemingszin, met de bijbehorende sociale dynamiek, paste niet bij de statische visie op de natuur die al eeuwenlang had overheerst. Toch leek er aanvankelijk van een tegenstelling tussen liberalisme en providentialisme geen sprake. In de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw werd de natuur (de *geschapen* natuur) veelvuldig aangeropen als een bevrijdend begrip: de denkbeeldige natuurtoestand van de mens werd naar voren geschoven om pleidooien voor individuele rechten en vrijheden kracht bij te zetten. De rechten van de mens, zoals geproclameerd ten tijde van de Amerikaanse en de Franse Revolutie, werden opgevat als natuurlijke rechten, rechten die de mens reeds in de natuurtoestand – nog vóór het ontstaan van de menselijke maatschappij – toekwamen. Economische vrijheid, met *laissez-faire* als kernbegrip, werd op één lijn geplaatst met ‘de natuurlijke loop der dingen’, het gehoorzamen aan de natuurlijke orde, in de woorden van de fysiocraten. Deze natuurlijke orde gold nog lang tevens als een goddelijke orde. Zo was de *laissez-faire*-idee, zoals de fysiocratische theorie haar in oorsprong had ontwikkeld, veeleer een uiting van providentialisme dan van liberalisme. De basisidee van *laissez-faire* was dat zelfs het kwaad een nuttig en onmisbaar onderdeel van de schepping was. Mandeville verwoordde deze opvatting in zijn bekende stelling dat *private vices* leiden tot *public virtues*. Of, zoals deze gedachte ook bij diverse anderen is terug te vinden: de goddelijke Voorzienigheid heeft bewerkstelligd dat, wie op een edelmoedige manier zijn eigenbelang nastreeft, vanzelf, ook wanneer hij zich daarvan niet bewust is, het algemeen belang dient. Het egoïsme en het altruïsme in de mens kwamen zo bij elkaar. Het nastreven van persoonlijk voordeel, zelfs wanneer dit gepaard ging met egoïstische list en lagen, leek nu in wezen deugdzaam.⁶⁷

Het liberale mensbeeld, dat van de ondernemende mens, introduceerde een utopische spanning in het providentialisme. Ook de vooruitgangsidee kreeg, onder invloed van het liberalisme, een nieuwe, utopische, inhoud: 'vooruitgang' werd een *door de mens bewerkstelligde* vooruitgang. Niettemin, er was voor het liberalisme geen reden om zich volledig van het providentialisme los te maken. De ondernemende mens zag en benutte de mogelijkheid om zichzelf en zijn daden te rechtvaardigen door ze te plaatsen in het licht van de eeuwigheid. Hij hield zichzelf en anderen voor dat zijn bedrijfsactiviteiten, en de bijdrage die ze leverden aan de nationale ontplooiing, geheel in overeenstemming waren met God's bedoelingen met de wereld. Was economische vooruitgang niet in het belang van iedereen en was het niet bij uitstek een teken van goed rentmeesterschap?

De evolutiegedachte is terecht het kind van het vooruitgangsgeloof genoemd, waarmee ook is uitgesproken dat het evolutionisme van oudsher deel uitmaakte van een sociale ideologie.⁶⁸ Dit vooruitgangsevolutionisme werd gedomineerd door teleologie, waardoor het zich niet kon ontwikkelen tot een volwassen professionele natuurwetenschap. Vooruitgang impliceert een doelgerichte verandering, een verbetering die zowel natuur als maatschappij omspannt. Bij de Duitse *Naturphilosophen* en bij Lamarck was er sprake van een in hoofdzaak sociaal-cultureel bepaald evolutionisme.⁶⁹ Naarmate het evolutionisme zich in de negentiende eeuw echter verder ontwikkelde en aan wetenschappelijke kracht won, werd het ervaren als een ernstige bedreiging voor het providentialisme. Adam Sedgwick, als geoloog Darwins leermeester in Cambridge, sprak onomwonden zijn afkeer uit van de "duistere school" van evolutionisten, die zich baseerden op Geoffroy Saint-Hilaire en die ook in Engeland aan invloed leken te winnen. Sedgwick verweet de vertegenwoordigers van deze school dat ze blind waren voor het goddelijk ontwerp in de natuur en dat ze het bestaan van "een Creatieve Voorzienigheid" uitsloten. Eerder, in 1817, had Cuvier zich op het standpunt gesteld dat de wetenschap, in mentaal en sociaal opzicht, een stabiliserende functie moest vervullen. Zij diende de ongelukkigen te troosten met haar inzichten en de heetgebakerden tot rede te brengen. De evolutiegedachte, met de instabiliteit die haar naar zijn mening eigen was, achtte hij daartoe niet in staat. Een stabiliserende wetenschap daarentegen, verheven tot "contemplatie" van de harmonie in de natuur "die onverbiddelijk wordt geregeerd door de Voorzienigheid", toonde aan dat de "ressorts" die waren voorbehouden aan de vrije wil van de mens, zwak en onbetekenend waren.⁷⁰ 'Providentia' en

het domein van de menselijke vrije wil (het domein van de utopie) werden hier door Cuvier lijnrecht tegenover elkaar geplaatst.

Binnen deze door Cuvier geschetste tegenstelling moet Darwin aan de kant van de utopie worden geplaatst. Hij was zich in elk geval zeer bewust van de onverenigbaarheid van zijn selectietheorie met het providentialisme. Zoals hij in 1861 schreef aan Charles Lyell: “De opvatting dat elke variatie door de Voorzienigheid vooraf is geregeld, maakt, lijkt mij, de Natuurlijke Selectie volledig overbodig en plaatst zelfs de hele kwestie van de opkomst van nieuwe soorten buiten het terrein van de natuurwetenschap.”⁷¹ Het was nu juist Darwins grote streven om het ontstaan der soorten geheel binnen de normen van strenge wetenschappelijkheid, zuiver causaal-wetmatig, te verklaren. Er valt dan ook weinig in te brengen tegen de opvatting dat het darwinisme als triomf van de moderne natuurwetenschap moet worden beschouwd.⁷² Bovennaatuurlijke oorzaken, waarop het providentialisme zich baseerde, werden door Darwin overbodig gemaakt. De natuurlijke oorzaken die de evolutie regeerden, waren niet alleen kenbaar voor de mens, hij kon ze ook zelf toepassen en ze zo tot persoonlijk of gemeenschappelijk voordeel laten strekken. Dit was het utopisch element. De succesvolle veredelingspraktijken van veefokkers, duivenmelkers en plantenkwekers lieten zien welke enorme mogelijkheden de mens ter beschikking stonden. De biologische mechanismen die zij voor zich lieten werken, waren dezelfde als die welke de soortenrijkdom in de natuur hadden veroorzaakt: willekeurige variatie gevolgd door selectie. Darwin was in de voetsporen gestapt van de Cartesianen en hun mechanistische filosofie, waarin de natuur werd gezien als een aan natuurwetten gebonden systeem van bewegende materie.⁷³ Zijn tegenstrevers behoorden niet zelden tot het idealistische kamp, zoals Louis Agassiz en Richard Owen, die meenden dat de natuur naar één groot rationeel plan, volgens een vooraf bepaalde architectuur, was gevormd. De idealisten verzetten zich tegen het utilitaristische vertrekpunt van Darwin dat de evolutie geheel verklaard kon worden in termen van functionele aanpassingen aan veranderende omstandigheden. Dergelijke aanpassingen leken hen toevallig en triviaal, zeker in vergelijking tot het grote, rationeel geordende, natuursysteem zoals zij dat zelf voor ogen hadden.⁷⁴

Hieruit blijkt dat het utilitarisme, zoals Darwin het toepaste, ver afstond van het religieus getinte pseudo-utilitarisme van Paley en andere natuurtheologen. Zij gingen uit van de perfecte aanpassing *a priori* van elk organisme aan de functies die het moest vervullen, een volmaakt passend ontwerp. Bij Darwin daarentegen was aanpassing het resultaat van een zeer geleidelijk en langdurig proces, waarin willekeurig optre-

dende variatie door het mechanisme van de natuurlijke selectie werd benut als een voordeel in de strijd om het bestaan. Het was bovendien een geheel *natuurlijk* proces zonder een vooraf vaststaand (bovennatuurlijk) einddoel. Een proces van een zichzelf sturende, ontvoogde natuur, die niet een vooraf bepaald ontwikkelingspatroon volgt, maar die, zonder bouwtekening, steeds die variaties selecteert en behoudt voor het nageslacht die voor het voortbestaan en de voortplanting van het individuele organisme het meest nuttig zijn. Vanwege dit aspect is Darwins theorie ook wel een “compromisloos utilitarisme” genoemd.⁷⁵ Deze kenmerken van het darwinisme maakten het niet eenvoudig om de theorie toe te passen op de evolutie van de mens. De selectietheorie impliceerde immers dat de mens niet langer het vanzelfsprekende einddoel van de evolutie was en dat het hele ontwikkelingsproces niet meer bij voorbaat op vooruitgang was gericht. Vanzelfsprekend werd geprobeerd, ook door Darwin zelf, om aan de gekoesterde vooruitgangsidee vast te houden. Vooruitgang kon nog wel worden gepresenteerd als het – tamelijk gelukkige – resultaat van de evolutie, maar niet meer als de *gegarandeerde* uitkomst ervan, tenzij men ‘vooruitgang’ anders ging definiëren, bijvoorbeeld als de hoogste graad van aanpassing, zoals Spencer deed. Dit was echter een definitie die niet mooi aansloot op het gangbare sociale vooruitgangsbegrip. Onder het voorbije regime van de natuurlijke theologie was er sprake geweest van een volmaakte parallel tussen biologische en sociale vooruitgang: de mens, in zijn volle en toenemende glorie, was immers het door God gewilde einddoel en hoogtepunt van het aardse leven. Die zekerheid leek met de theorie van Darwin definitief ondergraven, hoewel hij zelf, in de slotpassages van *Origin*, de onvermijdelijkheid van die conclusie leek te willen camoufleren. Sociale vooruitgang (en het streven daarnaar) had niet langer een vaste tegenhanger in de biologische vooruitgang. Tenzij de mens, nu hij de wetten van de evolutie had leren kennen, zijn kennis en kunde ging aanwenden om zélf de biologische ontwikkeling te besturen, haar daarmee ondergeschikt makend aan menselijke doelstellingen. Velen leek dit een glorieus perspectief, maar zeker nadat H.G. Wells in 1896 zijn *Doctor Moreau* aan de wereld had voorgesteld, kon niet langer worden ontkend dat het op zijn minst denkbaar was dat de biologische utopie macabere trekken krijgen kon.

DE LANGE WEG NAAR ‘NATUURLIJKE SELECTIE’

Succes heeft veel vaders. Stel dat Darwins theorie *niet* tot een doorbraak in de evolutiebiologie had geleid, wie zou zich dan hebben be-

kommerd om zijn voorlopers? Maar het succes en de historische grootheid van Darwin waren binnen twee decennia na 1859 onuitwisbaar geworden en daarmee was de basis gelegd voor een langdurige voorloper-jacht. In 1879 publiceerde Samuel Butler, die zich had ontwikkeld van bewonderaar tot bestrijder van het darwinisme, zijn *Evolution, old and new* waarin hij de originaliteit van Darwin trachtte te ondergraven door een aantal voorgangers ten tonele te voeren. Nadien leek de geschiedschrijving van het darwinisme soms veel weg te hebben van een speurtocht naar ontbrekende *puzzle*-stukjes die, verspreid in de tijd en in verschillende landen, gevonden moesten worden. Zo leek het alsof Darwins denken was opgebouwd uit talloze fragmenten die zijn voorgangers bereidwillig voor hem hadden aangedragen. Sommigen hebben zelfs geprobeerd aan te tonen dat Darwin, zonder adequate bronvermelding, de kernidee van natuurlijke selectie overnam van tamelijk onbekende publicisten.⁷⁶ Toch heeft vrijwel niemand de mening verkondigd dat Darwins bijdrage beperkt was tot het assimileren van wat zijn voorlopers hadden voorbereid.

De verschillende evolutionistische theorieën, die vanaf ruwweg 1740 opdoken, kunnen, wat volledigheid, consistentie en diepgang betreft, niet met Darwins concept worden vergeleken. Weliswaar speelde de strijd om het bestaan al een belangrijke rol in deze vroege theorieën, maar hun verkondigers kenden het specifieke mechanisme van de evolutie, de natuurlijke selectie, nog niet. Het was de tijd van Frederik de Grote van Pruisen. Als groot bewonderaar van de Franse wetenschap, haalde Frederik in 1741, op aanraden van Voltaire, Pierre Louis de Maupertuis naar de Pruisische Academie van wetenschappen in Berlijn. Maupertuis, vanaf 1746 president van de academie, verrichtte in zijn eerste Berlijnse jaren onderzoek naar de genetische transmissie van eigenschappen van de ouders naar hun nakomelingen. Dit onderzoek leverde hem het bewijs dat een nakomeling eigenschappen van beide ouders vertoonde, en dat hierbij geen sprake was van een simpele optelsom van ouderlijke eigenschappen, doch van een voor elke nakomeling unieke combinatie van dominante en recessieve eigenschappen. Voortplanting ging dus gepaard met de vorming van nieuwe (van de ouders afwijkende) eigenschappen. Maupertuis meende dat langs deze weg nieuwe soorten konden ontstaan. In zijn *Système de la nature* (1751) vroeg hij zich af of de aldus steeds maar weer herhaalde variaties de enorme diversiteit van de dierenwereld konden verklaren. Hiermee gaf hij uiting aan een evolutionistische visie. Dat had hij trouwens al tien jaar eerder gedaan:

Het toeval, zou men kunnen zeggen, bracht een immens aantal individuen voort; een klein deel daarvan was zo georganiseerd dat de organen van deze dieren hun behoeften konden vervullen. Een veel groter aantal vertoonde noch aanpassing, noch enige orde; deze laatsten zijn allemaal omgekomen... Zodoende zijn de soorten die wij tegenwoordig om ons heen zien slechts een klein deel van al hetgeen een blind noodlot heeft voortgebracht.⁷⁷

Hij realiseerde zich dat alleen dié schepselen konden overleven, die zich hadden aangepast en dat soorten die zich niet aanpasten waren gedoemd tot uitsterven. Dit was, in essentie, de strijd om het bestaan. Maar beschreef Maupertuis hiermee ook een selectieproces, waardoor hij met recht een voorloper van Darwin genoemd zou kunnen worden? Nee, wat hij voor ogen had was toch vooral een proces van *eliminatie*, een simpele uitschakeling van de niet goed georganiseerde dieren. De *selecterende* kracht van dat proces schijnt Maupertuis nauwelijks onderkend te hebben.

Iets soortgelijks zien we bij Diderot. Bij hem stond de aanpassing van levende wezens aan hun omgeving centraal. In scherpe formuleringen maakte hij duidelijk dat dit aanpassen een kwestie van leven of dood was. Een dier dat zich niet aanpast verwordt, in zijn relatie tot zijn omgeving, tot een monstrem, een gedrocht, en gedochten zijn gedoemd te verdwijnen in het proces dat Diderot “de algemene schoonmaak van het universum” noemde. Ook de mens is daaraan onderworpen.⁷⁸ Diderot zag de ontwikkeling van het leven als een aaneenschakeling van pogingen van de materie om vormen te ontwikkelen, die in een bepaalde omgeving en onder bepaalde condities levensvatbaar waren. Hij was hierbij wat uitgesprokener in zijn materialistische opvattingen dan Maupertuis.

Diderot vroeg zich af, overtuigd als hij was dat dieren aan verandering onderhevig waren, of de vele diersoorten mogelijkwijs verschillende varianten waren in de ontwikkeling naar één bepaalde diersoort. Hij bleef dit ontwikkelingsproces zien als een soort zuiveringsproces, een eliminatie van het onvolmaakte, van het gedrocht:

Waarom kunnen de mens en alle dieren niet worden beschouwd als soorten van gedochten die een klein beetje duurzamer zijn dan de rest? (...) Wat is een gedrocht? Een wezen wiens voortbestaan onverenigbaar is met de bestaande orde. Maar de algemene orde verandert onophoudelijk; hoe kan, temidden van al die veranderlijkheid, het voortbestaan van de soorten onveranderd blijven? (...) De sterke en zwakke punten van een voorgaande orde hebben de bestaande orde voortgebracht, en de sterke en zwakke punten daarvan zullen een toekomstige orde voort-

brengen, zonder dat er ook maar ooit sprake van kan zijn dat het geheel beter of slechter wordt.⁷⁹

Dit proces van voortdurende verandering en zuivering betekende dat alleen de sterksten konden overleven. In Diderots eigen woorden: “de wereld is het huis van de sterken.”⁸⁰ Hij zag dit niet alleen als een fysieke wetmatigheid, maar ook als een sociale werkelijkheid. Het onderscheid tussen het bestaan in fysieke en in morele zin verwierp hij trouwens als kunstmatig, hetgeen niet hoeft te bevreemden, gelet op het alomvattende wetenschapsbegrip dat hij als encyclopedist gewend was te hanteren. Om aan te geven dat de wetmatigheden van de sociale gemeenschap overeenkwamen met natuurwetten, gebruikte hij, als zovelen vóór hem, de metafoor van de bijenkorf. Charles Gillispie heeft in dit verband gesproken van het ‘sociaal naturalisme’ van Diderot.⁸¹

Diderot onderging de invloed van Jean Baptiste Robinet, die in zijn *De la nature* (1761) de stelling betrok dat God, teneinde het *evenwicht* tussen de verschillende soorten te bewaren, zorgde voor een strijd om het bestaan, waarin dieren elkaar uitroeiden. Zo werd voorkomen dat één bepaalde soort ging overheersen. Deze gedachte werd ook door Restif de la Bretonne overgenomen, die hetzelfde harmoniserende eliminatieproces aan het werk zag in de mensenwereld, waar oorlog en ziekte ervoor zorgden dat de bevolkingsomvang niet zodanig toenam dat het evenwicht verloren ging. Robinets denkbeelden over een strijd om het bestaan brachten hem er niet toe een soort evolutietheorie te ontwikkelen. Restif daarentegen was ervan overtuigd dat er in de natuur voortdurend veranderingsprocessen gaande waren en dat deze niet alleen konden leiden tot het verdwijnen van rassen en soorten, maar zelfs tot het ontstaan van nieuwe.⁸²

Het is interessant Diderots visie te confronteren met die van Kant. Beiden waren ervan overtuigd dat de natuurlijke omstandigheden steeds aan verandering onderhevig waren en dat het voor levende wezens een bestaansnoodzaak was zich daaraan aan te passen. Maar waar Diderot dit proces zag als een zuiveringsproces dat de onaangepaste wezens (gedochten) elimineerde, benadrukte Kant dat *alle* natuurlijke wezens reeds beschikten over de *Anlagen* om zich zo te ontwikkelen dat ze in toekomstige, nog onbekende, omstandigheden konden overleven. Elk wezen was dus in biologisch opzicht al op een nog onzekere toekomst voorbereid; de specifieke eigenschappen die het in een toekomstige situatie nodig zou kunnen hebben, had het al bij de voortplanting van zijn ouders meegekregen. Dit laat het teleologische karakter van Kants ontwikkelingsdenken zien. Bij hem was de natuur niet blin-

delings bezig met veranderen, zij ontwikkelde op gerichte wijze de vormen die in de oorspronkelijke *Anlagen* van de wezens al besloten lagen. Elke soort had dus een volstrekt eigen, natuurlijke aard, een *essentie* die vanaf de Schepping gegeven was, maar die zich in de loop van de tijd, in het ontwikkelingsproces dat de natuur onderging, verder ontvouwde. Deze essentialistische benadering was kenmerkend voor de Duitse natuurfilosofie, waarin steeds veel nadruk werd gelegd op de aangeboren eigen aard. Het is in dit licht gezien niet zo vreemd dat Kant, hoewel hij een natuurlijke ontwikkelingsleer tot stand bracht, niet geloofde dat een bepaalde soort zich kon ontwikkelen tot een geheel andere soort.⁸³

Ook Herder, volgens Lovejoy een “bijna-evolutionist”, meende dat er in de natuur krachten besloten lagen, immanente tendenties, die richtinggevend waren voor de ontwikkeling die de natuur onderging. Voor hem stond vast dat er daarbij steeds hogere vormen ontstonden, zodat waarlijk gesproken kon worden van vooruitgang in de natuur: van stenen tot kristallen, tot planten en dieren, waarna de hele ontwikkeling culmineerde in de mens. Steeds ging in dit proces het ontstaan van hogere vormen ten koste van reeds bestaande lagere vormen, die de hogere vorm tot voedsel gingen dienen. Er moesten talloze lagere wezens ten ondergaan om te kunnen dienen als voedingsbodem of prooi voor hogere wezens. Herder zou het Diderot nagezegd kunnen hebben: de wereld is het huis van de sterken. De natuur bracht veel meer zaden, eieren en levendgeboren nakomelingen voort dan waarvoor er plaats en voedsel was en een strijd om het bestaan was het gevolg:

De gehele Schepping verkeert in een staat van oorlog en de felst vechtende mogendheden liggen dicht bij elkaar... Elk wezen strijdt met alle anderen, omdat het zelf in levensnood verkeert; het moet zijn eigen hachje redden en waken over zijn eigen voortbestaan. Waarom gaat de Natuur zo te werk? Waarom propt ze haar schepselen zo op elkaar? Omdat ze er naar streeft het grootste aantal en de grootste verscheidenheid van levende dingen voort te brengen in zo weinig mogelijk ruimte; zodat de een de ander in bedwang houdt, en alleen door het evenwicht van tegengestelde krachten komt de vrede in de Schepping tot stand. Elke soort zorgt voor zichzelf alsof ze de enige is; maar naast haar leeft een andere die haar in bedwang houdt; en het was slechts door dit tegenover elkaar plaatsnemen van strijdende soorten dat de creatieve Natuur het middel vond om het geheel in stand te houden.⁸⁴

Herder lijkt hier dicht in de buurt te komen van een evolutietheorie op basis van natuurlijke selectie. Maar de schijn bedriegt. Zoals het

tweede deel van het citaat al verraadt, lag voor hem het zwaartepunt niet op de verandering die met de strijd om het bestaan samenging, maar op het evenwicht dat deze naar zijn mening teweegbracht. In de strijd om het bestaan houden de verschillende soorten elkaar in bedwang en het resultaat is dat elke soort haar oorspronkelijke plaats in de natuur en de daarbij behorende biologische kenmerken behoudt. “Onze ordelijke Moeder Natuur” zorgt er voor dat “niets kan ontsnappen aan zijn eens-bepaalde vorm”.⁸⁵ Elke soort behoudt, van generatie op generatie, haar eigen kenmerken die via de voortplanting worden doorgegeven. Dit betekende voor Herder geenszins dat de natuur volledig statisch was, maar dat de vooruitgang in de natuur het karakter had van een geordend voortschrijden in overeenstemming met de wetmatigheden waarin de universele wil om te leven zich uitdrukte. De ontwikkeling in de natuur werd zo teleologisch verklaard uit de doelstellingen van Moeder Natuur. Van een transformatie van soorten in darwinistische zin was bij Herder dus geen sprake, al ontkwam hij er niet aan, teneinde zijn stelling dat er in de natuur vooruitgang was staande te houden, te erkennen dat er ‘overgangen’ van de ene naar de andere soort mogelijk waren.⁸⁶

Steeds weer kwamen bij de vroege evolutionisten, of bijna-evolutionisten, in verschillende bewoordingen dezelfde kernbegrippen terug: het *evenwicht* in het natuurlijke proces dat door overbevolking of voedselgebrek tijdelijk verstoord werd, maar door de *strijd om het bestaan*, leidend tot de *eliminatie* van de zwakken, steeds weer werd hersteld, zodat in dat natuurlijk proces de inliggende *essenties en tendenties* van wezens zich konden *ontvouwen* en de maximale *rijkdom aan bestaansvormen* zich kon manifesteren. In deze laatste opvatting klonk nog steeds de stem van Leibniz door, die zo vaak had herhaald dat dit de best mogelijke wereld was, de rijkste en meest gevarieerde natuur die mogelijk was. Zo ook komt men in het vroege evolutionisme nog steeds de *Great Chain of Being* tegen, zij het niet langer in de oude, statische vorm. Lamarck bijvoorbeeld zorgde voor een dynamisering van de ‘Grote Keten’. Hij meende dat levende wezens, door eigen inspanning en de erfelijkheid van verworven eigenschappen, een hogere sport op de *scala naturae* konden bereiken. Waar de *scala* vroeger het symbool was geweest van het statisch evenwicht in de economie van de natuur, werd het nu het symbool van een veranderende en omhoogstrevende natuur, waarin wezens, door zich steeds weer aan te passen aan de wisselende omstandigheden, een dynamisch evenwicht handhaafden.⁸⁷

Doch de dynamiek ging meestal niet zo ver dat ze het heersende essentialisme, en daarmee het leerstuk van de onveranderlijkheid van soorten, aantastte. Het essentialisme kon zich alleen de dynamiek van de eliminatie voorstellen, het uitschakelen van alle afwijkende, imperfecte en dus inferieure individuen om zo de archetypische volmaakt-heid in de natuur te bewaren. Het sociaal-darwinisme, vooral daar waar het een verbinding aanging met racistische opvattingen, was verwant aan dit essentialistische eliminatie-denken. Pure natuurlijke selectie (de willekeurige selecterende werking in de natuur, die leidt tot verandering van soorten) was voor de overtuigde essentialist onaanvaardbaar en zelfs onvoorstelbaar.⁸⁸ Het essentialisme *in optima forma* was, door zijn verbinding met de scheppingsidee, zelfs moeilijk verenigbaar met de gedachte dat er in de natuur sprake kon zijn van werkelijke vooruitgang. In evolutietheorieën met een materialistische ondertoon daarentegen stond de vooruitgangsidee vaak centraal. Er was hierbij sprake van *ontwikkelingstheorieën*, zoals bij Lamarck, waarin verschillende stappen of stadia werden onderscheiden die alle levende wezens dienden te doorlopen. Dit gefaseerde ontwikkelingsdenken paste uitstekend bij bestaande theorieën over sociale en historische ontwikkelingen. Darwins selectietheorie sloeg ook ten opzichte van deze ontwikkelingstheorieën een andere weg in⁸⁹, hetgeen het voor sociale theoretici eerder moeilijker dan gemakkelijker maakte om bij de biologie aan te sluiten.

Lamarck (1744-1829), een bijzonder ijverig botanicus die zich pas na zijn vijftigste op de zoölogie ging richten, was een van de eersten die het begrip 'biologie' gebruikten. De nieuwe natuurwetenschap die hij daarbij voor ogen had, bestudeerde planten en dieren in hun relatie tot hun omgeving en tot elkaar, dus in hun sociaal-biologische context. Hij verlegde hiermee de aandacht van de taxonomie, met haar 'kunstmatige' indelingen van planten en dieren, naar het analyseren van hun interacties en betrekkingen met de leefomgeving. De natuur leek een soort natuurlijke maatschappij, een samenleving van met elkaar verbonden, met elkaar samenwerkende en elkaar bestrijdende wezens. Het evolutiemodel van Lamarck, die onder de invloed stond van het vooruitgangsoptimisme van de *philosophes*, was cultureel. Zoals onder druk van de omstandigheden nieuwe en betere ideeën ontstonden en deze van mens tot mens werden doorgegeven, resulterend in culturele vooruitgang, zo ook ontwikkelden levende wezens onder de druk van veranderingen in hun leefomgeving nieuwe biologische eigenschappen en gaven deze door aan hun nageslacht, daarmee een hogere graad van aanpassing en complexiteit bereikend.⁹⁰

Lamarck werd in 1868 door De Quatrefages bestempeld tot belangrijkste wetenschappelijke voorvader van Darwin.⁹¹ De verhouding tussen beide evolutiebiologen is nog steeds een punt van discussie, hoewel slechts weinigen de opvatting van De Quatrefages tegenwoordig zonder enige reserve zullen onderschrijven (hetgeen nog niet wil zeggen dat hij het bij het verkeerde eind had). Lamarcks *Philosophie zoölogique* (1809) beschreef, een halve eeuw vóór Darwins *Origin*, een omvattende evolutietheorie. Lamarck betoogde dat de diersoorten niet onveranderlijk waren, dat ze geleidelijk, gespreid in de tijd, waren ontstaan. Veranderingen in de omgeving speelden daarbij volgens hem een cruciale rol. Dergelijke veranderingen fungeerden als externe prikkels, waarop dieren reageerden door aanpassingen in hun gedrag. Wanneer hierbij sprake was van een blijvende gedragswijziging, kon het gevolg zijn dat een dier bepaalde lichaamsdelen daardoor veelvuldiger, of juist minder, ging gebruiken. Die lichaamsdelen werden zodoende sterker of groter, terwijl bij functieverlies van bepaalde organen deze zelfs geheel konden verdwijnen.⁹² Dergelijke gewijzigde eigenschappen werden, langs de weg van de erfelijkheid, doorgegeven aan het nageslacht, zodat er een blijvend verbeterde aanpassing aan de omgeving was opgetreden. Lamarck meende hiermee de *causes physiques de la vie* op het spoor te zijn. Zijn grote doel was om de evolutie van het leven op zuiver materiële gronden te verklaren. Hij was ervan overtuigd dat de natuur zelf de kracht had om leven te scheppen en het te organiseren, dat het leven “een fysisch verschijnsel” was en niets anders. Ook het ontstaan van de intelligentie, van de eenvoudige en meer complexe ideeën, kon uit dit materiële evolutieproces worden verklaard. Daarmee werd ook de mens, als hoogste en meest complexe natuurlijk wezen, geplaatst in de continuïteit van de lange ontwikkelingslijn van de meest primitieve naar de hogere bestaansvormen. Zijn intelligentie gaf hem niet langer een absolute uniciteit: ook de hoger ontwikkelde dieren hadden volgens Lamarck het vermogen om, aan de hand van ontvangen zinneprikkelingen, ideeën te vormen.⁹³

Op al deze punten is er sprake van een algemene verwantschap tussen Lamarck en Darwin. Anderzijds zijn er echter verschillen. De Fransman was rechtlijniger in zijn vooruitgangdenken, dat hij verbond met de klassieke *scala natura*. Alle dieren tezamen vormden een *échelle animale*, een natuurlijke orde die begon met de minst volmaakt georganiseerde dieren en eindigde met de meest volmaakt georganiseerde.⁹⁴ Lamarck was bovendien uitgesprokener in zijn materialisme dan Darwin, die, hoewel binnenskamers nauwelijks minder materialistisch dan Lamarck, trachtte te vermijden dat hij publiekelijk met het,

als politiek-radicaal te boek staande, materialisme werd vereenzelvigd. De Fransman had van dergelijke overgevoeligheden geen last en leek er juist een eer in te scheppen om de ontwikkeling van alle natuurlijke verschijnselen volledig vanuit de materie te verklaren. Niet alleen benadrukte hij dat celweefsel de algemene 'gietvorm' van de natuur was, hij liet er bovendien geen twijfel over bestaan dat afzonderlijke ideeën, en de intelligentie als zodanig, vanuit de materie door de natuur waren ontwikkeld. Meer specifiek betoogde hij dat het zenuwstelsel een stelsel van organen was, dat bij verschillende dieren in verschillende graden van perfectie voorkwam en dat de hogere dieren in staat stelde tot intelligent handelen. Bij deze dieren had zich een *fluide nerveux* gevormd, die werd geactiveerd zodra de zenuwen (door indrukken uit de omgeving) werden geprikkeld en waardoor gevoelens werden ervaren.⁹⁵

Dit materialisme impliceert dat Lamarck niet kan worden gekarakteriseerd als een voluntarist, zoals is gedaan door degenen die menen dat zijn theorie kan worden samengevat tot de simpele bewering dat soorten verandering hebben ondergaan omdat ze *wilden* veranderen. Lamarcks werkelijke redenering was juist opvallend deterministisch: de wil is altijd afhankelijk van een verstandelijk oordeel, dat op zijn beurt noodzakelijkerwijs voortkomt uit een idee, een gedachte, een indruk, die het resultaat is van een zinneprikkeling die het dier uit zijn omgeving heeft ervaren. De wil is dus nooit echt vrij, concludeerde Lamarck.⁹⁶ Ten slotte – en dit is het belangrijkste verschilpunt met Darwin – koos Lamarck voor een zodanig biologisch aanpassingsmechanisme (een intelligente, adaptieve, reactie op de omgeving met erfelijke doorgave van de aldus verworven nieuwe eigenschappen), dat hij in zijn evolutietheorie geen behoefte had aan natuurlijke selectie. Anders dan bij Lyell en Darwin speelde het uitsterven van soorten bij Lamarck dan ook geen grote rol. Variatie was bij hem identiek aan aanpassing aan veranderde omgevingsfactoren (de aanpassing *is* de variatie), waar bij Darwin sprake was van toevallig optredende variatie, die vervolgens door natuurlijke selectie werd 'bewaard' omdat die variatie een voordeel in de strijd om het bestaan opleverde.⁹⁷

Natuurlijke selectie was een zodanig specifiek en complex concept dat het Darwin zelf bijzonder veel moeite en tijd kostte om het volledig te bevatten en algemeen begrijpelijk te formuleren. Zo bezien is het niet verbazingwekkend dat er wél pre-darwiniaanse voorbeelden te vinden zijn van 'de strijd om het bestaan' en zijn eliminerende werking in de natuur, maar nauwelijks van natuurlijke selectie als zodanig. David

Hume (1711-1776) bijvoorbeeld liet in 1776 in zijn *Dialogues concerning natural religion* één van zijn personages, Demea, spreken over een “eeuwigdurende oorlog” die woedde “onder alle levende schepselen” en die gepaard ging met “nooddrift, honger, gebrek” die de sterken stimuleerden en met “angst, vrees en paniek” die de zwakken opschrikten. Wanneer we de hele passage lezen, wordt duidelijk dat het Hume er om te doen was een dermate somber en pijnlijk beeld van het leven te schetsen dat het natuurtheologische optimisme, met zijn geloof in de op volmaaktheid, geluk en genot gerichte Schepping, werd geridiculiseerd. Het was niet zijn doel een selectietheorie te presenteren.⁹⁸

Erasmus Darwin dichtte in zijn *The Temple of Nature, or, the Origin of Society* (1803) dat lucht, aarde en oceanen het beeld lieten zien van één groot bloedbad, “één kolossale graftombe”, dat we, kortom, leefden in een “wereld in oorlog” die “één groot slachthuis” was. Toch stond voor hem vast dat al die gruwelijke strijdaferelen nodig waren om het evenwicht en de harmonie in de natuur te bewaren en dat het leven een evolutieproces doormaakte dat voortdurend tot vooruitgang leidde, dankzij op evenwicht en progressie gerichte natuurwetten waarmee de goddelijke architect de wereld op het rechte spoor hield.⁹⁹ Niettemin formuleerde grootvader Darwin de essentie van de idee van de seksuele selectie. Hij signaleerde namelijk dat er een voortdurende wedstrijd tussen mannelijke dieren plaatsvond om de gunst van de vrouwelijke. Die strijd had tot resultaat dat de sterkste en meest actieve dieren voor de voortplanting van de soort zorgden, hetgeen tot een verbetering van de soort leidde. Het was één van die vele briljante flitsen van plotseling inzicht die het werk van Erasmus Darwin kenmerken. Maar hoewel Samuel Coleridge al in 1796 de term *Darwinising* invoerde om de evolutionaire speculaties van Erasmus Darwin en anderen mee aan te duiden, kon er ook bij de oudere Darwin niet worden gesproken van een afgeronde theorie van de natuurlijke selectie. Veeleer was er bij hem sprake van een utilitaristisch deïsme, waarin God niet de rechtstreekse veroorzaker van gevolgen was, maar de (indirecte) veroorzaker van *de oorzaken* van gevolgen en waarin de bestaansstrijd een nuttige, want balancerende, functie vervulde.¹⁰⁰

Op dezelfde dynamisch-achteloze manier die hem kenmerkte vond Erasmus Darwin het principe van de automobiel uit (een twee-cilinder stoomvoertuig op drie of vier wielen, met achterwielaandrijving en de mogelijkheid om de snelheid te reguleren) en stond hij zijn idee belangeloos af aan zijn vriend Matthew Boulton. Als arts pionierde hij met de electroshock-therapie en zijn nalatenschap bevat schetsen van

stoomturbines, windmolens, ‘spreekmachines’ en een toilet met automatische waterspoeling. Het is bij Erasmus Darwin dat het mechanisatie-denken van de Industriële Revolutie en het evolutie-denken naadloos in elkaar overgaan. De natuur die hij schetste is ruw romantisch, maar bovenal ook pragmatisch industrieel van aard: zij is veeleer voortgebracht dan geschapen, “geleidelijk geproduceerd”, beginnend met kleine organismen die, door de werking van “ingeleggen beginzelen” van de natuur, geleidelijk groter en talrijker zijn geworden. Terecht is er tegenwoordig sprake van een herwaardering van de betekenis van Erasmus Darwins evolutiegedachten die hij, als betrof het paaseieren, verstopte in lange dichtwerken en in zijn 1400 pagina’s tellende hoofdwerk *Zoonomia*. Charles Darwin zag zijn grootvader voor een lamarckist aan (hetgeen chronologisch niet correct is) en verschafte zich zodoende het alibi om ten aanzien van hem dezelfde, enigszins hooghartige, redenering te volgen als ten aanzien van andere voorgangers: “De geschiedenis van vergissingen is waarlijk onbelangrijk.”¹⁰¹

Ook bij Malthus was de pijn van de strijd om het bestaan een gevolg van de versterking van het natuurlijk evenwicht (in dit geval dat tussen voedselproductie en bevolkingsomvang) en tegelijk een noodzakelijke voorwaarde voor evenwichtsherstel. De malthusiaanse bestaanstrijd betrof bovendien het gevecht met de omgeving, de omstandigheden, maar niet de strijd binnen een soort of groep, noch tussen soorten of groepen. Het was aan Charles Darwin om aan die strijd een dergelijke, sociaal-getinte, inhoud te geven. Zelfs bij Lyell, die onmiskenbaar een grote invloed op Darwin had, had “de universele strijd om het bestaan”, waarin “het recht van de sterkste uiteindelijk overheerst”, een beperktere betekenis: het was geen creatieve kracht die aan de basis kon staan van nieuwe soorten, maar een eliminerende kracht die het uitsterven van soorten mede kon verklaren.¹⁰²

In 1844, het jaar waarin Darwin zijn theorie voor het eerst uitschreef in de vorm van een 189 pagina’s lang essay (dat hij echter niet durfde te publiceren),¹⁰³ werd er – anoniem – een boek uitgebracht, *Vestiges of the natural history of creation*, dat nationaal en internationaal een sensatie was. Darwin verbeet zich terwijl hij het, een maand na verschijnen, in november las in de bibliotheek van het British Museum. Hier was sprake van een uitgewerkte evolutietheorie die zich uitstreckte van het ontstaan der planeten tot de vorming der soorten en die ook de biologische, sociale en ethische ontwikkeling van de mens omspande, een evolutietheorie die postuleerde dat het gehele leven beheerst werd door één ‘wet van de ontwikkeling’ en de stelling betrof dat soorten veran-

derlijk waren, daarmee het gras voor Darwins voeten wegmaaiend, zo leek het. Door een aantal technische fouten die de auteur maakte in zijn geologische en zoölogische interpretaties, haalde hij zich het *dédain* van vrijwel de voltallige wetenschappelijke elite op de hals. Hierdoor, en vanwege enkele wilde speculaties, dreigde het boek de transmutatietheorie in diskrediet te brengen, vreesde Darwin. Maar bij het grote middenklasse-publiek was *Vestiges* onmiddellijk populair. In het eerste jaar waren er vier drukken nodig om aan de vraag te voldoen en in de jaren daarna volgden er nog twintig drukken. In Nederland was de eerste druk van de vertaling binnen vier maanden uitverkocht.¹⁰⁴

Ondanks alle aandacht bleef onbekend wie de auteur was. Volgens Adam Sedgwick was de logische structuur van het boek zó zwak, dat het slechts door een vrouw geschreven kon zijn! Maar vrij snel waren er sterke vermoedens dat de werkelijke auteur Robert Chambers was, een publicist en journalist uit Edinburgh, van eenvoudige komaf, die samen met zijn broer de uitgever-redacteur van het populair-wetenschappelijke weekblad *Chambers's Edinburgh Journal* was. Tot op zijn sterfbed bleef Chambers geheimzinnig doen over de vraag of hij inderdaad de *Vestiges* had geschreven, zoals hij tijdens zijn leven systematisch had geprobeerd alle sporen in zijn richting uit te wissen. Dit zou men kunnen verklaren uit het feit dat de evolutiegedachte werd geassocieerd met politiek radicale groeperingen, waarmee Chambers niet vereenzelvigd wenste te worden. Ook Darwin, die door sommigen voor de anonus werd aangezien, wilde zich daarvan verre houden en het kan hem niet zijn ontgaan dat zijn oude leermeester Sedgwick publiekelijk de vrees uitsprak dat de arbeidersklasse de *Vestiges* zou ontdekken en dat dit ondermijnd werken zou.¹⁰⁵ Anderzijds was het juist dankzij Chambers' veelgelezen boek dat de evolutie-idee *salonfähig* werd en bij de liberale middenklasse opvallende populariteit verwierf. Hoe valt dit te verklaren?

Chambers' "ontwikkelingstheorie", zoals hij haar noemde, werd gekenmerkt door een aanstekelijk optimisme. Net als Lamarck gaf hij aan de aloude strakke hiërarchie van de Grote Keten een dynamisch en open perspectief: "Wij hebben reeds meermalen doen zien, dat de opvolging der dieren, door de geologische tijdperken heen, over het algemeen hand aan hand gaat met de trapsgewijze opklimming der vormen in den dierenketen", verklaarde hij. De overgang van lagere naar hogere diersoorten kwalificeerde hij zonder omwegen als "voortgang".¹⁰⁶ De mens, als hoogst ontwikkelde aardse wezen, stond op de bovenste tree. De natuurlijke ontwikkeling leek daarmee het prototype van de sociale stijging die de middenklasse nastreefde. Steeds weer

riep Chambers de geologie aan als bewijs dat er, al sinds onmetelijk lange tijd, sprake was van een voortgaande ontwikkeling van levensvormen. Deze ontwikkeling herhaalde zich, net zoals embryo's steeds weer de gang maakten van primitief begin naar volledig ontwikkeld wezen. Een bewijs hiervoor meende Chambers gevonden te hebben in Darwins beschrijving van de Galapagos-eilanden. Darwin had benadrukt dat deze eilanden, die van vulkanische oorsprong waren, geologisch jong waren. Chambers verbond dit gegeven met het opvallende feit dat de landdieren op de eilanden hoofdzakelijk uit reptielen bestonden: "Het getuigt hoe noodzakelijk *de tijd* is, om, waar het ook zij, de dierenreeks hare trappen van ontwikkeling te doen doorlopen." De natuur had hier dus nog onvoldoende tijd gehad om hogere diersoorten te ontwikkelen.¹⁰⁷

Aan de populariteit van Chambers zal zeker ook hebben bijgedragen dat hij erin slaagde een aantrekkelijke verbinding tot stand te brengen tussen positivisme en deïsme, daarmee vooruitgangsidee en godsídee met elkaar verzoenend. Zijn eigen theorie bestempelde hij als "zuiver wetenschappelijk" en hij zette haar af tegen de opvatting die "alles aan mirakelen wil toeschrijven". Keer op keer benadrukte hij dat de Schepping geen daad van goddelijke willekeur was, maar volgens wetten was verlopen; God had aan zijn Schepping natuurwetten meegegeven. Daardoor was er een "bewerktuigde Schepping" ontstaan, een Schepping voorzien van natuurwetten waardoor zij zich verder kon ontwikkelen. Chambers sprak hierbij van een "natuurlijke Schepping", in contrast tot de ídee van een volledig bovennatuurlijke Schepping.¹⁰⁸ Zijn hoofddoel was het om aan te tonen dat "al de werken der Godheid", die de mens kon waarnemen, een stelsel lieten zien dat was grondvest op wetten. Nadrukkelijk appelleerde hij aan Kepler en Newton, die hadden duidelijk gemaakt dat de fysische inrichting van het heelal aan vaste wetten gehoorzaamde. Maar over het natuurlijk leven op aarde en het "wispelturig wezen" van de mens zelf werden er nog steeds "geheimzinnige denkbeelden" gekoesterd, meende Chambers. Hij rekende het tot zijn taak om aan te tonen dat ook deze terreinen onder de allesomvattende vaste regelmaat vielen van de "stoffelijke wetten, die het gansche heelal blijken te bestieren". Dat gold met name ook voor de werking van de menselijke geest. Chambers was er, in navolging van Quetelet, van overtuigd "dat de zedelijke zijde van ons bestaan, dat gedeelte van het stelsel der dingen in de natuur, hetwelk ons het minst zou toeschijnen onder het beheer eener natuurlijke regelmaat of wet te staan, ontwijfelbaar even volledig daaraan onderworpen is, als de inrigting der hemelbollen in de algemeene ruimte."¹⁰⁹

Op deze wijze breidde Chambers, die er geen geheim van maakte dat zijn evolutionisme betekende dat er een natuurlijk verband was tussen de mens en de lagere dieren, zijn theorie uit naar mens en maatschappij. Hij voerde aan dat de mens, zolang deze in mirakelen geloofde, niet in staat was om zijn eigen sociale gedrag te doorgronden en adequaat te sturen, aangezien dit gedrag, net als de schepping zelf, bepaald leek door willekeur, door een plan Gods dat de mens niet kende. Slechts door inzicht in de wetten die zijn denken en handelen bepalen, kon de mens ontstijgen aan zijn lage instincten en kon hij “berekenen” wat de gevolgen van zijn daden zouden zijn. Ook hier toonde Chambers zich een positivist, die kennis van de sociale wetmatigheden koppelde aan sociale planning en vooruitgang.¹¹⁰ Oorlog en strijd zag hij als uitvloeisels van een theocratische filosofie. Zijn eigen wetenschappelijke benadering daarentegen zou de mensheid verenigen en daarmee de broederliefde op de voorgrond plaatsen. Doordat de ontwikkelingstheorie liet zien dat al het leven één is, bevorderde zij ook een zachtmoedige houding ten aanzien van de dieren, meende hij.¹¹¹ Chambers’ theorie stond op dit punt nogal ver af van de darwinistische interpretatie. Bij hem geen *struggle for existence* en geen *survival of the fittest*. Chambers, met zijn kenmerkende optimisme, was een harmoniedenker. Dit maakte dat zijn boodschap gemakkelijker te aanvaarden was voor een breed publiek dan de veel hardere natuurvisie die Darwin vijftien jaar later zou presenteren.

Dat het onderkennen van de strijd om het bestaan in de natuur niet noodzakelijkerwijs samen behoeft te gaan met evolutionisme laat de natuurfilosofie van Arthur Schopenhauer zien. De essentialist Schopenhauer – die zich met enig *dédain* uitliet over het naïeve realisme en het oppervlakkige materialisme van veel natuuronderzoekers, deze “opzetters van apen” – vond het vooral opvallend dat een bepaalde soort over een eindeloos lange periode dezelfde karakteristieken behield, dus *niet* veranderde. Elk individu leek hem bovenal doordrongen van het belang om de kenmerken van de soort waartoe het behoorde in stand te houden. Hij bracht dit in verband met de universele wil om te leven, die zich in elk levend wezen manifesteerde. Zo verbond hij het essentialisme met een vitalistische en voluntaristische visie. In *de wil van de soort* lag het wezen van dier en mens, *het individu* had slechts waarde als middel om de soort te behouden. De natuur bekommerde zich niet om het individu; onophoudelijk bracht zij individuele dieren ertoe hun leven te offeren voor het nageslacht. Want slechts één doel

streefde de natuur na: de grote rijkdom van bestaande soorten te behouden.¹¹²

Schopenhauer onderschreef Aristoteles' oordeel over het karakter van de natuur: *naturae daemonia est, non divina*. En hij werd daarbij niet moe te betogen dat het vergeefse moeite was om naar een doel, een zin, in het natuurlijke leven te zoeken. Hij schilderde het rusteloze werken van de insecten, de uitputtende tochten van de trekvogels, het blinde onderaardse bestaan van de onwetende mol die, eenzaam in het donker, maar graaft en graaft met zijn bovenmaatse *Schaufelpfoten*, en het titanische geploeter van de *Necrophorus Vespillo* of doodgraver, die een dode mol, tientallen keren groter dan hijzelf, ingraaft om er zijn eitjes in te kunnen leggen. Waartoe dient dit alles, vroeg Schopenhauer zich af; wat bereiken al deze dieren met hun vaak heroïsche inspanningen? Zijn antwoord was, voor hemzelf, onthutsend: het enige aanwijsbare doel dat werd bereikt was het stillen van de honger, de voortplanting van de soort en misschien nog enkele ogenblikken van dierlijk geluk. Dat was al. Hier bleek voor hem de enorme wanverhouding tussen de middelen die de natuur, met haar oneindige variatie van planten en dieren, elk op zich uiterst kunstig toegerust, inzette, en de platheid van het doel dat ermee werd bereikt: de verzekering van het voortbestaan, dat wil zeggen de verzekering dat het nageslacht mocht doorploeteren in dezelfde voorouderlijke tredmolen:

De organisatorische verscheidenheid, de kunstigheid van de middelen, waardoor elke [dierlijke verschijningsvorm] aan zijn element en zijn prooi is aangepast, contrasteert ... duidelijk met het ontbreken van enig houdbaar einddoel; in plaats daarvan blijkt er slechts een kortstondig welbehagen te bestaan, vluchtig, door gebrek bepaald genot, veelvuldig en langdurig lijden, voortdurende strijd, *bellum omnium*, elk een jager en elk gejaagd, gedrang, gebrek, nood en angst, gekrijs en gehuil: en dat gaat zo door, *in secula seculorum*, of tot ooit opnieuw de aardkorst openbarst.¹¹³

Het menselijk bestaan was volgens Schopenhauer al even zinledig, voortgestuwd als het werd door de redeloze, blinde wil om te leven. Een mens mocht al van geluk spreken als zijn korte verblijf op aarde draaglijk en relatief pijnloos was en hij erin slaagde de voortplanting van zijn geslacht veilig te stellen.¹¹⁴ Dit beeld van het leven als strijd, en eindeloos lijden, schetste Schopenhauer in zijn pas in de tweede helft van de negentiende eeuw beroemd geworden *Die Welt als Wille und Vorstellung*, dat hij in zijn oorspronkelijke vorm in 1819 publiceerde. Geruime tijd nadat hij aldus zijn wilsfilosofie had ontvouwd – tegen 1850 – kwam Schopenhauer voor het eerst onder de invloed van

de evolutiegedachte, vermoedelijk na lezing van Chambers' *Vestiges*¹¹⁵ De voluntaristische component in de visie van Chambers sloot veel beter aan op Schopenhauers filosofie dan de darwinistische opvatting dat de aanpassing van levende wezens aan hun omgeving onafhankelijk van hun wil geschiedt. Met zijn voluntarisme meende Schopenhauer te kunnen verklaren waarom elk dier zo precies was aangepast aan de specifieke omstandigheden waarin het leefde. Hij dacht dat de specifieke uitrusting van een dier voortkwam uit diens 'gewilde' levenswijze. Dus: een vogel heeft vleugels omdat hij wil vliegen; hij vliegt niet omdat hij nu eenmaal vleugels heeft. Wie ziet niet, dat de miereneter in heel zijn verschijning, met zijn lange klauwen, zijn spitse snuit met lange kleverige tong en zijn smalle, tandeloze kaken, de uiting is van de wil om termieten te verschalken?, vroeg Schopenhauer zich af. Elk dier, voortgestuwd door "een blinde aandrang, een volledig redeloos, ongemotiveerd instinct", koos in zijn omgeving voor een bepaalde levenswijze om in zijn levensonderhoud te voorzien en zijn lichaamsbouw paste zich daarbij aan. Het dier handelde daarbij volgens Schopenhauer precies zoals de mens die op jacht gaat: het koos zich zijn wapenuitrusting al naar gelang de prooi die het wilde veroveren.¹¹⁶

Met dit beeld van dieren die zich volledig aanpassen aan de bestaanseisen van hun omgeving, leek Schopenhauer in de buurt van een evolutietheorie te komen. Maar hij deed geen enkele poging te verklaren hoe dieren zich, in de tijd gezien, tot die aangepaste vorm ontwikkelden. Niet alleen liet hij, in *Ueber den Willen in der Natur*, het tijdsaspect buiten beschouwing, hij bestempelde er zelfs Lamarcks opvatting dat de specifiek-aangepaste organen van dieren zich geleidelijk in de loop van de tijd hebben gevormd als "een geniale vergissing", want zou een dier dat eerst generaties lang een aanpassingsproces moest ondergaan, niet allang zijn uitgestorven voordat de aanpassing zou zijn afgerond?¹¹⁷ Deze afwijzing van Lamarck laat slechts de conclusie toe dat, in de ogen van Schopenhauer, de specifieke organen van dieren in korte tijd, als groeisels, zijn ontstaan. Een groeiproces bovendien dat zich in een ver verleden afspeelde, toen alle soorten nog hun eigen vorm moesten krijgen; want sindsdien hadden de soorten geen verandering meer ondergaan.¹¹⁸ Niettemin geloofde hij dat een "grondige veredeling van het mensengeslacht", te bereiken langs de weg van de voortplanting door een optimaal gebruik van de erfelijkheid van eigenschappen, mogelijk was.¹¹⁹

De voorgaande analyse heeft laten zien dat het evolutionisme vóór Darwin zich zelden beperkte tot de studie van de natuur. Het blijkt eerder regel dan uitzondering te zijn geweest dat evolutionistische denkbeelden samengingen met enigerlei vorm van sociaal naturalisme. Het is dan ook niet echt verwonderlijk dat enkele redeneerpatronen uit het latere sociaal-darwinisme al een of meer eeuwen in omloop waren. Dit geldt voor de gedachte dat het leven, in algemene zin, een strijd om het bestaan is; de gedachte dat de sociale orde in het verlengde dient te liggen van de natuurlijke orde of daarvan slechts een aspect is; de gedachte dat het bestaan van onvolkomenheden en van het lijden dat daarvan het gevolg is, niet alleen onvermijdelijk is, maar dat dit lijden zelfs niet vermeden mag worden, omdat het een inherent en functioneel bestanddeel van de natuurlijk-sociale orde vormt; en de gedachte dat ongelijkheid, ook in sociaal opzicht, een natuurlijk gegeven is. Deze gedachten of redeneerpatronen zijn dus niet pas uit het darwinisme ontstaan: ze bestonden geruime tijd daarvoor al, ook bij niet-evolutionisten. Zo schreef Linnaeus rond 1790:

Als iemand van Boven zou neerdalen op onze aarde, wat zou hij dan zien? Hij zou niet slechts zien hoe al deze dieren zich volproppen met de mooiste bloemen, maar ook hoe ze elkaar genadeloos in stukken scheuren: in één woord, hij zou niets anders zien dan een oorlog van allen tegen allen...¹²⁰

Betekent dit dat Linnaeus een sociaal-darwinist *avant la lettre* was? Nee, Linnaeus deed weinig meer dan het herhalen van Hobbes' overbekende idee van het leven als *bellum omnia contra omnes*. Pas Darwins evolutie leer maakte voor het eerst duidelijk, dat de bestaande ongelijkheden, de bestaansstrijd en de ondergang van de zwakkeren wezenlijke *creatieve* factoren in de evolutie van soorten waren. Als men aannam dat natuurlijke selectie, zoals Darwin beweerde, inderdaad het cruciale mechanisme was dat de ontwikkeling van alle levensvormen, inclusief de mens, verklaarde, dan kreeg de vraag of diezelfde natuurlijke selectie nog steeds werkzaam was in de moderne maatschappij een bijzondere lading. Het sociaal-darwinisme was niet meer en niet minder dan de poging om op die onvermijdelijke vraag een overtuigend antwoord te formuleren. Bijna even onvermijdelijk als de vraag was het zorglijke antwoord, namelijk dat het menselijk ingrijpen in de natuur – de cultuur – de natuurlijke selectie neutraliseerde en zo een desastreuze, degeneratieve, uitwerking had. Daarmee waarschuwde het sociaal-darwinisme dat de harmonie tussen natuur en samenleving ernstig verstoord was geraakt. De ontvoogding van de natuur bleek een ontreddering in

de sociale filosofie tot gevolg te hebben. Darwins natuurlijke selectie verbrak de oude synthese van natuur en mens, natuur en maatschappij. In de idee van de Grote Keten, in de evolutietheorieën van *philosophes* en fysiocraten, in de Duitse *Naturphilosophie*, in het werk van Lamarck en Chambers, hadden natuurlijke en sociale vooruitgang steeds in het verlengde van elkaar gelegen. Tot en met Chambers golden de natuurwetten als positieve, door God ingestelde wetten, die de mens net zo tot voordeel strekten als zij de lagere levensvormen hadden gedaan in hun stijging op de natuurlijke ladder. Zolang men geloofde dat natuur en maatschappij zich ontwikkelden volgens dezelfde regelmaat, in een door universeel werkzame natuurwetten beheerste harmonie, kon met vertrouwen worden gesteld dat men de sociale ontwikkeling op haar natuurlijke beloop moest en kon laten. “Volg de natuur” was in die situatie een vanzelfsprekend en bijna overbodig sociaal advies. Darwins conflictueuze beeld van de natuur veroorzaakte een radicale breuk in deze harmonieuze traditie. “Vanaf het begin ondermijnde de *Origin of species* onontkoombaar de sociale speculaties die waren gebaseerd op aannames omtrent het bestaan van harmonieuze, mechanische, zelfregulerende natuurwetten, die in de een of andere vorm het Anglo-Amerikaanse denken sinds Newton hadden overheerst”, zo merkte Robert Bannister op. Des te sterker de nadruk werd gelegd op de gruwelijke strijd om het bestaan als een soort voorwaarde voor de werking van de natuurlijke selectie, des te duidelijker werd het voor velen dat de menselijke samenleving zo niet werken kon.¹²¹

De ineenstorting van het oude bouwwerk

DARWINS TWIJFEL

Liberal or Radical, zo omschreef Darwin zijn politieke overtuiging toen Francis Galton, in mei 1873, hem daar in een schriftelijke enquête naar vroeg. Darwins imago, dat zich in de geschiedschrijving heeft genesteld, is vooral door die eerste zelfkwalificatie ('liberaal') bepaald. Het kost ons geen moeite om Darwin als aanhanger van het liberalisme te zien en om in zijn evolutietheorie de sporen van de klassiek-liberale economische theorie aan te wijzen. Was de 'strijd om het bestaan' die tussen soorten woedt niet de parallel in de biologie van de vrije concurrentiestrijd in de economische praktijk? Huxley karakteriseerde *Origin* zelfs plastisch als een 'topgeweer in het wapenarsenaal van het liberalisme'¹. Maar hoe zit het met die tweede kwalificatie, die Darwin zichzelf toedacht? 'Radicaal' is een omschrijving die nauwelijks toepasselijk lijkt voor de zeer welgestelde burger, de grondbezitter, de bijna-dominee, de twijfelaar die Darwin was. En toch is juist de verbinding met het radicalisme van wezenlijke betekenis om het darwinisme in zijn sociale context te kunnen begrijpen.

Darwin gaf zijn openhartige antwoord aan Galton tamelijk laat in zijn leven, in mei 1873, toen zijn internationale roem hem inmiddels een zekere mate van onaantastbaarheid had geschonken. Maar twintig, dertig of zelfs veertig jaar eerder zou hij zichzelf naar alle waarschijnlijkheid geen 'radicaal' hebben durven noemen. Ook al vertoefde hij vaak in het gezelschap van tijdgenoten met radicale wetenschappelijke en politieke ideeën, toch was hij vóór 1859 benauwd om met radicale groepen of bewegingen te worden geassocieerd. In de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw – de tijd waarin Darwin intellectueel volwassen werd – leefde er bij velen in Engeland een sterke afkeer van

politiek en wetenschappelijk radicalisme, vooral binnen het *establishment*. Dit was een reactie op de Franse Revolutie. Men dient zich hierbij te realiseren dat evolutionaire theorieën vooral vanuit Frankrijk naar Engeland kwamen; in het bijzonder Lamarck en Geoffroy Saint-Hilaire genoten in die eerste decennia van de negentiende eeuw in de kleine kring van vooruitstrevende Britten een groot aanzien.

De periode waarin Darwin, moeizaam maar vastberaden, de grondslagen voor zijn eigen evolutietheorie legde (ruwweg tussen 1838 en 1850) was politiek turbulent. De Chartisten waren in deze periode actief als ijvervaard voor ingrijpende democratische hervormingen. Het liberale radicalisme van Bright en Cobden vierde hoogtij als oppositiebeweging tegen de protectionistische regeringspolitiek. In het parlement vonden verhitte debatten plaats over regulering van de fabrieksarbeid, onder andere leidend tot beperking van de kinderarbeid en de invoering, in 1847, van de tienurige werkdag.² De publieke discussies rond dergelijke vormen van overheidsregulering toonden een sfeer die was getekend door scherpe sociale belangenconflicten, niet alleen tussen industriële ondernemers en hun arbeiders, maar vooral ook tussen behoudende aristocraten met hun rurale en klerikale machtsbases en de naar een politieke doorbraak strevende stedelijke burgerij.

Darwin had, wat zijn persoonlijke omstandigheden betrof, veel te verliezen bij een politieke radicalisering. Hij stamde uit de zeer gegoede middenklasse. In Shrewsbury, waar hij werd geboren en in beschermde omstandigheden opgroeide, behoorde zijn vader, Robert Darwin, als welgesteld arts tot de lokale notabelen. Charles' moeder Susannah Wedgwood was de dochter van de kapitaalkrachtige Josiah Wedgwood II, eigenaar van de beroemde aardewerkfabriek. Het huwelijk met Susannah maakte Robert Darwin tot een gefortuneerd man.³ Charles was kind aan huis op Maer Hall, het landgoed van de familie Wedgwood, niet ver van Shrewsbury en in 1839 zou hij er zijn nichtje Emma Wedgwood, dochter van Josiah, ten huwelijk vragen. Emma was een vrome jonge vrouw, opgegroeid in de unitarische traditie van de Wedgwoods, en Charles was sterk geneigd om met haar religieuze gevoelens rekening te houden, waardoor ook zijn huwelijk een permanente waarschuwing tegen radicalisering inhield. Maar het was toch vooral zijn bevoorrechte sociale positie die hem in een geheel andere wereld plaatste dan waaruit de meeste politieke radicalen afkomstig waren. Die positie bracht mee dat hij, omgeven door bedienden, als jongeman onbekommerd zijn tijd kon besteden aan de jacht, aristocratisch tijdverdrijf bij uitstek. Het vooruitzicht op gemakkelijk verkregen toekomstig vermo-

gen dempte zelfs zijn ambitie om zijn studie medicijnen, waaraan hij in de herfst van 1825 in Edinburgh was begonnen, af te maken. Meer nog dan door zijn afkeer van bloederige operaties, had hij door dit vooruitzicht op geërfd vermogen al binnen twee jaar iedere interesse om arts te worden verloren: “[Ik raakte] er door verschillende kleine bijzonderheden van overtuigd dat mijn vader me voldoende bezit zou nalaten voor een bestaan met enig comfort, hoewel ik me nooit heb kunnen indenken dat ik zo’n rijk man zou worden als ik ben; maar mijn overtuiging was voldoende om iedere krachtsinspanning om medicijnen te studeren af te remmen.”⁴

Darwins familie sympathiseerde met het niet-aristocratische deel van de *Whigs* en in het bijzonder met de voorvechter van industrialisme en vrijhandel Henry Brougham. Dit maakte hen tot tegenstanders van het democratisch radicalisme, dat in het Chartisme zijn meest opvallende manifestatie kreeg.⁵ Na zijn vertrek uit het radicale Edinburgh stapte Charles over naar de behoudende, op de nationale kerk georiënteerde, universiteit van Cambridge. Zijn ideale vooruitzicht werd nu een post als dominee in een rustige landelijke gemeente. Hoewel hij zich desalniettemin tot een vooraanstaand natuuronderzoeker ontwikkelde, zou hij zijn ideaal dicht benaderen. In het landelijke Down in Kent, een dorpje van 400 inwoners waar hij veertig jaar, van 1842 tot aan zijn dood in 1882, woonde, vervulde hij de rol van *squire* (een soort dorpsvader en raadgever) en woonde hij met zijn gezin in wat oorspronkelijk de pastorie van het dorp was. Nadat hij zich, in aanvulling op zijn bezit in Down, in 1845 een grote boerderij met landerijen verwierf in Beesby, Lincolnshire, kwam hem bovendien de status van grondbezitter toe. Hij zette hiermee een lange traditie voort, aangezien de oudste tak van de Darwin-familie sinds de zeventiende eeuw bestond uit landeigenaren in Nottinghamshire.⁶ Het lijkt, tegen deze achtergrond, haast onwaarschijnlijk dat Darwin zijn eigen politieke overtuiging kon omschrijven als *Liberal or Radical*.

Maar de Darwins hadden ook hun radicale kant. Charles’ roemruchte grootvader Erasmus was nationaal en internationaal bekend als scepticus in religieuze zaken, een vrijdenker, nonconformist en sociaal hervormer. Doordat hij in zijn lange gedichten gewaagde speculaties over de evolutie van al het leven verwerkte, werd hij vaak op één lijn geplaatst met Lamarck, wiens transformatietheorie zich in de warme belangstelling van de Parijse revolutionairen mocht verheugen.⁷ Erasmus Darwins denkbepelden golden als materialistisch en bijna atheïstisch, hijzelf stond te boek als een Britse Jakobijn.⁸ Als medicijnenstudent in Edinburgh, het centrum van de Schotse Verlichting waarmee Erasmus

zo hecht verbonden was geweest, werd de jonge Charles in 1825 geconfronteerd met de bewondering die zijn grootvader er nog steeds onder radicale studenten genoot. Robert Grant bijvoorbeeld, de eerste transmutationist met wie Charles – in november 1826 – kennismakte en de eerste in Groot Brittannië die – in datzelfde jaar – het woord “geëvolueerd” gebruikte, was een bewonderaar van Erasmus Darwin.⁹ De Schot Grant was een chirurg die zich in Frankrijk, waar hij studeerde en Cuvier en Geoffroy leerde kennen, tot een overtuigd evolutionist ontwikkelde. Tijdens zijn colleges in Edinburgh, waar hij vanaf 1823 doceerde, en in gesprekken met studenten maakte hij er geen geheim van dat hij veel vertrouwen had in Lamarcks evolutietheorie. Ook tegenover Charles “barstte hij uit” in een uiting van “grote bewondering voor Lamarck”, zoals deze zich later herinnerde. Charles had daarvoor met veel interesse zijn grootvaders *Zoönomia* gelezen en onderkende de overeenkomst tussen diens evolutionaire opvattingen en die van Lamarck, die Grant hem enthousiast voorhield.¹⁰ Grant was niet alleen radicaal als vrijdenker en materialist, maar ook in politiek opzicht. Zijn francofiele evolutionisme en zijn democratisch radicalisme versmolten tot één geheel.¹¹ Het is goed mogelijk dat Charles alleen geïnteresseerd was in de zoölogische kennis van Grant (die gold als een expert op het gebied van sponzen en andere weekdieren die bij eb aan de Schotse kust te vinden waren), maar de hechte verbinding in de universitaire wereld van Edinburgh tussen evolutionaire opvattingen en politiek radicalisme kan hem niet ontgaan zijn.

Die combinatie was, in wat andere verhoudingen dan bij Grant, ook aanwezig bij medestudent Patrick Matthew. Ook nadat hij een bestaan had opgebouwd als commercieel boomkweker, bleef Matthew, geïnspireerd door de Juli-revolutie van 1830, de transmutatietheorie, een economisch laissez-fairisme en een felle afkeer van aristocratische privileges met elkaar verbinden. Zijn centrale redenering was dat in de natuur concurrentie en de selectie van de best aangepasten zorgden voor de transformatie van het leven, die nodig was om in een veranderende omgeving te overleven; maar dat dit vitale proces in de maatschappij werd tegengewerkt door de erfelijke privileges van een nutteloze aristocratie, waarvoor de dynamische commerciële klassen, in de vorm van tolheffingen en andere belastingen, moesten betalen.¹²

De jonge Darwin leefde dus in verschillende werelden tegelijk: in academische kring werd hij zowel omgeven door wetenschappelijk (en soms ook politiek) radicalisme, alsook door een behoudende natuurtheologische wetenschapsopvatting; in de persoonlijke kring van de

Darwin-familie kwam hij eenzelfde religiositeit tegen, maar ook het hervormingsgezinde *Whig*-liberalisme dat de Darwins en de Wedgwoods het meeste aantrok. Dit veranderde niet toen hij, na terugkeer van de reis met de *Beagle* die hem beroemd maakte, zich in maart 1837 vestigde in het vooruitstrevende Londen, eerst in Great Marlborough Street, waar ook zijn broer Erasmus woonde, en vanaf begin 1839, na zijn huwelijk met Emma, in Upper Gower Street. In deze periode nam hij volop deel aan het Londense sociale leven. Dankzij zijn wereldreis was hij in één klap een man geworden die in de meest vooraanstaande kringen met open armen werd ontvangen. Hij bezocht regelmatig de vergaderingen van verschillende wetenschappelijke genootschappen, trad zelf op als onbezoldigd secretaris van de *Geological Society* en nam deel aan de bijeenkomsten van historici en andere literatoren ten huize van Lord Stanhope. Dit bracht hem niet alleen in contact met collega-natuuronderzoekers als Richard Owen, Joseph Hooker, Hugh Falconer, Lyell en Huxley, maar ook met een gemengd gezelschap filosofen als John Herschel en Herbert Spencer en historici als Macaulay, Buckle, John Morley en het radicale parlamentslid George Grote. Regelmatig was hij bovendien te gast op de avondfeesten van de wiskundige Charles Babbage. En via zijn broer Erasmus kwam hij in contact met Comte-vertaalster Harriet Martineau en met historicus Thomas Carlyle, die bij Erasmus aan huis kwam en die ook Charles en Emma een paar keer thuis bezocht.¹³ In 1838 werd Darwin vice-president van de *Entomological Society*, in januari van het volgend jaar *fellow* van de *Royal Society*, en in 1844 vice-president van de *Geological Society*. In enkele jaren tijd werd hij zo deel van de gevestigde wetenschappelijke en maatschappelijke orde, waar de revolutionair geachte evolutie-idee in het algemeen op weinig begrip kon rekenen. Toch ontwikkelde hij in deze zelfde periode, stukje bij beetje, in de beslotenheid van zijn eigen gedachtenwereld, zijn vernieuwende theorie en liet hij zich inspireren door publicaties die bij het *establishment* een twijfelachtige reputatie genoten.¹⁴ Het risico dat hij door zijn prille theorie tegen zijn wil geassocieerd zou worden met het politieke radicalisme dat de evolutie-idee zo koesterde, was groter dan ooit. De Chartistische beweging beleefde haar hoogtepunt in dezelfde jaren waarin Darwin zijn theorie in het diepste geheim voor zichzelf uitschreef. Dat hij door twijfel bevangen raakte, waardoor hij de publieke presentatie van zijn theorie lang – bijna te lang – uitstelde, heeft zeker te maken met zijn vrees om met zijn evolutietheorie in de hoek van dit politieke radicalisme terecht te komen.¹⁵

Wat maakte de evolutietheorie zo interessant voor de radicalen? De Engelse *Radicals*, die hun inspiratie putten uit de Franse Revolutie, wensten een fundamentele hervorming van de maatschappij door haar te bevrijden van de overheersing door de erfelijke adel en het kerkelijk gezag, om zodoende een ingrijpende democratisering van de politieke instituties mogelijk te maken.¹⁶ Hun programma stond dus in het teken van democratisering en secularisering. De evolutietheorie, zoals die van Lamarck, sloot hier in meerdere opzichten bij aan:

- a. zij gaf een niet-kerkelijke, non-creationistische, verklaring voor het ontstaan van het leven;
- b. zij baseerde die verklaring op de (controleerbare) werking van natuurwetten, hetgeen een aantrekkelijk alternatief vormde voor de onvoorspelbare willekeur van het aristocratisch-theocratische systeem;
- c. zij bood een krachtig alternatief voor het providentiële concept van een goddelijk plan in de natuur, dat aan de aristocratie met haar privileges een natuurlijke en zelfs goddelijke legitimering gaf om alle topposities in de maatschappij te bezetten en dat anderzijds de lagere klassen gevangen hield in hun marginale positie;
- d. zij toonde aan dat alle mensen een gemeenschappelijke oorsprong hadden, dus fundamenteel gelijk waren en aanspraak konden maken op gelijke rechten;
- e. zij gaf hoop op vooruitgang, omdat alle leven zich *vanuit zichzelf*, vanuit de materie, had ontwikkeld van lage tot hoge vormen;
- f. het uit de evolutie blijkende vermogen van de materie om zich spontaan, vanuit zichzelf en zonder directe goddelijke sturing, te ontwikkelen, appelleerde aan het ideaal van de zelfbeschikking.¹⁷

Niet alleen de radicalen zochten naar een biologische theorie die paste bij hun politieke theorie, de behoudende krachten – zij die de reactie tegen de Franse Revolutie vertegenwoordigden – deden hetzelfde. Voor hen stond het verzet tegen het democratiserings- en emancipatiestreven van de lagere klassen gelijk aan afkeuring van evolutietheorieën. Dit is wat Adrian Desmond *the politics of evolution* heeft genoemd.¹⁸

Darwin wilde bovenal bereiken dat zijn theorie in brede kring zou worden aanvaard. Vanuit die strategie moest hij zien te vermijden dat hij, in de periode toen de politieke tegenstellingen het felst waren, zou worden vereenzelvigd met één van beide kampen. De tijd werkte in

zijn voordeel. Na de *Reform Act* van 1832 die het kiesrecht uitbreidde tot een deel van de middenklasse, verloor het Engelse radicalisme geleidelijk zijn op het Franse voorbeeld geënte revolutionaire karakter. Verdere uitbreiding van het kiesrecht tot alle volwassen mannen (inclusief de arbeiders) werd het hoofddoel en een coalitie tussen radicalen en *Whigs* leek het geëigende middel om dit te bereiken. Hierdoor vond het Engelse radicalisme, in de Chartistische beweging, een eigen vorm en het was niet uitzonderlijk meer dat gewaardeerde parlementsleden, zoals George Grote, zich 'radicaal' noemden. Bovendien leidde de publicatie van Robert Chambers' succesvolle *Vestiges of creation* in 1844 ertoe dat de evolutiegedachte (zij het in een deïstische vorm) bij een groot deel van de middenklasse geaccepteerd raakte. Na 1867 ging de radicale fractie in het *House of Commons* een verbinding aan met de *Whigs* in de *Liberal Party*, waarvan zij de progressieve voorhoede ging vormen.

Dit was globaal de situatie waarin Darwin, in 1873, zichzelf omschreef als *Liberal or Radical*. Niettemin blijft het, in het licht van zijn jarenlange twijfel omtrent de opportuniteit van het publiceren van zijn theorie, opmerkelijk dat hij zijn sympathie voor het radicalisme alsnog tot uiting bracht. In hoeverre hij hiermee ook zijn affiniteit met het utilitarisme van de *philosophical radicals* en zijn verbinding met het anti-kerkelijke wetenschappelijk radicalisme tot uiting bracht, weten we niet. In elk geval leek hij zich nu, in 1873, bevrijd te voelen uit de moeilijke middenpositie die hem, als vertegenwoordiger van de middenklasse, zolang gevangen had gehouden: ten opzichte van de aristocratie, de Anglicaanse kerk en haar natuurleer kon hij niet anders dan een libertair en een radicaal zijn, maar aan de andere kant mocht hij niet te ver opschuiven om niet in het vaarwater van de revolutionairen te komen. Dat vereiste grote behoedzaamheid.

In deze zin was Darwins twijfelende houding ingegeven door de omstandigheden en dus het resultaat van rationele overwegingen. Zijn échte intellectuele – en zelfs psychologische – twijfel had een andere achtergrond, namelijk het al vroeg aanwezige inzicht dat een evolutietheorie op basis van natuurlijke selectie nauwelijks te overziene en moeilijk te beheersen gevolgen had voor de mens en diens zelfbeeld. Zijn 'natuurlijke' reactie was om de publieke confrontatie over dit probleem uit de weg te gaan. Toen Wallace vanuit de Maleise Archipel nieuwsgierig informeerde of Darwin in zijn omvangrijke manuscript getiteld *Natural Selection*, dat rond kerstmis 1857 zijn voltooiing naderde, ook in zou gaan op de oorsprong van de mens, antwoordde deze dat hij dit met veel vooroordelen omgeven onderwerp zou mijden, be-

tekenisvol toevoegend: “hoewel ik volledig toegeef dat het het gewichtigste en interessantste vraagstuk voor de natuuronderzoeker is.” Ook in zijn *Origin* omzeilde hij de kwestie van de menselijke evolutie. Maar in de discussie die na de publicatie losbarstte werd, vanaf het begin en met grote regelmaat, de relatie met de evolutie van de mens onmiskenbaar gelegd. De fysioloog William Carpenter bijvoorbeeld merkte op dat de strijd om het bestaan “onvermijdelijk” tendeerde “naar de voortschrijdende verheffing van de rassen die erin verwickeld zijn.”¹⁹

Darwins persoonlijke *Notebooks* laten er geen twijfel over bestaan dat de theorie waaraan hij bouwde van begin af aan óók bedoeld was om het ontstaan van de mens, diens mentale vermogens en diens instituties te verklaren.²⁰ In juli 1838 voerde hij langdurige gesprekken met zijn vader in een poging diens rijke ervaring als arts te benutten om meer inzicht te krijgen in de geheimen van het menselijk gedrag en denken. Zijn vader vertelde hem dat niet alleen lichamelijke afwijkingen, zoals een hand met zes vingers of een hazenlip, erfelijk waren, maar ook geestelijke eigenschappen als zelfzucht, trots of waanzin. Charles worstelde in de weken daarna, tot eind september, met dit denkbeeld van de *hereditary mind*, zoals hij het noemde. Mijn broer Erasmus is een echte Wedgwood, overwoog hij, maar ik ben een echte Darwin want ik lijk op mijn vader en mijn handschrift lijkt op dat van mijn grootvader. Hij geloofde dat handschriften erfelijk waren en zag daarin een bewijs dat de erfelijkheid tot in de kleinste details doordrong.²¹ Hij neigde ertoe te geloven dat de frenologen gelijk hadden met hun bewering dat regelmatige intensieve geestelijke inspanningen van een individu konden leiden tot een verandering in de vorm van diens hoofd en daarmee tot het erfelijk worden van zijn geestelijke kwaliteiten. Hij schaarde zich achter Whewells bewering dat de menselijke beschaving op erfelijkheid berustte, maar vroeg zich tegelijk bezorgd af wat dit betekende voor de vrije wil. In kortschrift noteerde hij: “...deze zaken overdenkend, gaat men twifelen aan bestaan van vrije wil [omdat] elke handeling gedetermineerd door erfelijke constitutie, voorbeeld van anderen of leren door anderen.” Hij realiseerde zich wel dat de mens, dat “sociale dier”, veel sterker de invloed onderging van het sociale voorbeeld van zijn “mede-dieren” en daardoor minder dan andere dieren was gebonden aan erfelijk en instinctmatig bepaald gedrag, maar toch kon hier niet echt van vrije wil worden gesproken, meende hij.²² “Ik geloof waarlijk”, concludeerde hij enigszins plechtig, “dat vrije wil & toeval synoniem zijn. – Schud tienduizend

zandkorrels door elkaar & één ligt er bovenop: – zo ook bij gedachten, één komt naar boven volgens wetmatigheid.”

Vervolgens probeerde hij *mentale* eigenschappen en activiteiten te herleiden tot *fysieke* principes. “Wanneer een spier heel vaak wordt bewogen, wordt die beweging gewoonte & onvrijwillig. – wanneer een gedachte heel vaak wordt gedacht wordt hij gewoonte & onvrijwillig... Een bewuste herinnering van iets gebeurt slechts door associatie, & associatie is vermoedelijk een fysiek effect van hersenen.”²³ Angstgevoelens gaan gepaard met hartkloppingen, zweten, trillende spieren en andere lichamelijke gewaarwordingen. Niet alleen het gevoel, maar ook de vrije wil is hecht verbonden met de “lichamelijke organisatie” van dieren en mensen. Het zijn de “erfelijke aanleg en instincten” die de verbinding vormen. “De feilen der vaderen ... zijn werkelijk de bezoeking der kinderen.” Onomwonden sprak hij het vermoeden uit dat de wil voortkwam uit soortgelijke “vaste wetten” als die welke de fysieke organisatie bepaalden en hij constateerde dat hij het eens was met Comte dat er geen goddelijke, noch metafysische, constructen nodig waren om de natuurverschijnselen te verklaren. Hij was zich ervan bewust dat deze opvattingen, die hij ontwikkelde, betekenden dat hij zich had bekeerd tot het materialisme en hij nam zich meteen voor dat (en hoe) hij beschuldigingen in die richting zou riposteren.²⁴ En hij realiseerde zich volledig dat deze visie, met haar accent op materie en erfelijkheid, fundamentele levensbeschouwelijke en ethische gevolgen had:

De bovenstaande gezichtspunten zouden de mens een nieuw soort gelovige in de voorbeschikking maken, omdat hij geneigd zou zijn een atheïst te zijn. De mens, door dit te geloven, zou met meer overtuiging bidden ‘bewaar ons van de verzoeking’, hij zou uiterst bescheiden leven, hij zou ernaar streven zijn fysieke toestand ter wille van zijn kinderen te verbeteren & vanwege de uitwerking van zijn voorbeeld op anderen.²⁵

Wat Darwin bedoelde, was dat de moderne niet-religieuze mens, overtuigd geraakt van de allesoverheersende betekenis in zijn leven van fysieke wetmatigheden in het algemeen en de erfelijkheid in het bijzonder, geneigd zou zijn om dit leven ten dienste te stellen van de kwaliteit van zijn nageslacht en dat hij zichzelf daartoe een strenge levensethiek zou opleggen. Dit was, in de kern, de eugenetische zienswijze zoals die na de publicatie van *Origin* tot ontplooiing kwam. Het was het vroege inzicht dat zijn theorieën dergelijke uiterst verreikende levensbeschouwelijke gevolgen zouden hebben, dat Darwin zolang deed aarzelen met

het in volle omvang naar buiten brengen van zijn evolutieleer. Hij realiseerde zich volledig dat zijn theorie-in-wording neerkwam op biologisch determinisme, een determinisme dat op gespannen voet stond met het vrijheids-concept en het meritocratisch ideaal van het liberalisme. Zodoende dreigde die theorie, toegepast op de mens, filosofische consequenties te hebben die de sociale en politieke groepering waarmee Darwin zich verwant voelde niet goed uitkwamen.

Dat werd nog aanzienlijk versterkt doordat de evolutietheorie egalitaire gevolgen had die veel verder gingen dan de liberalen lief was. De moderne mens bleek, als “sociaal dier”, met onverbreekbare banden te zijn verbonden met de meest primitieve mens en met de aap:

Dat mensen bepaalde instincten hebben zoals wraak & woede, waarvan ervaring aantoont dat ze voor zijn geluk moeten worden bedwongen, ... is allesbehalve vreemd... – met minder intellect zouden ze noodzakelijk kunnen zijn & zonder twijfel waren ze levensbehoudend, & zijn nu ... langzaam aan het verdwijnen – de geest van de mens is niet volmaakter dan instincten van dieren onder alle & veranderende omstandigheden, noch dan lichamen van beiden – Onze afstamming dus is de oorsprong van onze kwade driften!! – De Duivel in vorm van Baviaan is onze grootvader!–²⁶

Wel waren bij de mens de sociale instincten sterker ontwikkeld. Ook het sociale en ethische bewustzijn van de mens maakte hem echter niet tot een echte uitzondering, gaf hem niet de bijzondere status van een wonderbaarlijk wezen dat los van de dieren stond. In tegendeel, het moreel bewustzijn kwam, zo vermoedde Darwin, voort uit het leven in de natuurtoestand met zijn seksuele en ouderlijke instincten en zijn vrees voor anderen, waardoor dieren en mensen zich aaneensloten tot sociale groepen.

Darwin liet in deze geheime aantekeningen weinig tot niets heel van de uniciteit van de mens en sprak zelfs uit dat, wanneer de mensheid om de een of andere reden vernietigd zou worden, de mensapen in staat geacht moesten worden zich tot “een soort intellectueel wezen” te ontwikkelen: “Als alle mensen dood waren dan apen vormen mensen.” (En: “Mensen vormen engelen”, voegde hij er ironisch aan toe).²⁷ Ook al zouden de apen zich niet ontwikkelen tot exacte kopieën van de mens, toch diende de mens zijn hoogmoedige zelfbeeld los te laten: “De mens in zijn arrogantie vindt zichzelf een groot werk dat de tussenkomst van een godheid rechtvaardigt, meer bescheiden & denk ik wáár is hem te zien als geschapen uit dieren.–” De menselijke geest verschilt niet fundamenteel maar gradueel van de instincten bij de gewervelde dieren, net zoals de geestelijke vermogens tussen de verschil-

lende menselijke rassen gradueel verschillend ontwikkeld zijn. De mens is slechts de slimste onder de apen. Het geheim van ons ontstaan als intelligent wezen ligt dus in de aap: “Hij die baviaan begrijpt zou meer bijdragen aan metafysica dan Locke.”²⁸ Toen Darwin later zijn theorie van de natuurlijke selectie vollediger had uitgewerkt, kwamen dezelfde problemen waar hij vanaf het begin tegenaan liep bij de toepassing ervan op de mens, in aangescherpte vorm terug. Natuurlijke selectie was een uiterst gevaarlijke idee indien men haar losliet op de moderne mens en zijn cultuur, omdat het de individuele vrije wil leek uit te sluiten, de mens ondergeschikt makend aan de toevallige uitkomsten van de werking van een grillige natuurwet die hem vrijwel de gelijke van de hogere dieren maakte en de onvrijwillige dienaar van het collectieve welzijn van zijn soort.²⁹

De betekenis van de intellectuele sprong die Darwin in 1838 in zijn *Notebooks* maakte mag niet worden onderschat. Darwin beleefde zijn eigen mentale revolutie. Het is haast niet te geloven dat de man die de radicale overpeinzingen in de *Notebooks* noteerde dezelfde was die aan boord van de *Beagle* Miltons *Paradise lost* las en die, zowel daarvóór in zijn studententijd als daarna, Paley las en herlas en een tijdlang vastbesloten was dominee te worden. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het afscheid van het providentiële wereldbeeld Darwin zelf niet zwaar viel. Hij wist wat hij vernietigde. Mens en maatschappij waren tot dan toe altijd opgenomen geweest in het scheppingsverhaal, als onvervreemdbaar onderdeel van de goddelijke creatie en dat had er tegelijk een zin en verklaring aan gegeven. Door het concept van ‘evolutie door middel van natuurlijke selectie’, raakten mens en maatschappij verweesd, los van de natuur.

MALTHUS, DE INSPIRATOR

“Over het hele Engelse darwinisme hangt iets van de verstikkende lucht van het overbevolkte Engeland”, meende Nietzsche. De darwinistische natuuronderzoekers, doorgaans afkomstig uit de lagere regionen van het Britse volk, hadden volgens hem de benauwde levensomstandigheden, die ze daar hadden gekend, geprojecteerd op de natuur. Zo hadden ze de in werkelijkheid zo rijke natuur afgeschilderd als een natuur waarin schaarste heerste en hadden ze de strijd om het bestaan niet geïnterpreteerd als een strijd om de macht, maar als een roemloos gevecht om het naakte voortbestaan.³⁰ Of was het, in tegenstelling tot wat Nietzsche dacht, eerder zo dat vooral ook in de hogere regionen, waar Darwin uit voortkwam, er een door Malthus’ bevolkingstheorie

gevoede angst voor een aanzwellend leger van armen was? Opvallend is dat het wereldbeeld van zowel de rijke Darwin, als dat van zijn betrekkelijk arme geestverwanten Spencer en Wallace, gekleurd leek door het malthusianisme.

Maar wat was nu precies de aard van de verhouding tussen Darwin en Malthus, tussen darwinisme en malthusianisme? Het stellen van die vraag verraadt al dat deze verhouding minder rechtlijnig, en dus complexer, is dan wel wordt verondersteld. De reden om enige complexiteit te veronderstellen is eenvoudig: indien Darwin in een malthusiaanse wereld leefde en de kern van zijn theorie, zoals vrijwel niemand bestrijdt, door Malthus geïnspireerd werd, was zijn theorie dus in overeenstemming met de 'tijdgeest'. Waarom maakte Darwin zich dan zulke grote zorgen over de receptie van zijn theorie door zijn tijdgenoten en over haar sociaal-revolutionaire potentieel, zorgen die hem ertoe brachten de publicatie ervan lange tijd uit te stellen?

Het is, om te beginnen, nogal eenzijdig om Darwins tijdperk te kenschetsen als malthusiaans. Het was bovenal een tijd die doordrenkt was van vooruitgangsgeloof, dat nog uit de achttiende eeuw dateerde. Voor de vele aanhangers van dit vooruitgangsgeloof waren de beweringen van Thomas Malthus (1766-1834) een pijnlijke ontzuivering. Diens *Essay on the principle of population* uit 1798 was, zoals uit het titelblad al bleek, uitdrukkelijk gericht tegen het speculatieve vooruitgangdenken van vooral Condorcet en Godwin, beiden geïnspireerd door Rousseau en gegrepen door de Franse Revolutie. De ontzuiverende boodschap van het *Essay* was dat van een onbegrensde menselijke vrijheid geen sprake kon zijn, omdat de natuurlijke omstandigheden die niet toelieten. Malthus balde zijn stellingen samen in een beroemd geworden formule: terwijl de bevolking, mits niet afgeremd, groeit volgens een geometrische reeks (1,2,4,8,16), neemt het beschikbare voedsel slechts toe overeenkomstig een rekenkundige reeks (1,2,3,4,5). Er is dus sprake van een fundamentele ongelijkheid tussen twee natuurkrachten: de capaciteit van de menselijke soort om zich te vermenigvuldigen overtreft verre de capaciteit van de aarde om voedsel te produceren.³¹ Het gaat hier om natuurwetten, zo benadrukte Malthus, waaraan niets te veranderen valt en die de plannen van Condorcet en Godwin voor de vorming van een volmaakte samenleving tot een illusie maken. Want, zo redeneerde hij, indien men er al in zou slagen een egalitaire samenleving te realiseren waarin iedereen gelijke kansen op een welvarend en gelukkig bestaan had – een volmaakte samenleving waarin oorlog, misdaad, angst en ziekte waren uitgebannen –, dan zou zich onherroepelijk een bevolkingsexplosie voordoen, met

als gevolg een toenemend tekort aan bestaansmiddelen. In een dergelijke situatie van schaarste zou de onzelfzuchtige houding verloren gaan en zou ieders eigenbelang weer voorop komen te staan. De armen zouden de dupe zijn, omdat de voedselprijzen zouden stijgen bij een groter aantal te voeden monden. De egalitaire samenleving van Condorcet en Godwin zou dus uitlopen op een verergering van de sociale misère, want men kon niet ongestraft het evenwicht tussen bevolkingsomvang en bestaansmiddelen verstoren. Het laten voortbestaan van een zekere mate van sociale misère – in de vorm van ziekte, ondervoeding, oorlog – was volgens Malthus noodzakelijk om de bevolkingsaanwas in toom te houden. Sociale verbetering achtte hij slechts mogelijk langs de weg van *moral restraint*, waarbij vooral de armen bewust terughoudend zouden zijn bij het krijgen van kinderen. Terwijl Rousseau de ketening van de vrijgeboren mens als een *sociaal proces* had gezien, wees Malthus dus op de onvrijheid als *natuurlijk gegeven*; de mens was geketend aan de biologische noodzaak voldoende voedsel tot zijn beschikking te hebben.³² Bij Malthus begon de interpretatie van menselijk handelen in biologische termen, die in de negentiende eeuw zo invloedrijk was.³³ Hij gaf daarmee aan biologische overwegingen een centrale plaats in de economische theorievorming. Zowel in de natuur als in de economie was er een schaarste aan middelen. In het klassieke economische denken speelde deze analogie rond het schaarste-paradigma een belangrijke rol.

Het feit op zich dat Darwin de invloed van Malthus onderging, kan moeilijk worden betwijfeld.³⁴ Darwin heeft zelf herhaaldelijk op de invloed van Malthus gewezen en wel op zodanige manier, dat men de indruk krijgt dat hij zich bewust op diens autoriteit beriep. De meest contemplatieve schildering van zijn malthusiaanse inspiratie gaf Darwin in zijn autobiografie:

Met mijn eerste notitieboek maakte ik een aanvang in Juli 1837. Ik werkte zuiver volgens de beginselen van Bacon en verzamelde zonder enige theorie op grote schaal feiten... Ik zag spoedig in dat Selectie de sleutel was tot het succes van de mens bij het ontwikkelen van bruikbare dieren- en plantenrassen. Maar hoe selectie kon worden toegepast op organismen die in de vrije natuur leven bleef enige tijd een mysterie voor me. In Oktober 1838, dat wil zeggen vijftien maanden nadat ik met mijn systematische onderzoek was begonnen, las ik toevallig voor mijn plezier 'Malthus over Bevolking' en omdat ik er, door langdurige observatie van de gewoonten van dieren en planten, goed op voorbereid was om het belang in te zien van de strijd om het bestaan die overal plaatsvindt, kwam het ineens bij me op dat onder deze omstandigheden

bevoordeelde variëteiten gewoonlijk in stand zouden blijven en onbevoordeelde zouden worden uitgeroeid. Het resultaat hiervan zou de vorming van nieuwe soorten zijn. Hier had ik dan ten lange leste een theorie om mee verder te werken...”³⁵

Dit autobiografisch fragment maakt nog onvoldoende duidelijk door welke elementen uit Malthus' publicatie Darwin precies getroffen werd. De aantekeningen die hij op de dag dat hij Malthus las maakte – dat was 28 september 1838 en niet in oktober van dat jaar, zoals Darwin zich bij het schrijven van zijn autobiografie meende te herinneren – werpen meer licht op de zaak. Uit deze aantekeningen blijkt dat het eureka-gevoel dat hij die dag ervoer, voortkwam uit het overbrengen van Malthus' formule, die op de mens betrekking had, naar de planten en dieren in de vrije natuur.³⁶ Malthus had weliswaar duidelijk gemaakt dat de mens zich snel vermenigvuldigde (hij sprak van een verdubbeling van de bevolking in 25 jaar); maar wat Darwin het meeste bij hem trof was hoezeer de menselijke bevolkingsaanwas door allerlei oorzaken werd afgeremd. Die factoren nu, realiseerde Darwin zich, ontbraken bij dieren in een natuurlijke omgeving. Mensen passen bij bestaanonzekerheid, doordat ze over intelligentie en een vrije wil beschikken, hun gedrag aan door *moral restraint* te betrachten, bijvoorbeeld door een voorgenomen huwelijk nog een jaar uit te stellen; ook hebben zij de mogelijkheid de voedselproductie te verhogen en voedsel te distribueren en rantsoeneren. Zo mitigeren zij de werking van de wet van Malthus. In de dierenwereld daarentegen is de dood de enige rem op bevolkingsgroei. Daardoor is bij de dieren het gevecht om te overleven veel feller. Zelfs de krachtige taal van De Candolle, die had geschreven over een 'staat van oorlog' in het dierenrijk, schoot in het licht van Malthus' theorie tekort, zo realiseerde Darwin zich. Het gevolg van dit alles was een grote druk op planten en dieren om zich aan te passen aan de omstandigheden. Darwin zag hier een enorme natuurkracht aan het werk, die hij natuurlijke selectie noemde. Als er onder dieren een verdubbeling van de populatie plaatsvond in een veel korter tijdsbestek dan de 25 jaar die Malthus voor de mens noemde en als slechts enkelen die werden geboren konden overleven, dan was de selecterende kracht zó groot, dat daarmee het ontstaan van soorten langs evolutionaire weg werkelijk verklaard kon worden.

In 1868 schreef Darwin dat hij zich, na terugkeer van zijn reis met de *Beagle*, bij de bestudering van al het materiaal dat hij had verzameld, geconfronteerd had gezien met het “onverklaarbare probleem hoe de noodzakelijke mate van modificatie teweeg kon zijn gebracht...” En

hij vervolgde dat dit een raadsel zou zijn gebleven als hij niet, door de bestudering van huisdieren, inzicht had gekregen in de kracht van de door de mens toegepaste teeltselectie: “Zodra ik me volledig bewust was geworden van dit inzicht, zag ik, bij het lezen van Malthus over Bevolking, dat natuurlijke selectie het onvermijdelijke resultaat was van de snelle toename van alle organische wezens...”³⁷

Hieruit blijkt dat het feit dat Darwin zelf zoveel gewicht aan Malthus toekende, samenhang met de diepe twijfels die hij vóór die achtentwintigste september 1838 nog koesterde ten aanzien van de vraag of het ontstaan der soorten uit een evolutieproces ook echt mogelijk was. Natuurlijke selectie als theoretische constructie voor het ontstaan van nieuwe soorten kon in de praktijk alleen werken binnen een immens tijdsbestek: wanneer gedurende een eindeloze reeks van eeuwen steeds de exemplaren met een bepaalde eigenschap, een bepaalde modificatie, overbleven en zich voortplantten. De formule van Malthus maakte Darwin duidelijk dat in de vrije natuur een enorm snelle populatiegroei enerzijds en anderzijds, vanwege de voedselschaarste, een grote uitval door de felle strijd om het bestaan, samen leidden tot een opeenstapeling van kleine geërfde modificaties, waardoor soorten transformeerden. Dit maakte de theorie van evolutie door middel van natuurlijke selectie voor hemzelf plausibel.³⁸ Het was dus op een cruciaal moment in de ontwikkeling van zijn theorie dat Darwin de invloed van Malthus’ *Essay* onderging. In *Origin* liet Darwin dan ook geen twijfel bestaan over de betekenis die “de doctrine van Malthus, toegepast op het gehele dieren- en plantenrijk” ter verklaring van de strijd om het bestaan toekwam.³⁹

Het voorgaande rechtvaardigt de conclusie dat Darwin het *Essay* van Malthus vooral benaderde en gebruikte vanuit het standpunt van de bioloog; hij zocht primair een antwoord op biologische vragen en vond een essentieel deel van het antwoord in Malthus’ populatieprincipe, niet zozeer, zo kan worden toegevoegd, in diens economische theorie. Hetzelfde kan worden gezegd over de mede-ontdekker van de evolutietheorie, Alfred Russel Wallace. Net als Darwin knoopte Wallace aan bij de biologische aspecten in het *Essay*. In 1905, terugkijkend op zijn leven, meende hij dat het misschien wel het belangrijkste boek was dat hij ooit onder ogen kreeg: “Het was het allereerste werk dat ik gelezen had dat handelde over enkele problemen van de *filosofische biologie* en zijn belangrijkste principes bleven me steeds bij...”⁴⁰ Dit ondanks het feit dat Wallace’s doorslaggevende reflectie op Malthus plaatsvond terwijl hij, begin 1858, op de Molukken was getroffen door een malaria-

aanval. Dagenlang ijldde hij, terwijl allerlei vragen door zijn hoofd spookten. En toen herinnerde hij zich Malthus' boek, dat hij ongeveer twaalf jaar daarvoor had gelezen:

Ik dacht aan zijn heldere uiteenzetting over 'de directe remmende factoren' op de vermeerdering ... die de bevolkingsomvang laag houden... Toen viel me in dat deze of vergelijkbare oorzaken ook ten aanzien van dieren voortdurend werkzaam zijn; en dat, aangezien dieren zich doorgaans veel sneller voortplanten dan mensen, de uitroeiing door deze oorzaken elk jaar enorm moet zijn om de aantallen van elke soort in toom te houden, omdat ze klaarblijkelijk niet regelmatig van jaar tot jaar toenemen, daar de wereld anders al lang geleden overbevolkt zou zijn geraakt met de soorten die zich het snelst voortplanten... Waarom sterven sommigen en blijven anderen leven? Het antwoord was zonder meer dat over het geheel genomen de best toegerusten in leven blijven. De gezondsten ontsnapten aan de gevolgen van ziekten; net zoals de sterksten, de snelsten of de slimsten aan hun vijanden; de beste jagers of degenen met de beste spijsvertering aan de honger; enzovoorts. Toen flitste het door mijn hoofd dat dit zelfsturend proces noodzakelijkerwijs het ras zou verbeteren, omdat in elke generatie de inferieuren onontkoombaar zouden worden gedood en de superieuren zouden overblijven – dat wil zeggen, de best aangepasten zouden overleven. Toen zag ik ineens de totale doorwerking hiervan voor me... Hoe meer ik er over nadacht, des te sterker raakte ik ervan overtuigd dat ik eindelijk de lang gezochte natuurwet had gevonden die het probleem van de oorsprong der soorten tot oplossing bracht.⁴¹

Na zijn herstel werkte Wallace zijn ingeving uit in een kort manuscript getiteld *On the tendency of varieties to depart indefinitely from the original type*, dat hij naar Darwin stuurde, met wie hij reeds enige tijd correspondeerde en wiens mening hij graag wilde horen. Darwin kreeg, zoals bekend, de schrik van zijn leven toen hij in mei of juni 1858 dit manuscript ontving en daarin de essentie van zijn eigen theorie aantrof, onafhankelijk aan de andere kant van de aarde door Wallace opgetekend. Slechts zelden vertoont de geschiedenis zo'n zuivere parallel als bij de ontdekking van de evolutietheorie door Darwin en Wallace. Hoe verbazingwekkend deze coïncidentie ook is, onverklaarbaar is zij niet. Beide mannen hielden zich sinds verscheidene jaren diepgaand bezig met de vraag naar het ontstaan der soorten en wel vanuit het perspectief van de evolutie; beiden waren, daartoe aangezet door het uniformitarisme van Lyells geologie, op zoek naar een constante, in het heden nog steeds werkzame, *zelfsturende* kracht die aan het evolutieproces ten grondslag lag, een wetmatigheid waaruit de vele natuurverschijnselen konden worden gededuceerd.⁴² De 'wet van Malthus' bood Darwin en

Wallace de gezochte oplossing, omdat zij al eerder tot de conclusie waren gekomen dat plant- en diersoorten niet moesten worden beschouwd als abstracte, onveranderlijke categorieën, maar als dynamische *populaties* van individuele exemplaren. En op de ontwikkeling van populaties bleken economische principes, zoals Malthus ze uitwerkte, van toepassing.

Hoewel het dus zowel Darwin als Wallace meer te doen was om de biologie in Malthus dan om de economie, verraaft hun *parallele* fascinatie door diens formule hoe indringend de invloed was van de schaarstetheorie van de *political economy*. Zij ontdekten dat economische schaarste (een tekort aan verhandelbare goederen) en biologische schaarste (een tekort aan eetbare goederen) op één lijn konden worden geplaatst. Het belangrijkste verschil is dat Darwin bijna twintig jaar eerder door Malthus geïnspireerd raakte dan Wallace en dat hij dit uitzonderlijke moment van inspiratie en de uitwerking ervan in zijn theorie zo lang voor zich hield.

Toen Darwin op 28 september 1838 in de bibliotheek van de *Athenaeum Club* Malthus' *Essay* begon te lezen, wist hij dat hij een boek ter hand had genomen dat – op dat moment – politiek nog altijd omstreden was. Malthus was degene die destijds in stelling werd gebracht ter verdediging van de *workhouses* voor de armen, ingevoerd in 1834. In dat jaar was Darwin weliswaar ver weg van Engeland geweest, aangezien hij op weg was van de oost- naar de westkust van Zuid-Amerika via Kaap Hoorn. Maar aan boord van de *Beagle* kreeg hij door zijn zusters Harriet Martineau's *Poor Laws and paupers illustrated* toegestuurd. Vanwege haar malthusiaans-kritische analyses van het armenvraagstuk was zij enorm populair in Whig-kringen. Haar publicaties hadden belangrijk bijgedragen aan het klimaat dat had geleid tot de aanscherping van de *Poor Laws*. Toonde de bevolkingsexplosie niet aan dat de oude wetten, op grond waarvan soms wel 10% van de bevolking armenhulp ontving, te genereus waren?⁴³ Darwin zal het boek van Miss Martineau met extra belangstelling hebben gelezen omdat zijn broer Erasmus inmiddels met haar bevriend was geraakt. Toen Darwin in oktober 1836 terugkeerde in Engeland, was Malthus uitgegroeid tot een toonaangevende sociale ideoloog van de Whigs. Een ernstige recessie met massale werkloosheid kondigde zich aan. Via Erasmus leerde Charles Harriet Martineau persoonlijk kennen. Hoewel hij haar waardeerde, was hij bang dat 'Eras' zich door haar zou laten strikken voor een ongelukkig huwelijk, waarin hij de bediende (de 'nigger') van deze dominante vrouw zou worden. Dat huwelijk kwam er niet, maar de band tussen de

Darwin-broers en Miss Martineau bleef bestaan en Charles raakte via haar en de andere spraakmakende vrienden van zijn broer steeds meer betrokken bij het actuele politieke en literaire debat.⁴⁴

Voedseltekort en honger werkten selecterend. Darwin realiseerde zich dit toen hij in 1838 een pamflet las van Sir John Sebright, liberaal, vrijhandelaar, grondbezitter en fokker van vogels. Sebright had geschreven dat een strenge winter of een tekort aan voedsel, door de zwakken en ongezonden uit te schakelen, alle goede effecten had van het soort kunstmatige selectie dat hij zelf toepaste. Zo werd voorkómen dat dieren degenereerden. Darwin noteerde na lezing instemmend: “uitstekende observaties omtrent ziekelijke nakomelingen die worden weggerukt – zodat niet verder verspreid door natuur – Gehele wijze van maken variaties kan worden afgeleid uit [deze] gegeven feiten.”⁴⁵ Later dat jaar, tegen het einde van september, las hij het *Essay* van Malthus terwijl, midden in de economische depressie, de radicale tegenstanders van de nieuwe *Poor Law* en van de *workhouses* zich verenigden onder de naam ‘Chartisten’, naar het *People’s Charter*, een lijst met eisen, waaronder jaarlijkse verkiezingen op basis van algemeen kiesrecht.

Voor de Chartisten was het malthusianisme een belangrijke bron van het kwaad. Dat Darwin zich juist op dit moment door Malthus liet inspireren, is historisch zonder meer opvallend. De depressie leek zonneklaar te demonstreren dat er een bevolkingssurplus was: op jaarbasis emigreerden er circa 400.000 personen naar de koloniën, zoals Amerika, de Kaap en Australië. Velen zagen hierin dé oplossing voor de verpaupering van Engeland.⁴⁶ Toen hij vier jaar later, in de zomer van 1842, aan de eerste schets op papier van zijn theorie werkte, werd Londen getroffen door een, door de Chartisten uitgeroepen, algemene staking om de acceptatie van het *People’s Charter* af te dwingen. Massale demonstraties van tegen loonsverlagingen protesterende arbeiders brachten de gealarmeerde regering ertoe het leger in staat van paraatheid te brengen. In zijn schets noteerde Darwin dat overbevolking en competitie leidden tot een “Natuurlijke Selectie”, doordat de overwinnaars in de “oorlog van de natuur” triomfeerden. Honger en dood kregen een geheel nieuwe, heilzame en constituerende, functie: “We kunnen zien dat, uit dood, honger, roof en de verborgen oorlog der natuur, het hoogste goed dat we ons kunnen voorstellen, de schepping van de hogere dieren, rechtstreeks is voortgekomen.”⁴⁷ In 1838 en 1839 had Darwin deze zienswijze op basis van Malthus ontwikkeld. Aan Malthus ontleende hij verder het inzicht dat er vanaf het begin van de wereld constante oorzaken – vaste natuurwetten – ten grondslag hadden

gelegen aan de *bevolking* en *ontvolking* in een bepaald gebied, natuurwetten die het ontstaan van epidemieën en hongersnoden konden verklaren. Vervolgens verbreedde hij dit inzicht door te veronderstellen dat dezelfde natuurwetten ook van toepassing waren op de “uitroeiing” van bestaande soorten of vormen en de voortbrenging van nieuwe. Hij noemde dit *my Malthusian views*.⁴⁸ Op 12 maart 1839 noteerde hij: “Het is moeilijk te geloven in de vreselijke maar stille oorlog van organische wezens die woedt in de vredige bossen en uitbundige velden.” Om te verduidelijken dat er wel degelijk een oorlog gaande was, noemde hij het voorbeeld van de *Rhododendron ferrugineum*, die in de Pyreneeën alleen groeit in een gebied dat precies ligt tussen 1600 en 2600 meter hoogte. Met de weersomstandigheden op die hoogte kon dit niets te maken hebben, redeneerde hij, want dezelfde plant bleek prima in de tuinen rond Londen te groeien. Het was de concurrentie met andere planten die deze rhododendron tot zijn smalle strook beperkte: “er is een wedstrijd gaande” waarin het kleinste voordeel het natuurlijk evenwicht al kon doen omslaan.⁴⁹ Wat voor planten gold, gold ook voor dieren en mensen: “Wanneer twee mensenvolken elkaar tegenkomen, gedragen ze zich precies als twee soorten dieren – ze vechten, verslinden elkaar, brengen ziektes op elkaar over etc., maar daarna komt de meer dodelijke strijd, namelijk [over] wie de best passende organisatie, of instincten (i.e. intellect bij mens) heeft om de overwinning te behalen.” Steeds weer was het de spanning tussen een expanderende bevolking en een beperkte voedselvoorraad die tot een “felle slag tussen sterken en zwakken” leidde, zelfs tussen zaailingen.⁵⁰

Malthus bleef omstreden. Spencer greep hem, in dezelfde lijn als Martineau, aan om te betogen dat de armenhulp die op grond van de *Poor Laws* werd gegeven, het evenwicht in de bevolkingsomvang en -opbouw zou verstoren. De niet-werkenden waren, zo meende Spencer, vruchtbaarder dan de werkenden en zij kregen nu door de geboden bestaanshulp een onnatuurlijke mogelijkheid zich staande te houden en zelfs uit te breiden. Het hardwerkende deel van de natie dreigde zo te worden overvleugeld door een groeiend leger van nietsnutten.⁵¹ De radicaal William Cobbett daarentegen maakte er geen geheim van dat hij Malthus – de man en zijn leer – verafschuwde. Niet de natuur legt ons aan ketenen, aldus Cobbett, dat gebeurt in de harten en hoofden van de mensen zelf. De Amerikaanse socialist Henry George, bekend geworden door zijn programma voor landhervorming en daar door Wallace zeer om bewonderd, uitte soortgelijke kritiek: Malthus’ theorie kwam er in zijn visie op neer dat aan de natuur werd toegeschreven wat in

feite het gevolg was van menselijk onvermogen om de aanwezige bestaansmiddelen eerlijk te verdelen.⁵² En Friedrich Engels meende dat Malthus' rekensommetje niet opging, omdat de wetenschap minstens even snel groeide als de bevolking en wetenschappelijke landbouwmethoden een sterk verhoogde voedselproductie mogelijk zouden maken.⁵³ Dat was een forse uitspraak, want het aantal inwoners van Engeland en Wales verdubbelde tussen 1801 en 1851 van bijna 9 tot iets minder dan 18 miljoen.⁵⁴

Engels legde bovendien, in een vaak geciteerde passage uit een brief aan de Russische socialist Lavrov, een algemeen ideologisch verband tussen Malthus en Darwin:

Darwins hele theorie van de strijd om het bestaan is gewoon de overdracht van Hobbes' leer van de *bellum omnium contra omnes* en van de burgerlijk-economische concurrentieleer, evenals van Malthus' bevolkingstheorie, van de maatschappij naar de levende natuur. Nadat men dit kunststuk heeft volbracht..., is het heel eenvoudig deze leerstellingen opnieuw vanuit de natuurgeschiedenis over te brengen naar de geschiedenis van de maatschappij; het getuigt van grote naïviteit te beweren dat men zo heeft aangetoond dat deze stellingen moeten worden beschouwd als eeuwige natuurwetten van de samenleving.⁵⁵

Ook nadien is door vele anderen Malthus' invloed op Darwin op de voorgrond geplaatst teneinde het klassiek-liberale of zelfs conservatieve karakter van het darwinisme aan te tonen. Dit was precies het soort politisering waar Darwin huiverig voor was. Het is bovendien nog maar de vraag of hij wel zo bijzonder geïnteresseerd was in de filosofische achtergrond van Malthus' theorie. Het *Essay on the principle of population* verliet immers nergens het traditionele denkkader van de natuurtheologie. Voor de voormalige dominee Malthus stond het vast dat honger, pijn, ziekte en verderf een onderdeel waren van het goddelijk wereldplan. Ze vormden een noodzakelijk kwaad, een correctie die nodig was om de natuurlijke harmonie te bewaren en tevens een vermaning tot moreel gedrag. Dit was nu precies de denkwijze waarvan Darwin afstand probeerde te nemen. De eliminatie van levende wezens plaatste hij, anders dan Malthus, niet in een deïstisch, maar in een functionalistisch raamwerk. Hij knoopte dan ook juist aan bij dát deel van Malthus, namelijk de wetmatige verhouding tussen bevolkingsgroei en voedselproductie, dat functionalistische betekenis had. Niettemin, hij kon er niet omheen dat de theorie van Malthus politiek zwaar beladen was. De industrialisatie ging, zoals gezegd, gepaard met een sterke bevolkingsgroei, vooral onder de lagere klassen. De middenklasse zag hierin een bevestiging van haar vrees voor een groeiend leger paupers,

een explosie van het aantal hongerige monden dat door de productieve leden van de maatschappij moest worden gevoed. De onheilspellende waarschuwingen van Malthus leken nog meer waarheid te bevatten dan velen altijd al gedacht hadden.

Toen in 1845 door een schimmelziekte de aardappeloogst mislukte, leidde dit tot sterk stijgende prijzen voor graan en meel en grootschalige hongersnood. Als gevolg daarvan kwamen in Ierland 700.000 mensen om het leven. Het was één jaar nadat Chambers zijn optimistisch-deïstische evolutietheorie had gepubliceerd. Een hardere, selectionistische, evolutietheorie stond in de steigers van Darwins nog geheime notities. Maar pas nadat in 1848 het Chartistische revolutiegevaar was overgedreven en, vanaf 1851, het economisch herstel een feit was, leek Engeland voldoende gestabiliseerd om de moeilijke boodschap van dit bittere en goddeloze evolutionisme in ontvangst te kunnen nemen.

Maar Darwin bleef aarzelen. Dat hij, ook nadat hij de kern van zijn theorie in 1844 privé aan het papier had toevertrouwd, in de onstuimige jaren tot en met 1848 geen extra voedsel aan de sociale onrust wilde geven, is begrijpelijk. Maar de hoog-Victoriaanse periode daarna (1851-1867) was in veel opzichten een tijd van liberale consolidatie, van vertrouwen in vooruitgang en een zekere mate van zelfgenoegzaamheid. Lord Palmerston, de dominante politieke leidsman in deze jaren, beriep zich op de sociale harmonie tijdens zijn bewind. Walter Bagehot karakteriseerde de Palmerston-jaren als een tijd van *deference* en *dignity* en Gladstone verzuchtte in 1860: “We leven in anti-hervormingsgezinde tijden.”⁵⁶ Het waren jaren met een onmiskenbaar liberale signatuur: de conservatieve Tories moesten de regeringsmacht gedurende vele jaren afstaan aan Whigs, radicalen, liberalen en Peelites. Het leek alsof *laissez-faire* niet beperkt bleef tot het vrije spel van economische krachten, maar de algemene praktijk werd, zoals John Stuart Mill in 1848 had bepleit.⁵⁷ Een praktijk die goed paste bij het zorgvoor-jezelf-individualisme dat de populaire Schotse arts en journalist Samuel Smiles in zijn boeken uitdroeg. Van zijn *Self-help*, dat net als *Origin* in 1859 werd gepubliceerd, werden in één jaar twintigduizend exemplaren verkocht. De titels van de andere boeken die Smiles publiceerde, weerspiegelen het burgerlijk-meritocratische waardenstelsel van waaruit ze geschreven zijn en waaraan ze appeleerden: *Lives of the engineers* (1862), *Character* (1871), *Thrift* (1875), *Duty* (1887). De nijverheid van de hardwerkende, eerbare arbeider en burgerman, dat was het ideaalbeeld dat Smiles zijn lezers voorhield. Een burger die

zijn heil niet verwachtte van de staat, maar die bereid was met zijn eigen hoofd en handen te vechten voor een redelijk bestaan:

Het hele leven is een strijd. Onder arbeiders is concurrentie een strijd om hoge lonen te bereiken. Onder de bazen om de hoogste winsten te maken... Beteugel de concurrentie en u beteugelt de strijd van het individualisme... Door concurrentie wordt de lulak genoodzaakt zich in te spannen; en als hij zich niet wenst in te spannen, raakt hij onherroepelijk achterop. Als hij niet werkt, zal hij ook niet eten... Er is genoeg voor allemaal, maar ieder moet wel zijn eigen aandeel in het werk leveren.⁵⁸

Deze woorden van Smiles bevatten de sociale filosofie van de Victoriaanse tijd in een notendop: concurrentiestrijd, individuele inspanning, arbeidsethos, beloning naar verdienste, geen consideratie voor nietsnutten. Doordat dit burgerlijk nijverheidsdenken aan de hele samenleving ten voorbeeld werd gesteld, verspreidde het zich en verwierf het zich bij delen van zowel de arbeiders als de aristocraten de nodige aanhang. Het Victoriaanse Engeland werd gaandeweg een middenklassemaatschappij, die haar waarden vooral scheen te ontleen aan het ideaal van het zelfstandig ondernemerschap. Tussen de hogere middenklasse en de arbeiders in, groeide een nieuwe klasse: de *lower middle class*. Was de zelfbewuste middenklasse, met haar meritocratische waarden, niet bij uitstek de groepering waarvan men mocht verwachten dat zij open stond voor Darwins evolutietheorie? Indien Darwin zich inderdaad op de middenklasse wilde richten voor de verspreiding van zijn theorie, dan moest hij vermijden dat het malthusiaanse element in die theorie te sterke associaties op zou roepen met het pessimisme dat Malthus' zienswijze zo eigen was; Darwin hield uitdrukkelijk vast aan het vooruitgangsoptimisme dat in omhoogstrevende kringen zo populair was.

Om een werkelijk breed publiek te bereiken was het tevens zaak te vermijden dat zijn evolutietheorie zou worden geassocieerd met het radicalisme. Helemaal te voorkómen was dat overigens niet, men zou zelfs kunnen stellen dat Darwin, door het malthusianisme te verbinden met zijn evolutietheorie, onbedoeld een radicalisering van Malthus' behoudende theorie veroorzaakte. Malthus, zo gehaat door de radicalen, raakte verbonden met het in radicale kring geliefde evolutiedenken.

Voor de bewering dat economische denkbeelden (zoals de *laissez-faire* filosofie) medebepalend waren voor de inhoud van Darwins evolutietheorie is de invloed van Malthus alléén – hoe belangrijk ook – onvol-

doende bewijs. Maar er zijn andere aanwijzingen in die richting. In de maanden die vooraf gingen aan het moment waarop Darwin het *Essay* van Malthus ter hand nam, had hij zich, meer dan voor zijn doen gebruikelijk was, verdiept in publicaties over, wat hij noemde “metafysische kwesties”. Zo las hij een uitvoerige bespreking door David Brewster van Auguste Comte’s *Cours de philosophie positive*; verder een uiteenzetting over het werk van Quételet, de Belgische statisticus en demograaf, die in zijn geschriften aanknoopte bij Malthus’ bevolkingstheorie en een biografie door Dugald Stewart van Adam Smith.⁵⁹ Is er een aanwijsbare verbinding tussen Darwin en Smith, de grondlegger van de klassieke economie? Die vraag is regelmatig bevestigend beantwoord, bijvoorbeeld door Stephen Jay Gould. De basisgedachte bij Smith is dat het voor het ontstaan van orde – in economisch, sociaal-politiek en moreel opzicht – niet noodzakelijk is zich te onderwerpen aan enige vorm van gezag, van staatsmacht. Het vrije spel van maatschappelijke krachten leidt evenzeer tot een orde, die voor de totale gemeenschap uiteindelijk heilzamer is dan enige vorm van afgedwongen orde. Het naar eigen inzicht handelen van vrije deugdzame burgers wordt door een *invisible hand* gestuurd; uit de optelsom van redelijke, voordeel zoekende, individuele handelingen treedt als het ware een immanente rationaliteit naar voren. Niet de maatschappij als staat, als regels stellende en macht uitoefenende overheid, had Smith voor ogen, maar de maatschappij als markt. Deze denkbeelden ontwikkelde hij in verzet tegen de interventionistische economische politiek van het mercantilisme, met zijn feodale en staatsmonopolistische strekking. Het boeiende is dat Adam Smith in zijn verzet tegen dit mercantilisme de natuur te hulp riep. Hij deed dit door enerzijds aan de mens een aantal natuurlijke tendensen toe te schrijven: een geneigdheid tot eigenliefde, vrijheid, het verwerven van bezit, tot handeldrijven en het voeren van een arbeidzaam bestaan. Anderzijds ging hij, in de traditie van Locke, uit van een geïdealiseerd beeld van de natuurstaat, een natuurlijke harmonie die ontstond doordat natuurlijke tendensen een systeem van *checks and balances* vormden. Kortom, een onbelemmerd opererend krachtensysteem, dat als vanzelf neigde naar een evenwichtssituatie; een systeem dat model kon staan voor de economie en dat zelf bovendien vaak werd aangeduid als *the economy of nature*, een term die ook Darwin regelmatig gebruikte. De *laissez-faire* filosofie zette zich af tegen de beperkingen die het staatsabsolutisme aan het economisch handelen had opgelegd en verwees daarbij terug naar de vrije natuurlijke toestand van waaruit het economisch handelen oorspronkelijk tot ontplooiing was gekomen.⁶⁰ ‘Natuur’ werd tot een liberaal begrip, een

vrijheidssymbool; en met de term ‘natuurlijk’ werd niet zelden bedoeld: ‘vrij van staatsbemoeienis’.

Ook al kunnen we niet met precisie vaststellen op welke punten en in welke mate Darwin door de ‘metafysische’ teksten die hij las van en over Smith, Malthus, Ricardo, Bentham of Comte werd beïnvloed, het feit dát hij ze las maakt in elk geval duidelijk dat hij in nauw contact stond met de intellectuele hoofdstroom in het denken van zijn tijd. Die hoofdstroom was uit verschillende elementen, vertakkingen zo men wil, samengesteld; er was de tak van het positivisme, waarin op bewust-seculiere grondslag werd gezocht naar wetmatigheden, naar natuurlijke oorzaken. Er was de tak die het etiket *laissez-faire* droeg en die, wantrouwend tegen een ambitieuzer wordende overheid, ruim baan wilde geven aan het individu dat zijn ‘natuurlijke’ eigenbelang nastreefde. Er was de tak ‘utilitarisme’ die, dicht gelegen bij de vorige, veronderstelde dat aan dat vrije individuele handelen een rationaliteit en een ethiek ten grondslag lag, omdat ieder op grond van zijn natuurlijke aandriften het pijnlijke en negatieve tracht te vermijden en het vreugdevolle, positieve, tracht te bereiken. Er was een malthusiaanse tak die voor optimistische lichtzinnigheid waarschuwde door te herinneren aan de schaarste van de natuurlijke middelen en die tegelijk de alledaagse sociale misère als een noodzakelijk en nauwelijks te bestrijden kwaad bestempelde. En ten slotte was er de tak van denkers die droomden van het grote zelfregulerende wereldsysteem, steeds vaker evolutie genaamd, soms materialistisch of zelfs monistisch.

Voor al deze ‘takken’ vormde de natuur – het begrip, het voorbeeld, het ideaal, het mysterie natuur – de bedding. Wat ik zojuist de intellectuele hoofdstroom in het negentiende-eeuwse denken heb genoemd, komt vooral neer op het geloof in het bestaan van een natuurlijk systeem, een samenstel van natuurwetten dat het leven reguleert. In *Origin* is die overtuiging sterk aanwezig. “Het feit dat”, aldus Darwin, “... alle vroegere en huidige organische wezens *één* *groots* *natuurlijk* *systeem* vormen, met groepen ondergeschikt aan groepen, ... is rationeel te begrijpen op basis van de theorie van de natuurlijke selectie...” De vele soorten planten en dieren, “zo verschillend van elkaar en zo afhankelijk van elkaar op een zo complexe manier”, zijn allemaal “voortgebracht door wetten die om ons heen werkzaam zijn.”⁶¹

Ieder levend wezen had een eigen plaats in ‘de economie van de natuur’ en zijn structuur was gerelateerd aan die van alle andere wezens, waarmee het om zijn plaats, en het daar aanwezige voedsel, moest strijden. Het gevecht om het bestaan was het hevigst tussen de levensvormen die dezelfde plek in de natuur bezetten. Maar er waren ook indrin-

gers van buitenaf; dominante soorten probeerden steeds meer plaatsen in de economie van de natuur te veroveren. "...want aangezien alle organische wezens ernaar streven, zo mag worden gezegd, om iedere plaats in de economie van de natuur te bezetten, zal elke soort die niet gemodificeerd en verbeterd wordt in een overeenkomstige mate als zijn concurrenten, spoedig worden uitgeroeid."⁶²

Darwins gebruik van de term 'de economie van de natuur' was geen kwestie van pure beeldspraak. Hij zag daadwerkelijk een principe van economische utiliteit aan het werk in de natuur. Het is de natuurlijke selectie, die voortdurend elk deel in de organisatie van een levend wezen efficiënter tracht te maken. Als bijvoorbeeld door gewijzigde omstandigheden een bepaald orgaan van een dier zijn nut verliest, zal het geleidelijk verdwijnen, want het is profijtelijk voor het dier wanneer het zijn voedsel niet hoeft te verspillen aan het in stand houden van een nutteloos orgaan. De natuur gaat dus economisch te werk, net als de afzonderlijke wezens. Deze worden daartoe gedwongen door de strijd om het bestaan, die een onophoudelijke concurrentieslag vormt met soortgenoten en met andere soorten.⁶³

In zekere zin stelde Darwin de natuur voor als een afzetmarkt. Elke soort vertoont expansief gedrag door op grote schaal nakomelingen voort te brengen. Voor de afzet van deze productie moet een groter deel van de markt worden veroverd, hetgeen gepaard gaat met het verdrijven van de zwakkere marktpartijen. Succesvol is degene die zich het best heeft aangepast aan de eisen die de markt stelt. Als er sprake is van een gat in de markt, ontstaan door migratie of uitsterven van een soort, wordt dit binnen de kortste keren door een of meer andere soorten opgevuld.⁶⁴ Hoewel Darwin de term markt niet gebruikte, ging hij tamelijk ver in het beschrijven van het leven in de natuur als een concurrentiestrijd:

Degene die gelooft in de strijd om het bestaan en in het principe van natuurlijke selectie, zal erkennen dat ieder organisch wezen constant tracht toe te nemen in aantal; en dat, als om het even welk wezen ook maar ietsje verandert, hetzij in gewoonten, hetzij in structuur, en zo een voordeel verwerft ten opzichte van een andere bewoner van dezelfde streek, het de plaats van die bewoner zal innemen, hoe verschillend die ook moge zijn van zijn eigen plaats.⁶⁵

Behalve over *the struggle for existence*, sprak Darwin ook over *the battle for life*, *the race for life* en zelfs *the war of nature*, om aan te geven hoe scherp de concurrentiestrijd in de natuur was. Dit betrof niet alleen het gevecht om voedsel of een bepaald territorium, maar ook om de

aantrekkelijkste partner. Dat kon met wapengekletter gepaard gaan, zoals bij de neushoorn of de alligator, maar de wedstrijd kon ook een vrediger karakter hebben, zoals wanneer vogels wedijverden wie het mooist kon zingen. Ook dit kon volgens Darwin tot de grootste rivaliteit tussen de mannetjes leiden. Het eigenbelang was vaak maatgevend in de natuur zoals Darwin die schilderde: elke soort probeerde te profiteren van de instincten en de zwakkere lichaamsbouw van andere soorten.⁶⁶ Elders vergeleek Darwin het ontstaan van nieuwe soorten met de groei van een boom: “Bij iedere groeiperiode hebben alle groeiende twijgen geprobeerd zich naar alle kanten te vertakken, en uit te steken boven de omringende twijgen en takken en deze te doden, op dezelfde manier als soorten en groepen soorten hebben geprobeerd andere soorten te overheersen in het grote gevecht om het leven.”⁶⁷ Darwin beperkte zich niet tot de loutere constatering dat levende wezens zich overeenkomstig een geometrische reeks vermenigvuldigden; hij maande zijn lezers nooit te vergeten “dat van ieder afzonderlijk organisch wezen om ons heen kan worden gezegd dat het naar zijn uiterste vermogen ernaar streeft om in aantal toe te nemen.”⁶⁸ Levende wezens hebben volgens Darwin dus als het ware een expansieve instelling, terwijl de beschikbare middelen, zoals voedsel en een geschikte habitat, relatief schaars zijn.

Het aanpassingsproces leidt tot diversificatie van de afstammelingen van een bepaalde soort, die daardoor “in staat zijn om talrijke en sterk verschillende plaatsen te bemachtigen in de economie van de natuur.”⁶⁹ Net zoals door arbeidsdeling het grootste aantal mensen in een bepaald land onderhouden kan worden, zo leidt diversificatie in de natuur ertoe dat een zo groot mogelijk aantal planten en dieren in een gebied naast elkaar kan bestaan. Darwin vestigde zelf de aandacht op de analogie tussen dit biologisch diversificatieprincipe en het economisch principe van de arbeidsdeling. Waar Adam Smith had geschreven over de *division of physiological labour*, sprak Darwin over de *physiological division of labour*, daarmee door de verschuiving van een bijvoeglijk naamwoord een economisch in een biologisch begrip omvormend. In zijn *Origin* probeerde hij met behulp van het principe van de arbeidsdeling te verklaren hoe, langs evolutionaire weg, de situatie kon zijn ontstaan dat van een bepaalde soort de ene plant alleen mannelijke bloemen droeg en een andere plant alleen vrouwelijke. Taakverdeling en specialisatie boden evidente voordelen in de strijd om het bestaan.⁷⁰

Het hele proces van aanpassing en diversificatie, waaruit nieuwe soorten kunnen voortkomen, heeft Darwin ook wel aangeduid als *the*

manufactory of species en als de *machinery of life*. Met behulp van deze beeldspraak probeerde hij uit te drukken dat het biologische proces van natuurlijke selectie voortdurend leidde tot het voortbrengen van nieuwe variëteiten en soorten.⁷¹ Doch de aard van die beeldspraak wekt de indruk dat Darwin de waarden van het industrialiserende Engeland toeliet in zijn theorie, hoezeer deze ook, in de kern, biologisch van aard was. Rond 1830 was het bewustzijn doorgebroken dat de maatschappij een ‘industriële revolutie’ onderging. Velen zagen deze ontwikkeling met afgrijzen en vol vrees aan. Afgrijzen vanwege het verlies aan menselijke waardigheid door de verzakelijking en verharding in de intermenselijke verhoudingen, maar ook vanwege de lelijkheid van de fabriekscomplexen en de lange rijen eenvormige arbeiderswoningen. En vrees dat de spanning in de sociale verhoudingen, waartoe het industriële systeem leidde, tot een uitbarsting zou komen. Critici, zoals Burke, Carlyle, Robert Owen, Southey en Cobbett, zagen de industrialisatie als een deformatie van de samenleving. De ondertoon in hun kritiek was vaak dat het industriële systeem en zijn filosofie, het utilitarisme, leidden tot een *onnatuurlijke* samenleving. Het werd onnatuurlijk gevonden dat ondernemers andere mensen als arbeider voor zich lieten werken, daarmee de arbeider degraderend tot een instrument om winst te maken. Het natuurlijke ritme van werken en rusten werd verstoord door een dwingend opgelegd strak werkschema. De ene mens gebruikte zo de ander als machine. In de gehele samenleving dreigden de intermenselijke verhoudingen daardoor steeds meer te worden bepaald door *berekenend gedrag*, ter vergroting van het eigen nut. De waarde van een mensenleven werd een kwestie van calculatie; waardigheid werd vervangen door nuttigheid. Dergelijke verhoudingen konden slechts de wreedheid in het menselijk karakter naar voren brengen, zo werd gedacht. Aan het pastorale bestaan van de eenvoudige en vrij levende landman leek een bruto einde te zijn gekomen, evenals trouwens aan de kleine huisnijverheid die door de relatief grote fabrieken onder de voet werd gelopen.⁷² John Stuart Mill schreef in 1848 in zijn *Principles of political economy*:

Ik geef toe dat ik niet gecharmeerd ben van het levensideaal dat erop na wordt gehouden door degenen die denken dat het vertrappen en verpletteren, het ellebogenwerk en elkaar op de hielen zitten, hetgeen de heersende vorm van het maatschappelijk leven is, het meest wenselijke lot is van de mensheid, of dat het slechts de onaangename symptomen zijn ... van de industriële vooruitgang.⁷³

Disraeli zag zijn land verdeeld in twee naties, het Engeland van de rijken en het Engeland van de armen. Vooral in de grote steden was er volgens hem sprake van isolement:

Bevolkingsdichtheid leidt tot een scherpere *struggle for existence* en dientengevolge tot een elkaar afstoten van elementen die in te nauw contact met elkaar worden gebracht. In grote steden worden mensen samengebracht door het verlangen naar gewin. Ze zijn niet in de stemming voor samenwerking, maar zoeken de afzondering, zoals wanneer men zijn fortuin wil maken; en voor het overige zijn ze onverschillig tegenover hun naasten. Het christendom leert ons onze naasten lief te hebben gelijk onszelf; de moderne maatschappij neemt geen nota van de naaste.⁷⁴

Disraeli gebruikte in deze passage uit 1845 de term *struggle for existence* in een sociale betekenis geruime tijd voordat Darwin er een biologische betekenis aan gaf. De relatie die Disraeli hier legde met de bevolkingsdichtheid doet sterk aan Malthus denken, die in zijn *Essay* ook had gesproken van *struggles for existence* tussen volken als gevolg van bevolkingsdichtheid.⁷⁵ Toen Samuel Smiles in 1859 – Darwins jaar – schreef: “Het hele leven is een strijd”, was dat al bijna een cliché. De vroeg-industriële samenleving was een gespannen samenleving en de term *struggle* vervulde een verbindende rol bij de aanduiding van de diverse uitingsvormen van die spanning: concurrentie tussen economische tegenspellers, belangentegenstellingen tussen arm en rijk, klassentegenstellingen, politieke strijdpunten, internationale spanning. Al in 1829 constateerde Carlyle, wijzend op de ingrijpende maatschappelijke veranderingen die zich afspeelden: “Er is een diepliggende strijd gaande in de hele structuur van de maatschappij; een voortdurende, knarsende aanvaring tussen het Nieuwe en het Oude.”⁷⁶

DE TWEDE DARWINISTISCHE REVOLUTIE

Als “zuurdesem” had het darwinisme gewerkt op de ontwikkeling van het moderne denken en het was gebruikelijk geworden om de meest vooraanstaande denkers te rangschikken al naar gelang hun positie ten opzichte van het darwinisme. De “oorlog” om Darwins boek woeedde niettemin nog steeds voort. Deze observaties werden in 1880 genoteerd door Leslie Stephen, de biograaf die zelf een zeer overtuigd darwinist was.⁷⁷ Een jaar eerder had Stephens geestverwant Frederick Pollock geschreven over “een golf van Darwin-enthousiasme” die hem en zijn vriendenkring aan de universiteit van Cambridge in vervoering had gebracht: “het leek alsof we triomferend voeren over een oceaan van

nieuw leven en grenzeloze mogelijkheden. Natuurlijke selectie was de sleutel tot het universum; we verwachtten dat het alle raadsels zou oplossen ... Het zou ons onder meer een nieuwe ethiek geven...”⁷⁸

Het is niet moeilijk om meer van dergelijke uitspraken te vinden, die bijna tastbaar maken hoezeer Darwins tijdgenoten diens theorie als een omwenteling ervoeren. Toch wordt in onze tijd door sommige historici betwijfeld of het wel juist is om te spreken van een ‘darwinistische revolutie’. Hoewel ik de mening van de grootste sceptici op dit punt niet deel, zijn voorzichtigheid en zorgvuldigheid zeker aan te raden. Het is te gemakkelijk om Darwin bij te zetten in de eregalerij waar Copernicus, Newton en Galilei al langere tijd verblijven. Hoewel er soms zelfs getwijfeld wordt aan de revolutionaire betekenis van Darwin voor de biologie, worden de meeste vraagtekens geplaatst bij de *sociale* revolutie die het darwinisme vaak verondersteld wordt te hebben veroorzaakt. Het behoeft geen verdere uitleg dat dit laatste voor deze studie een relevant punt is, dat nadere aandacht behoeft. Darwins betekenis in een meer strikt biologische zin kan ik hierbij overigens niet geheel buiten beschouwing laten, omdat zijn biologische en zijn sociale doorwerking nauw samenhangen. Laten we een aantal argumenten die zijn ingebracht tegen de revolutionaire betekenis van het darwinisme aan een nadere beschouwing onderwerpen.

Wanneer het waar is dat Darwins theorie een afspiegeling vormde van de liberale tijdgeest, blijkt daar dan niet uit dat van een waarlijk revolutionaire doorbraak van nieuwe inzichten geen sprake was? Paste die theorie niet volmaakt bij het heersende vooruitgangdenken en bij het meritocratisch *self help*-principe, zo populair in de Whig-kringen waarmee Darwin sympathiseerde? Wierp ze, met andere woorden, wel iets omver of was ze vooral een indringende bevestiging van reeds heersende opvattingen? Dat liberalen in vele landen het darwinisme zagen als een bondgenoot, zelfs als een *cause célèbre*, en dat Darwin in de verwoording van zijn theorie zijn affiniteit met liberale waarden liet doorklinken – bewust of onbewust – betekent nog niet dat men het darwinisme kan reduceren tot de liberale revolutie die zich in de middelste decennia van de negentiende eeuw voltrok.⁷⁹ Ook al viel het darwinisme historisch samen met de bredere maatschappelijke omwenteling in deze periode, als uitvloeisel van de industrialisatie, het had niettemin zijn op zichzelf staande wetenschappelijke betekenis. De incorporatie in het liberalisme ontnam het darwinisme als cultuurverschijnsel zijn revolutionaire potentie niet; integendeel, zo dicht nog bij 1848, betekende de associatie met het vaak seculiere en anti-etatistische liberalisme veeleer een bevestiging van het onconventionele of zelfs subver-

sieve karakter van Darwins leer. De liberalen waren trouwens, in hun poging het darwinisme te adopteren, zeker niet de enige gegadigden. Met name de socialisten waren hierbij hun concurrenten. Dat zovelen, vanuit verschillende ideologische vertrekpunten, het darwinisme niet alleen omarmden maar het in hun eigen sociale theorieën probeerden te incorporeren, laat juist zien dat zij zich volledig bewust waren van zijn grote en vernieuwende betekenis.

Er is, welbeschouwd, geen volstrekte tegenstelling tussen revolutie en assimilatie. Een assimilatieproces dat gepaard gaat met ingrijpende aanpassingen aan een nieuwe biologische theorie (zoals het darwinisme), kan gelijktijdig revolutionaire gevolgen hebben voor bijvoorbeeld het waardenstelsel. Sterker nog: een mentale revolutie vindt slechts plaats *doordat* er een dergelijke assimilatie plaatsvindt. Alleen wanneer vast zou staan dat het darwinisme geen wezenlijk verschil maakte, doordat de ontwikkelingen die er aan zijn toegeschreven al eerder in gang waren gezet of zich ook zonder zijn invloed zouden hebben voltrokken, kan men met beslistheid zeggen dat het geen omwenteling teweegbracht. Ten slotte mag niet vergeten worden dat het darwinisme, behalve voorstanders, ook tegenstanders en bestrijders had. Pruisen bijvoorbeeld ging ertoe over het onderwijzen van het darwinisme bij wet (de zgn. ‘Lex Falk’) te verbieden. Samuel Butler, Albert Wigand en Oscar Hertwig hebben naam gemaakt met hun expliciete bestrijding van Darwins theorie en zijn gevolgen.⁸⁰ Minder uitvoerige, maar niet minder scherpe, kritiek op het darwinisme is er te vinden bij intellectuele reuzen als Carlyle, Shaw, Nietzsche en Spengler.

De tegenstand tegen Darwin kan echter ook worden aangevoerd als bewijs dat van een succesvolle darwinistische revolutie geen sprake was. De herleefde belangstelling rond het *fin de siècle* voor niet-darwinistische (vooral lamarckistische) evolutietheorieën is door Peter Bowler de *non-Darwinian revolution* genoemd.⁸¹ De – al dan niet revolutionaire – gevolgen van de publicatie van *Origin* blijken op fundamenteel verschillende manieren te worden ingeschat. Ik noem er drie:

- a. Darwins *Origin* leidde binnen enkele jaren tot een omwenteling in de biologie, met belangrijke uitstralingseffecten daarbuiten.
- b. Darwins theorie werd snel aanvaard als de nieuwe orthodoxie en de Victoriaanse cultuur wist het darwinisme, ook bijvoorbeeld in zijn ethische consequenties, te incorporeren zonder dat al te grote scheuren optraden in het bestaande waardensysteem, waaruit blijkt dat van een echte revolutie geen sprake was.

- c. Darwins revolutie is pas vele decennia na 1859 voltooid, met de ontdekking van de erfelijkheidswetten en de totstandkoming van de ‘nieuwe synthese’ in de jaren twintig; uit de hernieuwde opkomst van het lamarckisme na 1880 blijkt dat het darwinisme destijds niet volledig overtuigde en dus nog een onvoltooide revolutie was. De negentiende eeuwse omslag van creationisme naar evolutionisme is eerder teweeggebracht door het proto-darwinistisch ontwikkelingsdenken (of teleologisch vooruitgangdenken) dan door het darwinisme.

Alle drie deze interpretaties hebben gevolgen voor de visie op het sociaal-darwinisme. Indien het darwinisme zelf een ‘snelle’ revolutie vormde (a), is het goed mogelijk of zelfs zeer plausibel dat het sociaal-darwinisme deel uitmaakte van diezelfde (tevens sociaal-politieke en sociaal-wetenschappelijke) revolutie. Een snelle acceptatie en tamelijk rimpelloze verwerking van het darwinisme (b) sluit een aanzienlijke invloed van het sociaal-darwinisme zeker niet uit. Een voorspoedige assimilatie van het darwinisme in de heersende cultuur kan immers ook betekenen dat het een vast bestanddeel daarvan werd en dus succesvol werd geïnjecteerd in het sociale denken. Tegen deze assimilatietheorie verzet zich dat kernpunten van Darwins leer (met name natuurlijke selectie als mechanisme van het evolutieproces en de aap-afstamming van de mens) op veel verzet, onbegrip en ongeloof stuitten. De assimilatietheorie impliceert dat Darwin, met zijn jarenlange aarzeling om zijn denkbeelden wereldkundig te maken, en Huxley – die zich als de ‘bulldog van Darwin’ instelde op een stevig gevecht met taaie tegenstanders – de maatschappelijke reacties nogal verkeerd taxeerden. De derde stelling (c) ten slotte, die ontkent dat het darwinisme in de negentiende eeuw een echte doorbraak veroorzaakte, is volgens haar aanhangers onverenigbaar met de orthodoxe interpretatie, die aan het sociaal-darwinisme een wezenlijke invloed toeschrijft. Bowler zelf heeft dit kernachtig verwoord: “Ik wijs erop dat het onredelijk is te menen dat een theorie, die er niet in slaagde indruk te maken op de natuurwetenschappelijke onderzoekers van destijds, een belangrijke culturele revolutie kon voortbrengen.”⁸²

Ondanks de overdrijving waaraan Bowler zich schuldig maakte – naar eigen zeggen bewust om tot discussie te prikkelen⁸³ – bevat zijn visie op de receptie van het darwinisme een belangrijke kern van waarheid: het darwinisme was een ‘langzame’ revolutie. In die zin – en in die zin alleen – kan ik mij achter de onder c) genoemde interpretatie scharen. Wat aanvankelijk in het algemeen bewustzijn neerdaalde was

een sterk afgezwakt darwinisme, vermengd met pre-darwinistische restanten. Zo ontstond vooral een algemeen evolutionisme, dat aanhaakte bij de al eerder door Lamarck, Chambers, Spencer en Hegel gangbaar gemaakte evolutie-idee en dat lang niet altijd uitgesproken darwinistische trekken vertoonde. Dit laatste werd veroorzaakt doordat Darwins belangrijkste bijdrage, de theorie van natuurlijke selectie als het centrale mechanisme van de evolutie, een moeilijk te bevatten concept bleek te zijn. Alleen de *struggle for life* en de *survival of the fittest* vonden, als metaforen die goed aansloten op het bekende één-dimensionale eliminatieprincipe, de nodige weerklank, maar niet de cruciale gedachte dat natuurlijke selectie als op zichzelf staand, zelfsturend en creatief mechanisme verantwoordelijk was voor het ontstaan van perfect aangepaste nieuwe organen, laat staan van geheel nieuwe soorten. Eliminatie, als de simpele uitschakeling van onvolwaardige levensvormen, van de minst perfecte individuen, bleek al vóór Darwin uitstekend te passen in een deïstische visie op evolutie. Dit deïsme op zijn beurt was de uitweg om een fundamenteel conflict met het kerkelijk gezag te voorkómen en om de evolutie een doelgerichtheid te geven, waarmee niet alleen het geliefde vooruitgangsgeloof kon worden gered, maar ook de bijzondere positie van de mens als (voorlopig) hoogste aardse einddoel van de evolutie. Bisschop Wilberforce, Huxley's grote opponent, bleek al in 1860 in staat om zich tot deze vorm van deïstisch evolutionisme te 'bekeren'.⁸⁴ De 'oorlog' tussen de darwinianen en de kerk eindigde zo al snel in een bestand doordat de vertegenwoordigers van de kerk zich, althans aan de oppervlakte, aanpasten aan het door Darwin hernieuwde evolutionisme en doordat de darwinianen op hun beurt hun meest blasfemische opmerkingen binnenskamers hielden om niet méér opschudding te veroorzaken dan nodig was.

Op een belangrijk punt moeten de stellingen van Bowler worden aangevuld. Ook voor degenen die de natuurlijke selectie wél aanvaardden en goed begrepen, bleek het een concept dat op het sociale domein niet eenvoudig toe te passen was. Was het niet inherent aan een hoogontwikkelde cultuur dat de harde natuurlijke bestaansstrijd sterk werd verzacht? Leidde dit er niet toe dat natuurlijke selectie op de moderne mens geen greep meer had? Maar dan zou dus het vernieuwende, vormende en sterkmakende principe uit de natuur in de moderne samenleving niet langer werkzaam zijn. De antithese tussen cultuur en natuur die hier naar voren trad, leverde de dynamiek voor de ontwikkeling van het sociaal-darwinisme. Het sociaal-darwinisme was het product van de sociaal-culturele en ethische desoriëntatie waartoe de darwinisti-

sche selectie-idee leidde. Dat Darwins theorie, door het ontbreken van een afdoende verklaring voor de erfelijkheid, in biologisch opzicht nog niet volledig vermocht te overtuigen, maakte het gevoel van desoriëntatie eerder groter dan kleiner. Uit de beperktheid van de doorbraak van het biologisch darwinisme kan men echter niet rechtlijnig concluderen, zoals Bowler doet, dat het sociaal-darwinisme slechts beperkte betekenis had.⁸⁵ De volmaaktheid van een natuurwetenschappelijke theorie is geen noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van sociale analogie-redeneringen die zich op haar baseren.

De revolutionaire betekenis van het darwinisme hangt ook af van de mate waarin het tot een breuk met het verleden leidde. Soms wordt aangevoerd dat Darwin nog op verschillende manieren vast zat aan oude denkwijzen: dat hij nog niet los wist te komen van het teleologische denkpatroon van de natuurlijke theologie, noch van het daarmee samenhangende vooruitgangdenken en antropocentrisme; en dat hij meer lamarckist was dan hij wilde toegeven.⁸⁶ Natuurlijk was Darwin, door zijn studie jaren en zijn intellectuele vriendschappen, geworteld in de natuurtheologische traditie. Hij las en herlas Paley. Die traditie was nog steeds sterk in 1859. Bijna iedereen was in dat jaar nog een essentialist.⁸⁷ Maar in de decennia na 1860 had de natuurlijke theologie niet meer de overheersende positie die ze daarvóór bekleedde. De jaren van de *Bridgewater Treatises* waren voorbij. Diverse sterke argumenten lijkten te spreken vóór de stelling dat juist Darwin (samen met Wallace en Huxley) de magie van het natuurtheologisch paradigma verbrak. Het nieuwe, darwinistische, paradigma – de nieuwe conceptie van wat in de biologie als *normal science* diende te worden opgevat – behelsde een mechanistische verklaringwijze, was in diepste wezen materialistisch, ging uit van een gradualistische ontwikkeling op basis van de uniforme werking van natuurwetten, verving het statische harmonie-denken door een dynamisch variatiedenken, zette creatieve selectie in de plaats van stabiliserende eliminatie, maakte de natuur tot een experimenteel laboratorium waarin voortdurend, maar onregelmatig, variaties en toevallige mutaties ontstonden, terwijl zij voorheen was opgevat als een door bovennatuurlijke doelen gestuurd lineair proces van vervolmaking.⁸⁸

Wanneer het waar is dat vlak vóór Darwin het natuurtheologisch paradigma nog verregaand maatgevend was, kan moeilijk worden volgehouden dat het darwinisme “in de lucht hing”. De stelling dat de natuurlijke selectie al eerder door anderen was ontdekt, is niet overtui-

gend onderbouwd. Bij degenen die als ontdekkers zijn genoemd (Patrick Matthew, Edward Blyth, William Wells, William Lawrence, James Prichard) komt men slechts enkele passages tegen met daarin een redenering die een zekere gelijkenis met Darwins natuurlijke selectie vertoont, zonder dat echter kan worden gesproken van een ook maar enigszins uitgewerkte theorie. Alleen Wallace komt de eer toe een consistente selectietheorie te hebben ontwikkeld – hoe kort ook –, maar hij is geen voorloper van Darwin in eigenlijke zin, maar een meedeontdekker die vrijwel gelijktijdig tot een vergelijkbare theorie kwam. Die gelijktijdigheid is op zich de sterkste aanwijzing dat natuurlijke selectie iets met de *Zeitgeist* te maken had. Daar staat echter tegenover dat Darwin het nodig achtte om zelfs in brieven aan zijn meest vertrouwde wetenschappelijke collega's zijn theorie met grote omzichtigheid te presenteren en dat Huxley begin 1856 de transmutatie van soorten nog steeds niet aanvaardde.⁸⁹

Op dit punt is het van belang eraan te herinneren dat Darwins theorie uit verschillende segmenten of subtheorieën bestond, zoals bijvoorbeeld: de gemeenschappelijke oorsprong van soorten, de veranderlijkheid van soorten, natuurlijke selectie en de evolutietheorie als zodanig. Het gaat hier niet om het juiste onderscheid van deze subtheorieën (andere indelingen zijn mogelijk), maar om het inzicht dat de ene subtheorie meer revolutionair was dan de andere. Het was vooral de evolutietheorie als zodanig die klaarblijkelijk “in de lucht hing”, terwijl dit voor de andere subtheorieën veel minder of niet gold. ‘Natuurlijke selectie’ was het meest vernieuwende concept. Het evolutionisme daarentegen was het meest bekend, niet alleen door Chambers' *Vestiges* en het vervolg daarop, maar ook bijvoorbeeld door de *Letters on the laws of man's nature and development* die Harriet Martineau in 1851 publiceerde.⁹⁰

Wat deze subtheorieën hun kracht gaf was hun samenhang, de overtuigende kracht die uitging van het darwinistisch conglomeraat als geheel. Darwin had de aanzetten van anderen en eigen nieuwe inzichten effectief gebundeld en, door vele jaren van onafgebroken onderzoek en nadenken, voorzien van geologisch, botanisch, zoölogisch en antropologisch bewijs. Een megatheorie en talrijke biologische details werden in één context bijeengebracht, gingen voor de ogen van de lezer dezelfde wisselwerking aan als van waaruit ze door hun auteur waren ontwikkeld. Anders dan zijn voorgangers wist Darwin zo een geheel aan argumenten te creëren dat – behalve op onderdelen – vrijwel onbetwistbaar was en waar men, door zijn omvattendheid, niet omheen kon. Dit kwam ook doordat Darwin de eerste was die in de biologie overtui-

gend de kracht demonstreerde van een nieuw soort wetenschap: een wetenschappelijk naturalisme dat, zelfbewust, geheel op eigen gezag voer en de ontwikkeling van het leven volledig meende te kunnen verklaren uit nog steeds werkzame *natuurlijke* processen. Voor bovennatuurlijke interventies was geen plaats meer en metafysische argumenten verschoven van het centrum naar de achtergrond. Dit wetenschappelijk naturalisme, met zijn mechanistische verklaringwijze, is wel het meest revolutionaire aspect in Darwins benadering genoemd.⁹¹ Deze eigenschappen maakten het darwinisme ook voor sociale denkers tot een dwingend aandachtspunt. De ontvoogding van de natuur die het gevolg was van Darwins mechanistisch evolutionisme, was ook sociaal en politiek niet zonder betekenis. Dat de regerende hand van de hemelse koning niet langer rechtstreeks in de natuur aanwezig werd geacht, sloeg terug op de rol van aardse monarchen die hun gezag meestal met een verwijzing naar de goddelijke autoriteit legitimeerden. Het was voor dit soort immense consequenties van zijn theorie dat Darwin lange tijd was teruggeschrokken.

Hiermee komen we terecht bij de hoofdvraag: was het darwinisme ook revolutionair in sociaal opzicht? Darwin zelf was, vóórdat hij zijn theorie wereldkundig maakte, zeker bevreesd voor het sociaal-revolutionaire potentieel ervan. Hij was er zich voluit van bewust dat het hele “bouwwerk” van het creationistische wereldbeeld en alles wat ermee samenhang, zoals de unieke, bijna bovennatuurlijke, positie van de mens, stond of viel met de onveranderlijkheid der soorten. In zijn *Notebook C* (1838) vroeg hij zich af wat er zou gebeuren wanneer zou worden erkend dat soorten “in elkaar kunnen overgaan” en dat het menselijk brein zich heeft kunnen ontwikkelen uit de in een eitje aanwezige materie via de tussenstap van het instinct. Zijn in verkorte stijl opgeschreven antwoord luidde: “hele bouwwerk wankelt & stort in.” Vervolgens vroeg hij zich af of de mens, die “prachtige Mens” (“met goddelijk gezicht, naar de hemelen gewend”), niet tóch als een uitzondering kon worden beschouwd. Het antwoord was ontkennend. De mens was een zoogdier met deels dezelfde instincten als de andere dieren (“geen godheid”), en met dezelfde natuurlijk bepaalde veranderlijkheid, zodat zeker was dat er aan zijn huidige verschijningsvorm een einde zou komen en dat die verschijningsvorm geen eeuwigdurende onveranderlijke ‘essentie’ was. De denkkraft van de mens, zo overvloedig aanwezig, was ontstaan uit een aantal begrensde vaste instincten, als vervanging van de ene door de andere “mentale machinerie”. “Welke omstandigheden”, vroeg hij zich vervolgens af, “zouden nood-

zakelijk zijn geweest om de mens te maken”? Zijn impressionistische antwoord luidde: “afzondering, gebrek etc. ... & wellicht een stoet dieren van honderd generaties van soorten ...” En prikkelend voegde hij de gedachte toe dat de nu bestaande apen zich vermoedelijk tot mensen zouden kunnen ontwikkelen, aangezien de wereld thans kennelijk geschikt was voor het ontstaan “van zo’n dier” (de mens). Als klap op de vuurpijl contrasteerde hij vervolgens de uitingen van affectie, verdriet en intelligentie die hij had waargenomen bij een orang-oetang met de cultuurloosheid van de naakte Vuurlander en andere, soms mensen-etende, barbaren. Welke mens, vroeg hij retorisch, durft tegen deze achtergrond nog “hoog op te geven van zijn indrukwekkende superioriteit”?⁹²

Het bouwwerk dat Darwin in zag storten was dat van de natuurlijke theologie. Zijn leermeester Sedgwick gebruikte vrijwel dezelfde terminologie in zijn vuurspuwende bespreking van de *Vestiges*: het transmutatiedenken daarin zou “het hele morele en sociale bouwwerk ondermijnen”. Het providentialisme gaf een bovennatuurlijke legitimatie aan de natuurlijke en sociale hiërarchie, die het evolutionisme zou aantasten.⁹³ Darwin schrok soms van het materialisme van zijn eigen opvattingen, zoals toen hij het menselijk denken herleidde tot de erfelijk bepaalde hersenstructuur en zich hardop realiseerde dat dan ook de gedachte aan de godheid slechts het product was van de materiële organisatie van de hersenen.⁹⁴ Sinds zijn studententijd in Edinburgh wist hij maar al te goed hoe populair anti-religieus materialisme was in revolutionaire kring. Tijdens de Juli-revolutie van 1830 beriepen de radicalen in Parijs zich op Lamarck. Toegeven dat, anders dan bijna iedereen binnen de gevestigde orde nog dacht, soorten niet onveranderlijk waren, vergeleek Darwin in 1843 met het “bekennen van een moord”.⁹⁵

Aanvankelijk na het verschijnen van *Origin* leek het erop dat Darwins vrees voor een sociaal opruimende werking van zijn boek uitkwam. In het publieke debat was er meteen veel aandacht voor de gevolgen die zijn theorie voor de mens had. De Anglicaanse kerk en haar sociale orde leken geschokt. Marx en Engels waren, ondanks de wat plichtmatige ideologiekritiek die ze eraan verbonden, sterk geïnteresseerd in Darwins boek, dat volgens Marx het equivalent in de natuur liet zien van de klassenstrijd. Er waren ook reformistische socialisten die het darwinisme toejuichten en aangrepen als steun voor hun politieke visie.⁹⁶ Maar de situatie was meteen al ambivalent. Ook de liberalen omarmden Darwin, terwijl Marx en Engels hem, ondanks hun interesse in de materialistische en conflictueuze aspecten van zijn theorie, be-

schouwden als iemand die de natuurwetenschap dienstbaar maakte aan de industriële Britse burgermaatschappij. En toen Darwin na zijn overlijden werd begraven in Westminster Abbey, werd hij gecanoniseerd vanwege zijn verdiensten en was er nauwelijks nog iemand die in hem een revolutionair zag die het sociale bouwwerk had ondermijnd.

Heeft Howard Kaye dus gelijk, die beweert dat, ondanks de enorme uitwerking en de veelvuldige toepassing van het darwinisme, de darwinistische revolutie op religieus, filosofisch en sociaal terrein beperkt is geweest omdat ze de menselijke ziel en de samenleving “vrijwel onberoerd” heeft gelaten? Kaye gelooft niet dat het darwinisme een omwenteling teweeg heeft gebracht in de fundamentele concepties omtrent het leven en de maatschappij; de spanningen die het bij velen opriep konden meestal worden opgelost binnen het kader van de gevestigde opvattingen. De reden was volgens Kaye vooral dat Wallace, Huxley en Darwin zelf, en vele anderen, de rol van natuurlijke selectie in de menselijke verhoudingen hebben gerelativeerd en niet-selectionistische menselijke waarden overeind hielden, ook al spoorden deze strikt genomen niet met de theorie.⁹⁷

Wat Kaye dus zegt is dat men terugschrok voor de harde implicaties van de natuurlijke selectie, toegepast op de mens. Dit is in het algemeen waar voor degenen die zich hecht verbonden voelden met een humanistisch waardenpatroon. Maar het is zeker niet waar voor iedereen. Eugenetici, racisten, stijle malthusianen, volgelingen van Weismann, zij allen beschouwden natuurlijke selectie veelal als een natuurwet én een sociaal-biologisch *desideratum*. Daarmee veroorzaakten zij géén omverwerping van enig politiek regime, noch een fundamentele omwenteling in de sociale verhoudingen. Maar er brak wel een nieuwe denkwijze in politiek en sociale theorie door: het biologisch argument werd geïntroduceerd in het sociaal-politieke debat. Dit gebeurde niet alleen in conservatieve kring, maar evenzeer in het liberale en socialistische denken en juist vanwege die brede doorwerking, die niet gebonden was aan één bepaalde stroming maar alle politieke hoofdstromen omvatte, kan worden gesproken van een nieuw sociaal en politiek paradigma. Met Darwin, Huxley en Wallace begon de moderne biologie en kreeg zij meteen, vanwege het evolutie-thema, een sterke doorwerking op verschillende levensbeschouwelijke terreinen. Nu, honderdvijfveertig jaar na *Origin*, wordt nog steeds volop gedacht, gesproken en geschreven over de ethische betekenis van de op Darwin gebaseerde evolutiebiologie; en dat is op zich het beste bewijs dat er met Darwin een mentale revolutie begon, niet als een plotselinge en rigoureuze omslag, maar veeleer als een langzame, langdurig en diep doorwerkende,

verandering in het denken. Het darwinisme was dus geen revolutie van de oppervlakte, geen revolutie van de guillotine, maar een onderhuidse revolutie, in de *substrata* van het denken.

Wat hield het nieuwe paradigma nu precies in? Als vertrekpunt neem ik enkele uitspraken van Ernst Mayr, die als zijn oordeel heeft gegeven dat het darwinisme “een volledig her-denken vergde van het begrip dat de mens had van de wereld en zichzelf; meer in het bijzonder vereiste het de verwerping van enkele van de meest algemeen aanvaarde en meest dierbare overtuigingen van de westerse mens... Anders dan de revoluties in de fysische wetenschappen (Copernicus, Newton, Einstein, Heisenberg), riep de darwinistische revolutie diepe vragen op aangaande de ethiek van de mens en zijn diepste overtuigingen. Darwin's nieuwe paradigma, als totaal, vertegenwoordigde een zeer revolutionaire nieuwe *Weltanschauung*...”⁹⁸ Wat was het waaraan het darwinisme deze ethische en culturele betekenis ontleende? Mayr geeft zelf slechts een deel van het antwoord: in plaats van een statische, uit onveranderlijke essenties bestaande, wereld kwam een dynamische, evolverende, wereld; tegelijk werd het creationisme ondergraven en daarmee ook het zowel teleologische als antropocentrische wereldbeeld.⁹⁹ Hoe verdedigbaar deze constatering ook zijn, ze zijn te algemeen, te weinig specifiek om de werkelijke sociale betekenis van het darwinisme duidelijk te maken. Het gaat bij een paradigma om een geheel van beginselen, dat in zijn bijzondere samenhang en betekenis voorheen niet bestond, een systeem van normen, waarden en opvattingen die door een groep van wetenschappelijk onderzoekers collectief worden gedeeld, waardoor er binnen die groep een vast model ontstaat voor het definiëren en duiden van problemen, waaraan die groep zich conformeert (hetgeen overigens niet behoeft te betekenen dat er sprake is van een *absolute* consensus). Het nieuwe paradigma, voor zover het zich nu nog laat reconstrueren, omvatte de volgende elementen:

1. De oude a-priori eenheid van het natuurlijke en het sociale, die ten grondslag had gelegen aan het vooruitgangsoptimisme van de Verlichting en aan de natuurlijke theologie, werd in twijfel getrokken. De metafysica van natuurlijke theologie en *Naturphilosophie*, die natuur en maatschappij transcendeerde, werd vervangen door een fysisch denkmodel.
2. Biologie en sociologie werden opgevat als aparte domeinen in de wetenschap (die op haar beurt onafhankelijk was van de theologie). Zij dienden te worden ontwikkeld als afzonderlijke weten-

schappelijke disciplines. Niettemin waren zij nauw verwant, zoals Comte's positivistische wetenschapstheorie had duidelijk gemaakt. De sociologie diende te worden opgebouwd op de fysiologische basis van de biologie. De evolutiebiologie leverde de onderliggende verklaring voor sociale verschijnselen. Zo meende men bijvoorbeeld dat veel sociale tekortkomingen (vaak opgevat als ziekteverschijnselen) terug te voeren waren op biologische degeneratie.

3. De wetenschap, en de natuurwetenschap in het bijzonder, had mede tot taak om sociale problemen te helpen oplossen. Naarmate de wetenschap zich, overeenkomstig het fysiologisch model, baseerde op experimenten, laboratorium- en veldonderzoek, konden haar resultaten als geobjectiveerde waarheid worden opgevat, waar de politiek niet aan voorbij kon gaan. De politiek diende haar maatregelen op wetenschappelijk onderzoek te baseren. Zodoende zou de wetenschap de mens bevrijden van de overheersing door theologische en andere ongefundeerde opvattingen. Huxley, sprekend tien maanden voor de publicatie van *Origin*, hoopte binnen dertig jaar “de voet van de Wetenschap te zien staan op de nek van haar vijanden”.¹⁰⁰
4. Hoewel de wetten van de erfelijkheid nog niet bekend waren, werd in toenemende mate gedacht dat de sociale verhoudingen bepaald waren door biologische erfelijkheid. Darwin zelf blijkt al in 1838/1839 tot de conclusie te zijn gekomen dat gewoontes, instincten en andere mentale kwaliteiten erfelijk bepaald waren.¹⁰¹ Dit belangrijke aspect in zijn denken heeft wellicht nog niet de aandacht gekregen die het verdient.
5. Na de traditionele – religieuze – ethiek en Kants beroemde poging tot de vorming van een rationele ethiek (normen en waarden strikt afgeleid uit de rede), werd na de publicatie van *Origin* door diverse onderzoekers geprobeerd om de lijnen uit te zetten voor een zuiver natuurwetenschappelijke ethiek. Biologische onderzoeksresultaten werden daarin tot drager van ethische opvattingen.
6. Het evolutionisme als zodanig, dat al langer aanhang genoot, kreeg na *Origin* een nieuwe dimensie, niet in de laatste plaats ook door toedoen van Spencer, Huxley, Haeckel en verschillende popularisatoren van het darwinisme. Als algemene levens- en natuurfilosofie werd het de ‘troonopvolger’ van de natuurlijke theologie.¹⁰²

7. Voor degenen die het concept van de goddelijke besturing hadden verlaten, kwam het nu, zowel in de natuur als in de maatschappij, aan op de immanente activerende en regenererende krachten. Dit betekende dat elke balansverstoring die deze krachten aantastte, veel ernstiger was dan vroeger, aangezien het aloude geloof in evenwichtsherstel door goddelijk ingrijpen verloren was gegaan. In deze situatie konden de vrees voor degeneratie en de pessimistische overtuiging dat de antithese tussen de natuur en de moderne cultuur het regeneratieve vermogen van de natuur aantastte, sterk opkomen.
8. Er ontwikkelde zich zodoende een wetenschappelijk pessimisme. Sinds de zeventiende eeuw had de empirische wetenschap aan de kant gestaan van optimisme en vooruitgangsgeloof. Huxley, zozeer de representant van de nieuwe wetenschappelijkheid, kwam tot zijn “wetenschappelijk calvinisme”, de opvatting dat de sombere orthodoxe denkbeelden over predestinatie, oerzonde en de aangeboren slechtheid van de mens dichter bij de waarheid stonden dan het optimistische geloof in de goedheid van de mens dat zo populair was in liberale kring.¹⁰³ Het aloude harmoniemodel kreeg concurrentie van het conflictmodel, dat uitging van de onvermijdelijkheid en noodzaak van een strijdend bestaan.
9. Nieuwe concepten als eugenetica, raciale hygiëne en *social engineering* markeerden nieuwe vormen van – door de wetenschap gestuurd – menselijk interventionisme. In veel gevallen koos dit uitdrukkelijk het belang van collectiviteiten (ras, natie, volk) als hoogste doel, terwijl het welzijn van het individu nog slechts als middel werd gezien. Ook hier een omkering van de kantiaanse ethiek, die had geleerd dat men iedere individuele mens als een doel op zichzelf, en nimmer als middel, diende te benaderen. De eugenetica deed precies het tegenovergestelde door de eliminatie van het minder gezond geachte individu te propageren als middel om de kracht en zuiverheid van het ras op peil te houden.

Het sociaal-darwinisme (en de sociale interpretatie in het algemeen van het darwinisme ná publicatie van *Origin*) was een poging om de ‘Gemeenschappelijke Context’, de aloude verbinding tussen het natuurlijke en het sociale domein, weer te herstellen, maar dan op niet-kerkelijke grondslag. Het bijzondere is niet zozeer dat het sociaal-darwinisme als sociale theorie de biologie navolgde en naar overtuigende analogie-verklaringen zocht, het bijzondere is veeleer dat het biolo-

gisch darwinisme die cruciale verbinding natuur-maatschappij verstoorde en deze dichotomie vervolgens zozeer tot nieuwe norm verhief, dat in de twintigste eeuw de sociobiologie op veel onbegrip en wantrouwen stuitte. En toch is de diepe, vaak geheime, wens om de oeroude eenheid tussen het natuurlijke en het sociaal-culturele domein te herstellen nooit verdwenen.

De normen, waarden en opvattingen die uit de zojuist genoemde punten naar voren komen, zijn al vaker in de literatuur in verband gebracht met het darwinisme. Pas door ze op te sommen en met elkaar te confronteren, wordt zichtbaar dat ze een eenheid vormen en wordt bovendien de kracht voelbaar die ze, als eenheid, bezitten. Hoewel ze bevestigd ook politieke betekenis hadden, onder andere doordat ze het nogal extreme liberalisme en individualisme van Spencer naar de achtergrond drongen ten gunste van diverse biologisch geïnspireerde vormen van collectivisme, leidden ze niet tot een politieke revolutie. En toch gebeurde er precies wat Darwin vanaf het allerprilste begin van zijn theorie had verwacht en gevreesd: het oude bouwwerk van elkaar legitimerende natuurfilosofische, religieuze en sociaal-politieke denkbeelden werd ondermijnd om na enige tijd in te storten. Er was zodoende, naast de biologische revolutie, sprake van een tweede darwinistische revolutie.¹⁰⁴ Dit was de mentale revolutie die samenhang met de overgang van het aristocratisch-theocratische naar het meritocratisch-sciëntistische ideaal. Deze mentale omslag is weliswaar minder eenvoudig aanwijsbaar dan de biologische, maar daardoor niet minder reëel. Vooral de directe sociale gevolgen van het darwinisme blijven moeilijk grijpbaar, maar ze bestonden. Waarop doelde George Bernard Shaw toen hij na de Eerste Wereldoorlog stelde dat “het neodarwinisme in de politiek” een Europese catastrofe van schrikbarende omvang had veroorzaakt?¹⁰⁵ Waarop doelde Abraham Kuyper toen hij in 1899 schreef: “Onze negentiende eeuw sterft weg onder de hypnose van het Evolutie-dogma.”? Kuyper was duidelijk, net als Shaw na hem, bezorgd over het politieke gebruik van het darwinisme, waarin het als een vanzelfsprekendheid of zelfs evolutionaire plicht werd opgevat dat de sterke de zwakkere verpletterde in plaats van zich over hem te ontfemen. Hij schetste daarbij de tegenstelling tussen christendom en evolutieleer, tussen de ‘Selectie der Evolutie’ (die zich op behoud van de soort richtte) en de ‘Electie der Schrift’ (die de uitverkiezing van personen betrof).¹⁰⁶ Waarop doelde Gabriel Tarde, de Franse socioloog en sociaal-filosoof, toen hij in 1884 natuurlijke selectie een magische formule noemde die het vermogen had om de geest te obsederen en zelfs te beheksen?¹⁰⁷ Alle drie deze mannen, uit drie verschillende lan-

den en onafhankelijk van elkaar schrijvend in verschillende tijden, blijken verondersteld te hebben dat het darwinisme een slechte invloed op de mens had in *ethische* zin, dat het tot mentaal bederf leidde. ‘Natuurlijke selectie’ was een desoriënterende idee omdat ze de vertrouwde christelijke én humanistische waarden op losse schroeven zette. Selectie betekende dat mensen *niet* gelijk waren, *niet* zo bijzonder en volmaakt waren dat ze dichter bij God stonden dan de dieren, *niet* verheven waren (en niet verheven kónden zijn) boven allerlei natuurlijke driften, *niet* vrij waren van de speling van het toeval, *niet* boven de materie stonden, *niet* beschermd werden door de goddelijke Providentia. Selectie betekende dat je ‘naaste’ een tegenstander kon zijn die je naar het leven stond. Het betekende ook dat sociaal (altruïstisch) gedrag weliswaar het product van de biologische evolutie was, maar tegelijk als ‘contraselectie’ werd opgevat, als een culturele omkering van het natuurlijke evolutieproces. Darwin had hier zelf, in zijn *Descent of man*, de aandacht op gevestigd. Natuur en cultuur waren haaks op elkaar komen te staan, precies op het moment waarop, dankzij Darwins theorie, de enorme vormende kracht van het selecterende natuurproces duidelijk was geworden. Dat de culturele ontwikkeling zich, met haar altruïsme, van dit proces losmaakte werd door velen niet als een voordeel en een verworvenheid gezien, maar als een ernstige bedreiging. Bij hen overheerste de opvatting dat selectie en eliminatie ook onder sociale omstandigheden moesten heersen. Deze biologische norm speelde gedurende vele jaren een hoofdrol in het sociale debat. De neiging ontstond om de sociale verhoudingen en waarden ondergeschikt te maken aan de biologische gezondheid van het individu, het volk, het ras. Dit is het wat de verontrusting van zowel Shaw, Kuyper als Tarde kan verklaren.

Een belastende mentale erfenis

HET ANTROPOLOGISCH PERSPECTIEF: DE VERWILDERING VAN DE MENS

Hoe oud was de mens nu eigenlijk? Niets wekte zoveel belangstelling en prikkelde zozeer de nieuwsgierigheid van de geoloog en de gewone man in de straat, zo constateerde Charles Lyell in 1863 in zijn *The antiquity of man*, als deze vraag. Archeologische vondsten, door heel Europa, van zeer oude menselijke botten naast die van inmiddels al lang uitgestorven dieren leverden steeds meer bewijs dat de mens al veel langer op aarde was dan altijd was aangenomen. Zo waren er in 1858, een jaar voordat Darwin zijn evolutietheorie ontvouwde, nabij het zonnige vissersdorp Torquay, in de grot van Brixham, door primitieve mensenhand vervaardigde wapens gevonden. Een jaar eerder was bij Düsseldorf, in de Neander-grotten, een schedel ontdekt die volgens sommigen een tussenvorm was tussen mens en aap. Langzaam begon het beeld op te duiken van een oermens als een soort intelligente gorilla, die met van beenderen gemaakte speren op wilde beren had gejaagd.¹ Toen Darwin *The origin of species* afrondde met de ominieuze voorspelling *Light will be thrown on the origin of man and his history*, gaf hij het startschot voor een intensieve zoektocht naar de natuurlijke oorsprong van de mens, diens cultuur en diens samenleving.²

Een riskante zoektocht werd het. Het was onvermijdelijk geworden dat biologen en antropologen zich gingen richten op de zoölogische classificatie van de mens, waarmee ze de kans liepen dat ze zich de religieuze toorn van kerk en volk op de hals haalden. Huxley noemde het bepalen van “de plaats van de mens in de natuur” – het positioneren van de mens als een zuiver natuurlijk wezen – een “brandende kwestie”, niet alleen vanwege het enorme belang ervan, maar ook om duidelijk te maken dat men er gemakkelijk zijn vingers aan kon branden. Er was

het weinig opwekkende voorbeeld van de eens gerespecteerde chirurg-anatoom William Lawrence die, door de publicatie van zijn als materialistisch bestempelde *Lectures on man* (1822) een uitgestotene was geworden.³ De mannen die zich ondanks de sterke tegenkrachten met de kwestie bleven bezighouden, werden volgens Huxley dan ook beschouwd als “doorgewinterde revolutionairen”. Die kwalificatie paste men zelfs toe op de voorzichtige Lyell, die de scheidsmuur tussen de mens en de rest van de dierenwereld graag overeind wilde houden. Huxley zelf was ook een van de revolutionairen. Het leek een radicale provocatie dat hij een publiek van arbeiders uitkoos om in 1860, in een zestal lezingen, zijn opvattingen over de verbinding tussen de mens en de lagere diersoorten uiteen te zetten. Al in 1857 was Huxley tot de conclusie gekomen dat de menselijke hersenen in anatomisch opzicht, vergeleken met apenhersenen, geenszins uniek waren. Maar hij verkoos het over zijn bevindingen te zwijgen, voorlopig. Toen hij vijf jaar later zover was om zijn lezingen onder de niets verhullende titel *Man's place in nature* te publiceren, waarschuwde een bevriende anatoom (Lawrence!) hem dat dit niet goed zou zijn voor zijn persoonlijk welzijn. Huxley liet zich niet weerhouden en oogstte inderdaad, zoals hij terugblikkend zelf moest constateren, een storm van kritiek inclusief pogingen om zijn opvattingen te verdraaien en belachelijk te maken.⁴

Huxley beschouwde zijn *Man's place in nature* als een antropologisch essay. In werkelijkheid was het een gedetailleerde verhandeling over de zuiver fysiologische overeenkomsten tussen mens en aap, compleet met vergelijkende tekeningen van schedelvormen en skeletbouw. Dit ‘antropologie’ noemen was op zich al een provocatie. Maar Huxley was zeker van zijn zaak: de antropologie moest worden opgevat als “een sectie van de zoölogie, die op haar beurt weer de dierlijke helft van de biologie is”. Hij pleitte voor de toepassing van een “zuiver zoölogische methode” in de antropologie. Hiermee zette hij zich af tegen de linguïstische benadering van de oudere ethnologie, die de taal zag als cruciale factor in de onderscheiding van verschillende volken en rassen. Met de invulling die hij zo gaf aan de antropologie als de nieuwe natuurwetenschap van de mens, droeg hij bij aan de biologisering van het mensbeeld en de marginalisering van de metafysica. De antropologie was de “grote wetenschap” die tot taak had de complexe vraagstukken rond de “menselijke structuur” te ontrafelen, de “relaties van de mens tot andere dieren” na te gaan, alles te bestuderen “dat specifiek menselijk is in de wijze waarop de complexe functies van de mens worden verricht” en te zoeken naar “de condities die zijn aanwezigheid in de wereld hebben bepaald.”⁵ Het klonk als een natuurweten-

schappelijk onderzoeksprogram; de etnologie was nog slechts een onderdeel, een “tak”, van deze fysiologische antropologie.

Het is niet verbazingwekkend dat Huxley werd verweten dat hij (in de radicale traditie) een puur *materialistische* verklaring van de mens gaf. Tegenstanders voerden aan dat de gevonden fysieke overeenkomsten tussen mens en aap weinig betekenis hadden, aangezien de mens zich nu juist door zijn geestelijke vermogens (zijn taal, zijn religie, zijn morele bewustzijn) van de dieren onderscheidde.⁶ Maar Huxley was vooral geboeid door de idee van *de continuïteit* in de evolutie, die leidde tot de opgave om een ononderbroken verbindingsslijn te reconstrueren tussen de lagere en de hogere levensvormen. De hogere apen en de lagere mensen moesten dus aan elkaar raken. Dit was precies wat de resultaten van zijn morfologische onderzoeken, die mede gebaseerd waren op de beschrijvingen die de Nederlanders Salomon Müller en Peter Camper hadden gegeven van de mensapen op Borneo en Sumatra, lieten zien. Huxley kwam tot een viertal comparatieve uitspraken die, in de context van de Victoriaanse tijd, het wereld- en mensbeeld volledig overhoop haalden: er is, in evolutionair opzicht, minder afstand tussen de mensapen en de mens dan tussen de mensapen en bijvoorbeeld de hond; naar schedelinhoud is het verschil tussen de verschillende mensenrassen veel groter dan tussen de laagste mens en de hoogste mensaap; het verschil in schedelinhoud tussen de laagste en de hoogste apen is even groot als tussen de hoogste aap en de mens; niettemin is er een groot verschil in intellectuele kracht tussen de hoogste mensaap en de laagste mens, doch dit is een gradueel verschil, geen absoluut kwalitatief verschil.⁷ Huxley achtte hiermee voldoende aange-toond dat er sprake was van een “structurele eenheid van de mens met de rest van de dierenwereld.” En deze continuïteit maakte vervolgens aannemelijk dat dezelfde, door Darwin aangetoonde, fysische oorzaken die de gewone diersoorten hadden voortgebracht ook een toereikende verklaring waren voor de oorsprong van de mens. Het thema *the origin of species* was hiermee vloeiend overgelopen in het thema *the origin of man*. Zonder terughoudendheid sprak Huxley over “de banden die de mens verbinden met de wereld van het wilde dier” en plaatste hij de mens in een directe relatie tot “de onderwereld van het leven”.⁸

Sinds Darwin was het niet meer mogelijk om de wilde of primitieve mens (de ‘moderne wilde’ zoals Lubbock hem noemde) op veilige afstand te houden. Vóór Darwin waren er twee verklaringen die zorgden voor een ferme scheidslijn tussen de geciviliseerde, burgerlijk-ge-

temde, mens en de toen nog op veel plaatsen op aarde voorkomende primitieve, wilde, mens. De ene verklaring luidde dat deze een gedege-
nereerde versie was van de ‘hogere’ mensensoort. De andere ging
ervan uit dat de mensheid uit meer dan één soort bestond en ontkende
zodoende dat de primitieve mens en de ‘hogere mens’ tot dezelfde
soort behoorden. Beide verklaringen verloren met het darwinisme hun
kracht. Door Darwins theorie kwam alle nadruk te liggen op evolutio-
naire continuïteit én evolutionaire vooruitgang. De ‘moderne wilde’
kreeg zodoende een geheel nieuwe positie, die van de nog levende
voorvader van de geciviliseerde mens, een springlevend voorbeeld van
de oermens die tot de moderne mens was geëvolueerd. De archeologi-
sche vondsten waren te sporadisch om deze evolutie van de mens, die
zich over een enorm lang tijdsbestek bleek uit te strekken, adequaat te
kunnen reconstrueren. De antropologische bestudering van ‘moderne
wildernissen’ was het beste alternatief: aan hen kon men zien, zo werd ge-
dacht, hoe de oervaders en oermoeders van de ontwikkelde mensheid
hadden geleefd. De evolutiebiologie maakte van de antropologie de
wetenschap van de antropogenese.

Het eerste postdarwinistische decennium, 1860-1870, was de pe-
riode waarin de antropologie opbloede. Behalve de twee aangehaalde
werken van Lyell en Huxley, verschenen in deze tien jaar de funda-
mentele werken van John Lubbock, Edward Tylor, Carl Vogt, Henry
Maine en John McLennan. Maar ook *Physics and politics* van Walter
Bagehot (oorspronkelijk in losse afleveringen gepubliceerd in 1867),
Malay Archipelago van Alfred Wallace en *Systems of cosanguinity and
affinity of the human family* van de Amerikaan Lewis Henry Morgan
(beiden uit 1869) moeten worden genoemd. In 1863 werd, als rivaal
van de oudere *Ethnological Society*, de *Anthropological Society* opge-
richt, die hoopte te komen tot een “wetenschap van de mens” waarin de
wetten omtrent de oorsprong en vooruitgang van de mens werden
blootgelegd door zijn relatie tot “de inferieure vormen van leven” te
bestuderen.⁹

Behalve de samenklontering van publicaties zijn er ook andere aan-
wijzingen voor het bestaan van een direct verband tussen darwinisme
en antropologie. Huxley meende dat Darwins leer “de sleutel tot de et-
nologie” was; het darwinisme leverde immers een wetenschappelijke
verklaring voor zowel de eenheid van de mensheid als voor de ver-
scheidenheid van mensenrassen. Daarmee gaf het de aanzet voor het
oplossen, na verloop van tijd, van de gevoelige tegenstelling tussen
monogenisme en polygenisme (die ik hier verder onbesproken laat).
Maar bovenal was het er de oorzaak van dat het sociaal-cultureel evo-

lutionisme in de antropologie rond 1865 de overhand kreeg.¹⁰ De vertegenwoordigers van dit sociaal-cultureel evolutionisme hanteerden een aantal aannames: dat er uniforme wetten werkzaam zijn die, door alle tijden heen, de ontwikkeling van sociaal-culturele verschijnselen hebben bepaald; dat hierbij sprake is van een continue ontwikkeling van eenvoudig naar complex; dat de dynamiek in de sociaal-culturele ontwikkeling voortkomt uit de interactie van een algemene (gemeenschappelijke) menselijke natuur met steeds veranderende externe omgevingsfactoren; dat er als gevolg hiervan sprake is van verschillen in ontwikkeling tussen verschillende groepen mensen al naar gelang de mate waarin zij erin slagen hun externe omstandigheden te beheersen; dat verschillende groepen mensen zodoende een hiërarchie vormen van laag tot hoog; dat sommige hedendaagse samenlevingen ontwikkelingsstadia vertonen die vergelijkbaar zijn met oudere stadia in de ontwikkeling van de mensheid; dat de diverse ontwikkelingsstadia kunnen worden gereconstrueerd door hedendaagse samenlevingen – met een verschillend niveau – met elkaar te vergelijken; dat men de verschillende stadia die zijn doorgemaakt bevestigd kan zien in de *survivals* (restanten van vroegere stadia) die men in hoogontwikkelde samenlevingen nog terug kan vinden.¹¹ De kernidee was dat hoogontwikkelde en laagontwikkelde culturen gelijktijdig naast elkaar bestonden en, ondanks de bijzonder grote verschillen, met elkaar verbonden waren doordat ze allen hetzelfde ontwikkelingsproces doormaakten, gestuurd door dezelfde wetten.

Het darwinisme verlangde een zuiver biologische, materialistische, verklaring voor de antropogenese. Lubbock, Tylor en McLennan reageerden alledrie op deze uitdaging en stapten over van de etnologische oriëntatie, met haar voorkeur voor een comparatief-filologische en historische verklaringswijze en haar accent op de (communicatieve) *overdracht* van cultuur, naar een biologisch-evolutionaire verklaring die zuiver naturalistisch was en het accent legde op het verschijnsel van *onafhankelijk* van elkaar optredende ontdekkingen van culturele waarden.¹² Maar tot een volledige parallel tussen het ontstaan van soorten en het ontstaan van culturen leidde dit niet: terwijl in Darwins theorie de aanpassing aan de omstandigheden uitmondde in een vertakking naar een grote variatie aan soorten, was het socio-cultureel evolutionisme in de antropologie op zoek naar bewijzen voor de ontwikkeling van “dé” ene humanitaire beschaving. John Lubbock sprak over “de algemene stadia van de vooruitgang in de beschaving”, daarmee een algemeen geldende, wetmatige en uniforme, culturele ontwikkeling veronderstellend die de diversiteit van cultuuroorsprongen over-

koepelde. Cultuuruitingen van verschillende rassen, onder heel verschillende omstandigheden ontstaan, ontwikkelden zich volgens Lubbock niettemin overeenkomstig een universeel patroon dat uitmondde in de als hoogste beschouwde westerse cultuur. Hij was zich er overigens van bewust dat hij zich hiermee bewoog binnen de traditie van het vooruitgangsideaal van de Verlichting. De ‘ontwikkelingsdoctrine’ stond voor hem op één lijn met vooruitgang: de evolutie liet een geleidelijke ontwikkeling zien naar “juistere denkbeelden” en “edelmoediger geloofsopvattingen”.¹³ Alle rassen maakten dezelfde ontwikkeling door, maar bevonden zich in verschillende stadia. In het uitgestrekte Britse Imperium kon men deze verschillende beschavingsstadia aan den lijve ondervinden en de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige aanschouwen. Dit palet van culturen liet enerzijds de grote culturele verschillen tussen de rassen zien en anderzijds de fundamentele eenheid van de mensheid. De afstand tussen de diverse ontwikkelingsstadia binnen één ras was volgens Lubbock vaak groter dan de afstand tussen verschillende rassen die zich in hetzelfde stadium van ontwikkeling bevonden. Hij geloofde dan ook dat aan elke culturele ontwikkeling de “aangeboren kenmerken van de mensheid” ten grondslag lagen.¹⁴

Het vooruitgangsoptimisme van de eerste generatie antropologen na Darwin kan worden opgevat als een teken dat nog niet alle consequenties van het darwinisme in volle omvang tot hen door waren gedrongen. Toch ondergingen ook de eerste antropologen al de destabiliserende werking van het darwinisme, dat het onvermijdelijk maakte om het verschil tussen de geciviliseerde blanke Europese rassen en de ‘wilden’ opnieuw te definiëren.¹⁵ De nu bewezen continuïteit in de menselijke evolutie maakte de superioriteit van het blanke Europese ras niet langer een vanzelfsprekendheid. De westerling die ergens op de wereld werd geconfronteerd met een wilde stam, moest zich ervan bewust zijn dat hij in de spiegel keek. Dit was een gedachte die, gegeven de gevoelens van superioriteit die met de koloniale overheersing gepaard gingen, bepaald niet eenvoudig te accepteren was. Bovendien kon men zich vanwege Darwins theorie niet meer op het scheppingsverhaal baseren als bewijs voor de bijzondere – verheven – positie van het blanke ras. Darwins materialistische evolutie was daarenboven moreel neutraal: de evolutie zorgde niet voor een moreel-betere mens, tenzij bepaald moreel hoogstaander gedrag de kans op overleven in de strijd om het bestaan aanmerkelijk vergrootte. Alleen door het evolutieproces in zijn geheel op te vatten als een proces van vooruitgang,

kon de blanke mens zijn plaats aan de top behouden en kon fysieke evolutie gelijk worden gesteld aan morele evolutie (verbetering). Voor de geloofwaardigheid van deze redenering was het essentieel dat ook de samenleving van de moderne mens als beter dan die van de ‘wilde’ kon worden aangemerkt. Dit verengde de ruimte voor kritiek op de eigen maatschappij aanzienlijk; een sociaal-kritisch antropoloog als Wallace kwam onherroepelijk in de positie dat hij vraagtekens moest plaatsen bij de morele superioriteit van de moderne ontwikkelde burger ten opzichte van de primitieve mens.¹⁶

Het beeld van de ‘moderne wilde’ werd door het darwinisme medebepalend voor het negentiende eeuwse zelfbeeld. Twee verschillende strategieën werden gevolgd om hiermee om te gaan. De eerste strategie benadrukte de grote afstand tussen de ‘wilde’ en de beschaafde mens. Lubbock deed dit toen hij in de inleiding bij zijn *The origin of civilisation* zijn Victoriaanse lezers waarschuwde dat sommige feiten over de leefwijze van de ‘wilden’ die hij in zijn boek zou geven als aanstootgevend zouden kunnen worden ervaren.¹⁷ Elke idealisering van het primitieve was hem vreemd. Net als de oermens was de ‘moderne wilde’ nog volledig overgeleverd aan de harde realiteit van de natuurlijke selectie. Dit was wat zijn leven tot een barbaars bestaan maakte. De laagsten onder de ‘wilden’ kenmerkten zich daarbij door een “extreme mentale minderwaardigheid”, waarbij moreel besef ontbrak en er een onvermogen was tot individuele en culturele verbetering. Het maakte deel uit van deze strategie om het verschil tussen wilde mens en mensaap te minimaliseren. De gelaatstrekken van de Bosjesman, meende Lubbock, vertoonden veel gelijkenis met die van een aap en het viel hem ook op dat de hutten die ‘wilden’ bouwden leken op de bouwsels van chimpansees.¹⁸ Dit redeneerpatroon had het evidente voordeel dat het Victoriaanse gevoel voor eigenwaarde erdoor werd ontzien. Maar het vergde een onmiddellijke relativering om te vermijden dat het de kern van de evolutiegedachte – de continuïteit tussen apen, ‘lage’ en ‘hoge’ mensen – zou aantasten. Bovendien, wanneer men de ‘moderne wilden’ voorstelde als bijna dierlijk, wat was dan de zin voor de antropologie om juist de primitiefste onder de mensen te bestuderen? Henry Maine veronderstelde dat men, door primitieve samenlevingen te bestuderen, de “rudimenten van de sociale staat” aan het licht kon brengen.¹⁹ Hoe primitief, hoe aanstootgevend en hoe aapachtig de wilde mens in de ogen van de negentiende eeuwse toeschouwer ook mocht lijken, het biologisch en het sociaal-cultureel evolutionisme stond of viel met de opvatting dat deze natuurmens de drager was van de kiem

waaruit het verfijnde menselijk intellect was ontsproten. Lubbock worstelde merkbaar met dit vraagstuk: enerzijds voelde hij afschuw voor de seksuele losbandigheid en de heidense bijgelovigheid die hij waarnam, anderzijds was hij diep overtuigd van de fundamentele eenheid van de mensheid. *Savages not incapable of civilisation* luidde de kenmerkend voorzichtige titel van een van zijn hoofdstukken. Ook Huxley zag zich met dezelfde spanning geconfronteerd: "...zelfs de hoogste menselijke eigenschappen van gevoel en intellect beginnen te ontspruiten in de lagere levensvormen. Tegelijkertijd is niemand dan ik sterker overtuigd van de kloof tussen de geciviliseerde mens en de woestelingen..."²⁰

Om deze spanning op te lossen was een tweede strategie nodig: het aanmerken van de 'moderne wilde' als 'kind'. Lubbock onderzocht de parallel tussen de individuele ontwikkeling van kind tot volwassene en de ontwikkeling van primitieve tot moderne beschaving. Zowel hij als Maine duiden het primitieve bestaan aan als "de kindsheid van de mensheid". Dit concept had diverse voordelen: het liet zien dat de 'wilde', net als het kind, over groeimogelijkheden beschikte, het gaf met een vertrouwd begrip ('kind') de eenheid van de mensheid weer en was tegelijk een voldoende krachtige benadrukking van de grote afstand in volgroeiheid (lichamelijk en mentaal) tot de westerse mens. Daarbij sloot het, zoals Wallace duidelijk maakte, ook uitstekend aan bij de paternalistisch-progressieve opvatting over de rol van de kolonistator als opvoeder. Galton gebruikte dezelfde parallel, toevoegend dat de 'wildes' wel de passies van volwassenen hadden, maar verstandelijk kinderen bleven doordat ze in hun geestelijke groei stagneerden. Bij toenemende beschaving werd steeds de tijd, die werd uitgetrokken voor geestelijke ontwikkeling door scholing, verlengd.²¹ Hier wordt duidelijk dat de parallel tussen de wilde mens en het kind opnieuw een uiting was van de neiging, eigen aan het sociaal-culturele evolutionisme, om in universele stadia van ontwikkeling te denken. Gedurende een aantal jaren na Darwin heerste aldus de opvatting dat de ontwikkeling van de persoon (van kind tot volwassene), de ontwikkeling van de verschillende menselijke rassen en de ontwikkeling van culturen steeds dezelfde stadia doorliepen. Edward Tylor benadrukte in dezelfde lijn dat het beschavingsproces moest worden gezien als een langdurig en complex *groeiproces* en dat de grote verschillen tussen beschavingen en in de mentale toestand van rassen slechts graduele verschillen in ontwikkeling (dus in volgroeiheid) waren en geen diepgaande verschillen in aard. Integendeel, er was sprake van een grote mate van "mentale uniformiteit binnen de mensheid".²² Ook Lubbock was ervan

overtuigd dat de ontwikkeling van de hogere denkbeelden over bijvoorbeeld het recht, de godsdienst en het huwelijk ook bij sterk verschillende rassen steeds een vergelijkbaar patroon had gevolgd, waarbij vaak in hetzelfde stadium van ontwikkeling soortgelijke gedachten bleken voor te komen. Zijn conclusie luidde dat deze denkbeelden en hun ontwikkeling dus gefundeerd waren op “de aangeboren kenmerken van de mensheid”.²³

Maar het duurde niet lang voordat er barsten in het vernis van deze stadiatheorie zichtbaar werden. De kwetsbaarheid ervan kwam naar voren zodra getracht werd om de verbinding te leggen met de motor van het evolutieproces, de natuurlijke selectie. Men was het erover eens dat in de bikkelharde levensomstandigheden van de oermens de natuurlijke selectie in volle hevigheid had gewerkt. Datzelfde gold voor de ‘moderne wilden’, die volgens Wallace een miserabel leven leidden, met voortdurende honger en aanhoudende oorlogen. Maar waarom had de constante prikkel van deze harde bestaansstrijd hen dan niet tot een hoger geestelijk ontwikkelingsniveau gebracht? Het antwoord kwam van Wallace – en Lubbock nam het van hem over: vanaf het moment dat de mens zich ging kleden, wapenen en bewerktuigen, ontnam hij de natuur geleidelijk haar macht om hem, door middel van natuurlijke selectie, naar uiterlijke fysieke verschijning verder te veranderen. Daardoor werden voortaan alleen nog intellectuele en morele variaties geselecteerd (voor zover zij een voordeel boden in de strijd om het bestaan). Pas vanaf dat moment droeg natuurlijke selectie sterk bij aan het aanscherpen van de geestelijke vermogens en het morele besef. Deze theorie leek zowel te kunnen verklaren waarom de moderne mens in lichamelijk opzicht niet bijzonder sterk afweek van de wilde mens, alsook waarom het verschil in geestelijk opzicht wél bijzonder groot was. Zolang de ‘moderne wilde’ nog niet voldoende gekleed, bewapend en bewerktuigd was – zich dus nog niet voldoende bescherming verworven had tegen de selecterende werking van de harde uitwendige omstandigheden –, kon hij zich nog niet concentreren op de verdere ontplooiing van zijn geestelijke vermogens.²⁴

Wallace bracht hierbij overigens nog een specifiek onderscheid aan. Hij was van mening dat de mens vooral in intellectueel opzicht vooruitgang had geboekt, maar beduidend minder in moreel opzicht. Sterker nog, hij meende dat een groot deel van de bevolking helemaal niet vooruit was gegaan ten opzichte van de morele codes die primitieven hanteerden, of zelfs onder dat niveau was gezonken. Lubbock kon dit standpunt niet delen omdat hij de ‘moderne wilden’ in moreel opzicht

bijzonder laag inschatte. Toegegeven, de stelling van Wallace dat Europa in moreel opzicht was blijven steken in het tijdperk van het barbarisme klonk extreem en nam veel afstand van het heersende vooruitgangsgedanken. Maar ook bij Tylor en Galton, en zelfs bij Lubbock, vindt men de opvatting terug dat de eigen tijd werd gekenmerkt door een zeker moreel anachronisme. Opgeslagen in de menselijke geest lagen ideeën, als mentale fossielen, die de moderne mens had geërfd van zijn vroege voorvaderen, “sporen van barbarisme” noemde Lubbock ze.²⁵ Tylor sprak van *survivals*: hij was van mening dat veel moderne verschijnselen alleen verklaard konden worden als “relict van een primitiever mentale toestand”. In de folklore die men overal nog aan kon treffen, maar ook bijvoorbeeld in de gewoonte om sieraden te dragen, weerspiegelden zich de gebruiken van het verleden. Deze *survivals* waren een manier om het heden tastbaar te verbinden met een ver verleden. Voor de darwinisten Lubbock en Galton waren *survivals* vooral ook een teken van de onvolledige aangepastheid van de moderne mens aan zijn omstandigheden. Galton benadrukte dat de beschaving nog slechts een teer plantje was, kwetsbaar omdat de natuurlijke selectie haar civiliserende werk nog niet had kunnen vervolmaken. Het civilisatieproces had er weliswaar voor gezorgd dat bij ontwikkelde Europeanen het “instinct” tot het leveren van een continue arbeidsinspanning biologisch verankerd was geraakt en dat “de wilde, ontembare rusteloosheid”, die bij de primitieve nomaden aangeboren was, “weggeteeld” was. Maar het morele karakter van de mens droeg nog steeds de smetten van de zonden van de oermens.

Deze overwegingen van Lubbock en Galton zijn kenmerkend voor een nieuw patroon van redeneren dat de sociale, politieke en mentale identiteit van de mens koppelde aan zijn biologische wordingsgeschiedenis. Een vroeg voorbeeld hiervan is Henry Maine's *Ancient Law* (1861), dat grote invloed had op Bagehot en andere politieke denkers. Voor Maine stond vast dat de politieke filosofie, met haar abstract-rationele principes en universele waarheden, moest worden vervangen door een moderne wetenschappelijke bestudering van sociale, politieke en juridische denkbeelden. Aan de evolutionaire inzichten van de wetenschap kon men ontleen dat de menselijke natuur geen constante was, zoals men op basis van het natuurrecht zou denken, en evenmin gefixeerd was. Integendeel, elk menselijk individu was een samenraapsel van in de loop van de geschiedenis geselecteerde kenmerken, zoals de samenleving op haar beurt een mengeling was van natuurlijk geëvolueerde gebruiken; er was geen vaststaande einduitkomst van deze individuele en sociale evolutie. Het feitelijk proces van sociale veran-

dering, zoals dit in de evolutie gestalte kreeg, trok zich niets aan van mooie universele politieke principes.²⁶ Maine verzette zich hierbij nadrukkelijk tegen de opvatting van Rousseau dat er een volmaakte sociale orde kon worden gecreëerd door aan te sluiten bij de natuurlijke orde, ongeacht de feitelijk gegroeide toestand waarin een samenleving zich bevond. De menselijke natuur liet zich niet begrijpen als een perfecte en voor iedereen gelijke oertoestand waarnaar men uit vrije wil terug kon keren; het was een in een groot tijdsverloop ontwikkeld en heel geleidelijk verbeterd geheel van kenmerken, gebruiken en wetten dat bovendien van de ene tot de andere etnische groep grote verschillen vertoonde. De ware aard van de mens was gelegen in de evolutionair *geërfde eigenschappen van het ras*. Kleine veranderingen in fysieke en mentale eigenschappen werden binnen het ras van generatie op generatie doorgegeven. Om de moderne samenleving te kunnen begrijpen was volgens Maine nauwgezet onderzoek nodig naar de primitieve sociale toestand en haar verdere ontwikkeling. Hetzelfde gold voor het recht, dat zich had ontwikkeld van eenvoudige primitieve vormen naar de complexe van de moderne tijd. Deze 'natuurgeschiedenis van het recht' liet zien dat die ontwikkeling niet door de menselijke rede was gecontroleerd.²⁷

In deze evolutionaire visie op de wording van rechtssystemen en politieke instituties was de invloed van Darwins *Origin* duidelijk te herkennen, vooral in de rol die werd toegeschreven aan natuurlijke selectie met haar – in relatie tot menselijke strevingen – toevallige uitkomsten. Belangrijker was echter dat Maine (net als overigens Galton en Bagehot) aan zijn darwinisme een forse scheut lamarckisme toevoegde: essentieel voor de ontwikkelingen die hij schetste was de aanname dat het mogelijk was dat de talloze voorgaande generaties hun geaccumuleerde ervaringen op de een of andere wijze langs biologische weg doorgaven aan hun nageslacht. Hoe deze genetische doorgifte van culturele verworvenheden precies plaatsvond, werd doorgaans niet expliciet aangegeven, terwijl ook uitdrukkelijke verwijzingen naar Lamarck vrijwel altijd achterwege bleven. Het was eenvoudig een aanname die in brede kring – ook door Darwin zelf – werd gehanteerd, vermoedelijk omdat zij onmisbaar werd geacht. Zonder deze aanname kon immers niet worden vastgehouden aan de evolutionaire kernidee dat in de primitieve mens en zijn samenleving de kiemen gelegen waren van de moderne sociaal-culturele omstandigheden.

Aan die kerngedachte werd door Galton en Lubbock overigens een allesbehalve neutrale invulling gegeven. Diverse vormen van sociaal onaangepast gedrag, die zij vooral in de onderste lagen van de samen-

leving waarnamen, interpreteerden zij als overblijfselen van het ‘wilde’ gedrag van vóór de beschaving. Vooral de lagere klassen, meende Galton, stonden nog dicht bij de “barbaren” en Lubbock plaatste de criminele gevangenisbevolking op één lijn met ‘wilden’ en omschreef hun bestrafte daden als “pogingen om zich als wilden te gedragen”. Dat juist de laagste klasse, dit meest wilde – minst getemde – deel van de westerse mensheid, voor de meeste nakomelingen zorgde, deed Galton vrezen voor een terugval van de moderne beschaving, een wegglijden in een nieuw barbarisme.²⁸ De beschaving, zelf het product van natuurlijke selectie, dreigde aan haar eigen succes – het verbeteren van de levensomstandigheden – ten onder te gaan doordat ze de laagste en zwakste groepen in staat stelde zich aan de selecterende werking te onttrekken en voor een overvloedig nageslacht te zorgen.

In het werk van Lubbock, Tylor en McLennan komt men niet op grote schaal sporen van biologisch of sociaal-darwinisme tegen. Darwins selectietheorie was, het duidelijkst bij Lubbock, een bron van inspiratie, maar werd door deze antropologen niet consequent toegepast als systematische verklaring voor de socio-culturele ontwikkeling.²⁹ Daar staat tegenover dat anderen, die in het eerste post-*Origin* decennium fundamenteel bijdroegen aan het ontstaan van de antropologische theorievorming (Huxley, Galton, Bagehot, Wallace, Maine), uitgesproken darwinisten waren. Maar belangrijker is dat de door de antropologie, onder invloed van het darwinisme, teweeggebrachte ‘verwildering’ van de mens (de onvermijdelijke erkenning van de evolutionaire band tussen de geciviliseerde en de wilde mens) een wezenlijk bestanddeel van het sociaal-darwinisme werd. Deze ‘verwildering’ was een bron van de zich later in de eeuw manifesterende degeneratievrees: de redenering dat de lagere klassen – die zich het snelst voortplantten – op één lijn moesten worden geplaatst met de ‘moderne wilden’ en de redenering dat de steeds weer opduikende vormen van bestiaal gedrag overblijfselen waren die de mens had geërfd van zijn primitieve voorouders, droegen bij aan de omslag van optimisme naar pessimisme. Hierin kon een rechtvaardiging worden gevonden voor teeltprogramma’s en andere eugenetische maatregelen die nodig werden geacht om, door kunstmatige selectie, het tempo te versnellen waarmee de nog aanwezige ‘wildheid’ kon worden geëlimineerd. Onbedoeld leek het darwinisme, doordat het de continuïteit en verwantschap tussen mens-aap, primitieve mens en moderne mens onomstotelijk aantoonde, te leiden tot een verwildering en ‘verlaging’ van de mens. Dat gaf de aanzet voor een reactie: het ontstaan van ideeën over het creëren van een

betere mens langs eugenetische weg. Galton was hiervoor de wegbe-reider.³⁰

De mens is zelf een antiquiteit geworden, merkte Walter Bagehot eens op. Diepgaander dan wie ook onderzocht Bagehot, mede op basis van Maine's voorwerk, de aard en consequenties van de mentale erfenis die de moderne mens verbond met zijn primitieve voorouders. Aan hem is de volgende paragraaf gewijd. Het hoofdstuk wordt afgerond met W.R. Greg, die zich, als voormalig fabriekseigenaar gewend om met arbeiders om te gaan, bijzonder veel zorgen maakte over de te snelle voortplanting van dit deel van de bevolking, dat vaak geacht werd nauwelijks uit te stijgen boven het niveau van de 'moderne wilde'. Met Greg komen we uit bij een uitgesproken pessimistische stemming, die haar oorsprong vond in de constatering dat de natuurlijke selectie op de negentiende eeuwse mens geen uitwerking meer had. Beide mannen beïnvloedden Darwin toen deze zijn *Descent of man* schreef.³¹ Ook dat verbindt hen.

BAGEHOTS ANALOGIE

Zes dochters had de eerbiedwaardige James Wilson, *Financial Secretary to the Treasury* in de liberale kabinetten van Gladstone en Palmerston en eigenaar van het invloedrijke weekblad *The Economist*. Eind 1856 was Wilson op zoek naar een aankomend redacteur voor zijn blad en, wellicht om die reden, was hij niet ongenegen een jonge bankier te ontvangen met de – door zijn dochters onuitspreekbaar geachte – naam Walter Bagehot.

Toen deze in december 1856 zijn opwachting maakte op Claverton Manor, Wilsons landhuis in de buurt van Bath, was zijn reputatie snel gevestigd. Zeker bij Wilson zelf, die de intelligente Bagehot spoedig de gelegenheid bood een aantal brieven over bankzaken in *The Economist* te publiceren. Maar niet minder bij de zes dochters, die, als we de overlevering mogen geloven, danig onder de indruk waren van de donkerharige, bebaarde jongeman met zijn rijzige gestalte en zijn vuurspuwende ogen. De oudste dochter, Eliza, zou vanaf 1858 als Mrs. Bagehot door het leven gaan.

Al vóór zijn huwelijk met Eliza werd Walter Bagehot liefdevol in de Wilson-familie opgenomen. Dat gaf hem toegang tot Wilsons indrukwekkende kennissenkring, die hij eens omschreef als *a very fine collection of public animals*.³² Daartoe behoorden Matthew Arnold, Thackeray, het Franse dier Tocqueville, Robert Lowe, Lord Grey en niet te vergeten Gladstone. Met hem zou Bagehot een zeer bijzondere ver-

standhouding opbouwen. Dit maakte Bagehot gedurende enkele jaren tot een van de invloedrijkste adviseurs van de regering in financieel-economische en politieke aangelegenheden.³³

Een solide basis voor Bagehots nationale bekendheid werd gelegd toen hij in 1860, nadat zijn schoonvader gedurende een officiële missie in India was overleden, hoofdredacteur van *The Economist* werd. Welijks zou Bagehot daarin voortaan zijn commentaren publiceren over vrijwel alle belangrijke politieke en economische gebeurtenissen die zich nationaal en internationaal voordeden. Onder zijn leiding ontwikkelde *The Economist* zich tot een periodiek dat, zowel in de Londense City als in Whitehall, toonaangevend was voor de daar heersende opinies. Ondanks de tijdrovende werkzaamheden voor *The Economist* zag Bagehot kans diverse boeken te publiceren, waarvan *The English Constitution* en *Lombard Street* het invloedrijkst waren. Maar ook *Physics and politics* (1872) – in 1867 en 1868 al gepubliceerd als vijf opeenvolgende artikelen in de *Fortnightly Review* – trok de aandacht en had, zeker in kleinere intellectuele kring, invloed als een van de eerste uitdrukkelijke pogingen om Darwins principe van de natuurlijke selectie, samen met de erfelijkheidsleer, toe te passen op de ontwikkeling van de menselijke samenleving in het algemeen en op de politiek in het bijzonder.

Walter Bagehot werd op 3 februari 1826 in Langport, Somerset, geboren, in de woonruimte boven de bank waarvan zijn vader manager was. Hoewel een plattelandsgemeente met niet meer dan 1200 inwoners, ontleende Langport aan zijn functie als haven en handelscentrum een zekere kleinstedelijke allure. Het stadje werd gedomineerd door twee families: de Stuckeys en de Bagehots. Vincent Stuckey was de eigenaar van de bank van Langport, destijds de belangrijkste financiële instelling in het westen van Engeland. De Bagehots waren sinds enkele generaties een gevestigde familie van vooraanstaande kooplieden. Toen Thomas Bagehot, de vader van Walter, in 1824 trouwde met Edith Stuckey, werd de zakelijke relatie die reeds lang tussen de beide geslachten bestond, uitgebreid tot een familierelatie.

Het hoeft, gezien deze achtergrond, geen verbazing te wekken dat Walter Bagehot werd gevormd in de beste tradities van de Engelse liberale burgerij. Zijn vader was een overtuigd aanhanger van de vrijhandelsprincipes. Nauwelijks achttien jaar oud bezocht Walter in Londen, samen met zijn vriend Richard Hutton, enkele van de tumultueuze bijeenkomsten van de *Anti-Corn Law League*.³⁴ James Wilson, zijn latere schoonvader, stond bekend als een van Cobdens bondgenoten en le-

verde, voornamelijk achter de schermen, een belangrijke bijdrage aan de vorming van de denkbeelden van het verbond.³⁵ Een fervent voorvechter van de vrijhandelsbeweging en van het politieke liberalisme is Bagehot echter nooit geweest. Zijn kenmerkende scepsis en zijn grote behoefte aan onafhankelijkheid in zijn denken, maakten dat hij zich genuanceerd en gematigd opstelde. *Laissez-faire* was naar zijn mening een gezond principe om duidelijk te maken dat de regering zich er verre van diende te houden om de zakenman voor te schrijven hoe hij zijn bedrijf moest leiden en geld verdienen. Maar tegelijk zag hij in, dat het ook een principe was dat gemakkelijk aanleiding gaf tot schadelijke overdrijving, bijvoorbeeld door degenen die beweerden dat elke vorm van nationale wetgeving ter bescherming van gezondheid en welzijn van fabrieksarbeiders uit den boze was, of die meenden dat men moest nalaten de hongerende Ierse boeren te helpen, omdat daarmee geen enkel zakelijk belang was gediend.³⁶

Al vanaf jonge leeftijd was Bagehot zich er sterk van bewust dat de samenleving niet bestond bij de gratie van groepsgevoel, maar dat er sprake was van een fragiel sociaal netwerk, dat men intact dient te houden en dat het daartoe noodzakelijk was dat de politieke leiders over moreel gezag beschikten. Vooral één, aan den lijve ondervonden, historische gebeurtenis sterkte Bagehot in zijn politieke opvattingen. In de herfst van 1851 was hij naar Parijs vertrokken in een poging om daar de teleurstellingen te boven te komen over zijn werk in Londen als advocaat, dat zijn onderzoekende geest maar weinig bevrediging schonk. Hij verbleef nog steeds in de Franse hoofdstad toen, gedurende de eerste dagen van december, president Lodewijk Napoleon, geconfronteerd met de constitutionele onmogelijkheid van een nieuwe ambtstermijn, een staatsgreep pleegde en alle macht aan zich trok. Binnen korte tijd was het Tweede Keizerrijk een feit, ondanks het verzet van de republikeinen. Dat verzet manifesteerde zich op woensdag 3 december door het opwerpen van barricades, onder andere op de boulevard St. Martin, direct onder de verbaasde ogen van Bagehot. Ter plekke bleek hem tot zijn niet mindere verrassing dat het gewone volk ertoe neigde de zijde van Lodewijk Napoleon te kiezen en dat het er in elk geval weinig voor voelde de zaak van de opposerende bourgeoisie te steunen. Die bourgeoisie, onderling verdeeld, was in de kwade geur komen te staan van jarenlang kortzichtig en ineffectief bestuur, vooral geleid door eigenbelang en niet vrij van corruptie. In de hele periode sinds 1789 had het aan politieke stabiliteit ontbroken. Geleidelijk begon bij het gewone volk de behoefte aan rust en orde naar voren te komen.

Deze verrassende wending in de opstelling van de tot voor kort zo radicale Parijse bevolking, zette Bagehot aan het denken over de vraag wat een volk brengt tot loyaliteit aan een bepaald regime en wat die loyaliteit verbreekt. Deze vraagstelling loopt als een rode draad door de zeven brieven over de staatsgreep die hij naar Engeland zond en die in januari en februari 1852 in *The Inquirer* werden gepubliceerd. In de tweede brief constateerde hij dat er vooral dankzij het dagelijkse werk, vaak hard en monotoon, van vroegere generaties “op de een of andere manier een soort sociaal netwerk” is ontstaan en dat het de primaire taak van de maatschappij is dit netwerk te behouden.³⁷ De eerste eis die het volk daarom aan een regering stelt, is dat zij ervoor zorgt dat men met werken zijn brood kan verdienen. Hieraan moet voorrang worden gegeven boven het nastreven van hogere idealen. Deze simpele les was men in Frankrijk vergeten; te veel energie werd er gestoken in de vervaardiging van grondwetten met abstracte, theoretische beginselen en van talrijke declaraties over vrijheid en gelijkheid, die in de praktijk krachteloos bleken te zijn. “Zelfs ik kan niet geloven in een regering van advocaten en krantenredacteuren”, schreef Bagehot op 7 december 1851 aan zijn moeder. De revoluties van 1848 hadden wat hem betreft het falen van *newspaper statesmen* duidelijk aangetoond. De grote politieke invloed van de pers en de intellectuele voorhoede had naar zijn mening de Franse samenleving onstabiel gemaakt, doordat bestaande zekerheden voortdurend ter discussie werden gesteld. Daarentegen had Lodewijk Napoleon zijn fundamentele taken als bestuurder – het beschermen van industrie en werkgelegenheid en het bevorderen van de welvaart – goed vervuld; hiermee was het vertrouwen van het producerende en handeldrijvende deel van de natie hersteld en de economie bloeide weer op. Hij had zich, kortom, een goed beschermer van huis en haard getoond, hetgeen ook door het gewone volk werd gewaardeerd.

In Engeland leidde Bagehots relatief positieve oordeel over het auto-cratisch bewind van Lodewijk Napoleon en zijn begrip voor diens anti-parlementaire staatsgreep tot verontwaardiging, vooral in liberale kring. Dat de meerderheid een ondubbelzinnige veroordeling van Napoleons eigenmachtige optreden verlangde, bleek wel toen Palmerston werd gedwongen tot aftreden als minister van buitenlandse zaken, omdat hij overhaast het nieuwe Franse bewind had erkend. Maar Bagehot, ver van het politiek gekrakeel in Londen, kon ongestoord komen tot een eigenzinnige, rationaliserende, analyse van de situatie in Frankrijk; een analyse die op het eerste gezicht een utilitaristische visie op de politiek lijkt te verraden, doch die bij nader inzien vooral door pragma-

tisme wordt gekenmerkt. Met dit pragmatisch oordeel maakte Bagehot zich, net als Maine in 1861 zou doen, los van het politiek idealisme dat sinds de dagen van de Franse Revolutie zo'n belangrijke rol had gespeeld en dat de dessem was in Bentham's utilitarisme. In die zin zijn de brieven over de staatsgreep een afscheid van het utilitarisme en van de ideële benadering van politieke vraagstukken die vanaf de Verlichting de boventoon had gevoerd. Daarmee verruilde Bagehot de bevoegenheid van universele idealen voor een historiserende benadering, die elk regime in zijn eigen context beoordeelde. Utilitaristisch was zijn benadering nog slechts in de meer platvloerse zin van het begrip, zoals in de passage waarin hij het berekenende in het optreden van Lodewijk Napoleon prees, toevoegend dat berekening "essentieel (is) voor een koopman en uitzonderlijk nuttig voor een staatsman."³⁸ Bagehot was tot de slotsom gekomen dat men "de grote complexe sociale machine" slechts kon begrijpen vanuit een praktische en historische benadering en niet vanuit een benadering die theoretische beschouwingen over de universele rechten van de mens als vertrekpunt koos. Daarmee toonde hij zijn desillusie over 1848: hadden de ervaringen uit dat jaar niet bewezen dat transnationale politieke waarden en remedies niet werkten en dat ongeduldige revolutionaire voorhoedes spoedig in een isolement geraakten? Politiek handelen moest aansluiten bij de nationale politieke traditie en hervormingen moesten voorzichtig, stapsgewijs, worden doorgevoerd, zodat het grote publiek ze kon begrijpen en accepteren.³⁹

Deze noties zouden niet meer uit Bagehots politieke denken verdwijnen. Daarbij had hij, vermoedelijk gevoed door zijn Parijse ervaringen, een scherp oog voor het irrationele in de politiek. In *The English Constitution* (1867) beargumenteerde hij uitvoerig dat de mystiek van het – met religieuze sancties omgeven – koningschap, leidend tot een irrationele eerbied van de laagste klassen voor het koningshuis, de monarchie tot een nuttige institutie maakte: de pracht en praal van het koningschap leidden de aandacht af van de gewone politici die, profiterend van de loyaliteit die de massa tegenover de koning voelde, zich betrekkelijk ongestoord konden concentreren op het dagelijkse politieke zakendoen, daarmee de werkelijke macht uitoefenend. Zo bracht Bagehot de bij uitstek pragmatische conceptie van de politiek als efficiënt bedrijf – een bedrijf dat werd geleid door de gegoede middenklasse – in verbinding met de nationale traditie van de Britse monarchie. Hij zag het als een nationaal kenmerk van Engeland dat het gezag er voortkwam uit het ontzag voor de monarch en de adel en dat dit

gezag door min of meer professionele politici werd benut om, doorgaans zonder al te veel tegenwerking door het volk, te kunnen regeren. En hij achtte het in overeenstemming met dit op ontzag voor waardigheid gebaseerde systeem dat de nieuwe aristocratie, bestaande uit zakenlieden en intellectuelen, toegang zou krijgen tot het House of Lords.⁴⁰

In 1848 hadden, vrijwel gelijktijdig, in diverse Europese landen vooruitstrevende groeperingen een doorbraak proberen te forceren, waarbij zij zich lieten leiden door grotendeels dezelfde politieke opvattingen, door universele idealen. En toch bleek de uitkomst in elk land verschillend. Bagehot trok daaruit de conclusie dat het nationale karakter de belangrijkste factor is in de politiek en dat het absurd is te menen dat dezelfde instituties, gestoeld – zoals het utilitarisme wilde – op universele ethische principes, op verschillende landen, verschillende volkeren, kunnen worden overgeplant.

Het was deze conclusie die Bagehot ertoe bracht om in zijn filosoferen over de politiek aansluiting te zoeken bij de etnologie, de antropologie en van daaruit bij de biologie. Elke nationale cultuur had een eeuwenlang ontwikkelingsproces doorgemaakt, waarin diepgewortelde nationale tradities en eigenschappen ontstonden. Daarmee moest men bij het analyseren van de politieke problemen van een land en het aanbrengen van politieke oplossingen terdege rekening houden. Dat Bagehot deze denkrichting insloeg, kan waarschijnlijk mede worden teruggevoerd op de invloed van zijn oom, James Prichard, een van de pioniers van de antropologie, met wie Bagehot van jongsaf regelmatig contact had. In de jaren onmiddellijk voorafgaand aan het schrijven van *Physics and politics* kwam daar de invloed bij van Henry Maine (wiens *Ancient law* Bagehot zeer bewonderde), van Lubbock, McLennan, Tylor en Huxley.⁴¹

Wat bij Bagehots *Physics and politics* meteen opvalt is de ondertitel: “Gedachten over de toepassing van de principes ‘natuurlijke selectie’ en ‘erfelijkheid’ op de politieke samenleving.” Natuurlijk was het Bagehot er niet om te doen de toekomstige historici van het sociaal-darwinisme een niet te missen vingerwijzing te geven over de oorsprong van zijn denkbepelden. Wat hij kennelijk wilde, was om bij zijn lezers op directe wijze de boodschap over te brengen dat Darwins theorie ook voor een beter begrip van de politiek waardevol was. En hij maakte er geen geheim van dat hij rechtstreeks naar analogie van de natuurlijke-selectie-theorie redeneerde:

...net zoals elke grote wetenschappelijke conceptie de neiging heeft om haar grenzen te verleggen en bruikbaar te zijn voor het oplossen van

problemen waaraan men niet dacht toen ze werd gevormd, zo kan ook in dit geval wat louter ten behoeve van de geschiedenis van de dieren naar voren werd gebracht [nl. de theorie van de natuurlijke selectie – CH] met een aanpassing in de vorm, maar met dezelfde essentie, worden toegepast op de menselijke geschiedenis.⁴²

Bagehot was er zich zeer sterk van bewust dat in zijn eeuw op geen enkel terrein waarop het menselijk vernuft zich manifesteerde, zo'n grote vooruitgang was geboekt als in de fysische wetenschappen. En dat vervulde hem, als beschouwer van economie en politiek, met een zekere jaloezie. Zou het niet mogelijk zijn om ook op die twee terreinen van menselijk handelen, net zoals de geologen de aardkorst ontleedden, in de diepere lagen van de menselijke historie en prehistorie de neerslag te vinden van de oorzaken – de nog altijd werkende, uniforme, oorzaken – die het doen en laten van de mens kunnen verklaren? Dan zouden dus de wetmatigheden die het handelen van de moderne mens bepalen, gezocht moeten worden in de primitieve samenlevingen. Dit is wat de antropologen geloofden en Bagehot met hen. Maar hij ging verder, door het bestaan te veronderstellen van bepaalde fysieke oorzaken die, via de erfelijkheid, generatie met generatie verbonden en tot vooruitgang leidden.⁴³ Hij had Darwin nodig om zijn redenering sluitend te maken.

Bagehot betwijfelde niet dat in de vroege geschiedenis van de mens natuurlijke selectie een belangrijke rol had gespeeld: “De sterksten moordden de zwaksten uit waar ze maar konden.” Daarbij bleek spoedig dat degenen die zich organiseerden in een soort stam- of staatsverband, hoe primitief ook, superieur waren in de strijd. Het was dus van levensbelang om mensen ertoe te brengen zich aan bepaalde gemeenschappelijke regels (een soort wet, een primitief rechtsstelsel) te houden en zich zo te onderwerpen aan het algemeen belang. Maar hoe konden, vanuit een oersituatie waarin iedereen tegen iedereen vocht, mensen ertoe worden gebracht zich aan bepaalde regels te onderwerpen? Daarvoor was volgens Bagehot om te beginnen nodig dat één van de individuen autoriteit uitstraalde, indruk maakte, zich gezag verwierf en dit gezag door uiterlijke tekenen van waardigheid ten toon spreidde. Dit was het principe van *deference and dignity* dat Bagehot zowel aan het werk zag in de vroege geschiedenis van de arische stammen met hun machtige koningen, alsook in de Victoriaanse monarchie van zijn eigen tijd. Maar terwijl in de moderne samenleving de sociale instincten die samenbinden erfelijk gegeven waren, moesten in de primitieve samenleving die instincten nog gevormd worden. Dat gebeurde door-

dat de individuen die het meeste respect afdwongen – de leider en de elite waarmee hij zich omgaf – regels stelden en de gehoorzaming daaraan afdwongen. Zodoende vormde zich een beschermende ‘korst van gewoonterecht’ en werd er een *hereditary drill* tot stand gebracht, die steeds de basis is geweest van de verschillende beschavingen. De mens heeft zodoende, zoals Bagehot het uitdrukte, zijn eigen domesticatie tot stand gebracht, waarbij de stammen die het best ‘getemd’ waren de sterksten bleken te zijn in de strijd om te overleven, omdat zij de meeste coherentie vertoonden, hetgeen hen een voordeel gaf ten opzichte van minder samenhangende stammen.⁴⁴ De sociale instincten kwamen voort uit ongelijkheid (het ontzag voor een sterke leider en zijn elite) en uit strijd: “De beschaving ontstaat omdat een begin van beschaving een militair voordeel is.” Het was de gereguleerde samenleving die overleefde door anderen te verslaan en te onderwerpen. Dit is het darwinistische aspect van Bagehots theorie, een analogie van de strijd om het bestaan tussen de soorten.⁴⁵

Maar Bagehot vermengde de darwinistische elementen in zijn redeneringen met de lamarckistische veronderstelling dat verworven eigenschappen langs erfelijke weg konden worden doorgegeven. Het wezen van de maatschappelijke organisatie, namelijk de sociale instincten die samenbinden, heeft de mens volgens hem langs de weg van de biologische erfelijkheid van zijn voorouders meegekregen. De maatschappij zit als het ware in ons zenuwstelsel. Bagehot wist niet precies hoe deze erfelijkheid werkte. Hij veronderstelde dat er een transmissie plaatsvond via het zenuwstelsel, waardoor de gecultiveerdheid van de ouders in belangrijke mate overging op de kinderen. Hij geloofde dus dat de geest rechtstreeks invloed had op het zenuwstelsel, dat in zekere mate plooibaar, kneedbaar, was zodat er via het zenuwstelsel culturele verworvenheden konden worden doorgegeven aan het nageslacht. Het mentale kreeg een fysieke vorm (aangepast zenuwstelsel) om daarna opnieuw mentaal te worden.⁴⁶

Ondanks het proces van zelf-domesticatie door de zichzelf temmende mens en de selectieve voordelen die dit bood, bleven er, ook in de geestelijke gesteldheid van de moderne mens, primitieve restanten aanwezig die als een schaduw over zijn ziel vielen. Het was de erfenis van het wilde en zelfs dierlijke verleden. Binnenin het ontwikkelde brein huisde een “bruut brein”, zoals de crimineel-antropoloog Henry Maudsley het uitdrukte.⁴⁷ Het was de zetel van het onbedachtzame, nerveus-overhaaste gedrag van de opgejaagde diermens, die alleen door de pure snelheid van zijn handelen kon overleven. En tegelijk was

het de oorzaak van de vaak nog ergerlijke traagheid van de menselijke geest, die zich slechts met kruipende geleidelijkheid ontwikkelde van bestiaal instinct tot humaan intellect. Doordat moderne samenlevingen de menselijke aard hadden geërfd die superieur was gebleken in barbaarse tijden, waren ze opgezadeld met een mensdom dat lang niet in alle opzichten voldoende geëvolueerd was voor het moderne geciviliseerde leven.

Hoewel alle mensen de sporen van hun vroege voorgeschiedenis met zich meedroegen, moest men niet over het hoofd zien, benadrukte Bagehot, dat elke groep (volk of ras) zijn eigen specifieke evolutionaire historie had en dus ook een eigen, uniek, ensemble van geërfde eigenschappen vertegenwoordigde. Daardoor varieerden volken en bevolkingsgroepen zozeer in hun moreel besef dat het zinloos was om uit te gaan van universele politieke en ethische principes, die voor alle volken golden. Elk politiek systeem moest als een maatkostuum aansluiten op het unieke nationale karakter van een volk of ras, op de specifieke kenmerken van de groep. Evenals een deel van zijn tijdgenoten was Bagehot van mening dat het vooral de lagere klassen, net als de primitieve bewoners van achtergebleven gebieden, aan voldoende moreel besef ontbrak. “We hebben in een omvangrijke samenleving als Engeland massa’s mensen die nauwelijks beschaafder zijn dan de meerderheid van tweeduizend jaar geleden”, stelde hij en raadde de lezer die dit niet geloofde aan om maar eens goed naar zijn keukenpersoneel te kijken!⁴⁸

Ook de oorsprong van de nationale aard, bijvoorbeeld van de Engelsen of de Fransen, lag volgens Bagehot in de vroegste samenlevingen. Bepaalde eigenschappen van een dominant individu of een dominante groep werden maatgevend voor de andere leden van de gemeenschap. De noodzaak om zich aan te passen aan de omstandigheden betekende in dit geval de noodzaak om de eigenschappen van het dominante individu of de dominante groep te imiteren. Zo ontstond er een model van gewoonten, van normen en waarden, dat, bij navolging, tot succes leidde. Wat succes had werd steeds weer geïmiteerd en, omgekeerd, wie succes wilde hebben moest zich conformeren aan de heersende mores. Bagehot redeneerde ook hier weer naar analogie van de evolutietheorie en maakte daar allerminst een geheim van. Wie zich niet conformeerde raakte in onmin of vergetelheid, dat wil zeggen: had geen succes of, sterker nog, overleefde niet. Hier was, stelde Bagehot nadrukkelijk, het biologische principe van de eliminatie van het zwakke en onaangepaste aan het werk, evenals de biologische regel dat wat veelvuldig in gebruik is sterker wordt en wat weinig of niet wordt ge-

bruik afzwakt en uiteindelijk gedoemd is te verdwijnen. Zo komt het dat in een samenleving een bepaalde stijl overheerst en dat concurrerende stijlen, die niet zijn aangepast aan de overheersende mores, afsterven.⁴⁹ Wélke stijl, wélke karaktereigenschappen en gebruiken gaan overheersen is afhankelijk van het toeval, namelijk van de uitkomst van de strijd tussen individuen gericht op het verwerven van een dominante positie. De overwinnaars van die strijd spreiden daarna als het ware hun aard en hun stijl uit over de hele gemeenschap en bepalen de norm waaraan anderen zich hebben te conformeren. De rol die Bagehot hier toebedeelde aan het toeval is vergelijkbaar met de functie van het toeval bij Darwin. En de nadruk die Bagehot erop legde dat de nationale aard van een volk en de stijl van een bepaalde periode slechts langzaam en heel geleidelijk verandering ondergingen, doet denken aan Darwins overtuiging dat de evolutie met kleine stapjes, gradueel, verloopt.

Het imitatieprincipe dat Bagehot gebruikte bij zijn verklaring van de nationale aard en van de culturele stijl en dat hij aan Huxley ontleende, legde een groot gewicht op de voorbeeldfunctie van dominante figuren. Hij kwam hiermee in de buurt van het heroïsme of de ‘grote-mannen-geschiedenis’ van de door hem bewonderde Carlyle. Bagehots sociaal-darwinisme was niet van de collectivistisch-rationale soort, maar individualistisch-heroïsch van aard. Bij hem draaide de natuurlijke selectie *in politicis* om Het Grote Voorbeeld van het dominante individu – eventueel omgeven door een elite van medestanders –, de baas die anderen door zijn succes ertoe bracht zich aan zijn waarden te conformeren, geestverwanten patronerend en tegenstanders vervolgend. Collectiviteiten als natie, volk en ras speelden bij Bagehot wel een rol, maar dan als afgeleiden van sterke individuen, niet als op zichzelf staande grootheden.⁵⁰

Dat er bij Bagehot geen sprake was van racisme blijkt vooral uit zijn stelling dat de vermenging van rassen in de geschiedenis vaak een voordeel is gebleken. Het pessimisme van Gobineau die, als heraut van een ondergaande aristocratie, in de zich steeds herhalende raciale vermenging van de overwinnaars met de overwonnenen het mechanisme van een onophoudelijke degeneratie zag, werd niet door Bagehot, de vertegenwoordiger van een zelfbewuste burgerij, gedeeld. Hij meende, zich baserend op De Quatrefages, dat de vermenging van twee rassen soms tot een verbetering van raciale en karakterologische kenmerken kon leiden; en wanneer een kruising tot een slechter ras leidde, zou dit vanwege de natuurlijke selectie betrekkelijk snel weer verdwijnen. Ook meende Bagehot dat een land met een mengeling van rassen le-

vendiger was, dus we mogen concluderen dat hij het ideaal van nationale raszuiverheid niet deelde.⁵¹

Niettemin, geheel vrij van raciale vooroordelen was Bagehot bepaald niet. Het stond voor hem vast dat de verschillende rassen ongelijk van kwaliteit waren en dat de Ariërs een bevoordeeld ras waren, zoals bleek uit hun superieure, op vrije gedachtenwisseling berustende, regeringsvorm. En hij was, als zovele van zijn tijdgenoten, behept met een mede op raciale gronden berustend Engels superioriteitsbesef. Dat de Britse overheersing van India daar niet tot grote vooruitgang had geleid, kwam volgens hem doordat er in dit geval sprake was van een te groot verschil tussen een hoogbeschaafd ras (de Engelsen) en een laagbeschaafd ras (de Indiërs). De Engelsen waren te ver boven de Indiërs verheven om nog als navolgbaar voorbeeld te kunnen dienen. En aan de superioriteit van de Engelse kolonisten in Australië kon evenmin twijfel bestaan: “De Engelsen bezitten niet alleen betere machines..., maar zijn ook zelf betere machines.” Wanneer het verschil tussen twee rassen te groot was, kon er bij vermenging geen morele assimilatie plaatsvinden. De halfbloed die werd geboren uit de gemeenschap van een Engelsman met een Hindoe-vrouw, leefde volgens Bagehot niet alleen raciaal tussen twee werelden, zonder bij een van beiden te behoren, maar was ook in moreel opzicht thuisloos; hij miste de bij beide culturen behorende aangeboren opvattingen over discipline en orde.⁵²

Ook wanneer Bagehot zijn gedachten liet gaan over de reden dat de ene natie vooruitgang kende, terwijl de andere slechts eeuwenlange stagnatie vertoonde, kwam hij tot denigrerende uitspraken over niet-westerse volken. Hij verkondigde de onder antropologen in zijn tijd tamelijk gangbare opvatting dat ‘wilden’ niet in staat waren vooruitgang te boeken; de eigentijdse ‘wilden’ waren in Bagehots ogen inferieure mensen, die zich uitsluitend hadden weten te handhaven in afgelegen streken, omdat ze daar geen mededingers hadden. Zelfs de oermens achtte hij nog superieur aan de ‘moderne wilde’.⁵³

“Slechts enkele naties, en wel die van Europese oorsprong, kennen vooruitgang...”, constateerde Bagehot. Stagnatie was de regel, vooruitgang de uitzondering. Het zich voordoen van deze uitzonderlijke vooruitgang meende hij te kunnen verklaren uit een drietal “wetmatigheden, of bijna-wetmatigheden”, waarbij opnieuw natuurlijke selectie een belangrijke rol speelde. Allereerst: in elke fase van de wereldgeschiedenis kwam het er gewoonlijk op neer dat de sterkste naties de overhand kregen op de andere en doorgaans waren de sterkste naties ook de beste. In de tweede plaats kregen in elke afzonderlijke natie

meestal die karakter-types de overhand die onder de gegeven omstandigheden het meest aantrekkelijk waren en dat waren als regel de beste, meest succesvolle, types. Beide processen betekenden dat er werd gewedijverd. Daarbij was het slechts bij uitzondering zo – en dat is de derde (semi)-wetmatigheid – dat er van buitenaf krachten optraden die beide processen intensiverden; alleen in het invloedrijkste deel van de wereld, voegde hij toe, namelijk het westen, was dit laatste het geval. Bagehot meende hier stellingen bij de hand te hebben, en sprak dat ook uit, die in hun wetmatige uitwerking vergelijkbaar waren met het fysische verschijnsel van de natuurlijke selectie.

De nog levende primitieve volken bleven steken op het allerlaagste niveau, waarbij ze, op volstrekt passieve, initiatiefloze wijze volstonden met het imiteren van de al generaties lang bestaande, door de leider gesanctioneerde gebruiken. De stamleden gedroegen zich dan ook allemaal eender, zonder individuele eigenschappen: “Wanneer men één Vuurlander heeft gezien, heeft men alle Vuurlanders gezien...”⁵⁴ Overigens, Bagehot is nooit op Vuurland geweest, Darwin wel.

Ook de Oosterse culturen (China, Japan, India) moesten volgens Bagehot, hoewel ze een hoger niveau hadden bereikt dan de primitieven, worden beschouwd als *arrested civilisations*, die krampachtig vasthielden aan eeuwenoude culturele verworvenheden. Alleen de landen die vrije concurrentie kenden, die open discussie toelieten en die daardoor het optreden van variaties mogelijk maakten, mochten zich in vooruitgang verheugen. De grote fout van statische culturen was dat ze hun burgers dwongen zich te conformeren aan de culturele traditie, waardoor ze het ontstaan van variëteiten in gedrag onmogelijk maakten en dus zondigden tegen de evolutie, die juist het optreden van kleine variaties nodig had. De vooruitgang, in het relatief geringe aantal landen waar deze zich wél voordeed, ontplooidde zich heel geleidelijk, met kleine stapjes, zoals ook bij de biologische evolutie het geval was. Een onherroepelijk gevolg van deze concentratie van de vooruitgang bij enkele landen was dat ook de militaire gevechtskracht, die als gevolg van de vooruitgang constant was gegroeid, geconcentreerd was geraakt bij een gering aantal beschaafde landen. “De oorzaak van deze militaire groei is bijzonder duidelijk. De sterkste natie heeft steeds weer de zwakkere overwonnen.” De oorlogen tegen de Boeren, die Bagehot door zijn vroegtijdige dood – in 1877 op eenenvijftigjarige leeftijd – niet meer meemaakte, zorgden voor een akelige scheur in dit harnas van Brits zelfvertrouwen. Maar voorlopig kon Bagehot nog onbezorgd beweren: “De barbaren zijn niet meer zozeer verslagen concurrenten; ze zijn helemaal geen concurrenten meer.”⁵⁵

Zoals uit dit standpunt al duidelijk wordt, deelde Bagehot niet de opvatting van andere (latere) sociaal-darwinisten dat de moderne cultuur, door het neutraliseren van de natuurlijke selectie, de mens verzwakt had. Net zoals we in onze eeuwenlange strijd om te overleven immuun zijn geworden voor diverse ziekten, zijn we ook immuun geworden voor de weekmakende invloed van de culturele (en sociale) verworvenheden. We hebben ons aan dergelijke invloeden aangepast en ze daarmee weten te neutraliseren. Als voorbeeld voerde Bagehot aan dat, ondanks het mondaine stadsleven, de grote steden in diverse landen massa's jonge mannen konden leveren waar men, met wat oefening, goede en dappere soldaten van kon maken.⁵⁶ Een ominieuze uitspraak: 1914 zou het bewijs leveren.

Juist de primitieve volken waren het volgens Bagehot die kwetsbaar bleken voor zowel moderne ziektes, als de verlokkingen van de moderne cultuur. Overigens sloot hij zeker niet uit dat ook in westerse landen de cultuur kon leiden tot het verlies van "een flinke portie harde mannelijkheid" door haar "verwijvende" invloed. Maar over de hele linie meende hij dat de moderne mens naar alle waarschijnlijkheid sterker was dan de mens uit de Oudheid. Dat kwam omdat de moderne mens, als deel van zijn innerlijke erfgoed, nog steeds "de wilde inwendige krachten die op oorlog uit zijn" bij zich droeg, terwijl hij door het langdurige aanpassingsproces dat zijn voorouders hadden doorlopen erfelijk nog eens extra was gesterkt.⁵⁷

De menselijke neiging tot overhaaste agressie was volgens Bagehot het gevolg van het feit dat in de loop van de evolutie steeds degenen die het snelst handelden hun vijanden wisten te doden en dus de overwinnaars waren die voor de meeste nakomelingen zorgden. Er was op die manier geleidelijk een "erfelijke barbaarse impuls" tot onbedachtzaam agressief handelen in ons innerlijk gecumuleerd. Dat was in de moderne oorlog, waar het aankwam op berekening, eerder een nadeel dan een voordeel, redeneerde Bagehot en hij voegde eraan toe dat men in de moderne tijd militairen nodig had zoals Von Moltke, die, op sluwe afstand en met een koel hoofd, het dodelijke schaakspel met zijn tegenstander speelde.

Hoewel de aangeboren neiging tot militant gedrag nog te vaak in de weg stond aan een hogere, beschouwelijke levenswijze, waren de meeste krijgshaftige eigenschappen die een oorlog in de mens naar voren bracht in principe goed, meende Bagehot. Dat steeds de meest begunstigde strijders wonnen, was dé manier waarop de goede eigenschappen, die een succesvolle beschaving nodig had, voortgeplant

werden en behouden bleven in het nageslacht. Een volk dat dergelijke ‘martiale deugden’ in voldoende mate bezat, beschikte daarmee volgens hem over een militair voordeel in ‘de wedloop van de naties’. En wanneer dergelijke deugden een natie de overwinning brachten, was dat de premie die de natuur gaf aan die nationale karaktereigenschappen die het verdienden om te overwinnen.⁵⁸

Het was Bagehots bedoeling om *Physics and politics* nog uit te breiden met een onderdeel waarin hij het model dat hij voor de politieke evolutie had gebruikt, ook zou toepassen op de economie. Maar dat kwam er niet van, zeker niet toen zijn gezondheid hem in de steek begon te laten. Vanaf zijn studententijd was hij geïnteresseerd geweest in de politieke economie in de lijn van Smith, Ricardo en Mill. Hij, de bankier, wilde van de economie een praktische wetenschap maken, een leidraad voor maatschappelijk nuttig economisch handelen. Om dat te kunnen doen, wilde hij de economische ordening, net als de politieke ordening, verklaren op grond en naar analogie van de fysische werkelijkheid.⁵⁹ Welke benadering hem daarbij vermoedelijk voor ogen stond, kan worden afgeleid uit *Lombard Street* (1873), zijn analyse van de Londense geldmarkt, waarin de volgende passage voorkomt:

De rauwe en vulgaire structuur van de Engelse handel is het geheim van zijn levenskracht: want daarin schuilt ‘de neiging tot variatie’ die, in het sociale zowel als in het dierlijke koninkrijk, de grondslag van de vooruitgang is.⁶⁰

Bagehot bedoelde dat de Engelse handel sterk gedemocratiseerd was en dat dit volkse karakter de economie dynamisch maakte: rijke en gevestigde handelsfamilies kregen niet de gelegenheid om op hun lauweren te rusten, zij dreigden voortdurend verdrongen te worden door *the dirty crowd of little men* die hun eigen plaats onder de zon opeisten. De implicatie was dat deze voortdurende bestaansstrijd, net als in de natuur, door selectie tot variatie en daarmee tot toenemende kracht leidde.

Omdat Bagehot de politiek en de economie, naar het voorbeeld van de biologie, op natuurwetenschappelijke wijze wilde bestuderen, kan men hem, in de ruime zin van het woord, een positivist noemen. Maar hij was geen volgeling van Comte en hij verweet de comtisten, die ook in Engeland sektarische neigingen hadden, dat ze zeloten waren, erop gebrand om iedereen aan hun leerstellige opvattingen te conformeren. Dit steriele comtisme hield voor Bagehot hetzelfde gevaar van culturele stagnatie in als bijvoorbeeld het confucianisme in het Oosten: het maakte, door zijn doctrinaire karakter, discussie onmogelijk en voor

Bagehot stonden discussie en variatie (in evolutionaire zin) op één lijn.⁶¹

Invloed is vaak een mysterieuze zaak, maar niet altijd. Soms is het helder wie door wie beïnvloed werd. Zelfs een niet bijzonder diepgaande analyse van de gedachtengang in *Physics and politics* maakt al duidelijk dat Darwins theorie daarvoor op diverse plaatsen model heeft gestaan. Het is aannemelijk dat het boek, zonder Darwin, nooit geschreven zou zijn. De enorme indruk die Darwin op zijn tijdgenoten maakte, dwong sommigen er bijna toe om zich rekenschap te geven van de betekenis die zijn theorie voor hun eigen vakgebied kon hebben. Bagehot was een van de eersten die dit magnetisme van Darwins theorie niet alleen onderging, maar erdoor geïnspireerd werd tot een analoge theorie in de sociale sfeer. Hij was zeker niet de enige die in deze richting gedreven werd. Velen in de culturele kring waartoe hij behoorde hadden vergelijkbare gedachten: Leslie Stephen, Henry Maine, Francis Galton, Herbert Spencer, Frederick Harrison, John Seeley, William Greg, Charles Pearson, George Lewes. Bagehot kende ze allemaal en was met de meesten bevriend; Greg was zijn zwager. Bagehot had bovendien toegang tot enkele hoofdrolspelers in het evolutiedebat: hij kende Huxley en – zoals gezegd – Spencer en was bevriend met Joseph Hooker en John Lubbock.⁶²

Opmerkelijk is dat Bagehots geschriften zo'n grote reputatie hadden bij diverse politieke kopstukken: bij Arthur Balfour, bij James Bryce die *Physics and politics* een ontdekkingsreis noemde, bij Woodrow Wilson die een bewonderend artikel over hem schreef.⁶³ Gladstone beschouwde hem als een vertrouweling en raadgever, vooral op monetair gebied. Als gematigd liberaal met een nogal conservatieve signatuur, was Bagehot voor al deze politici iemand die goed bij hun opvattingen aansloot, maar die tegelijk, door zijn antropologische, biologische en bovenal evolutionistische benadering van politieke vraagstukken, nieuwe perspectieven voor hen opende. Iemand die, als hoofdredacteur van *The Economist* en schrijver van de hoofdartikelen daarin, een opinieleider was die jarenlang de politieke en economische vraagstukken van de dag becommentarieerde en die aan de evolutiebiologie een politieke dimensie toevoegde.⁶⁴

Physics and politics werd in boekvorm pas gepubliceerd in 1872, het jaar na Darwins *Descent of man*. Maar Darwin had, voordat hij zijn *Descent* schreef, de vijf artikelen gelezen waaruit Bagehots boek was samengesteld en die hij vanaf november 1867 had gepubliceerd in *The Fortnightly Review*. Darwin noemde deze artikelen 'opmerkelijk' en

nam Bagehots denkbeelden over het ontstaan van sociale coherentie in primitieve stammen en over het voordeel dat het hebben van enigerlei vorm van regering opleverde in de strijd om het bestaan, over. En ondanks zijn uiterst felle afkeer van de slavernij, aanvaardde hij expliciet Bagehots stelling dat dit instituut in vroeger tijden een nuttige functie had vervuld. Maar Darwin beschouwde Bagehot dan ook als een autoriteit, die hij diverse keren citeerde.⁶⁵ Die autoriteit had echter aange-toond dat de theorie van natuurlijke selectie, als het om de sociale evolutie ging, slechts een gedeeltelijke verklaring opleverde. Het lamarckisme was nodig om met name de morele en intellectuele evolutie van de mens te verklaren. Darwin zelf koos in grote lijnen voor dezelfde weg toen hij in *Descent* sprak over de “transmissie” via een nog onbekend erfelijkheidsmechanisme van gewoontes, moed, intelligentie, maar ook van geestesziekte en verslechterde mentale vermogens.⁶⁶

DE ANTITHESEN VAN WILLIAM RATHBONE GREG

Hals over kop moest de jonge student William Greg zijn geliefde Edinburgh, het trotse Athene van het noorden, verlaten. Het was 1829, einde maart. Nauwelijks twintig jaar jong, diende hij in het Engelse Bury de leiding over te nemen van een van de fabrieken van zijn vader, een *cotton king* uit Manchester. De overgang van het relatief beschutte studentenleven naar de rauwe industriële werkelijkheid moet groot zijn geweest. Met een mengeling van verbijstering en elitaire ironie constateerde Greg zo’n zeven weken later: “Ik heb hier de leiding over een immense industriële onderneming, die werk biedt aan ongeveer 600 mensen, vermoedelijk de grootste barbaren die er buiten Afrika & Australië te vinden zijn – zodat ik een breed onderzoeksveld vóór me heb voor filosofische experimenten in de vervolmaakbaarheid van de menselijke Natuur.” Bury leek hem een plek die van elk ethisch besef, van elke vorm van deugdzaamheid, verstoken was. “Ik kwam hier vol van filantropische visioenen & plannen, om het verstand te verlichten & het karakter te zuiveren van de mensen die onder mijn hoede waren geplaatst, maar dit alles ging in rook op door de ontluisterende werking van een veertiendaags verblijf in hun midden.”⁶⁷

Niettemin, hij was een echt kind van de Verlichting en zijn idealen verwaterden minder snel dan hij zelf dacht. Aan het einde van het jaar liet hij een vriend weten dat hij actief betrokken was geraakt bij de oprichting van een *Mechanics’ Institution* in Bury. Wekelijks gaf hij daar, voor honderden toehoorders “uit alle klassen”, gratis lezingen over geografie, zich verheugend over de “glinsterende ogen & lachende ge-

zichten” die zijn betogen geboeid volgden. Het was “een hoopvol experiment”, al moest hij erkennen dat de meeste van dergelijke instituten die elders waren gesticht, op dood spoor waren geraakt.⁶⁸ Zo balanceerde hij tussen jeugdig optimisme en een vroeg-oud pessimisme. Zijn latere ontgoocheling liet zich, tussen de regels van zijn hectisch bestaan, al vermoeden.

Kwam het doordat hij zijn studie vroegtijdig moest afbreken? Feit is dat Greg nooit is uitgegroeid tot een wetenschappelijk onderzoeker van formaat. In dit opzicht bleef hij ver achter bij zijn jaargenoot Charles Darwin, die in Edinburgh blijk gaf van een redelijk consistente belangstelling voor natuurhistorische onderwerpen en een al even consistente afschuw van bloed, wat hem ertoe bracht zijn studie medicijnen vaarwel te zeggen. Greg daarentegen fladderde zijn hele leven van het ene naar het andere onderwerp, van de ene naar de andere discipline. In zijn studententijd raakte hij bijzonder geïnteresseerd in de frenologie, destijds een veelbesproken onderwerp, vooral in radicale kringen in Edinburgh, waar een plaatselijke advocaat, George Combe, zich manifesteerde als belangrijkste representant van deze materialistische opvatting die de schedelvorm bepalend achtte voor iemands mentale capaciteiten.⁶⁹ Gregs beveling voor de frenologie duurde echter niet lang en korte tijd later stortte hij zich op de geschiedfilosofie, gelijktijdig – zoals gezegd – lezingen over geografische onderwerpen houdend en trachtend zijn werk als fabrikant te combineren met extensieve intellectuele ondernemingen. Zijn publicaties omspannen, behalve de genoemde terreinen, de economie, de godsdienstfilosofie, de natuurfilosofie en talrijke sociaal-politieke onderwerpen. In een brief schreef hij eens kenmerkend dat hij op het punt stond zich te gaan bezighouden met fysiologie en anatomie “zoals ik meestal doe in de zomer”, en dat hij zich vervolgens in de herfst weer op de geschiedenis zou storten.⁷⁰

Anatomie in de zomer, geschiedenis in de herfst. Deze deels amateuristische, deels journalistieke, benadering van de wetenschap, die niet ongewoon was in die tijd, treft men bijvoorbeeld ook aan bij de vroege evolutionist Robert Chambers. Greg was een bekwaam en vlot schrijver en hij had een scherpe neus voor interessante thema's. Dat bleek al in zijn studententijd. Nadat hij in november 1826 was toegelaten tot de *Plinian Society* (een kleine studentensociëteit die, in een kelderruimte van de universiteit, lezingen en discussies over natuurhistorische onderwerpen organiseerde)⁷¹, ontpopte Greg zich daarbinnen spoedig als een van de meest actieve leden. Hij hield er ten minste zes lezingen; van drie ervan staat vast dat Darwin, die op dezelfde dag lid was ge-

worden, ze bijwoonde. Het belangrijkste thema dat ze behandelden, de instincten en mentale vermogens van dieren, zou Charles bijna levenslang bezighouden. Of het horen van Gregs betogen hem inspiratie gaf, weten we niet. Volgens de notulen van de derde lezing, probeerde Greg daarin aan te tonen “dat de lagere dieren over elke geestelijke functie & neiging van de menselijke geest beschikken.”⁷² Het lijkt dus verantwoord te concluderen dat Greg al vroeg, net als Darwin, nadacht over de evolutionaire continuïteit tussen mens en dier.

Maar ook aan dit onderwerp hield hij niet vast. Nooit schroomde hij om specialistische terreinen te betreden waarop hij geen expert was. Een voorbeeld is zijn *Creed of Christendom* (1851) dat, geïnspireerd door de historische bijbelkritiek van de Duitse theoloog David Friedrich Strauss, grote vraagtekens plaatste bij de ‘orthodoxe’ opvatting dat het Evangelie de letterlijke weergave van de woorden van Jezus was. Het was een van Gregs meest succesvolle boeken; George Eliot schreef er een lovende recensie over, waarin ze het aanbeval voor lezers die naar een nieuwe vrijheid zochten in hun religieuze denken, maar waarin ze ook duidelijk maakte dat Greg als geleerde niet op één lijn kon staan met zijn Duitse voorbeelden.⁷³ Hij ontpopte zich primair als een popularisator van de wetenschappelijke resultaten van anderen, waarmee hij voortging op de weg die hij als jong ondernemer was ingeslagen met zijn lezingen voor het *Mechanics’ Institution* in Bury. Het lijkt het lot van popularisatoren te zijn dat zij, dankzij hun publicaties, bij leven een grote bekendheid hebben, maar later in vergetelheid raken. Dit is precies wat er met Greg gebeurde, zijn naamsbekendheid in de Victoriaanse tijd was veel groter dan men op grond van zijn huidige reputatie zou vermoeden.

Pas het verschijnen van *The descent of man* zorgde voor een hernieuwde kennismaking tussen Darwin en Greg. In dit boek had Darwin nadrukkelijk verwezen naar een artikel dat Greg in september 1868 had gepubliceerd: *On the failure of ‘natural selection’ in the case of man*. Hij noemde Greg in één adem met Wallace en Galton als degenen op wie hij zijn visie op de rol van natuurlijke selectie in beschaafde naties baseerde.⁷⁴ Op 14 maart 1871, nog volop bezig met het zorgvuldig en met “diepe belangstelling” doorlezen van *Descent*, schreef Greg een brief aan Darwin, waarbij hij hem ter informatie een aantal van zijn geschriften aanbod, onder andere over aanwijzingen voor het bestaan van moreel besef bij dieren, het thema dat hem ook in Edinburgh al had beziggehouden. Verder maakte hij Darwin, om de een of andere reden die wij niet kennen, deelgenoot van zijn opvatting dat uit bestudering van

een groot aantal Ierse schedels, afkomstig van twee oude begraafplaatsen bij Killarney, kon worden vastgesteld dat “de Ieren *altijd* kinderen zijn gebleven, of meer dan wij gelijken op de lagere dieren”.⁷⁵ Uit bepaalde formuleringen die Greg hierbij gebruikte, kan worden afgeleid dat hij Darwin kort daarvoor reeds over beide onderwerpen had gesproken. In een andere brief refereerde Greg opnieuw aan een ontmoeting die hij had met Darwin en waarin deze met hem sprak over de degeneratie van de Franse militair, gezien diens afnemende lengte (een bekend thema zo kort na de Franse nederlaag tegen Pruisen). Beide voorbeelden geven ons een globaal idee over de strekking van hun gedachtenwisseling.

Vervolgens las Darwin in 1873 Gregs boek *Enigmas of life* (1872) en liet hij Galton weten dat hij het uit wetenschappelijk oogpunt nogal teleurstellend vond: het boek bood *grand poetry*, maar was té utopistisch.⁷⁶ De briefwisseling tussen Darwin en Greg zou nog tot eind 1878 voortduren, maar duidelijk is dat de werkelijke interesse van Darwin in Greg beperkt bleef tot dat ene artikel, *On the failure of ‘natural selection’ in the case of man*. Wat was het, afgezien van de thematiek als zodanig, dat Darwin daarin zo boeide?

Greg begon zijn artikel met de voor Darwin vleiende constatering dat de darwinistische theorie inmiddels (in 1868) door bijna iedereen – althans iedereen die voldoende gekwalificeerd was om er zich een oordeel over te vormen – werd geaccepteerd. Het moet vrij snel duidelijk zijn geweest voor Darwin dat hier een geestverwant aan het woord was. Greg hanteerde een herkenbare darwinistische terminologie, Darwins termen ‘natuurlijke selectie’ en *favoured races* met elkaar verbindend. Bovendien knoopte hij expliciet aan bij een door Darwin bewonderd artikel van Wallace, *The origin of human races deduced from the theory of natural selection* (1864).⁷⁷ Maar Greg was radicaler dan Wallace in het tegenover elkaar plaatsen van selectie in een natuurlijke omgeving en selectie onder culturele omstandigheden. Dit was precies het thema waarmee Darwin zich in zijn eigen onderzoek geconfronteerd zag. Hij streefde er immers naar om de intellectuele en morele evolutie van de mens te reconstrueren als een continu proces, dat de mens in zijn meest primitieve situatie en de moderne geciviliseerde mens met elkaar verbond. Wallace had er in zijn artikel op gewezen dat de mens, door zijn grote geestelijke vermogens, nog maar weinig onderhevig was aan *lichamelijke* veranderingen voortkomend uit de werking van de natuurlijke selectie. Die vermogens stelden de mens in staat om zich aan veranderende externe omstandigheden aan te passen door zijn ge-

drag te wijzigen, door nieuwe wapens en werktuigen te ontwerpen, door zich al naar gelang het klimaat te kleden en huisvesten, enzovoorts. Zo, en door samen te werken en te anticiperen op veranderingen, kon hij, anders dan de ‘lagere dieren’, onder sterk afwijkende omstandigheden overleven met behoud van dezelfde lichamelijke kenmerken. Het gevolg hiervan was volgens Wallace dat bij de mens alleen het brein nog aan natuurlijke selectie onderworpen was.

Maar terwijl in de ogen van Wallace de beschaving niet veel meer te weegbracht dan een *modificatie* van de natuurlijke selectie, was er volgens Greg veeleer sprake van een *omkering*: culturele invloeden deden de werking van de natuurlijke selectie teniet en lieten haar vaak in haar tegendeel verkeren.⁷⁸ Dit is in essentie de idee van de contraselectie, die in latere sociaal-darwinistische geschriften zo’n grote rol heeft gespeeld. Greg liet er geen twijfel over bestaan dat hij dit als een uiterst zorgelijke ontwikkeling beschouwde. Voor hem was natuurlijke selectie een “wijs, rechtvaardig en heilzaam principe”, een “rechtvaardige en weldadige wet” van God, die ervoor zorgde dat alleen “de besten” en “meest waardevollen” overleefden. Hij geloofde – net als Paley en de andere natuurtheologen – dat de natuur, overeenkomstig de intenties van haar schepper, van binnenuit heilzaam, nuttig en goed was *in morele zin*.⁷⁹ De menselijke beschaving diende bij de natuurlijke verhoudingen aan te sluiten. Waar zij dit niet deed en door kunstmatige ingrepen Gods wet van de natuurlijke selectie, bewust of onbewust, tegenwerkte, bracht zij zichzelf in gevaar. Gregs antithese van natuur en cultuur, en het sociaal-darwinisme dat hij daarop baseerde, vonden dus hun oorsprong in de natuurtheologische traditie waarin hij was opgegroeid. Als evolutionist onderkende hij dat de menselijke beschaving uit de werking van de natuurlijke selectie was voortgekomen, hetgeen het des te alarmerender maakte dat diezelfde beschaving zich nu tegen de natuurlijke selectie keerde. Als natuurtheoloog en unitariër had hij de neiging het goddelijk-natuurlijke met het goede te associëren en het menselijk-culturele met het slechte. Elke verdere culturele verfijning leek de strijdigheid met de selectiewet alleen maar groter te maken.

Wat was er dan zo fundamenteel verkeerd in de Victoriaanse maatschappij? Greg signaleerde dat het niet langer “natuurlijke voordelen” waren die de doorslag gaven in het selectieproces, maar kunstmatige, op conventies berustende voordelen. Het gevolg was dat voortaan de fortuinlijken – in beide betekenissen van het woord – de bevoorrechten in de strijd om het bestaan waren. “Beslist, de ‘selectie’ is niet langer ‘natuurlijk’”, vatte Greg samen. De beschaving leidde ertoe dat macht

en rijkdom niet langer terechtkwamen bij de “natuurlijke ‘koningen der mensen’” die “de elite van het ras” vormden, maar bij hen die hun welvaart en stand hadden geërfd of die het zich door handigheid of geluk hadden weten te verwerven. Echter, degenen die met een gouden lepel in de mond werden geboren, waren doorgaans niet degenen die voor het meest krachtige en intelligente nageslacht zorgden. Hun overheersende positie was dus een bedreiging voor de kwaliteit van het ras.⁸⁰

Greg liet zodoende merken bepaald geen vriend van de aristocratie te zijn. Maar opvallender dan zijn anti-aristocratische degeneratievrees was dat hij met zijn standpunt ook duidelijk afstand nam van het *laissez faire*-liberalisme met zijn nieuwe rijken. Behalve de oprukkende democratie (die hij wantrouwde omdat ze de minst onderlegde klassen de zeggenschap over de sociale regelingen en verhoudingen gaf) en de heersende coulante houding tegenover de armen en incapabelen, noemde hij *nota bene* de groeiende nadruk op de vrije wil van het zelfbeschikkende individu als een van de tendensen die tegen de wet van de natuurlijke selectie ingingen.⁸¹ Voorwaar een stellingname die men niet zou verwachten bij iemand die, zoals Greg, hecht verbonden was met het economisch liberalisme. Om te begrijpen wat hem tot deze opmerkelijke opvatting had gebracht, is het nodig nader stil te staan bij zijn persoonlijke geschiedenis.

William Greg was ter wereld gekomen in het hart van Englands industriële regio, in Manchester (1809). Zijn vader, Samuel Greg, van Schotse oorsprong, was een van de pioniers van het industrialisme. Hij bezat een katoenfabriek in Wilmslow, Cheshire, en daar ook bouwde hij zijn huis, Quarry Banks. Als jongste van dertien kinderen groeide William Greg hier op, in de nabijheid van de fabriek van zijn vader. Ondanks diens aanzienlijke rijkdom, schijnt in het dagelijks leven eenvoud de norm te zijn geweest. Quarry Banks stond bekend als een “open huis”, waar men onaangekondigd kon binnenvallen en waar dus bijna altijd gasten waren, aangetrokken door de informele intellectuaalistiche sfeer die er heerste.⁸² De Gregs waren unitariërs en William kreeg zijn opleiding dan ook aan dominee Lant Carpenters *Unitarian School* in Bristol. Hier werd hij al jong ingevoerd in een wetenschappelijk-deterministische visie op de natuur. De unitariërs geloofden dat een goedgunstige God feitelijk alomtegenwoordig was in de actuele werkelijkheid en dat hij door zijn natuurwetten, door oorzaak en gevolg, het gehele universum actief bestuurde. Kennis van de natuurwetten stond dus gelijk aan kennismaken met God. Voor de unitariërs

moest het christendom niet de religie van het bovennatuurlijke zijn, maar van het natuurlijke. Dit naturalisme verbonden zij met een op de Verlichting teruggaand rationalisme en vooruitgangsgeloof en met een inzet voor sociale verbeteringen, waaronder vooral goed onderwijs.⁸³

Samuel Greg deed dus wat zijn geloof min of meer van hem verlangde, toen hij bij zijn katoenfabriek een *Apprentice House* stichtte, een soort interne ambachtsschool waar ongeveer honderd jongens en meisjes tussen de tien en eenentwintig jaar, afkomstig uit de werkinrichtingen voor de armen, werden opgeleid tot bruikbare werknemers. Deze activiteiten gaven de Gregs, volgens het liberale parlamentslid John Morley, de reputatie dat zij, binnen de patriarchale verhoudingen van die tijd, bijdroegen aan de sociale verheffing van de laagste klassen. Met zijn reeds gememoreerde inzet voor het *Mechanics' Institution* in Bury, trad William Greg in de voetsporen van zijn vader. Toen hij in 1833 in Bury een eigen bedrijf opzette, trok hij die lijn door in zijn streven naar goede werk- en leefomstandigheden voor zijn arbeiders.⁸⁴ Zijn oudere broer Samuel, eigenaar van een textiel fabriek in Bollington, richtte voor zijn arbeiders een zondagsschool op en subsidieerde badhuizen en bibliotheken om lichaam én geest te onderhouden.

Dat de sociale verhoudingen niettemin gespannen waren, kon de Gregs niet ontgaan. In zijn bezorgde reactie hierop toonde William Greg zich een uitgesproken vertegenwoordiger van de bezittende klasse. In 1830 schreef hij onheilspellend:

Alles wijst op het naderbij komen van enigerlei soort van strijd tussen de hogere en lagere klassen, en de schuld daarvoor, als hij uitbreekt, zal liggen bij degenen die, door hun ophitsende toespraken ... en door hun onophoudelijke en monotone klachten, een universele geest van opstandigheid bij de mensen hebben opgeroepen en een afkeer van alles en iedereen die door de Natuur zijn geroepen om over hen te heersen. Allemaal wachten we, in een sfeer van enige gealarmeerdeheid en veel verontwaardiging, af wat het resultaat zal zijn ...

In deze precaire situatie besloot Greg een pamflet te richten aan “de hogere klassen” om hen ertoe te bewegen de publieke gevoelens te matigen en bij te sturen, terwijl hij zich tegelijk, geheel in lijn met zijn paternalisme, voornam om de lagere klassen er op te wijzen dat zij het bedrijven van politiek beter konden overlaten aan “knappere koppen” en dat zij zich het beste konden concentreren op het leren, maar niet moesten proberen zelf leiding te geven of te onderwijzen.⁸⁵ Toen hij twee jaar later, in december 1832, terugkeerde van een lange buitenlandse vakantie, trof hij een Engeland aan dat in rep en roer was als gevolg

van de verkiezingen, die nodig waren nadat door de uiterst moeizame aanvaarding van de *Reform Bill* het kiesrecht was uitgebreid. Als spreker op een verkiezingsbijeenkomst zag hij zich geconfronteerd met “een verschrikkelijke massa van 10.000 woestelingen”, die hem oorverdovend uitjouwden en dreigend met hun vuisten naar hem zwaaiden. Schielijk moest hij een veilig heenkomen zoeken. De volgende dag teruggekeerd in de fabriek van zijn vader, werd hij weggeroepen in verband met een opstand die was uitgebroken en die hij, ondanks persoonlijke bedreigingen, zelf mee hielp bedwingen. 's Avonds thuisgekomen, ging hij slapen met zijn “donderbus en zwaard” naast zich, om zich zonodig tegen gewelddadige binnendringers te kunnen verdedigen. Ondanks deze angstige ervaringen, besloot hij vijf jaar later zich verkiesbaar te stellen als parlementslid voor Lancaster. Hij werd echter met grote meerderheid verslagen.⁸⁶ Dat Greg zich vooral in zijn latere geschriften een geharnast tegenstander van het democratiseringsproces toonde, moet tegen deze achtergrond worden geplaatst. Hij geloofde in de noodzaak van een oligarchisch bestuur door de hoog opgeleide elite van de gegoede middenklasse, de intellectuele ‘aristocratie’ van de industriële en commerciële bourgeoisie.

Wie op grond van het voorgaande zou verwachten dat Greg, in de sociaal-darwinistische theorie die hij ontvouwde in *On the failure of ‘natural selection’ in the case of man*, daarin de strijd tussen de klassen centraal stelde, komt bedrogen uit. In zijn optiek werkte de wet van de natuurlijke selectie niet meer adequaat in de verhouding tussen de klassen, juist omdat de democratisering de biologisch zwakke lagere klassen bevoordeelde ten nadele van de biologisch sterke middenklasse. De uitbreiding van het kiesrecht was dus een contraselectieve ontwikkeling, die de natuurlijke verhoudingen verstoortte. Als unitariër kon Greg natuurlijke selectie niet anders zien dan als een ‘heilzame wet’, een natuurwet van het goedgunstige ‘Goddelijk Bewind’. Elke strijd om het bestaan die met onzuivere middelen, binnen kunstmatig vertekende verhoudingen, werd gestreden, kon niet tot een natuurlijke selectie in eigenlijke zin leiden. Dat het selectiebeprij hiermee een normatieve lading kreeg, moge duidelijk zijn.⁸⁷

Net zoals de natuurlijke verhouding tussen de klassen door cultureel bepaalde factoren was verstoord, was ook de verhouding tussen *individuen* in zijn ogen onnatuurlijk geworden. Bij rijke en bevoorrechte individuen had de luxe waarin ze leefden een “ontmannende” werking. Hun verwende kroost zou zich, “in een natuurlijke toestand van de maatschappij”, nooit staande hebben kunnen houden en zou “opzij zijn

geduwd in de strijd en in de wedren en langs de weg zijn achtergelaten om te sterven”. Maar de civilisatie maakte van biologisch zwakke rijkeluiskinderen protégés en stelde hen in staat om hun “verschaalde” bekwaamheden aan hun nageslacht door te geven en ook hén weer in een tegelijk beschermende en ondermijnende weelde te laten opgroeien. Bij arme en verpauperde individuen daarentegen ondermijnende *het gebrek* waarin ze leefden hun biologische gezondheid, maar niettemin waren juist zij degenen die zich het meest overvloedig vermenigvuldigden en de natie leken te overspoelen met hun ongezonde gebroed. Zij lieten zich niets gelegen liggen aan Malthus’ waarschuwing dat, wie niet over de middelen beschikte om voor kinderen te zorgen, zich seksueel zou moeten beheersen.⁸⁸ Alleen de biologisch waardevolle middenklasse leek Malthus’ oproep ter harte te nemen, meende Greg:

Het zijn de middenklassen, zij die het energieke, betrouwbare en vooruitgaande element van de bevolking vormen, zij die wensen op te klimmen en niet willen wegzinken, kortom zij die de ware kracht en welvaart en waardigheid van de naties zijn – het zijn zij die afzien van een huwelijk of het uitstellen.⁸⁹

Tegelijk zat de middenklasse volgens hem klem tussen de dominantie van de bevoorrechte aristocratie en de getalsmatig aanzwellende last van een inferieure onderklasse. Deze klaagzang komt ons nu enigszins onwerkelijk of zelfs ietwat hypocriet voor. Gregs middenklasse bevond zich immers midden in een proces van forse economische expansie en werd door velen gezien als de klasse van de nieuwe, kapitalistische, machthebbers. Niettemin is er geen reden om te twijfelen aan de oprechtheid van zijn zorg, die hij zo vaak en consequent heeft geuit.

Het meest relevant hierbij is, dat Greg zo weinig vertrouwen toonde in de goede uitkomst van het vrije, spontane spel van sociale krachten.⁹⁰ Zijn sociaal-darwinisme is dan ook bepaald geen voorbeeld van een klassiek *laissez faire*-sociaal-darwinisme. Terwijl zijn achtergrond als industrieel en zijn culturele kring dat juist wel deden verwachten. Met talrijke lijnen was hij verbonden met het gedachtengoed van het economisch en cultureel liberalisme. In 1842 bijvoorbeeld ontving hij uit handen van de *Anti-Corn Law League* een prijs voor het beste essay (*Agriculture and the Corn Laws*). Zijn broer Robert, voorzitter van de Kamer van Koophandel in Manchester en liberaal parlamentslid, zette zich actief in voor de intrekking van de *Corn Laws*. William zelf was nauw verbonden met de intellectuele elite van *The Economist*, het tijdschrift van de *League*: Walter Bagehot (de hoofdredacteur) was zijn

beste vriend en later, vanaf 1874, zijn zwager; James Wilson (de eigenaar van *The Economist* en een van de voorlieden van de *League*), was vanaf dat jaar Gregs schoonvader, maar Greg kwam al vanaf 1851 (en wellicht eerder) bij Wilson thuis. En ook Herbert Spencer (gedurende vijf jaar redacteur van datzelfde blad) behoorde tot zijn intieme kennissenkring. Greg en Spencer deelden een warme belangstelling voor de frenologie, een fascinatie met de bevolkingstheorie van Malthus en (als unitariërs of *dissenters*) een gemeenschappelijke religieuze achtergrond. In de lente van 1851 had hij Spencer complimenten gemaakt voor diens *Social statics* en hem vervolgens gevraagd artikelen te schrijven voor de *Westminster Review*. Later werden beide mannen in hetzelfde jaar (1868) toegelaten tot de *Athenaeum Club*.⁹¹ Zijn medewerking aan de in 1865 opgerichte *Pall Mall Gazette* bracht Greg in contact met het liberale parlementslid John Morley, de biograaf van Cobden en Gladstone, maar ook met George Lewes, Leslie Stephen en, opnieuw, Spencer.⁹² Via een ander tijdschrift, de *Edinburgh Review*, stond Greg in verbinding met de door hem zeer bewonderde liberale politicus Sir George Cornewall Lewis, die tussen 1855 en 1858 het redacteurschap van dat tijdschrift combineerde met het ministerschap van financiën.⁹³ Interessant is ook Gregs intellectuele vriendschap met Harriet Martineau, die net als hij een unitarische geloofsachtergrond had en met wie hij een vurige belangstelling voor het mesmerisme deelde. Maar sinds haar *Illustrations of political economy* (1832-34) gold Martineau bovenal als een vooraanstaand vertegenwoordigster van het liberale sociaal-economische hervormingsdenken volgens de lijnen van Bentham en Mill.⁹⁴ Zij en Greg pasten goed in de kring van literaire vrijdenkers die de uitgever John Chapman om zich heen verzamelde. Chapman, die diverse van Gregs boeken uitgaf, maakte van zijn huis in Londen, aan het Strand nr. 142 tegenover de burelen van *The Economist*, een ontmoetingsplaats van auteurs als George Eliot, George Lewes, John Stuart Mill, Robert Chambers, Huxley en Spencer. Deze intellectuele elite “vormde de natuur óm tot een competitieve markt”, toegewijd als ze was aan “vooruitgang, technologie en de naturalisering van de ethiek en de mens”, en maakte zodoende “de wereld tot een veilige plaats voor Darwin.”⁹⁵

Maar niettemin, hoezeer zijn opvoeding, zijn broodwinning en zijn culturele kring ook het tegendeel doen vermoeden, Greg verbond zijn sociaal-darwinisme niet met de individualistische *laissez faire*-filosofie van het economisch liberalisme. Hij was van mening dat de verhouding tussen individuen onder de moderne cultuur niet meer werd gere-

geerd door de wet van de natuurlijke selectie. Zoals eerder opgemerkt, zag hij natuurlijke selectie als een goddelijke wet, die voorzag in een heilzame en rechtvaardige strijd. Maar de daadwerkelijke economische strijd was een onrechtvaardige en oneerlijke concurrentie, een ongelijke strijd waarin de rijksten en fortuinlijksten een onnatuurlijk voordeel genoten, een strijd die niets van doen had met het morele principe dat *de besten* dienden te overwinnen.

Het is aanlokkelijk om op dit punt een verband te leggen met Gregs persoonlijke lot. Nadat hij zich in 1842 vanwege de slechte gezondheid van zijn eerste vrouw, Lucy Henry, had gevestigd in het Lake District, in Wansfell bij Ambleside (waar Harriet Martineau en de dichter Wordsworth zijn buurtgenoten waren), ging het bergafwaarts met zijn bedrijf. Door de grotere afstand was hij te veel afwezig en verwaarloosde het bedrijf, waaraan ook bijdroeg zijn sterke behoefte om te lezen en te schrijven. Na een lange strijd tegen de ondergang, gingen in 1850 zijn eigen fabriek en die van zijn broer Samuel over de kop. Greg verloor hierdoor bijna 40.000 pond en moest, op zijn 41ste, zijn leven geheel opnieuw opbouwen.⁹⁶ Dat deed hij aanvankelijk door zich verder te ontplooiën als publicist; als een bezetene begon hij te schrijven. In 1851 publiceerde hij zijn *Creed of Christendom*, dat hem nationale naamsbekendheid gaf, het jaar daarop verschenen er, in diverse tijdschriften, maar liefst twaalf artikelen van zijn hand. Dankzij zijn politieke vriend Cornewall Lewis, wist hij uiteindelijk in 1856 een bezoldigde regeringsfunctie te verwerven, als commissaris van de *Board of Customs*.

Van vrije ondernemer was hij staatsdienaar geworden. Het is goed voorstelbaar dat deze gebeurtenissen, met name zijn bankroet, zijn geloof in de optimistische economische theorieën van zijn liberale vrienden ernstig hebben ondermijnd.

Toch denk ik dat deze persoonlijke ervaringen niet het belangrijkste aspect zijn om Gregs opstelling te begrijpen. Deze heeft een meer algemene achtergrond, die men ook bij zijn vriend Walter Bagehot aantreft. De *laissez faire*-filosofie kende haar beperkingen, in zoverre zij buiten het economisch domein minder goed toepasbaar was. In de politieke arena, vooral tegenover de oprukkende democratisering, was een *laissez faire*-houding al veel minder vanzelfsprekend. En aan het biologische front stond voor velen, ook voor liberalen, *laissez faire* vrijwel gelijk aan het willoos accepteren van fysieke en mentale degeneratie. Zo ging een vooruitstrevend-liberale houding op economisch gebied, regelmatig samen met politiek conservatisme (anti-democratisch) en

biologisch activisme (eugenetica), waar nodig met volle inzet van de voor het overige zo gewantrouwde staatsmacht. Het liberalisme ging na 1850 gebukt onder de angst voor het dubbele spookbeeld van Malthus en Galton. Malthus deed vrees voor een overmatige bevolkingsgroei in combinatie met een achterblijvende voedselproductie; Galton voegde daar de nog pregnanter vrees aan toe dat de onevenwichtig-overvloedige voortplanting van het ‘inferieure’ volksdeel, afgezet tegen de minimale voortplanting van de meest getalenteerden, de degeneratie van het nationale ras onvermijdelijk maakte, tenzij in de individuele vrijheid zou worden ingegrepen. Het loont de moeite om wat uitgebreider stil te staan bij Gregs confrontatie met dominee Malthus.

Vanaf jonge leeftijd was Greg gegrepen door diens onheilsboodschap, wereldkundig gemaakt in 1798. Het is echter een misvatting dat hij een “aarts-malthusiaan” zou zijn geweest.⁹⁷ Al in 1830 was hij samen met zijn broer Samuel in de weer met berekeningen over de bevolkingsontwikkeling. Aan zijn zus schreef hij hierover dat ze samen een “zeer opmerkelijke, mooie en belangrijke conclusie” hadden bereikt, die tot nu toe door alle schrijvers over het hoofd was gezien “en die een aanzienlijk deel van Malthus’ theorie onderuit dreigt te halen.” Wat die conclusie precies behelsde hield hij voor zich. Hij volstond met op te merken dat ze betrekking had op de toe- of afname van de vruchtbaarheid.⁹⁸ Toen Greg meer dan veertig jaar later zijn *Enigmas of life* publiceerde, nam hij daarin een hoofdstuk op (*Malthus notwithstanding*), dat ons alsnog een idee geeft van de reden voor de opwinding die de malthusiaanse theorie vroeger bij hem en Samuel teweeg had gebracht. “Jaren geleden hoopte ik te kunnen aantonen”, schreef hij in dat hoofdstuk, “dat, hoe onweerlegbaar Malthus’ logica ook was, zijn veronderstellingen gebreken vertoonden en dat, bijgevolg, zijn conclusies ongeldig waren.” Inmiddels was hem duidelijk geworden dat een dergelijke fundamentele weerlegging te hoog gegrepen was. Niettemin, hoewel hij zich niet in staat achtte om *met zekerheid* aan te tonen dat Malthus’ theorie niet correct was, meende hij nog steeds te kunnen bewijzen dat de onjuistheid van die theorie “uiterst waarschijnlijk” was.

Hij voerde aan dat het zeer waarschijnlijk was dat er in de toekomst “fysiologische invloeden of wetten” zouden worden ontdekt, die Malthus nog niet kende en die zijn sombere conclusies zouden neutraliseren.⁹⁹ Vervolgens presenteerde Greg enkele “overtuigende aanwijzingen” voor het bestaan van dergelijke door Malthus niet onderkende fysiologische wetten. In de eerste plaats wees hij erop dat de *daadwerkelijke* vruchtbaarheid van de mensheid altijd sterk achterbleef bij de

theoretisch-mogelijke vruchtbaarheid. Dit zou de “zeer opmerkelijke, mooie en belangrijke conclusie” kunnen zijn die hij zoveel eerder met zijn broer had bereikt. Hij lichtte haar toe door het op dat moment geldende gemiddelde aantal kinderen per gezin in Engeland en Wales (4.15) te plaatsen tegenover het aantal kinderen dat een echtpaar ter wereld kón brengen (15 à 20, extremen daargelaten). Hij vroeg zich verder af of Malthus wel voldoende gewicht had toegekend aan het feit dat elke man in de praktijk goed in staat blijkt om door zijn eigen arbeid meer dan genoeg voedsel te verbouwen voor zichzelf en degenen die van hem afhankelijk zijn, mede dankzij het feit dat het voedsel (zoals de aardappel) zich zeer veel sneller vermenigvuldigt dan de mens zelf. Hij omarmde hierbij de stelling van de econoom Nassau Senior dat, voor de wereld als geheel, de feitelijke groei van de voedselproductie tot nu toe steeds groter was geweest dan de bevolkingsgroei. Toonde de gestegen welvaart niet aan dat de hoeveelheid bestaansmiddelen in vergelijking tot de bevolkingsomvang duidelijk sterker was toegenomen? Kwam hongersnood niet veel meer voor onder primitieve, kleine, volken, terwijl beschaafde naties met hun vele miljoenen inwoners relatief weinig gebrek kenden?¹⁰⁰ Hij sprak het vermoeden uit dat er “enigerlei oorzaak” werkzaam was die fungeerde als een rem op de menselijke vruchtbaarheid. Wat die oorzaak precies inhield was nog niet bekend, maar Greg maakte duidelijk dat gedacht moest worden aan het soort verklaring dat Galton had gegeven voor de achterblijvende vruchtbaarheid van succesvolle mannen: zij huwen vaak bij voorkeur met de (enige) erfgename van een adellijk of anderszins rijk man en dergelijke vrouwen zijn (door erfelijke en culturele factoren) doorgaans nauwelijks vruchtbaar. Het veelvuldig uitsterven van uitheemse rassen, zonder dat er hongersnood in het spel was, leek eveneens te wijzen in de richting van zo’n onbekende oorzaak. Maar ook in de beschaafde wereld leek de mens zich soms niet te *willen* voortplanten, zoals in het voorbeeld dat Tocqueville hem aan de hand deed van 200 families in een Frans district die, althans in de directe lijn, in het tijdsbestek van een eeuw waren uitgestorven.¹⁰¹

Gregs worsteling met Malthus is vooral relevant omdat ze zo duidelijk laat zien waar hij stond, namelijk aan de kant van degenen die, zoals Godwin, aan het einde van de achttiende eeuw – en daarna – uiting hadden gegeven aan het geloof in een voortdurende vooruitgang. Malthus had zijn schokkende boodschap geschreven als een reactie op Godwin. Die boodschap “klonk als de veroordeling tot een lot van volslagen duisternis en vertwijfeling”, zo schreef Greg met enig drama.

Zo “afstotend” was Malthus’ boodschap dat alleen al daarin een grond kon liggen om aan de waarheid ervan te twijfelen. Greg kon aanvaarden dat de Voorzienigheid de aardse wereld had bedoeld als een plek van beproeving, maar hij kon niet geloven dat de wereld was ontworpen als “een staat van ellende”. Evenmin geloofde hij dat de natuur de “oprechte geneugten van de liefde” afstrafte en van de mens verlangde dat deze zijn natuurlijke aandrang tot vermenigvuldiging onderdrukte.¹⁰² Hij probeerde de malthusiaanse doctrine te demonteren door haar aanspraak op noodzakelijke geldigheid aan te vechten. Daartoe voerde hij aan dat er niet *noodzakelijkerwijs* een tekort aan voedsel zou ontstaan zolang het hele aardoppervlak nog niet optimaal werd gebruikt: het Europese continent kon nog wel drie of vier keer het bestaande aantal mensen onderhouden.¹⁰³

In zijn poging om, tegen het malthusianisme in, zijn vooruitgangsgeloof te redden, vond hij steun bij Spencer. Hij poneerde dat de algemene tendens was dat de vruchtbaarheid van de mens afneemt naarmate de hersenontwikkeling verder voortschrijdt en constateerde vervolgens dat ook Spencer, in zijn *Principles of biology*, die conclusie had bereikt. In zijn kenmerkende apodictische stijl had Spencer daar opgemerkt: “Het surplus van de vruchtbaarheid heeft het beschavingsproces onvermijdelijk gemaakt; en het beschavingsproces zal onvermijdelijk de vruchtbaarheid doen verminderen, en uiteindelijk zijn surplus doen verdwijnen.”¹⁰⁴ De bevolkingsdruk dwong de mens om zich te verspreiden, de landbouw te ontwikkelen, het land te ontginnen, sociale verhoudingen aan te gaan en productieprocessen te verbeteren, redeneerde Spencer. Schaarste van de nodige bestaansmiddelen (en de daaruit voortkomende strijd om het bestaan) legde bovendien een druk op de mens om zijn cerebrale vermogens tot ontwikkeling te brengen teneinde die schaarste op te heffen. Heeft de mens zich eenmaal zover ontwikkeld dat hij die schaarste heeft opgeheven en tegelijk zijn verstandelijke vermogens geperfectioneerd, dan leiden volgens Spencer de gegroeide denkkraft en de behoefte aan intellectuele activiteiten tot vermindering van de voortplantingsdrift. Naarmate de vervolmaking van de mens zijn realisatie nadert, zal zodoende de bevolkingsdruk met haar nadelen verdwijnen en een nieuw evenwicht worden bereikt. Greg sloot graag bij deze optimistische denkwijze aan. Min of meer opgelucht concludeerde hij dat het enige wat *onontkoombaar* uit Malthus’ wetmatigheid voortvloeyde was, dat de mens zich noodzakelijkerwijs diende in te spannen, vooral ook geestelijk, om de bevolkingsdruk te kunnen weerstaan. Aan die geestelijke inspanning ontleende de mens echter ook plezier. En dus kon Greg tot slot in ver-

trouwde natuurtheologische stijl concluderen dat er tóch sprake was van een rechtvaardige, wijze en heilzame inrichting der dingen, die bijdroeg aan de perfectionering van de mens.¹⁰⁵

Zijn opluchting was echter van korte duur, aangezien zich onmiddellijk een nieuw obstakel op de weg naar die perfectionering aandeed, namelijk “de tendens in beschaafde samenlevingen om het ras te vermenvuldigen vanuit zijn inferieure exemplaren.” Dit (galtoniaanse) spookbeeld, waarmee Greg zich bezighield in zijn *On the failure of ‘natural selection’ in the case of man*, liet zich minder gemakkelijk verdrijven dan de oude geest van Malthus.¹⁰⁶ Er tikte, door toedoen van de mens zelf, een biologische tijdbom.

We hebben diegenen in leven gehouden die, in een meer natuurlijke en minder ontwikkelde toestand, zouden zijn gestorven – en die we, met het oog uitsluitend op de lichamelijke perfectie van het ras, maar beter hadden kunnen laten sterven. (...) In wilde toestand, onder de wet van de natuurlijke selectie, was het alleen, of voornamelijk, de gezondere en sterkere exemplaren toegestaan om hun soort voort te zetten; bij ons wordt geduld dat duizenden met een aangetast gestel, met lichamen die zijn verzwakt door ziekte of verwaarlozing, met hersenen die onnaspeurlijk erfelijk onheil in hun spelonken meedragen, hun afschuwelijke erfenis van het kwaad aan andere generaties kunnen doorgeven en onder een hele gemeenschap kunnen verspreiden.¹⁰⁷

Greg voelde, al in 1868, de beklemming van “de vreselijk strakke wetten van de erfelijke overdracht”. En in 1872, toen hij zijn *Enigmas* publiceerde, wist hij dat de grote Darwin zijn zorgen volop deelde. In dit boek nam Greg zijn *On the failure of ‘natural selection’ in the case of man* opnieuw op, nu onder de dubbele titel *Civilisation antagonistic to the law of ‘natural selection’* en *Non-survival of the fittest*, hetgeen tegelijk darwinistisch en zeer onheilspellend klonk. Hij voegde er een achttiental bladzijden aan toe, waarin hij er trots op wees dat Darwin hem in zijn *Descent* had geciteerd. Om vervolgens zelf weer aan te halen hoe Darwin er in dat boek op had gewezen dat de beschaafde mens zijn uiterste best deed om “het eliminatieproces”, dat er bij primitieve stammen nog volop voor zorgde dat de zwakken van lichaam en geest werden uitgeschakeld, af te stoppen; en dat de mens zich, ten aanzien van zijn eigen voortplanting, gedroeg als een onkundige veefokker die zijn slechtste beesten voor de nakomelingen liet zorgen. Wanneer dit zo door zou gaan, concludeerde Greg, zou het leiden tot de fysieke, morele en intellectuele aftakeling van het menselijk ras.¹⁰⁸

De enige oplossing die hij in deze situatie zag, was globaal dezelfde als die welke was aangedragen door Galton, al ontkende hij door Galtons eugenetica beïnvloed te zijn. Greg voerde een denkbeeldige “filosofisch staatsman” ten tonele en vroeg zich af wie *hij* geselecteerd zou hebben om het ras te mogen voortzetten; het zouden precies diegenen zijn, die zich in de praktijk het minst vermenigvuldigden. In een ideale situatie, die Greg voor zich zag, zou er “een weldadig maar onverbiddelijk vaderlijk despotisme” van de staat heersen. “Een republiek is *denkbaar* waarin het paupers zou zijn verboden zich voort te planten; waarin alle kandidaten voor het voorname en plechtige privilege om een onbesmet en zich vervolmakend ras voort te zetten, zouden zijn onderworpen aan een toelatings- of vergelijkend examen.” Zo zou het ouderschap “exclusief het recht en de functie van de *elite* van de natie” worden, waardoor de mensheid de vooruitgang zou kunnen realiseren die binnen haar bereik lag. Het menselijk ras zou zich zo ontwikkelen tot “een glorieuze congregatie van heiligen, wijzen en atleten.”¹⁰⁹ Het eindstation van zijn redenering bereikte Greg in zijn *Enigmas*:

Ik kan geen reden ontdekken – afgezien van onze eigen tekortschietende wijsheid, ons gebrekkige rechtsbesef, de merkwaardige onwetendheid van sommige klassen en de nog merkwaardiger onverschilligheid van anderen ... – waarom enkele generaties niet al diegenen die zich helemaal niet zouden moeten voortplanten, praktisch zouden laten elimineren uit de samenleving...¹¹⁰

Zo bracht de diep invretende angst voor degeneratie de liberaal Greg – als voormalig voorvechter van de *Anti-Corn Law League* een erkend bestrijder van staatsbemoedienis – ertoe de hulp van de staat in te roepen om de voortplanting, dat meest intieme contact van twee individuen, te reguleren. De voortplanting kon niet aan het vrije krachtenspel worden overgelaten omdat, zo werd gevreesd, de biologisch productieve paupers dan enorm in aantal zouden groeien en een zó omvangrijke onderklasse zouden vormen, dat de economisch productieve middenklasse erdoor in de afgrond getrokken zou worden.

Gregs ongeruste overpeinzingen laten zien dat zijn sociaal-darwinisme naar het collectivisme neigde. Niet alleen doordat hij uitkwam op een eugenetische visie waarin de staat optrad als een tuinman, die het snel woekerende onkruid met robuuste hand uittrok om de rozen meer ruimte te geven. Maar ook doordat in zijn ogen in de moderne samenleving de natuurlijke selectie niet meer werkzaam was op het niveau van het individu, maar nog wel – en uitsluitend – op het niveau van rassen en naties. “Hier zijn de bekwaamsten, de sterkeren, de hoger ontwik-

kelden, kortweg de voortreffelijken, nog steeds de bevoorrechten die succes hebben in de wedren; die de inferieure stammen uitroeien, regeren, opzij zetten, bevechten, verorberen of naar de rand van het bestaan verdringen. Dat proces vindt even zeker plaats, en bijna net zo snel, of we nu rechtvaardig of onrechtvaardig zijn; of we voorzichtig of wreed te werk gaan. Overal sterven de wilde stammen van de mensheid uit als gevolg van het contact met de beschaafden.”¹¹¹ Enig opportunisme kon deze redenering overigens niet worden ontzegd; de mondiale macht van Groot-Brittannië maakte het voor een Engelsman aantrekkelijk te denken dat die macht terecht (natuurwetenschappelijk correct) verworven was.

Maar ook dit laatste bolwerk van voortreffelijkheid – de macht van het Britse Rijk – dreigde te rotten van binnenuit, waarschuwde Greg, nu door het democratiseringsproces de lagere klassen het steeds meer voor het zeggen kregen. Zelfs de eugenetische republiek, die hij als laatste redmiddel voor zich zag, zou haar doel voorbijschieten wanneer het maatschappelijk “residu” daarin de lakens zou uitdelen. Zoals hiervóór reeds duidelijk werd, was Greg een uitgesproken tegenstander van de democratisering. De verdere uitbreiding en hervorming van het kiesrecht in 1867 en 1872 zag hij met lede ogen aan.

Eerder al had hij steun voor zijn standpunt gezocht bij die andere sombere theoreticus van de democratie, Alexis de Tocqueville. Nassau Senior had Tocqueville begin 1852 attent gemaakt op twee artikelen van Greg in de *Edinburgh Review*, waarna de Fransman aan Senior had gevraagd hem schriftelijk bij Greg te introduceren. Zo werd Greg opgenomen in de Engelse kennissenkring van Tocqueville, waartoe – behalve Senior, met wie Tocqueville veelvuldig correspondeerde – ook Mill, Cornwall Lewis en James Stephen behoorden. Greg bezocht Tocqueville herhaaldelijk op diens landgoed in Normandië, nabij Cherbourg, en er werden brieven gewisseld.¹¹² In 1853 stuurde Greg een exemplaar op van zijn tweedelige *Essays on political and social science*, die hij dat jaar had gepubliceerd, en een lijst met vragen over het Franse kiesstelsel. Tocqueville nam de moeite om, in een lange brief, de werking daarvan uit te leggen, waarbij overigens bleek dat hij Gregs afkeer van het geheime karakter van verkiezingen niet deelde. In een latere conversatie met Senior gaf hij zijn mening over Greg: een vaardig schrijver, maar, voegde hij kritisch toe, zijn oordeel was niet altijd trefzeker, vooral omdat zijn kennis van de constitutionele wetgeving en praktijk tekort schoot. Hoe dit ook zij, Tocqueville bleef de publicaties van Greg geïnteresseerd volgen en ze beschouwden elkaar als geestverwanten. Ze deelden de analyse dat op dat moment twee poli-

tieke principes tegenover elkaar stonden, het aristocratische principe (waarbij de regering in handen lag van de weinigen, de sociale elite – de “wijzen en goedopgeleiden” in de woorden van Greg) en het democratische principe (waarbij de regeringsmacht in handen lag van de meerderheid van het volk) en ze waren het eens dat het eerste principe terecht de macht gaf aan degenen die de wijsheid hadden om er goed mee om te gaan.¹¹³

Het krachtigste signaal van zijn ongerustheid over de nationale toekomst gaf Greg in zijn *Rocks ahead, or, the warnings of Cassandra* (1874). Niet zonder reden koos hij ervoor zich in dit boek te tooien met het pseudoniem Cassandra, de begeerlijke dochter van de koning van Troje, die haar volk waarschuwde voor het houten paard dat zij argeeloos binnenhaalden. Tevergeefs, want, hoewel de goddelijke Apollo haar profetische gaven had geschonken, had hij er vervolgens, als mokkende afgewezen minnaar, voor gezorgd dat niemand haar ooit geloven zou. Dit was de rol die Greg voor zichzelf zag: de scherpziende, maar miskende profeet. Niet één, maar drie Trojaanse paarden ontwaarde hij. Hij noemde ze “nationale gevaren” en “klippen”, waarop het schip van de Britse natie dreigde stuk te lopen. Allereerst was er een politieke klip: de politieke overheersing door de lagere klassen. Vervolgens doemde er een economische klip op: de naderende industriële neergang van Engeland. En ten slotte een religieuze klip: de nationale religie, door toedoen van de kerkelijk leiders verworden tot een levenloos geheel van dogma’s en scholastieke leerstukken – en daardoor bijzonder kwetsbaar geworden voor de moderne bijbelkritiek –, die dreigde te worden weggevaagd. Ik laat deze derde klip verder buiten beschouwing en concentreer me op de eerste twee.

De oorsprong van Gregs zwartgalligheid lag in het jaar 1867, toen de tweede *Reform Bill* het kiesrecht uitbreidde tot gezinshoofden, huurders, pachters en kleine grondbezitters. Als gevolg hiervan kon, voor het eerst in november 1868, een groot deel van de arbeidersklasse zijn stem uitbrengen. In 1872 bepaalde de *Ballot Act* dat stemmingen geheim dienden te zijn. Hoewel de genoemde verkiezingen van 1868 de liberalen een eclatante overwinning bezorgden en Gladstone aan de macht brachten, waarschuwde ‘Cassandra’ Greg dat de politieke elite met de *Reform Bill* een Trojaans paard binnen de poorten van het parlement had gehaald. Welbeschouwd had er volgens hem in 1867 een “revolutie” plaatsgevonden, omdat het nieuwe kiesrecht de electorale macht had verplaatst van de bezittende naar de loontrekkende klasse, van “eigendom” naar “proletarisme”, “van kapitaal naar arbeid”. Tegenover de circa 2 miljoen kiezers uit de bezittende klassen (de hogere

en de middenklasse), stonden voortaan 5 miljoen kiesgerechtigden uit de lagere klassen. De werking van het districtenstelsel zou hen zelfs de politieke suprematie kunnen brengen.¹¹⁴ In zijn boek stalde Greg alle mogelijke ongewenste gevolgen van deze “transformatie” van het politieke bestel uit, die hij maar bedenken kon.

Te vrezen viel dat de loontrekkende klassen een coalitie zouden vormen en gezamenlijk een kruistocht tegen het “kapitaal” zouden beginnen, want: “het meest in het oog springende sociale kenmerk van vandaag is de strijd tussen Arbeid en Kapitaal.” Deze antikapitalistische coalitie zou door de stemverhoudingen politiek onoverwinnelijk zijn. De kiesgerechtigde lagere klassen zouden alleen die politici steunen die hen hogere lonen, kortere werktijden en meer invloed op de arbeidsomstandigheden gaven of beloofden, bij voorkeur afgedwongen door sociale wetgeving. Gevolg: hogere productiekosten, stijgende prijzen, aantasting van Englands concurrentiepositie.¹¹⁵ Een uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden betekende een daling van hun gemiddelde opleidingsniveau. Zo dreigde er een “onwetende democratie” te ontstaan van incompetent kiezers die sterk geneigd waren hun individuele of groepsbelang te laten prevaleren boven het algemene belang en die zich meer lieten leiden door passie dan door koele intelligentie.¹¹⁶ Deze kiezende massa, dit ongeschoolde electoraat, zou gemakkelijk kunnen worden verleid door politieke intriganten en cliques die hen zouden misbruiken voor het realiseren van hun eigen doelen. Democratieën hadden zo de algemene eigenschap dat ze zich steeds dreigden te ontwikkelen tot oligarchieën van de slechtste soort. De belastingen zouden exclusief op de bezittende klassen worden gericht en sterk worden verhoogd. De Armenwetten, die “hypotheek op alle bezittingen van de rijken”, zouden genereus worden toegepast.¹¹⁷

Kortom, Greg schetste een inktzwart scenario, bestaande uit een “voortschrijdende decadentie in alle hogere elementen van het nationale leven”, een algehele vulgarisatie van de politiek, een politieke degeneratie. Scholing van de arbeiders kon dit probleem volgens hem niet oplossen. Weliswaar meende Greg dat, in vergelijking tot andere landen, de Britse arbeiders in staat moesten worden geacht zich te ontwikkelen tot “het beste Proletariaat van de wereld”, maar ondanks alle scholing zouden ze toch altijd, *relatief* ten opzichte van de ontwikkelde klasse, het meest onwetende volksdeel blijven omdat ze, afhankelijk van de arbeid van hun handen, nu eenmaal de minste vrije tijd hadden. En, voegde hij veelbetekenend toe, Engeland als industriële natie kon

het zich niet veroorloven om (arbeiders)kinderen tot hun veertiende jaar op school te houden.¹¹⁸

Eén, min of meer verrassende, oplossingsrichting zag hij: het bevorderen van de bezitsvorming, zodat “de plattelandsbewoners Grondeigenaren worden en de stadsbewoners Kapitalisten.” Dit was echter een minder revolutionair voorstel dan het leek. Greg wilde niet verder gaan dan het afstaan (door landheren en grote boeren) van kleine grondstukjes aan arme boeren en landarbeiders, terwijl de handarbeiders naar zijn mening nu al genoeg verdienden om, door een soberder leefstijl, voldoende te sparen zodat ze zich “in minder dan een half mensleven” konden omvormen tot “onafhankelijke kapitalisten.” De enige reden die hij voor deze bezitsvorming aanvoerde was, dat bezit de “conservatieve instincten” zou aanwakkeren. “Kapitalisten en Landeigenaren mogen dan niet altijd schrandere of edelmoedige politici zijn, maar ze zijn wel doorgaans Conservatief, en nooit revolutionair.”¹¹⁹

De tweede, economische, klip die het schip van de Britse natie bedreigde, werd gevormd door het dreigende verlies van Groot-Britannië's drie belangrijkste concurrentievoordelen: de grote hoeveelheden beschikbare steenkool als goedkope brandstof voor de industrie, de ijver en het vakmanschap van de Britse arbeider en de grote omvang van het beschikbare binnenlandse kapitaal voor investeringen. De kolenvoorraden raakten echter uitgeput, meende Greg, met prijsstijgingen als gevolg. De arbeiders werkten minder uren en staakten vaker. En steeds vaker kwam het kapitaal uit het buitenland. Hoewel Engeland nog steeds ver voor lag op zijn rivalen, was het volgens Greg uitgesloten dat het *the workshop of the world* zou blijven. Hier toonde hij zich de bezorgde fabrikant, die zich niet kon voorstellen dat de industrie zonder steenkool kon draaien, die niet kon inzien dat er voldoende productie geleverd kon worden met kortere werktijden en die bij economische tegenslag dacht aan importbeperkingen om de Britse industrie te beschermen.¹²⁰

Gregs sombere voorspellingen lokten veel kritiek uit. Maar met het uitbreken van de Grote Depressie van 1878, vier jaar na de publicatie van *Rocks ahead*, leek Cassandra's naargeestige voorspelling alsnog uit te komen. Greg liet niet na om dit, in zijn *Miscellaneous essays* (1882), in te peperen. Zijn verbitterde teleurstelling over de arbeidersklasse was op dit moment compleet. Hij sprak van “de bijna ongelooflijke blunders en perversiteit van de werkende klassen”, waarmee hij doelde op hun koppige weigering om, in het licht van de crisis en het wegvloeien van opdrachten naar het buitenland, met loonsverlagingen in te stemmen, onderwijl doorgaand met talrijke zinloze stakingen.¹²¹

In een andere publicatie omschreef hij de werklieden – in het algemeen – als “gemakkelijk te misleiden”, “onverstandig in het nastreven van hun eigen belang”, “blinde volgelingen van kwaadwillende agitatoren”, “grof” en “onmatig”, allemaal in één zin.¹²²

De kwaadwillende agitatoren die hij bedoelde waren de socialistische leiders. Zijn afkeer van het socialisme ging ver terug. Reeds de gebeurtenissen in het revolutiejaar 1848 hadden hem beducht gemaakt voor een ontwikkeling in socialistische en communistische richting. In zijn kritiek op het socialisme richtte hij zich in het bijzonder op het christen-socialisme van Charles Kingsley en Frederick D. Maurice. Hij meende dat dit relatief gematigde, door eerbiedwaardige heren gepredikte, socialisme gevaarlijker was – want aanvaardbaarder voor een groot publiek – dan de veel radicalere ideeën van de Chartisten. Hij bestempelde de christen-socialisten tot “anti-economische filantropen”, die zich ten onrechte verzetten tegen het concurrentieprincipe en zijn gevolgen en die – tevergeefs naar zijn mening – hun heil zochten in de coöperatieve idee. Tegenover dit socialisme plaatste hij destijds (in 1850) de liberale *political economy*, waarin hij toen alle gezonde principes van verantwoord economisch en politiek handelen verenigd zag. De sociale ellende die Engeland doormaakte, was het directe gevolg van het niet naleven van die principes.¹²³ In 1849 had hij in dit verband ook de *Poor Laws* aan de kaak gesteld, omdat ze de mening hadden doen postvatten dat werklozen, die in behoeftige omstandigheden leefden, een *recht* konden doen gelden op een deel van het (vaak zuurverdiende) inkomen van de werkenden. Erkenning en toekenning van een dergelijk recht kwam volgens Greg neer op de invoering van het socialisme en op “een communistische decimering van de spaarcenten van de werkzamen voor het onderhouden van de nuttelozen.” Hij stelde “de ongezonde, overdreven en enigszins sentimentele teerhartigheid” aan de kaak waarmee “de crimineel en de pauper” tegemoet werden getreden. De *Poor Laws* waren in strijd met de natuurwetten omdat ze het verband tussen bepaald gedrag en zijn gevolgen doorbraken. “De wetten van de Natuur – die ordonnantiën van de Voorzienigheid zijn en daarom de belichaming van een onfeilbare wijsheid – hebben bepaald dat nietsdoen en zorgeloosheid tot armoede behoren te leiden ...” Veel armen hadden hun deplorabele toestand aan zichzelf te wijten, liet hij weten, omdat ze de wetten van de natuur overtraden, bijvoorbeeld door kinderen te krijgen zonder over de middelen te beschikken om er voor te zorgen. De beste, en enige, remedie die Greg hier zag was: zorgen dat de natuur deze overtreding kon corrigeren door staatsingrijpen te vermijden. De staat kon hier, door als weldoener te interveniëren, ei-

genlijk alleen maar kwaad doen en zeker geen goed. En dus verdiende het aanbeveling dat de staat handelde volgens principes die net zo streng en rechtlijnig waren als die van de natuur zelf.¹²⁴ Dit pleidooi voor een *laissez-faire*-houding tegenover de armenzorg stamt, nota bene, uit 1849, dus ruim vóórdat Greg de invloed van het darwinisme onderging. Vóór Darwin had Greg klaarblijkelijk genoeg aan natuurtheologische argumenten als onderbouwing van zijn *laissez-faire* filosofie, waaruit blijkt dat natuurtheologie en *political economy* destijds uitstekend samengingen. Het was het darwinisme dat hem vervolgens (zoals uit *Enigmas* blijkt) bewust maakte van de grenzen van het *laissez faire, laissez aller* omdat Darwins theorie hem dwong om de sociale verhoudingen in een biologische (eugenetische) context te zien.

Gregs opvattingen over zowel het bevolkings- en voortplantingsvraagstuk, als die over het democratiseringsproces, werden gekleurd door zijn haat-liefde verhouding tot de arbeidersklasse. Aan de ene kant beschouwde hij de arbeiders als politiek incompetent en biologisch inferieur en, zich zeer bewust van het risico van een revolutie, als een sociale bedreiging, in het bijzonder voor de welvarende klasse waar hijzelf toe behoorde. Aan de andere kant toonde hij waardering voor hun werkkraft en vakmanschap, erkende hij hun vaak miserabele leefomstandigheden, stopte hij geld en energie in hun scholing en pleitte hij voor een soort volkskapitalisme door bezitsvorming onder de arbeiders te stimuleren (al was het maar om ze tot politiek conservatisme te brengen). Was hij dus inconsistent? Nee, hij was consistent binnen de grenzen van zijn meritocratisch paternalisme. Hij was vóór de sociale verheffing van de beteren onder de arbeiders en wilde het kiesrecht dan ook beperken tot deze arbeiderselite. Maar hij gruwde van de verpauperde volksmassa's, die voor hem letterlijk het "residu" van de mensheid vormden, het bezinksel van de maatschappij.¹²⁵ Verheffing had hier geen zin en dus werd eliminatie (door uitsluiting van de voortplanting) de remedie. Zijn politieke en biologische remedies liepen parallel: *uitsluiting* (van het kiesrecht, resp. van de voortplanting) van de allerlaagsten, de inferieur-geachten, *sociale verheffing* van het betere deel van de arbeidersklasse vanuit de berekening dat hierdoor hun politiek conservatisme zou worden gestimuleerd en hun biologische vruchtbaarheid af zou nemen.

William Rathbone Greg neemt, dankzij dat ene essay uit 1868 – *On the failure of 'natural selection' in the case of man* – een belangrijke plaats in de geschiedenis van het sociaal-darwinisme in, vooral omdat dit

essay Darwin en anderen beïnvloedde. Maar in zijn talrijke andere publicaties komt men de vertrouwde sociaal-darwinistische terminologie nauwelijks tegen. Het sociaal-darwinisme had in het denken van Greg niet de betekenis van een alles overheersende ideologie; evenmin bouwde hij het uit tot een omvattende sociale filosofie. Veeleer was het *een element* (maar wel een belangrijk element) in zijn nogal pessimistische interpretatie van de gespannen sociale en politieke verhoudingen in zijn tijd. Er was naar zijn overtuiging een “oorlog” gaande tussen de *meesters* en hun *werklieden* over de manier waarop de welvaart, die resulteerde uit hun gezamenlijke inspanningen, moest worden verdeeld.¹²⁶ In die strijd stonden *kapitaal* en *arbeid* tegenover elkaar. Het was deze bekende antithese van de industriële werkvloer, die het denken van de ondernemer Greg steeds bleef domineren. De kiesrecht-hervormingen gaven aan de sociale tegenstelling op de werkvloer een politieke lading en verplaatsten die tegenstelling naar de arena van de nationale politiek. Aan de sociale antithese werd zo een politieke toegevoegd: die van de kiezende *massa* (met de macht van het getal aan haar zijde) tegenover de intellectuele en economische *elite* (in toenemende mate bezorgd om haar materiële en geestelijke bezittingen en verworvenheden).

De theorie van Malthus, die Greg en zovele andere Victorianen in de ban bleef houden, had duidelijk gemaakt dat deze tegenstellingen steeds tegen de achtergrond moesten worden gezien van de economisch-biologische antithese van *bevolkingsgroei* en *voedselproductie*. Greg deed zijn uiterste best om aan te tonen dat Malthus' doemscenario, althans op afzienbare termijn, geen werkelijkheid behoeft te worden. Maar hij werd uiteindelijk overweldigd door de onheilspellende gedachte, die ook Galton zo bezighield, dat de biologisch inferieure klassen zich aanzienlijk sneller en overvloediger vermenigvuldigden dan de prudente en weinig vruchtbare hogere klassen. Deze ontwikkeling, verscherpt nog door de overdracht van de politieke macht van elite naar massa, leidde tot een ernstige biologische en politieke onbalans, met de degeneratie van het nationale ras en de afbladdering van de nationale machtspositie als schier onafwendbaar lijkende gevolgen. Zo bracht het darwinisme in Gregs sombere geest een biologisering van de sociaal-politieke verhoudingen teweeg. De *natuur* (d.w.z. de natuurlijke verhoudingen, hetgeen voor de unitariër Greg betekende: de door de goddelijke Voorzienigheid in het leven geroepen verhoudingen) dreigde steeds verder verdrongen te worden door de *cultuur*, door kunstmatige verhoudingen die het onnatuurlijk resultaat waren van onverstandig menselijk ingrijpen. Natuurlijke selectie verkeerde zo in

zijn tegendeel en de (op zich natuurlijke) antithese van *the fit* en *the unfit* dreigde zo uit te lopen op een onnatuurlijke *non-survival of the fittest*.

Het was te veel gevraagd om, zoals de *laissez faire*-filosofie van de *political economy* vereiste, het krachten spel van al deze tegenstellingen vrijelijk zijn gang te laten gaan. Het voorzienbare resultaat was immers niet langer vooruitgang, maar zijn tegendeel: achteruitgang, degeneratie. De Grote Depressie, die zich vanaf 1878 internationaal manifesteerde, leek hiervoor het bewijs te leveren. Maar al veel eerder was Greg tot de conclusie gekomen dat de samenleving ziek was. In die situatie kon men, zo meende hij, niet passief blijven: "...ik ben van mening dat de benodigde morele discipline dient te worden gezocht en gevonden door ziekte te *genezen*, door ellende *uit te roeien*, door armoede *tegen te gaan*, door lijden te *voorkómen*; niet door deze kwaden te laten voortbestaan..."¹²⁷ Dit betekende dat de liberale elite de staat, die oude vijand, nodig had als geneesheer en dat de vertrouwde antithese van *individu* en *staat* moest worden getranscendeerd. De keuze voor de eugenetische staat als ultieme remedie was het eindstation van de biologisering der sociale verhoudingen. Spencer, zelf in sterke mate verantwoordelijk voor de biologische interpretatie van de sociale werkelijkheid, zag met lede ogen hoe het liberalisme zich aan de staatsmacht leek uit te leveren. Hij wist dat hij steeds meer alleen kwam te staan. Ook zijn oude kompaan William Greg stond niet langer aan zijn zijde.

De geologie van het sociaal-darwinisme

(TE) BESCHAAFDE NATIES

Toen Darwin in de winter van 1869 op 1870 moeizaam de cruciale hoofdstukken van zijn *Descent of man* afrondde (over de natuurlijke evolutie van de mentale vermogens van de mens en zijn morele bewustzijn), bestond het sociaal-darwinisme al. Bagehot, Greg, Spencer, Galton, Wallace, Maine en Lubbock hadden de theorie uit *Origin* inmiddels toegepast in de antropologie, de economische en politieke theorie en in de sociologie. Maar de term ‘sociaal-darwinisme’ was nog niet in gebruik en de ontdekking dat het als een stroming kon worden opgevat was nog niet gedaan. Niettemin, Darwin was zich, als gretig lezer en bewonderaar van genoemd zevental, terdege bewust van de samenhang tussen hun betogen. Hij was de eerste – of op zijn minst een van de eersten – die inzag dat er in wezen sprake was van één betoog, namelijk over de betekenis van de natuurlijke selectie in een culturele omgeving. In hoofdstuk V van *Descent* liet hij die samenhang zien, het duidelijkst in de paragraaf die de titel droeg *Natural selection as affecting civilised nations* en in de meteen daarop volgende paragraaf *Evidence that civilised nations were once barbarous*.

Het is verbazingwekkend dat het begrip sociaal-darwinisme in de hedendaagse literatuur zo los staat van de sociale toepassing die Darwin zelf in zijn *Descent* aan zijn eigen evolutietheorie gaf. De verwarring over de definiëring van het sociaal-darwinisme wordt mede veroorzaakt doordat de verbinding met Darwins eigen sociale denkbeelden meestal niet of niet duidelijk wordt gelegd. Dit wringt des te meer omdat het sociaal-darwinisme zich niet *zelf* inhoudelijk heeft gedefinieerd (zoals publiekelijk geproclameerde politieke stromingen wél doen). Het is *achteraf*, uit vele verspreide brokstukken, door sociale critici en historici *gereconstrueerd*. Dat verklaart de lengte van de discussie over de ware inhoud van het sociaal-darwinisme.¹ In deze situ-

atie zijn er twee wegen begaanbaar om tot de helderheid te komen die nodig is om het historisch onderzoek zijn huidige beperkingen te laten overwinnen. In de eerste plaats kan worden getracht om een *historisch correct* begrip ‘sociaal-darwinisme’ te introduceren, dat wil zeggen een begrip dat direct verbonden is met het denken van Darwin zelf, waardoor de huidige kloof tussen darwinisme en sociaal-darwinisme weer wordt gedicht en het sociaal-darwinisme voortaan een integraal onderdeel van het darwinisme is. De tweede weg bestaat uit het introduceren van een nieuw begrip, als plaatsvervanger van het concept ‘sociaal-darwinisme’, dat voldoende neutraal en objectief is om boven de polemiek uit te komen en dat een dragend concept voor verder historisch onderzoek kan zijn. Deze tweede mogelijkheid komt pas in beeld wanneer de eerste weg onbegaanbaar blijkt. Ik kom hierop aan het slot van dit hoofdstuk terug.

Allereerst dan: is het mogelijk om het begrip sociaal-darwinisme te definiëren rechtstreeks op basis van Darwins werk, zodat er een historisch correcte definitie ontstaat? Een dergelijke definitie kan vanzelfsprekend niet alle aspecten van het sociaal-darwinisme omvatten, die zich pas in de loop van de tijd (deels na Darwin) hebben gemanifesteerd, maar zou *zijn kern* beschrijven. Een kern die teruggaat op Darwin zelf en waar omheen latere sociaal-darwinistische theorieën en losse gedachten zich, laag na laag, hebben geformeerd, als korsten van sediment die een belangrijk fossiel, de geologische sleutel, bedekken en aan het oog onttrekken.

In *Descent* nam Darwin, zoals gezegd, een paragraaf op getiteld *Natural selection as affecting civilised nations*. Wat meteen opvalt is dat deze titel een van de kernthema’s van wat wij onder ‘sociaal-darwinisme’ zijn gaan verstaan perfect omschrijft. Dit is voldoende aanleiding om deze paragraaf in zijn geheel ‘op te graven’ om na te gaan of dit inderdaad het ‘fossiel’ is dat een sleutelrol bij de verklaring van het sociaal-darwinisme kan spelen. Ik paraphraseer Darwins paragraaf in vijftien punten:

1. Anders dan bij de “wilden”, waar “de zwakken van lichaam en geest spoedig worden geëlimineerd”, doet de beschaafde mens zijn “uiterste best om het proces van eliminatie te beteugelen” door gestichten te bouwen voor de imbecielen, door de zieken de best mogelijke medische hulp te bieden en door armenwetten aan te nemen. Het gevolg is echter dat in een beschaafde maatschappij de zwakkeren zich kunnen vermenigvuldigen. “Niemand die zich heeft beziggehouden met het fokken van huisdieren zal betwijfelen dat dit hoogst schadelijk voor het menselijk ras moet zijn. ... behalve de mens zelf is bijna niemand zo onwetend

dat hij toestaat dat zijn slechtste dieren zich voortplanten.” Degeneratie is het gevolg.

2. Dat de beschaafde mens zich genoodzaakt voelt om de hulpelozen bij te staan, komt voort uit het sympathie-instinct, dat in de loop van de evolutie werd verkregen als één van de “sociale instincten”. We kunnen dit instinct niet uitschakelen zonder “het nobelste deel van onze natuur” aan te tasten. We zullen dus “de ongetwijfeld negatieve effecten” van het overleven en voortplanten van de zwakken moeten zien te dragen.
3. Het enige wat deze degeneratie kan stoppen is te zorgen dat “de zwakke en inferieure leden van de maatschappij” minder gemakkelijk – of helemaal niet – kunnen trouwen. (Darwin tekende hierbij aan dat hij wel op zo’n ontwikkeling hoopte, maar niet verwachtte dat deze ook werkelijkheid zou worden).
4. Overall nemen “de beschaafde rassen” de plaats in van “de lagere rassen”, gebruikmakend van hun macht die is bevorderd doordat in geciviliseerde landen kapitaal en andere bezittingen worden geaccumuleerd en nagelaten aan de kinderen. Mits voldoende matig toegepast gaat deze accumulatie-praktijk niet ten koste van het selectieproces: de door een nalatenschap bevoordeelde kinderen kiezen meestal voor een loopbaan in de handel of een ander beroep waarin er voldoende *struggle* is, “zodat de capabelen van lichaam en geest het beste slagen”.
5. Het eerstgeborene-recht is op zich een kwaad omdat het (tegen het selectieprincipe in) de oudste, ongeacht of deze zwak of sterk is, bevoordeelt ten nadele van de jongere kinderen. Maar dit kwaad wordt verzacht door het principe van de seksuele selectie: de door hun erfenis verrijkte eerstgeborenen zijn in de beste positie om, generatie na generatie, de mooiste, gezondste en intelligentste vrouwen te selecteren.
6. In velerlei opzichten hindert de beschaving de werking van de natuurlijke selectie, doch aan de andere kant is ze bevorderlijk voor een goede lichamelijke ontwikkeling en gezondheid, omdat onder beschaafde omstandigheden de kwaliteit van het voedsel verbetert en men minder te lijden heeft van ontberingen. Beschaafde mensen blijken daardoor fysiek sterker dan “wilden”.
7. Net zoals ten aanzien van de lichamelijke kenmerken de natuurlijke selectie de iets beter toegeruste individuen behoudt en de iets zwakkere elimineert, zo gebeurt dit ook met de intellectuele eigenschappen: binnen elke maatschappelijke rang slagen de iets meer getalenteerden beter in het leven dan de iets minder getalenteerden.
8. Een vorm van selectie vindt ook plaats doordat de in moreel opzicht laagste wezens worden geëlimineerd: zware misdadigers worden geëxecuteerd of voor lange tijd opgesloten, waardoor ze hun slechte eigenschappen niet of minder kunnen doorgeven aan het nageslacht. Lieverlijk gedrag straft zichzelf doordat men gemiddeld aanzienlijk korter leeft.

9. De soms, zonder aanwijsbare oorzaak, opkomende neiging tot het kwaad is “wellicht” te verklaren als een terugval naar een eerdere, wilde, toestand.
10. Een zeer belangrijk obstakel voor de getalsmatige toename van “mannen van superieure klasse” in beschaafde landen vormt het feit dat “de zeer armen en onbezonnenen, die vaak ontaard zijn door onzedelijkheid, bijna zonder uitzondering vroeg huwen, terwijl de voorzichtigen en spaarzamen, die in het algemeen ook anderszins zedelijk zijn, later in het leven huwen”, zodat ze zichzelf en hun gezin redelijk goed kunnen onderhouden. Hierdoor vermenigvuldigen de ontaarden en onzedelijken zich in een hoger tempo dan het verantwoordelijk en fatsoenlijk levende bevolkingsdeel.
11. Hetzelfde gaat op voor hele volken: de zorgeloze, vieze en oneerzuchtige Ieren vermenigvuldigen zich “als konijnen”, terwijl de spaarzame, vooruitziende en ambitieuze Schotten lang celibatair blijven. (Darwin citeerde hier instemmend Greg).
12. Wanneer de onder punt 10 genoemde tendens niet voldoende wordt be-teugeld, zal een natie achteruitgang ondervinden. “We moeten eraan denken dat vooruitgang geen onveranderlijke regel is.” Hoewel we niet precies weten waarom de ene natie vooruitgang kent en de andere minder of juist neergang vertoont, is duidelijk dat het lot van een natie afhangt van zijn bevolkingsgroei, van het aantal (in intellectueel en moreel opzicht) hoogwaardige individuen en van de mate waarin zij excelleren. De Spaanse Inquisitie, die de meest vrijheidslievende en dappere mannen naar de brandstapel of de gevangenis bracht, is een voorbeeld hoe door de negatieve invloed van selectie het algemene intelligentie-peil in Europa kon dalen.
13. Er schuilt veel waarheid in de opvatting dat de schitterende vooruitgang die in de Verenigde Staten is geboekt, en het karakter van zijn bevolking, het resultaat zijn van natuurlijke selectie: de meest energieke en dappere mensen uit alle delen van Europa zijn naar de Nieuwe Wereld getrokken en zijn er het beste geslaagd.
14. Hoewel de oorzaak van culturele vooruitgang niet precies bekend is, is in elk geval duidelijk dat een natie die over een lange periode het grootste aantal hoog intelligente, energieke, dappere, patriottistische en welwillende mannen heeft voortgebracht, in het algemeen de overhand zal hebben op *less favoured nations*.
15. De mens heeft niet het recht om te verwachten dat hij volledig gespaard zal blijven voor het kwaad dat voorvloeit uit de strijd om het bestaan. “Zou hij niet onderworpen zijn geweest aan de natuurlijke selectie, dan zou hij zeker nooit het niveau van het mensdom hebben bereikt.” Het valt te betwijfelen of, zelfs onder de meest gunstige omstandigheden, de “vooruitgang door natuurlijke selectie” zou zijn gerealiseerd indien de bevolkingsgroei niet zo hoog was geweest en indien de strijd om het bestaan niet extreem zwaar was geweest, daardoor de mens dwingend om zich op te werken naar het hoogst mogelijke niveau.²

Deze vijftien punten zijn de best denkbare definitie van de kern van het sociaal-darwinisme omdat ze Darwins eigen sociaal-evolutionaire denken vertegenwoordigen. Ze laten zien dat de term sociaal-darwinisme inderdaad, zoals James Moore beweerde, strikt genomen overbodig is omdat het darwinisme zelf behalve een biologische óók een sociale theorie is. Darwins sociale theorie leunde vooral sterk op Galtons eugenetica, zoals vooral de punten 1, 3 en 10 verraden. De reden daarvoor is dat Darwin, net als zovele sociaal-darwinisten na hem, overtuigd was van de contraselectieve werking van de moderne beschaving (punt 1 en 6) en van de noodzaak daartegen op te treden. Hij zag klaarblijkelijk geen enkel bezwaar tegen het transponeren van de wet van de natuurlijke selectie naar collectieve entiteiten, ongeacht of deze primair biologisch (menselijke rassen) of primair sociaal-politiek en cultureel bepaald waren (naties). Deze vrijelijke toepassing van het begrip natuurlijke selectie – of kortweg: selectie – is in wezen het meest opvallende aspect van de hele paragraaf.

Darwin was duidelijk niet van mening dat de wet van de natuurlijke selectie alleen op soorten en individuele leden van soorten van toepassing was. Integendeel, natuurlijke selectie kon in zijn ogen evenzeer het succes of falen van een natie verklaren (punt 12 en 13) en ook sociale competitie is een vorm van selectie, zoals punt 4 duidelijk impliceert. De groei van het menselijk intellect in de loop van de evolutie is door natuurlijke selectie bepaald, terwijl ook het succes van de getalenteerden als een vorm van selectie kan worden beschouwd (punt 7). Menselijk ingrijpen kan een vorm van selectie zijn, zoals Darwin met het voorbeeld van de Spaanse Inquisitie illustreerde; in wezen sprak hij hier – hoewel hij de term niet gebruikte – over een vorm van *sociale selectie* (punt 12). Selectie is een prikkel tot goed presteren en daarmee een oorzaak van sociale vooruitgang (punt 15). Via de eugenetische zorgen die Darwin van zijn neef Francis Galton overnam, kreeg natuurlijke selectie een sterk moralistische lading: het zijn de armen, de onbezonnenen, de ontaarden, de onzedelijken die de vijand van de ware natuurlijke selectie zijn doordat zij haar succes frustreren; omgekeerd vormen de spaarzaam, de getalenteerden en de welgestelden het succesverhaal van de natuurlijke selectie (punt 10, 11 en 12). Ten slotte: uit punt 2 volgt dat altruïsme en coöperatie – de sociale instincten – onmisbare bestanddelen van de evolutie zijn en niet uitgeschakeld kunnen en mogen worden. Hier komt bij Darwin de paradox van de culturele evolutie naar voren: sociale samenwerking is een evolutionair voordeel, maar slaat om in een (contraselectief) nadeel wanneer altruïstisch gedrag tot een aanzienlijke bescherming van de zwakkeren leidt.

Darwin baseerde de opvattingen die in de genoemde vijftien punten naar voren komen op Galton, Wallace, Lubbock, Bagehot en Greg, zoals hij uitdrukkelijk aangaf. Maar dezen baseerden hún opvattingen weer goeddeels op Darwin (*Origin of species*), die er overigens geen twijfel over liet bestaan tegen deze sociale uitbreiding van zijn boek geen bezwaar te hebben. De kern van het sociaal-darwinisme, die deze punten vertegenwoordigen, kan dan ook worden gezien als het collectieve product van deze mannen. Van Greg gebruikte Darwin niet alleen het artikel *On the failure of 'natural selection' in the case of man* uit september 1868, maar hij ploos ook de diverse reacties na die het uitlokte bij andere publicisten. Wat Galton betreft baseerde Darwin zich op diens artikel *Hereditary talent and character* uit augustus 1865 en diens bekende boek *Hereditary Genius* (1870). Van Wallace gebruikte Darwin hier met name *The origin of human races deduced from the theory of natural selection* uit mei 1864.³ Van Walter Bagehot citeerde Darwin – zoals we eerder zagen – herhaaldelijk uit de artikelenreeks *Physics and politics*, die tussen november 1867 en juli 1869 verscheen in de 'Fortnightly Review' en van Lubbock gebruikte hij *On the origin of civilisation* uit 1867 en *Prehistoric times*, de tweede editie uit 1869.

Al deze publicaties verschenen in een compact tijdsbestek van acht jaar, tussen 1864 en 1871. Dit kan worden beschouwd als de ontstaansperiode van het sociaal-darwinisme, d.w.z. van de kernopvattingen die later in ontelbare publicaties, in vele landen, verder zijn uitgewerkt, bewerkt en opnieuw geïnterpreteerd. Darwin was niet de architect van dit sociaal-darwinisme (in mijn visie waren er vier architecten: Bagehot, Greg, Wallace en Galton); hij was wel de aanstichter (zijn *Origin* was de aanleiding voor de beschouwingen van de vier architecten) én hij vatte aan het einde van genoemde periode van acht jaar in zijn *Descent* de resultaten in de genoemde vijftien punten samen, ze daarmee tot een legitiem onderdeel van het 'darwinisme' makend.⁴

Deze ontstaansgeschiedenis van het sociaal-darwinisme leidt tot drie observaties. Ten eerste kan worden geconstateerd dat het ontstaan van het sociaal-darwinisme nauw verbonden was met de intellectuele verwerking van Darwins *Origin*, in het bijzonder ten aanzien van de prikkelende vraag wat dit boek betekende voor de evolutie van de mens. Maine (1861), Lyell (1863), Huxley (1863), Wallace (1864), Tylor (1865), Lubbock (1865) en Haeckel (1868) publiceerden allen in deze zelfde periode over die kwestie. Hoe de mens vanuit zijn *lowly origin* omhoog geklauterd was en aan zijn *god-like intellect*⁵ was gekomen, leek welhaast iedereen te fascineren en werd vaak in één adem bespro-

ken met de angstige vraag hoe een degeneratieve terugval naar de primitieve oorsprong voorkómen kon worden. Dit leidt tot de tweede observatie: de oorspronkelijke kern van het sociaal-darwinisme valt volledig samen met het ontstaan van de eugenetica. Het meest duidelijk is dit bij Galton en Greg. Het kan ook worden geïllustreerd door Darwin zelf aan te halen, daar waar hij aan het slot van *Descent* zijn belangrijkste conclusies nog eens samenvat:

De bevordering van de voorspoed der mensheid is een uiterst ingewikkeld probleem: al degenen die niet in staat zijn hun kinderen vernederende armoede te besparen, zouden niet moeten huwen; want armoede is niet alleen een groot kwaad, maar neigt ertoe zich te vergroten door roekeloosheid bij het aangaan van een huwelijk in de hand te werken. Anderzijds, zoals mr. Galton heeft opgemerkt, indien de verstandigen nalaten te huwen terwijl de onbekommerden huwen, zullen de inferieure leden van de maatschappij de betere leden dreigen te verdringen. De mens is ongetwijfeld, zoals elk ander dier, opgeklommen naar zijn huidige hoge stand door middel van een strijd om het bestaan voortkomend uit zijn snelle vermenigvuldiging; en indien hij nog verdere vooruitgang wenst te maken, moet hij onderworpen blijven aan een harde strijd. Zo niet, dan zou hij weldra wegzinken in lethargie en de hoger begaafden zouden niet méér succes hebben in het gevecht van het leven dan de minder begaafden. Vandaar dat de natuurlijke omvang van onze bevolkingsgroei, ook al leidt deze tot vele en klaarlijkkelijke kwaden, op geen enkele wijze aanmerkelijk mag worden verminderd. Er behoort een open competitie voor allen te zijn; en de meest bekwamen zouden, noch door wetten noch door gebruiken, mogen worden gehinderd om het beste te slagen in het leven en het grootste aantal nakomelingen voort te brengen.⁶

De derde observatie betreft de afwezigheid van Spencer in het rijtje van de vier oorspronkelijke architecten van het sociaal-darwinisme. Spencer werd weliswaar diverse keren door Darwin aangehaald, maar steeds als bioloog, psycholoog of evolutionistisch filosoof. Darwin was klaarlijkkelijk niet bijzonder geïnteresseerd in Spencers sociale en politieke opvattingen.⁷ Spencer maakte zeker deel uit van dezelfde culturele kring als Darwin, Galton, Greg, Bagehot en Wallace (die van allen nog het sterkst in Spencer geïnteresseerd leek, al zou men dat juist van hem als socialist niet verwachten). Maar belangrijker in dit verband is dat Spencer ten opzichte van de genoemde kernpunten van het sociaal-darwinisme een afwijkend standpunt innam: hoewel hij Darwins natuurlijke selectie aanvaardde, was hij geneigd om er ten aanzien van de moderne mens slechts een marginale rol aan toe te schrijven. Bovendien had hij een bijzonder groot vertrouwen in het

zelfregulerend vermogen van samenlevingen, “dat natuurlijke proces van eliminatie waardoor een samenleving zichzelf voortdurend reinigt.” Daardoor was hij iets minder bevattelijk voor de eugenetische zorgen van Galton, Greg, Wallace en Darwin zelf. Zijn felle afkeer van staatsinmenging liet hem trouwens weinig ruimte om mogelijke eugenetische beleidsmaatregelen te ondersteunen. Dit alles neemt niet weg dat men ook bij Spencer de redenering tegenkomt dat de voortplanting van “de superieuren” moet worden bevorderd (door hen de opbrengsten van hun arbeid volledig zelf te laten behouden) en dat zoveel mogelijk moet worden tegengegaan dat “de inferieuren” nakomelingen krijgen (door te voorkomen dat publieke voorzieningen hun ongunstige lot verzachten).⁸

The descent of man maakte de darwinistische evolutietheorie mede tot een theorie van de sociale evolutie. De aangehaalde vijftien punten zijn – zeker in hun onderlinge samenhang – te beschouwen als een sociaal-wetenschappelijk verklaringsschema. Dit sociologisch darwinisme is dus een integraal onderdeel van Darwins theorie, die mede de poging omvat om de sociale evolutie te verklaren door middel van natuurlijke selectie. In wezen kón Darwin niet anders, omdat zijn evolutie-concept een universeel karakter droeg en dus een kwestie van ‘alles of niets’ was: óf Darwin hield vol dat zijn theorie de *hele* evolutie, inclusief de evolutie van de sociale mens, kon verklaren, óf hij zou moeten toegeven dat de evolutie van het hoogste aardse wezen niet door zijn theorie kon worden verklaard, hetgeen zou betekenen dat natuurlijke selectie niet langer als een natuurwet kon worden aangemerkt en, bovenal, dat het humane deel van de natuur als domein weer zou moeten worden afgestaan aan de kerk en haar theologen. Dit wilde hij beslist voorkómen. Toen Wallace in 1869 een recensie voorbereidde van de tiende editie van Lyells *Principles of geology*, maakte Darwin zich op voorhand al ongerust dat de mede-ontdekker van de wet van de natuurlijke selectie de geestelijke evolutie van de mens buiten de werking van die wet zou plaatsen. “Ik hoop dat u uw eigen en mijn kind niet al te compleet hebt vermoord”, schreef hij Wallace met onkarakteristieke directheid. Zijn vrees bleek te worden bewaarheid: Wallace maakte in zijn artikel de evolutie van het bewustzijn los van het natuurlijk selectieproces in passages die een driftige Darwin in de kantlijn van uitroeptekens en de aantekening “nee, nee, nee” voorzag.⁹ Wallace’s spiritualisme was onverteerbaar voor Darwin omdat het een bedreiging was voor de universaliteit van de selectietheorie.

Het voorgaande wil niet zeggen dat Darwin verantwoordelijk kan worden gehouden voor alle vormen van meer politiek getint darwinisme die losstaan van de vijftien punten uit *Descent*. Het vaak nogal losse politieke gebruik van het darwinisme kan met recht als mythologiserend (in Bannisters revisionistische zin) worden gekenschetst. Op grond van politieke motieven werd het darwinisme veelvuldig *als ondersteunend symbool* ingezet: als symbool van een wetenschappelijke, niet-kerkelijk bepaalde, maatschappijvisie, als symbool van een materialistische levensovertuiging, als meritocratisch symbool, als symbool voor fundamentele gelijkheid en democratie, of juist als symbool voor erfelijk-raciaal bepaalde ongelijkheid. Het revisionisme heeft zich echter te veel op het retorisch geweld van dit politieke darwinisme-gebruik blindgestaard en het substantiëlere sociaal wetenschappelijk getinte darwinisme goeddeels miskend.

Natuurlijk moet worden toegegeven dat beide vormen van sociaal-darwinisme (het sociaal-wetenschappelijke en het politieke) soms door elkaar liepen. Ook bij Darwin zelf is dit het geval: zijn eerder (bij de vijftien punten) aangehaalde opvattingen over het voortplantingsgedrag van Ieren en Schotten bijvoorbeeld en zijn positief gekleurde opvatting over de kracht van Amerika, zijn voorbeelden van politiek getinte uitspraken in een darwinistische context. Dat geldt ook voor de pas in 1993 door Richard Weikart ontdekte brief van Darwin aan de Zwitserse jurist en hoogleraar Heinrich Fick. In een lezing uit maart 1872 (een jaar na publicatie van *Descent*) had Fick het darwinisme gebruikt om zich onder meer tegen vergroting van de sociaal-economische gelijkheid te verzetten, aangezien dit de zwakken zou bevoorstellen en zodoende tot degeneratie zou leiden. Fick besloot om zijn lezing naar Darwin te sturen, die vervolgens duidelijk liet blijken het met diens zienswijze eens te zijn. Darwin hield Fick, ter ondersteuning van diens betoog, het voorbeeld voor van de Engelse vakbonden, die zich op het standpunt stelden “dat alle werklieden – de goeden en de slechten, de sterken en de zwakken – allemaal evenlang zouden moeten werken en hetzelfde loon zouden moeten ontvangen.” En hij vervolgde: “De bonden zijn ook gekant tegen stukwerk – kortom tegen elke vorm van competitie. Ik vrees dat Coöperatieve Organisaties, die velen beschouwen als de belangrijkste hoop voor de toekomst, evenzeer competitie uitsluiten. Dit lijkt mij een groot kwaad voor de toekomstige vooruitgang van de mensheid. – Niettemin, onder elk systeem zullen gematigde en spaarzame werklieden een voordeel hebben en meer nakomelingen nalaten dan de dronkaards en zorgelozen.”¹⁰

Deze uitspraak van Darwin, pas in 1995 voor het eerst gepubliceerd, is een zware klap voor de revisionisten. Hij laat er geen enkele twijfel over bestaan dat Darwin coöperatie (althans in de moderne samenleving) als contraselectief beschouwde, een bedreiging voor de vooruitgang omdat coöperatie selectie uitsloot. Bovendien, wanneer de grootmeester zelf in samenhang met zijn evolutietheorie dit soort sociaal-politieke uitspraken deed, kan moeilijk worden volgehouden dat het werk van de sociaal-darwinisten in zijn geheel als een misbruik van die theorie moet worden aangemerkt. Ook tegen het einde van zijn leven liet Darwin zich, volgens Wallace, “zeer somber” uit over “de toekomst van de mensheid”, aangezien hij ervan overtuigd was geraakt dat “in onze moderne beschaving de natuurlijke selectie geen rol meer speelde”, waardoor het niet langer de geschiktsten waren die overleefden.¹¹ Uit de vijftien punten uit *Descent*, de uitspraak in de brief aan Fick en de privé-uitlating tegenover Wallace blijkt een consistente lijn in Darwins denken, namelijk: bezorgdheid dat de moderne cultuur de sociale effectiviteit van de natuurlijke selectie uitschakelde, gekoppeld aan de opvatting dat het voor de toekomst van de mensheid veel beter zou zijn wanneer het natuurlijk selectieproces ook in de samenleving ongehinderd zijn werk kon doen.

Dit is dezelfde denklijn die men tegenkomt bij de Fransen die de nederlaag van hun land in de Frans-Duitse oorlog (1870) verklaarden uit een gebrek aan (natuurlijke) selectie; en die andere Fransen ertoe bracht met meer of minder kritiek te schrijven over het opkomend ‘sociologisch darwinisme’.

DE OORLOG VAN 1870

De oude maarschalk, Duitslands held van Metz en Sedan, had privé een hekel aan oorlog. Vanuit een verslagen Versailles schrijvend aan zijn broer Adolph, deed graaf Helmuth von Moltke geen moeite zijn gevoelens te verbergen. Deze oorlog wordt steeds verbitterder en vijandiger, klaagde hij in november 1870 over de Frans-Duitse oorlog en hij voegde toe: “niemand kan met meer hartstocht naar de vrede verlangen dan ik.” Hij verafschuwde het fanatisme van het Franse volksleger, dat naar zijn mening tot onnodig veel slachtoffers en verwoestingen leidde. In maart van het volgend jaar, als bezetter nog steeds in Frankrijk aanwezig, was hij verheugd dat de plaatselijke bevolking in het mooie lenteweer alvast met de wederopbouw was begonnen, zodat “de calamiteiten van deze oorlog over een paar jaar weer uitgewist zullen zijn...” Hij haatte de littekens die de strijd in het landschap en de ste-

den achterliet. In een vorige oorlog, tegen Oostenrijk in 1866, was hij onder de indruk geraakt van de verschrikkingen van het militaire gevecht toen hij, na afloop, op zijn zwarte merrie terugreed over het slagveld van Königgrätz: “Op veel plaatsen was het veld letterlijk bedekt met lijken van mensen en paarden. Geweren, ransels, mantels etc. lagen overal. Er waren verschrikkelijke verwondingen, niemand kon helpen. Een officier smeekte ons om hem dood te schieten. De ziekenbroeders werkten zonder onderbreking door, maar de aantallen verminkten waren te groot.” Hij vergat nooit God te danken wanneer familieleden of bekenden gespaard waren gebleven in de strijd en hij liet niet na te vermelden dat de vele overwinningen die hij voor Pruisen had behaald, slechts met Gods hulp tot stand waren gekomen.¹²

In deze brieven aan zijn broer Adolph, geschreven temidden van het krijgsgeweld van de Frans-Duitse oorlog, is er weinig tot niets dat aanleiding zou kunnen zijn om Moltke af te schilderen als een door het darwinisme geïnspireerde strijdmens. Natuurlijk, hij was een militair in hart en nieren die, in het tijdsbestek van slechts enkele jaren, de Pruisische legers in drie opeenvolgende oorlogen met strakke hand had aangevoerd en daarbij een voorliefde had getoond voor de bliksem-snelle militaire totaaltriomf. Maar maakte dit hem tot een sociaal-darwinist? Dat deed het zeker in de ogen van Jacques Novicow, die in 1910 in Parijs zijn bijna vierhonderd pagina's lange *Critique du darwinisme social* publiceerde. Novicows boek is niet alleen opmerkelijk door zijn omvang – de kritische beschouwingen over het sociaal-darwinisme die in de voorgaande drie decennia waren verschenen hadden veelal de vorm en omvang van een kort artikel –, maar vooral ook doordat het van de eerste tot de laatste bladzij een bewust gecomponeerde aanval was op het in zijn ogen militaristische karakter van het sociaal-darwinisme. Hij begon ermee dit verschijnsel scherp te definiëren als “de doctrine die de collectieve mensenmoord beschouwt als oorzaak van de vooruitgang van de menselijke soort.” Het hele boek was een systematische poging om de juistheid van die definitie te bewijzen. Welbeschouwd was het een aanklacht verkleed als definitie, de offensieve openingszet in een boek dat meer leek op een strijdschrift dan op een wetenschappelijke studie. Wie de achtergronden van Jacques Novicow kende, hoefde zich daarover niet te verbazen. Geboren in Rusland als Jakov Novikov, nam hij aanvankelijk in Odessa de touwfabriek van zijn welvarende vader over. Maar als liberaal tegenstander van het tsaristische bewind ontvluchtte hij zijn vaderland op nog jonge leeftijd. Frankrijk werd zijn nieuwe vaderland. Hij studeerde

er sociologie en ontpopte zich gaandeweg als pacifistisch publicist en activist die de vredesbiologie van Kropotkin openlijk bewonderde.¹³

Vanwege zijn pacifisme raakte hij gealarmeerd door de groeiende invloed in de sociologie van de conflicttheorieën van Ratzenhofer, Schallmayer, Renan en anderen. Bovendien zag hij het als zijn taak het Duitse militarisme aan te klagen. Moltke en Bismarck werden onder zijn handen sociaal-darwinisten, die zich door Darwins theorie gelegitimeerd voelden hun militaristische politiek ten uitvoer te brengen. Als bewijs citeerde hij Moltke's afwijzing, in een brief uit 1880 aan de hoogleraar Bluntschli, van de op Kant teruggaande idee van 'de eeuwige vrede'. Moltke had daarin geschreven dat de eeuwige vrede een droom was – en niet eens een mooie droom; dat de oorlog een vast onderdeel was van de goddelijke wereldorde; dat in de oorlog de nobelste deugden van de mensen naar voren traden, zoals moed, zelfverloochening, plichtsbesef en opofferingsgezindheid, met inzet van het eigen leven; en dat zonder oorlogen de wereld zou wegzinken in materialisme.¹⁴

Dit kan moeilijk een schoolvoorbeeld worden genoemd van een darwinistische visie op oorlogen. Moltke repte hier immers niet over de betekenis van de oorlog als sociaal-biologisch selectiemechanisme en evenmin bracht hij oorlogen in verband met de uit de evolutiewetten voortvloeiende noodzakelijke strijd om het bestaan. In wezen hielden zijn woorden niet méér in dan de bewering dat oorlogen nodig zijn om moreel verval tegen te gaan, omdat ze moreel disciplinerend werken, waarmee hij op klassiek-christelijke wijze probeerde oorlogen te verklaren als onderdeel van het alomvattende goddelijk plan. Hij maakte zich zeker ook niet schuldig aan naïeve oorlogsverheerlijking. "Waren de regeringen maar overal sterk genoeg om de tot oorlog aanzettende emoties van de volkeren te beheersen", verzuchtte hij, want elke oorlog, ook de succesvolle, was een ramp voor het eigen volk. Niettemin: het aangaan van de gewapende strijd was volkomen gerechtvaardigd, meende hij, maar alleen als *laatste* middel om het voortbestaan, de onafhankelijkheid en de eer van een staat te handhaven. Daarbij sprak hij de hoop uit dat, met het voortschrijden van de cultuur, dit laatste middel steeds sporadischer zou worden gebruikt.¹⁵

Aan Novicow waren deze nuancerings niet besteed. Voor hem als vredesactivist en voorstander van een Europees federalisme was het militante Duitse nationalisme, dat in de oorlog van 1870-71 zijn tweede vaderland had vernederd en gedecimeerd door de annexatie van Elzas-Lotharingen, de te bestrijden vijand. Door Moltke en ook Bismarck te brandmerken als sociaal-darwinisten, meende hij een bijdrage

aan die bestrijding te leveren. Maar hij wist niet één citaat te presenteren waaruit bleek dat Bismarck de beginselen van Darwins theorie was toegegaan. Hij bleef slechts herhalen dat de ijzeren kanselier de opvatting huldigde dat macht boven recht ging. Zoals hij ten aanzien van Moltke niet verder kwam dan het meer dan eens refereren aan diens – uit zijn context gehaalde – uitspraak dat oorlogen deel uitmaken van de goddelijke orde der dingen. Novicows boek leverde niettemin een belangrijke bijdrage aan de beeldvorming over de invloed van het sociaal-darwinisme in de hoogste politieke en militaire kringen van Duitsland. Oppervlakkige overeenkomsten waren voldoende voor hem om daarover verregaande uitspraken te doen.¹⁶

Het grote raadsel rond Novicow is de verbazingwekkende tegenstrijdigheid tussen zijn opvattingen uit 1910 en die uit een eerder boek van zijn hand, *Les luttes entre sociétés humaines* uit 1893 (tweede druk 1896). Zoals deze titel al doet vermoeden, ondernam Novicow daarin zelf een poging tot een sociale en politieke interpretatie van het darwinisme, vooral op het vlak van de internationale verhoudingen. Vertrekend vanuit het stoere positivistisch adagium dat “alles wat niet gebaseerd is op de natuurwetenschappen, op drijfzand is gebouwd”, probeerde hij eerst duidelijk te maken dat de strijd om het bestaan een eigenschap is van de materie zelf en daardoor als een waarlijk kosmisch verschijnsel moet worden gezien. In wezen ging het om twee samenhangende universele principes: strijd en associatie. Elke strijd resulteerde in een nieuwe associatie, een nieuwe ‘ver-eniging’ van de overwinnende en de overwonnen eenheden. Zo leidde de strijd tussen de atomen tot het ontstaan van moleculen, die tussen moleculen tot cellen, die tussen cellen uiteindelijk tot weefsel, waarna er een steeds hoger niveau van aggregatie werd bereikt: organismen, individuele dieren, kuddes en, bij de mens, hordes, stammen, steden, staten (of beter: naties) en federaties. Novicow schrok zelfs niet terug voor de ultieme internalisering van de strijd om het bestaan: “Uiteindelijk zijn ook de hersenen zelf een centrum van onophoudelijke strijd. Het verschijnsel bewustzijn is het resultaat van deze gevechten.” Terwijl wij een ander persoon van onze inzichten proberen te overtuigen, leveren onze hersencellen, ook onderling, een gevecht, net zoals wanneer in ons hoofd de ene gedachte om de voorrang strijdt met een andere. De krachtigste cellen groeien en verstikken de zwakkere, die vervolgens door het organisme worden geëlimineerd.¹⁷ Wanneer zelfs de hersenmaterie door de bestaansstrijd wordt geregeerd, is het onvermijdelijk dat zich overal in de economische, politieke en intellectuele verhoudingen diezelfde strijd manifesteert. Het inwendige en het uitwendige universum zijn

hierin één: “Het universum is een arena van eeuwige gevechten en allianties... De strijd om het bestaan is een universeel verschijnsel. Hij is beurtelings chemisch, astronomisch, biologisch en sociaal.”¹⁸ In dit boek was Novicow, willens en wetens, zélf de darwinist en voerde hij Bismarck en Von Moltke, in flagrante tegenspraak met het sociaal-darwinistische beeld dat hij later van hen zou schetsen, op als achtergebleven antidarwinisten. “Gothische geesten”, noemde hij hen, die de aansluiting bij de moderne wetenschap, zoals deze zich op grond van het darwinisme recent had ontplooid, hadden gemist. Hij verweet hen dat ze niet hadden begrepen dat in de evolutie inmiddels de fase was aangebroken waarin de intellectuele strijd in de plaats trad van de politiek-militaire strijd; en dat de intellectuele evolutie was gebaat bij een geleidelijke, stapsgewijze, ontwikkeling (zoals in Darwins biologische evolutie), niet met de abrupte discontinuïteiten van het politieke conflict. Waarna hij – zijn stokpaardje! – voor de zoveelste keer de Duitse inlijving van Elzas-Lotharingen aan de kaak stelde, die daar in onderwijs en cultuur tot een noodlottige breuk met het verleden leidde.¹⁹

Na de Frans-Duitse oorlog en het smadelijk verlies van Elzas-Lotharingen was het voor Fransen moeilijk vol te houden dat oorlog een positieve vorm van selectie vormde, zoals het sociaal-darwinisme voorschreef. Novicow concludeerde in 1893 dat oorlogen eerder tot een ‘averechte selectie’ (*sélection à rebours*) leidden. Tegelijk was hij er volledig van overtuigd dat Darwins wetenschappelijk bewezen wet van de natuurlijke selectie een universele waarheid inhield. Als deze wet niet zou kloppen voor sociale verschijnselen (zoals oorlogen), zou hij ook niet kunnen kloppen als biologische wet. Maar, constateerde hij, niemand bestrijdt de juistheid van Darwins wet voor de biologie. Dus *moet* deze ook in de sociologie opgaan.

De wet van Darwin is volstrekt waar. Zij is universeel van toepassing zowel in de biologie als in de sociologie. De overwinning wordt altijd behaald door de *meest geschikten*, alleen moet men begrijpen dat de *meest geschikten* niet puur en simpel de fysiek krachtigen zijn. (...) In algemene zin kan men zeggen ... dat de overwinning in de strijd om het bestaan toekomt aan degene met de meest ontwikkelde organisatie, dus aan de beste. Welnu, de beste is de intelligentste.²⁰

De tegenstelling tussen biologische en sociale wetmatigheden was hiermee echter nog niet opgeheven. Juist het opbouwen van een hoogontwikkelde sociale organisatie, van een geavanceerde cultuur, ging doorgaans samen met een toenemende bescherming van de rechten van de zwakken en het afzien door de sterken van hun vermogen om te on-

derdrukken. Net zoals aan de ene zijde oorlog tot averechtse selectie leidt (doordat het vooral de sterken zijn die in de voorste linies strijden en sneuvelen), leiden aan de andere zijde regeringsmaatregelen die het welzijn van de minderwaardigen bevorderen eveneens tot averechtse selectie (doordat de zwakken in leven worden gehouden en in staat worden gesteld zich te vermenigvuldigen): "... elk regime dat de slechten niet elimineert, elimineert noodzakelijkerwijs de goeden", concludeerde Novicow, daarbij met instemming verwijzend naar de Amerikaanse socioloog William Graham Sumner en "de Engelse sociologische school" die zich eveneens verzette tegen de funeste invloeden van "het staats-socialisme, dat een nieuwe vorm van slavernij is." Hier laat zich de invloed van Spencer vermoeden, hoewel Novicow nergens in zijn boek expliciet naar hem verwees. Zijn eerdere *La politique internationale* uit 1886 was wel duidelijk herkenbaar een spenceriaans boek: het behandelde 'de evolutie van het sociale organisme', en 'de strijd om het bestaan tussen menselijke samenlevingen' en het was bovenal doortrokken van de positivistische kerngedachte dat de sociologie zich zou moeten baseren op de biologie als meest verwante wetenschap. Ook alle hoofdkenmerken van Spencers pacifistisch-liberalisme waren bij Novicow aanwezig.²¹

Maar in zijn latere *Critique du darwinisme social* (1910) figureerde Spencer, zijn eigen inspiratiebron, als een van de grote boosdoeners, wiens werk herhaaldelijk werd aangehaald als bewijs dat het sociaal-darwinisme inderdaad de agressieve doctrine was "die de collectieve mensenmoord beschouwt als oorzaak van de vooruitgang van de menselijke soort".²² Ook dit laat zien dat Novicow in deze periode in diverse opzichten het tegendeel beweerde van wat hij in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw had beweerd. Hij had zich getransformeerd van een overtuigd sociaal-darwinist tot een bevlogen bestrijder van het sociaal-darwinisme. Op het hoe en waarom van die transformatie ga ik hier niet dieper in. Waarschijnlijk is dat Novicows toenemende betrokkenheid bij de pacifistische beweging het hem te moeilijk maakte zijn vroegere, door het darwinisme geïnspireerde, opvattingen te handhaven.

Novicow toonde zich er in 1910 van overtuigd dat vooral de oorlog van 1870 had bijgedragen tot het ontstaan van de 'mode' van het (sociaal) darwinisme. Niet alleen bij de Duitsers (die uit hun overwinning konden afleiden dat zij de sterkeren waren die op natuurwetenschappelijk terechte gronden hadden gezegevierd), maar opmerkelijk genoeg ook bij de verslagen Fransen. De nederlaag verhoogde volgens Novicow de

populariteit van het darwinisme in Frankrijk: velen meenden dat, op de wetenschappelijke basis van het darwinisme, uit het oorlogsverloop moest worden afgeleid dat een revanche alleen kans op succes bood wanneer men erin zou slagen Pruisens militaire machtsstructuur en cultuur te imiteren. Frankrijk moest sterker worden om een nieuwe blamage te voorkómen en moest daarom in bepaalde opzichten meer op zijn aartsvijand gaan lijken. Modern onderzoek heeft de indruk van Novicow bevestigd dat in de jaren zeventig het debat in Frankrijk over de betekenis van Darwins biologische theorie én van haar sociale implicaties aanzienlijk werd geïntensiveerd. Er verscheen in deze periode een nieuwe Franse vertaling van *Origin*, evenals vertalingen van *Descent* en van acht andere boeken van Darwin. Tussen 1871 en 1880 kwamen er ook maar liefst acht boeken van Spencer in een Franse versie uit. Haeckel kwam in het Frans beschikbaar en Émile Ferrière publiceerde in 1872 en 1878 zijn tweedelige popularisatie *Le darwinisme*.²³ Herhaaldelijk werd er een verbinding gelegd tussen deze wetenschappelijke oriëntatie op in Engeland en Duitsland al langer bestaande sociaal-biologische inzichten en de nationale regeneratie van Frankrijk. In de pessimistische stemming die na de nederlaag heerste, door de historicus Gabriel Hanotaux treffend omschreven als *la plainte des vaincus*, meenden velen dat het trotse Frankrijk van weleer in de wurgende greep was geraakt van een slopende decadentie. Vele oorzaken werden daarvoor aangevoerd. Het lage geboortecijfer was een populaire verklaring, maar ook het veronderstelde individualisme van de Fransen dat hen op beslissende momenten, zoals ten tijde van de Franse Revolutie en in 1871 nog met de Commune, diepe verdeeldheid bracht op momenten dat nationale eensgezindheid dringend geboden was. Sommigen, zoals de invloedrijke socioloog Frédéric Le Play, prezen (met Pruisen als voorbeeld) een meer organische, corporatieve maatschappijvorm aan als probaat middel om de cohesie en discipline in de samenleving terug te brengen. Maar bovenal werd een nieuwe wetenschappelijkheid door talrijke intellectuelen als hét nationale medicijn voorgeschreven. Flaubert had, nadat hij in maart 1871 enigszins pathetisch had geconstateerd dat de Franse nederlaag het einde van “de latijnse wereld” betekende, voorgesteld dat, ter nationale regeneratie, de Academie van Wetenschappen de spirituele autoriteit van de paus zou overnemen. Het succes van Pruisen werd door velen in verband gebracht met zijn goede onderwijssysteem en zijn superieur geachte wetenschap, die nadrukkelijk mede ten dienste werd gesteld van de nationale opmars. Renan, Michelet, Flaubert, Renouvier, Zola: het waren niet de minsten die meenden dat Frankrijk ten onder was gegaan omdat

het geen gelijke tred had weten te houden met Pruisens excellente prestaties in het onderwijzen en onderzoeken. Hierin zag men het geheim van de Duitse superioriteit. Gambetta concludeerde daarom dat de Republiek *wetenschappelijk* zou moeten zijn, of zij zou *niet* zijn. Zola op zijn beurt specificeerde dit: “De Republiek zal *natuurwetenschappelijk* zijn of zij zal niet zijn.” In educatief en wetenschappelijk opzicht was Frankrijk volgens Gambetta blijven steken in de zeventiende eeuw. Zou het niet zo kunnen zijn, vroeg hij zich af, dat in de strijd om het bestaan tussen naties de zwakste *en meest onwetende* natie altijd gedomd is het onderspit te delven tegenover de kracht van de *meest geleerde, meest wijze* natie?²⁴ Vooral de republikeinen waren geneigd in de wetenschap een onmisbaar onderdeel van de nationale machtsopbouw te zien. Het comteaanse positivisme leek te bloeien als nooit tevoren.

Een van de meest vooraanstaande intellectuelen, de filosoof en godsdiensthistoricus Ernest Renan, had al onmiddellijk na de nederlaag in 1871 gepleit voor een intellectuele en morele hervorming, teneinde het Franse volk beter toe te rusten opdat het zich in de internationale bestaansstrijd zou kunnen handhaven. Aangeslagen door het nationale débâcle, had hij zich in mei 1871 teruggetrokken in Versailles om er in die ene maand in koortsachtig tempo zijn filosofie opnieuw onder woorden te brengen in zijn *Dialogues philosophiques*. Hij deelde zijn dialogen in drie groepen in (Zekerheden, Waarschijnlijkheden en Dromen) en liet ze voeren door denkbeeldige filosofen met indrukwekkende namen: Euthyphron, Eudoxe, Philalèthe, Théophraste en Théoctiste. Deze laatste trad pas op in de Dromen en waarschuwde zijn confraters aan het begin van zijn betoog dat hij verder zou gaan dan zij, niet schromend om een imaginaire toekomstige werkelijkheid te schetsen die de grenzen van het menselijke zou overschrijden, met voor ogen “een doel dat boven de mensheid uitgaat.” Zo vroeg Théoctiste zich af, overwegend dat de natuur nauwelijks enige grenzen heeft gesteld aan de kennis en macht van de mens, wat er bereikt zou kunnen worden op basis van het selectieprincipe:

Een brede toepassing van de ontdekkingen van de fysiologie en van het selectieprincipe zou kunnen leiden tot het creëren van een superieur ras, dat zijn recht om te regeren niet alleen zou baseren op zijn wetenschap, maar ook op de superioriteit van zijn bloed en hersenen en op zijn sterke zenuwen. Dit zouden een soort van goden zijn..., wezens van tienvoudige waarde in vergelijking tot ons, die onder kunstmatige omstandigheden te realiseren zouden kunnen zijn. De natuur maakt niets dat, onder normale omstandigheden, niet levensvatbaar is; maar

de wetenschap zou de grenzen van wat realiseerbaar is kunnen oprekken. (...) Het is aan de wetenschap om het werk op te pakken op het punt waar de natuur het heeft achtergelaten.²⁵

Zeker, het was niet Renan zelf die dit zei, maar hij was wel degene die het bedacht en die de context creëerde: in het vernederde en uitgebluste Frankrijk werd hier aan de wetenschap opgedragen om voor een raciale regeneratie te zorgen door Darwins selectieprincipe kunstmatig toe te passen.

Deze *post bellum*-ontwikkelingen betekenden dat Frankrijk zich enigszins begon los te maken van zijn eigen, uitzonderlijk rijke, biologische traditie – Descartes, Buffon, Cuvier, Holbach, De Candolle, Lamarck – en geleidelijk naar het darwinisme opschoof. Maar ze hielden geen massale keuze voor het sociaal-darwinisme in. Daarvoor was de ambivalentie van de Franse gevoelens te groot. Heimelijk bewonderde men de Pruisen en de manier waarop zij, zo dacht men, de darwinistische tijdgeest en de legitimerende werking van de moderne biologie in hun voordeel wisten te benutten. Maar deze bewondering werd meestal weggedrukt door de haat en het wantrouwen en de onmogelijkheid om in het publiek al te nadrukkelijk de opponent ten voorbeeld te stellen. Pruisen was tegelijk het geheime voorbeeld én de gezworen vijand. Zo ontstond een dubbele moraal: bovenal beschuldigde men Duitsland ervan dat het het darwinisme had gesimplificeerd tot de leuze dat macht boven recht gaat en tot de gedachte dat de oorlog van 1870 de biologische superioriteit van het Duitse ras en de positief-selecterende werking van oorlogsvoering had aangetoond.²⁶ Daar stond tegenover dat Fransen ook zelf geobsedeerd raakten door de sociale en politieke consequenties van het darwinisme. De term ‘sociaal-darwinisme’ echter werd vrijwel altijd gereserveerd voor de tegenstander. Het werk van Jacques Novicow laat deze dubbele moraal uitstekend zien.

Novicows kritiek uit 1910 op de manier waarop de Duitsers het darwinisme omsmeedden tot een militaristische ideologie stond niet op zichzelf. Ook in Engeland, waar de rivaliteit met Duitsland evenzeer werd gevoeld als in Frankrijk – zij het wellicht iets afstandelijker en flegmatieker –, waren er verstoorde reacties op Duitse pogingen de internationale verhoudingen te darwiniseren. De bioloog Peter Chalmers Mitchell (1864-1945) maakte een ontwikkeling door welke enigszins aan die van Novicow doet denken. Al vroeg wetenschappelijk overtuigd van de juistheid van het darwinisme als biologische theorie, presenteerde hij in een artikel uit 1896 de verschillende naties als expanderende ‘soorten’ die elkaar naar het leven stonden.²⁷ Engeland en

Duitsland golden daarbij voor hem als biologische rivalen, met Frankrijk in de rol van de natuurlijke bondgenoot van Engeland. Doch later, onder de invloed gekomen van Tolstojs pacifisme, herzag hij zijn eerdere mening dat natuurlijke selectie onvermijdelijk gepaard ging met oorlogen. Hij raakte, als zovelen, gealarmeerd door het darwinistisch militarisme van de Duitse generaal Von Bernhardt (*Deutschland und der nächste Krieg*, 1912), die zich als cavalerie-officier in de oorlog van 1870 had onderscheiden en die in maart 1871 trots als eerste Duitser het belegerde Parijs was binnengereden. Chalmers Mitchell stelde zich nu op het standpunt dat alles gedaan moest worden om een nieuwe Europese oorlog te voorkómen en dat dit ook mogelijk was, omdat de mens niet geregeerd werd door dezelfde biologische wetten als waaraan de lagere diersoorten waren onderworpen. Net als Novicow zag hij zich gedwongen om, uit afkeer van de explosieve verbinding tussen evolutionaire wetenschap en militant nationalisme in Duitsland, afstand te nemen van zijn eigen sociaal-darwinistische opvattingen van weleer.

Duitslands rol bij het uitbreken en verloop van de Eerste Wereldoorlog heeft de neiging om het sociaal-darwinisme in verband te brengen met de ambitieuze *Weltpolitik* nog aanzienlijk versterkt. Illustratief hiervoor in het Engelse taalgebied is het werk van George Nasmyth, James Crichton-Browne, Robert Munro, Graham Wallas, Vernon Kellogg, William Whetham en Raymond Pearl. Tussen 1914 en 1918 analyseerden zij het Duitse toegepaste darwinisme kritisch en niet zelden met een alarmerende ondertoon. De bekendheid van het fenomeen sociaal-darwinisme werd er door vergroot, maar bovenal kreeg het er een verdachte reputatie door, waarvan het zich nooit meer zou herstellen. Zoals Paul Crook opmerkte: "... de 'onbeschrijflijke slechtheid' van de Pruisische vijand droeg er in sterke mate toe bij dat het militaristische Sociaal-darwinisme in diskrediet geraakte."²⁸

In historisch perspectief zijn het niet zozeer de Duitse machthebbers die hinder hebben gehad van deze kritiek, alswel de vertegenwoordigers van een nog jonge en kwetsbare wetenschap, de sociologie, die haar toevlucht had gezocht tot Darwins evolutietheorie als model, maar die met lede ogen moest toezien hoe de sociaal-wetenschappelijke toepassing van het darwinisme in een kwaad daglicht kwam te staan.

“LES SOCIOLOGUES DARWINIENS”

In het vijfde arrondissement van Parijs, waar de straten de eerbiedwaardige namen dragen van Cuvier, Buffon en Linnaeus, werd in 1879

een “bescheiden kring voor sociale studies” opgericht. Onder de leden bevonden zich studenten, kunstenaars en schrijvers (hoe zou het ook anders kunnen in het Quartier Latin?), maar ook employés en, “in meerderheid”, handarbeiders. In contrast tot zijn bescheiden omvang, besloot men deze studiekekring *Panthéon* te noemen, naar de nabijgelegen nationale tempel van begraven grootheden. Men stelde een program van indrukwekkende beginselen op, die op het volgende neerkwamen:

1. Als uitgangspunt nemen het principe dat de sociale, politieke en morele verschijnselen, net als alle andere, zijn onderworpen aan natuurwetten die men door onderzoek kan ontdekken.
2. Bevrijd zijn van theologische denkbeelden, dus niets voor waar aannemen dat niet wetenschappelijk bewijsbaar is.
3. Trouw zijn aan het ware republikeinse principe, d.w.z. de Republiek verbinden met het socialisme, hetgeen neerkomt op afschaffing van machtsmisbruik, werkloosheid en parasitisme.
4. Erkennen dat de materiële en intellectuele rijkdom een sociaal goed is en dat dus iedereen een onvervreemdbaar recht heeft om aan materiële welvaart en onderwijs deel te nemen.
5. Als doel van alle inspanningen te kiezen een maatschappij waarin er slechts plaats is voor nuttige wezens.²⁹

De cursus sociale filosofie van de studiekekring werd wekelijks gegeven door de 26-jarige anarchist Émile Gautier. Hij besloot, nog datzelfde jaar, de inhoud van zijn lessen uit te geven in de vorm van een brochure. Daaraan gaf hij de titel *Le darwinisme social*. Dit was, voor zover bekend, de eerste keer dat de term sociaal-darwinisme in een publicatie werd gebruikt. In de twee decennia die volgden alvorens de negentiende eeuw ten einde liep, publiceerden ook de Italiaanse socioloog G. Vadala-Papale (1882), de Franse criminoloog-socioloog Gabriel Tarde (1884), de Belgische econoom en hervormer Émile de Laveleye (1885), de Italiaanse econoom Achille Loria (1896) en de Franse socioloog Gabriel Ambon (1899) bespiegelingen over het sociaal-darwinisme. Al de betreffende publicaties, behalve die van Vadala-Papale, verschenen in het Frans.

Wie waren deze ontdekkers van het sociaal-darwinisme, wat bewoogen en – bovenal – wat was precies het verschijnsel dat zij meenden waar te nemen? Is hun oorspronkelijke interpretatie van het sociaal-darwinisme verwant met hedendaagse interpretaties, of hadden zij een heel ander fenomeen voor ogen? Gautier is de eerste die onze aandacht verdient.

Émile Gautier (1853-1937), afkomstig uit een middenklasse-gezin in Rennes, had rechten gestudeerd in Parijs en was betrokken geraakt bij het militante anarchisme. Samen met 65 andere anarchisten, onder wie Kropotkin, stond hij in 1883 te recht in een groot proces in Lyon. Net als Kropotkin werd hij er tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld. In augustus 1885 liet men hem echter vervroegd vrij. Hoewel er dat jaar nog een brochure van hem verscheen in de serie *Propos anarchistes*, begon hij zich van het anarchisme te distantiëren, hetgeen hem in die kring de naam opleverde een verrader te zijn. Hij concentreerde zich nu op het publiceren over wetenschappelijke onderwerpen in respectabele wetenschapstijdschriften en in *Le Figaro*. Toch blijft Gautiers betekenis er vooral in gelegen dat hij in zijn jonge wilde jaren de basis legde voor een nog geruime tijd voortdurende opmerkelijke populariteit van het darwinisme in Franse anarchistische kringen. Toen de anarchistische arbeider Auguste Vaillant in december 1893 een bom gooide in de Kamer van Afgevaardigden, verklaarde hij onmiddellijk na het incident dat zijn daad was ingegeven door de denkbepelden van Darwin, Büchner en Spencer. Vanwege Darwins volstrekt wetenschappelijke verklaring van de oorsprong en ontwikkeling van het leven, zagen veel anarchisten hem als bondgenoot tegen de autoriteit van kerk en staat, terwijl ook het materialisme van Büchner en het radicale individualisme en anti-etatisme van Spencer hen aansprak. Kropotkin gaf tussen 1890 en 1896 in een artikelenreeks zijn eigen, coöperatistisch-altruïstische visie op de darwinistische evolutiebiologie en haar sociale consequenties, maar dat deed hij in het Engels, in het periodiek *The nineteenth century*.³⁰

In zijn *Le darwinisme social* ging Gautier nauwelijks in op Darwins biologische theorie als zodanig, maar sprak hij wel voortdurend over “de wet van Darwin”, waaronder hij verstond “de wet van de selectie”. Hij legde zijn lezers uit dat ‘selectie’ was afgeleid van het Latijnse *seligere*, dat ‘kiezen’ betekent. Om vervolgens te betogen dat natuurlijke selectie dus inhield dat de natuur een selecterende natuur, een kiezende natuur was: “...de natuur sorteert, maakt een keuze uit de levende wezens, aangezien ze alleen de sterksten bewaart en de anderen, de ‘monsters zonder waarde’ van de soort, veroordeelt tot een onvermijdelijke dood.” Wat veefokkers en kwekers op een berekenende wijze deden om de nuttige eigenschappen van dieren en planten te versterken, deed de selecterende natuur door een spontane *concurrance vitale*. Gefascineerd als hij was door de verbinding van de idee van de natuurlijke selectie met Malthus’ onopgesmukte economische wetmatigheid dat er eenvoudigweg te weinig voedsel was om iedereen in leven te houden,

sprak Gautier zelfs over een natuur die de minst geschikte individuen “zonder mededogen ter dood veroordeelt en executeert”. Daarmee nam hij, nog afgezien van het opvallend dramatische woordgebruik, het begrip natuurlijke selectie veel letterlijker dan Darwin het bedoeld had.³¹

Maar Gautiers betoog was strategisch opgebouwd. Hij schetste eerst een inktzwart beeld van de natuurlijke selectie – Darwins hypothese die hij zei te aanvaarden en die naar zijn mening alleen nog door obscurantisten en blinde gelovigen werd ontkend – om vervolgens uitgebreid te beargumenteren dat nu juist de mens het unieke vermogen had om natuurwetten, dus ook de wet van de natuurlijke selectie, te modificeren. Water bevriest bij nul graden, maar niet als men er zout in gooit. Waarom dan, vroeg hij zich hardop af, zou uitgerekend de selectiewet in een sociale omgeving absoluut en onaantastbaar zijn? Hij erkende volmondig dat de primitieve mens volledig onderhevig was geweest aan natuurlijke selectie en dat daaraan diens geleidelijke vooruitgang tot een intelligent, bewust levend en raciaal-gezond wezen te danken was. Maar, “hoe meer de mensheid vooruitgaat, hoe meer zij zich bevrijdt van de natuurlijke fataliteiten”. De moderne, intelligente, nijvere en beschaafde mens is in staat om met behulp van zijn vrije wil een tegenwicht te bieden tegen natuurkrachten die voor zijn primitieve voorouders nog het noodlot vertegenwoordigden.³² Dankbaar citeerde hij Wallace, die voorspelde dat de dag zal komen waarop de natuurlijke selectie zal zijn vervangen door een ‘menselijke selectie’ en natuurlijke ongelijkheden zullen worden gladgestreken door beschermende instituties. Voor Gautier, als voor Wallace, was de samenleving niet het verlengstuk van de natuur, maar juist een correctie op de “onrechtvaardigheden van de natuur”. De menselijke samenleving, zo redeneerde Gautier, is er nu juist om de zwakkeren te beschermen door de ongelijke verdeling van de middelen, waardoor de natuurtoestand wordt gekenmerkt, te rectificeren. Het zijn van een tegenwicht tegen de natuurlijke selectie is de ontstaansgrond van de maatschappij, zij is “een poging tot een reactie tegen Darwins wet”. In de plaats van ‘de strijd om het bestaan’ moet ‘de hulp om te bestaan’ komen.³³

Gautier ging er allerm minst van uit dat dit op korte termijn als vanzelf door de sociale evolutie zou worden gerealiseerd. Het sociaal-darwinisme was voor hem een actiemiddel, een middel om leergierige arbeiders te activeren door hen het bewustzijn mee te geven dat de moderne biologie hún zaak ondersteunde. Relatief de meeste ruimte gebruikte Gautier dan ook om te betogen dat het darwinisme door conservatieve krachten werd misbruikt, terwijl het in werkelijkheid “een nieuw argument” vóór het socialisme was. Hij was zeer bezorgd dat de voorvech-

ters van de sociale ongelijkheid zich van Darwins theorie meester zouden maken. Het was immers zo gemakkelijk om te betogen, zoals Haeckel had gedaan, dat de voorrechten van de machtigen en de kapitaalkrachtigen slechts de uitdrukking waren van de werking van de natuurlijke selectie (die dan neerkwam op een “selectie der uitverkorenen”) en dat het darwinisme in wezen dus een aristocratische strekking had. Hiermee, en door aan te voeren dat elke intelligente politicus het darwinisme zou moeten aanbevelen als het beste wapen tegen de egalitaire ideeën van de socialisten, maakte Haeckel zich tot de belangenbehartiger van Bismarck en diens klasse, meende Gautier.³⁴ De discipelen van Malthus en de verkondigers van de ongelijkheid, zoals Bismarck, doen nu, wetend dat “de Goden verdwijnen”, een beroep op de wetenschap om hun overheersing en hun voorrechten te legitimeren. “Darwins boek zal de bijbel van de nieuwe uitbuiters worden: door en in naam van de wetenschap zal de offering van de zwakken zich voltrekken.”³⁵ Wat deze fascinerende zin laat zien, is dat er in Gautiers tekst, zoals ook bij veel anderen, een strijd werd gevoerd om het gezag van de wetenschap. ‘Links’ en ‘rechts’ probeerden elkaar de loef af te steken bij het zich toeëigenen van Darwins autoriteit. Wie verloor moest ermee rekenen dat zijn politieke wensen als ‘onwetenschappelijk’ zouden worden afgeschreven.

Twee jaar voordat Gautier zijn brochure schreef, was die politieke strijd om het bezit van Darwins gezag in Duitsland ontbrand, met het beroemde dispuut tussen Haeckel en Virchow. Gautier verwees er zo frequent naar, dat verondersteld mag worden dat hier een van zijn inspiratiebronnen lag. Virchow had in het dispuut voorspeld dat er voor de verdedigers van de *status quo* extreem gevaar zou gaan dreigen zodra de revolutionaire socialisten zich van het darwinisme meester zouden maken. Gautier vatte dit op als een aanmoediging. Hoe merkwaardig dat tegenwoordig ook moge lijken, hij zag het debat Virchow-Haeckel als een strijd om de intellectuele eigendom van het felbegeerde sociaal-darwinisme en zijn eigen beschouwingen sloot hij af met de triomfantelijke conclusie: “Zó moet het sociaal-darwinisme worden begrepen en toegepast!”³⁶ Gautier beschouwde zichzelf dus als een sociaal-darwinist en was daar trots op. Dat is minder vreemd dan het lijkt wanneer men bedenkt dat hij het sociaal-darwinisme, mits op de correcte wijze geïnterpreteerd, als een krachtige ondersteuning van het socialisme zag. Om dit aan te tonen voerde hij steeds weer aan dat men uit het darwinisme kon afleiden dat de sociale verschillen tussen armen en rijken, tussen machtelozen en machtigen, kunstmatig waren, het gevolg van een artificiële selectie die niets te maken had met de na-

tuurlijke selectie. Bovendien plaatste hij niet alleen sociaal-darwinisme en socialisme op één lijn, maar ook socialisme en sociologie. Voor hem vormden socialisme, sociaal-darwinisme en sociologie als het ware een drieëenheid, een bundeling van nieuwe politiek en moderne wetenschap om “de fataliteiten van de natuur te corrigeren”. Zo bezien kwam het sociaal-darwinisme voor hem neer op: een darwinisme met sociale correctie, een darwinisme dat het – uit de evolutie voortgekomen – intelligente vermogen van de mens om zich van natuurlijke onrechtvaardigheden te bevrijden volledig erkende. Een darwinisme dus met een menselijk, sociaal, gezicht dat liet zien hoe onnatuurlijk de in die tijd zo enorme verschillen waren tussen de excessieve rijkdom van de weinigen en de excessieve armoede van de velen.³⁷ Als Darwins selectiewet waar was (en dat was hij volgens Gautier en vele anderen die sociale hervorming nastreefden), dan kon en mócht dat niet betekenen dat de schrille contrasten van het kapitalisme op basis van die wet wetenschappelijk konden worden gelegitimeerd. Dit verklaart waarom de sociale toepassing van de wet van de natuurlijke selectie een strijdpunt werd tussen links en rechts, dat op zijn beurt niet kon toestaan dat het socialisme zijn hang naar wetenschappelijkheid kon botvieren door het darwinisme in te palmen.

Het was juist deze tendens om het darwinisme ver “buiten zijn oevers te laten treden” en het op ‘*n’importe quoi*’ toe te passen die Gabriel Tarde (1843-1904), criminoloog, socioloog en filosoof, er in 1884 toe bracht zijn artikel *Darwinisme naturel et darwinisme social* te publiceren. Die neiging was volgens Tarde wijdverbreid; zij bleek uit talrijke, in vele landen verschijnende geschriften, zoals uit het gelijknamige boek van de Italiaanse darwinist en socioloog Vadala-Papale, waarin op een met Gautier vergelijkbare wijze werd gepoogd een hervormingsgezinde inhoud aan het (sociaal) darwinisme te geven. Wat Tarde bovendien dwarszat was de neiging om de sociale toepassing van het darwinisme voor te stellen als de enige echte positieve sociale wetenschap. Hier was volgens hem sprake van “een bepaalde school die zich het monopolie van het positivisme toeëigent.” Een school van sociologen, om precies te zijn. De “selectie van de meest geschikte”, zo constateerde Tarde, bleek “een van die magische formules” te zijn die in staat zijn de geest te “obsederen”. Het was een “betovering” die men maar beter kon wantrouwen, voegde hij toe.³⁸

Tarde’s artikel was onmiskenbaar een kritiek op het sociaal-darwinisme, niet zozeer als maatschappelijk verschijnsel, maar vooral als krachtige stroming in de sociologie. Hij gebruikte de termen “sociaal-

darwinisme” en “sociologisch darwinisme” door elkaar, zonder ze van elkaar te onderscheiden en sprak over *les darwiniens sociologistes* alsof het een bekende, goed te onderscheiden groep betrof. Novicow deed iets vergelijkbaars door de aanduiding *les sociologues darwiniens* als synoniem te gebruiken voor ‘sociaal-darwinisten’. De kern van dit sociologisch darwinisme was volgens Tarde de uitbreiding van ‘het selectionisme’ à la Darwin naar samenlevingen. ‘Selectionisme’ of ‘sociaal selectionisme’ stond voor Tarde gelijk aan sociaal-darwinisme. De oorsprong van deze theorie van het sociaal selectionisme zocht hij echter niet bij Darwin, maar in het industriële vooruitgangdenken zoals dit in het werk van Adam Smith en Jeremy Bentham gestalte had gekregen en waarin het overleven van de geschiktsten in de concurrentiestrijd op grond van kleine, geleidelijk geaccumuleerde, concurrentievoordelen centraal stond. Darwin kwalificeerde hij dan ook als “een Smith of een Bentham in de gedaante van een natuuronderzoeker” en het darwinisme bestempelde hij tot “biologisch utilitarisme”. Darwin “beoefende de sociologie zonder het te weten”. Het is dus duidelijk dat Darwins theorie van de natuurlijke selectie volgens Tarde een afgeleide was van een al langer bestaande sociale selectietheorie, voortgekomen uit het industrialisme.³⁹

Geheel in afwijking van Gautier, die zoals we zagen de scherpe tegenstellingen benadrukte tussen de weinige zeer rijken (die zich soms de evolutionair-uitverkorenen waanden) en de talloze zeer armen, meende Tarde dat in de contemporaine samenleving de sociologische basis voor het sociale selectionisme ontbrak. De gedachte dat het leven een strijd om het bestaan is, was volgens hem terug te voeren op het al veel langer bestaande romantische ideaal van een heroïsch leven. De werkelijkheid echter, zo benadrukte hij, was geheel anders: het individu bevindt zich in de regel allerminst in een uiterst vijandige omgeving, maar vindt zorgzame ouders en vrienden om zich heen, kan bij ziekte rekenen op de zorg van artsen en verpleegsters, krijgt militaire bescherming van de staat, maar ook mogelijkheden om onderwijs te volgen en zich te ontwikkelen. Hij ontkende niet het bestaan van rivaliteit en oorlog, maar sprak wel tegen dat dit de normale, natuurlijke, toestand was zoals sociaal-darwinisten vaak beweerden. Rivaliteit ging altijd samen met coöperatie. Het was waar dat bedrijven met elkaar concurreerden, maar ze konden slechts elkaars concurrenten zijn omdat er binnen elk bedrijf (en ook tussen sommige bedrijven) werd samengewerkt, want juist aan die samenwerking ontleende een bedrijf zijn concurrentiekracht. Hij meende dat juist samenwerking een sleu-

telfunctie in de evolutie had vervuld en sprak van *évolution par association*.⁴⁰

Tarde was noch een darwinist, noch een antidarwinist. Hij omschreef zichzelf als een overtuigd *transformiste*, waarmee hij wilde aangeven dat hij in de evolutie geloofde. Maar Darwins theorie van natuurlijke selectie beschouwde hij niet als de definitieve en volledige evolutietheorie. Hij noemde haar een ‘secundaire’ theorie, die zeer wel in staat was de *eliminatie* van wezens en afzonderlijke organen te verklaren, maar niet hun *creatie*. Hij was er dus niet van overtuigd dat de strijd om te overleven en de daaruit resulterende natuurlijke selectie, konden verklaren *hoe* variaties en soorten waren ontstaan.⁴¹

Tarde’s intellectuele carrière was één lange zoektocht naar “de sociale logica”, zoals hij een van zijn boeken noemde. Dit kon voor hem slechts een logica van personen zijn, niet van sociale collectiviteiten. De sociologie zou de verklaring voor sociale verschijnselen dan ook niet moeten zoeken in collectieve entiteiten of in een collectief bewustzijn, maar in het handelen van individuele personen waaruit zich het gemeenschappelijke constitueerde. Sociologie was daarom voor hem in wezen psychologie. In zijn eigen sociale theorie plaatste hij het begrip imitatie centraal: de meeste mensen imiteren het gedrag van anderen en daardoor ontstaat er een aanzienlijke gelijkvormigheid en samenhang in het sociaal handelen in plaats van een eindeloos versplinterd individualisme. De sociologie heeft tot taak “de wetten van de imitatie” te ontdekken. Met het ‘personalisme’ van zijn sociale theorie hing samen zijn belangstelling voor de sociale psychologie en de criminologie. Hij was zijn loopbaan begonnen als ‘rechter van instructie’ in zijn geboortestad Sarlat in de Dordogne, een functie die hij bijna twintig jaar, tot 1894, vervulde. Daarna, als hoofd van de afdeling criminele statistiek van het ministerie van Justitie, werd hij een van de grondleggers van de criminologie in Frankrijk. In de loop van de jaren negentig ontwikkelde hij zich tot een toonaangevend socioloog, waarbij hij, met zijn individualisme, werd gezien als een tegenspeler van de jongere Durkheim, die nu juist beweerde dat collectieve sociale verschijnselen (zoals sociale normen) het bestaan van de eenling bepalen, in plaats van andersom. Durkheim, wiens collectivistische benadering meer in lijn was met de veranderende geest van de tijd, kon gezien worden als een intellectuele erfgenaam van Comte, wiens positivisme hij omarmde. Tarde daarentegen deed zich kennen als criticus van het positivisme. Vooral de versmelting van positivisme en darwinisme in de sociologie baarde hem zorgen. In Comte’s ordening van de

wetenschappen was de sociologie van hoger orde dan de biologie, aangezien de sociale werkelijkheid door hem complexer werd geacht dan de biologische. De sociologen werden geacht hun kathedralen te bouwen op de grondvesten die de biologen hadden gelegd. Daarom, zo benadrukte Tarde, werd het sociaal-darwinisme door zijn aanhangers gezien als de voltooiing van het natuurlijke darwinisme. Hij aarzelde niet om sociaal-darwinisten en positivisten op één lijn te plaatsen.

Tarde stelde zich vierkant tegenover het positivistische dogma op: samenlevingen zijn gevormd uit mensen, dus kennen wij, via onze zelfkennis, de samenstellende delen van de samenleving *van binnenuit*. De cellen van organismen daarentegen bevatten ondoordringbare geheimen voor ons. Dit maakt ze, voor het menselijk begrip, juist complexer dan onze eigen samenleving. Hierbij zette hij Spencer op zijn kop: er is, anders dan Spencer meende, geen continue universele ontwikkeling van het homogene naar het heterogene (complexe). In tegendeel, het homogene (stabiele) komt voort uit het heterogene (instabiele). Het sociale leven laat, met het voortschrijden van de beschaving, uniformering en vereenvoudiging zien. De “wetten van de imitatie” zijn hiervoor de verklaring. De veelvormigheid van dialecten, religies, meet- en geldstelsels, staten en staatjes, maakt zo geleidelijk plaats voor de eenvormigheid van grotere eenheden.⁴²

Bovendien, redeneerde Tarde, impliceert onze onkunde aangaande de diepste geheimen van het organische dat de analogie tussen het organische en het sociale, waarop de sociaal-darwinisten zich baseerden, niet kan worden geverifieerd. Dit analogie-denken was volgens hem terug te voeren op het ‘onhegeliaanse’ vooruitgangsgeloof van de darwinisten, die de evolutie als één continue ontwikkeling zagen en daardoor in de veronderstelling leefden dat kennis van de fysische en biologische elementen de noodzakelijke basis was voor kennis van de samenleving. Van daaruit kwamen de *darwiniens sociologistes* tot de voor hen kenmerkende opvatting dat fysiologie, fysica, chemie, biologie en sociologie allen met elkaar moesten worden verbonden. Dit was Comte’s opvatting dat de sociologie slechts ‘sociale fysica’ kon zijn. Tarde kwam tot de tegengestelde conclusie: het is onmogelijk om door middel van de biologie (of de fysica) tot een juist begrip te komen van de sociale werkelijkheid, omdat men dan probeert om hetgeen al verlicht is (het sociale leven dat we van binnenuit kennen) te verklaren met behulp van wat nog in duister is gehuld (het leven in de biologische cel). Het is daarom niet alleen zinloos om het darwinisme toe te passen in de sociale wetenschap, het is ook gevaarlijk omdat het tot re-

sultaten zal voeren die ons zullen afleiden van de intieme kennis van de sociale feiten die we reeds bezitten omdat we onszelf kennen.⁴³

Ook de Belgische econoom en socioloog Émile de Laveleye (1822-1892) stond kritisch tegenover het toepassen van “de darwinistische biologische wet” op de maatschappelijke verhoudingen. In zijn korte *L'État et l'individu ou darwinisme social et christianisme*, oorspronkelijk gepubliceerd in 1885 in Florence, keerde hij zich tegen Spencer en de *sociologie évolutionniste*.⁴⁴ De Laveleye's faam reikte tot ver buiten zijn geboorteland, waar hij vanaf 1864 in Luik hoogleraar economie was. Zijn bekendheid had hij echter vooral te danken aan de talrijke publicaties waarin hij zich een overtuigd christen-socialist had getoond. Zo ook in deze publicatie, geheel gewijd aan de vier artikelen van Spencer die deze later bundelde tot zijn roemruchte *The man versus the state*. De Laveleye zag geen enkele aanleiding om zijn lezers uit te leggen wat hij onder sociaal-darwinisme verstond. Er kon echter geen misverstand over bestaan dat hij die term gebruikte als karakterisering van Spencers individualistische sociologie – het enige onderwerp van zijn essay –, waar hij zijn eigen christelijk-sociale overtuiging tegenover plaatste. Het niet-definiëren van ‘sociaal-darwinisme’ suggereert dat De Laveleye veronderstelde dat de gemiddelde lezer inmiddels voldoende bekend was met dit fenomeen.

Zijn behandeling van Spencer was overigens opvallend hoffelijk. Hij noemde hem een meester en bestempelde diens vier artikelen als ‘magistraal’, waarna hij veelbetekenend toevoegde dat de deducties van de Engelsman tegengesteld waren aan het algemeen belang van de mensheid! Dat er niettemin in zijn alinea's enig ontzag voor Spencer doorklonk, hing er waarschijnlijk mee samen dat De Laveleye een groot vertrouwen had in “de sociologische wetenschap” waarvan Spencer één van de grondleggers was: alleen aan de sociologie kon men volgens De Laveleye toevertrouwen om met het nodige gezag de juiste verhouding tussen individu en staat te bepalen, niet aan de wil van het volk, zoals Rousseau had gemeend. En mét Spencer vond hij (in tegenstelling tot Rousseau) dat aan de macht van de staat beperkingen moesten worden gesteld teneinde het individu te beschermen.⁴⁵

Het radicale anti-etatisme van Spencer nam hij echter niet over: hij meende dat Spencers systeem was gebouwd op de fundamenteel onjuiste veronderstelling dat, wanneer men de taken van de staat zou terugdringen tot het niveau dat de orthodoxe economen hadden aangegeven, de darwinistische wet zich als het ware vanzelf zou manifesteren en zijn heilzame selecterende werk zou doen. Als sociaal-democraat

verzette De Laveleye zich tegen dit quiëtisme, dat volgens hem voortkwam uit de opvatting van “de stoïcijn en de ‘evolutionistische’ socioloog” dat men de bestaande orde moet respecteren omdat zij het resultaat is van noodzakelijke wetmatigheden. Hij achtte deze benadering typerend voor conservatieve evolutionisten – waartoe hij behalve Spencer ook Haeckel rekende – die hun sociologie baseerden op de stelling dat men de sociale misère niet alleen moet accepteren als een gevolg van natuurwetten, maar ook oog moet hebben voor haar heilzame werking omdat ze de sterken een voorsprong in de voortplanting geeft, waarmee de vooruitgang is gediend. Als econoom bracht De Laveleye hier tegenin dat er in beschaafde samenlevingen een voortdurende accumulatie van bezit plaatsvindt, bezit dat via het erfrecht (en dus niet via een tot natuurlijke selectie leidende bestaansstrijd) overgaat op de opvolger in rechten – die niet noodzakelijkerwijs de sterkste of de beste behoeft te zijn. En als christen voerde hij aan dat het evangelie van een tegenovergesteld principe uitging: “de eersten zullen de laatsten zijn”. Zijn conclusie luidde dan ook ondubbelzinnig dat de darwinistische wetten, “algemeen erkend op het vlak van de natuurlijke historie”, nooit in menselijke samenlevingen zullen worden toegepast zolang het rechtvaardigheidsgevoel en de liefdadigheid, die het christendom in de harten van de mensen heeft gegrift, niet volledig uitgebannen zullen zijn.⁴⁶

Spencer voelde zich genoodzaakt op De Laveleye's essay te reageren. Hij gaf zich veel moeite om het beeld van een nogal hardvochtige sociale filosofie dat de Belg van zijn gedachtenstelsel had geschetst, te nuanceren. Maar hij protesteerde niet tegen het predikaat ‘sociaal-darwinisme’ als zodanig. Bezwaar maakte hij slechts tegen de gewoonte van De Laveleye en vele anderen om zijn sociologie te omschrijven als de toepassing van “de darwinistische wet” (het overleven van de meest geschikt) op de maatschappij. Geborneerd wees Spencer erop dat dit niet Darwins wet was, maar dat hij – Spencer – die wet al in 1851 in zijn *Social statics* had geformuleerd. Hoewel hij de implicatie in De Laveleye's essay dat er sprake was van zoiets als een sociaal-darwinistische stroming niet expliciet weersprak, bracht hij een belangrijke nuancering aan. De Laveleye had geschreven dat Spencers systeem inmiddels algemeen geaccepteerd werd, implicerend dat het zeer invloedrijk was. De meester zelf dacht daar anders over: “Voor de vrees dat mijn argumenten zullen triomferen, die volgens mij mijnheer De Laveleye ertoe heeft aangezet ze te bestrijden, is duidelijk weinig grond.” Ter illustratie voerde hij een recente uitspraak aan van de posi-

tivist Frederick Harrison, die liet weten dat Spencers hoop om met *The man versus the state* iemand te overtuigen een ijdele was en dat de titel van dat boek daarom maar beter had kunnen luiden: *Spencer versus heel Groot-Britannië*. De Laveleye riposteerde dat Spencers anti-staatsinterventie-doctrine hem inderdaad niet veel bekeerlingen had opgeleverd, maar dat zijn uitgebreide pleidooien om de darwinistische wetten op de mensenmaatschappij toe te passen wél veel aanhang hadden.⁴⁷

Net als Tarde en De Laveleye stelde ook de Italiaan Achille Loria (1857-1943), hoogleraar economie aan de universiteit van Padua, zich vooral ten doel om te waarschuwen tegen “verderfelijke en fundamenteel foutieve” toepassingen van het darwinisme in de sociologie. Hij begon zijn *Darwinisme social* uit 1896 met de constatering dat er al zo’n twintig tot vijfentwintig jaar (dus vanaf ongeveer 1870) een tendens was om de resultaten die door en dankzij Darwin in de natuurwetenschappen waren geboekt ook toe te passen in de sociale en economische wetenschappen en dat “men” deze tendens “sociaal-darwinisme” noemde. Hij maakte meteen duidelijk dat het zijns inziens om een ontwikkeling ging die een aanzienlijke vlucht genomen had.⁴⁸ De centrale rol hierbij kende hij toe aan “de sociologen” die de “onbeteugelde concurrentie”, waardoor de maatschappelijke verhoudingen werden gekenmerkt, vergeleken met de natuurlijke selectie in de biologische strijd om te overleven. Zij redeneerden dat men, zoals men de concurrentie de vrije loop moest laten, ook de selectie haar werk moest laten doen en dat men dus moest nalaten om, door wetgeving of andere overheidsmaatregelen, de bestaansstrijd te verzachten, de zwakken te beschermen en de sociale ongelijkheid te verminderen.

Loria bracht hier tegenin dat de analogie tussen de economische strijd en de bestaansstrijd tussen dieren niet opging. Dieren strijden slechts om het voedsel dat ze zelf nodig hebben om te kunnen overleven. In de economische strijd daarentegen probeert een bezittende klasse zich te verrijken via de arbeid van een andere klasse. Dit had, stelde hij, niets te maken met darwinisme, maar alles met parasitisme. Een parasiet doodt zijn prooi niet, maar buit hem uit als permanente bestaansbron. Het was een verhouding die niets te maken had met vooruitgang of de vervolmaking van een soort:

...de strijd om het leven tussen mensen is, anders dan de strijd tussen onafhankelijke dieren, geen factor van selectie en vooruitgang, maar is, integendeel, net als het parasitisme tussen dieren, een krachtige oorzaak van achteruitgang en verval van de soort.⁴⁹

Overall om zich heen zag Loria voorbeelden van *contraselectie*. Economische uitbuiting leidde tot degeneratie van arbeiders en daarmee, omdat zij zich meer vermenigvuldigden dan andere klassen, tot het tegenovergestelde van “de darwinistische selectie”. Tegelijk was er aan de andere kant sprake van een cumulatie van rijkdom en privileges bij de decadente, biologisch verzwakte, adel, terwijl de ongelijke verdeling van economische welvaart ook de seksuele selectie verstoorde: rijken trouwden meestal met rijken en armen met armen, zodat er sprake was van een partnerkeuze op basis van welvaartsniveau en dus van “een tegennatuurlijke selectie”. Het militairendom ten slotte zorgde ervoor dat de sterksten der armen onder de wapenen werden geroepen, waardoor ze gemiddeld genomen minder vaak of later huwden en dus voor minder nakomelingen zorgden.⁵⁰ Wat Loria op deze wijze probeerde aan te tonen was, dat de benadering van de “darwinisten met hun sociologie”, die als de Romeinse volksmassa’s van weleer met hun kreten de gladiatoren in het Circus probeerden aan te moedigen tot een nog fellere strijd, zinloos en zelfs contraproductief was. De bestaansstrijd zal juist moeten worden verzacht en beperkt door een rechtvaardige en barmhartige staat die armenhulp, broederschap en sociale coöperatie bevordert, zo luidde zijn boodschap. Op vergelijkbare wijze als Gautier probeerde hij vervolgens Darwin tot een bondgenoot van het socialisme te maken. In tegenstelling tot de zich Darwins discipelen wanende sociologen – Loria identificeerde hen als de “getrouwen” van Spencer –, had Darwin zelf aangetoond dat de mens vooruitgang kon boeken zonder zijn toevlucht te hoeven zoeken tot een voortdurende “broederstrijd”, aangezien de strijd om voedsel tussen de dieren (waarin de geschiktsten als overwinnaars uit de bus komen) niet vergelijkbaar was met de sociale strijd (waarin maar al te vaak de onwaardigen victorie kraaien). In “de strijd tegen het sociaal-darwinisme” kon men zich dus beroepen op de onverdachte autoriteit van de grote meester zelf, Darwin. Doch aan het slot van zijn pleidooi riep Loria triomfantelijk uit: “Laat men dus ophouden onze doctrines nog langer tegenover de grote naam van Darwin te plaatsen, want hij is mét ons... Meer en meer en meer wordt de darwinistische theorie ... een machtig instrument vóór de sociale hervorming.”⁵¹ Waar Gautier zijn eigen socialistische variant van het darwinisme nog had aangeduid als ‘sociaal-darwinisme’, leek het bij Loria in het geheel niet op te komen dat hij met zijn laatste uitspraak ook zelf deel uitmaakte van de sociaal-darwinistische tendens in de sociale wetenschappen die hij wenste te bestrijden. Wat hem in wezen voor ogen stond, was een menselijke regeneratie, te bereiken door in de maatschappij de ware darwinistische selectie (die hij

als een bron van vooruitgang en verbetering zag) te herstellen. Daarvoor was het nodig om het parasiteren op de arbeidersklasse te stoppen en gelijke startcondities tussen arm en rijk te creëren, zodat de echte sterken, ongehinderd door hun afkomst, als winnaars naar voren konden komen uit de, met het voortschrijden van de beschaving steeds minder bloedig wordende, strijd om het bestaan. Niet die strijd als zodanig was onmenselijk en onsociaal, maar het aangaan van die strijd *met ongelijke middelen*, waardoor altijd dezelfde verloren.

Van alle ‘ontdekkers’ van het sociaal-darwinisme is de Fransman Gabriel Ambon de meest raadselachtige. In het korte artikel dat hij in 1899 plaatste in het ‘Journal des économistes’ (*Darwinisme social*), deed hij geen enkele moeite om uit te leggen wat er onder zijn onderwerp moest worden verstaan. Evenmin kon men uit zijn betoog aflezen hoe rijk of arm aan invloed dit sociaal-darwinisme was, noch wie er zich toe hadden bekeerd. Eén naam slechts dook er steeds weer in zijn artikel op, die van de conservatief-katholieke socioloog Edmond Demolins, en de lezer kon moeilijk om de impliciete conclusie heen dat hij de verpersoonlijking van het sociaal-darwinisme moest zijn. Inderdaad stond Demolins bekend om zijn grote bewondering voor het competitieve individualisme dat de Engelsen en Amerikanen, in vergelijking tot de solidaristische traditie van de Franse republikeinen, zo superieur maakte in de *struggle for life*. Maar wat Ambon stoorde was dat Demolins probeerde om “fysiologische toonladders” geschikt te maken voor “het klavier van de sociale wetenschap”. Demolins’ basisgedachte hierbij was dat de fysiologische kenmerken van de leefomgeving (zoals de geografie) bepalend waren voor de evolutie van fysiologische eigenschappen van mensen (zoals raskenmerken) en dat op vergelijkbare wijze de leefomgeving het ontstaan van verschillende maatschappijtypen kon verklaren. Volgens deze theorie zouden Nederland en Venetië een vergelijkbare sociale inrichting moeten hebben omdat ze beiden staten waren met een maritieme geografie. Maar waarom, vroeg Ambon zich af, was Nederland dan een monarchie en Venetië een republiek? Toonde dit niet aan dat politieke, sociale en religieuze ideeën juist onafhankelijk waren van de plaats waar ze waren ontstaan? Ambon verzette zich tegen het materialistische karakter van Demolins’ benadering, zoals hij ook het darwinisme (dat hij een hypothese noemde die geen grotere verklaringskracht had dan het scheppingsverhaal) afkeurend een “materialistische doctrine” noemde.⁵²

Niettemin betoogde hij omstandig dat het (darwinistische!) begrip ‘selectie’ het meest geschikte instrument voor de sociale wetenschap

was om de formatie van sociale typen te verklaren. Er was sprake van een “dubbele selectie”: de blinde selecterende werking van de natuur én het, min of meer bewuste, selecterende gedrag van de kiezende menselijke wil. De mens kiest de omgeving waar hij wil leven en daarmee berusten de belangrijke historische processen van migratie en verovering op de vrije wil. Vervolgens hebben deze geleid tot een selecterende confrontatie tussen verschillende rassen, waarin, “net zoals in de zoölogie, de zwaksten opgeslokt zijn door de sterksten.” De verschillende raciale en sociale typen die een land als Frankrijk kende, waren hiervan het resultaat; aan de etnische samenstelling van een land en de daarmee verbonden verschillende sociale tradities, lag dus een menselijke selectie ten grondslag. De bossen en bergen, rivieren en zeeën hebben op de formatie van die typen betrekkelijk weinig invloed gehad.⁵³

De voorgaande vergelijkende analyse van de publicaties van degenen die als eersten het sociaal-darwinisme hebben onderkend als een apart en samenhangend verschijnsel, heeft de verschillen in ideologische voorkeur van deze ‘ontdekkers van het sociaal-darwinisme’ laten zien. Toch laten deze zo verschillend getinte geschriften enkele algemene conclusies toe die ons, dwars door de vele lagen van latere interpretaties heen, dichterbij de kern van het sociaal-darwinisme brengen.

De sleutel om tot die conclusies door te dringen is gelegen in de simpele constatering dat, op één uitzondering na, de vroegste commentaren op het sociaal-darwinisme allen in Frankrijk of in de Franse taal zijn verschenen. Ik geloof niet dat dit op toeval berust. De Frans-Duitse oorlog, of eigenlijk de Franse *nederlaag* tegen Pruisen in die oorlog, is een belangrijke katalysator geweest. Die nederlaag plaatste de Fransen, in een tijd waarin velen onder invloed van het darwinisme geloofden in de natuurwet dat het de sterksten en de besten waren die als overwinnaars uit de strijd kwamen – de natuurlijk geselecteerden –, in een bijzonder ongemakkelijke en pijnlijke situatie. Het toch al geschonden nationale zelfvertrouwen kreeg als het ware nog een trap na van de inmiddels ook in Frankrijk, ondanks een sluimerend lamarckisme, vrij algemeen geaccepteerde biologische evolutietheorie à la Darwin. Een zekere Franse argwaan tegen recht-toe-recht-aan sociale toepassingen van het darwinisme was dus te verwachten, zeker wanneer die toepassingen uit Duitsland afkomstig waren. En de Franse ziel werd door Duitse intellectuelen bepaald niet ontzien. Zo vond de Duitser Alexander Ecker het kennelijk niet ongepast om in 1872, binnen een jaar na de oorlog, *nota bene* in een Frans tijdschrift zonder enige

gêne te betogen dat de Pruisen op grond van de darwinistische natuurwetten wel hadden móeten winnen, dat het inmiddels verenigde Duitsland ook in toekomstige, meer vreedzame, confrontaties ongetwijfeld het sterkste zou blijken en dat het op grond van deze natuurlijke superioriteit simpelweg het recht had om de toekomst van Europa te bepalen!⁵⁴

Maar waren de pijn die de nederlaag en het naar Darwin lonkende pangermanisme veroorzaakten zó groot dat de Franse cultuur ontsnapte aan de verlokkingen van het sociaal-darwinisme, zoals de historica Yvette Conry heeft betoogd? Allereerst valt op dat deze mening in tegenspraak is met de eerder vermelde constatering van Jacques Novicow, uit 1910, dat de oorlog van 1870 de populariteit van het darwinisme en zijn sociale toepassingen in Frankrijk juist verhoogde omdat met name de revanchisten niet zelden van mening waren dat het geschonden vaderland zijn verloren gegane positie slechts kon herstellen door net zo sociaal-darwinistisch te worden als de Duitsers verondersteld werden te zijn. Maar bovendien: er ontwikkelde zich in Frankrijk, mede onder invloed van de nederlaag tegen Pruisen, een ‘heterodox darwinisme’.⁵⁵ Dit nam afstand van het vooruitgangsgeloof van het orthodoxe darwinisme. De heterodoxen verbonden hun darwinisme met een diepgevoeld pessimisme. In het zwaarmoedige klimaat dat na de oorlog in Frankrijk overheerste, was er maar weinig ruimte voor Spencers optimistische vooruitgangssociologie. Spencer werd wel gelezen en er werd veel van hem geleend, maar de hoofdrichting van zijn denken werd slechts door weinigen overgenomen. Het heterodoxe darwinisme, dat vooral in het werk van Vacher de Lapouge tot ontplooiing kwam, zag in Frankrijk de degeneratie en decadentie om zich heengrijpen (in plaats van de verzekerde vooruitgang waarin Spencer heilig geloofde), nam allerlei vormen van contraselectie in de maatschappij waar (in plaats van een positieve sociale selectie) en neigde naar een (aan Spencers linearisme tegengestelde) cyclische visie, waarin het verval en afsterven van beschavingen onvermijdelijk volgde op hun opkomst en bloei.

Paul von Lilienfeld bijvoorbeeld, net als Novicow vanuit Rusland naar Frankrijk gekomen, probeerde de ‘sociale pathologie’ tot ontwikkeling te brengen als een “belangrijke tak van de sociologie”, waarbij hij de organische analogie tot het uiterste doordreef, systematisch zoekend naar de ziekteverschijnselen van de moderne samenleving.⁵⁶ De arts Gustave Le Bon stelde soortgelijke diagnoses: de neergang van het Franse volk, van álle latijnse volken trouwens, hing volgens hem samen met hun neiging naar een democratisch collectivisme en hun af-

keer van het Angelsaksische individualisme: de natuurlijke selectie leek de Engelsen en de Amerikanen te belonen en de latijnse volken af te straffen.

Vacher de Lapouge, Lilienfeld en Le Bon zochten naar een darwinistische verklaring voor de Franse ondergang. De voedingsbodem voor een dergelijke verklaringswijze was onder Franse sociologen volop aanwezig, opgegroeid als ze waren met Comte's principe dat de sociologie behoorde te worden gebouwd op de fundamenteën van de biologie. Dit predisponeerde de Franse sociologie tot het zoeken en toepassen van organische analogieën; voor zover ze de invloed van Spencer onderging, was het diens uitwerking van het organicisme die ze overnam, niet diens radicale individualisme of anti-etatisme, en ook niet diens vooruitgangsoptimisme. De organische analogie leek temeer een bruikbaar hulpmiddel ter verklaring van de Franse ziekte daar zij in de verte hoop op herstel bood: een ziek organisme kan, met de juiste therapie, beter worden.⁵⁷ Over de aard van de therapie liepen, uiteraard, de meningen sterk uiteen.

In dit sociologisch pessimisme nam het begrip selectie een centrale plaats in. De Amerikaan Carlos Closson, in 1896 schrijvend over de door hem zo bewonderde Vacher de Lapouge, sprak zelfs over “de selectionistische school in de sociologie”. Closson meende waar te nemen dat er in grote delen van continentaal Europa, onder sociologen en anderen, ernstige bezorgdheid was ontstaan over de afnemende biologische kwaliteit van de bevolking. Hij nam Lapouge's oordeel over dat contraproductieve sociale selectiemechanismen hiervan de oorzaak waren en dat alleen een “systematische selectie” (in eugenetische zin) nog verbetering kon brengen. “Vele sociologen” waren er volgens Closson aldus van overtuigd geraakt dat selectie de sleutel was tot de actuele sociale problemen.⁵⁸ Het was de sleutel tot hun *verklaring* én tot hun *oplossing*. De verklaring, hiervóór in essentie al aangegeven, luidde dat er in de maatschappij sociale selectiemechanismen werkzaam waren die de juiste werking van de natuurlijke selectie frustreerden: de militaire selectie van oorlogen had een (te) groot deel van de elite geëlimineerd, de urbane selectie had de raciaal-superieure *Homo Europaeus* (die sterker dan de inferieure *Homo Alpinus* geneigd was om zich te vestigen in de steden met hun, ten opzichte van het platteland, slechte leefomstandigheden) geen goed gedaan, terwijl de economische selectie vooral de financieel gehaaiden had geholpen en de oude aristocratische elite had verarmd. De oplossing was volgens Closson, die niet veel meer deed dan Vacher de Lapouge napraten, gelegen

in een systematische raciale selectie, om een nieuwe “natuurlijke aristocratie” te vormen. “Systematische selectie” kwam neer op:

1. het elimineren van de gedegeneerde, verderfelijke en onbekwame elementen,
2. het doen toenemen en perfectioneren van de superieure elementen.⁵⁹

Tot dit sociologisch selectionisme, dat Closson in staat achtte om “een revolutie te ontketenen in de heersende concepties van de sociale wetenschap en een nieuwe basis te vormen voor de sociale inrichting”, rekende hij, behalve Vacher de Lapouge, onder anderen ook de Duitsers Otto Ammon en Alexander Tille, de Fransen Paul Broca en René Collignon en de Amerikaan William Ripley. Het nieuwe van hun benadering was dat zij probeerden “het sociologische slot te openen met behulp van antropologische gegevens”.⁶⁰ Behalve Closson was ook Claude Fagès, in zijn *L'Évolution du Darwinisme sociologique* (1899), van oordeel dat het hier om een herkenbare stroming ging, die hij afwisselend aanduidde met de termen ‘sociologisch pessimisme’ en ‘heterodoxe darwinisten’. Meer specifiek noemde hij hen de “radicale theoretici van het selectionisme”, die waren ontwaakt uit de mooie droom die de “optimisten van het eerste uur” nog zo dierbaar was geweest, de droom die inhield dat er uit de strijd om het bestaan, zonder dat nader ingrijpen nodig was, een biologische aristocratie werd geboren. Het pessimisme dat op dit ontwaken volgde, zag zich geconfronteerd met het spookbeeld van de contraselectieve, degeneratieve, werking van de meeste sociale arrangementen. En dus restte er in de ogen van deze sociologische pessimisten niets anders dan het selectieproces systematisch bij te sturen, teneinde de geslonken kracht van het volk weer op peil te brengen. Het artikel van Fagès laat overigens goed zien hoe dubbelzinnig deze benadering was. Men ging enerzijds uit van de biologische onvermijdelijkheid dat ieder individu en ieder volk de *concurrentie vitale* had aan te gaan, terwijl anderzijds juist vertegenwoordigers van dit ‘sociologisch pessimisme’ opvallend negatief stonden tegenover economische concurrentie. Deze werd afgeschilderd als meedogenloos, eugenetisch destructief, leidend tot het parasitisme van een kleine klasse rijk geworden parvenu’s, het despotisme van een plutocratie voor wie het geldelijk fortuin de allesoverheersende factor was.⁶¹ Opvallend is hoezeer dit pessimistisch anti-kapitalisme afwijkt van het standaardbeeld van het sociaal-darwinisme als de sociaal-biologische ideologie van de laissez-faire liberalen.

Het is tijd om terug te keren naar de eerdergestelde vraag: hoe valt te verklaren dat, in de laatste twintig jaar van de negentiende eeuw, juist in Frankrijk en het Franse taalgebied er vroegtijdig kritiek op het sociaal-darwinisme werd geuit? Eén antwoord is in het voorgaande al gegeven: omdat de Fransen pijnlijk werden geconfronteerd met de toen in Duitsland bestaande neiging om sociaal-darwinistische uitspraken te verbinden met een anti-Frans triomfalisme (zoals ten aanzien van Elzas-Lotharingen) en met onheilspellende pangermanistische idealen. In het bijzonder voor Jacques Novicow was dit een belangrijke drijfveer. Toch kan, bij nader inzien, hierin niet de volledige verklaring voor de Franse kritiek op het sociaal-darwinisme gelegen zijn, simpelweg omdat, na de nederlaag waarschijnlijk nog sterker dan daarvóór, veel Franse intellectuelen vol bewondering waren voor de Duitse wetenschap. Dat uitte zich bijvoorbeeld in de niet geringe Franse populariteit van Ernst Haeckel⁶² en in de opvallende stap om in 1893 de Duitser Albert Schäffle te kiezen als eerste president van het in Parijs gesitueerde *Institut Internationale de Sociologie*.

Moet de verklaring wellicht worden gezocht in de begrijpelijke afhankelijkheid van de Fransen aan het lamarckisme? Ik wil niet de juistheid bestrijden van de vaak gehoorde stelling dat veel Fransen het darwinisme zagen als een reïncarnatie van het lamarckisme of, met weinig gevoel voor de finesses van Darwins theorie, darwinisme en lamarckisme lieten vervloeien tot een tamelijk amorf *transformisme*.⁶³ Maar, zoals ik hiervoor heb trachten aan te tonen, het laat zich moeilijk ontkennen dat het specifiek darwinistische begrip natuurlijke selectie (of ‘sociale selectie’ of kortweg ‘selectie’) ook in Frankrijk veelvuldig de aandacht trok en uitgebreid werd getest op zijn sociale gebruiksmogelijkheden. Dit hing naar mijn mening ten nauwste samen met de intensieve pogingen die, vooral in de periode 1870-1900 en met name in Frankrijk, werden ondernomen om de sociologie, die moderne Franse wetenschap bij uitstek – het erfgoed van Auguste Comte –, tot bloei te brengen en een toonaangevende rol te laten spelen in het tussen degeneratievrees en stoer revanchisme zwenkende nationale debat. Sterker en eerder dan in Engeland, Duitsland en Amerika had het debat over de sociale betekenis van het darwinisme in Frankrijk de vorm aangenomen van een debat over het karakter en de richting van de sociologie als wetenschap. De verhouding tussen sociologie en biologie werd besproken in wetenschapstheoretische zin en verschillende scholen in de Franse sociologie profileerden zich ten opzichte van elkaar door de wijze waarop zij zich vóór of tegen een “sociologisch darwinisme” verklaarden. De groep rond Durkheim, die binnen de academische we-

reld de meeste invloed wist te verwerven en die vooral publiceerde in het tijdschrift *L'Année sociologique*, keerde zich tegen een 'biologistische' sociologie. Durkheim zelf had zich in zijn proefschrift *De la division du travail social* (1893) uitgesproken tegen de darwinistische invloed op de sociologie. Célestin Bouglé, Durkheims rechterhand, liet in 1900 en 1901 twee artikelen verschijnen tegen wat hij noemde *la sociologie biologique* en beklaagde zich over de naturalistische obsessie van de sociologie.⁶⁴ Bij Durkheim en Bouglé manifesteerde zich een soortgelijke bezorgdheid over de richting waarin de sociologie zich ontwikkelde als bij Tarde, Loria en De Laveleye: zij allen vreesden dat de sociologie zich al te zeer zou uitleveren aan de darwinistische biologie.

Er was volop grond voor die vrees. Maar liefst drie scholen in de Franse sociologie oriënteerden zich in verregaande mate op de darwinistische biologie. Allereerst was er de groep rondom René Worms (1869-1926). Worms, hoewel de zoon van een hoogleraar in Rennes, stond buiten de academische wereld, maar ontwikkelde zich niettemin tot een krachtig promotor van de sociologie. Hij zag zich als de uitvoerder van Comte's wetenschappelijke programma: na de recente doorbraak van nieuwe ideeën in de biologie, was nu, in de laatste jaren van de negentiende eeuw, de tijd aangebroken om de meest complexe van alle wetenschappen definitief gestalte te geven: de sociologie.⁶⁵ In 1893 richtte hij daartoe de *Revue Internationale de Sociologie* op, waarvan hij hoofdredacteur werd, en in datzelfde jaar vormde hij het al eerder genoemde *Institut Internationale de Sociologie*, met hemzelf als secretaris-generaal. Bovendien was hij de stuwende kracht achter een sociologische publicatiereeks, de *Bibliothèque Sociologique Internationale*. Worms werd zodoende een centrale figuur die sociologen, binnen en buiten Frankrijk, om zich heen groepeerde. Hij bewonderde de organicistische benadering in de sociologie van Spencer en Schäffle en probeerde daaraan in 1896 een eigen bijdrage te leveren met zijn *Organisme et société*. Hierin voerde hij, net als zijn intellectuele bondgenoot Paul von Lilienfeld, de biologisch-sociologische analogie opvallend ver door, sprekend over de 'anatomie' en de 'fysiologie' van samenlevingen, over 'de sociale cel' en de 'ziektes' van de maatschappij, over 'remedies' en 'therapieën' voor die sociale ziektes, over 'sociale hygiëne'.⁶⁶ Zijn organische visie probeerde hij in overeenstemming te brengen met het solidarisme, de sociale filosofie van de Republikeinen. Dit impliceerde dat hij, anders dan Spencer, van mening was dat overheidsingrijpen gewenst was om de sociale harmonie tussen individuen en tussen klassen te bevorderen. Hoezeer Spencer ook zijn weten-

schappelijke voorbeeld was, diens strikt individualistische concurrentie-maatschappij kon Worms niet bekoren. Dit betekent echter niet dat zijn organicistische sociologie los van het darwinisme stond. De sociale ontwikkeling werd volgens Worms, behalve door de erfelijkheidswet, bepaald door twee andere biologische wetten: de wet van de selectie (duidelijk Darwins wet) en de wet van de aanpassing aan de omgeving, door Worms beschouwd als de wet van Lamarck, die hij het belangrijkste vond.⁶⁷

Dan was er, in de tweede plaats, de school van Edmond Demolins. Terwijl Worms wel Spencers organicisme overnam, maar niet diens individualistische ideeën, was Demolins juist in het Angelsaksische individualisme geïnteresseerd. Hij contrasteerde dit graag met het collectivisme dat in zijn ogen de Franse geestesgesteldheid beheerste. Zijn *A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons* (1897) was een groot verkoopsucces met vijftig herdrukken in tien jaar. Het boek kreeg vooral in conservatieve kring veel bijval. Een spenceriaans individualisme zou volgens Demolins de juiste remedie zijn voor de Franse lethargie omdat het de mensen veel beter voorbereidde op de strijd om het bestaan dan het solidariteitsdenken van de Franse Republikeinen. Zijn geestverwant Paul de Rousiers had vijf jaar eerder op vergelijkbare wijze de Amerikaanse leefwijze, die op een harde bestaansstrijd en selectie was gebaseerd, aan zijn vaderland ten voorbeeld gesteld. Vanuit de groep van Demolins en De Rousiers, die zich schaarde rond het tijdschrift *La Science Sociale*, werd actief gepleit voor een hervorming van het onderwijs in Frankrijk naar het model van de Engelse kostschool en vakopleidingen voor handel en industrie.⁶⁸

De derde school of stroming in de Franse sociologie die sterk leunde op de darwinistische biologie had haar voorlieden in Vacher de Lapouge en Paul Broca. Broca had al in 1872 de term 'sociale selectie' geïntroduceerd, *nota bene* in zijn recensie van Darwins *Descent*.⁶⁹ Lapouge had deze term overgenomen en uitgebouwd. Hij noemde zijn versie van de sociale wetenschap afwisselend 'antropo-sociologie' en 'selectionisme'. Ook hier was er een tijdschrift waarin men de eigen ideeën het licht kon laten zien, de *Revue d'Anthropologie* die onder leiding stond van Paul Topinard. Lapouge was een overtuigd darwinist, maar zijn darwinisme had zeer specifieke kenmerken: hij reduceerde Darwins theorie tot een leer van de selectie en gaf er een uitgesproken pessimistische ondertoon aan, met racistische boventonen. Een door het darwinisme geïnspireerd selectionisme vloeide bij hem samen met een even naïef als fanatiek geloof in de frenologie en met een galtoniaans-elitaire eugenetica, tot een stroom van ongebreidelde ariër-my-

thologie. Naarmate zijn verheerlijking van de Ariërs meer naar de voorgrond kwam en extremer werd, liep zijn antro-po-sociologie uit op een Franse zelfkastijding die het voor de meeste Fransen onmogelijk maakte hem nog te volgen.⁷⁰ Hier kreeg de verbittering over de nederlaag tegen Pruisen de vorm van regelrechte nationale zelfhaat: de Fransen werden onder Lapouge's in zwarte gal gedoopte pen tot raciaal-inferieure 'breedhoofden', die zo snel mogelijk vervangen moesten worden door blonde 'langhoofdige' Ariërs. Zijn invloed verplaatste zich vooral naar Duitsland, waar de Gobineau-vereerder Ludwig Schemann en de antropoloog Ludwig Woltmann tot zijn trouwste aanhangers behoorden. Opmerkelijker was dat zijn ideeën ook bij sommigen in Amerika aansloegen, in het bijzonder bij Madison Grant en de al genoemde Carlos Closson. Het zou echter onjuist zijn om door de 'arianisering' van Lapouge's werk over het hoofd te zien dat zijn conceptie van de antro-po-sociologie en het selectionisme uit zijn *Les sélections sociales* (1896) wel degelijk een belangrijke rol hebben gespeeld in het ontstaansproces van de Franse sociologie.

We kunnen concluderen dat er in Frankrijk gedurende de laatste twee decennia van de negentiende eeuw een tamelijk fundamenteel debat plaatsvond over de groeiende rol van de biologische evolutieleer in de sociale wetenschap. Uit dit debat is de term sociaal-darwinisme voortgekomen, als aanduiding van die richting in de sociologie die zich op de darwinistische biologie, of wat men daarvoor hield, oriënteerde. Welbeschouwd was dit debat, in essentie, de voorloper van het hedendaagse dispuut over de sociobiologie. 'Sociaal-darwinisme' was de negentiende eeuwse Franse aanduiding voor wat wij nu sociobiologie noemen. De sociobiologie begon als *darwinisme sociologique*.⁷¹

De term 'sociaal-darwinisme' was een Franse vinding, net als de term 'sociale selectie'. Maar de conceptie hadden de Franse *sociologues darwiniens* goeddeels ontleend aan Engelse, Duitse en Oostenrijkse voorbeelden: Spencer, Darwin (diens *Descent*), Galton, Bagehot, Haeckel, Schäffle, Otto Ammon, Alexander Tille, Oscar Schmidt, Gustav Ratzenhofer, Ludwig Gumplowicz. Het sociaal-cultureel pessimisme en het revanchisme na de oorlog van 1870 bleken vooral in Frankrijk een geschikte voedingsbodem te hebben geschapen voor het opgroeien van het, elders ontwikkelde, sociologisch equivalent van de biologische selectie-idee. In de verschillende landen waar er een sociale interpretatie van het darwinisme ontstond, leidde deze vrijwel vanaf het begin tot de kernstelling dat sociale instituties en conventies uitliepen op een verstoring van de werking in de samenleving

van de natuurlijke selectieprocessen en daarmee tot contraselectieve invloeden, die de biologische kwaliteit van de bevolking aantastten. Deze idee van de contraselectie sloeg in het verslagen en vernederde Frankrijk bijzonder aan. Het leek een tijdlang de perfecte wetenschappelijke verklaring voor de geleden nederlaag en het perfecte middel om de Franse samenleving, met haar zo ongunstige geboortencijfer, te alarmeren en aan te sporen tot grote inspanningen om de kennelijk opgelopen achterstand in de internationale concurrentiestrijd in te halen. Bovendien, sinds Auguste Comte was Frankrijk min of meer in afwachting van een soort sociobiologie. Het positivisme hield immers de voorspelling in dat, na het tot volle wasdom komen van de biologie, op basis daarvan de sociologie ontwikkeld zou worden als de hoogste en meest complexe wetenschap. Clémence Royer leidde in 1862 haar Franse vertaling van Darwins *Origin of species* in met de voorspelling dat diens theorie belangrijker zou blijken te zijn voor de sociologie dan voor de biologie.⁷² Natuurlijk had ze ongelijk, maar vanuit een comiti-aans verwachtingspatroon was het een volkomen logische voorspelling.

SOCIAAL-DARWINISTISCHE THEMA'S

Op de sociaal-darwinistische grondlaag, gelegd door Greg, Bagehot, Galton, Huxley, Lubbock, Wallace en Darwin zelf, werden in de decennia na 1870 diverse nieuwe lagen aangebracht in de vorm van thema's die de verschillende gezichten (in Himmelfarbs terminologie de verschillende "variëteiten") van het sociaal-darwinisme vertegenwoordigen. Ik onderscheid acht thema's, elk met zijn eigen verbinding met het eugenetische vraagstuk.

1. *De evolutionaire betekenis van oorlogen en van collectieve conflicten in het algemeen*

De gedachte dat een oorlog een vorm van natuurlijke selectie voor de mens is (zowel op het niveau van de individuele strijders als dat van de strijdende naties), kon gemakkelijk opkomen. De meningen liepen echter uiteen aangaande de vraag of een oorlog in eugenetisch opzicht een positieve (aansporende en wiedzende) werking had, of een negatieve (doordat in legers de biologisch sterken zijn oververtegenwoordigd en juist onder hen de meeste slachtoffers vallen, zodat er een dysgenetisch of contraselectief effect optreedt). Met dit thema hielden zich o.a. bezig Friedrich von Bernhardt, Claus Wagner, Sebald Steinmetz, Ernst Haeckel,

Peter Chalmers Mitchell, Wilfred Trotter, Maximilian Harden en Andrew Carnegie.⁷³ In de geschiedschrijving van het sociaal-darwinisme is er een met dit thema corresponderende interpretatie ontstaan (met Novicow als bekendste representant), die het sociaal-darwinisme primair als een militaristische ideologie beschouwt. Deze visie op het sociaal-darwinisme is gevoed vanuit de pacifistische beweging.

2. *Natuur en staat, of de nationale staat en natuurlijke selectie*
 De Duitse industrieel Krupp loofde in 1900 een prijs uit voor de beste verhandeling over de vraag wat Darwins 'afstammingsleer' betekende voor de binnenlandse politiek en de wetgeving, een uitnodiging als het ware tot het schrijven van sociaal-darwinistische bijdragen. Diverse winnende of als interessant beoordeelde inzendingen werden gepubliceerd onder de titel 'natuur en staat'; alleen al hierdoor werd dit een veelbesproken thema. Maar ook buiten de Krupp-prijsvraag om kreeg het de nodige aandacht. Het ging bij dit thema om de biologische basis van de nationale staat (bijvoorbeeld als *Lebensraum* van een almaar groeiende bevolking), en om een visie op nationale staten als biologische soorten waartussen een strijd om het bestaan woedt. In het tijdperk van het imperialisme had deze benadering ontegenzeggelijk een zekere actualiteit. Ook hier was er een verbinding met de eugenetica: de kwaliteit van het nationale ras werd vaak gezien als een belangrijke factor voor succes of falen van naties in de internationale competitie. De eugenetische programma's die werden ontwikkeld, leidden bovendien vanzelf tot fundamentele vragen over de rol van de staat bij de bevordering van de 'raciale hygiëne' en de mate waarin het individu hierbij ondergeschikt kon worden gemaakt aan het collectieve, raciale, belang. In Engeland was Walter Bagehot al vóór 1870 op zoek gegaan naar de fysische basis van de staat. In verschillende gedaanten werd dit thema verder nog behandeld door Friedrich Ratzel, Charles Harvey, Charles Pearson, David Ritchie, Wilhelm Schallmayer, Emil Schalk, Heinrich Ziegler, Friedrich Lütgenau en Constantin Frantz.⁷⁴
3. *Het evolutionaire gelijk van een op concurrentie gebaseerde maatschappijvorm*
 Darwin zelf was ervan overtuigd dat een op competitie gerichte samenleving, waarin de besten de vrijheid krijgen om successen te behalen en voor de meeste nakomelingen te zorgen, in over-

eenstemming was met zijn evolutietheorie. De vergelijking van het biologisch principe van *the survival of the fittest* met het sociaal en economisch concurrentiebegrip die velen maakten, was dus geïkt door de meester zelf. Darwins punten 4, 7 en 15 uit de eerste paragraaf van dit hoofdstuk laten dit eveneens zien. Ook bij dit thema is er sprake van een duidelijke verbinding met de eugenetica: degenen die in sociaal en economisch opzicht als sterksten uit de concurrentiestrijd naar voren komen, behoren ook biologisch de succesvolsten te zijn (meeste nakomelingen). Een verzachting van de concurrentie en zijn gevolgen werd in eugenetisch opzicht veelal desastreus gevonden: het zou biologisch niet gezond zijn om degenen die te zwak blijken om zich in de maatschappij staande te houden, door steunmaatregelen in staat te stellen zich voort te planten. Andrew Carnegie, Alfred Marshall, John Crozier en Charles Letourneau hebben zich met het economisch aspect van dit thema beziggehouden. Spencer blijft het beste voorbeeld van iemand die fel protesteerde tegen overheidsmaatregelen ter bescherming van *the unfit*.⁷⁵

4. *De evolutionaire betekenis van sociale hervormingen en van het socialisme*

Dit thema is de keerzijde van het vorige. Voor- en tegenstanders van hervormingen en van het socialisme hebben elkaar vaak met gebruik van op het darwinisme geënte argumenten bestreden. De voorstanders konden aanvoeren dat, door de levensomstandigheden van de laagste klassen te verbeteren en hen naar een hoger niveau te brengen, ook het probleem van een omvangrijk verpauperd nageslacht beheersbaar kon worden gemaakt (deze redenering vergde een uitstapje naar het lamarckisme). Beargumenteed kon worden dat de industrieel-kapitalistische samenleving zelf de oorzaak van haar genetische problemen was. Tegenstanders van hervormingen vreesden dat een positieverbetering van de laagste klassen juist zou werken als een aansporing tot het krijgen van nog meer kinderen, terwijl het erfelijk bepaalde probleem van het pauperisme niet door sociale hervormingen kón worden weggenomen. Ook ten aanzien van democratische hervormingen werden biologische argumenten in stelling gebracht. Vooral over de verhouding tussen socialisme en darwinisme werd veel gepubliceerd, o.a. door Eduard Bernstein, Karl Kautsky, August Bebel, Enrico Ferri, Bernard Bosanquet, Sidney Webb, Frederick Headley, Anton Pannekoek, Karl Pearson,

Alfred Ploetz, Albert Schäffle, Oscar Schmidt, Heinrich Ziegler en Ludwig Woltmann.⁷⁶

5. *De verhouding tussen de rassen*

Zorg om de kwaliteit van het ras stond centraal in de eugenetica. De raciale kwaliteit werd mede afgemeten aan de verhouding van het eigen tot andere rassen. De zorg voor de kracht en zuiverheid van het ras werd gezien als zaak van het allerhoogste nationale belang. Termen als *Rassenhygiene* en *Rassentiichtigkeit* in Duitsland, *race culture*, *race regeneration* en het omfloersterse *social hygiene* in Engeland, werden in bepaalde kring gemeengoed. De hele geschiedenis liet zich, met enige fantasie, beschrijven als een strijd tussen verschillende rassen, een strijd waarvan de uitkomst bepaald werd door de mate waarin een ras zich voor degeneratie wist te behoeden. Maddison Grants *The passing of the great race* (1916) is hiervan een goed voorbeeld. Hoewel deze raciale visie op verleden, heden en toekomst ook zonder het darwinisme kon bestaan, is de ontwikkeling van een ‘natuurwetenschappelijk racisme’ door het darwinisme gestimuleerd. Ook de namen van Gumpowicz, Ploetz, John Berry Haycraft, William Ripley, R.R. Rentoul en C.W. Saleeby zijn met dit thema verbonden.⁷⁷

6. *De betekenis van het darwinisme voor de sociologie*

In het Franse taalgebied was ‘het darwinisme in de sociologie’ een regelmatig besproken thema. Maar ook in Engeland en Duitsland kwam het, vooral na 1875, volop aan de orde. De opgave die het positivisme had gesteld om op het fundament van de biologie een positieve sociale wetenschap te bouwen, leek door het darwinisme meer dan ooit realiseerbaar.⁷⁸ Het darwinisme toonde immers dat de ontwikkeling van de mens hecht verbonden was met de algemene fysiologische en biologische evolutie. Galton, de grondlegger van de eugenetica, had bovendien de verhouding tussen *nature and nurture* tot een actueel gespreksonderwerp gemaakt: wat is aangeboren, wat is aangeleerd? Om deze vraag kon geen eugenicus én geen socioloog heen. De strikt selectionistische darwinisme-interpretatie van Weismann en de ontdekking van de erfelijkheidstheorie versterkten de neiging om te denken dat het antwoord op talrijke culturele, sociale, psychologische en ethische vragen genetisch bepaald was. Dienovereenkomstig werden er eugenetische oplossingen voor so-

ciale problemen gezocht. Onder meer in het beeld van de crimineel en de criminaliteit kwam dit tot uiting.⁷⁹

7. *De biologische basis van de sociale elite*

Ook het zevende thema is verbonden met Francis Galton. In zijn *Hereditary Genius* (1869) probeerde hij aan te tonen dat begaafdheid aangeboren was en dat de intellectuele elite dus tevens de raciale elite was. Maar zij was niet identiek aan de heersende aristocratie; aangeboren – ‘natuurlijke’ – begaafdheid kwam in alle sociale klassen voor, niet alleen bij de adel. Ik zal uitgebreider op Galtons raciaal-meritocratische elitisme ingaan in hoofdstuk 8. In de latere uitwerking van eugenetische programma's, door Galton zelf en talrijke anderen, werd nog sterker benadrukt dat de biologische aristocratie (de genetische elite) van doorslaggevend belang was voor de kracht van de natie. Daarbij vertoonden eugenetici niet zelden een zekere afkeer van de zittende aristocratie, waarvan werd gedacht dat het haar door het vaak geringe aantal nakomelingen en langdurige inteelt ten enenmale aan de nodige biologische kwaliteiten ontbrak. Aan de andere kant ging eugenetica meestal ook niet goed samen met een voorkeur voor democratie, die werd geassocieerd met nivellering en degeneratie. Een oligarchie van *the fittest* stemde het meeste met het eugenetisch ideaal overeen.⁸⁰

8. *Evolutie en ethiek*

Dit thema, dat zeker niet alleen door sociaal-darwinisten werd besproken, is vooral bekend geworden door de Romanes-lezing die Huxley er in 1893 aan wijdde (*Evolution and ethics*). Het was wel aan Huxley toevertrouwd om de ethische vragen, waartoe Darwins selectietheorie leidde, scherp in beeld te brengen. Verder moeten Leslie Stephen en Henry Drummond – naast vele anderen – genoemd worden als degenen die zich indringend met dit thema hebben beziggehouden.⁸¹ Primair ging het om de vraag hoe het ontstaan van ethisch gedrag (en van het moreel bewustzijn van de mens) uit het evolutieproces kon worden verklaard. Hieruit vloeide een naturalisering van normen en waarden voort die vanzelf tot een confrontatie leidde met de transcendentale en religieuze ethische traditie. Indien het menselijk morele bewustzijn geleidelijk was geëvolueerd, werd de conclusie onvermijdelijk dat er ook bij de hogere dieren al een begin van moraliteit was. Meer specifiek doemde de vraag op hoe de darwinistische

concepten selectie, strijd om het bestaan en het overleven van *the fittest* ethisch moesten worden geduid. Voor velen was al snel duidelijk dat een selectionistische ethiek op gespannen voet stond met de christelijke en humanistische ethiek, waarin gelijkheid en bescherming van het zwakke centrale noties waren. Was het uit een oogpunt van menselijkheid niet noodzakelijk om aan de bestaansstrijd ethische beperkingen op te leggen? Of werd daarmee juist contrair aan de principes van de evolutie gehandeld? De door sommigen voorgestelde eugenetische ingrepen in de voortplanting leidden vanzelfsprekend tot hun eigen ethische bezwaren. Soms werd de hele evolutie geduid als een proces dat op morele vooruitgang was gericht.

Het is interessant om nog wat nader bij de ethische dilemma's van het darwinisme stil te staan, ook omdat de manier waarop Huxley ermee omging illustratief is voor zijn verhouding tot het sociaal-darwinisme. Zijn behandeling van die ethische dilemma's heeft hem de reputatie opgeleverd een tegenstander van het sociaal-darwinisme te zijn. De laatste jaren wordt daar echter genuanceerder over gedacht.⁸² Huxley plaatste in zijn Romanes-lezing het kosmisch proces (*the state of nature* met centraal daarin het proces van natuurlijke selectie) en het ethisch proces (*the state of art* oftewel het ontstaan van sociale verbanden met daarbinnen een min of meer altruïstische samenwerking) tegenover elkaar. De meeste aandacht is uitgegaan naar zijn kernachtige uitspraak dat de morele vooruitgang van de samenleving niet afhing van het imiteren van het kosmisch proces, maar van de strijd mét het kosmisch proces. Omdat Huxley in zijn lezing ook nog opponeerde tegen, wat hij noemde, *the gladiatorial theory of existence* en tegen "het fanatieke individualisme van onze tijd", die beiden wél trachtten om het kosmisch proces naar analogie toe te passen in de samenleving, leek het duidelijk dat hij zich tegen het sociaal-darwinisme keerde.⁸³ En inderdaad, Huxley moest, zoals hij ook bij andere gelegenheden niet onder stoelen of banken stak, niets hebben van het orthodoxe liberalisme van zijn vriend Spencer.

Maar voor het overige worstelde hij evenzeer met de sociaal-darwinistische probleemstelling als andere tijdgenoten. Dat kwam vooral tot uiting in de *Prolegomena* die hij aan de gepubliceerde versie van zijn Romanes-lezing vooraf liet gaan. Daarin gebruikte hij het kolonisatieproces als voorbeeld om de werking van het ethisch proces te verduidelijken. Een intelligent en krachtig kolonisator die zijn kolonie tot bloei wil brengen, overwoog Huxley, zal zich net zo gedragen als de tuinier

die een prachtige tuin wil opbouwen: hij zal de inwoners bescherming bieden tegen de ergste kou en warmte, zal ziektes bestrijden en ongewallige rivalen uitschakelen. De *state of nature* zal zodoende in de kolonie steeds meer vervangen worden door de *state of art*, net als in een tuin. En net als de tuinman zal de kolonisator een systeem van “selectie gericht op een ideaal” toepassen, door de toename te bevorderen van individuen met gunstige eigenschappen en de afname van individuen met ongunstige eigenschappen. Maar, voorspelde Huxley, door de kunstmatig verbeterde levensomstandigheden in de kolonie zou er overbevolking ontstaan (‘de slang in deze Hof van Eden’), met als gevolg dat de strijd om het bestaan weer in alle hevigheid zou herleven. Indien de kolonisator vervolgens te werk zou gaan volgens zuiver wetenschappelijke principes, overwoog Huxley, dan zou hij deze toestand van overbevolking en druk op de voedselvoorziening bestrijden door de systematische eliminatie van de overbodige bewoners, waarbij hij vooral de zwakken en misvormden zou ‘verwijderen’ zoals de tuinman de minder goede planten uittrekt. Alleen de sterken en gezonden zou hij toestaan zich te vermenigvuldigen. Tot op dit punt volgde Huxley het redeneerpatroon van diverse sociaal-darwinisten. Maar hij liet er een belangrijk kritiekpunt op volgen: vele van de “talrijke pogingen om de uitgangspunten van de kosmische evolutie ... toe te passen op sociale en politieke problemen, die in recente jaren zijn verschenen”, gingen volgens hem uit van de irreële veronderstelling dat de samenleving in staat zou zijn om uit haar eigen gelederen een geschikte kolonisator of tuinman voort te brengen aan wie zij kon toevertrouwen om het zo ingrijpende “principe van verbetering door selectie” toe te passen.⁸⁴ Dat vereiste immers iemand met een enorm moreel gezag en met groot biologisch en sociaal inzicht (iemand, zou men kunnen toevoegen, met de machtige positie van een Moreau). Huxley geloofde niet dat ook maar iemand over voldoende mensenkennis beschikte om als ‘selector’ te bepalen welke jongens en meisjes zich tot de beste leden van de samenleving zouden ontwikkelen. Veel eigenschappen manifesteerden zich immers pas op volwassen leeftijd. Zonder zo’n algemeen geaccepteerde, tamelijk utopische, selectie-autoriteit zou het proces van selectie al gauw de kwetsbare sociale samenhang ondermijnen. Opmerkelijk is dat Huxley zich op dit punt door praktische bezwaren liet leiden en niet door ethische. Bovendien maakte hij kenbaar dat hij het jammer vond dat deze vorm van kunstmatige of sociale selectie vermoedelijk niet praktisch uitvoerbaar was, zoals blijkt uit de samenvatting die hij van zijn betoog gaf:

... ik zag me, hoezeer ook met spijt, verplicht om toe te geven dat [de] rigoureuze wetenschappelijke methode van het toepassen van de principes der evolutie op de menselijke maatschappij nauwelijks binnen de termen van de praktische politiek valt; niet vanwege het ontbreken bij veel mensen van de wil daartoe, maar omdat ... het hoopvol vooruitzicht ontbreekt dat gewone menselijke wezens ooit over voldoende intelligentie zullen beschikken om *the fittest* te selecteren.⁸⁵

Wat Huxley hiermee praktisch onuitvoerbaar verklaarde was met name het *rechtstreekse* selecterende ingrijpen in de voortplanting van mensen (wat hij *direct selection* noemde, zoals bij het kweken van planten of het fokken van dieren). Maar dit betekende niet dat hij elke vorm van sociale selectie onmogelijk achtte. Net zoals in de *state of nature* natuurlijke selectie door de strijd om het bestaan een *progressive modification* van soorten en individuen kon bewerkstelligen, was het mogelijk om ook in een sociale omgeving een *progressive modification* te bewerkstelligen en wel door een vorm van *selectie in dienst van een ideaal*, zoals nuttigheid.⁸⁶ Huxley werkte dit niet verder uit, maar het is duidelijk dat hij op een vorm van *sociale* selectie doelde.

Deze uitspraken zijn niet de enige aanwijzing dat Huxley zich aansloot bij het sociaal-darwinisme-debat. In 1888 had hij het artikel *The struggle for existence: a programme* gepubliceerd. Daarin bepleitte hij een programma van publieke educatie als een belangrijk middel om de sociale stabiliteit te bevorderen en de nationale concurrentiekracht in de internationale economische bestaansstrijd te verbeteren. Een te heffen belasting voor dat extra onderwijs kon volgens hem worden beschouwd als een *war tax*, nodig om Engeland in de internationale economische oorlog voldoende krachtig te maken.⁸⁷ Huxley benadrukte dat de sociale evolutie in vergelijking tot de natuurlijke evolutie van soorten weliswaar een eigen karakter had, maar dat niettemin het sociale leven (alsook “het ethisch proces” waardoor het sociale leven voortschreed “in de richting van volmaaktheid”) volledig deel uit maakte van het algemene evolutieproces.⁸⁸ Hij vond het dan ook gerechtvaardigd om zelf jarenlang aandacht te besteden aan de betekenis van de moderne natuurwetenschap voor morele en politieke kwesties. Met enige zelfkritiek gaf hij toe daarbij de term *the struggle for existence in society* ook zelf “te losjes” te hebben gebruikt.⁸⁹ Hieraan kan worden toegevoegd dat Huxley, zodra het om de sociale evolutie ging, opvallend gemakkelijk sprak in termen van een lineaire ontwikkeling die op vooruitgang was gericht. Zijn houding leek hier inderdaad losser dan wanneer het om vakinhoudelijke biologische kwesties ging. Ook

vertoonde hij op het sociale vlak een ambivalentie die hij zich als bioloog niet kon veroorloven. Aan de ene kant nam hij bijna uitdagend afstand van *the survival of the fittest*, bijvoorbeeld waar hij opmerkte: “Sociale vooruitgang betekent het beteugelen van het kosmisch proces ... en zijn vervanging door wat men het ethisch proces kan noemen; het einddoel daarvan is niet het overleven van degenen die toevallig *the fittest* zijn, ... maar van degenen die ethisch de besten zijn.” Maar aan de andere kant schreef hij weer: “Wat zou er terecht komen van de tuin wanneer de tuinman alle onkruid en slakken ... net zo zou behandelen als hijzelf in hun plaats behandeld zou willen worden?”⁹⁰ Hierbij was ‘de tuin’ het symbool voor de geciviliseerde maatschappij. Met deze passage probeerde Huxley duidelijk te maken dat toepassing van de hoofdregel van ethisch gedrag (behandel de ander zoals jezelf behandeld wilt worden) juist in *the state of art* niet zonder risico was. Omdat de kunstmatig verbeterde levensomstandigheden al tot een uitschakeling van de positief selecterende strijd om het bestaan leidden, zou een *daar bovenop* door ethische motieven ingegeven bescherming van het zwakke (het onkruid) zelfs tot het tegendeel van natuurlijke selectie voeren. Dit was in grote lijnen dezelfde stellingname als men in veel sociaal-darwinistische beschouwingen aantreft. Ook met zijn opvatting dat door het ethisch proces de strijd om het bestaan *binnen* een samenleving werd gestopt, terwijl deze *tussen* verschillende samenlevingen tegelijk heviger werd, nam hij dezelfde positie in als veel sociaal-darwinisten.⁹¹

Het overgrote deel van alle sociaal-darwinistische publicaties is met een of meer van de genoemde acht thema's verbonden. Vooral in Duitsland kwam daar het meer filosofisch getinte thema van het monisme nog bij, waaraan ik in hoofdstuk 9 aandacht zal besteden. Uiteraard werd ook het verbindende kernthema, de eugenetica, verder uitgewerkt.⁹² Zowel in Engeland als Duitsland ontwikkelde de eugenetica zich tot een genetisch-biologisch oplossingsmodel voor de sociale kwestie.

Net als deze kern, de eugenetica, was het sociaal-darwinisme in wezen een programma, een plan om de sociale implicaties van Darwins ontzagwekkende evolutietheorie te verwerken, niet alleen intellectueel, maar ook in de praktische politiek. In die zin maakt het sociaal-darwinisme deel uit van de algemene darwinisme-receptie, die enkele decennia in beslag heeft genomen. Het programmatisch karakter van het sociaal-darwinisme verklaart waarom het, in handen van verschillende politieke stromingen, tot zulke verschillende conclusies

leidde. Elke politieke groepering was, door de enorme *impact* van Darwins theorie, genoodzaakt zichzelf de vraag te stellen: “Wat staat ons, gegeven de geldigheid van de evolutietheorie en haar toepasselijkheid op de mens, te doen?” Het zou een wonder zijn geweest wanneer liberalen, socialisten en confessionelen hierop hetzelfde antwoord zouden hebben gegeven. Het zou evenzeer een wonder zijn geweest wanneer *elk decennium* hierop hetzelfde antwoord zou hebben gegeven. Met andere woorden: de genoemde vraag werd in een aantal historische constellaties opnieuw gesteld en leidde dan ten dele tot andere antwoorden. Zo verraden Darwins vijftien punten, waarin eveneens een programmatisch element schuilt, een overheersende bezorgdheid over de verspreiding van het pauperisme en zijn gevolgen voor de biologische kracht van het Britse volk. In het decennium voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog daarentegen stonden de eugenetische gevolgen van oorlogen en de mogelijk militaristische invloed van het darwinisme meer centraal (het genoemde eerste thema). De aandacht voor het tweede thema (de staat) lijkt het grootst te zijn geweest in de periode 1890-1905, gestimuleerd wellicht door de heroriëntatie van de liberalen ten aanzien van de rol van de staat en het groeiende nationale zelfbewustzijn in Duitsland als nog relatief jonge eenheidsstaat. Het derde thema (evolutie en concurrentie) is daarentegen van iets eerdere datum: na 1890 lijkt het minder prominent in de aandacht te hebben gestaan. Het vierde thema (darwinisme en socialisme) strekte zich over verschillende decennia uit, maar lijkt zijn bloei gehad te hebben in de jaren negentig. Dat laatste geldt ook voor het zevende thema (de elite). Het vijfde, zesde en achtste thema zijn minder duidelijk te dateren. Wel valt op dat – zoals we zagen – over de verhouding tussen darwinisme en sociologie al vanaf het begin van de jaren negentig werd gepubliceerd in het Franse taalgebied, dat dit thema iets later, kort voor de eeuwwisseling, tot een aantal Duitstalige publicaties leidde en daarna, vooral tussen 1906 en 1909, in Engeland de aandacht trok.

Er was, niet alleen door de boeken van Darwin maar vooral ook door de brede maatschappelijke discussie die ze uitlokten, een breed sociaal toepasbaar darwinistisch interpretatiekader ontstaan. De kernpunten van het sociaal-darwinisme die ik aan het begin van dit hoofdstuk heb onderscheiden, waren de eerste manifestatie van de toepassing van dit kader. In zekere zin werden ze er zelf een deel van. Vervolgens werd dit interpretatiekader toegepast op de vraagstukken die in een bepaalde tijd actueel waren, zoals de groeiende invloed van het socialisme, een

militaire nederlaag die verklaard moest worden, de noodzaak van een sterkere sturende rol van de staat na een economische depressie, imperialistische conflicten, het groeiend aantal paupers in de steden, enzovoorts. Dit is min of meer wat James Moore het ‘sociaal-darwiniseren’ noemde.⁹³ Steeds weer werd hierbij de vraag gesteld hoe in het licht van de theorie van natuurlijke selectie het beste gehandeld kon worden, teneinde de kracht die nodig was in de strijd om het bestaan (intern tussen individuen en groepen en extern tussen staten en rassen), op peil te brengen of te houden. Dit gaf het sociaal-darwinisme zijn programmatische karakter. Het darwinistisch interpretatiekader was daarom méér dan een vocabulaire, het leidde tot het voorstellen van concrete actiepunten.

De verschillen in de latere historische interpretaties van het sociaal-darwinisme zijn in belangrijke mate ontstaan doordat afzonderlijke historici zich hebben gericht op een of twee van de genoemde acht thema's en vervolgens dit deel voor het geheel hebben gehouden. Zo heeft de interpretatie die het sociaal-darwinisme primair als een biologische steunpilaar van het militarisme zag (aangehangen door bijvoorbeeld Jacques Novicow) zich vooral op het eerste thema gericht. Een concentratie op het tweede thema kon leiden tot de conclusie dat het sociaal-darwinisme vooral een ideologie van het imperialisme was geweest. Degenen die, zoals Hofstadter, het belang van de *laissez faire*-filosofie benadrukten, richtten zich vooral op het derde thema, terwijl het vierde aantrekkelijk is voor degenen die, zoals Bannister, de betekenis van het *reform Darwinism* voorop plaatsen. Vanaf de Tweede Wereldoorlog groeide de neiging om het sociaal-darwinisme als voorloper van racisme en nazisme te zien; vanwege de rol die het vijfde en zevende thema in het sociaal-darwinisme hebben gespeeld, was het niet moeilijk hiervoor bewijsmateriaal te vinden. Wie zich, ten slotte, concentreert op het zesde thema, zal wellicht het sociaal-darwinisme hoofdzakelijk interpreteren als voorloper van de sociobiologie.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de nogal verschillende interpretaties waartoe historici zijn gekomen, zijn veroorzaakt doordat het darwinisme tot nogal verschillende sociale toepassingen heeft geleid. De onderscheiden kernpunten van het oorspronkelijke sociaal-darwinisme dragen de verschillende uitwerkingsmogelijkheden reeds in zich, en deze zijn vervolgens allemaal ook daadwerkelijk gerealiseerd. Gedurende enige tijd leek het alsof het darwinisme een dwingende sociale logica inhield, namelijk dat de moderne sociale verhoudingen contraselectief werkten en dat er dus eugenetische correcties

nodig waren om een overmatige voortplanting van de zwakken ten koste van de sterken, en daarmee ten koste van de raciale kwaliteit en nationale kracht, tegen te gaan. Maar deze sociale logica bleek al vrij snel minder dwingend dan eerst werd gedacht: er was geen volledige overeenstemming over bijvoorbeeld de vraag of moderne oorlogen contraselecterend of juist selecterend werkten en of de moderne concurrentiemaatschappij de genetisch besten bevoordeelde of juist benadeelde (doordat vooral gewiekste en gewetenloze lieden garen spinnen bij een open economische concurrentiestrijd). Er waren dus tamelijk fundamentele meningsverschillen mogelijk binnen het sociaal-darwinisme, een reden temeer waarom het niet als een echte ideologie kan worden beschouwd. Daarom behielden de bestaande politieke ideologieën, vooral het liberalisme en het socialisme, elk hun eigen sociale logica die bepaalde welke sociaal-darwinistische interpretatie men koos.

Het voorgaande samenvattend kan de kern van het sociaal-darwinisme worden omschreven als: de toepassing, door darwinisten en Darwin zelf, van de theorie van natuurlijke selectie op de moderne menselijke beschaving, in het bijzonder door die theorie te vertalen in een eugenetisch programma van samenhangende sociale en politieke actiepunten, gericht op een relatief snelle verbetering van de kwaliteit van het blanke ras.

Hoewel deze definitie de beladenheid van de term sociaal-darwinisme niet zal wegnemen, laat hij wel zien dat het onjuist is het sociaal-darwinisme als een marginaal verschijnsel van pseudo-wetenschap te kenschetsen. Het is, in tegendeel, een belangrijk bestanddeel van Darwins eigen theorie. Zouden we opnieuw kunnen beginnen, het labyrint van al het vroegere onderzoek radicaal achter ons latend, dan zou het waarschijnlijk beter zijn om voor dit bestanddeel geen aparte term te kiezen. Het was duidelijk Darwins bedoeling om het selectieprincipe te presenteren als een natuurwet van universele geldigheid, die op natuur én cultuur van toepassing was. Het gebruik in de negentiende eeuw om te spreken over 'selectie', 'selectieprincipe', of 'selectionisme' (zonder het adjectief 'natuurlijke'), sluit goed aan bij wat Darwin voor ogen stond.

Maar, hoe erfelijk belast de term sociaal-darwinisme ook is, het zou een illusie zijn te denken dat dit wijdverbreide begrip eenvoudig door een ander kan worden vervangen. Uitgerekend het door het revisionisme weer aangewakkerde historische debat over het sociaal-darwinisme heeft het begrip opnieuw vleugels gegeven. Herdefiniëring van

dit begrip, waardoor het van een polemisch in een historisch concept wordt omgevormd, is daarom een realistischer strategie dan het streven naar zijn complete vervanging door een nieuw concept. Of zou het toch zuiverder zijn om over ‘spencerisme’ te spreken?

Spencers val

TUSSEN TWEE WERELDEN

Central Park, New York, oktober 1882. In de herfst van zijn leven maakt Herbert Spencer kennis met het nog jonge, maar dan al beroemde park. New York verrast hem in positieve zin. In de oudere delen van de stad, waar de huizen groene luiken hebben, is de sfeer aangenaam Frans-continentaal. En in de nieuwere delen maakt de groots opgezette moderne architectuur indruk. In zijn dagboek noteert hij: “Ben verrast door de grandeur van New York.” Wij in Engeland, realiseert hij zich, hebben niets dat de vergelijking met *Fifth Avenue* kan doorstaan.

Doch veel ontwikkelde Amerikanen meenden in die tijd dat Engeland in elk geval de grootste levende filosoof bezat, in de persoon van diezelfde Herbert Spencer. De New Yorkers en de Bostonians en al die anderen die hem wilden ontmoeten, leken absoluut overtuigd van *zijn* grandeur. Hij werd gezien als de belichaming van de wetenschappelijke geest van de moderne tijd, de meest matelozen noemden hem de nieuwe Newton, of de Victoriaanse Aristoteles. Was het vreemd dat Spencer, voormalig spoorweg-ingenieur en zoon van een onderwijzer uit het provinciale industriestadje Derby, zich tijdens zijn Amerika-reis lichtelijk ongemakkelijk voelde?

Weliswaar werd zijn niet geringe ijdelheid gestreeld door zoveel aandacht en was hij gewend om in de watten te worden gelegd, aangezien hij, als verstokte vrijgezel, een talent had ontwikkeld om te bereiken dat anderen voor hem zorgden. Maar het ongeremde eerbetoon van de Amerikanen was gewoon te veel voor de man die, sinds hij had besloten zijn leven geheel te wijden aan het systematiseren van alle relevante kennis met behulp van zijn universele evolutietheorie, in eigen land alleen waardering had gevonden in een kleine kring van getrouwen en intellectuele vrienden uit Londen. Zo was hij geworden wat hij

was: hypochondrisch, overgevoelig voor kritiek, bang voor grote gezelschappen, verschanst in de bastions van zijn theoretische constructies. Verbouwereerd trachtte hij de opdringerige aandacht van de Amerikaanse kranten te ontlopen, trouw geholpen door zijn levenslange Engelse vriend Edward Lott, die hem vergezelde. Door zich in hotels anoniem te laten inschrijven als 'Mr. Edward Lott and friend' moest hij zich het journaal van het lijf houden. Uiteindelijk stelde hij samen met gastheer professor Youmans, zijn nijvere Amerikaanse vriend die hem had uitgenodigd om de overtocht naar de nieuwe wereld te maken, een pseudo-interview op dat naar diverse kranten in New York en Chicago werd gestuurd om hen tevreden te stellen en op afstand te houden.

Het was echter onmogelijk om alle sociale contacten uit de weg te gaan. In Pittsburg wachtte een gretige Andrew Carnegie hem op, om hem trots zijn staalfabrieken te kunnen tonen. John Fiske, de 'kosmisch filosoof' van Harvard, moest worden bezocht als dankbetoon omdat hij zoveel had gedaan voor de verspreiding van Spencers 'Synthetische Filosofie'. En ook Darwins trouwe bondgenoot in Amerika, de eerbiedwaardige Asa Gray, mocht niet worden vergeten. Ronduit opgelucht was Spencer dat, toen hij het Witte Huis bezocht, de president afwezig bleek, maar duidelijk was in elk geval dat zijn gastheren een ontmoeting tussen hun politiek leider en deze paragon van de Britse wetenschap meer dan gepast vonden.¹

De apotheose van Spencers Amerika-reis vond opnieuw in New York plaats, waar Youmans in *Delmonico's* – het gedistingeerde restaurant dat gewend was beroemdheden te ontvangen als president Ulysses Grant, Ferdinand de Lesseps en Charles Dickens –, een indrukwekkend erebanket had georganiseerd. Daar verzamelden zich, op 9 november, talrijke kopstukken uit wetenschap, politiek en zakenwereld om de tere man te ontmoeten aan wie de mensheid de inmiddels gevleugelde uitdrukking *the survival of the fittest* te danken had. Spencer voelde zich al enige tijd niet goed, overtuigd dat hij, toen hij enkele dagen eerder had moeten hollen om de trein te halen, door die inspanning voor altijd zijn gezondheid had geruïneerd. Maar bovenal voelde hij zich opnieuw ongemakkelijk onder de tomeloze loftuitingen die over hem werden uitgestort, vooral door de even joviale als corpulente Fiske.

Profeten worden zelden in eigen land geëerd. Spencer had meer invloed in Amerika dan in zijn geboorteland. Als profeet van het orthodoxe liberalisme en van een stevig anti-etatisme was hij gaandeweg te radicaal gebleken voor de Engelse liberalen, die zich niet konden losmaken van Benthams geloof in de utiliteit van wetgeving. De Engelse

wetenschappelijke wereld op haar beurt vond hem te radicaal in zijn ongeremd-speculatieve benadering. Spencer miste enerzijds de aansluiting bij de oudere natuurtheologische traditie van de amateuristische gentleman- en dominee-onderzoekers, en anderzijds bij de moderne gesecculariseerde, streng empirische wetenschap van Thomas Huxley en de zijnen. Het was vooral Huxley die, hoewel nauw bevriend met Spencer, de kritiek op diens speculatieve geest met scherpe tong verwoorde. Met een knipoog naar Faust omschreef hij Spencer eens als *Ein Kerl der speculirt*. Iets malicieuzer was zijn vaak geciteerde uitspraak dat voor Spencer een tragedie bestond uit de moord op een deductie, begaan door een feit.

Van de man die hem zo vaak had geholpen met het aandragen van de biologische feiten waarmee hij zijn theorieën kon staven, kon Spencer deze grap wel verdragen, en zonder rancune maakte hij er zelf melding van in zijn autobiografie.² Maar Huxley's sarcasme gaf, zoals zo vaak, de werkelijkheid messcherp weer. Overal in zijn geboorteland werd Spencer achtervolgd door zijn reputatie een theoreticus en generalisator te zijn, bijzonder knap ongetwijfeld, maar niettemin een theoreticus, die door de echte experts niet serieus genomen werd, iemand wiens beweringen niet door 'hard' onderzoek werden geschraagd. Zoals een andere vriend, Francis Galton – Darwins geniale neef met wie Spencer 's middags in de rooksalon van de *Athenaeum Club* graag discussieerde –, het uitdrukte: “Hij hield ervan te dogmatiseren, vertrekkend vanuit *a priori* axioma's...”³ Naar de maatstaven van de nog maar kort gevestigde professionele natuurwetenschap móest iemand als Spencer, die het gehele terrein van de menselijke kennis dacht te kunnen bestrijken, wel oppervlakkig zijn: “Prik even door bij Spencer en je stuit op onwetendheid”, liet een anonieme kennis weten.⁴ Joseph Hooker, die als vertrouweling van Darwin deze zeer nabij stond, liet Spencer in 1858 nog weten: “Ik ben diep onder de indruk geraakt door ... de wijsheid waarmee u de feiten en ideeën, die ten grondslag liggen aan zowel de natuurlijke als de fysische wetenschappen, analyseert en generaliseert.” Maar toen hij twee jaar later Darwin in een brief verslag uitbracht van het beroemde evolutiedebat tussen Huxley en bisschop Wilberforce, liet hij zich heel wat minder vleidend over Spencer uit. Hij begon te vertellen hoe, op die gedenkwaardige zaterdag in Oxford, eerst een “Yankee-ezel genaamd Draper” (John William Draper, hoogleraar aan de universiteit van New York) een langdradige lezing had gehouden over de beschaving in het licht van Darwins hypothese en hoe hij, Hooker, zich aan deze opgeblazen onzin voor zelfvoldane leeghoofden had geërgerd, in één adem toevoegend: “het was allemaal één

pot nat met Herb^t Spencer [sic] & Buckle”, maar dan zonder hun rede-neertalent.⁵

Darwin zelf toonde zich een meester in het maken van zoet-zure opmerkingen over Spencer. In zijn brieven aan Spencer en in zijn publicaties maakte hij geen geheim van zijn bewondering voor diens intellect, waarbij hij zelfs zo ver ging dat hij Spencer, geheel in Amerikaanse stijl, aanduidde als de wellicht grootste levende filosoof – hoewel ‘filosofie’ bij Darwin altijd klonk alsof het een buitenaardse bezigheid betrof waar hij niets van begreep. In zijn autobiografie maakte Darwin bovendien duidelijk dat hij deze gigant onder de wijsgeren niet zo sympathiek vond vanwege diens egoïsme, waarna hij de dodelijke opmerking liet volgen dat Spencers werken weliswaar inspirerend waren, maar dat de generalisaties die men erin aantrof hem, Darwin, van “geen enkel zuiver-wetenschappelijk nut” leken: “De deductieve manier waarop hij elk onderwerp behandelt is geheel tegengesteld aan mijn manier van denken”.⁶ Darwin hechtte eraan zijn eigen denktrant te kenschetsen als zuiver inductief, naar de beste traditie van Francis Bacon gericht op het verzamelen en bestuderen van talloze kleine en minder kleine feiten, om vanuit de aldus moeizaam verworven empirische kennis na lang wikken en wegen tot een generale verklaring van die feiten te komen. Niet ontkend kan worden dat Spencer precies andersom werkte: het bedenken van een algemene wetmatigheid, gevolgd door het zoeken van feiten die de geldigheid ervan konden ondersteunen. Nodeloos te zeggen dat Spencers wetmatigheden een leven lang meegingen, aangezien hij zijn wetten liever koesterde dan ze door een zware confrontatie met onwelgevallige feiten in gevaar te brengen. Ik denk overigens dat Darwins bewondering voor de “buitengewone talenten” van Spencer oprecht was. Waarom anders zou hij de moeite hebben genomen verschillende van diens boeken te lezen? In een brief die hij in 1866 aan Hooker schreef, toonde hij zonder reserves zijn bewondering voor Spencers *Principles of biology*: “Het is fantastisch knap... Als hij [Spencer] zich meer had geoefend in observeren, desnoods ten koste van een deel van zijn denkkraft, zou hij een geweldig man zijn geweest.”⁷ Maar naar buiten toe werd de voorzichtige Darwin liever niet al te zeer in verband gebracht met de waaghals Spencer. Darwin begreep dat hij, om de enorme religieuze gevoeligheden rond het ontstaan der soorten en de oorsprong van de mens te ontzien, zijn heil niet zoeken moest in speculaties, maar in het laten spreken van zijn in vele jaren verzamelde feitenmateriaal.

Spencer wist dus waarover hij sprak toen hij zich beklagde over de afkeer van deductieve redeneringen die hij in het bijzonder bij de geologen en biologen in Engeland tegenkwam. Vooral Huxley, voorvechter van een nieuwe wetenschappelijkheid, beschouwde hij als een exponent van die afkeer.⁸ Spencer conformeerde zich niet aan Huxley's paradigma van de moderne gestrengheid in de wetenschap en dit, gevoegd bij zijn antireligieuze evolutionisme, maakte hem tot een buitenstaander. Nooit bekleedde hij enige academische positie in Engeland en ook al was het niet zijn ambitie een leerstoel te bezetten, hij zou een aanbod zeer hebben gewaardeerd – alvorens voor de eer te bedanken, zoals zijn gewoonte was bij alle onderscheidingen die hem, vooral in andere landen, werden aangeboden. Toen hem in 1864 dan toch de eer te beurt viel om te worden verkozen tot lid van de met enige studentikoze geheimzinnigheid omgeven 'X-Club', keek Spencer naar de overige acht leden van dit exclusieve eet- en discussiegenootschap (onder wie Huxley, Tyndall, Hooker en Lubbock) en constateerde een beetje pathetisch: "... ik was de enige die geen *fellow* van een wetenschappelijke instelling was en die nergens voorzitter van was geweest."⁹ Hij was toen inmiddels vierenveertig jaar. Het zou nog tien jaar duren voordat hem het *fellowship* van de *Royal Society* werd aangeboden. De Britse topuniversiteiten wachtten met het toekennen van eredoctoraten totdat Spencer hoogbejaard was. De universiteit van Londen ging hier toe pas over in zijn stervensjaar, 1903; Cambridge en Edinburgh verschaften hem die eer enkele jaren vroeger, in 1897, toen Spencer zeventenveertig was. In datzelfde jaar werden er stappen gezet voor het schilderen van een staatsieportret, maar Spencer toonde niet veel bereidheid om mee te werken, want, zoals hij verongelijkt schreef: "Eerbetoon dat te lang op zich laat wachten verliest de glans van eer." En hij toonde zijn bitterheid door te stellen: "Mijn gevoelens jegens mijn landgenoten (vooral in vergelijking tot de Amerikanen) zijn gedurende vele jaren niet bijzonder vriendschappelijk geweest ..."¹⁰

Deze opmerking verwees ook terug naar zijn jongere jaren, toen hij hevig naar erkenning streefde, maar zich steeds weer miskend voelde. Toch kan men niet zeggen dat Engeland hardvochtig was voor deze getalenteerde zoon. Spencers teleurstelling kwam in belangrijke mate voort uit een overmatige ambitie. Hij wilde steeds méér dan hem ten deel viel. Maar had hij, gezien zijn achtergrond, echt reden tot klagen? Hij was, als zoon van een onderwijzer, bepaald niet afkomstig uit de geprivilegeerde klasse, hij had geen universitaire opleiding en associeerde zich in de jaren veertig bovendien met radicale politieke stro-

mingen. Opgeleid tot spoorwegingenieur, werd hij op achttienjarige leeftijd toegevoegd aan de staf van de *Birmingham and Gloucester Railway* in Worcester. Een deel van het traject van deze spoorweg moest worden aangelegd over de kalksteen-ondergrond die plaatselijk als *lias* bekend staat en die rijk aan fossielen is. In het kantoor in Worcester waar Spencer werkte, was een collectie van tijdens de railbouw opgegraven ammonieten te zien. Dit wekte zijn interesse in de geologie en bracht hem ertoe Lyells *Principles of geology* te kopen, waarin hij onder meer de evolutietheorie aantrof die Lamarck in 1809 had ontvouwd. De basis voor Spencers levenslange evolutionisme was gelegd. Maar ook de basis voor zijn isolement, want zijn enthousiasme voor Lamarck werd niet gedeeld door Lyell, noch door de kern van het nieuwe natuurwetenschappelijk *establishment* dat zich op de door Lyell gelegde fundamenteën wist op te richten, terwijl het lamarckisme voor de creationisten een volstrekt anathema was. Mijn geloof in Lamarcks theorie, schreef Spencer in zijn autobiografie, “heeft nadien nooit gewankeld, hoezeer ik, in latere jaren, ook belachelijk werd gemaakt omdat ik het bleef aanhangen.”¹¹

Aanvankelijk leek het alsof Spencer, de autodidact, erin zou slagen Engeland – of althans een belangrijk deel ervan – aan zijn voeten te krijgen. Nadat hij een zekere naamsbekendheid had opgebouwd door enkele vroege tijdschriftartikelen waarin hij zich een tegenstander van overheidsingrijpen en een voorstander van schedelonderzoek had getoond, wist hij in 1851 met zijn boek *Social statics* de aandacht op zich te vestigen. Maar het succes van dit eerste boek zou zich voorlopig, ondanks talrijke publicaties, niet meer herhalen.¹² Het gaf hem evenmin uitzicht op een respectabele maatschappelijke carrière. Het redacteurschap bij *The Economist* dat hij in deze periode vervulde, stelde hem niet tevreden en serieus overwoog hij te emigreren naar Nieuw-Zeeland omdat hij in Engeland te weinig perspectief zag. Een van zijn vrienden vertrok inderdaad naar dit verre nieuwe land, waar hij kort na aankomst verdrong. Slechts met moeite wist Spencer, mede door financiële steun van zijn familie, in Engeland het hoofd boven water te houden. Zonder solide functie en niet gezegend met een groot geërfd fortuin, zoals Darwin, moest hij goeddeels van zijn publicaties leven. Door zijn journalistieke activiteiten lukte dat enigermate. Maar nog in zijn negenendertigste levensjaar voelde hij zich als “de drenkeling die naar een strohalm grijpt”. Die strohalm was de kans op een overheidsfunctie. Eerst hoopte hij, tevergeefs, inspecteur van het gevangeniswezen te worden. Daarna solliciteerde hij naar de functie van *stamp-distributor* in zijn geboorteplaats Derby. Navrant was niet alleen dat hij

deze weinig uitdagende functie evenmin kreeg, maar ook dat uitgerekend hij, die de overheid zover mogelijk wilde terugdringen, zich door financiële nood gedwongen zag om aan te kloppen aan de poorten van de overheidsbureaucratie. Zelfs een functie in het buitenland, op een consulaat, sloot hij niet uit.¹³ Dit was in 1859, slechts enkele maanden voor de publicatie van Darwins *Origin of species*. Engeland had, zelfs op de drempel van de doorbraak van de evolutietheorie, weinig te bieden aan de man die al ver vóór Darwin in aanzetten zijn eigen evolutietheorie had gepubliceerd.

Leidde Darwins succes ook tot succes voor Spencer? Nee, althans niet op korte termijn. Spencer moest ook ná 1859 nog jarenlang voor erkenning vechten. Toen hij in het begin van 1860 het ambitieuze programma voor zijn alomvattende ‘Synthetische Filosofie’ opstelde – een project dat hem de komende zevenendertig jaar zou bezighouden en dat in tien boeken uitmondde –, moest hij noodgedwongen om de financiële steun vragen van zijn wetenschappelijke collega’s. Daartoe bedacht hij het plan dat geïnteresseerden vooraf konden intekenen op de reeks boeken die hij zou gaan schrijven. Een groot deel van de ‘Darwin-clan’ bleek bereid de gevraagde steun te verlenen en dit leidde ertoe dat Darwin zelf, zijn broer Erasmus, Tyndall, Lyell, Hooker, Falconer, Kingsley en Huxley (die zich volgens Spencer bijzonder hulpvaardig toonde) in de gedrukte versie van het programma als *sponsor* werden genoemd. Het programma maakte zodoende de indruk van een proclamatie en een breed gedragen steunbetuiging aan Spencers onderneming. Maar de schone schijn bedroog. Niet alleen bleef het totaal aantal voorintekenaars in Engeland beperkt tot 440, bovendien bleken velen van hen uiteindelijk niet bereid Spencers boeken ook daadwerkelijk te kopen. Dit maakte de onderneming tot een financiële strop. Toen het eerste boek uit de reeks – *First principles* – in de zomer van 1862 verscheen, kreeg het weinig aandacht in de boekbesprekingen van de belangrijke literaire tijdschriften. En waar het wel werd besproken, zo klaagde Spencer, ging de aandacht uit naar zijn agnosticisme, maar niet naar de “evolutie-doctrine”, die hij als de kern van het boek beschouwde. Zó ontevreden was Spencer over de receptie van zijn boeken in de Engelse pers, dat hij in 1865, bij het verschijnen van het tweede deel van zijn *Principles of biology*, besloot voortaan geen recensie-exemplaren meer aan de pers aan te bieden.

Hij verloor duizenden guldens op zijn boeken. Van de complete versie van de *Principles of biology* werden in één jaar slechts honderd exemplaren verkocht. In 1866 dacht Spencer er serieus over om het hele project te stoppen. Gelukkig ontbrak het hem niet aan vrienden die

hem wilden steunen. John Stuart Mill bood aan financieel garant te staan voor Spencers volgende boek en samen met onder meer Huxley, Tyndall en Lubbock stelde hij voor om 150 exemplaren van Spencers gestrande biologie-boek op te kopen en privé te verspreiden. Youmans, gealarmeerd door de negatieve berichten die hem vanuit Engeland bereikten, bracht bij een van zijn bezoeken aan Spencer 7000 dollar voor hem mee, die hij onder diens Amerikaanse bewonderaars had ingezameld. Spencers trots liet hem meestal niet toe dit soort materiële blijken van vriendschap te aanvaarden. Het was de erfenis, die hem door de dood van zijn vader toeviel, die hem financieel redde.¹⁴

Pas in de jaren na het dieptepunt van 1866 bleek er enige Britse erkenning voor Spencer te ontstaan. In 1867 werd hij gekozen tot lid van de prestigieuze Athenaeum Club. Een jaar later was de verkoop van zijn boeken in Engeland gestegen naar het niveau dat ze in Amerika al eerder hadden bereikt. Vooral zijn *The study of sociology* bleek een verkoopsucces. Maar hoewel tussen 1866 en 1870 de verkoop van zijn boeken verdubbelde, waren ze in 1869, tien jaar na de doorbraak van Darwins evolutietheorie, nog steeds niet te krijgen in de bibliotheek van de als liberaal bekend staande universiteit van Londen. In Oxford werden toen inmiddels zijn *First principles* en *Principles of biology* als leerboek gebruikt, doch opmerkelijker dan dit feit is dat Spencer zich hierover zo blij verrast toonde, terwijl het, gezien zijn status van internationaal gerenommeerd denker, de normaalste zaak van de wereld voor hem had moeten zijn.¹⁵

Was Herbert Spencer wellicht te veel een man van het verleden om indruk op zijn landgenoten te maken? Het is niet moeilijk om zijn denkbeelden te verbinden met de oude idealen van de Verlichting. Getuigde hij niet steeds opnieuw van een rotsvast vooruitgangsoptimisme zoals de markies van Condorcet en William Godwin in de achttiende eeuw? Betoogde hij niet telkens weer dat de wereld geregeerd werd door enkele natuurwetten die gericht waren op voortdurend evenwichtsherstel, precies zoals dominee Paley eens de natuurlijke harmonie had gepredikt? Was zijn wereldbeeld tegelijk niet even naïef-mechanistisch als dat van de atheïst Holbach? Leek hij niet, zo nu en dan, in de wereld te staan als Voltaires Dr. Pangloss, blijmoedig denkend dat ook de grootste gruwelijkheden voor 's mensen bestwil zijn? Maar als dit het beeld van de ware Spencer was, wat maakte hem dan zo geliefd bij staalmagnaat Carnegie en andere Amerikaanse *captains of industry* in de tweede helft van de negentiende eeuw? Zouden de Amerikanen hem 250 dollar

per lezing hebben geboden (lezingen die hij overigens nooit hield) als hij die man van het verleden was geweest?

Nee, ik denk dat ze hem zo graag wilden horen spreken omdat hij, voor hen, de moderne wetenschap vertegenwoordigde en zij hem bij uitstek in staat achtten om de nieuwste wetenschappelijke inzichten te verbinden met de actuele sociale en politieke vraagstukken. Spencers populariteit in Amerika viel samen met een groeiende belangstelling daar voor populair-wetenschappelijke onderwerpen, zoals bleek uit de oprichting in die periode van de tijdschriften *Appleton's Journal* en *The Popular Science Monthly*. Daar profiteerden trouwens ook andere Britse evolutionisten van, zoals Bagehot, Tylor, Alexander Bain, John Tyndall, Huxley en Darwin zelf. De Amerikaanse belangstelling voor hun publicaties liet zien hoezeer het prestige van de natuurwetenschappen was gestegen. Maar juist Spencer leek hier op een bijzondere manier van te profiteren. Zijn brede, niet-specialistische aanpak, gelardeerd met stoutmoedige generalisaties waarover de Oude Wereld de wenkbrauwen fronste, sprak de Nieuwe Wereld aan. William James noemde hem “de filosoof die zij, die geen andere filosoof kennen, kunnen waarderen.”¹⁶ Een samenleving leek haar filosoof te hebben gevonden, een filosoof die in de beste traditie van Thomas Jefferson de vooruitgang verzekerd zag door individuele inspanning en die zo het geloof van de *Founding Fathers* met natuurwetenschappelijk bewijs leek te kunnen staven. Spencers denkbeelden over de fundamentele tegenstelling tussen het individu en de staat, en de noodzaak om de staat klein te houden teneinde de vrijheid van het individu te bewaren, vielen hier in vruchtbare aarde. Een zekere afkeer van overheidsingrijpen is ook nu nog diepgeworteld in menige Amerikaanse ziel. In de context van de negentiende eeuw, zo kort nog na de liberale revoluties van 1848, was dit veeleer een moderne dan een “ultra-conservatieve” filosofie, zoals Richard Hofstadter haar kenschetste.¹⁷

Ook de eerste generatie Amerikaanse sociologen – Ward, Giddings, Sumner, Small, Cooley – zag in Spencer een modern denker, op wiens inzichten zij hun nieuwe maatschappijwetenschap meenden te kunnen baseren. Zijn filosofie was er een van de voortdurende verandering, van toenemende complexiteit, van het continu ontstaan van nieuwe evenwichten, een filosofie die pastte bij een moderne industriële maatschappij die zich had bevrijd van het juk van de aristocratie en haar staatsterreur. Spencer hield de Amerikanen niet de relieken voor van een dode, antieke, wetenschap, maar de verlokkingen van een *levende* en nieuwe wetenschap, die de onderzoeksresultaten van de wetenschap van het biologisch leven en die van het maatschappelijk leven hecht

met elkaar verbond. Het was een formule die hem in staat stelde om tijdens zijn leven ongeveer 369.000 exemplaren van zijn boeken in Amerika te verkopen.¹⁸

TE LICHT VOOR WESTMINSTER ABBEY

Zijn vrienden besloten Herbert Spencer na de crematie alsnog te begraven op Highgate in Londen. Zijn simpele graf ligt daar tegenover de indrukwekkende tombe van Karl Marx. Zo leek jarenlang, zelfs op het kerkhof, de vader van de sociale evolutie en voorman van het *laissez faire*-individualisme definitief schuil te gaan achter de vader der sociale revolutie, voorman van collectivisme en staatssocialisme. Maar terwijl, na de val van de Berlijnse Muur, de filosofie van de een op sterven na dood lijkt, heeft de filosofie van de ander de laatste jaren een opmerkelijke opleving doorgemaakt. Alleen: de wereld wil er niet aan herinnerd worden dat het hedendaagse nieuwe liberalisme in zekere zin een terugkeer naar Spencer en zijn filosofie betekent. Een intellectuele herwaardering van Spencer is niet snel te verwachten, omdat de geschiedenis een karikatuur heeft gemaakt van de man en zijn denkbeelden.

Het is bijna traditie geworden om vooral Spencers laatste levensjaren uitgebreid te beschrijven, omdat ze zijn neergang zo goed illustreren. Op zijn tachtigste was Spencer de twintigste eeuw binnengestapt, waarin hij klaarblijkelijk niet thuishoorde. Hij zou er maar drie jaar doorbrengen, zich eenzaam voelend: de meeste van zijn vrienden waren in de vorige eeuw achtergebleven. De nieuwe eeuw leek een tijdperk te gaan worden van vooruitgang (zeer spenceriaans), door regulering en staatsplanning (zeer on-spenceriaans) in een wereld van gemilitariseerde, sterke natiestaten, die het liefst koloniale imperia wilden zijn (eveneens zeer on-spenceriaans). Alles wees erop dat de ontwikkelingen rond de eeuwwisseling Spencer, met zijn optimistische en pacifistische liberalisme, op bijna alle fronten ongelijk gaven en er is dan ook wel gesproken van “de wraak van de geschiedenis”, die erop uit leek hem te kleineren.¹⁹ Spencer zelf was zwaar teleurgesteld geraakt over de beperkte weerklank die zijn omvangrijke oeuvre had gevonden en door daaraan regelmatig uiting te geven heeft hij er zelf toe bijgedragen dat hij al bij zijn dood in 1903 overwegend werd gezien als een gedoofde ster, een verbleekte filosoof met achterhaalde opvattingen. Beatrice Webb – die hij als de dochter van zijn jeugdvriend Richard Potter had zien opgroeien en lange tijd als een intellectueel erf-

gename had beschouwd, tot ze de voor Spencer onbegrijpelijke stap zette om met de socialist Sydney Webb te trouwen –, schreef over de “mentale misère” waarin Spencer in zijn laatste levensjaren verkeerde, “dolend in totale duisternis, zich bezerend en dan hardop jammerend in zijn eenzame verdriet, zich vastgrijpend aan zijn dogma’s, maar zonder vast vertrouwen ...”²⁰

Ondanks de niet meer te verhelpen intellectuele vervreemding tussen hen, was het Spencers wens dat Beatrice Webb op zijn laatste ziekbed bij hem zou zijn. Ze kwam op 4 december en op 8 december 1903 overleed hij. Aan hun laatste ontmoeting werd gerefereerd in de grafrede, uitgesproken door een invaller voor het liberale parlamentslid John Morley. Morley was eerder door Spencer voor deze taak gevraagd, maar bevond zich ten tijde van het overlijden op zee. De reserve-redeenaar (Leonard Courtney, de latere Lord Courtney of Penwith) merkte op dat Spencer “in zijn latere jaren bedroefd kennis nam van bewegingen die klaarblijkelijk in tegenspraak waren met de leidende principes van zijn doctrines”, vervolgend: “en hier moge ik herinneren aan een gesprek nog geen week voor zijn dood tussen hem en een vriendin die eens volledig achter hem had gestaan, maar recentelijk de voorkeur gaf aan Collectivistische actie.”²¹ Dit kon slechts slaan op Beatrice Webb, haar bezoek aan de stervende Spencer en haar overstap naar het socialisme (“Collectivistische actie”). Al deze feiten aangaande Spencers verscheiden, lijken om de een of andere reden zwanger van symboliek: de verhindering van de reizende Morley symboliseert in zekere zin de verwijdering tussen Spencer en de liberalen (hoewel juist Morley zich op Spencers ideeën bleef beroepen, in tegenstelling echter tot veel van zijn partijgenoten). Het afscheid dat hij had moeten nemen van Beatrice Webb symboliseert het verlies aan invloed van het individualisme à la Spencer aan het collectivisme, niet alleen dat van de groeiende socialistische bewegingen, maar ook dat van andere groepen die een actievere maatschappijvormende of -hervormende rol van de staat verlangden. Dit was een trend die Spencer met toenemende wrevel aanzag en die hem in oktober 1883 deed uitroepen: “We bevinden ons op de snelste weg naar het Communisme”.²² De begrafenis zelf ten slotte symboliseert het verbleken van zijn roem, niet alleen in Courtney’s grafrede, maar ook door de nasleep. Na Spencers dood richtte een delegatie van notabelen uit de wetenschap (onder wie de oude getrouwen Lubbock, Hooker en Galton, de econoom Alfred Marshall, de kanselier van de universiteit van Cambridge en – opvallend in dit gezelschap – twee van Darwins zonen, George en Francis) zich met een verzoekschrift tot de *Dean of Westminster*. Hun verzoek luidde om in

Westminster Abbey een gedenksteen voor Spencer te plaatsen. Dit was zeker geen onrealistische wens, aangezien men Darwin destijds met volle eer in deze kerk begraven had. Maar de *Dean* liet er geen enkele twijfel over bestaan dat hij Spencer van te licht allooi vond. Ik constateer, merkte hij droog op, dat de schrijvers van het verzoekschrift:

zich er niet op beroepen dat Mr. Spencer een hoogstaande plaats als filosofisch denker heeft of zal krijgen. Wanneer ik vraag met welke belangrijke prestatie in de filosofie of in de natuurwetenschap, of met welke blijvende bijdrage aan het denken zijn naam voorzeker zal worden verbonden, ontvang ik geen bevredigend antwoord. Zijn filosofisch systeem heeft de zwaarst mogelijke kritiek opgeroepen en zijn opvattingen in verscheidene takken van wetenschap ... zijn ernstig bestreden door deskundigen. ... ik heb geen bewijs gevonden dat de resultaten die Mr. Spencer heeft bereikt van dien aard zijn dat zij zonder twijfel erkenning zullen afdwingen in de toekomst.²³

Het is moeilijk voor te stellen dat dit negatieve oordeel dezelfde man betrof die nog maar enkele decennia daarvóór was bezongen als een nieuwe Aristoteles. Maar in de ogen van de *Dean of Westminster*, een mening verwoordend die inmiddels door veel anderen werd gedeeld, was Spencer uiteindelijk toch niet veel meer geweest dan een man die zich hooguit verdienstelijk had gemaakt door brede bekendheid te geven aan evolutie als algemene conceptie, zonder echter te hebben behoord tot de voorhoede van het evolutie-onderzoek. Impliciet werd zo uitgesproken dat de echte ontdekking van de evolutie niet Spencers prestatie was geweest, maar die van Darwin. Deze had daarmee, hoewel hij net als Spencer het traditionele geloof zware klappen had toegebracht, zijn plaatsje in de kerk verdiend.

De publicatie van Darwins theorie in 1859 was geen gelukkig moment voor Spencer. Weliswaar was dit de definitieve doorbraak van het evolutionisme dat hij al vanaf het begin van de jaren veertig had beleden, maar hij verloor zijn originaliteit. Hij was nog volop doende om aan zijn eigen evolutietheorie te bouwen op het moment dat Darwin alle eer opeiste, met een theorie bovendien waarin één gedachte centraal stond – natuurlijke selectie –, die zich op het eerste gezicht slecht verdroeg met zijn eigen lamarckistische uitgangspunten, maar die zo krachtig was dat Spencer haar niet kón negeren. Hij deed daarom zijn best om haar in zijn eigen systeem te integreren. Niettemin heeft de zegetocht van het darwinisme, na een relatief korte periode waarin het ertoe bijdroeg dat Spencer de wind in de rug kreeg, uiteindelijk zijn val bevorderd. Ik zal proberen aan te tonen dat het darwinisme in zijn sociale uit-

werking juist dié krachten heeft gestimuleerd die Spencer, onder de noemer “collectivisme”, steeds heeft bestreden. Maar de doorbraak van Darwins theorie en de richting waarin de sociale invloed van het darwinisme zich vervolgens ontwikkelde, zijn niet de enige factoren die de val van Spencer verklaren. Ook de kritiek die velen, vanaf omstreeks 1880, uitten op het extreem individualistische sociaal-darwinisme waarmee Spencer werd geassocieerd, de ondergang van het lamarckisme door de verlate ontdekking van Mendels erfelijkheidswetten, en de “verstatelijking” van het liberalisme, waardoor Spencer van de liberalen vervreemde, hebben tot zijn val bijgedragen. Zoals ik hoop te verduidelijken, laten deze ontwikkelingen zien dat Darwins *sociale* invloed zich niet laat relativiseren door te stellen dat het hierbij feitelijk om Spencers invloed gaat.

DARWIN, CONCURRENT EN BONDGENOOT

In de zomer van 1858 besloot Spencer het turbulente Londen tijdelijk te verruilen voor de provinciale rust van zijn geboortestadje Derby. Hij verliet de hoofdstad in juni en keerde er pas in oktober weer terug. Gedurende deze maanden miste hij de aansluiting op het intellectuele leven in de metropool. Zo kon het gebeuren dat hij pas in de herfst, na terugkeer, vernam dat op 1 juli een tweetal essays over evolutie, een van Darwin en een van Wallace, gemeenschappelijk was voorgelegd aan de *Linnean Society*. Darwins geschrift, aangeduid als een fragment van een nog ongepubliceerd werk over soorten, handelde over de variatie van organische wezens in de natuur en over “de natuurlijke middelen tot selectie”. We weten niet precies hoe Spencer op dit nieuws reageerde en of hij net zo geschokt was als Darwin toen deze in de lente vernam dat Wallace onafhankelijk tot een soortgelijke theorie was gekomen als hijzelf. In elk geval besloot Spencer in november om een exemplaar van zijn gebundelde *Essays*, met daarin zijn beschouwingen over *The development hypothesis*, naar Darwin te sturen. We kunnen daaruit afleiden dat hij er zeker van wilde zijn dat Darwin van zijn opvattingen op de hoogte was en niet zou vergeten wie er het eerst had geschreven over ‘evolutie’, de term die Spencer in 1857 had geïntroduceerd. ‘Evolutie’ was een controversiële idee, maar kennelijk ook een idee die velen graag als eerste op hun naam wilden schrijven. En Spencer vond dat hij de eerste was. Darwin, op dat moment volop in de weer met het schrijven van *Origin*, reageerde prompt met een brief van 25 november 1858, waaruit bleek dat hij Spencers werk, of in elk geval cruciale onderdelen daarvan, had gelezen:

Uw opmerkingen over het algemene thema van de zogenoemde Ontwikkelingstheorie lijken mij bewonderenswaardig. Ik bereid momenteel een samenvatting voor van een omvangrijker werk over de veranderingen van soorten; doch ik behandel het onderwerp eenvoudigweg als natuuronderzoeker en niet vanuit een algemeen gezichtspunt; anders zou uw redenering, naar mijn mening, niet te verbeteren zijn en door mij kunnen worden aangehaald met veel profijt.²⁴

Maar Darwin zou, zoals de zorgvuldige bewoordingen van zijn brief al verraden, in de eerste editie van zijn boek *niet* naar Spencer verwijzen. Diens benadering van het evolutievraagstuk was te breed en filosofisch voor Darwins doeleinden. Pas in de ‘historische schets’ die Darwin begin 1860 voor latere drukken aan zijn boek toevoegde, werd Spencer, naast vele anderen die vóór 1859 over evolutie en vooral over de veranderlijkheid van soorten hadden geschreven, genoemd. Spencer had onderkend, zo gaf Darwin in die schets toe, dat soorten geleidelijk zijn geëvolueerd, hetgeen hij had onderbouwd door te wijzen op de veranderingen die optreden bij het fokken van huisdieren en in de ontwikkeling die embryo’s ondergaan; hij had deze biologische evolutie in verband gebracht met veranderingen in de omgeving en ook de gevolgen voor de psychologische ontwikkeling verkend. Aldus had Spencer, volgens Darwin, “met opmerkelijke vaardigheid en kracht” de scheppingstheorie en de ontwikkelingstheorie tegenover elkaar geplaatst.²⁵ In latere edities van *Origin* voegde Darwin twee korte verwijzingen naar Spencer toe, waarbij het meest opmerkelijk was dat hij – na aandringen van Wallace – in het begin van hoofdstuk 3 en in de titel van hoofdstuk 4 Spencers term *the survival of the fittest* (“een uitmuntende uitdrukking”) overnam als een alternatief voor zijn eigen term ‘natuurlijke selectie’.²⁶

Dit kon Spencers drang naar erkenning echter niet bevredigen. Nog jarenlang zou hij met zekere regelmaat de originaliteit van zijn eigen evolutietheorie blijven verdedigen en protesteerde hij wanneer iemand hem een darwinist noemde. Niet uit verzet tegen Darwins theorie, maar omdat hij geen *volgeling* wilde zijn, temeer daar hij kon aantonen dat zijn eigen, eerdere, denkbeelden die theorie dicht hadden benaderd. In februari 1860 deed hij opnieuw een poging Darwin daarvan te overtuigen door hem een exemplaar toe te zenden van zijn *Theory of population*.²⁷ In dit essay uit 1852 had Spencer, net als Darwin, Malthus’ bevolkingstheorie dienstbaar gemaakt aan het evolutiedenken door de strijd om het bestaan, die in deze theorie besloten lag, op de voorgrond te plaatsen. Ook Huxley kende dit essay van Spencer dat deze hem, kort na hun kennismaking in 1852, had toegezonden.

Spencer refereerde aan zijn plan om Darwin genoemd essay toe te sturen in een brief van 10 februari 1860 aan zijn vriend Lott. “Ik ben juist bezig Darwins boek te lezen”, meldde hij Lott, “en ik wil hem [mijn] *Population* sturen om te laten zien hoe volmaakt zijn redenering harmonieert met die welke ik heb gebruikt aan het slot van dat essay.” Waarom Spencer nu pas, tweeëneenhalve maand na verschijnen, *The origin of species* las is enigszins raadselachtig. Darwin bezwoer hem dat hij hem meteen na publicatie (24 november 1859) door zijn uitgever een presentexemplaar had laten zenden, doch dat bereikte Spencer pas, na veel omzwervingen, in februari. Maar waarom had Spencer het boek, met wiens auteur hij juist in deze periode correspondeerde, het boek bovendien dat meteen overal de aandacht trok, waarvan op Tweede Kerstdag een uitgebreide lovende recensie – anoniem geschreven door zijn vriend Huxley – in de *Times* had gestaan, en waarvan in januari al een tweede druk was verschenen, niet zelf aangeschaft of, wanneer geldgebrek dat onmogelijk maakte, geleend? Bevond Spencer zich in een fase waarin hij zich bewust wilde afschermen van Darwins invloed? Of wilde hij doen uitkomen dat hij zonder Darwin tot zijn eigen alomvattende conceptie van de evolutie was gekomen? Feit is dat Spencer, overeenkomstig zijn eigen weergave, in dezelfde weken waarin hij *Origin* las, bezig was met het afronden van de opzet voor zijn meerdelige ‘Systeem der synthetische filosofie’. In de zojuist aangehaalde brief aan Lott, waarin hij meldde dat hij doende was Darwins boek te lezen, kondigde hij aan dat hij Lott “binnenkort” iets zou toesturen dat hem zou verrassen, namelijk het programma voor zijn alomvattende filosofisch systeem, zijn ‘synthetische filosofie’. Onderaan een kopie van deze brief schreef Spencer later: “Dit maakt duidelijk dat ik het programma voor het *System of philosophy*, in zijn uiteindelijke vorm, had opgesteld voordat ik *The origin of species* las.”²⁸ Maar hier was de wens de vader van de gedachte, want de brief aan Lott maakt nu juist duidelijk dat Spencer het grote plan voor de systematisering van zijn evolutionaire filosofie aan het vervolmaken was *gelijktijdig met* zijn kennismaking met Darwins theorie. Zijn aantekening op de brief aan Lott laat zien dat hij er veel belang aan hechtte dat anderen niet zouden denken dat hij zich door Darwin had laten inspireren. Kennelijk was Spencer zozeer onder de indruk van Darwins werk dat hij het zelf voor mogelijk hield dat anderen op de gedachte konden komen dat daar zijn inspiratiebron lag.

Een allereerste “ruwe schets” van zijn plan had hij overigens al twee jaar eerder, in januari 1858, opgesteld, maar onvoltooid laten liggen. Dit maakt het des te opmerkelijker dat hij korte tijd na het verschijnen

van *Origin*, vanaf januari 1860, de draad weer oppakte en het plan aanzienlijk bijstelde, onder meer door het onderdeel over de biologische evolutietheorie (*The principles of biology*) uit te breiden van een naar twee te schrijven delen. Zeker als men overweegt dat het bijna ondenkbaar is dat Spencer, toen hij – verlaat – in *Origin* begon te lezen, de strekking daarvan nog niet eerder was tegengekomen, kan worden geconstateerd dat de chronologie der gebeurtenissen sterk suggereert dat Spencer door het boek van concurrent Darwin werd aangespoord zijn eigen evolutietheorie, die tot op dat moment slechts bestond uit verspreide losse beschouwingen, te systematiseren en verder uit te werken.

De concurrent op zijn beurt bleef Spencer met complimenten overladen: “U stelt de kwestie van de selectie op een bijzonder treffende en heldere wijze in uw pamflet over *Population* aan de orde”, schreef Darwin terug op 23 februari nadat hij Spencers essay had ontvangen.²⁹ Deze woorden van Darwin geven de indruk dat hij Spencer als een geestverwant beschouwde, als iemand die de leer van de natuurlijke selectie aanvaardde. Dat strookt niet met de vaak beleden opvatting dat Spencer zo’n overtuigde volgeling van Lamarck was dat hij niet als darwinist kan worden beschouwd. Ik denk echter dat Darwins inschatting in belangrijke mate juist was. Spencer was zeer onder de indruk van Darwins theorie en was bereid deze, ten koste van zijn oorspronkelijke lamarckisme, te aanvaarden. Maar hij zag geen absolute tegenstelling tussen natuurlijke selectie (Darwin) en de erfelijkheid van verworven eigenschappen (Lamarck). En, wat minstens even belangrijk is, hij meende dat ook Darwin vond dat, naast selectie, verworven eigenschappen evenzeer een factor in de evolutie waren. Later pas, na Weismanns ultra-selectionisme, moest Spencer met lede ogen constateren dat het darwinisme dat hij had omarmd zich ontwikkelde in biologisch-deterministische richting.

Maar in 1860 zag hij geen reden om Darwin niet te volgen. Het eerste boek dat Spencer na publicatie van *Origin* schreef, *First principles* (1862), werd door recensenten zelfs beschouwd als een nadere uitwerking van Darwins leer van de natuurlijke selectie (hetgeen overigens weer voedsel gaf aan Spencers angst door Darwin te worden overschaduwed).³⁰ Spencer erkende in zijn autobiografie dat hij, tot het moment waarop hij kennis nam van de voor de *Linnean Society* voorgelezen essays van Darwin en Wallace (dus tot oktober of november 1858), in navolging van Lamarck geloofde dat de enige oorzaak van de organische evolutie “de erfelijkheid van functioneel-voortgebrachte veranderingen” (of kortweg: “functionele adaptatie”) was. Met die termen be-

doelde Spencer hetzelfde als wat meestal de erfelijkheid van verworven eigenschappen wordt genoemd. Openhartig gaf hij toe: “De *Origin of species* maakte mij duidelijk dat ik me had vergist”; Lamarcks oorzaak kon, zo zag hij nu in, “het grootste deel der feiten” niet verklaren, maar kon “op zijn best slechts een partiële oorzaak” zijn. Hij kon zich niet herinneren of hij zich gekweld had gevoeld door de gedachte dat hij “in 1852 had nagelaten om de toen geuite gedachte dat onder menselijke wezens de overleving van hen die de geselecteerden van hun generatie zijn een oorzaak van evolutie is, verder te ontwikkelen.” In *The filiation of ideas*, waarin hij het ontstaan van zijn eigen ideeën analyseerde, gaf hij toe dat er in zijn *Social statics* slechts sprake was geweest van “een voorbijgaande onderkenning” van het fenomeen van de *survival of the fittest*, dat “proces waardoor, onder dieren en mensen, de inferieuren verdwijnen en het aan de superieuren overlaten om het ras voort te zetten”. Maar in dat boek was er “geen onderkenning van de gevolgen die Mr. Darwin zag.” Aan zijn *Principles of psychology* voegde hij bij de tweede druk een voetnoot toe waarin hij aangaf dat hij sommige passages, zouden ze zijn ontstaan ná Darwins *Origin*, anders zou hebben geschreven om de betekenis van de natuurlijke en kunstmatige selectie erin tot uitdrukking te brengen.³¹ Spencer was zich er dus volledig van bewust dat hij de cruciale verbinding tussen selectie en biologische evolutie had gemist, hoewel hij er dichtbij was geweest. Maar de vreugde over de erkenning die Darwin de evolutietheorie had gebracht overheerste bij Spencer, zo liet hij weten:

De gegrondheid bewezen te zien van de *theorie der organische evolutie*, betekende natuurlijk meer steun voor de *theorie van de evolutie in ruimer verband*, waarmee ... al mijn concepties verbonden waren. Omdat ik bovendien geloofde dat goede begeleiding, individueel en sociaal, afhangt van aanvaarding van evolutionaire inzichten aangaande de geest en de maatschappij, was ik vol hoop dat hun invloed op korte termijn zichtbaar zou worden in de onderwijsmethoden, de politieke opinies en de denkbeelden van mensen over het menselijk leven.³²

Het onderscheid in deze passage tussen de theorie van de organische evolutie en de evolutietheorie *in ruimer verband*, werd voortdurend door Spencer gehanteerd. Het werd zijn manier om Darwins biologische theorie en zijn eigen, algemenere, evolutietheorie van elkaar te onderscheiden. Dat hijzelf vaak met Darwin werd vereenzelvigd, stoorde hem vooral omdat zo de ware betekenis van de evolutieleer-involle-breedte werd miskend: “...negenennegentig van de honderd mensen weten niet wat de Doctrine der Evolutie, in haar bredere zin, is, maar veronderstellen dat het eenvoudigweg een andere naam is voor de

doctrine van de oorsprong der soorten door middel van natuurlijke selectie...”³³ Van deze echte ‘Doctrine der Evolutie’ (met hoofdletters!) meende Spencer de enige vertegenwoordiger te zijn. Het aanvaarden van Darwins theorie kwam voor Spencer dan ook neer op het transplanteren van het concept natuurlijke selectie naar zijn eigen universele evolutieleer. Dat was geen eenvoudig proces. Pas begin juni 1864 had Spencer het gevoel dat de transplantatie geslaagd was. Niet alleen moest hij functionele adaptatie en natuurlijke selectie met elkaar verbinden, bovendien moest hij ze beide herformuleren in fysische termen. Zijn universele evolutietheorie was namelijk opgebouwd uit wetmatigheden en begrippen die hij had ontleend aan de fysica. Natuurlijke selectie was voor hem de resultante van een altijd en overal voortgaande herverdeling van materie en beweging. Ook de *survival of the fittest* moest daarom worden gezien als uitvloeisel van zuiver fysische processen. De veranderingen die samen het evolutieproces vormden, neigden altijd naar een evenwichtstoestand. Elk levend organisme was op zichzelf ook weer een *dynamisch* evenwicht, dat op weg was naar een *absoluut* evenwicht (een situatie van volledige rust). Als dynamisch of bewegend evenwicht bestond elk organisme uit een samenhangend geheel van leven-vormende functies, van onderling afhankelijke delen, die elk afzonderlijk acties ondernamen die het behoud van het organisme-als-geheel bevorderden. Verstoring van dit dynamisch evenwicht van levensfuncties leidde tot de dood. “Sommige individuen in een soort zijn zo geconstitueerd dat hun bewegende evenwichten minder gemakkelijk verstoord kunnen worden dan die van andere individuen; en dit zijn de *fittest* die overleven, of, in Mr. Darwins spraakgebruik: zij zijn de geselecteerden die de natuur behoudt.”³⁴

Voor Spencer was het grote belang van Darwins theorie dus niet zozeer gelegen in de verklaring van het ontstaan der soorten en zelfs niet in de gevolgen die de theorie had voor de fysieke oorsprong van de mens; voor hem telde vooral de mogelijkheid om Darwins partiële theorie uit te breiden naar, en in te passen in, het grotere geheel van de evolutionaire synthese waarnaar hij al meer dan een decennium op zoek was. Dit betekende enerzijds het onderbrengen van Darwins biologische wetmatigheden onder algemenere fysische wetten en anderzijds het doortrekken van de lichamelijke naar de mentale (en daarmee de sociale) evolutie. Omdat Spencer de evolutie zag als een door fysische noodzaak bepaald proces van *voortgang*, was hij vooral geïnteresseerd in de mentale evolutie. De vraag die Darwin probeerde te beantwoorden in zijn *Descent*, namelijk hoe uit de biologische evolutie als materieel proces het ontstaan van de geestelijke vermogens van de

mens kon worden verklaard, was voor Spencer vrijwel vanaf het begin de hoofdvraag geweest. Hij was bereid te aanvaarden dat de lagere instincten grotendeels door middel van natuurlijke selectie waren ontstaan, maar bleef ervan overtuigd dat de hogere stadia van de geestelijke evolutie slechts konden worden verklaard vanuit de aanname dat verworven eigenschappen biologisch overdraagbaar waren van de ene op de andere generatie.³⁵

Spencer was er zeker van dat Darwin deze mening deelde en zag dit bevestigd met de publicatie van *Descent*. Dit keer las hij Darwins werk ruimschoots voordat de recensies verschenen. Al op 3 maart 1871 schreef hij een enthousiaste brief aan Darwin, waarin hij zich blij verast toonde over “de immense accumulatie van bewijsmateriaal” in het boek en waarin hij op kenmerkende wijze de hoop uitsprak dat de “specifieke kwestie” die Darwin behandelde (de afstamming van de mens van lagere vormen en seksuele selectie) ertoe bij zou dragen dat de “algemene kwestie” (hier door Spencer aangeduid als *evolution at large*) opnieuw volop in de aandacht zou geraken. Zijn enthousiasme was begrijpelijk. Darwin had nu zelf zijn theorie uitgebreid naar het heikele thema van de mentale evolutie. Ondertussen liet hij niet na Darwin er nog eens aan te herinneren dat ook hijzelf, in zijn *Principles of psychology*, een evolutionaire verklaring voor het ontstaan van instincten had gegeven.³⁶

Net als *Origin* had ook Darwins *Descent* een duidelijk waarneembaar aansporend effect op Spencer. Op dezelfde dag waarop hij de zojuist aangehaalde brief aan Darwin schreef, meldde hij aan zijn Amerikaanse belangenbehartiger Edward Youmans dat hij zijn vaste werk-schema tijdelijk zou verlaten om bestaande misverstanden over zijn denkbeelden aangaande het ontstaan van morele opvattingen, te corrigeren. Vervolgens publiceerde hij begin juni een artikel over *Mental evolution*, waarmee hij – ter verdediging van Darwin, zoals hij hem op 2 mei liet weten –, wilde aantonen dat ook in zijn eigen *Principles of psychology* al het nodige bewijsmateriaal was gegeven voor het ontbreken van een scheiding tussen de menselijke rede en lagere vormen van intelligentie. De echte reden voor het schrijven van dit artikel was minder nobel, zoals hij in een brief aan Youmans opbiechtte:

Sinds de publicatie van Darwins *Descent of man* is er veel beroering geweest over de theorie van de ontwikkeling van het intellect – essays in tijdschriften over “Darwinisme en religie”, “Darwinisme en ethiek”, “Filosofie en darwinisme”: allemaal handelen ze over het vraagstuk van de Mentale Evolutie en allemaal gaan ze van de veronderstelling uit dat dit Darwins hypothese is. Omdat niemand dit rectificeert en omdat

Darwin zelf niet heeft gewezen op het feit dat *Principles of psychology* werd gepubliceerd vijf jaar vóór *The origin of species*, ben ik verplicht hier zelf voorzichtig op te wijzen.³⁷

Opnieuw ervoer hij Darwin als een bondgenoot én een concurrent. Maar Spencer wist dat gevoelens over intellectuele eigendomsverhoudingen ondergeschikt moesten worden gemaakt aan de grote zaak, de verbreiding van de juiste evolutieleer. Hij was er zeker van dat hij en Darwin aan dezelfde kant stonden.³⁸ Na Darwins dood wierp Spencer zich bij herhaling op als verdediger van de juiste interpretatie van diens theorie. Dat bleek bijvoorbeeld toen hij in 1885 een begin maakte met het schrijven van *The factors of organic evolution*, een publicatie die hij privé omschreef als “de Darwin artikelen”. Die omschrijving is opvallend omdat het zijn bedoeling was daarin kritiek te uiten op de verwaarlozing van de opvattingen (van Charles Darwins grootvader Erasmus en van Lamarck) aangaande de overerving van organische veranderingen die het gevolg zijn van het gebruiken of niet-gebruiken van bepaalde eigenschappen. Wie deze factoren negeerde had, zo stelde hij, een verkeerd begrip van Darwins theorie. Na de voltooiing twijfelde hij of hij het concept zou laten lezen door Huxley en Hooker, “want zij zijn enigszins mijn tegenstrevers in deze zaak, aangezien ze altijd opponenten zijn geweest van de overtuiging dat er zoiets bestaat als erfelijkheid van functioneel-voortgebrachte modificaties...”³⁹ Niettemin legde hij zijn concepten toch aan Huxley voor. Deze antwoordde:

Let wel, ik heb geen *a priori* bezwaar tegen de transmissie van functionele modificaties, geenszins. In feite ... zou ik graag willen dat het waar was. Maar ik argumenteerde tegen de aanname (tegenover Darwin net als ik tegenover u doe) dat er een factor werkzaam is... waarvoor onvoldoende betrouwbaar bewijs is, nu nog minder dan ooit.⁴⁰

Deze reactie van Huxley, en vooral zijn verwijzing hierin naar een soortgelijke discussie met Darwin, bevestigt Spencers interpretatie dat hij, in zijn opvatting dat het lamarckisme nodig was als een bijkomende factor naast natuurlijke selectie, een bondgenoot had in Darwin. Maar, zoals de laatste zinsnede van Huxley's reactie onderstreept, de ontwikkelingen in de biologie leken de andere kant op te gaan. Het zuivere selectionisme van Weismann had, naast natuurlijke selectie, geen andere factor nodig. Spencer protesteerde luid tegen deze opvatting, zich nadrukkelijk beroepend op Darwin: “Het is toch duidelijk dat degenen die de erfelijkheid van verworven eigenschappen ontkennen allereerst zullen moeten aantonen dat het bewijsmateriaal dat Mr. Dar-

win heeft geleverd ... geheel en al waardeloos is”, zo schreef hij op 6 maart 1890 in *Nature*.⁴¹

Het zou onjuist zijn om op grond van het voorgaande te concluderen dat er op dit punt een controverse tussen Spencer en Huxley bestond. Van alle ‘darwinianen’ was Huxley degene die het meeste blijk gaf van waardering voor Spencers bijzondere rol. Ze kenden elkaar al sinds 1852. In december 1856 kwam Spencer, die als vrijgezel regelmatig van het ene naar het andere Londense kameradres verhuisde, vlakbij Huxley te wonen. Elke zondagmiddag maakten ze, vanuit St. John’s Wood, een wandeling, vaak naar Hampstead. Spencer was zozeer gesteld op zijn gesprekken met Huxley, dat hij deze regelmatig aan het einde van de middag opwachtte in Jermyn Street, wanneer Huxley de *School of Mines*, waar hij vanaf 1854 doceerde, verliet, waarna ze, vaak geanimeerd discussiërend over evolutiekwesties, samen naar huis liepen. Hun rolverdeling daarbij was meestal dezelfde: Spencer die evolutionaire vergezichten schilderde, Huxley die ze, als een scherpzinnig “advocaat van de duivel”, ter plekke aan een kritische test onderwierp door er zijn fenomenale (vooral morfologische) feitenkennis op los te laten. Het leken daardoor wandelingen van een vurig gelovige met een eeuwige scepticus, met Spencer in de rol van de gelovige.⁴² Niet vergeten mag worden dat op dat moment Spencer zich in verschillende publicaties openlijk als een evolutionist had doen kennen, terwijl Huxley evolutie nog slechts als een onbewezen these beschouwde. In het jaar waarin hun regelmatige straatconversatie begon, 1857, publiceerde Spencer het artikel *The ultimate laws of physiology*, waarin hij de term ‘evolutie’ introduceerde als een alternatief voor het te antropocentrische begrip vooruitgang.⁴³

De scepticus liet zich uiteindelijk overtuigen, maar meer door Darwins argumenten dan door Spencer. Niettemin, Spencer heeft ongetwijfeld een belangrijk aandeel gehad in de voor het succes van het darwinisme zo cruciale bekering van de twijfelende Huxley. Dit roept de vraag op of Spencers rol in het ontstaan en de doorbraak van de evolutietheorie niet wordt onderschat. Zijn eigen evolutietheorie kende weliswaar afwijkende accenten, miste vóór Darwins *Origin* een samenhangende uitwerking en was slechts kenbaar in fragmenten, verspreid over verschillende essays en boeken. Maar niettemin onderkenden Darwin en zijn meest nabije volgelingen dat Spencer, en Spencer alleen, geschikt was om hun filosoof te zijn. Zoals Wallace zei: “Onze gedachten waren vol van het grote onopgeloste probleem van de oorsprong van het leven, een probleem dat Darwins *Origin of species*

evenzeer in het duister liet als tevoren – en we keken naar Spencer als die éne man die ons enigmatische de richting kon wijzen.”⁴⁴ Huxley onderkende dat de snelle accumulatie van kennis in de evolutiebiologie het noodzakelijk maakte dat iemand alle nieuwe feiten systematisch in een groter verband samenbracht. Hij beschouwde zichzelf als een producent van hennepdraden waar Spencer vervolgens touwen van vlocht: “Werk maar stevig door, excellente touwslager, en maak ons touwen die ons houvast bieden tegen de duivel en de dominees.”⁴⁵ Darwin zelf noemde in zijn *Descent* Spencer “onze grote filosoof”⁴⁶, hij nam zijn begrippen ‘evolutie’ en *survival of the fittest* over en hij leende in 1860, samen met onder meer Hooker, Tyndall en Huxley, zijn naam aan Spencers grote onderneming, het schrijven van de ‘Synthetische filosofie’. Wallace en Huxley toonden zich vervolgens enthousiast over het eerste deel, *First principles*. Huxley prees de toon ervan als “kalm en waardig” en merkte op: “Het lijkt alsof alle gedachten die liggen besloten in wat u heeft geschreven van mijzelf zijn...” Ook Hooker en Lubbock, Darwins buurman die vanaf 1862 Spencer diverse keren als zijn gast ontving, erkenden Spencer als degene die in staat was om, in Huxley’s woorden, “de losse noties die min of meer afzonderlijk rondzweven in de beste geesten” te bundelen in “een samenhangend systeem”.⁴⁷ Het beste voorbeeld van de symbiose tussen Spencer en de belangrijkste darwinistische biologen is echter diens regeling met Huxley en Hooker: in ruil voor gratis exemplaren van alle delen van zijn ‘Synthetische filosofie’ voorzagen zij hem van technische adviezen en stelden hem zo in staat zijn algemene beschouwingen met adequate zoölogische en botanische voorbeelden te verduidelijken.⁴⁸

Het darwinisme had Spencer nodig, zoals Spencer het darwinisme nodig had. Hij was zich ervan bewust dat hij zijn succes in belangrijke mate aan het darwinisme te danken had. Zo constateerde hij zelf dat zijn eigen evolutionisme, zoals tentoon gespreid in *The principles of psychology* (1855), toen alleen maar antipathie opwekte en dat dit pas na Darwins *Origin* omsloeg in sympathie.⁴⁹ Doch uiteindelijk werkte de symbiose niet in Spencers voordeel. Het succes van het darwinisme leidde ertoe dat zijn bredere evolutiebegrif uit de aandacht werd weggedrukt ten gunste van de organische evolutie zoals Darwin haar had beschreven. Spencer ervoer dit als een vorm van reductionisme. En hij vond bovendien dat Darwin, na diens dood, te eenzijdig werd geïnterpreteerd doordat men het darwinisme terugbracht tot de natuurlijke selectie en het lamarckisme in Darwin weglief.

In laatste instantie kan men niet anders dan vaststellen dat Spencer, ondanks zijn nauwe contacten met de leidende darwinisten en ondanks de positie die hij zich verwierf als hun filosoof, een vreemde eend was in Darwins vijver. Hij verhief zich te ver boven het biologische handwerk. Zoals Hooker aan Huxley schreef:

... zijn egoïsme is zo verpletterend dat ik liever uit de buurt blijf – ...wanneer ik kijk naar de persoonlijke geschiedenis en de omgeving van die arme duivel, het gevecht dat hem in Amerika en elders ten deel is gevallen, en de troon waarop hij meent te zetelen, hoog boven welke wijsgeer dan ook die ooit geleefd heeft, dan voel ik eerder een diep medelijden (maar verre van sympathie) dan minachting.⁵⁰

Spencer op zijn beurt ergerde zich aan de, in zijn ogen, extreme afkeer die hij bij biologen en geologen tegenkwam tegen *a priori* redeneringen; zij meenden dat zij hun denkvermogen alleen mochten aanwenden voor het *a posteriori* opstellen van verklaringen voor de, zonder de hulp van hypothesen, laat staan een theorie, verzamelde feiten. Een praktijk die zelfs Huxley tot de verzuchting bracht dat het “bijgelovig ontzag” van de negentiende eeuw voor de inductieve methode van Bacon (of wat men daarvoor hield) wel wat ver ging. Onder dit methodologisch gesternte kon Spencer niet wel varen. Hij bleef zich dan ook in eigen land miskend en onbegrepen voelen. De waardering die hem ten deel viel kwam, zoals Hooker schreef, uit “Amerika en elders”. Maar niet uit Groot-Brittannië.⁵¹ Dat de biologen Spencer als een vreemde eend zagen, een leek op hun terrein, hoeft geen verbazing te wekken. Maar zelfs de Britse sociologen keerden zich geleidelijk van hem af. “De moderne Britse sociologie werd”, constateerde Philip Abrams, “...opgebouwd als verweer tegen Spencer.”⁵²

AANSPORING OF SELECTIE?

Men zou, uit het feit dat hij door Darwin en diens volgelingen van het eerste uur werd aanvaard als filosoof van het evolutionisme, kunnen afleiden dat Spencer de theorie van natuurlijke selectie accepteerde. En inderdaad, zoals we gezien hebben heeft Spencer diverse keren openlijk beleden dat hij deze kern van Darwins leer overnam, zij het dat hij altijd heeft volgehouden dat natuurlijke selectie, hoe belangrijk ook, slechts één van de factoren was die het evolutieproces bepaalden, en gecompleteerd moest worden door de factor ‘functionele adaptatie’ (of erfelijkheid van verworven eigenschappen). Maar bedoelde Spencer, wanneer hij over selectie sprak, wel hetzelfde als Darwin? Heeft hij,

met andere woorden, de selectietheorie wel écht aanvaard, of bewees hij er slechts lippendienst aan?

Degenen die Spencer simpelweg beschouwen als een, of zelfs dé, vertegenwoordiger van het sociaal-darwinisme, laten meestal na deze belangrijke vraag onder ogen te zien en stellen zich tevreden met de constatering dat Spencers concept van *the survival of the fittest* praktisch een synoniem is van Darwins natuurlijke selectie. Doch dit is een te eenvoudige voorstelling van zaken. Er zijn hiernaast twee redeneringen in omloop, respectievelijk van Peter Bowler en J.D.Y. Peel, die als basis hebben dat Spencer niet gekoppeld kan worden aan een darwinistisch selectiebeprip.⁵³ De redenering van Bowler komt, in gecondenseerde vorm, neer op de volgende stellingen:

- a. Spencer zag de strijd om het bestaan vooral als een noodzakelijke *aansporing tot aanpassing* en niet zozeer – zoals Darwin – als een *oorzaak van selectie*.
- b. Spencer is de echte krachtbron van het zogenaamde sociaal-darwinisme.
- c. Dus heeft dit sociaal-darwinisme weinig te maken met Darwin en zijn theorie van de natuurlijke selectie, en zou het beter spencerisme kunnen worden genoemd.

De redenering van Peel omvat de volgende stellingen:

- a. Spencer zag de strijd om het bestaan vooral als een noodzakelijke aansporing tot aanpassing en daarin toont hij zich een lamarckist.
- b. Als lamarckist kon Spencer Darwins natuurlijke selectie niet aanvaarden.
- c. Dus is het onjuist om Spencers sociale theorieën tot het sociaal-darwinisme te rekenen.

Beide redeneringen gaan er, in hun eerste stelling, van uit dat Spencer niet zozeer een ‘selectie-denker’, alswel een ‘*incentive*-denker’ was: de harde strijd om het bestaan fungeert als de prikkeling die wezens ertoe brengt zich aan de omstandigheden aan te passen en daaruit resulteert de dynamiek van het evolutieproces. Die prikkeling moet dus in stand blijven en daarom mogen de levensomstandigheden niet op onnatuurlijke wijze worden verzacht. Dankzij de prikkeling is er aanpassing aan veranderende omstandigheden en het is door deze aanpassing (als positieve, singuliere, daad) dat wezens evolueren, niet door het onopzettelijke, cumulatieve, effect van de natuurlijke selectie. Ondanks hun verwante eerste stelling, hebben beide redeneringen, wat de positie van Spencer betreft, een tegengestelde uitkomst. De eerste redenering is erop gericht de band tussen Darwin en sociaal-darwinisme door te

knippen, terwijl de tweede juist Spencer van het beladen verschijnsel sociaal-darwinisme losmaakt. Beide redeneringen dienen naar mijn mening te worden verworpen: ze hebben beide het nadeel dat ze, ten onrechte, een tamelijk fundamentele tegenstelling tussen Darwin en Spencer oproepen, terwijl – ondanks verschillen – juist hun verwantschap zo opvallend is. Bovendien leiden deze redeneringen er in combinatie toe dat het sociaal-darwinisme verweesd raakt: als noch Darwin, noch Spencer, als de intellectuele vader daarvan kan worden beschouwd, komt het sociaal-darwinisme als het ware in een luchtledig terecht, hetgeen het zeker niet eenvoudiger maakt het te begrijpen.

Zoals ik hiervoor reeds probeerde te verduidelijken, moeten Spencer en Darwin niet als tegenvoeters worden gezien, maar veeleer als verwante zielen. Wat hen allereerst verbindt is dat ze, in de jaren veertig, beiden op zoek waren naar een zuiver wetenschappelijke verklaring voor centrale levensvragen, een verklaring die geen toevlucht nam tot bovennatuurlijke oorzaken, maar die zich baseerde op nog steeds werkzame en waarneembare *natuurlijke oorzaken*. Waar Darwin zich hierbij richtte op geologische en biologische problemen, was Spencer primair geïnteresseerd in het vinden van “een ware theorie van de maatschappij”. Dit verschil in dimensie mag niet afleiden van de essentie: dat ze, ieder op hun terrein, op zoek waren naar, wat Spencer in een andere context noemde, “de methode van de natuur.”⁵⁴ Indien het doel van de wetenschap is het vinden van “de methode van de natuur”, zijn alle wetenschappelijke onderzoeken, of ze zich nu richten op het ontstaan van soorten of het ontstaan van samenlevingen, zo sterk verwant dat ze in wezen één geheel vormen. Dit bewustzijn ligt ten grondslag aan Spencers ‘synthese’ én aan Darwins pas later uitgesproken opvatting dat de theorie die hij in *Origin* had ontvouwd ter verklaring van het ontstaan der soorten, in grote lijnen óók kon worden gebruikt (zoals hij deed in *Descent*) ter verklaring van de culturele evolutie van de mens.

Behalve deze eerste verwantschap, het zoeken naar natuurlijke oorzaken, of naar de methode van de natuur, was er nog een tweede: voor beiden was de grote uitdaging het vinden van een ‘natuurlijke’ verklaring voor een veronderstelde inherente natuurlijke *dynamiek*. Hun wetenschappelijk streven was niet primair gericht op descriptie of classificatie, maar op het ontdekken van de natuurwetten van de dynamiek – de bewegingswetten of ontwikkelingswetten zo men wil –, van de natuur, respectievelijk de maatschappij. Daarbij werden Darwin en Spencer met hetzelfde fundamentele probleem geconfronteerd: er was – in

de jaren veertig – geen volgroeide biologie, noch een volwassen sociologie, die de dynamiek kon verklaren. Er waren weliswaar biologische en sociologische feitenverzamelingen en inzichten, maar geen specifieke biologische en sociologische bewegings- of ontwikkelingswetten die greep gaven op de onderliggende mechanismen. Van de enigszins verwante wetenschappen konden alleen de politieke economie (sinds de fysiocraten en Adam Smith), de fysica (sinds Newton), de geologie (sinds Hutton en Lyell) en de embryologie (sinds Von Baer) op enige kennis van natuurlijke wetmatigheden bogen. Malthus had daar nog zijn populatiewet aan toegevoegd. Dit was globaal het wetenschappelijk spectrum waarbinnen Darwin en Spencer moesten opereren en waaraan zij nieuwe inzichten trachtten te ontleen ter verklaring van de biologische en sociologische dynamiek. Omdat ze nog niet konden beschikken over een specifiek biologisch en een specifiek sociologisch verklaringsmodel, probeerden ze beiden om het economisch en het fysisch/geologische model naar hun eigen terrein over te planten. Dit leidde er bijvoorbeeld toe dat Spencer en Darwin gezamenlijk geboeid raakten door Henri Milne-Edwards' concept van de 'fysiologische arbeidsdeling' en dat Lyells uniformistische geologie voor hen beiden het schoolvoorbeeld werd van een verklaring op basis van zuivere *natural causation*. Bovendien onderkenden ze gemeenschappelijk de cruciale betekenis van Malthus' hypothese – als een fysische wetmatigheid verkleed – dat de bevolking groeit overeenkomstig een geometrische reeks en de voedselvoorraad slechts overeenkomstig een rekenkundige reeks. Dit betekent dat ze, evenals Wallace, inzagen dat Malthus als een van de eersten een wetmatigheid had geformuleerd die men met recht 'biologisch' kon noemen. Maar voor het overige was er, vóór Darwins natuurlijke selectie en Mendels erfelijkheidswetten, van een specifiek *biologische* verklaring van de *biologische* dynamiek geen sprake.⁵⁵ De sociologie op haar beurt had zich eveneens geconcentreerd op de economie en de fysiologie als model. Net als Comte vatte Spencer de sociologie op als 'sociale fysica'.

In het evolutionisme raakten sociologie en biologie hecht verbonden. Voor Spencer stond vast dat er sprake was van een bio-sociaal continuüm: de anorganische materie, de primitiefste organismen, de planten, de dieren en uiteindelijk de mens en zijn maatschappij waren door één, zeer langdurige, ontwikkelingsgang met elkaar verbonden. Een ontwikkeling die was gegaan van homogeniteit naar heterogeniteit, van ongedifferentieerde naar steeds sterker gedifferentieerde organismen. Darwin deelde deze adembenemende visie met Spencer, maar hij verkoos het niet (althans niet publiekelijk) te speculeren. Niettemin,

juist het beroemde slotakkoord van *The origin of species* is in verschillende opzichten opvallend spenceriaans. Darwin trachtte hier zijn theorie van de natuurlijke selectie te plaatsen in het ruimere verband van een evolutionaire totaalvisie op het leven en probeerde de “grandeur” van die visie op de lezer over te brengen. Daartoe schetste hij het bekend geworden beeld van een dichtbegroeide oever met zijn grote variëteit aan levensvormen – de vogels in de struiken, de insecten en de bloemen, de wormen in de vochtige aarde – die allen van elkaar afhankelijk en met elkaar verbonden zijn in een dynamisch evenwicht, die onderling zo verschillend zijn maar toch allen zijn “geproduceerd door wetten die om ons heen werkzaam zijn”. Daarna duidde hij deze universele wetten aan: groei door voortplanting; erfelijkheid; variabiliteit voortkomend uit “de indirecte en directe werking van de uitwendige levensomstandigheden” en uit “gebruik en onbruik” van een orgaan; een zo hoge bevolkingsgroei dat er een strijd om het bestaan ontstaat, als gevolg waarvan er natuurlijke selectie optreedt, welke weer leidt tot divergentie naar aard en het uitsterven van “de minst-verbeterde vormen”. Waarna hij vervolgde: “Aldus volgt direct uit de oorlog in de natuur, uit hongersnood en dood, de meest verheven zaak die wij ons kunnen indenken, namelijk de productie van de hogere dieren.” Alle levensvormen zijn “de afstammelingen in rechte lijn” van de vormen die lang vóór de Silurische periode bestonden en de opeenvolging van levende wezens is sindsdien nooit verbroken. “Daarom mogen wij met enig vertrouwen uitzien naar een veilige toekomst van gelijke onpeilbare lengte. En aangezien natuurlijke selectie uitsluitend werkt door en voor het goed van elk wezen, zullen alle lichamelijke en mentale gaven tenderen om vooruit te gaan in de richting van perfectie”.⁵⁶ Deze passages laten zien dat het niet juist is om Darwin te typeren als iemand die, in tegenstelling tot Spencer, elke vorm van teleologie, elke vorm van lamarckisme en elke vorm van vooruitgangdenken uit zijn evolutietheorie heeft verbannen. Het tegendeel is waar. Het laatste woord van het boek is “evolueren”, Spencers teleologische woord.

Hieruit volgt dat men in het begrippenpaar ‘selectie’ en ‘aansporing’ niet te snel een tegenstelling (niet-teleologisch versus teleologisch) moet zien. Veeleer blijken deze begrippen, bij Spencer én bij Darwin, elkaar aan te vullen. Ik wil dan ook benadrukken dat in Spencers geschriften, zowel die van vóór als na *Origin*, aansporing en selectie naast elkaar voorkomen. Darwin zelf had, zoals reeds eerder aangehaald, in februari 1860 aan Spencer geschreven dat deze in diens *A theory of population* uit 1852 “de kwestie van de selectie op een bij-

zonder treffende en heldere wijze” aan de orde had gesteld. Natuurlijk had Spencer toen niet Darwins volledige selectietheorie al voorzien en na kennisneming van *Origin* was zijn reactie dan ook deels er een van zelfverwijt: net als Huxley vroeg hij zich met enige vertwijfeling af waarom hij zelf niet op het idee van de natuurlijke selectie gekomen was. Maar juist deze reactie laat zien hoe belangrijk de selectie-idee voor Spencer was. Indien hij uitsluitend of zeer overwegend een *incentive*-denker was geweest, dan zou hij het-niet-zelf-ontdekken van natuurlijke selectie niet als een misser hebben beschouwd. Bovendien liet hij er na 1859 geen twijfel over bestaan dat hij groot belang aan de selectietheorie hechtte. In *The factors of evolution* (1887) bijvoorbeeld sprak hij zelfs herhaaldelijk uit dat “het grootste deel” van de feiten in de evolutie niet door Lamarcks theorie kon worden verklaard en schaarde hij zich zonder wezenlijke reserves achter Darwins selectietheorie. Hij plaatste hierbij slechts één kanttekening, namelijk dat ook natuurlijke selectie niet kon worden aangemerkt als de *enige* factor, die alle aspecten van de evolutie kon verklaren, maar deze nuancering had Darwin zelf ook al aangebracht. Op dit punt moest Spencer echter constateren dat de meeste natuuronderzoekers deze nuancering van de meester zelf inmiddels waren vergeten en, door hun verabsolutering van natuurlijke selectie, “darwinistischer zijn dan Mr. Darwin zelf”.⁵⁷

De aanvaarding van natuurlijke selectie als belangrijkste factor in de evolutie betekende voor Spencer geen breuk met zijn eigen pre-darwinistische denkbeelden. Hij ervoer het zelf als een bijstelling van zijn vroegere lamarckisme, maar niet als een wezenlijke discontinuïteit in de ontplooiing van zijn filosofie. Zijn relatief soepele overgang naar het darwinisme wijst er bepaald niet op dat zijn pre-darwinistische filosofie een aan het darwinisme tegengestelde grondslag (in de vorm van de *incentive*-idee) had. In tegendeel, het valt juist op dat Spencer, kort na het verschijnen van *Origin*, de uitwerking van zijn filosofie met extra kracht en ambitie ter hand nam en dat hij de belangrijkste uitgangspunten van zijn eerdere werk daarbij bijzonder trouw bleef. Aanvaarding van natuurlijke selectie betekende geenszins dat hij afscheid moest nemen van de sociale filosofie die hij in 1851 in zijn *Social statics* had ontwikkeld. Ik denk dat de continuïteit in Spencers sociale evolutionisme, voor en na Darwin, alleen valt te verklaren uit het feit dat, ondanks zijn lamarckisme, de natuurlijke selectie al in zijn pre-darwinistische werk besloten lag. Spencers sociale theorie was, vanaf het begin, *incentive*- en selectietheorie tegelijk. *Social statics* laat dit zien.

Wie dit boek – zijn eerste grotere werk – wenst te beschouwen als een voorbeeld bij uitstek van *incentive*-denken, wordt geconfronteerd met de moeilijkheid dat het één lange aanval is op Bentham's utilitarisme, de *incentive*-filosofie bij uitstek. Spencer karakteriseerde het utilitarisme als de filosofie van de (politieke) opportuniteit die zich legitimeert met een verwijzing naar een denkbeeldig algemeen nut: het grootste geluk van het grootste aantal. Een filosofie die meende dit geluk bereikbaar te kunnen maken door middel van wetgeving, wetgeving die goed gedrag beloont en slecht gedrag bestraft en zodoende door juridische prikkels de samenleving stuurt. Spencers tegenfilosofie is in de kern simpel: ze neemt niet de fictie van een algemeen nut als vertrekpunt, maar de aspiraties van het vrije individu. Elk sociaal collectief is een aggregatie van individuen, alle sociale fenomenen vinden hun oorsprong in enigerlei eigenschap van het individu, in *de natuur* van het individu. In de natuur van het individu manifesteert zich “de methode van de natuur”. Anders dan de utilitarist denkt, eten we niet, verduidelijkt Spencer, omdat we dat nuttig vinden en er voordeel van verwachten, maar omdat er een natuurlijke impuls of instinct tot eten is, een natuurlijk verlangen naar voedsel dat we graag willen bevredigen. Op vergelijkbare wijze brengen de impulsen van instinctieve natuurlijke verlangens (naar bezit, naar veiligheid en geborgenheid bijvoorbeeld) ons tot sociaal en ethisch verantwoord gedrag. Zolang men het individu maar zijn vrijheid laat, een vrijheid die een natuurrecht is dat alleen beperkt mag worden door de regel dat ze de vrijheid van een ander niet mag schaden. Spencer verweet Bentham's utilitarisme dat het zijn heil zocht bij de macht van de wetgever, waardoor het zich afhankelijk maakte van het eeuwig voortbestaan van de gouvernementele regeringsmacht; terwijl regeringen eigenlijk moesten worden gezien als een noodzakelijk kwaad van tijdelijke aard. Wettelijke regels zijn kunstmatige prikkels, *incentives* in de ware zin van het woord. Spencer daarentegen ging uit van natuurlijke instincten, van de aangeboren aandrang die niet afhankelijk is van externe prikkels. Ook hierin was zijn positie niet wezenlijk anders dan die van Darwin, voor wie instincten eveneens een onmisbare rol in de evolutie vervulden.

Spencers stellingname laat zich als volgt samenvatten: men moet nalaten om, door staatsingrijpen, de werking van de instinctmatige aanpassing aan de omstandigheden te beïnvloeden, omdat men dan het natuurlijk aanpassingsproces, dat zich ontrolt volgens “de methode van de natuur”, frustreert. Het was dus Spencers anti-etatisme dat hem in conflict met Bentham bracht. Hij was ervan overtuigd dat het voortschrijden van de beschaving noodzakelijkerwijs gepaard zou gaan met

het verval van regeringen. De voortgaande beschaving zal uiteindelijk leiden tot het bereiken van de perfecte “sociale toestand”, een statisch evenwicht van perfectie dat bereikt zal worden wanneer elke vorm van onaangepastheid aan het sociale leven zal zijn opgeheven. Zolang regeringen voortbestaan, is dit een teken dat het “barbarisme” van de primitieve, pre-sociale, levenswijze nog niet is overwonnen. De staatsmacht is er voor de slechten, voor de goeden is zij overbodig. “Wat een kooi is voor een wild beest, is de wet voor de zelfzuchtige mens”, dat wil zeggen: de mens die de perfecte sociale toestand nog niet heeft bereikt. In plaats van het kwaad te bestrijden, leidt wetgeving te vaak tot nieuw kwaad doordat de wettenmakers een maatschappij willen besturen waarvan zij de complexe werking niet doorgronden. Staat en maatschappij vormden voor Spencer, geschoold als hij was in het anti-etatisme van *The Economist* en de *Anti Corn Law League*, een niet te overbruggen tegenstelling. Vooruitgang wilde bij hem dan ook zeggen: minder staat, doordat functies van de staat worden overgenomen door zichzelf regulerende maatschappelijke associaties. Men diende dit maatschappelijk krachtenspel ongehinderd zijn werk te laten doen, omdat alleen zo voldoende ruimte kon worden geboden voor de werking van de natuurlijke “wet van de aanpassing”. De mate van – fysieke en mentale – aanpassing aan de omstandigheden (i.c. de sociale toestand), was bepalend voor het beschavingsniveau dat een samenleving had bereikt en ‘het kwaad’ definieerde Spencer dienovereenkomstig als ‘niet-aanpassing’. Maar dit kwaad had als geruststellende eigenschap dat het vanzelf weer verdween:

Dankzij een essentieel principe van het leven, wordt het niet-aangepast-zijn van een organisme aan zijn omstandigheden steeds weer gerectificeerd; en de modificatie ... gaat door totdat de aanpassing volledig is. Alles wat vitaliteit bezit, van de elementaire cel tot aan de mens zelf, gehoorzaamt deze wet.

Het kan moeilijk worden betwijfeld dat Spencer hier een proces van selectie (‘rectificatie’) beschreef, een selectieproces bovendien dat tot veranderingen leidde die de geschiktheid (*fitness*) van een organisme voor de omstandigheden in zijn leefomgeving vergrootten.⁵⁸ Omdat voortschrijdende aanpassing onvermijdelijk was (onveranderlijkheid – sociale statica – is pas mogelijk in een situatie van perfecte aanpassing aan de leefomstandigheden) en omdat ontoereikend aangepaste organismen werden geëlimineerd, was er *noodzakelijkerwijs* sprake van vooruitgang. De universele wet van de aanpassing maakte vooruitgang onvermijdelijk.

Deze schets van Spencers filosofie uit *Social statics* laat in de eerste plaats zien hoe hij aansporing en selectie als mechanismen van de ‘wet van de aanpassing’ met elkaar verbond. Hij noemde het ‘de methode van de natuur’ dat zij levende wezens had toegerust met instincten, met natuurlijke impulsen die een voortdurende *aansporing* waren tot aanpassing en daardoor tot de vrije ontplooiing van het individu tot, uiteindelijk, een volmaakt gesocialiseerd wezen. En daar waar het kwaad de aanpassing hinderde, rectificeerde de natuur door de onaangepaste te elimineren, leidend tot de *selectie* van de wél aangepaste. In de tweede plaats laat deze filosofie zien hoezeer Spencers toekomstbeeld verschilt van de vechtmaatschappij waarmee we het sociaal-darwinisme doorgaans associëren. Vooruitgang is bij Spencer een socialisatieproces, dat ertoe leidt dat de mens zich steeds volmakter aanpast aan een altruïstisch leven onder sociale omstandigheden, waarmee hij zich onvermijdelijk steeds verder verwijderd van het ‘barbarisme’ van een vroeger rovend bestaan, waarin hij nog gewend was het welzijn van de ander op te offeren aan het eigen welzijn. Het bereiken van een hoger beschavingsniveau associeerde Spencer niet, zoals veel sociaal-darwinisten, met een onnatuurlijke, artificiële, toestand waarin de natuurlijke mechanismen van aansporing en selectie werden uitgeschakeld. Hij redeneerde juist omgekeerd: hoe hoger de beschavingsgraad, hoe hoger de aanpassingsgraad, en hoe dichter het einddoel van de natuurwet van de aanpassing was bereikt. Tegelijk moest hij erkennen dat de negentiende eeuwse mens nog onvoldoende was aangepast aan de eisen van een maatschappelijk leven en nog steeds de primitieve tekenen vertoonde van de tijd toen hij als een rovend dier over de aarde trok.⁵⁹

Deze relativering neemt niet weg dat voor Spencer vaststond dat zijn tijdgenoten, door het beschavingspeil van de moderne negentiende eeuwse samenleving, de hoogste aanpassingsgraad tot dan toe hadden bereikt. Uit zijn theorie volgde dat, hoe hoger de aanpassingsgraad, hoe minder het ‘essentiële levensprincipe’ dat non-adaptatie van organismen ‘rectificeerde’, in werking behoefde te treden. In aanleg was hier Spencers latere synthese van lamarckisme en darwinisme al gegeven. Want op vergelijkbare wijze bleef hij zich ook na Darwin steeds op het standpunt stellen dat natuurlijke selectie een grote rol had gespeeld – en nog speelde – ten aanzien van de *lagere organismen*, maar minder en minder belangrijk werd naarmate men, via de hogere levensvormen, uiteindelijk terecht kwam bij het hoogste organisme, de mens. Zijn verklaring daarvoor – uit 1852 – was zuiver malthusiaans: de vruchtbaarheidsgraad is omgekeerd evenredig aan de ontwikkelings-

graad.⁶⁰ Hoger geëvolueerde vormen vermenigvuldigden zich aanzienlijk minder dan lagere vormen. Gezien de beperkte hoeveelheid voedsel moest een hoge reproductie samengaan met een hoge sterfte om het evenwicht te handhaven. Hoewel Spencer hier het woord selectie niet gebruikte, is duidelijk dat hij voluit onderkende dat een hoge bevolkingsaanwas gepaard ging met een hoge selectiedruk. Een selectiedruk die de zich traag – en, althans in de betere kringen, mondjesmaat – voortplantende mens veel minder ervoer dan bijvoorbeeld de made. Daar stond tegenover dat het aanpassingsvermogen van de made veel geringer was dan dat van de mens. Aanpassing aan de omstandigheden, reagerend op prikkels uit de omgeving, werd belangrijker in de hogere stadia van de evolutie en daarmee steeg daar ook de biologische invloed van het meer of minder gebruiken van bepaalde organen (*use and disuse*). De evolutie begon zodoende darwinistisch en eindigde lamarckistisch. Dit is de kern van Spencers synthese van Darwin en Lamarck. Ook hier weer blijkt dat Spencers evolutietheorie in haar essentie een theorie van de mentale evolutie is. De groei, in de loop van de evolutie, van het leervermogen staat bij hem centraal. Alleen zo kon hij aannemelijk maken dat evolutie een proces van vooruitgang was dat eindigde met de lerende mens die, door zijn aanpassingscapaciteit, de perfectie als het ware onder handbereik had. Ik wil hiermee overigens niet de onjuiste indruk wekken dat volgens Spencer het zuiver malthusiaanse selectieproces niet tot vooruitgang leidde, in tegendeel: de vooruitgangstheorie kon niet anders inhouden dan dat vooruitgang een immanente eigenschap van de evolutie is. Zoals Spencer in *A theory of population* (1852) stelde:

Aangezien degenen die voortijdig sneuvelen, gemiddeld genomen, wel degenen móeten zijn in wie de kracht tot zelfbehoud het kleinst is, volgt onvermijdelijk dat zij die overblijven om de soort voort te zetten degenen zijn in wie de kracht tot zelfbehoud het grootste is – de geselecteerden van hun generatie.⁶¹

Peel merkte bij deze passage op dat zij uitgaat van een lamarckistisch aanpassingsmechanisme (wezens worden geconfronteerd met uitdagende omstandigheden en moeten zich daaraan aanpassen, waarna de succesvollen deze organische aanpassing doorgeven aan hun nakomelingen). Spencer erkende later overigens zelf dat hij hier niet was doorgestoten tot de idee van de natuurlijke selectie, omdat hij er op dat moment nog van overtuigd was dat de erfelijkheid van functionele aanpassingen een toereikende verklaring was voor alle veranderingen. Niettemin meende hij Darwins selectie vooral hier dicht te zijn genaderd. Op-

merkelijk is dat de geciteerde passage en de daarin, naar Spencers eigen opvatting, besloten rudimentaire selectie-idee, uitsluitend betrekking had op de mens.

In dezelfde lijn als Peels interpretatie ligt die van Bowler. Volgens hem plaatst Spencer evolutie en vooruitgang volledig in het licht van het initiatief van het individu om zich aan te passen en ziet hij de aansporing die van de strijd om het bestaan uitgaat op het individuele handelen als de enige echte oorzaak van evolutionaire vooruitgang.⁶² Deze interpretatie doet Spencers opvattingen voorkomen als een tamelijk naïeve theorie, die er in wezen op neerkomt dat er evolutie is omdat individuele wezens *willen* evolueren. Maar het is niet moeilijk aan te tonen dat de denkbeelden van Spencer zich niet beperken tot een dergelijk naïef evolutionair individualisme. In *The proper sphere of government* (1842) bijvoorbeeld merkte Spencer op:

Elk levend schepsel staat in een specifieke relatie tot de externe wereld waarin het leeft. (...) Omgeef het met omstandigheden die de noodzaak voor een van zijn organen wegnemen, en dat orgaan zal geleidelijk verzwakt raken. De natuur verschaft niets voor niets. Instincten en organen worden alleen behouden zo lang als zij nodig zijn. Plaats een kudde dieren in een situatie waar een van hun kenmerken onnodig is... en u zult geleidelijk aan zijn kracht vernietigen. Opeenvolgende generaties zullen dat kenmerk, of instinct, ...geleidelijk zwakker zien worden en een uiteindelijke aftakeling van het ras zal onvermijdelijk volgen. Dit alles geldt evenzeer voor de mens.⁶³

Deze passage gaat in essentie over de biologische modificaties die het gevolg zijn van het niet-gebruiken van bepaalde organen, een verschijnsel dat ook door Darwin als belangrijk werd onderkend. Ze maakt duidelijk dat Spencer dergelijke modificaties *niet* zag als een puur individuele aanpassing, maar als een geleidelijk aanpassingsproces dat verschillende generaties omspande. En hij noemde niet het individuele streven als bron van de verandering, maar de natuur zelf ("de natuur verschaft niets voor niets"), die disfunctioneel geworden organen elimineert. Dit is vrijwel identiek aan het algemene principe dat Darwin formuleerde "dat natuurlijke selectie onophoudelijk tracht te bezuinigen [*economise*] in ieder deel van de organisatie. Indien onder veranderde levensomstandigheden een voorheen nuttige structuur minder nuttig wordt, zal iedere vermindering in zijn ontwikkeling, hoe gering ook, door natuurlijke selectie worden aangegrepen, want het zal ten voordele van het individu zijn om geen voedingsstof te verkwisten voor de opbouw van een nutteloze structuur." En net zoals Darwin in

zijn metafoor ‘natuurlijke selectie’ de onpersoonlijke natuur als het ware personaliseerde tot een strenge keuzeheer, zo gebruikte Spencer in *Social statics* de metafoor van de “wiedende” natuur, die de laagst-ontwikkelde wezens verwijderde en de overblijvers hardde door ze te onderwerpen aan de beproevingen van de werkelijkheid, een natuur die daardoor het ontstaan van een ras veilig stelde dat in staat was adequaat te handelen naar gelang de levensomstandigheden.⁶⁴ Maar hij maakte duidelijk dat dit geenszins betekende dat een constante, gelijkmatige, verbetering verzekerd was: op het niveau van de menselijke beschaving werden stappen in de richting van het altruïsme, dat kenmerkend is voor de sociale toestand, afgewisseld met “barbariserende” tendensen die bijvoorbeeld weer naar boven kwamen wanneer mensen en naties werden gedwongen tot zelfverdediging met geweld. Maar ook het toeval speelde een rol:

... de beschaving blijkt niet langer te kunnen worden beschouwd als een gelijkmatig ontvouwen overeenkomstig een bepaald plan; maar lijkt eerder een ontwikkeling van de latente vermogens van de mens onder de invloed van gunstige omstandigheden... De complexe invloeden die aan de hogere ordes van natuurlijke verschijnselen ten grondslag liggen, maar meer in het bijzonder nog die welke ten grondslag liggen aan de organische wereld, zijn onderworpen aan de wet van de waarschijnlijkheid. Een plant bijvoorbeeld produceert duizenden zaden. Het grootste deel daarvan wordt vernietigd door schepsels die ervan leven, of valt op plaatsen waar ze niet kunnen ontkiemen. Van de jonge planten die opkomen uit de zaden die wel ontkiemen, worden er veel verdrukt door hun burens; andere worden aangetast door insecten, of opgegeten door dieren; en *gemiddeld genomen* brengt slechts één zaadje een volmaakt exemplaar van zijn soort voort, dat, ontsnappend aan alle gevaren, genoeg zaden tot rijpheid brengt om het ras voort te planten.⁶⁵

Zo gaat het ook met elk ander soort wezen, waaronder de mens, voegde hij nog toe. Opnieuw blijkt uit deze passage dat Spencer evolutie niet zag als de optelsom van individueel-gewilde aanpassingen, maar als het resultaat van algemene, het individu overheersende, wetmatigheden, waaronder – opvallend genoeg – de wetten van het toeval. Toen Spencer later een passage uit zijn eigen werk zocht om aan te tonen dat hij Darwin vóór was, had hij bovenstaand fragment zeker kunnen gebruiken, wat hij overigens naliet. Dat behoeft op zich niet te bevreemden. Want, hoewel in zijn woorden duidelijk een selectieprincipe naar voren komt, ontbrak in zijn pre-darwinistische werk consequent de verbinding tussen die selectie door natuurlijke krachten en het ontstaan

van soorten. Daarin is het grootste verschil tussen Spencer en Darwin gelegen en niet zozeer in een *incentive*-tegenover een selectieperspectief.

Steeds veronderstelde Spencer dat er in de natuur een “zelfregulerend principe” werkzaam was en het is niet onlogisch aan te nemen dat hij daarbij, als oud-medewerker van *The Economist*, de invloed onderging van de economische evenwichtstheorieën die zich baseerden op Adam Smiths ‘onzichtbare hand’.⁶⁶ Een dergelijk zelfregulerend principe kon bestaan uit inherente prikkels tot aanpassing, maar kon evenzeer de vorm hebben van een mechanisme zoals natuurlijke selectie. De invloed die de politieke economie vermoedelijk op Spencer uitoefende wijst dus ook al niet eenzijdig in de richting van een *incentive*-benadering of een selectie-benadering. De onzichtbare hand kan voor beide benaderingen staan. Welbeschouwd liggen natuurlijke selectie en de aansporing tot aanpassing in elkaars verlengde. Natuurlijke selectie heeft elementen van variatie tussen individuele leden van een soort nodig als aangrijpingspunt. Darwin besprak in zijn *Origin* het fenomeen natuurlijke selectie en de wetten van de variatie dan ook onmiddellijk na elkaar, respectievelijk in hoofdstuk vier en vijf. Het begin van hoofdstuk vijf, over de oorzaak van variatie, is misschien wel het meest zoekende deel van zijn over het geheel zo uitgebalanceerde boek. Zijn conclusie was allereerst dat het natuuronderzoek zich geconfronteerd zag met een diepgaande ontwetendheid over de wetten van de variatie. Maar vervolgens wees hij als mogelijke oorzaken van variatie onder andere naar de invloed van externe levensomstandigheden (klimaat, soort voedsel e.d.), leefgewoontes die tot constitutionele verschillen leidden, en het gebruiken of niet-gebruiken van bepaalde organen waardoor deze versterkt, respectievelijk verzwakt, werden.⁶⁷ Dezelfde factoren kortom die Spencer had aangewezen. Darwin wist dat er tijdens het leven aanpassing aan de omstandigheden optrad, hij wist dat de nakomelingen niet identiek waren aan de ouders en hij wist dat natuurlijke selectie gunstige variaties behield. Maar hij wist niet of en hoe variaties aan de nakomelingen werden doorgegeven, omdat hij niet kon beschikken over een adequate erfelijkheidstheorie. Hij sloot echter zeker niet uit dat – via aanpassing verworven – variaties door de ouders werden doorgegeven aan hun kinderen. Hij overwoog serieus de mogelijkheid, zowel in *Origin* als in zijn pangenesestelling (“mijn zo verachte geesteskind”)⁶⁸, dat veranderende levensomstandigheden rechtstreeks doorwerkten in veranderingen in het voortplantingssysteem, om zo te worden doorgegeven aan het nageslacht.

Er was meer Lamarck (en meer Spencer) in Darwin dan latere darwinisten lief was. Wie zich beperkt tot Darwins selectietheorie ziet die invloed nauwelijks, maar wie zich concentreert op zijn variatietheorie kan er niet omheen. Spencers bijdrage aan de evolutietheorie ligt, behalve in zijn filosofische synthese en zijn inzichten in de mentale evolutie, vooral op het vlak van deze variatietheorie. Zoals Spencer in de evolutie een toenemende heterogeniteit zag, zo zag Darwin een toenemende functionele specialisatie in de verschillende onderdelen van een wezen.⁶⁹ Bovendien ging Darwin er, net als Spencer, van uit dat veranderingen in de levensomstandigheden een aansporing vormden tot aanpassing (wat Spencer ‘functionele adaptatie’ noemde) en dat schepselen die het beste op deze aansporing reageren de beste kans maken om te overleven en zich voort te planten. Dit is wat *survival of the fittest* in de kern betekende. De geschiktste is de best aangepaste. En de best aangepasten zijn de *favoured races* waar Darwin in de ondertitel van zijn boek op duidde en die door de natuurlijke selectie worden behouden. Alleen wanneer men de tussen Spencer en Darwin geconstrueerde tegenstelling op deze wijze oplost, wordt begrijpelijk dat Darwin in latere edities van *Origin* de titel van hoofdstuk vier (die tot dan toe simpel “Natuurlijke selectie” had geluid) veranderde in: “Natuurlijke selectie; of het voortbestaan van de geschiktsten.” Daarmee werd niet alleen een spenceriaanse term omgevormd tot een darwinistische, maar werd vooral ook kernachtig tot uitdrukking gebracht dat de theorie van de natuurlijke selectie mede een theorie van de functionele adaptatie omvatte. Selectie is immers in wezen niet anders dan het verschil tussen adaptatie en non-adaptatie.

Wat Spencer echter over het hoofd zag, is dat natuurlijke selectie *op zichzelf* óók een oorzaak van aanpassing is. In zijn autobiografie gaf hij toe dat hij vóór Darwin alle biologische modificaties had toegeschreven aan de *directe aanpassing* aan veranderende omstandigheden en zich niet bewust was geweest van de *indirecte aanpassing* die wordt bewerkstelligd door natuurlijke selectie, waardoor hij toen “het grootste deel van de feiten” niet kon verklaren. Het hier bedoelde verschil tussen directe en indirecte aanpassing brengt ons tot de kern van het verschil tussen Darwins en Spencers selectiebeprip. Bij Spencers functionele adaptatie is er éérst een aanpassing aan de omgeving, welke leidt tot een gunstige variatie die ertoe bijdraagt dat het betreffende wezen wordt behouden – waarvoor Spencer, net als Darwin na hem, de term *preservation* gebruikte. *Preservation* impliceerde selectie. De aanpassing aan de omgeving was hier de *oorzaak* van selectie. In wezen kon Spencer zich geen selectie zonder voorafgaande aanpassing

voorstellen. Bij Darwin daarentegen is aanpassing ook (en vooral) het *gevolg* van selectie: de plant of het dier dat ten opzichte van soortgenoten over een bepaald voordeel beschikt, heeft, ongeacht of dit voordeel aangeboren, verworven of zelfs puur toevallig is, een grotere kans op overleven en geeft dat voordeel zodoende door aan zijn nazaten, waardoor er na vele generaties sprake is van een blijvende aanpassing.⁷⁰

Net als zovele evolutionisten twijfelde Spencer tussen een radicaal monisme en een (ethisch) aanvaardbaarder dualisme. Zijn evolutietheorie was in wezen monistisch voor zover zij ervan uitging dat voor alle levende wezens één en hetzelfde levensprincipe gold (evolutie), dat altijd en overal tot dezelfde fysische wetten herleid kon worden. De ontwikkeling van anorganische, via lage organische naar hoge organische wezens tot aan de maatschappij (uitmondend in de volmaakte sociale toestand), had voor Spencer het karakter van een continuüm. Maar hij moest een manier vinden om deze natuurwetenschappelijke visie van universele eenheid te verbinden met zijn sociale filosofie, waarin een al even radicaal individualisme centraal stond. De onderworpenheid van de mens aan wetten van de natuur en aan de materie mocht zijn individuele vrijheid van denken en handelen niet in de weg staan. Spencers continuüm was dan ook tweeledig, of beter: tweepolig, met aan de ene zijde de volmaakte homogeniteit van het allerprimitiefste begin (dat een dynamisch evenwicht vormde omdat homogeniteit fundamenteel instabiel was, aangezien ze onder invloed van externe omstandigheden onvermijdelijk overging in een continu voortschrijdende heterogeniteit) en aan de andere zijde de volmaakte heterogeniteit (het statisch evenwicht van het perfect gelede, perfect aangepaste, organisme). In de loop van de evolutie van homogeen naar heterogeen nam het aanpassingsvermogen toe; bij de mens was dit vermogen het grootst. Daarmee schied Spencer, binnen het bio-sociaal continuüm dat zijn theorie postuleerde, de ruimte voor zelfbeschikking door de mens. Met de toename van het aanpassingsvermogen groeide vanzelf ook het vermogen te reageren op prikkels uit de omgeving en verminderde tegelijk de afhankelijkheid van de natuurlijke selectie. Met andere woorden: tegen de tijd dat de evolutie was aangekomen bij de beschaafde mens, was er voor de natuurlijke selectie geen hoofdrol meer weggelegd aangezien de intelligente mens in toenemende mate over zijn eigen lot beschikte, zich aanpaste. Deze toename in aanpassingsvermogen en aangepastheid was voor Spencer de kern van vooruitgang.

Spencers onwrikbaar vooruitgangsgeloof geldt als een van de meest opvallende kenmerken van zijn evolutionisme. “Herbert Spencer heeft

geen rivalen als het aankomt op het leggen van openlijke, overduidelijke verbindingen tussen sociale vooruitgang en evolutionaire voortuitgang”, merkt Michael Ruse op. Het is geen punt van discussie dat Spencers evolutiefilosofie een geprononceerd progressionisme vertegenwoordigt. Maar onderscheidde hij zich hiermee van zijn tijdgenoten? Niet fundamenteel: de vooruitgangsidee was een vast bestanddeel van het Victoriaanse wereldbeeld. Spencers werk weerspiegelde dit, maar was er zeker niet de bron van, aangezien het vooruitgangdenken al tot ontplooiing was gekomen vóórdat Spencer enige invloed kreeg (in Chambers’ *Vestiges* uit 1844 bijvoorbeeld). Niettemin, doordat hij radicaler en ambitieuzer was dan de meeste anderen in de uitwerking van zijn alomvattende progressie-idee, kan zijn werk worden beschouwd als paradigma van het Victoriaanse progressionisme.⁷¹ Maar het is onjuist om op grond hiervan een tegenstelling te construeren tussen Spencer enerzijds en Darwin (of zelfs Huxley) anderzijds. Er zijn bij Spencer beslist passages te vinden waaruit hij naar voren komt als de tamelijk naïeve gelover in een evolutionaire vooruitgangsteleologie waarvoor hij vaak gehouden wordt. Maar in grote lijnen was zijn streven er op gericht de teleologie te overwinnen. Teleologie, als immanente doelgerichtheid, verwijst immers naar een bovennatuurlijke oorzaak en Spencers levensdoel was nu juist om een universeel geldige verklaring op basis van zuiver natuurlijke oorzaken te vinden. Zijn theorie was er dan ook op gericht vooruitgang niet als bovenliggend doel, maar als *fysische noodzaak* te verklaren. Vooruitgang trad op, niet omdat iets of iemand dat wilde, maar door de werking van het universele principe dat elke actieve kracht meer dan één verandering teweeg bracht, waardoor er een voortdurende transformatie plaatsvond van het homogene in het heterogene. Het heterogene was meer aangepast aan zijn omgeving dan het homogene. Vooruitgang stond voor Spencer zodoende gelijk aan de ontwikkeling naar een hogere graad van aangepastheid. Maar – en hier komen we bij een volgende nuancering – hij zag dit niet als een zuiver lineaire vooruitgang. Net als Darwin gebruikte hij de vertakking van de boom als model voor evolutie en vooruitgang.⁷² Het beeld van de vertakking, dat het tegenbeeld werd van de achttiende eeuwse, lineaire, *scala naturae* paste uitstekend bij het principe van de toenemende differentiatie (of divergentie) dat Darwin en Spencer beiden hanteerden. Bovendien, in tegenstelling tot de gangbare opvatting gebruikte Spencer ook het lamarckisme om tegen een naïeve, lineaire vooruitgangsidee te waarschuwen. In *Progress: its law and cause* wees hij erop dat de aanpassing die geleidelijk in de loop van vele generaties plaatsvond niet alleen bestond uit een aanpassing

aan de (veranderde) omstandigheden, zoals het beschikbare voedsel, maar ook uit een daarmee verbonden aanpassing in gedrag en gewoontes.

Over het geheel bezien zullen [de] afwijkende variëteiten, die zijn veroorzaakt door nieuwe fysieke omstandigheden en leefgewoontes, veranderingen vertonen die naar aard en omvang tamelijk onbepaald zijn; en veranderingen die niet noodzakelijkerwijs een vooruitgang vormen. Waarschijnlijk zal het gemodificeerde type niet meer en niet minder heterogeen zijn dan het originele. In sommige gevallen waarin de leefgewoontes die worden aangenomen primitiever zijn dan daarvóór, zal een minder heterogene structuur het resultaat zijn: er zal dan een teruggang optreden. Maar het *moet noodzakelijkerwijs* zo nu en dan vóórkomen dat een bepaalde afsplitsing van een soort, die terecht komt in omstandigheden welke haar blootstellen aan complexere ervaringen en enigszins ingewikkelder handelingen van haar verlangen, bepaalde van haar organen in verhoudingsgewijs kleine stappen verder gedifferentieerd ziet worden – dus een beetje heterogener ziet worden.⁷³

Wat deze tamelijk technische passage het citeren waard maakt, is dat ze laat zien dat – geheel in tegenstelling tot de gebruikelijke opvattingen over Spencer – vooruitgang voor hem zeker geen automatisme was, zelfs kon worden afgewisseld met een teruggang, en dus (net als Darwins selectie) afhankelijk was van toevallige gunstige omstandigheden. Spencer sprak in dezelfde alinea waaruit het citaat afkomstig is dan ook van “de incidentele voortbrenging van een enigszins hoger organisme”. Maar, hoe incidenteel ook, dát er vooruitgang optrad was voor hem een natuurlijke wetmatigheid; evolutie en vooruitgang bleven voor hem altijd identiek, zonder vooruitgang zou er geen evolutie zijn. In 1902 meende hij zich te herinneren dat hij het woord ‘evolutie’ had geïntroduceerd (in 1857) als een alternatief voor het woord ‘vooruitgang’, dat hij vanwege zijn antropocentrische klank zoveel mogelijk wilde vermijden.⁷⁴

Darwin blijkt een groot deel van zijn leven geworsteld te hebben met de verhouding tussen evolutie en haar mechanisme, natuurlijke selectie, en de vooruitgangsidee. Als Victoriaan was hij, ook op sociale gronden, overtuigd dat de samenleving waarin hijzelf leefde het hoogste niveau vertegenwoordigde dat ooit was bereikt. En als evolutionist kon hij niet heen om de fundamentele eenheid van het bio-sociaal continuüm: de moderne mens, met al zijn bijzondere capaciteiten, had zich langs zuiver natuurlijke weg, zonder bovennatuurlijke interventie, ontwikkeld uit het dierenrijk, dus was de vooruitgangsthese onvermijdelijk. Maar Darwin kon, anders dan Spencer, vooruitgang niet *postule-*

ren. Zijn taak als geologisch geschoold bioloog was het om de vooruitgang te *reconstrueren*, en daarbij werd hij geconfronteerd met het zeer fragmentarische karakter van de fossiele vondsten, die nauwelijks toelieten om aaneensluitende evolutionaire lijnen te reconstrueren, laat staan vooruitgang aan te tonen. Darwins positie was zodoende vergelijkbaar met die van de historicus die overtuigd is van een bepaalde ontwikkeling, maar het niettemin uiterst moeilijk heeft om deze door archiefonderzoek te bewijzen. Spencer kon volstaan met een filosofisch bewijs, Darwin daarentegen moest concreet materieel bewijs op tafel leggen en daarbij was elke anomalie, elke afwijkende mossel of kever, een hindernis op zijn pad. Dit verklaart zijn langdurige twijfel, niet zozeer aan de vooruitgang als zodanig, maar aan haar bewijsbaarheid. Dat hij zoveel tijd en energie aan die bewijsvoering besteedde, is het beste bewijs dat hij een vooruitgangsdenker was, niet meer en niet minder dan Spencer, maar met een andere opdracht. In *Descent*, “diep ondergedompeld in de progressionistische aannames van zijn tijd”, kwam dit het meest uitgebreid tot uitdrukking.⁷⁵ Maar ook *Origin* paste wat dit betreft goed bij de geest van de tijd. Er is geteld dat Darwin hierin 77 keer het woord ‘perfect’ gebruikte, 27 keer ‘perfectie’ en 19 keer ‘geperfectioneerd’.⁷⁶ Hoewel hij duidelijk maakte dat natuurlijke selectie niet noodzakelijkerwijs tot absolute perfectie leidde, legde hij een duidelijk verband tussen competitie, selectie en vooruitgang, zoals in de passage waarin hij het instinct van het koekoeksjong om de jongen van zijn pleegouders uit het nest te duwen, en het instinct van mieren om de jongen van een andere mierensoort te ‘kidnappen’ en op te voeden tot slaven, aanduidde als uitvloeisels van “één algemene wet die leidt tot de vooruitgang van alle organische wezens” en die wordt gevormd door de combinatie van: voortplanting, het ontstaan van biologische variatie, en het overleven van de sterksten en sterven van de zwaksten. Zo is in de loop van de geschiedenis van het leven een steeds hoger niveau bereikt: “De bewoners van iedere opeenvolgende periode in de geschiedenis van de wereld hebben hun voorgangers verslagen in de competitie voor het leven en staan, in zoverre, hoger op de ladder der natuur...” Oude levensvormen worden vervangen door “nieuwe en verbeterde levensvormen” en Darwin achtte, aanhakend bij de recapitulatietheorie, zelfs bewijsbaar dat dergelijke oude levensvormen – primitievere diersoorten – gelijkenis vertoonden met de embryo’s van nieuwere, meer ontwikkelde, diersoorten (implicierend dat deze in hun biologische groei primitievere ontwikkelingsstadia herhalen, om deze vervolgens in hun verderreikende ontwikkeling achter zich te laten). In dergelijke passages lijkt Darwin welhaast op alle fronten te zondigen

tegen het opgeschoonde ideaalbeeld dat de moderne darwinistische biologie van zijn theorie heeft geconstrueerd. Lamarckisme, vooruitgangsdanken, recapitulatiedanken, rangorde-danken; allemaal zo spenceriaans geacht, maar ook zo gemakkelijk bij Darwin zelf terug te vinden.⁷⁷ Zoals David Wiltshire terecht heeft opgemerkt, werd door Spencer en Darwin uit dezelfde bronnen geput (zoals Malthus, Milne Edwards en Comte) en richtten ze zich op de oplossing van hetzelfde probleem, namelijk het vinden van een hechte verbinding tussen de strijd om het bestaan en de vooruitgangsidee. Al in de vroege bespiegelingen in zijn beroemde notitieboekjes associeerde Darwin, net als Spencer, toenemende (biologische) complexiteit met vooruitgang. En net als Spencer verwerkte hij de invloed van Von Baer (een andere gemeenschappelijke bron) en nam hij diens associatie over van homogeniteit met een lage ontwikkelingsgraad en van heterogeniteit (differentiatie, specialisatie) met een hoge ontwikkelingsgraad.⁷⁸ Darwins progressionisme bleek, toen hij zijn theorie eenmaal volledig had ontvouwd in zijn *Origin*, zo onweerstaanbaar dat zelfs de notoire anti-progressionist Huxley daarna niet langer ontkende dat de evolutie neerkwam op een geleidelijke transformatie naar hogere vormen.⁷⁹

De verschillen tussen Spencer en Darwin lijken vaak groter dan ze zijn omdat Spencer aan de sociale kant van het bio-sociale continuüm begon, en Darwin aan de biologische kant. Spencers evolutietheorie is primair (maar zeker niet uitsluitend) een theorie van de *sociale* evolutie, kenmerkend bovendien voor de industriële omwenteling. De overgang naar een industriële samenleving – ofwel naar, zoals Spencer het zag, een nonagressieve, producerende, handeldrijvende, vrije samenleving, georganiseerd op basis van het principe van de arbeidsdeling – was een stap naar grotere heterogeniteit en een kwestie van vooruitgang. Behalve zijn behoefte om zijn evolutietheorie uit te bouwen tot één alomvattende, fysiologische, theorie, was het vooral zijn overheersende belangstelling voor de sociale evolutie die aan Spencers evolutionisme een andere dimensie gaf dan Darwins theorie, hoewel Darwin met de publicatie van zijn *Descent* zich ook op het terrein van de sociale evolutie begaf, voor zijn doen zelfs met opvallend veel verve. Maar daar waar zijn beschouwingen het ontstaan van de mens, diens morele en sociale eigenschappen betroffen, bleef zijn vertrekpunt de biologische organisatie van het leven. Voor Spencer daarentegen was de maatschappij zelf een organisme dat evolueerde. In de laatste maanden van 1859, toen Darwin zijn beroemdste boek publiceerde, werkte Spencer aan zijn artikel *The social organism*, waarin hij, bladzijde na bladzijde, tot in de details de parallellen schetste tussen de or-

ganisatie van biologische lichamen en die van sociale lichamen. Dit waren geen metaforen. Hij was ervan overtuigd dat in beide gevallen dezelfde principes, dezelfde natuurwetten, golden.⁸⁰

Het is tijd om terug te keren naar de twee redeneringen waarmee we deze paragraaf zijn begonnen, om te constateren dat de voorgaande analyse heeft duidelijk gemaakt dat beide redeneringen moeten worden vervangen door een derde met de volgende inhoud:

- a. Spencer zag de strijd om het bestaan als een *aansporing tot aanpassing* en de verschillen in aanpassingsvermogen als een *oorzaak van selectie*.
- b. Hij accepteerde hierbij Darwins natuurlijke selectie en slaagde erin om, in de termen van zijn eigen filosofie, Lamarcks erfelijkheid van verworven eigenschappen met de theorie van de natuurlijke selectie te verbinden, overtuigd dat hij met deze combinatie van beide hoofdfactoren van de evolutie op dezelfde golflengte zat als Darwin.
- c. Omdat hij de evolutie opvatte als een bio-sociaal continuüm (van lage, homogene, asociale wezens naar hoge, heterogene, sociale wezens met als climax de mens), een continuüm waarin onbewuste aanpassing door natuurlijke selectie geleidelijk werd vervangen door bewuste aanpassing door prikkeling van instinct en intellect, nam Spencer oorspronkelijk een wezenlijk andere positie in dan het sociaal-darwinisme, dat stelt dat de natuurlijke selectie ook werkzaam is in de moderne maatschappij, of weer werkzaam moet worden gemaakt.

Spencer ontwikkelde zich, vanaf 1860, tot een overtuigd darwinist – in de zin dat hij de theorie van de natuurlijke selectie aanvaardde en Darwin als een bondgenoot beschouwde –, en hij herformuleerde zijn al eerder gevormde sociale theorie in darwinistische termen. Als hij trouw was gebleven aan zijn oorspronkelijke sociale theorie, zou men hem nauwelijks hebben kunnen beschuldigen van sociaal-darwinisme. Uit die theorie volgde immers dat in de moderne mensenmaatschappij natuurlijke selectie nauwelijks nog een rol speelde. Dit hing er mee samen dat voor Spencer evolutie in wezen mentale evolutie was, het geleidelijk ontstaan van de – vrijheid en individualiteit schenkende – geestelijke vermogens van de mens uit de steeds heterogener wordende materiële organisatie van het leven. De evolutie leidt ertoe dat de mens uiteindelijk, in de volmaakte ‘sociale toestand’, zichzelf volledig zal hebben bevrijd van de natuur waaruit hij is voortgekomen. Hij zal dan

volledige individuele vrijheid van handelen kennen omdat hij het egoïsme en de agressie van de strijd om het bestaan, die kenmerkend zijn voor de ‘natuurtoestand’, zal hebben overwonnen en dus geen dwingende staatsmacht meer nodig zal hebben om die oerkrachten in bedwang te houden.

Spencer was er altijd van overtuigd geweest dat de gewenste sociale toestand het snelst zou worden bereikt door de natuurwetten van de evolutie ongehinderd hun werk te laten doen. Zijn oorspronkelijke pleidooien voor sociale noninterventie, die uit deze opvatting voortkwamen, vertoonden een, in wezen niet meer dan oppervlakkige, gelijkennis met de denkbeelden van het sociaal-darwinisme. Op een dieper niveau was er echter sprake van een fundamentele tegenstelling tussen het zuiver individualistische spencerisme en het naar collectivisme neigende sociaal-darwinisme. Maar doordat Spencer vanaf 1860 zijn sociale opvattingen door het darwinisme liet kleuren, ging hij de geschiedenis in als exponent van het sociaal-darwinisme. Weliswaar was zowel vóór als na Darwin de kern van zijn sociaal-politieke boodschap onveranderd gebleven, namelijk dat regeringen zo min mogelijk dienen in te grijpen in het maatschappelijk krachten spel, maar ná Darwin herformuleerde hij deze boodschap regelmatig in termen van de darwinistische biologie. In zijn *Man versus the State* (1884) kwam dit duidelijk tot uiting, bijvoorbeeld in zijn verzet tegen hulp van de staat aan de armen:

Een samenleving van mensen, die tegenover andere samenlevingen staat in een relatie gekenmerkt door antagonisme of competitie, kan worden beschouwd als een biologische soort, of, letterlijker, als een variant van een biologische soort; en voor deze samenleving moet gelden wat ook voor andere biologische soorten of varianten geldt, namelijk dat zij zich niet kan handhaven in de strijd met andere samenlevingen als zij haar superieure eenheden benadeelt teneinde haar inferieure eenheden te bevoordelen.⁸¹

EXIT LAMARCK: DARWINISME EN COLLECTIVISME

In april 1882 had Down House in Kent zijn ziel verloren. Met het overlijden van Charles Darwin kwam, behalve zijn huis, ook zijn geestelijke erfenis ter beschikking van de nabestaanden. Spencer maakte zich zorgen om beide. Toen jaren later, in 1896, het plan opkwam om Down House te kopen teneinde er een proefstation voor erfelijkheidsonderzoek te vestigen, kwam Spencer in het geweer. In brieven aan Francis Galton en Darwins zoon George protesteerde hij tegen wat hij be-

schouwde als een heilloze onderneming. Aan George Darwin liet hij weten niet te geloven dat er een capabel bestuur voor zo'n proefstation kon worden gevonden dat ervoor zou zorgen dat het erfelijkheidsonderzoek en de rapporten erover "volstrekt onpartijdig" zouden zijn.

Bijna alle mannen die beschikbaar zijn, zijn door hun biologische kennis partijdig, en als er al een evenwichtige vertegenwoordiging zou zijn van de beide zijden, dan is het zeer waarschijnlijk dat het bestuur in een impasse zou geraken.⁸²

Wat Spencer verontrustte was niet zozeer de diepe verdeeldheid onder biologen over het erfelijkheidsvraagstuk ("de beide zijden") waarop deze passage duidt. Hij vreesde veeleer dat de beoogde experimenten met genetische erfelijkheid het lamarckistisch geloof in de erfelijkheid van verworven eigenschappen – dat hij, naast natuurlijke selectie, was blijven verdedigen – verder in diskrediet zouden brengen. En Darwins huis gebruiken om de erfelijkheidsdenkers à la Weismann aan nieuwe successen te helpen, was dat geen ontheiliging? Voor Spencer, die zich opwierp als geharnast tegenstander van Weismann, was het dat zeker.

Vanuit het gezichtspunt van Spencer was het een onverdraaglijke ironie van de geschiedenis dat juist de school van Weismann als 'neodarwinisme' werd aangeduid. Hij was ervan overtuigd dat Weismanns strikte selectionisme, dat deze koppelde aan een erfelijkheidsidee die was gebaseerd op een rigide genetisch determinisme, een miskenning van Darwins intellectuele nalatenschap was. Wie de erfelijkheid van verworven eigenschappen wenste te ontkennen, moest eerst maar eens aantonen dat Darwins "bewijsmateriaal" waardeloos was, stelde Spencer.⁸³ Hij bleef, ook in deze laatste fase van zijn leven, Lamarck en Darwin met elkaar verbinden, maar werd zich in toenemende mate bewust dat hij daarmee nog slechts een achterhoedegevecht leverde. Toen in 1900 Mendels wetten werden herontdekt en de 'mendeliaanse revolutie' zich begon te ontrollen, leek het doek voor het lamarckisme definitief gevallen.

Spencers dispuut met Weismann, dat vooral werd uitgevochten op de bladzijden van de *Contemporary Review* en culmineerde in het jaar 1893, heeft bijgedragen aan het ontstaan van de karikatuur van Spencer als een verstokte lamarckist, terwijl hij zelf meende op één lijn te staan met Darwin. Weismanns geprononceerde stellingname dwong Spencer namelijk om zijn oude geloof in Lamarcks erfelijkheid van verworven eigenschappen met meer vuur te verdedigen dan voorheen, waardoor dit geloof weer sterker op de voorgrond kwam en hij – oppervlakkig gezien – bijna een tegenstander van Darwins natuurlijke selectie leek

te zijn. Het dispuut werkte polariserend. Terwijl Spencer een anti-Weismann artikel de titel “De ontoereikendheid van Natuurlijke Selectie” meegaf, reageerde Weismann met een artikel genaamd “De volledige toereikendheid van Natuurlijke Selectie”. Maar de schijn van de polemieek bedroeg. Zelfs in deze periode waarin hij door Weismanns radicale selectionisme in de lamarckistische hoek werd gedreven, liet Spencer, zij het in de beslotenheid van een brief aan een medestander, weten dat hij in zijn “pre-darwinistische dagen” de verschijnselen van de evolutie “veel te exclusief, zoals ik nu toegeef”, had toegeschreven aan de erfelijkheid van verworven eigenschappen. Maar ook in de openbaarheid van zijn polemieek met Weismann ging hij niet zover dat hij de theorie van de natuurlijke selectie fundamenteel in twijfel trok. Hij bleef Darwin aanhalen als steun voor zijn eigen standpunt en presenteerde, zoals hij daarvóór al tientallen jaren had gedaan, natuurlijke selectie nog steeds als *partiële* verklaring van de evolutie. Spencer koos niet voor het standpunt van Samuel Butler, die meende het lamarckisme het beste te kunnen verdedigen door een frontale aanval op het darwinisme, zoals in zijn *The deadlock in Darwinism* (1890).⁸⁴

De bezwaren die Spencer tegen Weismann in bracht gingen verder dan een verdediging van de erfelijkheid van verworven eigenschappen, waarop vaak eenzijdig de nadruk wordt gelegd. Het meest fundamentele geschilpunt was Weismanns opvatting dat alle organismen slechts door een ononderbroken selectie op het hoogtepunt van hun ontwikkeling kunnen blijven. Elke verzachting of onderbreking van de selectie moest in zijn ogen tot degeneratie leiden. Het is niet moeilijk te zien dat deze gedachtengang lijnrecht inging tegen Spencers evolutietheorie, waarin de rol van natuurlijke selectie in de hogere stadia van de evolutie (ten aanzien van de mens en zijn samenleving) juist afnam, hetgeen voor Spencer een teken van vooruitgang was, en beslist niet van degeneratie. Op basis van zijn zojuist aangegeven redenering inzake de noodzaak van een niet aflatende selectie, ontwikkelde Weismann zijn *panmixia*-doctrine. *Panmixia* stond gelijk aan een toestand waarin de selectie was uitgeschakeld, leidend tot een algehele vermenigving van sterke en zwakke eigenschappen bij de voortplanting, waardoor er onvermijdelijk verval moest optreden. Terwijl door Spencer en de lamarckisten (trouwens ook door Darwin) de geleidelijke degeneratie van een bepaald orgaan, zoals de sterk verkleinde achterpoten van de walvis, werd verklaard uit het in onbruik raken van dat orgaan, was dit voor Weismann een teken van *erfelijke* degeneratie als gevolg van *panmixia* of non-selectie. Zo had de *panmixia*-doctrine het effect dat ze het, in oorsprong lamarckistische, leerstuk van de invloed van *use and*

disuse op de ontwikkeling van organen, overbodig maakte. Geleidelijke aanpassingen in het gedrag konden bij Weismann geen blijvende invloed meer hebben, omdat de ontwikkeling van elk organisme volgens hem volledig erfelijk bepaald was door het onveranderlijke kiemplasma (ofwel erfelijk materiaal), dat immuun was voor welke aanpassing in de omstandigheden dan ook.

Een groot deel van de polemiek tussen de beide mannen had betrekking op deze thematiek, aan de hand van concrete voorbeelden zoals de evolutionaire krimp van de menselijke kleine teen en het verloren gaan bij de amazonemier van het instinct tot zelf voedsel zoeken. Volgens Spencer was de ontwikkeling van de menselijke voet, inclusief het geleidelijk krimpen van de kleine teen, geheel te verklaren uit het andere gebruik van de voet doordat de mens, in vergelijking tot de aap, zijn voeten niet gebruikte om in bomen te klimmen, maar om rechtop te lopen, zoveel mogelijk in een rechte lijn, waardoor de binnenzijde van de voet, met inbegrip van de grote teen, geprononceerder werd ten koste van de buitenzijde. Weismann daarentegen stelde dat de kleine teen, in zijn ondermaatse en gebogen vorm, het resultaat was van een proces van erfelijke degeneratie. Omdat deze teen geen wezenlijke functie meer vervulde bij het lopen, was hij buiten de disciplinerende werking van de natuurlijke selectie komen te vallen: personen bij wie deze teen, als toevallige variatie, nog kleiner was dan gewoonlijk, werden niet door natuurlijke selectie uitgeschakeld en konden deze – niet verworven maar aangeboren – eigenschap doorgeven aan hun nageslacht, zodat er een non-selectieve vermenging van eigenschappen (*panmixia*) optrad. Dit stond volgens Weismann gelijk aan degeneratie, want alleen door niet-aflatende selectie kon de hoogste ontwikkelingsgraad van een orgaan worden behouden. Dat de amazonemieren volledig nalieten om zelf voedsel te zoeken was volgens Spencer verklaarbaar uit hun *gebruik* om andere mieren tot hun slaaf te maken, waarna dezen tot taak kregen hun meesters voedsel aan te reiken, waardoor op termijn het eigen instinct tot zelfstandig voedsel zoeken verloren ging aangezien de verworven eigenschap (het houden van slaven en het niet zelf zoeken van voedsel) erfelijk werd doorgegeven aan het nageslacht. Weismann daarentegen redeneerde: door de aanwezigheid van de slaven is het vermogen van de amazonemier om voedsel te zoeken buiten de werking van de natuurlijke selectie geplaatst, waardoor dit vermogen geleidelijk is gedegeneerd en uiteindelijk zelfs helemaal is verdwenen.⁸⁵

Hoewel Spencer – en daarin stond hij zeker niet alleen – Weismanns ideeën beschouwde als pure speculatie, zag hij er tegelijk een gevaar-

lijke bedreiging in voor het optimisme van zijn eigen evolutieleer. Weismanns visie bevorderde het sociaal pessimisme: indien het kiem-plasma, als erfelijkheid bepalende factor, niet kon worden veranderd door verbetering van de leefomstandigheden, dan waren sociale hervormingen zinloos. Geen moeite leek Weismann te veel om het lamarckisme te torpederen: hij sneed de staarten af van zo'n 1.600 muizen teneinde aan te tonen dat, ook na 22 generaties, staartloosheid als verworven eigenschap niet erfelijk was geworden. Van muizenstaarten naar interracial verhoudingen was voor sommigen maar een kleine stap. Indien verworven eigenschappen niet erfelijk waren, redeneerden zij, dan had het geen zin om, door onderwijs of anderszins, te proberen de positie van de Amerikaanse negers te verbeteren. Na Weismann leek het alsof er maar één manier was om door sociale maatregelen effect te bereiken, namelijk door zelf rechtstreeks invloed uit te oefenen op het selectieproces teneinde dit optimaal te houden. Deze gedachtengang speelde de eugenetische beweging in de kaart bij het zetten van de noodlottige stap van selectie naar eliminatie: uitschakeling van de ongeschikt geachten door hun voortplanting onmogelijk te maken.⁸⁶ Weismanns verabsolutering en 'genetisering' van de natuurlijke selectie betekende, althans in theorie, een veel sterkere stimulans tot sociaal-biologisch selectionisme dan Spencers optimistisch getoonzette mengvorm van Darwin en Lamarck. Hoewel het neo-darwinisme een neo-lamarckistische reactie opriep, betekende het het definitieve afscheid van een hele generatie van min of meer radicale en in sociale verbetering gelovende Victorianen, de generatie waartoe behalve Robert Owen, Samuel Smiles en George Eliot ook Herbert Spencer behoorde. De fundamentele eenheid van sociaal-culturele vooruitgang en biologische evolutie, die Spencer in zijn geschriften steeds had gepostuleerd, werd door Weismann verbroken. Sociaal-culturele verbeteringen waren niet langer identiek aan evolutionaire vooruitgang; in tegendeel, ze leidden overeenkomstig Weismanns filosofie vaak tot biologische degeneratie, telkens wanneer ze de disciplinerende werking van de natuurlijke selectie verzachtten of tegenwerkten. Degeneratie was het sleutelwoord bij Weismann. Een sleutelwoord dat paste bij de pessimistische ondertoon van het laatste decennium van de negentiende eeuw en dat in het Duitse taalgebied welhaast naadloos overging in het verwante begrip *Entartung*, dat nog een hele geschiedenis voor zich had.⁸⁷

Voor Spencer had het lamarckisme een bijzondere betekenis: het was de schraag onder zijn individualisme. Alleen binnen een lamarckistisch

evolutiemodel konden individuele verworvenheden worden doorgegeven aan de volgende generatie en kon zodoende de inspanning van het individu een positieve bijdrage leveren aan de evolutionaire vooruitgang. Maar hij bleef altijd bestrijden dat de mensheid *als collectief* in staat was de evolutie onder controle te krijgen. Hij geloofde niet in het vermogen van staten om de sociale evolutie goed te begrijpen, laat staan om haar te sturen. Hierin week hij af van de onder veel lamarckisten gangbare opvattingen, waaruit vaak een groot geloof in de maakbaarheid van de sociale evolutie sprak.⁸⁸ In sociaal opzicht kon hij in de lamarckisten dan ook geen bondgenoten vinden. Zijn radicale individualisme en zijn anti-etatisme plaatsten hem, naarmate de eeuw op zijn einde liep, steeds meer in een isolement. Hij kreeg het gevoel dat de geest van de tijd zich tegen hem keerde en desperaat bestempelde hij de tweede helft van de negentiende eeuw als een periode van ‘herbarbarisatie’, dat wil zeggen een tijdperk van sociale regressie, een tijdelijke terugval in de sociale evolutie van een individualistische naar een collectivistische tendens. Hierbij moet in herinnering worden geroepen dat Spencer collectivisme niet alleen associeerde met staatsinterventie, maar vooral ook met militarisme. De agressieve Britse imperialistische politiek na 1880, door Spencer op één lijn geplaatst met ‘toryisme’, gold voor hem als bewijs van een tijdelijke terugval van een liberaal-industriële naar een collectivistisch-militaire samenleving. Ook de staatsrechtgeleerde Albert Dicey zag het laatste deel van de negentiende eeuw als een “tijdperk van Collectivisme”, volgend op de periode van het individualisme die Dicey dateerde van 1825 tot 1870.⁸⁹ Het collectivistische tijdperk werd gekenmerkt door het in diskrediet raken van het oude vooruitgangsoptimisme en het politieke liberalisme en viel goeddeels samen met de economische neergang van de Grote Depressie (1873-1896), een crisis van internationale dimensies, die zeker in Engeland en Duitsland duidelijk werd gevoeld en die met protectionistische maatregelen gepaard ging.⁹⁰

Onder invloed van deze ontwikkelingen (een economisch en biologisch pessimisme, nationalistische hybris én paranoia, economische en militaire herbewapening, en de internationale spanningen die eruit voortkwamen) kreeg het evolutiedebat een andere wending. Verlaten werd het individualisme dat Spencer en Darwin hadden gedeeld en dat ze in hun evolutietheorieën hadden vereeuwigd. Niet alleen Spencer, ook Darwin was een evolutionaire individualist: “...Darwin zag selectie altijd als iets dat eerder in het voordeel werkte van het individu dan van de groep”, merkte Michael Ruse op.⁹¹ Ik zie geen aanleiding deze zienswijze te bestrijden, maar zou eraan willen toevoegen dat er in hun

beider denkbeelden evenzeer aangrijpingspunten waren voor de latere collectivistische herinterpretatie van hun evolutionisme. Het zou niet juist zijn de suggestie te wekken dat het collectivisme als een *deus ex machina*, bij een volledig heldere hemel, op hun intellectuele erfgoed neerdaalde. Hun evolutie was onvermijdelijk óók een evolutie van collectiviteiten. Natuurlijk zou Darwin vreemd hebben opgekeken als hij had geweten dat hij, postuum, de socialist Keir Hardie van argumenten had voorzien door in zijn *Descent* te spreken over natuurlijke-selectie-tien-dienste-van-de-gemeenschap. Onder strikt sociaal levende dieren, merkte Darwin daar op, behoudt natuurlijke selectie soms variaties die alleen nuttig zijn voor de gemeenschap en niet voor het individu, en mentale eigenschappen zijn zelfs hoofdzakelijk, of uitsluitend, verworven omdat ze nuttig voor de gemeenschap zijn. Een gemeenschap met sterke collectivistische sentimenten achtte hij zelfs superieur in de strijd om het bestaan:

Er kan geen twijfel over bestaan dat een mensenstam die veel leden omvat die, doordat ze in hoge mate een geest van patriottisme, trouw, gehoorzaamheid, moed, en sympathie bezitten, altijd klaarstonden om elkaar hulp te bieden en zich op te offeren voor het algemeen belang, zou zegevieren over de meeste andere stammen – en dit zou neerkomen op natuurlijke selectie.⁹²

Dit is slechts één aspect van de verbinding tussen darwinisme en collectivisme. Een ander aspect, besloten in Darwins theorie, kwam sterk naar voren met de opkomst van de biometrie. De biometristen (Galton, Pearson, Weldon) maakten evolutie tot iets dat slechts in grote populaties waarneembaar, meetbaar, was. Evolutie werd zo een verschijnsel van het grote getal, van gemiddelden, en raakte verder verwijderd van het individu dan ooit. Al met al leek het darwinisme in zijn ontwikkeling in drie opzichten steeds meer afstand te nemen van het individu: de evolutie bevorderde kennelijk de coöperatie tussen individuen en daarmee de vorming van sterke collectiviteiten, de effecten van de evolutie manifesteerden zich slechts op waarneembare wijze in populaties en de inspanningen van het individu hadden, overeenkomstig de leer van de natuurlijke selectie (zeker na de synthese met de erfelijkheidsidee), geen effect meer op de loop van de evolutie.

Spencer op zijn beurt moet vooral in het jaar 1895 het gevoel hebben gekregen dat hij door het collectivistische kamp werd ingekapseld. De Duitse Keizer, aan het hoofd van de nog jonge maar al sterke Duitse eenheidsstaat die volop doende was zich militair te ontplooiën, bood hem toen de orde *Pour le Mérite* aan. Spencer weigerde. Datzelfde jaar

stroomden uit een geheel andere, al even onverwachte, hoek bewonderende woorden naar hem toe. De Italiaanse socialist Enrico Ferri, lid van de Tweede Internationale, stak niet onder stoelen of banken dat hij Spencer de grootste levende filosoof vond. Tot zijn eigen verbazing kwam Ferri tot de conclusie dat Spencer (de man die in 1883 gekreund had dat de wereld snelstens op weg was naar het communisme) een steunpilaar voor het socialisme was, omdat Spencer, beter dan wie ook, “de positieve theorie van de universele evolutie” had ontwikkeld. Het marxisme was volgens Ferri de natuurlijke uitkomst van de werking van die theorie. Hij plaatste de strijd tussen de *klassen* en de strijd tussen de biologische *soorten* op één lijn en kon het dan ook niet eens zijn met de aan Huxley toegeschreven opvatting dat de strijd om te overleven niet van toepassing was op de maatschappij. Men moest, aldus Ferri, zich niet laten leiden door Spencers persoonlijke opvattingen (zijn individualisme en zijn liberaal-kapitalisme, die Ferri beide verwerpelijk vond), maar door de bredere betekenis van zijn theorie. Hij gebruikte, *nota bene*, Darwin om de onjuistheid van Spencers individualistische interpretatie van de evolutie aan te tonen en stelde: “de soort – dat wil zeggen het sociale geheel – is de grote, de levende en eeuwige werkelijkheid van het leven.” Zo werd de soort tegenover en boven het individu geplaatst en werd Darwins evolutie voorgesteld als een evolutie van collectiviteiten. Spencer deed nog een poging om protest aan te tekenen tegen zijn inlijving in het socialistische kamp door een ingezonden brief te sturen naar een Italiaans blad, maar dit kon Ferri niet afremmen.⁹³ Duitsland, waar de socialistenleider Bebel al in 1876 in de Rijksdag het darwinisme als biologische steun in de rug had aangeroepen, had natuurlijk zijn eigen debat over de verhouding tussen darwinisme en socialisme. Maar ook buiten de kring der socialisten nam de sociaal-collectivistische interpretatie van het darwinisme een prominente plaats in, zoals bij Kidd en Kropotkin. Kidds *Social evolution* (verschenen in 1894, het jaar na de Spencer-Weismann controverse) was duidelijk door Weismann beïnvloed en behandelde de evolutie van maatschappijssystemen. Het werd een ‘bestseller’, die in vier jaar negentien drukken beleefde en een grotere publieke weerklank had dan enige publicatie van Spencer ooit had bereikt. Kropotkin betoogde in essentie (in zijn *Mutual aid* uit 1902) dat wederzijds hulpbetoon, dus het onderdrukken van de individuele competitie, een groep sterker maakte in de competitie met andere groepen. Groepssolidariteit kwam hier naar voren als de sleutel tot evolutionair succes.⁹⁴

Voor wie het wilde, bleek het niet moeilijk Spencers werk te herinterpreteren als een wetenschappelijk bewijs voor de juistheid van een

collectivistische visie, of het nu om de collectiviteit ‘klasse’ ging (zoals bij Ferri), of om ‘natie’ of ‘ras’. Hoezeer Spencer belang en betekenis van het vrije individu ook voorop had geplaatst, zijn conceptie van de sociale evolutie maakte de maatschappij tot een organisme. En in deze organische visie op de menselijke samenleving was het individu onvermijdelijk een onderdeel van het grotere, organische geheel. De onderwerping van het individu aan de natuurwetten die de (sociale en natuurlijke) evolutie regeren, leek ook al niet bij te dragen aan echte individuele handelingsvrijheid. Deze sociaal-organische visie bezorgde Spencer uiteindelijk meer applaus van sociale theoretici (vooral ook uit hoeken waaruit hij liever niet toegeklapt wilde worden) dan zijn anti-etatisme en individualisme.⁹⁵

Maar hoe men Spencer ook interpreteerde en herinterpreteerde, niet betwijfeld kon worden dat de imperialistische idee die, naarmate de eeuw zijn einde naderde, het *laissez-faire* liberalisme naar de achtergrond verdrong, haaks stond op alles waarin hij geloofde. De imperialisten wensten een sterke staat, die de strijd met concurrerende imperiale mogendheden overal op aarde aankon. Een sterke staat met een sterk en universeel inzetbaar leger. Voor Spencer stond het imperialisme gelijk aan een terugkeer naar een primitiever, militant, maatschappijtype. Doch juist in de ideologische ondersteuning van dit imperialisme heeft het sociaal-darwinisme een belangrijke – en misschien wel zijn allerbelangrijkste – functie vervuld, zoals aan het begin van de eeuw al werd onderkend door J.A. Hobson.⁹⁶ Het imperialisme maakte de strijd om het bestaan tot een strijd tussen collectiviteiten, een strijd tussen naties of imperia; maar tegelijk fungeerde het als instrument om een nieuwe solidariteit tussen de verschillende sociale groepen binnen de natie te bewerkstelligen. De idee van de belaagde natie, omgeven door externe vijanden, was vaak een effectief middel om interne sociale spanningen te neutraliseren. Dit was niet de vreedzame coëxistentie van handeldrijvende landen die Spencer als voorwaarde had gezien voor het *laissez faire*-industrialisme waarin hij zo geloofde. Het nationale debat in Engeland, Amerika, Frankrijk en Duitsland werd steeds minder beheerst door de klassieke thema's van het liberalisme naarmate de *globale schaal* de economische, de politiek-militaire en zelfs de culturele ambities ging beheersen. De hoop op ‘nationale efficiëntie’ en de vrees voor nationale degeneratie werden de nieuwe dominante thema's.⁹⁷ Het geloof in de natuurwetten van de biologie en de economie was niet minder geworden, maar was van optimisme omgeslagen in pessimisme: na de Grote Depressie deelden nog weinigen Spencers overtuiging dat deze natuurwetten de mens zo goedgezind

waren dat ze hem als vanzelf voorspoed zouden brengen. Sinds de harde lessen van de Amerikaanse Burgeroorlog en haar nasleep, van de Frans-Duitse oorlog, de depressie, de Boerenoorlog, de Spaans-Amerikaanse oorlog en andere imperialistische conflicten, hield het nieuwe geloof in dat het in deze vijandige wereld alleen goed ging met degene die de moed had om zich het goede – waar ook ter wereld – zélf te gaan halen en dat een volk biologisch slechts sterk kon blijven wanneer het de wil had om zwakke en ziekelijke elementen uit te schakelen, daarmee het eigen biologische lot zelf in de hand nemend.⁹⁸ In plaats van *laissez faire*, van sturen door de teugels maximaal te laten vieren, geloofden velen nu alleen nog in ‘het heft stevig in handen houden’, in *social engineering*.

Naast ‘klasse’ en ‘natie’ was ‘ras’ de belangrijkste collectiviteit waarmee het darwinisme verbonden werd. Vooral Karl Pearson (1857-1936), Galtons leerling die zichzelf als een socialist beschouwde, heeft het darwinisme verbonden met de idee van een internationale rassenstrijd. Pearson was een academisch-gevestigde wetenschappelijk onderzoeker, hetgeen zijn uitlatingen een gezag meegaf waarop minder gekwalificeerde auteurs zich konden beroepen wanneer ze probeerden aan te tonen dat de verbinding met de rassenstrijd een legitieme toepassing van het darwinisme was. Als hoogleraar toegepaste wiskunde en mechanica was Pearson een vertegenwoordiger van de ‘harde’ wetenschap. Zijn specialisme was de statistische en mathematische onderbouwing van Darwins evolutietheorie en de erfelijkheidsleer. Hij benadrukte het belang van groepsselectie, vertrekkend vanuit de stelling dat “de kudde, de stam, of de natie” in de evolutie van de mens de fundamentele eenheden waren geweest. Het is daarbij kenmerkend voor Pearson dat hij niet de sociale coöperatie binnen deze collectiviteiten – als evolutionair voordeel – voorop plaatste, maar dat hij interne samenwerking in een groep primair zag als bron van *externe kracht*, als voorwaarde voor succesvol agressief optreden tegen andere groepen.⁹⁹ De centrale vraag of natuurlijke selectie nog werkzaam is in de menselijke samenleving werd door Pearson bevestigend beantwoord. Zijn werk laat zien dat groepsselectie als concept bedoeld was als antwoord op juist dié vraag. Groepsselectie kan dan ook worden opgevat als: natuurlijke selectie in een sociale omgeving (kudde, stam, natie).

Geprikkeld door de Britse afgang in de Boerenoorlog, riep Pearson op om de verworven wetenschappelijke inzichten te gebruiken om de nationale kracht weer op te vijzelen. Er was volgens hem een internationale strijd om het bestaan gaande tussen beschaafde en onbeschaafde volken; de beschaving zoals de Britten die kenden stond dus

op het spel. Engeland moest zorgen dat het krachtig genoeg was om dit proces van groepsselectie als overlevende af te sluiten en Pearson, de eerste hoogleraar in de eugenetica, was ervan overtuigd dat de benodigde kracht alleen in voldoende snel tempo kon worden opgebouwd door kunstmatige (eugenetische) selectie toe te passen. De *natuurlijke* selectie was zodoende bij Pearson een proces geworden dat zich tussen groepen (met name rassen en naties) afspeelde, terwijl het menselijk individu voorwerp was geworden van *kunstmatige* selectie. Eén van de gedachten hierachter, namelijk dat in de loop van de evolutie – bij sociale wezens – de selecterende bestaansstrijd *binnen* de groep geleidelijk minder belangrijk was geworden, lijkt op het eerste gezicht enige verwantschap met Spencers gedachtengoed te bezitten. Maar deze schijn bedriegt. Pearson dacht slechts in termen van sociale pacificatie als een voorwaarde voor een succesvolle strijd tegen de externe vijand. Beperking van de competitie binnen de groep was nodig om vanuit één front, nationaal-efficiënt, te kunnen opereren. Deze benadering kon een schoolvoorbeeld heten van wat Spencer bedoelde met zijn klacht over de (tijdelijke) terugval naar een militante samenleving. Oorlog was voor Pearson een biologische noodzaak: het slagveld was nodig om de overproductie aan nageslacht van de inferieuren te corrigeren. De niet-aflatende werking van de erfelijkheidswetten betekende immers dat ook ongunstige eigenschappen genetisch bepaald waren en door overbevolking steeds meer werden voortgeplant, tenzij men de natuurlijke selectie ten volle haar werk liet doen. In dit en in andere opzichten was Pearson de welhaast volmaakte anti-spenceriaan. Zijn pleidooi voor beperking van de competitie binnen de groep bracht hem vanzelf in conflict met het principe van de vrije markt. Hij zag vrijhandel als bron van individuele verrijking ten koste van de lagere klassen, terwijl hij uit een oogpunt van nationale efficiëntie juist een verkleining van de klassenverschillen noodzakelijk achtte. Hij plaatste *nature* uitdrukkelijk boven *nurture* en vormde *survival of the fittest* om tot *survival of the fittest race*. Alleen door staatsplanning konden de hoognodige opleving en bundeling van nationale krachten worden bereikt. Reeds als student in Duitsland was Pearson onder de indruk gekomen van de Duitse staatsfilosofie en daar lag dan ook voor een deel de bron van zijn latere staatssocialisme.¹⁰⁰ Dit was het door Spencer gevreesde collectivisme in optima forma, verpersoonlijkt door een man die door velen werd gezien als de vertegenwoordiger van een zuiver-wetenschappelijk darwinisme.

In zijn radicale individualisme en anti-staat-denken was Spencer verder gegaan dan zijn tijdgenoten rond het einde van de eeuw, de tekenen van die tijd interpreterend, konden accepteren. Zelfs zijn oude vriend Huxley zag zich al in 1871 genoodzaakt publiekelijk afstand te nemen van Spencers “fanatieke individualisme”. In plaats van diens “bestuurlijk nihilisme” pleitte Huxley voor een overheid die optrad als een hovenier, zorgvuldig cultiverend en zo de natuurlijke groei geleidend. Hij zocht met deze formule naar een middenweg tussen individualisme en collectivisme, erop wijzend dat enerzijds het individu de ruimte diende te krijgen om zich te ontplooien, terwijl anderzijds aan de individuele vrijheid beperkingen moesten worden opgelegd om te voorkomen dat de sociale samenhang, evenzeer van belang in de evolutie, verloren ging. De natuur verlustigde zich niet in *laissez-faire*; de samenlevingen van bijen en mieren kwamen volgens hem zelfs neer op een vorm van “socialisme *in excelsis*”. Maar hij was niet bereid hieruit de conclusie te trekken dat het socialisme volgens evolutionaire normen dus de geschiktste maatschappijvorm was. Uiteindelijk concludeerde Huxley dat het niet mogelijk was geldige ethische en politieke normen aan de natuurwetten te ontleen, aangezien deze wetten ethisch en politiek ambivalent waren.¹⁰¹

Spencers vergelijking van de maatschappij met een organisme werd door velen niet begrepen zoals zij bedoeld was. Hij wilde ermee uitdrukken dat men het sociale organisme in vrijheid moest laten groeien en het niet in zijn ontwikkeling moest storen door het soort kunstmatige ingrepen dat regeringen doorgaans in de zin hadden. Doch hij realiseerde zich onvoldoende dat de organische maatschappijvisie een eigen geschiedenis had die liet zien hoe ambigu de ‘organische analogie’ was. Burke had haar gebruikt als argument tegen de verstorende werking van de Franse Revolutie. Saint Simon en Comte daarentegen gebruikten haar om de noodzaak van actieve centrale sturing van de maatschappij aan te tonen (ongeveer zoals de hersenen het hele lichaam in al zijn onderdelen besturen). Nationalisme en imperialisme op hun beurt gaven weer hun eigen interpretaties aan de organische analogie. Zelfs voor totalitaire regimes was zij uiterst bruikbaar. Wat Spencer echter bovenal over het hoofd zag was dat de organische analogie een krachtig argument tégen de *laissez-faire* filosofie opleverde. Critici van die filosofie wezen erop dat de praktijk van het *laissez-faire* liberalisme en kapitalisme had geleid tot een intens verdeelde samenleving, waarin het egoïsme van de individuele macht en rijkdom de sociale verbanden verbrokkelde. Daar tegenover stelden zij het ideaalbeeld van de maatschappij als eenheid, als een organisme waarvan de

verschillende onderdelen hecht met elkaar verbonden waren en nauw samenwerkten, zonder uitbuiting en zonder verlamdende klassentegenstellingen.¹⁰²

Het is Spencers tragedie dat hij aan de ene kant (en zeker niet alleen door Huxley) werd beschuldigd van een “fanatiek individualisme”, terwijl aan de andere kant het deel van zijn filosofie waarin hij zich méér toonde dan een individualist (zijn organische interpretatie van de maatschappij die zich, mits vrede en vrijheid werden gegarandeerd, geleidelijk *vanuit haar eigen dynamiek* zou ontwikkelen tot een steeds sterker wordend netwerk van wederzijdse afhankelijkheden totdat een volmaakte “sociale toestand” zou zijn bereikt) werd aangegrepen om het soort collectivistische maatregelen te bepleiten dat om een sterke staat vroeg. Wat Spencer werkelijk voor ogen stond was geen verabsoluteerd individualisme, maar een vrijwillige coöperatie tussen vrije individuen die de autoriteit van de staat grotendeels overbodig zou maken. Daarmee bleef hij, als een van de weinigen, het oorspronkelijke gedachtengoed van de *Anti Corn Law League* en *The Economist* (waarmee ook Bagehot en Greg verbonden waren) trouw. Maar naarmate de negentiende eeuw vorderde en het Victoriaanse optimisme overging in het pessimisme van depressie- en degeneratiedenken en in de militante *Realpolitik* van imperialisme en nationalisme, werd dit gedachtengoed een anachronisme in de meest letterlijke zin van het woord. Een sterke staat werd, gegeven de gegroeide sociale en internationale spanningen, steeds meer als een nationale overlevingsnoodzaak gezien, ook bij Spencers natuurlijke bondgenoten, de liberalen.

ISOLEMENT

“Een nieuw type *Tories*”, zo kon men “de meesten van hen die nu doorgaan voor Liberalen” maar het beste bestempelen, schimpte Spencer in 1884. Het beleid van het tweede – liberale – kabinet Gladstone, dat in april 1880 het roer had overgenomen van Disraeli, kon Spencer klaarblijkelijk allerminst bekoren. Het gevoel had hem bekropen dat de Liberale Partij en de liberaal-gezinden onder de intellectuelen, door geen afstand te nemen van het imperialisme uit Disraeli’s periode en door in toenemende mate te kiezen voor overheidsregulering van de sociale verhoudingen, zoals ten aanzien van het grondbezit en het onderwijs, het principiële liberalisme waarvan hij de vertegenwoordiger bij uitstek was, hadden verraden.¹⁰³ De liberalen, zo meende hij, maakten een knieval voor de collectivistische waan van de dag, daarmee de meest waardevolle onderdelen van het liberale erfgoed verkwanselend.

In zekere zin was deze kritiek van Spencer op de Liberale Partij een voorbeeld van zijn megalomanie. Hij meende dat zijn opvattingen de toetssteen voor zuiver liberalisme waren, maar er waren nauwelijks nog liberalen te vinden die dat ook vonden. “Waarheen Spencer zich begaf... kon vrijwel géén Liberaal hem volgen”¹⁰⁴ Zijn *Man versus the State* werd veelal te radicaal gevonden in zijn principiële afkeer van bijna iedere vorm van staatsoptreden. Wat Spencer had bedoeld als vrijheidszin en evolutionair realisme, werd steeds meer ervaren als “nihilisme” en “fanatiek individualisme”. Vaker dan ooit werden deze twee kwalificaties nu tegen hem in stelling gebracht. Het was, nota bene, zijn vriend Huxley die ze hem het eerst, in het artikel *Administrative nihilism* (1871), had toegevoegd. Tientallen jaren daarna werden die termen nog steeds gebruikt om de filosofie van Spencer en zijn krimpend aantal medestanders aan de kaak te stellen. Zelfs het boegbeeld van de klassiek-liberale ‘Politieke Economen’, John Stuart Mill, die Spencer in 1866 nog had bestempeld als “de opkomende filosofische naam van deze tijd”¹⁰⁵, koos nu openlijk voor een “positief liberalisme”, een liberalisme dat positief-handelend staatsoptreden aanvaardde. Vooral Spencers tirade tegen de werklozen werd hem kwalijk genomen. Hij noemde hen “nietsnutten”, “zwerwers en dronkelappen”, “criminelen”, en dat allemaal in één adem. Om vervolgens verstrikt te raken in de verschillende draden van zijn eigen argumentatie:

Het verbreken van de band tussen pijn lijden en wangedrag komt neer op verzet tegen de fundamentele wetten der dingen en zal worden gevolgd door méér pijn. Het beschermen van mensen tegen de *natuurlijke straffen* voor een losbandig leven zal uiteindelijk het toedienen van *kunstmatige straffen* in isoleercellen, in tredmolens en met de zweep noodzakelijk maken.¹⁰⁶

Als de sociale misère een ‘natuurlijke’ straf was voor verkeerd gedrag, dan was ze kennelijk noodzakelijk om de vooruitgang te bevorderen. Maar tegelijk betoogde Spencer dat de samenleving die sociale misère zélf, door onterechte bescherming van de zwakken, veroorzaakt had. Zo leek de ‘sociale kwestie’ gelijktijdig een natuurlijk én een kunstmatig verschijnsel te zijn. Dit laat zien dat Spencer er niet in slaagde de samenleving consequent als een natuurlijk organisme te beschouwen; de delen die hem niet aanstonden omschreef hij als kunstmatig.

Zijn harde woorden aan het adres van de werklozen zouden hem, een of meer decennia eerder, niet zijn kwalijk genomen of zelfs met applaus zijn begroet. Maar de tijden waren veranderd. Disraeli’s Tories hadden, met duidelijk electoraal succes, voor maatregelen van sociale

bescherming gekozen en daardoor hun politieke aantrekkingskracht uitgebreid tot buiten de traditionele conservatieve gebieden, het liberale electoraat penetrerend. Aldus koos Disraeli voor eenzelfde strategie als Bismarck, namelijk de stemgerechtigde volksmassa's een reden geven om zich met de nationale staat verbonden te voelen. Het voortzetten van een principiële *laissez faire*-politiek, zoals Spencer wilde, zou onder deze omstandigheden voor de liberalen zijn neergekomen op politieke zelfmoord.

Een nieuwe generatie liberalen had de tekenen des tijds verstaan. Thomas Hill Green (1836-1882), vanwege een zwak hart te jong gestorven, was hun intellectuele baken. Als hoogleraar moraalfilosofie in Oxford was hij invloedrijk, onder meer door Hegels idealisme aan een zekere populariteit onder jonge liberale academici te helpen. De Pruisische staatsfilosofie van Hegel zorgde, begrijpelijkerwijs, in deze kring voor een cultuurschok. Geïnspireerd door het Duitse idealisme formuleerden de 'nieuwe liberalen' hun herwaardering van de staat, behoedzaam, maar met een onmiskenbaar positieve benadering van overheidsoptreden, ingebed in een organische staatstheorie. Hoewel Spencer deze generatie had geleerd dat de maatschappij als een sociaal organisme moest worden gezien, was hun organische staatsopvatting het tegendeel van wat hij had bedoeld. Nog na de eeuwwisseling klaagde hij over de grote invloed van het Duitse idealisme: "Oxford en Cambridge zijn in de ban geraakt van deze onzin uit de oude wereld."¹⁰⁷ En inderdaad: Greens 'vertaling' van het idealisme was de inspiratiebron geworden van diverse vooraanstaande liberale intellectuelen: David Ritchie, Bernard Bosanquet, John Hobson, Leonard Hobhouse, om de belangrijkste te noemen. Opmerkelijk is bovendien dat zij allen, evenals Green zelf, darwinisten en sociaal-evolutionisten waren. Bosanquet bijvoorbeeld publiceerde over de verhouding tussen natuurlijke selectie en socialisme, Hobhouse strooide het begrip evolutie regelmatig door de titels van zijn geschriften en een van Ritchie's belangrijkste boeken droeg de kenmerkende titel *Hegel and Darwin*. De tegenstelling tot Spencers prioriteiten kan eenvoudig worden geïllustreerd door het noemen van de titels van hun publicaties: *Liberal legislation* (Green), *The philosophical theory of the state* (Bosanquet), *Lectures on the principle of political obligation* (Bosanquet en Green), *The Labour Movement*, *The metaphysical theory of the state* (Hobhouse), *Problems of poverty*, *The social problem*, *John Ruskin – social reformer* (Hobson), *The principles of state interference* (Ritchie), *Life and finite individuality* (Bosanquet, Hobhouse e.a.). De positieve staatsopvatting die in deze kring duidelijk leefde, leidde onvermijdelijk tot

openlijke kritiek op Spencer, zoals bij Green zelf en bij Ritchie en Bosanquet. Vooral het individualisme lokte hun tegenspraak uit, onvereenigbaar als het was met een organische staatsidee (in Engeland onder de aandacht gebracht door het sociaal-darwinisme van Walter Bagehot), waarin het individu zich hecht verbonden hoorde te weten met het grotere geheel, in plaats van een autonome eenling te zijn die de staat niet als garant, maar als bedreiger van zijn vrijheid zag. Mill schreef over de noodzaak om de grootst mogelijke individuele vrijheid van handelen te verenigen met “gemeenschappelijke eigendom van de grondstoffen van de globe en het gelijkelijk delen van allen in de reuenen van de arbeid.”¹⁰⁸ Mills leerling Joseph Chamberlain, een veel aardser liberaal dan de idealisten die het van schroevenfabrikant uit Birmingham bracht tot minister van Koloniën, zondigde tegen bijna alles wat Spencer lief was: zijn variant van het ‘nieuwe liberalisme’ was in z’n sociale hervormingsdrang bijna socialistisch; niet veel later ontpopte hij zich tot een vooraanstaand imperialist en protectionist. Het *Radical Programme*, dat de met Chamberlain verwante radicale liberalen in 1885 publiceerden, vermeldde:

De Staat heeft zichzelf te lang de kampioen gemaakt van de rechten van het individu: hij moet nu opkomen voor de rechten van de velen – van állen. Het is duidelijk dat in een open competitie de *fittest* méér krijgen dan ze verdienen, en de minder *fit* dichtbij de hongerdood komen. Indien het niet gelukt om competitie te vervangen door coöperatie, moeten de ergste gevolgen van deze strijd om het bestaan onmiddellijk worden verzacht.¹⁰⁹

Het bewustzijn was gegroeid dat bezit en kansen ongelijk verdeeld waren en dat de voortgaande accumulatie van de rijkdom en macht van de weinigen niets van doen had met een biologisch-gezond makende strijd waarin de sterksten, de besten, naar boven konden komen. Vergde een eerlijke ‘strijd om het bestaan’ niet juist gelijke kansen? En toonde de sterke opkomst van het verenigde Duitsland niet aan dat een strak door de staat geleide economie op zijn minst net zo vitaal en competitief was als de Britse? Het Duitse succes was ook de overwinning van het georganiseerde industrialisme op het ongebreidelde industrialisme uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Spencer, gevormd in die eeuwheft, onderschatte, net als Marx, het vermogen van het industrialisme om de organisatie van de maatschappij naar zijn hand te zetten. Hij was, in de hoogtijdagen van de *Anti-Corn Law League*, intellectueel opgegroeid met de idee dat de ondernemer zijn eigen handlingsruimte moest bevechten op een staat die het machtsmiddel van de

aristocratie was. Zijn anti-staat-filosofie was in haar diepste wezen een vorm van anti-aristocratie. De aristocratische staat, met zijn statische selectiemechanisme – het geboorterecht – had hem niets te bieden, behalve sociale barrières. Alleen een open samenleving kon evolueren, kende dynamische selectiemechanismen en bood daardoor stijgingskansen. Spencer is er nooit in geslaagd zijn eigen beeld van de staat als het gesloten en in wezen onderdrukkende machtssysteem van de aristocratie te transcenderen. Ook de positief-liberale staatsvisie van de Britse comtisten kon hem niet bekoren. Systematisch ontkende hij het vermogen van de mens om, zelfs met behulp van de wetenschap, de maatschappij-ontwikkeling via de staat te sturen.

Spencers reputatie als “de aarts-sociaal-darwinist” is algemeen bekend.¹¹⁰ Maar verdient hij die nogal negatief geladen reputatie? De kwalificatie ‘aarts’ kan, om te beginnen, maar beter worden weggelaten. Er is geen reden te bedenken waarom Spencer meer sociaal-darwinist zou zijn geweest dan anderen die met enige reden als zodanig zijn aangeduid. Het antwoord op de gestelde vraag hangt natuurlijk af van de definitie van sociaal-darwinisme die men hanteert. Het formuleren van dit antwoord blijft naar mijn mening relevant, niet in de laatste plaats omdat, naar ik heb proberen aan te tonen, twee populair geworden redeneringen om de vraag te omzeilen moeten worden verworpen. Het betreft enerzijds de redenering dat sociaal-darwinisme bekend staat onder de verkeerde naam en beter spencerisme kan worden genoemd; en anderzijds de redenering dat Spencer, omdat hij geen darwinist maar een lamarckist was, beter maar een sociaal-lamarckist kan worden genoemd.

Er is ook wel geprobeerd een uitweg te vinden met behulp van de stelling dat Spencers werk van een andere orde is omdat hij, anders dan de doorsnee sociaal-darwinist, zijn sociale theorieën niet opbouwde uit op de biologie gebaseerde analogieën. En inderdaad, Spencer leidde zijn sociale denkbeelden in oorsprong niet af van eigen of andermans biologie. Hij ontwierp, in aanzetten al vóór Darwin, een alomvattende evolutietheorie die naar haar aard *kosmisch* was – en dus onvermijdelijk biologie en sociologie gezamenlijk omvatte. Als onze definitie van een sociaal-darwinist zou luiden: eenieder die in zijn sociale opvattingen aanwijsbaar is beïnvloed door Darwins biologische theorie, is Spencer dan een sociaal-darwinist? Deze benadering leidt niet zonder meer tot een duidelijk antwoord. Spencer veranderde zijn sociale opvattingen niet of nauwelijks onder Darwins invloed, vrijwel al zijn belangrijke sociale denkbeelden had hij vóór en los van Darwin en diens

theorie ontwikkeld. Maar evident is dat hij vanaf 1860 het darwinisme gebruikte om er zijn (reeds bestaande) sociale opvattingen wetenschappelijk verder mee te onderbouwen. Het sociaal evolutionisme van Spencer is vanaf 1860 duidelijk darwinistisch gekleurd. Niettemin bleef hij een twijfelaar aangaande de cruciale vraag of natuurlijke selectie van toepassing was in de moderne maatschappij. Al in *Social statics* had hij de sociale evolutie beschreven als een socialisatieproces, als een proces van sociale vooruitgang, implicerend dat de malthusiaanse selecterende werking, in vergelijking tot het primitieve leven, steeds minder belangrijk werd om uiteindelijk, bij het bereiken van de ultieme ‘sociale toestand’, geheel achter de horizon te verdwijnen. Toch kan Spencer niet los worden gezien van de sociaal-darwinistische stroming. De *richting* van zijn invloed daarbinnen is echter ambivalent. Wie dat zou willen, kan, aan de hand van citaten, een beeld schetsen van Spencer als duif, die vóór coöperatie en altruïsme en tegen imperialisme en militarisme ageerde. Maar wie het tegenovergestelde wil, kan met niet minder gemak talrijke citaten vinden die, naar de waarden van nu, Spencer als een sociale havik laten zien die voor een ongeremd, egoïstisch, individualisme en tegen sociaal-beschermende maatregelen pleitte.

Omdat hij, net als verschillende van zijn tijdgenoten, meedeed in het experiment om de sociale toepassingsmogelijkheden van het darwinisme te verkennen, kan Spencer legitiem worden geplaatst in de sociaal-darwinistische stroming, maar dat wil geenszins zeggen dat zijn invloed de hoofdverklaring kan zijn voor de verspreiding van het sociaal-darwinisme in Europa. Daarvoor was, anders dan in Amerika, in landen als Engeland, Duitsland en Frankrijk zijn invloed te begrensd. In Engeland had hij slechts gedurende een relatief korte periode een goede reputatie, grofweg tussen 1866 (toen Mill hem als een belangrijke filosoof in opkomst bestempelde) en 1871 (toen Huxley zijn zwaarwegende kritiek op Spencer publiceerde in de liberale *Fortnightly Review*). Met die kritiek begon Spencers strikt individualistische variant van het sociaal-darwinisme suspect te worden en vergleed zijn invloed. Het isolement waarin hij in de daarop volgende jaren, vooral ook binnen het liberale kamp (laat staan daarbuiten), terecht kwam – ‘Spencers val’ – betekent dat de bloei van het sociaal-darwinisme, die juist in die periode plaatsvond, niet op Spencer kan worden teruggevoerd. De vertegenwoordigers van de tegengestelde, collectivistische, variant hadden het roer in Engeland overgenomen.

En Amerika? Spencers faam daar staat buiten kijf, al ontstond deze nádat Darwins theorie er was doorgebroken. Ook Huxley en Wallace mochten zich in dezelfde periode in een aanzienlijke bewondering vanuit de Verenigde Staten verheugen, zodat de Amerikaanse Spencerhype minder uniek is dan men op het eerste gezicht zou kunnen denken en samenhang met de algemene sterke interesse voor het darwinisme. Of moet de voorliefde van de Amerikanen voor Spencers versie van de evolutieeler toch worden verklaard uit diens lamarckisme?¹¹¹ Het lamarckisme zoals het zich in de Verenigde Staten ontwikkelde, baseerde zich niet op Spencer. In het natuurwetenschappelijke domein ging het terug op de opvattingen die de oorspronkelijk uit Zwitserland afkomstige zoöloog Louis Agassiz al vóór Darwins *Origin* uitdroeg. En in het domein van de sociale wetenschappen gaf het voedsel aan opvattingen die on-spenceriaans genoemd kunnen worden. Lamarckisten bleken ook in Amerika vaak van mening dat actief staatsoptreden, door het doorvoeren van sociale hervormingen, de evolutie van de mens kon sturen; wanneer dergelijke hervormingen namelijk de geestelijke en lichamelijke gezondheid zouden verbeteren, zou vervolgens die verbeterde gezondheid worden doorgegeven aan de volgende generaties, aangezien verworven eigenschappen voor erfelijk werden gehouden.¹¹² Deze gedachte van een collectief geleide sociale evolutie ging dwars in tegen alles wat Spencer geloofde.

Ten tijde van het hoogtepunt van de Amerikaanse ‘Spencer-vogue’, grofweg tussen 1870 en 1890, was het begrip ‘sociaal-darwinisme’, met zijn negatieve connotatie, in Amerika nog niet of nauwelijks bekend. De ontdekking na 1880 van het sociaal-darwinisme als een samenhangende, gevaarlijk geachte, ideologie viel weliswaar middenin de periode van Spencers roem, maar het waren Franstalige Europeanen die deze ontdekking het eerst deden en hun kritische geluiden drongen nog nauwelijks in Amerika door.¹¹³ Zelfs in 1906 was het begrip sociaal-darwinisme niet algemeen bekend onder Amerikaanse sociologen. Lester Frank Ward vertelde zijn collega’s dat hij in juli dat jaar, in Londen, was gevraagd te reageren op een artikel van de Franse vredesactivist Jacques Novicow dat de titel “Sociaal-darwinisme” droeg. Ward maakte duidelijk – zoals we eerder zagen – dat over dit verschijnsel in Europa, vooral op het continent, veel werd gediscussieerd, ook al was er bepaald geen overeenstemming over wat men er precies onder moest verstaan. Hij stelde dat het in Europa vooral biologen waren die het sociaal-darwinisme verdedigden, terwijl de sociologen er vaak kritiek op hadden. Deze Europese sociaal-darwinisten vielen volgens Ward in

twee groepen uiteen: zij die vooral spraken over de economische strijd om het bestaan, maar dit achtte hij welbeschouwd niets anders dan het klassieke malthusianisme; en zij die schreven en discussieerden over de rassenstrijd en zijn betekenis voor de menselijke vooruitgang (maar zij gebruikten nooit zelf de term ‘sociaal-darwinisten’ om zich mee aan te duiden – dat deden alleen hun tegenstanders, socialistisch en pacifistisch georiënteerde sociologen, aldus Ward.) Deze door Ward gegeven karakteristiek, maar vooral het feit dát hij zijn collega’s moest uitleggen wat het sociaal-darwinisme precies inhield, laat zien dat hij het niet associeerde met Spencer.¹¹⁴ Elke Amerikaanse socioloog was immers vertrouwd met het werk van Spencer en had over diens sociale evolutietheorie geen uitleg nodig.

Ook een andere inleider op diezelfde bijeenkomst van Amerikaanse sociologen in 1906, professor David Collin Wells, koppelde Spencer los van het sociaal-darwinisme. Wells toonde zich een overtuigd aanhanger van de “sociale biologie” (een term die hij, anders dan ‘sociaal-darwinisme’, algemeen bekend veronderstelde bij zijn gehoor), en hij noemde daarbij de Engelsen Galton en Pearson, de Nederlander Steinmetz en de Duitsers Schallmayer en Ploetz als zijn grote voorbeelden. Het studieterrein van deze sociale biologie was de concreet aanwijsbare invloed van sociale instituties en verschijnselen op de biologische gezondheid van de mens. Daarbij moest worden gedacht aan elk menselijk handelen dat de kwaliteit van het nageslacht verminderde, ofwel rechtstreeks door bijvoorbeeld het overmatig gebruik van alcohol en tabak, of indirect door het ondersteunen van zwakken, waardoor werd voorkomen dat de gebruikelijke selectiemechanismen hen elimineerden en hun voortplanting verhinderden. Met Spencers filosofisch getinte sociale evolutietheorie had dit alles volgens Wells weinig te maken. Spencer had zich steeds gericht op het naar analogie van de natuurlijke evolutie verklaren van de sociale ontwikkeling, waarbij hij sociale instituties zelf als evoluerende organismen beschouwde. In Wells’ sociale biologie daarentegen ging het om heel concrete, statistisch meetbare invloeden op het erfelijk materiaal van de mens. Hij noemde *zijn* benadering, niet die van Spencer, “sociaal-darwinisme” en voegde toe dat hij deze term had geleend van Europese schrijvers, daarmee net als Ward de niet-Amerikaanse oorsprong ervan ondersteunend.¹¹⁵

Maar de visie van Ward en Wells werd niet algemeen geaccepteerd en voor velen werd Spencer toch het schoolvoorbeeld van het sociaal-darwinisme. Als “isme” werd het sociaal-darwinisme vooral door zijn cri-

tici gedefinieerd en beschreven. Dat droeg vanaf het begin bij aan zijn negatieve reputatie en de verbinding met eugenetica en racisme deed de rest. Kortom: *Social Darwinism, as almost everyone knows, is a Bad Thing*, zoals Robert Bannister in 1979 treffend constateerde. Spencers radicale individualisme raakte door de slechte reputatie van het *laissez-faire* sociaal-darwinisme in diskrediet. Kort na elkaar, in 1941, verschenen er in Amerika en Engeland diverse studies waarin het sociaal-darwinisme een vaste plaats kreeg in de ideologische voorgeschiedenis van het nazisme. Omdat de naam van Spencer zozeer met het concept sociaal-darwinisme verbonden was geraakt en zijn sociale filosofie tegelijk te boek stond als dé succesfilosofie van de Amerikaanse *Gilded Age*, wierp de ideologische ontleding van het nazisme onbedoeld een lelijke schaduw over de hoogtijdagen van het negentiende eeuwse Amerikaanse kapitalisme. De *struggle*-filosofie van de Amerikaanse *robber barons* leek nu op hetzelfde neer te komen als de eliminatiefilosofie van de alles vertrappende Hitlerscharen. Rohan Butler stelde in zijn *The roots of national-socialism* (1941) dat Darwins *Origin* in de jaren voorafgaand aan de Duitse Eenwording van 1871 het belangrijkste nieuwe element was dat in de Duitse maatschappijvisie werd geïntroduceerd. En, zonder hem met name te noemen, verbond hij in één adem ook Spencer met de intellectuele voorgeschiedenis van het nationaal-socialisme: “De doctrine van *the survival of the fittest* sloot bijzonder goed aan bij de Duitse zienswijze met zijn nadruk op de kracht van het ‘Volk’ in de machtspolitieke strijd ...” In dezelfde lijn betoogde William McGovern (*From Luther to Hitler*, 1941) dat Spencers opvatting over de maatschappij als *organisme* onbedoeld bevorderlijk was geweest voor de irrationalistische en totalitaire visie op staat en samenleving van de nazi’s.¹¹⁶

In hetzelfde jaar 1941 publiceerde Carlton Hayes, van de universiteit van Columbia, *A generation of materialism*. Hayes zag zich daarin genoodzaakt zijn beeld van de periode 1871 tot 1900 aanzienlijk bij te stellen. Had hij deze eerst gezien als een glorieuze periode in de westerse beschaving, een tijd van toenemende vrijheid, democratie en van sociale en wetenschappelijke verworvenheden, nu meende hij dat toen ook het zaad was gestrooid waaruit de destructieve dictaturen waren voortgekomen die tot de Tweede Wereldoorlog hadden geleid. Evenals Butler en McGovern, ging hij op zoek naar de oorzaken van de totalitaire ontsporing. Hayes liet er geen twijfel over bestaan dat veel van wat er was misgegaan kon worden teruggevoerd op de “erfenis van het darwinisme”. Darwins theorie had de elite onder de bekoring gebracht van een nieuwe evolutionaire conceptie die universeel toepasbaar leek.

Het darwinisme, met zijn accent op de strijd om het bestaan, had het materialisme van de industriële revolutie, dat gericht was op bezitsvermeerdering door scherpe competitie, bevorderd, evenals het agressieve nationalisme van pangermanisme en panslavisme dat, gesterkt door de nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten, de confrontatie zocht. In Hayes' analyse vloeide het evolutionaire materialisme samen met het industriële en militaire materialisme, met als gemeenschappelijke kerngedachte dat, wie het conflict aangaat en winnend afsluit, aan de goede kant van de evolutie stond. Hayes meende in de betrokken periode een "immense mode" van "het sociologisch en filosofisch darwinisme" te kunnen waarnemen; Spencer maakte daarvan deel uit en speelde in Hayes' ogen zelfs de hoofdrol in de omvorming van het darwinisme van een natuurwetenschappelijke theorie in een algemene evolutionaire filosofie, die fysieke kracht ten onrechte gelijk stelde met morele rechtvaardigheid.¹¹⁷

Onvrede met de totalitaire erfenis van de tweede helft van de negentiende eeuw bewoog ook Jacques Barzun. Zijn *Darwin, Marx, Wagner* (eveneens uit 1941) is goedbeschouwd een cultuurkritiek van die periode. Een 'mechanistisch materialisme' kreeg hierin naar zijn mening de overhand. Darwin droeg daaraan in zeer belangrijke mate bij omdat hij de evolutie omvormde tot "een volledig mechanisch en materieel systeem" door de natuurlijke selectie van *toevallige* variaties aan te wijzen als het mechanisme van de evolutie. Dit betekende volgens Barzun: ontkennen dat het universum een doel heeft. Marx op zijn beurt zorgde ervoor dat ook op het sociale vlak het doelgericht handelende individu volledig ondergeschikt werd aan – op materiële belangentellingen van groepen terug te voeren – wetmatigheden. Het irrationalisme van de fascistische bewegingen zag Barzun als een felle reactie op deze marginalisering van de menselijke wil. In zijn kritiek op het evolutionaire materialisme bewandelde Barzun dezelfde weg als Hayes en ook gaf hij Spencer daarin bijna dezelfde rol als Hayes deed, al was Barzun uitgesprokener. Voor hem was Spencer, die voortbouwde op Malthus en Comte, de centrale figuur in de ontwikkeling en verspreiding van de materialistisch-evolutionaire filosofie; Spencer bepaalde het gezicht van de periode en maakte deze tot "een tijdperk van sociaal-darwinisme". Barzun gebruikte deze term, hoewel hij er geen twijfel over liet bestaan dat hij Darwin vooral als een compiler en analist van biologische data beschouwde, die voor de samenbindende ideeën achter zijn theorie afhankelijk was van genoemd drietal (Malthus, Comte en Spencer). Hun materialistisch-evolutionaire filosofie, en niet Darwins beroemde boek, achtte Barzun verantwoordelijk

voor de vernietiging van het geloof en de zedelijke beginselen, die de periode 1870-1914 deed verworden tot “één lange roep om bloedvergieten”. Diverse oorlogszuchtige partijen, imperialisten, racisten, en socialisten op zoek naar een machtsovername, riepen Spencer en Darwin aan en degenen die zich op hen baseerden, zoals Tyndall, Huxley, Bagehot. De idee van de natuurlijke selectie die alles leek te kunnen verklaren, van het een-cellig leven tot het menselijk denken en handelen, hield een hele generatie denkers in de ban, een generatie die als grootste wens had “om zich te ontdoen van het vitalisme, van de wil, de doelgerichtheid of het goddelijk ontwerp als verklaringen van het leven en om deze te vervangen door een automatische materiële oorzaak”: natuurlijke selectie. Zo ontstond wat Barzun “de genetische dwaling” noemde: het reduceren van alle ervaringen tot hun genetische, materiële, oorsprong.¹¹⁸

Een nieuw patroon voor de historische plaatsbepaling van het sociaal-darwinisme, namelijk als één van de ideologische wortels van het nazisme, was gevormd. Spencer was daarbij naar voren gekomen als de denker achter Darwin, als de hardvochtige filosoof van het darwinisme én van zijn sociale toepassingen. Op 11 april 1945, om half vier 's middags, reden Amerikaanse soldaten Buchenwald binnen. Het was het eerste concentratiekamp dat werd bevrijd. De aanblik van de uitgemergelde gevangenen, 21.000 in totaal, verbijsterde de bevrijders en de meegereisde oorlogscorrespondenten. Over de hele wereld drong door wat een concentratiekamp was. En veelgebruikte begrippen als selectie, eliminatie, *struggle for existence*, eugenetica en *survival of the fittest* kregen een heel andere, afschuwelijke, dimensie. Het radicale liberalisme van Spencer was, via het concept sociaal-darwinisme dat als een van de oorzaken van de nazistische ontsporing werd gezien, verknoot geraakt met de ideologie van totalitaire regimes. De loop van de wereldgeschiedenis had aldus niet alleen een deuk geslagen in Spencers reputatie, maar had bovenal ook de sociaal-biologische verklaringwijze in de sociologie voor de komende decennia ernstig in diskrediet gebracht.

De biologische utopie van Alfred Wallace

HERINNERING AAN OWEN

Het leek op een Dickens-scène, vol ernst en sobere schoonheid: de timmermansleerling John Wallace, in dienst bij de kleine Londense aannemer Mr. Webster, moest zich in de winter van 1837 plotseling ontfermen over zijn jongere broer Alfred. Amper veertien jaar was Alfred, maar vroegwijs en belezen (hij was ten slotte de zoon van een bibliothecaris). En noodgedwongen vroegvolwassen, nu zijn ouders hem, vanwege de verhuizing naar een kleinere woning, het huis uit hadden laten gaan. Tegen een geringe vergoeding mocht hij John's kamer bij Mr. Webster delen, ze sliepen in hetzelfde bed. Het was een tijdelijk arrangement; het jonge leeswonder (dat Cervantes, Milton, Pope, Byron en Dante al verslonden had, evenals delen van Dickens' *Pickwick*) was voorbestemd om landmeter te worden, net als zijn andere broer, William.¹

Dit verblijf in Londen duurde slechts enkele maanden, maar niettemin was het een periode die in de uiterst ontvankelijke geest van de kleine Alfred Wallace diepe sporen achterliet. Hij maakte van nabij kennis met het arbeidersbestaan, levend tussen de tien timmerlieden en schrijnwerkers die Mr. Webster in zijn werkplaats aan Hampstead Road in dienst had. De werkdag begon 's morgens vroeg, om zes uur, maar duurde, na aftrek van de middagpauze, toch niet langer dan tien uur. Ook overigens waren de arbeidsomstandigheden, zoals Wallace zich later meende te herinneren, goed: elke dag was er vers vlees te eten, werklieden met een gezin hadden twee of drie kamers tot hun beschikking, er werd in de werkplaats weinig gevloekt en gescholden en alleen in tijden van grote slapte vielen er ontslagen.² Dit waren geen dickensiaanse 'barre tijden'.

De avonden, vanaf een uur of zeven, waren zij vrij. Dan trokken John en Alfred door de stad. Vaak gingen ze naar de *Hall of Science* in John

Street, een club voor leergierige werklieden, vergelijkbaar met de bekende *mechanics' institutes* waar ook W.R. Greg zijn lezingen hield. Veel van de vaste bezoekers waren aanhangers van Robert Owen en soms werden er lezingen gewijd aan zijn socialistische denkbeelden en in het bijzonder aan zijn sociaal-utopische experiment in New Lanark, Schotland, waar hij rond de fabriek die hij daar bezat zijn vermaarde socialistische leefgemeenschap opbouwde. Eén keer in deze periode was Wallace er getuige van dat de rijzige Owen zelf een korte toespraak in de *Hall of Science* hield. In het jonge brein van Alfred Wallace plantten Owen en zijn volgelingen, de *Owenites*, de twijfel aan een alomtegenwoordige goedgunstige God doordat zij de alomtegenwoordigheid van het sociale onrecht lieten zien. Maar zij gaven hem ook de optimistische overtuiging mee dat dit onrecht kon worden rechtgezet, omdat de mens in wezen goed was. Zo werd in zijn bewustzijn *Providentia* verdrongen door *Utopia*.³ Owen en de *Owenites* maakten een ongelovige en een utopist van Wallace, een jonge man met een vast en zeer aards geloof in de mogelijkheid van een veel betere wereld.

Maar maakten ze ook een socialist van hem? In zijn autobiografie (*My life*), die hij in 1905 op 82-jarige leeftijd publiceerde, besteedde Wallace opvallend veel aandacht aan de bijzondere betekenis die Owen in zijn leven had gehad. Hij noemde Owen een van de beste en grootste mannen van de negentiende eeuw en zei dat hij hem “altijd” had beschouwd als zijn “eerste leraar in de filosofie van de menselijke natuur” en als zijn “eerste gids door het labirint van de sociale wetenschap”. Hoewel niet behoeft te worden getwijfeld aan zijn oprechte bewondering voor Owen en diens sociaal baanbrekende werk, zijn er aanwijzingen dat Wallace Owens invloed achteraf een maatje te groot tekende. Om dit te begrijpen moet men zich realiseren dat Wallace zich in de laatste fase van zijn leven bewust ten doel had gesteld om het socialisme uit te dragen waar hij maar kon. Hij greep zijn autobiografie aan als een gelegenheid om opnieuw de aandacht op Owens ideeën te vestigen. Tegelijk moest hij echter toegeven dat hij vroeger slechts een “zeer beperkte kennis” van Owens geschriften had bezeten en hij liet doorschemeren pas onlangs diens belangrijkste werken en diens biografie te hebben gelezen. Belangrijker nog is dat Wallace, min of meer verontschuldigend, aangaf dat hij na zijn jonge en oppervlakkige kennismaking met Owen “de individualistische standpunten van Herbert Spencer en de politieke economen” had overgenomen.⁴

Mede door toedoen van Wallace zelf is het beeld ontstaan dat hij, als socialist onder de darwinisten, een bijzondere, nogal excentrische po-

sitie innam. Bovendien heeft zich de indruk gevestigd, stevig aangewakkerd door zijn bevestiging voor het spiritisme, dat de denkbelden van Wallace onsamenhangend en onevenwichtig waren. Is het immers niet merkwaardig dat *de socialist* Wallace zich bij de ontdekking van zijn evolutietheorie liet inspireren door Malthus, de schrik van de arme volkmassa's? Hoe viel het strikte selectionisme van zijn biologie te combineren met de solidaristische idealen die men bij een socialist verwacht? En hoe kon hij tegelijk beïnvloed zijn door het socialistisch utopisme van Robert Owen en de individualistische filosofie van Herbert Spencer?

Er is, naar ik hoop aan te tonen, meer samenhang in de biologische en sociale denkbelden van Wallace dan wel is verondersteld. Die samenhang dient echter niet primair te worden gezocht in zijn socialisme. Zoals Wallace zelf aangaf, kwam zijn overstap naar het socialisme op een opvallend laat moment in zijn leven, in 1889, op 66-jarige leeftijd, na lezing van Edward Bellamy's "Utopia van het collectivisme" *Looking Backward* (1888).⁵

Hoe intens en langdurig was de door Wallace opgebiechte invloed van Spencer? Volgens Amabel Williams-Ellis, in haar Wallace-biografie, was slechts sprake van een kortstondig spenceriaans intermezzo en was Wallace, afgezien van die korte tussenperiode, zijn leven lang een *Owenite*.⁶ Voor de beoordeling van de sociale context van Wallace's eigen evolutietheorie is het van groot belang om zo precies mogelijk vast te stellen of hij nu vooral geïnspireerd was door Owen, of door Spencer, die een eigen evolutietheorie te bieden had. Zonder af te dingen op de betekenis die Owens utopische idealen voor Wallace hadden, wil ik benadrukken dat Wallace, afgezien van de laatste vijfentwintig jaar van zijn lange leven, een uitgesproken spenceriaan was (vooral in sociaal-filosofisch opzicht, minder in biologische zin).

Dit spoort niet met het gangbare beeld van Wallace. Toch heeft hijzelf absoluut geen geheim gemaakt van zijn bewondering voor Spencer. Er zijn zeker acht verschillende plaatsen in *My life* waar Wallace expliciet aangaf dat hij de invloed van Spencer, die hij soms in één adem noemde met John Stuart Mill, had ondergaan.⁷ Hij gaf zijn oudste zoon de naam 'Herbert Spencer Wallace' en in vrijwel dezelfde periode (1866) adviseerde hij Darwin om de term 'natuurlijke selectie' (die leek te impliceren dat de evolutie werd gestuurd door een intelligente 'kiezer') te vervangen door Spencers term *the survival of the fittest*. Minstens even belangrijk is dat de invloed van Spencer op Wallace zeer langdurig was, zich uitstrekkend tot een periode van ongeveer 35

jaar. Het begin van deze spenceriaanse periode lag in het jaar 1853, toen Wallace, kort na terugkeer van zijn reis naar het Amazone-gebied, Spencers *Social statics* las en er de gedachte aan ontleende dat het recht om de aarde te gebruiken aan eenieder gelijkelijk toekwam, zodat particulier grondbezit uit den boze was. Het was de opmaat voor zijn latere kruistocht voor de nationalisatie van het grondbezit.

Ook kort na zijn tweede tropische reis, dit keer naar de Maleise Archipel, zocht hij intellectuele steun bij Spencer. Samen met Henry Bates besloot hij, in 1862 of 1863, de bewonderde Spencer thuis op te zoeken. “Onze gedachten waren vol van het grote onopgeloste probleem van de oorsprong van het leven – een probleem dat Darwins ‘Origin of Species’ evenzeer in duisternis gehuld liet als ooit tevoren – en we keken naar Spencer als de enige levende man die ons op het spoor kon brengen.”⁸ Bates voerde meer het woord dan de schuchtere Wallace en bracht hun gezamenlijke “immense bewondering” voor het werk van Spencer tot uitdrukking. Echter, tot hun enigszins naïeve te-leurstelling deelde de aanbiden evolutiefilosof hen mee dat hij de oorsprong van het leven als een té fundamenteel en wetenschappelijk voorlopig onoplosbaar probleem beschouwde, al meende hij wel zeker te weten dat het leven zich uit de materie had ontwikkeld. In de jaren daarna onderhielden Wallace en Spencer regelmatig contact, met als meest opmerkelijke resultaat dat de nogal eigengereide Spencer in 1874 de eerste zes hoofdstukken van het manuscript voor zijn *Principles of sociology* voor kritisch commentaar aan Wallace voorlegde, hetgeen zeker een bijzonder teken van vertrouwen in diens sociaal-wetenschappelijk oordeelsvermogen mag heten.⁹ Het is onwaarschijnlijk dat Spencer Wallace op deze wijze zou hebben geconsulteerd indien hij hem op dat moment als een fervent socialist had beschouwd.

De uiteindelijke verwijdering die er tussen hen optrad, was niet zozeer het gevolg van een groeiende afkeer bij Wallace van Spencers individualistische sociale filosofie, zoals wel is gesuggereerd.¹⁰ Veeleer was het onenigheid over de nationalisatie van het grondbezit die hun relatie bekoelde. Dit geschilpunt kwam aan het licht in 1889, hetzelfde jaar waarin Wallace zich tot het socialisme bekende. Tot dat moment had hij Spencer beschouwd als een bondgenoot in zijn strijd voor gemeenschappelijk grondbezit en zelfs als zijn leermeester op dit gebied. Dat was niet veranderd toen hij in 1881 onder de invloed was geraakt van de radicale grondpolitiek van de Amerikaan Henry George, die zich, hoewel zelf geen socialist, in zijn *Progress and poverty* een uitgesproken voorstander van nationalisatie van het grondbezit had getoond. In datzelfde jaar had Spencer nog aan Wallace geschreven dat

hij “volledig sympathiseerde” met de algemene doelstellingen van de *Land Nationalisation Society* (waaraan Wallace zich als voorzitter verbonden had), hoewel hij niet zo ver wilde gaan het programma van dit genootschap te onderschrijven. Hij was van mening dat de publieke opinie nog niet voldoende doordrongen was van de urgentie van het vraagstuk, zodat er nog geen politiek succes te behalen was. Hij bracht ook nog een tweede, weinig heldhaftig klinkend, argument naar voren: hij vreesde dat zijn persoonlijke invloed eronder zou lijden wanneer hij Wallace’s omstrede *cause célèbre* zou steunen en hij wenste zijn tegenstanders geen extra wapens in handen te geven die tegen hem gebruikt konden worden. Hiermee maakte Spencer vooral duidelijk hoe kwetsbaar hij zijn eigen positie vond.¹¹ Tegen 1889, toen de *Fabians*, mede onder invloed van George, de nationalisatie van de grond tot hún politieke zaak maakten, bleek Spencer met zijn weifelmoedigheid inmiddels meer aan de kant van de tegen- dan van de voorstanders te staan. Wallace toonde zich bijzonder bitter hierover toen hij schreef dat Spencer, ‘*the great philosopher*’, zich een ‘*helpless guide*’ had getoond.¹²

Maar tot een volledige breuk leidde dit niet, zoals bleek in 1894, toen Spencer bij herhaling probeerde Wallace te bewegen om zich in een artikel of ingezonden brief te keren tegen Lord Salisbury’s “onzinnige” weergave van de theorie van de natuurlijke selectie. Spencer liet duidelijk en respectvol doorklinken dat hij, na Darwins dood, Wallace beschouwde als de meest prominente verdediger van die theorie.¹³ Wallace op zijn beurt toonde zich niet rancuneus: hij kenschetste Spencer in 1906 als een ‘*reasoning genius*’ en omschreef zijn meningsverschillen met hem als “slechts vlekken op de zon van zijn grote intellectuele krachten.”¹⁴

Het is niet moeilijk te verklaren waarom Spencers filosofie Wallace enthousiast maakte. Wallace was bijzonder geïnteresseerd in de sociale evolutie en hij trachtte, net als Spencer, aan zijn vooruitgangsgeloof een biologische basis te geven. Beide mannen deelden vooral ook de opvatting dat de intellectuele ontwikkeling van de mens niet volledig uit de natuurlijke selectie kon worden verklaard. “Meesterlijk” noemde Wallace Spencers uiteenzetting van diens algemene evolutieleer.¹⁵ Ze deelden bovendien het ideaal van een antimilitaristische samenleving, die zoveel mogelijk vrij was van overheidsdwang.¹⁶ Er was verder een opvallende verwantschap in sociale positie: ze waren beiden van eenvoudige afkomst, moesten het beiden stellen zonder professionele opleiding – waardoor ze academische buitenstaanders waren – en ze waren beiden door hun precaire financiële omstandigheden, veroor-

zaakt door de onmogelijkheid om een betaalde functie te verwerven, noodgedwongen broodschrijvers.

Maar hoe belangrijk al deze overeenkomsten ook waren, de band tussen Wallace en Spencer vindt zijn verklaring vooral in het feit dat ze lange tijd deel uitmaakten van dezelfde sociale en intellectuele beweging, die van het radicalisme. Dit was een bijzonder brede beweging, die de anti-autoritaire, op de *laissez faire*-idee gefundeerde, *political economy* van Ricardo en Mill omvatte, maar ook het sociaal activisme van de Chartisten. Wallace en Spencer waren beiden radicalen, sociale hervormers vanuit een links-liberale inspiratie. Wat hield dit radicalisme in? Allereerst een felle afkeer van de aristocratie en haar wereldlijke en kerkelijke macht. In dit radicalisme kwam het verzet van de ambitieuze middenklasse tegen het gesloten systeem van klasse-privileges tot uitdrukking. De aristocratie beschouwde men als een sociaal nutteloze en spilzieke klasse, die parasiteerde op de economische successen van de industriële burgerij en de mooiste baantjes voor zichzelf reserveerde (*jobbery*).¹⁷ Deze adelhaat ging logisch over in een afwijzing van de (conservatieve) staat, die men zag als de behartiger van de privébelangen van degenen die hun positie te danken hadden aan erfelijke privileges. Daar tegenover pleitten de radicalen voor een open samenleving, waarin topfuncties bereikbaar waren voor de talentvolste individuen. Zij waren uitgesproken voorstanders van de open selectie van de geschiktsten. Erfelijke privileges en meritocratische selectie stonden lijnrecht tegenover elkaar. Maar ook standsverschil en gelijkheid. De idee van de sociale gelijkheid – vooral opgevat als gelijke startcondities – was een belangrijke inspiratiebron die het radicalisme deelde met het socialisme. In zekere zin was het selectieprincipe met dit gelijkheidsideaal verbonden: alleen een gelijke start kon leiden tot een eerlijke selectie van de besten. En een gelijke start vereiste: vrijhandel, het opheffen van handelsbelemmeringen. Daarbij was het radicalisme uitgesproken individualistisch van aard en incorporeerde het de sociale idealen van het economisch liberalisme, zoals de malthusianse idee dat vrijwillige geboortenbeperking een sleutelrol zou kunnen en moeten spelen om de sociale problematiek van de arbeidersklasse op te lossen.

Het radicale verzet tegen alle geërfde en onverdiend verworven privileges mondde uit in verschillende plannen voor parlementaire hervorming, gericht op verdere democratisering. John Bright, de parlementaire leider der radicalen, en John Stuart Mill waren hierbij belangrijke gangmakers. Mill en Wallace waren in politiek opzicht geestverwanten. Ook Mill zag Robert Owen als een inspirerend voorbeeld en ij-

verde voor een fundamentele hervorming van het grondbezit. Wallace had aan het slot van zijn *Malay Archipelago* (1869) kritiek gespuid op het particuliere grondbezit in Europa als een uiting van resterend “barbarisme” in de moderne beschaving. Dit trok Mills aandacht, die Wallace vervolgens overhaalde om lid te worden van zijn *Land Tenure Reform Association*.¹⁸ Maar belangrijker is dat de vergelijking met Mill laat zien dat de politieke evolutie die Wallace doormaakte niet op zichzelf stond en allerm minst exotisch was. Mill onderging in grote lijnen dezelfde evolutie: van liberaal radicalisme tot socialisme. Wallace volgde het politieke voorbeeld van Mill, zij het met vertraging. Ook Spencer begon bij het radicalisme, maar hij kon en wilde de overstap naar het staatsvriendelijke socialisme niet maken. Toen Wallace nog steeds onder invloed van het spenceriaans waardenpatroon stond, begon Mill zich – vanaf 1868, twee jaar na zijn intrede in het parlement –, tegen het *laissez-faire*-principe te keren en te pleiten voor overheidsmaatregelen gericht op sociale verbeteringen.¹⁹ Coöperatie en altruïsme achtte hij in ethisch opzicht superieur aan het heersende competitieve individualisme en hij verbond de coöperatieve gedachte met het klassieke socialisme van Owen, Saint-Simon en Fourier.²⁰ Wallace nam dit waardenpatroon uiteindelijk over, maar hij had tijd nodig om van Spencer los te komen. Het begin van dit langdurige proces gaat terug op een artikel uit 1869 waarin hij zich de vraag stelde (die ook Spencer zelf bezighield) of de theorie van de natuurlijke selectie de intellectuele, morele en culturele evolutie van de mens wel afdoende kon verklaren. De omwenteling in zijn denken, die zich hier begon af te tekenen, is soms verklaard uit zijn opkomende belangstelling voor het spiritisme, maar ook uit de striktheid van zijn selectionisme.²¹ Zonder deze verklaringen volledig te weerspreken, hoop ik aan te tonen dat er een algemenere reden is: Wallace begon over de beperkingen van de selectietheorie ten aanzien van de menselijke evolutie na te denken zodra hij ging betwijfelen of deze wel paste bij zijn sociale utopie, die uiteindelijk uitmondde in zijn eigen vorm van socialisme, waarin de oude banden met de radicale traditie nog waren te zien.

Vele draden in het denken van Wallace zijn met het radicalisme verbonden. Het consequente utilitarisme in zijn evolutietheorie, zijn pleidooien voor democratische hervormingen, voor sociale gelijkheid in termen van kansgelijkheid, zijn sterke gehechtheid aan Spencers begrip sociale rechtvaardigheid (*social justice*) en aan ‘waarachtig individualisme’ (“concurrentie onder strikt gelijke condities”, leidend tot een open selectie van de besten), zijn inzet voor hervorming van het grondbezit en, bovenal, zijn steeds weer blijkende morele verontwaar-

diging over de erfelijke privileges van de aristocratie, het zijn allemaal uitingen en keuzes die passen in de radicale traditie die Bentham, Spencer en Mill verbindt.²² Maar dit radicalisme had één groot nadeel: het was in essentie een anti-beweging, een anti-aristocratische mentaliteit die tekortschoot op het moment dat er behoefte ontstond aan het formuleren van een *positieve*, niet-kerkelijke en niet-aristocratische, visie op de toekomst. Het socialisme kon in deze behoefte voorzien. Velen in Groot-Brittannië maakten dan ook, in de decennia na de darwinistische revolutie, de overstap van radicalisme naar socialisme. Wallace was één van hen. Zijn overstap naar het socialisme in 1889 viel samen met de *socialist revival* van de jaren tachtig.²³ De implicaties van Darwins theorie hadden Wallace duidelijk gemaakt dat hij een sociale theorie nodig had.

De overgang van Victoriaans radicalisme naar socialisme betekende niet dat het individualisme definitief werd verruild voor collectivistische opvattingen. De liberale en libertaire waarden en houdingen van het radicalisme kregen, als uiting van verzet tegen de onrechtvaardige verdeling van welvaart in de kerkelijk-aristocratische samenleving met haar versteende hiërarchische levensbeschouwing, een vaste plaats in het socialisme. Vooral in het Fabian-socialisme van Sidney Webb, George Bernard Shaw en Annie Besant is dit waarneembaar. Niettemin, een accentverschuiving in de richting van collectivistische denkbeelden trad onmiskenbaar op. Dit bracht Spencer, die zich hiertegen fel verzette, zoals we eerder zagen in een isolement. Wallace koos op deze kruising van wegen voor het socialisme, maar bewaarde enige afstand tot het collectivisme: hij bleef benadrukken dat in het socialisme dat hem voor ogen zweefde *vrijwillige* coöperatie voorop stond. Het radicaal-liberale wantrouwen tegen regeringen en hun maatregelen, dat hij van Spencer erfde, liet hem nooit helemaal los. In die zin was hij niet voor honderd procent een *Owenite*. Owens sociale idealisme nam de gemeenschap als vertrekpunt.²⁴ In zijn organisch-altruïstische maatschappijvisie werd ruimte voor het individuele belang al gauw geassocieerd met zelfzucht. Wallace daarentegen bleef, ook na zijn overgang naar het socialisme, een “waarachtig individualisme” en eerlijke competitie bepleiten als de beste weg naar ontplooiing. Wat hem waarschijnlijk het meest in Owen aantrok was diens sociale moralisme. De vestiging van een ‘natuurlijk’ systeem van rechtvaardige eigendomsverhoudingen op basis van altruïsme en coöperatie, moest in de utopie van Owen tot een morele regeneratie leiden, met de realisatie van een *New Moral World* als eindresultaat. Dat sprak de moralist Wallace aan,

die zelf een “sociale regeneratie” nastreefde van de “verrotte beschaving” die hij om zich heen waarnam.²⁵

DE HYPER-SELECTIONIST

Rivaal – dat was het woord dat onwillekeurig bij Darwin opkwam op het moment dat hij zijn relatie tot Alfred Russel Wallace moest beschrijven. *Leraar* – dat was het woord waarmee Wallace op zijn beurt Darwin kwalificeerde. De verhouding tussen deze twee aanduidingen – rivaal en leraar – is kenmerkend voor de verhouding tussen de beide heren. Wallace probeerde het bewonderde voorbeeld van Darwin na te volgen en hij deed dit op zodanige wijze dat zijn leermeester hem in zekere zin als een rivaal zag.²⁶ Darwin voorvoelde scherp hoe het nageslacht over zijn moeilijke relatie met Wallace zou oordelen. Tegenwoordig wordt Wallace gezien als een bijzonder zuivere darwinist, wiens vurige selectionisme hem welhaast ‘darwinistischer’ dan Darwin zelf maakte. Zo zag Wallace zichzelf ook.²⁷ Tegelijk staat deze ‘betere darwinist dan Darwin’ te boek als de arme *underdog*, de medeontdekker van de natuurlijke selectie die, in vergelijking tot de rijke Darwin, minder roem en erkenning kreeg dan hem toekwam.

Enige relativering is hier op zijn plaats. Wallace verbleef vanaf 1854 in de ontoegankelijke binnenlanden van Indonesië en was dus niet in de positie om deel te nemen aan het wetenschappelijk debat in zijn geboorteland en een eigen wetenschappelijke reputatie op te bouwen.²⁸ Toen hij in 1862 in Engeland terugkeerde was de eerste belangrijke discussiegolf over *Origin* al voorbij. Tijdens zijn verblijf in Indonesië was hij er één keer in geslaagd een belangwekkend artikel gepubliceerd te krijgen in Engeland. Dit artikel, in februari 1855 geschreven op Borneo en handelend over de vraag wat de geografische verspreiding van planten en dieren kon vertellen over het ontstaan van nieuwe soorten, kreeg niet de waardering die het verdiende.²⁹ In deze omstandigheden was de bekende voorlezing in juli 1858 voor de *Linnean Society* van het gezamenlijke *Darwin-Wallace paper*, waardoor in historisch opzicht de namen van Darwin én Wallace onverbrekkelijk aan de evolutietheorie werden verbonden, voor Wallace waarschijnlijk het best haalbare. Zo heeft hij het zelf kennelijk ook ervaren. Nooit zag hij aanleiding om zich te beklagen over een oneerlijke behandeling door Darwin en diens medestanders Lyell en Hooker. Bovendien, het essay dat Wallace in 1858 op het eiland Gilolo had geconstrueerd terwijl hij was geveld door een koortsaanval en daarna had uitgeschreven op Ternate, bestond slechts uit een achttal pagina’s. Het korte betoog kwam erop neer dat er

in de wilde natuur, anders dan bij gedomesticeerde dieren, *op grote schaal levensvatbare* variëteiten ontstaan, die zich geleidelijk steeds verder verwijderden van de oorspronkelijke soort, met daarbij de suggestie dat dit verschil kan worden verklaard door de ‘*struggle for existence*’, die in de wilde natuur wel heerst en onder gedomesticeerde dieren niet.³⁰ De gezamenlijke presentatie van dit essay met twee niet eerder geopenbaarde geschriften van Darwin, wist het publiek van de *Linnean Society* in Londen nauwelijks te boeien. Een uitvoerig beargumenteerd en met talrijke voorbeelden geïllustreerd boek als *On the origin of species* was nodig om de wetenschappelijke wereld en het grote publiek van de enorme betekenis van de selectietheorie te overtuigen. De bescheidenheid die Wallace kenmerkte en die grensde aan verlegenheid, was ongetwijfeld medebepalend voor zijn volgzaam opstelling. Maar, zoals ik al benadrukte was het in de gegeven omstandigheden ook een realistische opstelling. Jagend op exotische soorten in Maleisië en op Java, Borneo, Sumatra, Celebes, Nieuw-Guinea en de Molukken, was Wallace niet in de gelegenheid om in deze periode zelf een doorslaggevend evolutieboek te schrijven om daarmee op eigen kracht de selectietheorie te vestigen. De persoonlijke geschiedenis van Darwin laat zien welke *tour de force* hiervoor nodig was. Het ontbrak Wallace simpelweg aan de tijd, de reputatie en de middelen. Geldgebrek dwong hem zich te concentreren op het verzamelen en verkopen van grote aantallen zeldzame planten en dieren die hij op zijn tropische tochten ontdekte. Hij was, althans in deze fase van zijn leven, vooral de ontdekkingsreiziger en verzamelaar die was gegrepen door het onbekende, maar die de systematische theoretische interesse en volhardendheid van Darwin mistte.

Toen hij in 1862 in Engeland terugkeerde, koos hij er zonder reserve voor om zich bij de darwinisten aan te sluiten. Ook toen hij in de jaren daarna steeds meer blijk gaf van eigen interpretaties, bleef hij de strategie volgen om zich telkens weer op te stellen als een trouw darwinist. Die realistische strategie bracht hem middenin de kring van mensen die hij het vurigst bewonderde: Huxley, Spencer en Darwin zelf. Wallace liet geen gelegenheid voorbijgaan om zich met de darwinisten van het eerste uur te associëren: zijn reisverslag (*Malay Archipelago*) droeg hij aan Darwin op, als een hommage aan de persoon en zijn werk; de eerste lezing die hij in 1886 in Amerika hield noemde hij ‘De darwiniaanse theorie’; zijn verzameling opstellen over natuurlijke selectie uit 1889 gaf hij als titel mee *Darwinism*; hij wierp zich bij gelegenheid op als verdediger van Darwin, bijvoorbeeld tegenover Samuel Butler toen deze nota bene het standpunt had ingenomen dat Darwin vele voorgan-

gers had die met hem op één lijn moesten worden geplaatst. Dat laatste ontkende Wallace, die vond dat Darwin op eenzame hoogte stond en zelfs vergeleken kon worden met Sir Isaac Newton.³¹ Deze gewoonte om, in plaats van op te eisen dat *hij* de enige echte ontdekker van de natuurlijke selectie was, zich achter Darwin te scharen, bracht Wallace erkenning en een glansrijke carrière. Hij publiceerde intensief in vele landen, ontving in 1889 een eredoctoraat van Oxford, werd – net als Spencer vóór hem – uitgenodigd voor een lezingentournee in Amerika en werd in de pers (na de dood van Darwin) nu eens *the first darwinian*, dan weer *the last of the Great Victorians* genoemd, hetgeen niet slecht is voor een *underdog*.³² Darwin liet niet na om in zijn brieven aan Wallace te schrijven vanuit het perspectief van “onze” theorie. Hij plaatste bijvoorbeeld zichzelf en Wallace in hetzelfde kamp toen hij zich in 1859 afvroeg of Huxley zich had “bekeerd tot ons” en ook toen hij zichzelf samen met Wallace positioneerde tegenover de natuuronderzoeker Richard Owen, die zich volgens Darwin te veel liet leiden door de opvattingen van “de aristocratische wereld”.³³

Ik heb de hechte band tussen Wallace en het darwinisme in het voorgaande onderstreept om de eigen, soms van Darwin afwijkende, interpretaties van Wallace in het juiste kader te kunnen plaatsen. Het is belangrijk te beseffen dat, door zo nu en dan zijn eigen inzichten te volgen, Wallace zich, noch in zijn eigen bewustzijn noch in dat van zijn tijdgenoten, buiten de hoofdstroom van het darwinisme plaatste. Hoewel zijn standpunten bij Darwin soms tot enige droefenis of zelfs verbijstering leidden, was van een echte verwijdering tussen hen nooit sprake.

Het duurde enige tijd voordat de afwijkende interpretaties van Wallace duidelijk naar voren kwamen. Aanvankelijk, in 1864, had hij zich in de ogen van Darwin nog zeer verdienstelijk gemaakt met het artikel *The origin of human races deduced from the theory of natural selection*.³⁴ Wallace, onverschrokkenner dan Darwin, pakte hier meteen het meest precaire thema, dat van de evolutie van de mens en de menselijke intelligentie, bij de horens. Hij liet er geen twijfel over bestaan dat de mens, lichamelijk en geestelijk, net als de dieren het product was van de evolutie door middel van natuurlijke selectie. Maar hij gaf ook aan dat de mensheid doende was zich geleidelijk uit de greep van de natuurlijke selectie los te maken. Dit was in grote lijnen de positie van Spencer. Doordat de mens zich steeds beter wist te beschermen tegen fysieke ontberingen en ongunstige veranderingen in zijn omgeving, verplaatste het selectieproces zich volgens Wallace van de lichamelijke

naar de intellectuele en morele evolutie. Stammen en volken die zich qua intelligentie of moraliteit gunstig onderscheidde, hadden door die geestelijke en sociale eigenschappen een voordeel in de strijd om het bestaan. Zo konden die eigenschappen zich in de loop van de evolutie steeds verder ontplooien. Dit kon verklaren waarom de moderne mens enerzijds fysiek nog sterk geleet op de primitieve mens, maar anderzijds in intellectueel, sociaal en moreel opzicht zoveel vooruitgang had geboekt. Het waren gedachten die Darwin aanspraken en die hij later in zijn *Descent* zou verwerken. Toch kon in dit artikel al worden gezien dat Wallace verder wilde gaan. Aan het einde ervan schetste hij kort een utopisch vergezicht van een wereld van geestelijk volmaakt ontwikkelde, volledig vrije en gelijke mensen die zich geheel van het mechanisme van de natuurlijke selectie hadden geëmancipeerd. Ook de laagste rassen hadden inmiddels zoveel mentale voortgang geboekt dat zij het hoogste geestelijke peil van de Germaanse volken hadden bereikt.³⁵ De utopist in Wallace kreeg hier al enigszins de overhand op de bioloog. Naast bewondering uitte Darwin ook bezorgdheid: werd de natuurlijke selectie uiteindelijk niet toch afgerangeerd naar een zijspoor?³⁶

Darwins voorgevoel werd vijf jaar later bewaarheid. In *The limits of natural selection as applied to man* betoogde Wallace dat het mechanisme van de natuurlijke selectie de mentale evolutie van de mens niet volledig kon verklaren. Hij was zich er terdege van bewust dat dit, binnen de context van de darwinistische theorie, een waagstuk was. Werd hij ertoe gebracht door de invloed van het spiritisme, dat hem in de greep begon te krijgen? Een elegantere en sterkere verklaring is dat het juist het hyper-selectionisme van Wallace was dat hem noodzaakte expliciet aan te geven waar de grens lag van de werking van de natuurlijke selectie.³⁷ Wallace trachtte elke evolutionaire aanpassing toe te schrijven aan de *uitsluitende* werking van de natuurlijke selectie. Alleen natuurlijke selectie kon verklaren dat uitsluitend de variaties die een perfectere aanpassing aan de omstandigheden opleverden en die het organisme zodoende versterkten, werden geselecteerd en behouden voor het nageslacht. De implicatie hiervan was dat *alle* bestaande kenmerken van nu levende organismen (d.w.z. alle instincten of gewoontes, alle kleuren of iedere tekening van huid of vacht, alle bijzondere organen of bijzondere vormen) *nuttig* zijn – of ooit waren geweest – voor het individu of ras dat ze bezit. Immers, alleen kenmerken die nuttig zijn in de strijd om het bestaan – in de zin dat ze een voordeel opleveren – worden geselecteerd. “Utiliteit is het basisprincipe van natuurlijke selectie”, vatte Wallace samen.³⁸

Doch de mentale evolutie van de mens kon naar zijn mening niet volgens dit strikt utilitaristische criterium worden verklaard. Hij staafe deze bewering allereerst door erop te wijzen dat, voor zover bekend, de hersenen van de prehistorische mens en de hedendaagse ‘wilden’ naar omvang en complexiteit nauwelijks onderdeden voor die van de moderne mens. Hij leidde dit onder meer af uit zijn eigen ervaring dat de wilde mens qua intelligentie over aanzienlijke ongebruikte capaciteiten beschikte, die in intellectueel meer stimulerende omstandigheden dan waarin ze normaal leefden naar voren kwamen. Natuurlijke selectie kon alleen kenmerken voortbrengen die van onmiddellijk nut waren, kon dus niet de aanwezigheid van deze *latente* hersencapaciteit verklaren, zo redeneerde Wallace. Dit bracht hem tot de, voor Darwin onthutsende, verklaring dat de hersenen, gezien hun overcapaciteit, kennelijk anticiperend waren ontworpen voor een later, hoogwaardiger gebruik dan waarvoor de primitieve of wilde mens ze nodig had. Een nieuw providentieel *argument from design* leek zich op te dringen en het is dan ook begrijpelijk dat Wallace deze verklaring, na kennisneming van Darwins kritiek, verontschuldigd aanduidde als “mijn bijzondere ketterij”. Wallace trok de enige conclusie die hij uit de beperkingen van het utilitaristisch selectionisme meende te kunnen trekken: een Hogere Intelligentie had de ontwikkeling van de mens begeleid in een bepaalde richting en met een bijzonder doel.³⁹ Dit was een forse tegenvaller voor Darwin die, in de aanloop naar zijn *Descent*, hoopte de selectietheorie consistent te kunnen doortrekken naar de menselijke evolutie en die daarbij bepaald niet zat te wachten op een metafysische en teleologische interpretatie als die van Wallace. “Ik hoop dat u uw eigen en mijn geesteskind niet al te compleet hebt vermoord” schreef hij quasi grappig, maar met een bijtende ondertoon, aan Wallace toen hij diens artikel nog niet had gelezen, maar er wel van had gehoord. Na lezing liet hij weten dat hij zich bijna niet kon voorstellen dat dit artikel het werk van Wallace was en voegde hem nog toe: “Zoals u al verwachtte ben ik het hartgrondig met u oneens en dat spijt me zeer.”⁴⁰

Het hyper-selectionisme van Wallace is verbonden met zijn radicalisme. Hij plaatste, sterker en consequenter dan Darwin, de theorie van de natuurlijke selectie in het licht van het utilitarisme, dat centraal stond in het denken van de filosofische radicalen in Groot-Brittannië. Op dezelfde utilitaristische gronden verzette hij zich tegen het lamarckisme, daarmee in biologisch opzicht een andere positie kiezend dan Spencer. De opvattingen van Lamarck en zijn volgelingen over de erfelijkheid van verworven eigenschappen bestempelde Wallace als pure speculatie. De feiten lieten volgens hem zien dat, wat aan het mecha-

nisme van de erfelijkheid van verworven eigenschappen werd toegeschreven, in werkelijkheid vrijwel altijd kon worden herleid tot natuurlijke selectie. Zijn opvatting kan als volgt worden samengevat: giraffes hebben geen lange nek omdat ze de bladeren aan hoge bomen willen eten, daardoor veel gebruik makend van hun neklenkte en die versterkte eigenschap doorgevend aan hun nageslacht (zoals Lamarck dacht), maar omdat, gegeven de omgevingsfactor dat de meeste of beste bladeren te vinden zijn aan de hoogste takken, het hebben van een iets langere nek dan andere exemplaren een nuttige eigenschap is die zodoende door de natuurlijke selectie wordt geselecteerd. Met andere woorden: *use and disuse* van eigenschappen correspondeert met een grote of geringe nuttigheid van die eigenschappen, en daarmee met positieve of negatieve selectie.⁴¹

Door de geestelijke en culturele dimensie van de mens buiten de natuurlijke selectie te plaatsen en onder de regie van een 'hogere intelligentie' te brengen, plaatste Wallace dit deel van de menselijke evolutie buiten de discussie tussen (neo)lamarckisme en (neo)darwinisme. Daarmee schiep hij voor zichzelf de ruimte om zich, in het laatste deel van zijn leven, voor het niet-mentale en niet-culturele deel van de evolutie te afficheren als een uitgesproken aanhanger van Weismanns neodarwinisme. Die positiebepaling strookte met zijn reputatie als hyperselectionist en anti-lamarckist. Weismann stond immers bekend als fel bestrijder van de erfelijkheid van verworven eigenschappen en een warm aanhanger van de stelling dat de theorie van de natuurlijke selectie een volledig toereikende verklaring voor het evolutieproces leverde. Zodoende leek ook Weismann darwinistischer dan Darwin, die zich immers genoodzaakt had gezien om het hoofdmechanisme van de natuurlijke selectie aan te vullen met twee hulpmechanismen: seksuele selectie en pangenese, met als onderdeel daarvan de opvatting dat rechtstreekse invloeden van de omgeving op een organisme en van *use and disuse* van bepaalde eigenschappen erfelijk waren. Darwin liet op deze wijze dus enige ruimte voor de erfelijkheid van verworven eigenschappen en leek zo, anders dan Wallace, enkele lamarckistische draden mee te weven in zijn evolutietheorie. Op dit punt is echter van een echt scherpe tegenstelling tussen Wallace en Darwin geen sprake. Dat Wallace onder invloed van Weismann kwam is niet aan twijfel onderhevig, doch dit deed zich pas voor tegen 1882, toen Wallace via een artikel in *Nature* met de theorie van Weismann vertrouwd raakte.⁴² Daarvóór echter stond Wallace veel dichterbij Darwin. In februari 1868 had hij Darwins *Animals and plants under domestication* gelezen, met daarin het hoofdstuk over pangenese. Wallace was aanvanke-

lijk zeer enthousiast over deze nieuwe pangense-theorie van Darwin. Hij meende dat Darwin hier in generaliserende kracht zelfs Spencer had overtroffen en vond het een prachtige hypothese, “subliem” vanwege haar “eenvoud en in de prachtige wijze waarop ze *de meest mysterieuze verschijnselen van het leven* verklaart”.⁴³ Deze laatste, verwachtingsvolle, formulering lijkt erop te wijzen dat Wallace, net als Darwin, in de pangense-theorie aanvankelijk een welkome kans zag om de theorie van de natuurlijke selectie aan te vullen met een mechanisme dat de erfelijkheid van verworven eigenschappen leek mogelijk te maken. Pas na het nodige tegenbewijs, eerst van Galton en later van Weismann, moest Wallace met enige tegenzin constateren dat deze nieuwe theorie van Darwin niet te handhaven was.⁴⁴

Ook ten aanzien van Darwins tweede hulpconstructie, seksuele selectie, was de tegenstelling minder groot dan wel is gesuggereerd. Wallace maakte slechts bezwaar tegen *een deel* van deze theorie, namelijk het deel dat beweerde dat de vrouwtjes bij de voortplanting kiezen voor de mooist uitgedoste of meest imposante mannetjes, daarmee die uiterlijke bijzonderheden doorgevend aan het nageslacht. Wallace meende dat keuze bij dieren geen rol speelde en dat strak vastgehouden diende te worden aan Darwins eigen adagium dat natuurlijke selectie een dier nooit verder kan verbeteren of verfraaien dan voor dat dier nodig of nuttig is. Vervolgens beredeneerde hij dat vrouwtjes doorgaans meer gevaar lopen dan mannetjes en dus, anders dan de mannetjes, baat hebben bij een weinig opvallend of zelfs camouflerend uiterlijk.⁴⁵ Opnieuw kwam Wallace zodoende uit bij nuttigheid als maatgevend criterium. Keuze bij dieren impliceerde dat hun *wil* doorslaggevend kon zijn in de evolutie en juist dit aspect in het lamarckisme sprak hem niet aan. Voor Wallace was natuurlijke selectie een welhaast mechanisch stabiliserende kracht: ‘soorten’ zijn “stabiele vormen”, voortgekomen uit onstabiele spontane variaties nadat alle onnuttige elementen daaruit geëlimineerd zijn.⁴⁶ Dit proces van stabiliseren door elimineren kon in de ogen van Wallace veel verklaren, maar niet hoe ooit het *surplus* aan geestelijke vermogens, dat kenmerkend was voor de mens, was ontstaan.

Op dit punt dient zich nogmaals de vraag aan of het enthousiasme voor het spiritisme dat Wallace ten toon spreidde een belangrijke rol heeft gespeeld bij het ontstaan van zijn opvatting (*my special heresy*) dat natuurlijke selectie wel het ontstaan van het lichaam van de mens kon verklaren, maar niet zijn grotere intellectuele en morele vermogens. Er was hier volgens hem een meer dan gradueel verschil tussen mens en

dier, een *wezenlijk* verschil; de mentale vermogens van de mens behoorden tot een geheel andere categorie dan de rudimentaire mentale eigenschappen van dieren. Er moest volgens Wallace, naast natuurlijke selectie, een andere kracht zijn die zowel verantwoordelijk was voor het allereerste ontstaan van het organisch leven en van het bewustzijn, als voor de evolutie van de bijzondere mentale vermogens van de mens. Wallace's publieke belijdenis van zijn belangstelling voor het spiritisme viel in de tijd vrijwel samen met de publicatie, in 1869, van zijn *special heresy* in het artikel *The limits of natural selection as applied to man*. In dat jaar liet hij in een brief aan Darwin weten dat zijn opvattingen over de evolutie van de mens waren veranderd onder invloed van "een serie opmerkelijke verschijnselen", door hemzelf waargenomen en getoetst tijdens séances, die het bestaan aantoonde van "krachten en invloeden die nog niet worden onderkend door de wetenschap."⁴⁷ Maar in al zijn publicaties tussen 1869 en 1889 (het jaar waarin hij zijn *Darwinism* publiceerde) die op de oorsprong van de mens ingingen, wekte Wallace steeds de indruk dat zijn afwijkende visie daarop uitsluitend voortkwam uit zijn opvatting dat de natuurlijke selectie, zuiver utilitaristisch opgevat, het ontstaan van de bijzondere mentale vermogens van de mens niet kon verklaren en legde hij geen rechtstreeks verband met het spiritisme.⁴⁸ De spiritistische verschijnselen waarvan Wallace en veel van zijn tijdgenoten zo onder de indruk waren – dansende tafels, klopsignalen, door geesten beschreven leien of velletjes papier, verschijningen van overledenen –, hadden op zich niet veel met de biologische evolutieleer te maken. Maar ze brachten Wallace tot de opvatting dat het geestelijke een aparte werkelijkheid vormde, naast de fysieke realiteit. Die opvatting maakte een wezenlijk bestanddeel uit van zijn evolutionair utopisme en was, via de frenologie, verbonden met de traditie van het radicalisme. Wallace gaf zelf aan dat Spencers *Social statics* hem had gestimuleerd tot zijn opvattingen over de evolutie van de mens.⁴⁹ De grote hersenen van de primitieve mens interpreteerde hij als een voorzorgsmaatregel voor de toekomstige 'staat' van de moderne mens. Dit was de kern van zijn evolutionaire utopisme: de opvatting dat de mentale gaven van de mens een anticipatie waren van een beter, humaner (intelligenter en zedelijker) bestaan. De mens beschikte volgens Wallace al over het bewustzijn van goed en kwaad *voorafgaand* aan enigerlei ervaring van nuttigheid. Al in zijn artikel uit 1864, toen hij nog geloofde dat natuurlijke selectie de evolutie van de mens volledig kon verklaren, had Wallace betoogd dat de mens over een "mentale constitutie" beschikte die het hem mogelijk maakte om zich geestelijk te blijven verbeteren totdat de hele wereld

bevolkt zou zijn met de meest nobele personen, in volledige vrijheid samenlevend, zonder beperkende wetten en zonder de dwang van een regering. Dit klonk als Spencers utopie. De mens hoefde alleen maar de capaciteiten te ontwikkelen die inherent waren aan zijn hogere natuur om de aarde te transformeren tot “een paradijs zo schitterend als ooit in de dromen verscheen van ziener of poëet.”⁵⁰ Toen Wallace korte tijd later tot de conclusie kwam dat de geestelijke ontwikkeling van de mens niet volledig door natuurlijke selectie te verklaren was, handhaafde hij zijn utopie. Met of zonder natuurlijke selectie, het utopisch vergezicht bleef in essentie hetzelfde. De *menselijke* wilskracht was (anders dan de dierlijke) in staat om natuurkrachten te temmen, dat was essentieel voor Wallace. En de evolutie was erop gericht om de geestelijke kracht van de mens over de materie te laten zegevieren.⁵¹

SOCIALISME EN SELECTIE

Providentia en *Utopia* smolten bij Wallace dus samen. Voorzien was – door een ‘hogere intelligentie’ – dat de mens zou evolueren tot een wezen dat, dankzij zijn bijzondere geestelijke vermogens, kon heersen over de materie en daardoor zijn eigen verdere evolutie zelf in handen kon nemen. Dit gaf de mens enorme mogelijkheden om vorm te geven aan zijn eigen toekomst door een sociaal-biologische utopie te vestigen. Wallace sprak in dit verband van “menselijke selectie” (*human selection*) en beschouwde het als de kern van zijn eigen invulling van het socialistisch ideaal.

Meestal geraakte Wallace betrekkelijk eenvoudig onder de invloed van anderen. Hij had inspirerende voorbeelden nodig om zijn gedachten te richten. Behalve Spencer, Owen en Mill had hij ook de invloed van Benjamin Kidd, Henry George en Edward Bellamy nodig om uiteindelijk tot zijn eigen vorm van socialisme te komen. De laatste twee vragen hier nadere aandacht. De Amerikaanse econoom en sociaal hervormer Henry George (1839-1897) had zijn faam te danken aan zijn *Progress and poverty* uit 1879, waarin hij de nationalisatie van het grondbezit bepleitte. Dat raakte een gevoelige snaar bij Wallace, die al in 1853 bij het lezen van Spencers *Social statics* gegrepen was geraakt door diens idee dat de grond in gemeenschapshanden diende te zijn.⁵² Wallace was echt enthousiast over George’s boek, dat hij het meest originele van de laatste twintig jaar – dus eigenlijk sinds het verschijnen van *The origin of species* – vond. Hij deed zijn best om Darwin, Huxley en Spencer te interesseren voor de opvattingen van George, die in zijn

boek uitgebreide pogingen deed om Malthus te weerleggen. Darwin wilde het boek best bestellen, schreef hij, Spencer volstond met er kort in te bladeren om vliegenschuld te constateren dat dit voor hem onverteerbaar was en Huxley verklaarde pontificaal dat hij het allemaal fa- liekante “onzin” vond.⁵³ Toch stond Wallace bepaald niet alleen met zijn enthousiasme. Toen Henry George in 1881 naar Engeland kwam om er lezingen te houden maakte hij, dankzij zijn retorische gaven, veel indruk, bijvoorbeeld op George Bernard Shaw die op dat moment overtuigd raakte van de economische basis van de sociale verhoudin- gen. Ook bij de jonge H.G. Wells begon het te gisten nadat hij zich een goedkope *paperback*-uitgave van George’s bestseller had aangeschaft en de ideeën daaruit vormden een blijvende invloed op de *Fabian*-be- weging. George had veel in huis om zich tot een held van de arbeiders- klasse te ontwikkelen. Terwijl hij, als autodidact, zijn *Progress and po- verty* schreef, inspecteerde hij gasmeters in Californië. Acht jaar later, toen Wallace hem tijdens zijn eigen lezingen-tournee in Amerika ont- moette en ze gezamenlijk per koets *Central Park* doorkruisten, was George kandidaat voor het burgemeesterschap van New York. Hij be- schouwde zich niet als socialist, evenmin als Wallace zelf in deze tijd.⁵⁴ Men behoefde kennelijk geen socialist te zijn om nationalisatie van de grond na te streven.

Tijdens zijn verblijf in Amerika raakte Wallace onder de invloed van Edward Bellamy (1850-1898), die in zijn utopische roman *Looking backward* (1888) een beeld probeerde te schetsen van het leven in het jaar 2000. De toekomstfantasie van Bellamy hield in dat er tegen die tijd een geheel nieuwe samenleving zou zijn ontstaan, onder meer doordat de inmiddels volledig geëmancipeerde vrouwen het principe van de seksuele selectie toepasten: door bij de partnerkeuze steeds de voorkeur te geven aan de mannen met de beste eigenschappen en de in- ferieure types links te laten liggen, hadden zij ervoor gezorgd dat er een beter menstype was ontstaan. Ook getalenteerde jonge mannen van be- scheiden komaf kregen zo een eerlijke kans om, door een huwelijk met een gezonde vrouw, hun goede eigenschappen voort te planten. Ook hier vond Wallace een spenceriaans ideaal terug in een nieuwe ge- daante: dat van de sociale rechtvaardigheid door middel van gelijkheid van kansen.⁵⁵ Maar tegelijkertijd was de kennismaking met Bellamy een afscheid van Spencer. In de droomwereld die Bellamy schetste was het private kapitalisme met zijn nadruk op individueel gewin vervan- gen door een soort coöperatieve economie ten dienste van de staat. Wallace meende dat hij – net als veel van zijn landgenoten – met name

door Bellamy's werk overtuigd was geraakt van "de uitvoerbaarheid, de eenvoud en de schoonheid van het Socialisme."⁵⁶ De sociale utopieën die Bellamy schetste, ook in zijn minder bekende werk *Equality*, riepen herinneringen op aan Robert Owens experiment in *New Lanark*. Wallace werd er sterk door aangetrokken. Bellamy's kritiek op de moderne maatschappij was hem uit het hart gegrepen. De Amerikaan betoogde dat het bestaande kapitalistische systeem van concurrentie en individueel winststreven de directe oorzaak was van armoede, honger en misdaad, van te lange werktijden, een verspillende productiewijze en een onrechtvaardige verdeling van goederen; hij stelde dat dit systeem het gros van de bevolking tot een soort slaven maakte en elke echte vooruitgang van het ras onmogelijk maakte doordat het – in de woorden van Wallace – een "wrede strijd om het bestaan" veroorzaakte die de levens van mensen onnodig bekortte en tot een enorm verlies van talent leidde. Als alternatief bepleitte Bellamy een "rationeel socialisme". Daartoe zouden, als eerste stap, de activiteiten van de landelijke en gemeentelijke overheden sterk moeten worden uitgebreid. Spoorwegen en tramvervoer, mijnen, telegraaf en telefoon, water, gas en electra moesten in handen van de overheid worden gebracht. Hierdoor zouden enkele miljoenen mensen in overheidsdienst komen. Voor hen dienden er regeringswinkels te worden geopend, waar ze alle levensbehoeften tegen kostprijs konden kopen. Vervolgens zouden de andere socialisten hetzelfde voorrecht krijgen om in de regeringswinkels te kopen. Daarna zou de overheid haar economische activiteiten uitbreiden tot de fabricage van duurzame producten en woningbouw, zodat uiteindelijk alle socialisten alle goederen die ze nodig hadden in de regeringswinkels konden kopen. De niet-socialisten zouden aangewezen blijven op de veel duurere producten van het private kapitalisme. De verwachting van Bellamy was dat de werknemers van de kapitalistische ondernemers op grote schaal zouden overlopen naar het socialistische kamp. De op concurrentie gebaseerde productiewijze zou zo uitsterven of zich naar andere landen verplaatsen. Wallace voelde zich tot dit toekomstbeeld, met zijn communistische kenmerken, aangetrokken.⁵⁷ Onzeker was hij over de juiste weg om een dergelijke samenleving in Engeland tot stand te brengen. Hoewel hij het vrijwillige karakter van het socialisme dat hem voor ogen zweefde bleef benadrukken en hoewel hij regelmatig bleef refereren aan Spencer en diens terminologie – bijvoorbeeld door zijn eigen socialisme aan te prijzen met de term *true individualism* –, evolueerden zijn gedachten naar een toekomst waarin het individu ondergeschikt werd gemaakt aan het belang van de gemeenschap. Dit vloeiende voort uit zijn diepe

overtuiging dat de verbetering van het ras verreweg het meest urgente probleem was.⁵⁸

In zijn socialisme vervulde selectie daarom een hoofdrol. Het eerste belangrijke artikel dat Wallace publiceerde na zijn bekering tot het socialisme droeg de titel *Human selection* (1890). Hij beschouwde dit artikel als een “wetenschappelijke toepassing” van zijn nieuwe socialistische overtuiging en noemde het achteraf “de belangrijkste bijdrage die ik heb geleverd aan de wetenschap der sociologie en aan de zaak van de menselijke vooruitgang”. Hij schaarde zich, anders dan de titel deed verwachten, niet achter de eugenetische plannen van bijvoorbeeld Francis Galton en Grant Allen, die gericht waren op een *rechtstreekse* verbetering van het menselijk ras door kunstmatige selectie.⁵⁹ Het is echter een misvatting te denken dat Wallace zich hier principieel uitsprak tegen de eugenetica. Waar hij tegen opponeerde was het volledig vertrouwen op eugenetische maatregelen *in plaats van* sociale hervormingen. Zijn bezwaar tegen Galtons plan om door staatstoelagen degenen met hoge intellectuele, fysieke en morele verdiensten te stimuleren om vroeg te huwen was dat het niet effectief was en bovendien het probleem vanaf de verkeerde kant aanpakte: “Wat we nodig hebben is niet een hogere graad van perfectie bij de weinigen, maar een hoger gemiddelde en dat kan het beste worden verkregen door de eliminatie van de allerlaagsten en een vrije vermenging van de rest.” Allen’s plan om tijdelijke huwelijken op contractbasis toe te staan, zodat de gezondste mannen bij meer vrouwen kinderen konden verwekken, riekte Wallace te veel naar “puur sensualisme” en strookte niet met de familiewaarden die hij hoog hield.⁶⁰

Wallace zocht naar een synthese tussen de socialisatie van het particulier bezit en de socialisatie van het voortplantingsproces zonder de individuele vrijheid en waardigheid al te sterk aan te tasten. Een “rationelere organisatie van de maatschappij” zou tegelijk het urgente probleem van de dreigende degeneratie oplossen, veroorzaakt doordat van generatie op generatie de bevolking voor een groter deel werd vernieuwd vanuit de lagere klassen. Weer waren het de ideeën van Bellamy die hem de weg wezen. Hij pleitte, in navolging van Bellamy, voor een driejarige ‘industriële diensttijd’, waarin jonge mannen en vrouwen (aansluitend op hun schoolopleiding die tot hun eenentwintigste zou lopen) verplicht zouden zijn om lagere functies in ‘het industriële leger’ te vervullen. Daarna zouden ze zelf kunnen kiezen voor een bepaalde tak van publieke dienstverlening. Alle beloningsniveaus zouden gelijk zijn, een systeem met waarderingcijfers voor goed gedrag, doorzettingsvermogen en intelligentie zou ervoor zorgen dat de

besten zich konden onderscheiden. De cijfers zouden openbaar zijn en gepaard gaan met het verstrekken van insignes en privileges voor de best presterenden binnen “een geheel van voor het overige gelijke burgers”. Bij iedereen zou worden ingeprent dat een zorgvuldige en doelbewuste partnerkeuze “de hoogste sociale plicht” was, terwijl “de jonge vrouwen erin worden getraind dat ze met minachting en afkeer neerzien op alle mannen die op enigerlei wijze opzettelijk tekortschieten in hun plicht tegenover de maatschappij – d.w.z. op nietsnutten en lijntrekkers, op dronkaards en leugenaars, op de zelfzuchtigen, de wreedaards of de boosaardigen.”⁶¹ Zo zou er “een vorm van selectie” ontstaan doordat de vrouwen verantwoordelijk zouden worden gemaakt voor een gedegen partnerkeuze. Wallace verwachtte hiervan een krachtig positief effect op de raciale kwaliteit. “De leeglopers en zelfzuchtigen zouden bijna overal worden afgewezen. De zieken of de zwakbegaafden zouden doorgaans ook ongehuwd blijven; terwijl degenen die een neiging vertoonden tot zwakzinnigheid of tot een erfelijke aandoening, of die een aangeboren afwijking hadden, bijna nooit een partner zouden vinden omdat het als een vergrijp tegenover de samenleving zou worden opgevat om het instrument te zijn waardoor zulke aandoeningen of onvolkomenheden konden voortbestaan.” Door de verlengde scholingsperiode, de daarop volgende driejarige ‘industriële diensttijd’ en de vereiste zorgvuldigheid bij de partnerkeuze zou bovendien het aantal te vroege huwelijken en te vroege ouderschappen worden teruggedrongen, hetgeen de malthusiaanse dreiging van een bevolkingsexplosie hielp weg te nemen.⁶²

Wallace was zich niet bewust van de zwakte van zijn plan, dat op een ondeugdelijke redenering berustte: om de een of andere onduidelijke reden veronderstelde hij dat er alleen slechte *mannen* waren – die van de voortplanting moesten worden uitgesloten –, maar geen slechte (luie, zelfzuchtige, drinkende enz.) vrouwen. Wat als de ‘slechte’ mannen en de ‘slechte’ vrouwen elkaar bleven opzoeken en beminnen? Opvallend is verder dat Wallace ook mannen van de voortplanting wilde uitsluiten die negatieve eigenschappen vertoonden die niet erfelijk waren. Dit is des te opmerkelijker omdat hij zich uitdrukkelijk baseerde op het selectionisme van Weismann en in lijn daarmee uitgebreid betoogde dat opvoeding en aangeleerde eigenschappen – dus ook de negatieve – niet erfelijk waren, zodat alleen vormen van selectie tot rasverbetering konden leiden.⁶³ Wallace was zich er overigens wel van bewust dat wat hij voorstelde in essentie geen *creatieve* selectie was, maar een op *eliminatie* gericht systeem. Aan het slot van zijn artikel

bracht hij dit expliciet naar voren als een voordeel van zijn plan boven dat van Galton:

Deze methode van verbetering [van het ras] door eliminatie van de slechtsten heeft veel voordelen boven die van het bevorderen van vroege huwelijken van de besten. In de eerste plaats is het de directe weg in plaats van de indirecte, want het is belangrijker en heilzamer voor de maatschappij om de gemiddelde kwaliteit van zijn leden te verbeteren door zich te ontdoen van de laagste types dan om de hoogste een beetje meer te verheffen. (...) Dit systeem van wieden is steeds de methode van de natuurlijke selectie geweest waardoor de dierlijke en plantaardige wereld verbeterd en ontwikkeld werden. De *survival of the fittest* is in werkelijkheid het uitsterven van de *unfit*.⁶⁴

Het socialisme van Alfred Wallace kan op verschillende manieren worden getypeerd, maar de idee van de *human selection* (in wezen seksuele selectie door de vrouw, leidend tot de eliminatie van de *unfit*) neemt er de centrale plaats in. Daarom kan zijn socialisme worden beschouwd als een soort regeneratie-socialisme. Zijn overheersende doel was het tegengaan van de zedelijke en fysieke ontarding, die hij om zich heen zag grijpen. De verderflijke maatschappij-orde van het industriële kapitalisme, gericht op de zelfzuchtige exploitatie van de ene door de andere mens, was in Wallace's sociale analyse de oorzaak van de ontarding. Hij stond bepaald niet alleen in deze denkwijze: in het Britse socialisme van de jaren 1880 nam morele en sociale regeneratie een belangrijke plaats in, als doel en als middel, voordat aan het begin van de twintigste het sociale reformisme de boventoon ging voeren.⁶⁵ De socialisten in zijn eigen land waarmee Wallace zich verwant voelde, zoals Grant Allen, Karl Pearson en Sidney Webb, waren eveneens overtuigd van de noodzaak van een sociale en biologische regeneratie. Allen was, net als Wallace, tot het socialisme gekomen via de evolutionaire filosofie van Herbert Spencer. Hij combineerde dit socialisme met visioenen over eugenetisch verbeterde mensen. Pearson was een overtuigd selectionist die, gevoed door anti-aristocratische sentimenten die ook bij Wallace voorkomen, het eugenetisch werk van Galton voortzette. En ook voor Sidney Webb was een sociaal-biologische regeneratie door eugenetische maatregelen een wezenlijke voorwaarde voor het bereiken van het socialistisch ideaal. Webb, met wie Wallace correspondeerde, zag de maatschappij als een organisme dat, om te kunnen overleven, efficiënt diende te functioneren, wat vereiste dat het individu zich aan de organische eenheid ondergeschikt maakte.⁶⁶

Het regeneratie-ideaal was, naast de nationalisatie van het grondbezit, wat Wallace verbond met de *Fabians*. Shaw bijvoorbeeld schreef:

“Het enige fundamentele en enig mogelijke Socialisme is de socialisatie van de selectieve voortplanting van de Mens: met andere woorden, [de socialisatie] van de menselijke evolutie. We moeten de Yahoo elimineren, anders zal zijn stem de staatsgemeenschap ruïneren.”⁶⁷ Deze ‘socialisatie van de menselijke evolutie’ is verwant aan wat Wallace met zijn *human selection* bedoelde. Dat Shaw hier zijn toevlucht zocht tot het selectionisme is op zichzelf reeds opmerkelijk, aangezien hij afwijzend stond tegenover de grote rol die het toeval in het darwinisme speelde. Ook Graham Wallas, een van de grondleggers van de *Fabian Society*, was geïnteresseerd in de verbetering van de biologische kwaliteit van de Engelse bevolking door eugenetische maatregelen, die de functie konden overnemen van de natuurlijke selectie. Dit sloot voor hem geenszins uit dat er tegelijk maatregelen werden getroffen om de leefomstandigheden te verbeteren. David Ritchie, die tussen 1889 en 1893 lid van de *Fabian Society* was, toonde zich in zijn *Darwinism and politics*, vooral in de tweede editie uit 1891, een overtuigd sociaal-darwinist. Anders dan Wallace was hij zeker dat natuurlijke selectie ook in de hoogstontwikkelde menselijke samenlevingen nog volop werkzaam was. Wel trad er een verschuiving op in het object van selectie: de bestaansstrijd tussen individuen evolueerde tot die tussen rassen en naties en daarna tussen denkbeelden. Ritchie’s synthese tussen socialisme en sociaal-darwinisme legde overigens meer accent op het gewicht van sociologische en mentale factoren dan op zuiver biologische.⁶⁸ Ook H.G. Wells, Beatrice Webb en Havelock Ellis kunnen nog worden toegevoegd aan de lijst van socialistische plannen voor een bio-sociale verbetering van de bevolking ontwikkelden of steunden. De verwantschap met Wallace’s voorstellen voor de nationalisatie van het grondbezit en voor *human selection* werd in Fabian-kring onderkend. Beatrice Webb noemde Wallace in één adem met de Fabians en met Mill, Marx en Henry George.⁶⁹

Welke plaats neemt, het voorgaande overziende, Wallace in de geschiedenis van het sociaal-darwinisme in? Gelet op zijn voorkeur, tot uiting gekomen in het laatste deel van zijn leven, voor socialistische hervormingen zou men in hem bij uitstek een kandidaat kunnen zien om, overeenkomstig Bannisters term, te worden aangeduid als *reform Darwinist*.⁷⁰ Vanwege zijn verzet tegen een op harde concurrentie gebaseerd *laissez faire*-kapitalisme kan Wallace in elk geval niet worden gerangschikt onder het type sociaal-darwinisme dat door Richard Hofstadter bekend is gemaakt. Het was ook verre van hem om steun te geven aan het racistische of militaristische type. Maar het zou een

overhaaste conclusie zijn om hem daarom tot de tegenstanders van het sociaal-darwinisme te rekenen of om hem in een soort neutrale positie te plaatsen. Ik heb in dit hoofdstuk geprobeerd aan te tonen dat een aantal argumenten, die eventueel gebruikt zouden kunnen worden om Wallace los te weken van het sociaal-darwinisme, niet valide zijn. Zijn werken en denken als bioloog was, hoewel hij zelfstandig een deel van de theorie van de natuurlijke selectie ontdekte, onverbrekkelijk verbonden met het darwinisme: Wallace presenteerde zich als darwinist en meende dat hij, ook in zijn afwijkende interpretaties, steeds trouw bleef aan de kern van de darwinistische theorie. Hij was een uitgesproken selectionist, die weinig moest hebben van lamarckistische avonturen. Dit selectionisme was veel sterker beïnvloed door het evolutionaire individualisme en het libertaire radicalisme van Spencer dan men zou verwachten wanneer men alleen kijkt naar de socialistische overtuiging die hij later aanhing. In de traditie van Spencer zag hij de maatschappij als een groot sociaal organisme en hij was bepaald geen tegenstander van de toepassing van de inzichten van de evolutiebiologie op sociaal en politiek terrein.⁷¹

Na de publicatie van zijn *Darwinism* in 1889 was hij nog maar weinig met biologische vragen bezig en des te meer met de vorming van zijn eigen sociale theorie. Dat zijn uiteraard onvoldoende redenen om hem een sociaal-darwinist te noemen. Het feit dat Wallace van mening was dat de intelligentie en het morele en artistieke bewustzijn van de mens niet verklaard konden worden uit de werking van de natuurlijke selectie, lijkt hem zelfs een tamelijk onwaarschijnlijke kandidaat voor dat predikaat te maken. Sneed Wallace zodoende de mens en de maatschappij niet los van Darwins theorie? Nee, verre van dat. De evolutie van de mens was voor Wallace, met zijn antropologische belangstelling, altijd het kernvraagstuk geweest. Maar hij kon niet accepteren dat het beste van de mens – zijn geestelijke vermogens – het product was van het toeval, van het blinde proces van natuurlijke selectie. Zijn concept *human selection* – selectie van en door de mens, in een sociale context – was bedoeld om het gat te vullen dat hij zelf in Darwins theorie had aangebracht. Het was een puur sociaal concept: *human selection* was in wezen niets anders dan Wallace's versie van sociale selectie of eugenetische selectie. Het hart van *human selection* werd gevormd door Darwins theorie van de seksuele selectie, het enige deel van diens bouwwerk waarin keuzevrijheid een rol speelde. Wallace ontkennde dat bij de lagere wezens seksuele selectie in de zin van een bewuste partnerkeuze een rol speelde en bleef op dat niveau strikt vasthouden aan natuurlijke selectie van nuttige eigenschappen als het enige evolutie-

mechanisme. Maar voor de evolutie van de mens omarmde hij seksuele selectie en bouwde deze uit tot een sociaal-wetenschappelijk concept: het werd hét middel voor de eliminatie van de *unfit* door een selectieve partnerkeuze door de vrouw, die zo de verantwoordelijkheid voor de gezondheid van het menselijk ras op haar schouders kreeg. Dit werd de kern van Wallace's regeneratieve socialisme, een socialisme met een biologische basis waarin het streven naar eerlijk individualisme, opgevat als open selectie op basis van gelijke kansen, minstens even belangrijk was als coöperatief collectivisme. Een socialisme ten slotte dat de degeneratievrees, die zovelen in de ban hield, als belangrijke drijfveer had en dat de nieuw verworven kennis over de werking van de evolutie ten dienste wilde stellen van de sociaal-biologische utopie van een genetisch verbeterde mens. Door de omvorming van Darwins seksuele selectie-theorie tot zo'n utopie heeft Wallace zijn plaats in de geschiedenis van het sociaal-darwinisme ten volle verdiend.

Wetenschap als remedie

MENSEN METEN EN VERBETEREN: GALTONS NATIONALE EUGENETICA

Duizenden mensen lieten in 1884 in South Kensington hun gezichtsvermogen meten. Zou het daarbij gebleven zijn, wie zou zich erover hebben opgewonden? Maar het bleef niet bij de ogen. Ook het gehoor, de reikwijdte, lengte en gewicht, de reactiesnelheid en de slagkracht werden gemeten. Voor wetenschappelijke doeleinden wel te verstaan, in een ‘antropometrisch laboratorium’ dat Francis Galton liet opbouwen als onderdeel van de *International Health Exhibition*, die dat jaar in Londen werd gehouden. Tegen betaling van drie pennies konden de bezoekers het laboratorium – eigenlijk een lange rij betrekkelijk eenvoudige meetinstrumenten – binnenlopen om hun maten te laten vastleggen. Galton had zich veel moeite getroost om deze attractie tot een succes te maken en had, bemiddeld als hij was, zelf de kosten van het laboratorium gedragen. Het was iets nieuws, ook al had de Fransman Bertillon reeds twee jaar eerder in Parijs een enigszins vergelijkbaar antropometrisch laboratorium geopend, maar dat was in het kader van criminologisch onderzoek.¹

In de decennia na 1860 werd de mens zelf het object van uitgebreid natuurwetenschappelijk onderzoek. In de nieuwe vormen van antropologie die hierdoor ontstonden werden vergelijkbare onderzoeksmethoden toegepast als in de biologie. *Metten* en *verbeteren* waren de twee centrale polen van deze nieuwe, met exacte methoden werkende, menswetenschap. De metingen waren de basis voor vaak zorgelijke diagnoses: niet zelden werden de resultaten alarmerend geacht voor de toekomst van de sociale elite, voor het germaanse ras of voor de blanken in het algemeen. Na de meting en de diagnose volgden dan ook vaak concrete voorstellen om de biologische kwaliteit van de mens te versterken. Bij beide polen (het meten en het verbeteren) speelde Dar-

wins kernconcept van de natuurlijke selectie een hoofdrol. De veronderstelde uitschakeling of omkering van het natuurlijke selectieproces was een van de standaardverklaringen voor meetresultaten die op degeneratie leken te wijzen. Herstel van het natuurlijk proces van selectie en eliminatie was vaak een leidend idee bij het formuleren van de therapie om het gevreesde verval een halt toe te roepen. Deze antropologische therapieën ontwikkelden zich tot sociaal-politieke programma's en werden door velen als een wetenschappelijk gefundeerd alternatief gezien voor de – in de beste spenceriaanse traditie – gewantrouwde politiek. De (natuur)wetenschap diende niet langer 'slechts' ter verklaring, maar ook als remedie. Dat is de thematiek van dit hoofdstuk. Veel uitingen van sociaal-darwinisme moeten worden geplaatst tegen de achtergrond van deze nieuwe vormen van antropologisch onderzoek. Dat geldt voor de 'sociale antropologie' van Otto Ammon, de 'politieke antropologie' van Ludwig Woltmann, het organicisme van Albert Schäffle, de sociale pathologie van biologisch georiënteerde sociologen als Paul von Lilienfeld en George Chatterton-Hill en, vooral, de eugenetica van Francis Galton.

Toen de *International Health Exhibition* in 1885 sloot, kreeg Galton toestemming om een permanent antropometrisch laboratorium in te richten in het museum van South Kensington, vlakbij zijn woning in Rutland Gate. Met een vaste medewerker was het laboratorium daar nog tot 1894 in functie en bleef het de aandacht op de antropometrie vestigen. Een van de geïnteresseerden was Spencer die, op zijn eigen verzoek, door Galton werd rondgeleid. De beroemdste bezoeker voor wie Galton een rondleiding verzorgde, was waarschijnlijk Gladstone, die zich vooral geïnteresseerd toonde in de omvang van zijn hoofd, als zovelen in die tijd veronderstellend dat grote geestelijke vermogens correspondeerden met een grote schedel. Na de meting moest Galton zijn hooggeplaatste gast echter mededelen dat diens schedel heel gemiddeld van omvang was.²

Bijna twintig jaar voordat hij zijn antropometrisch laboratorium opzette, had Galton in een artikel in *Macmillan's Magazine* zijn theorie ontvouwd dat niet alleen lichamelijke, maar ook geestelijke eigenschappen erfelijk zijn en dat dus het talent waarover iemand beschikt van de (voor)ouders is geërfd.³ Om die stelling te onderbouwen, wijdde hij daarna een groot deel van zijn leven aan het verzamelen van antropologische data. Het laboratorium in South Kensington was slechts één van de vele ondernemingen die hij hiertoe opzette. Meer

dan eens organiseerde hij een uitgebreide enquête, bijvoorbeeld om achter de antecedenten van zijn wetenschappelijke collega's te komen. Zijn grote, maar nooit gerealiseerde, ideaal was een nationale inventarisatie van de geestelijke en lichamelijke kenmerken van het gehele Britse volk, dat hij in zekere zin beschouwde als een biologische soort, waarvan hij de fysieke en mentale kracht in kaart wilde brengen. Niet als doel op zich, maar om vast te stellen in hoeverre maatregelen gericht op rasverbetering noodzakelijk waren. Galton werd voortgedreven door het spookbeeld van een op handen zijnde nationale degeneratie.

Tegelijk was hij zich ervan bewust dat concrete rasverbeterende maatregelen diep zouden ingrijpen in de privésfeer en ook ethische en religieuze bezwaren zouden oproepen. Daarom vond hij het van essentieel belang om, met behulp van antropometrisch onderzoek, grote hoeveelheden gegevens te verzamelen en daaruit het statistisch bewijs af te leiden voor de erfelijkheid én voor het degeneratiegevaar. Hij wist dat hij, net als Darwin, een heleboel empirisch materiaal nodig had om te kunnen overtuigen. En, zoals Gladstone zijn schedelomvang in verband bracht met zijn intelligentie, zo ook meende Galton dat hij meetbare lichaamskenmerken in verband kon brengen met mentale eigenschappen. Hij bestudeerde bijvoorbeeld aan de hand van portretfoto's de fysionomie van een groot aantal gevangenen, veronderstellend dat een criminele inborst zou corresponderen met bepaalde gelaatstrekken of schedelkenmerken. Velen, waaronder Spencer, dachten trouwens in dezelfde richting. Ook nam Galton van talrijke mensen uit allerlei milieus de vingerafdrukken (hij was een van de uitvinders van deze techniek) om na te gaan of de patronen daarvan een relatie vertoonden met intelligentie of sociale afkomst. En zijn steeds weer beleden overtuiging dat de vrouw naar haar geestelijke vermogens gemeten de mindere was van de man, onderbouwde hij onder meer door op de geringere spierkracht van de vrouw te wijzen. Galton had overigens dit 'bewijs' niet nodig om lid te worden van de vereniging die zich verzette tegen het vrouwenkiesrecht. Hij vond het de belangrijkste taak van vrouwen – zeker van intelligente vrouwen – om hoogwaardige kinderen te krijgen, niet om te kiezen, laat staan om gekozen te worden.⁴ Hierbij moet in het voordeel van Galton worden opgemerkt dat hij, wanneer hij een gezochte correlatie niet vond – zoals bij de gevangenen en de vingerafdrukken –, dit doorgaans zonder veel omwegen meldde.

Zijn belangstelling voor het vraagstuk van de erfelijkheid ontstond enkele jaren na de publicatie van Darwins *Origin*, dat Galton verslond. Hij beschouwde zijn kennismaking met de evolutietheorie als een mijlpaal in zijn intellectuele ontwikkeling. Bijna vijftig jaar later meldde hij in zijn memoires, dat Darwins boek leidde tot “het met één klap slechten van talrijke dogmatische barrières en tot de opwekking van een opstandige houding tegen alle oude autoriteiten wier stellige en onbewezen beweringen door de moderne wetenschap werden weersproken.” Het lijkt duidelijk dat hij hier vooral het oog had op de autoriteiten van kerk en universiteit.

Voor Galton waren de nieuwe inzichten in *Origin* vooral een aansporing om onderzoek te gaan doen “dat zich bewoog rond de centrale vraagstukken van de Erfelijkheid en de mogelijke verbetering van het Menselijke Ras.”⁵ Volgens zijn biograaf, D.W. Forrest, heeft hierbij ook een rol gespeeld dat in het begin van de jaren zestig duidelijk werd dat het huwelijk van Galton met Louisa Butler kinderloos zou blijven. Geen van Francis’ broers en geen van Louisa’s zusters hadden kinderen. Galton was zich ervan bewust dat dit kon wijzen op erfelijk bepaalde kinderloosheid. Dat zette hem kennelijk aan het denken. Toch werd al snel duidelijk dat Galtons belangstelling het meest uitging naar de erfelijkheid van *geestelijke* capaciteiten. Hij koos daarmee niet zijn zwakke punt (zijn kinderloosheid), maar zijn sterke punt (zijn veelgevoemde genialiteit) als vertrekpunt voor zijn studies. Bijzonder trots was hij op zijn afstamming van de illustere Erasmus Darwin van wie, als onderzoeker, uitvinder en vooral als arts, een sterke erfelijke invloed was uitgegaan, zo wilde Galton maar al te graag geloven.⁶

Charles Darwin en Francis Galton hadden dus dezelfde grootvader. Neef Charles was dertien jaar ouder dan Francis, die op 16 februari 1822 werd geboren in Sparkbrook bij Birmingham. Zijn vader was een rijke wapenfabrikant en bankier. Hoewel zijn afkomst dus gelijkenis vertoont met die van die andere bankierszoon en darwinist, Walter Bagehot, lijkt het erop dat Galton, anders dan Bagehot, persoonlijk geen belangstelling voor bankzaken had. Het kostte de nodige tijd voor hij – een eersteklas wonderkind dat zich al zeer jong in Milton, Scott en de Odyssea verdiepte – door had wat hem werkelijk interesseerde. Er was enige druk van zijn ouders om in de voetsporen van grootvader Erasmus medicijnen te gaan studeren en als zestienjarige werd hij leerling in het algemene ziekenhuis van Birmingham. Nadat hij aansluitend medicijnen was gaan studeren in Londen, bekreep hem de twijfel of hij niet beter voor wiskunde kon kiezen. Hij won het advies in van Charles Darwin die, teruggekeerd van de Beagle-reis en reeds overladen met

nationale roem, in deze periode in de Londense wijk Bloomsbury woonde, waar Galton hem, in Upper Gowerstreet, regelmatig bezocht. Net zoals Darwin eerder had gedaan, besloot ook Galton zijn opleiding tot arts af te breken. Het werd wiskunde in Cambridge, al keerde hij later toch weer terug naar medicijnen.

Darwins avontuurlijke verhalen over zijn wereldreis moeten diepe indruk op de jonge Galton hebben gemaakt: de hunkering naar het onbekende van verre landen kreeg hem in zijn greep. Toen zijn vader in 1844 overleed en hem een omvangrijke erfenis naliet, brak Galton zijn studie af – daarmee in feite voor de tweede keer tot de conclusie komend dat hij geen arts wilde worden – en vertrok naar Egypte, waar hij samen met vrienden de Nijl afzakte. Vijf jaar later, in 1850, terwijl Darwin in Down als een kluzenaar minutieus de talloze soorten eendemossels ontleedde, ondernam Galton een tamelijk gevaarlijke tocht door Zuid-west Afrika, samen met de Zweedse natuuronderzoeker Charles Andersson. Galton probeerde via Damaraland in het huidige Namibië, het Ngami-meer te bereiken in het huidige Botswana. Hoewel hij zover niet kwam, leverde de expeditie hem een gouden medaille op van de *Royal Geographical Society* voor de exploratie van tot dan toe onbekend gebied. Belangrijker was dat nu de deuren, die toegang gaven tot de wetenschappelijk elite, voor hem openzwaaiden. Van een gemankeerd arts met wiskundige interesses was Galton een gereputeerd ontdekkingsreiziger en geograaf geworden. Sinds deze reis beschouwde hij zich als een autoriteit in de omgang met inboorlingen en in het reizen en overleven in onherbergzaam gebied. Na het uitbreken van de Krimoorlog probeerde hij zijn overlevingstechnieken zelfs in een aantal lezingen door te geven aan Britse officieren, voordat zij naar het strijdtoneel vertrokken.⁷

Galton had een sterke voorliefde voor positieve, exacte, wetenschap. Statistiek had voor hem de schoonheid van een bijzondere kunstvorm. Zijn sterke, soms bijna maniakale, neiging tot meten en kwantificeren wordt als een dominante karaktereigenschap beschouwd. Soms leidde dit tot triviale ondernemingen, zoals toen zijn portret werd geschilderd en hij de tijd doodde met het tellen van het aantal penseelstreken dat de schilder nodig had. Maar het leidde ook tot zeer nuttige uitvindingen waarvan wij vandaag nog steeds gebruik maken; zo was Galton de uitvinder van het begrip correlatie, leverde hij ook andere waardevolle bijdragen aan de ontwikkeling van de statistiek en was hij een pionier in het opstellen van weerkaarten. Het is interessant dat juist darwinis-

ten (naast Galton ook diens leerling Karl Pearson en Ronald A. Fisher) zo'n belangrijke rol hebben gespeeld in het ontwikkelen van de statistiek. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat het darwinisme zich sterk richtte op de bestudering van populaties.

Wat Galton echter nog het meest tot een fascinerende persoonlijkheid maakt, is dat zijn positivistische benadering van de wereld op een onverwachte manier samenging met een houding die alleen als romantisch kan worden getypeerd. Zijn liefde voor reizen, voor de tocht naar het onbekende, is hiervan een voorbeeld. Daarbij was hij verslingerd aan de bergen, bij uitstek het landschap van de Romantiek. Samen met mannetjesputter en toekomstig mededarwinist Leslie Stephen beklom hij in 1857 de Zwitserse Col du Géant. Als actief lid van de *Alpine Club* was hij regelmatig te vinden in de Franse Alpen en de Pyreneeën. Zijn masculinisme en zijn gedreven interesse in het verschijnsel genialiteit horen thuis in dezelfde romantische categorie. Ik geloof dat het correct is Galton te omschrijven als een romantisch statisticus. Dit kan het meest treffend worden geïllustreerd met zijn poging om van verschillende Britse steden zogenaamde *beauty maps* aan te leggen: daarbij probeerde hij, door eigen waarneming op straat, de frequentie van vrouwelijk schoon vast te leggen om te zien of schoonheid als menselijke eigenschap gelijkmatig over het land was verdeeld, of niet. Deze nevenactiviteit is, in haar benadering, zeer verwant aan een van zijn hoofdactiviteiten: het in kaart brengen van de Britse raciale elite. Ook hier probeerde hij met statistische middelen kwalitatieve verschijnselen meetbaar en voorspelbaar te maken.

Het is kenmerkend voor Galton dat hij de raciale elite liet samenvallen met de intellectuele elite. Zijn *Hereditary Genius* (1869) maakte dat in de titel al duidelijk. Hoewel de beeldspraak niet zo goed past bij de tamelijk onkerkelijke Galton, kan dit boek nog het beste worden gekarakteriseerd als een bijbel van de ongelijkheid. Er was weliswaar volgens Galton een "continuüm van natuurlijke begaafdheid", maar dit strekte zich naar zijn mening uit van ongekeerde hoogten tot ongekeerde diepten. Tussen genie en imbeciel lag een breed spectrum, waarop alle mensen overeenkomstig hun natuurlijke talenten konden worden gerangschikt. Het adjectief 'natuurlijke' is essentieel: de ongelijkheid in begaafdheid was, in Galtons ogen, aangeboren. Men kon haar dus niet opheffen door sociale hervormingen of beter onderwijs. Galton keerde zich daarmee zonder reserves tegen het mensbeeld van de Verlichting: de menselijke ziel was geenszins een *tabula rasa* en Rousseau's opvoedingsideaal leek achterhaald. "Ik maak op de meest onvoorwaarde-

lijke wijze bezwaar tegen beweringen inzake natuurlijke gelijkheid”, liet Galton in het begin van zijn boek strijdlustig weten. Primair zocht hij het bewijs voor de juistheid van zijn opvattingen in het bestaan-op-zich van nationale elites, waartoe hij zelf behoorde:

Ik ben er zeker van dat niemand die het privilege heeft gehad te verkeren in het gezelschap van de meer bekwame mannen in een vooraanstaande hoofdstad, of die bekend is met de biografieën van de helden uit de geschiedenis, kan twijfelen aan het bestaan van verheven mensdieren, van bij uitstek edele naturen, van individuen die zijn geboren om de koningen van de mensen te zijn.⁸

Dat begaafdheid erfelijk bepaald was, leidde naar de mening van Galton eerder tot een dynamische dan een statische samenleving. Uiteraard was inherent aan zijn opvattingen dat er op het niveau van het individu sprake was van gedetermineerdheid van de gaven. Maar op het niveau van volk of ras kon de collectieve begaafdheid worden beïnvloed door selectieve voortplanting: “...net zo goed als het niet moeilijk is ... om door zorgvuldige selectie een duurzaam ras van honden of paarden te verkrijgen dat is begiftigd met uitzonderlijke vermogens ..., is het zeer wel doenlijk om een hoogbegiftigd mensenras voort te brengen door verstandig gekozen huwelijken gedurende diverse opeenvolgende generaties.”⁹

Terwijl Darwin via de analogie met de door plantentelers en dierenfokkers toegepaste teeltselectie tot zijn concept van de natuurlijke selectie kwam, paste Galton de praktijk van de teeltselectie rechtstreeks toe op de mens. Dat bracht hem in conflict met de evolutietheorie, maar merkwaardig genoeg leek hij zich dat niet te realiseren. Toch is het evident dat een selectieproces in handen van mensen, hun eigen doelstellingen nastrevend, tot een wezenlijk ander resultaat leidt dan een selectie door natuurlijke processen.

Galtons punt was echter dat er ten aanzien van de mens niet langer sprake was van natuurlijke selectie. Sociale invloeden hadden de juiste werking van de evolutiewetten reeds verstoord en het doel van de eugenetica was om die verstoring weer ongedaan te maken, niet door terug te keren naar de natuur, maar door corrigerende menselijke ingrepen. Niet déze redenering was inconsistent, maar wel de bewering dat dezelfde wetten die de evolutie van de gehele organische wereld hadden bepaald, ook de overerving van menselijke gaven bepaalden. Darwins analogie werkte maar naar één kant: men kon beweren, zoals Darwin deed, dat er sprake was van natuurlijke selectie die op vergelijkbare wijze werkte als artificiële selectie; men kon echter niet beweren dat

men, door artificiële selectie toe te passen, hetzelfde resultaat bereikte als zou zijn voortgekomen uit natuurlijke selectie. Het resultaat van artificiële selectie is nooit ‘evolutie’. Bovendien was Galtons op rasverbetering gerichte, gestuurde, evolutie zuiver teleologisch van aard.

Naast ‘natuurlijke begaafdheid’ vormde ‘reputatie’ een tweede centraal begrip in *Hereditary Genius*. Een belangrijk deel van het boek bestond uit genealogisch onderzoek gericht op eminente rechters vanaf de Reformatie, op staatslieden, militaire bevelhebbers, schrijvers en dichters, onderzoekers, musici, schilders, geestelijken, classici, roeiers en worstelaars. Wat Galton bijvoorbeeld interesseerde was in hoeverre de eminente dichters een vader, broer of zoon hadden die ook een illustere dichter was. Bleek dat het geval, dan concludeerde Galton dat kennelijk bepaalde eigenschappen die nodig waren om een dichter van naam en faam te worden, langs de weg van de erfelijkheid waren doorgegeven.

Zijn algehele conclusie was, dat de kerneigenschappen die een vereiste vormen om tot een eminent persoon uit te groeien – bekwaamheid, ijver en werkkraft –, aangeboren zijn. In die zin leek zijn genealogisch onderzoek te bevestigen wat hij vooraf al dacht. Men kan zich natuurlijk de vraag stellen of de naar voren gekomen genealogische verbanden nu echt de erfelijkheid van geestelijke eigenschappen aantonen, of dat ze er juist op wijzen dat geboren worden in een bevoorrecht milieu een verhoogde kans oplevert op een professie die aanzien verschaft. Galton had er – bewust of onbewust – voor gezorgd dat hij nooit op die conclusie kon uitkomen: hij had ‘natuurlijke begaafdheid’ gedefinieerd als “die kwaliteiten van intellect en instelling die een man aansporen tot en geschikt maken voor het verrichten van daden die tot een reputatie leiden.”¹⁰ Deze definitie leidde ertoe dat de constatering dat iemand befaamd was, altijd samenging met de constatering dat hij over ‘natuurlijke begaafdheid’ beschikte. Een grote reputatie opbouwen zonder van nature begaafd te zijn, was zo per definitie een onmogelijkheid geworden. Daarmee schakelde Galton de alternatieve interpretatiemogelijkheid, namelijk dat de omstandigheden een bepalende rol speelden, vrijwel bij voorbaat uit. Wanneer reputatie als dé indicator voor ‘natuurlijke begaafdheid’ wordt aangemerkt, is het uitgesloten dat zij het gevolg kan zijn van gunstige omstandigheden, zoals een bevoorrechte positie. Anderzijds bereikte Galton door de koppeling van beide begrippen dat ‘natuurlijke begaafdheid’ niet werd geassocieerd met de natuurlijke gelijkheid van het natuurrecht-denken, maar met ongelijkheid in gaven.

Het lijkt er dus sterk op dat Galton min of meer naar de *status quo* toe redeneerde. De uitkomst van zijn onderzoek schijnt al bijna even gede-termineerd te zijn geweest als, in zijn ogen, de geestelijke gaven waarover een mens de beschikking had: de zittende elite was in raciaal opzicht het meest waardevolle deel van het volk en diende te worden beschermd, temeer daar haar mannen de gewoonte hadden pas laat te huwen met, bij voorkeur, rijke vrouwen die relatief vaak afkomstig waren uit weinig vruchtbare families. Zo pleitte Galton ervoor om de afstammelingen van een verdienstelijk geslacht te bevoordelen bij sollicitaties. De erfelijk begaafden zouden bovendien *a sentiment of caste* moeten ontwikkelen en hun politieke invloed zou moeten worden ver-groot.¹¹

Niettemin was het gedeeltelijk een *nieuwe* elite waar Galton op doelde: degenen met erfelijk bepaalde, natuurlijke, begaafdheid vond men in principe in alle sociale klassen en zeker niet alleen bij de adel, benadrukte hij. In wezen was het elitisme van Galton daarmee raciaal-meritocratisch van aard. Zijn genealogische benadering had echter tot gevolg dat de bestaande afstand tussen de sociale klassen werd verabsoluteerd: omdat hij de erfelijk begaafden traceerde door af te gaan op reputatie, was zijn raciale elite grotendeels identiek aan de sociale elite, al liet hij verbaal ruimte voor de mogelijkheid dat ook iemand uit de lagere sociale klassen over grote natuurlijke begaafdheid kon beschikken. Bovendien kende de klasse-indeling naar begaafdheid die hij hanteerde zodanige verschillen, dat de minderbedeelden door een enorme biologische barrière van de begenadigden waren gescheiden. De sociale hiërarchie kreeg zodoende een materiële basis in de vorm van overgeërfde ongelijkheid in talenten. Dat iemand een zekere sociale klasse toebehoorde, werd zo het gevolg van zijn of haar erfelijk materiaal, dat de natuurlijke begaafdheid bepaalde.¹²

Galtons eigen sociale stratificatie zoals hij die in *Hereditary Genius* ontvouwde, kende in totaal zestien klassen van begaafdheid: hij onderscheidde acht klassen in de groep met bovengemiddelde gaven, die hij aanduidde met de hoofdletters A tot en met G, met een aparte klasse X voor de hyperbegaafden. Daar tegenover plaatste hij acht klassen van degenen met minder talenten dan gemiddeld, aangeduid met de kleine letters a tot en met g, met een aparte klasse x voor de erfelijk minstbedeelden. Beide reeksen vormden als het ware twee werelden, gescheiden door een grote kloof. Degenen in de klassen F, G en X waren de ‘eminenten’ en Galton bepaalde dat van elk miljoen mensen er 248 tot deze drie hoogste klassen behoorden. De afstand van de imbeciel (x)

tot de gemiddelde klassen (b, a, A, B) was volgens Galton even groot als die van het genie (X) tot dat gemiddelde.

Het is duidelijk dat Galton fier aan de kant stond van degenen die meenden dat de natuurlijke aanleg allesbepalend was: het primaat lag bij *nature*, niet bij *nurture*. Niettemin toonde hij zich, mede onder invloed van kritiek, bereid de invloed van opvoeding en omstandigheden te onderzoeken.¹³ Daartoe ging hij over tot het bestuderen van identieke tweelingen, een groep die het mogelijk maakte de invloed van sociale omstandigheden te onderscheiden. Zijn conclusie luidde echter onveranderlijk dat die invloed beperkt was en dat de natuurlijke aanleg zwaar overheersend was. Hij slaagde erin Darwin hiervan te overtuigen, die zelfs, in zijn autobiografie terugkijkend op zijn leven en op het grote verschil in karakter tussen hemzelf, zijn broer Erasmus en zijn zusters, naar Galton verwees:

Ik ben geneigd in te stemmen met Francis Galtons opvatting dat opvoeding en omgeving slechts een gering effect hebben op iemands geest en dat de meeste van onze eigenschappen aangeboren zijn.¹⁴

Galton mocht graag verwijzen naar het in sociaal opzicht nog zo open Amerika, dat de strikte sociale inkadering van het Victoriaanse Engeland miste, maar dat, ondanks de gunstige omstandigheden die er heersten voor een egalitaire samenleving, niet méér eminente lieden kende dan Engeland. Galtons opvatting was dat ongunstige sociale omstandigheden in het algemeen niet konden verhinderen dat begiftigde mensen hun talenten ontplooiden, terwijl, omgekeerd, gunstige omstandigheden niet konden bewerkstelligen dat personen zonder aangeboren natuurlijke begaafdheid zich als eminenties ontpopten.

Indien de kinderen van twee hoogbegaafde ouders langs de weg van de erfelijkheid die ouderlijke begaafdheid met hun geboorte meekrijgen, waarom worden de begaafden dan niet steeds begaafder, in een geleidelijk stijgende lijn? Dat dit niet het geval was, was Galton wel gebleken in zijn genealogisch onderzoek. Bovendien was hij er, op puur speculatieve gronden, van overtuigd dat de klassieke Grieken wat hun begaafdheid betreft ten minste twee klassen hoger stonden dan de moderne negentiende-eeuwse Brit (die op zijn beurt uitstak boven zijn tijdgenoten uit andere landen!). De neergang van de Grieken meende Galton te kunnen verklaren uit de aantasting van de zuiverheid van hun bloed. Maar hoe was, binnen de termen van de erfelijkheid, te verklaren dat de slimmen niet steeds slimmer werden?

Galton kwam tot de conclusie dat er bij het overerven van eigenschappen sprake moest zijn van een neutraliserende tendens in de vorm van een “regressie naar het raciale gemiddelde”: gemiddeld genomen lag het begaafdheidsniveau van het kind dichter bij het raciale gemiddelde dan dat van de ouders. Deze wetmatigheid leidde er toe dat de kinderen van laagbegaafde ouders doorgaans iets boven hun ouders uitstegen, terwijl de kinderen van hoogbegaafde ouders doorgaans iets dichter bij de middelmatigheid stonden dan hun ouders (waarmee ze zich niettemin altijd nog voldoende onderscheidde om te kunnen stellen dat hoge begaafdheid erfelijk was).¹⁵ Elk ras had volgens Galton zijn eigen begaafdheidsgemiddelde en individuele variaties weken daarvan naar boven of naar beneden af. De regressiewet maakte het echter onmogelijk dat er door natuurlijke selectie van variaties een evolutie kon plaatsvinden van de natuurlijke begaafdheid van een ras. Om dezelfde reden zou ook artificiële (eugenetische) selectie van gunstige variaties nutteloos zijn: door de regressie naar het raciale gemiddelde zou de nagestreefde rasverbetering immers al na enkele generaties een illusie blijken te zijn.

De oplossing die Galton voor dit dilemma aandroeg, doet denken aan de latere mutatietheorie van Hugo de Vries: hij veronderstelde dat er, naast variaties, bij de overerving zo nu en dan ook ‘sprongen’ plaatsvonden, waardoor een bepaald individu in één stap een kwalitatief hoger niveau bereikte dan zijn ouders en zijn rasgenoten. Dit nieuwe niveau kon, veronderstelde Galton, weer aan de nakomelingen worden doorgegeven, waardoor het ras dus een plotselinge kwaliteitsimpuls kreeg. De evolutie van erfelijk overgedragen begaafdheid verliep zodoende dus niet gradualistisch, zoals men volgens zuiver darwinistische principes zou moeten aannemen, maar schoksgewijs. Galton nam daarmee afstand van het door Darwin gehuldigde principe *natura non facit saltum* en wendde zich, evenals trouwens andere darwinisten, onder wie Huxley en Bateson, tot het saltationisme.¹⁶ In zekere zin was het saltationisme de redding voor de eugenetica.

In Darwins theorie van de natuurlijke selectie speelde ook seksuele selectie een belangrijke rol: bij hun partnerkeuze geven de vrouwelijke dieren als regel de voorkeur aan het meest indrukwekkende mannetje in de omgeving. Dit kon volgens Darwin verklaren waarom zich langs evolutionaire weg fysieke eigenschappen hadden ontwikkeld, zoals felgekleurde veren, die geen voordeel boden in de strijd om het bestaan, maar wel in de strijd om de gunst van de vrouwelijke dieren. De

imposantste mannetjes (vaak ook de sterksten) waren gemiddeld genomen het meest succesvol in hun voortplanting.

Galton ging ervan uit dat dit voor de onder culturele invloed staande mens niet meer gold. Hij week hiermee af van Wallace en Bellamy, die een regeneratief effect verwachtten van een eugenetisch verantwoorde partnerkeuze door de geëmancipeerde vrouw. Hoewel Galton in zijn eugenetisch programma niet zover ging de vrije partnerkeuze ter discussie te stellen, achtte hij enige regulering bij de voortplanting noodzakelijk om degeneratie te voorkomen. De voortplanting zou zodanig moeten worden gestuurd dat degenen met een relatief hoge begaafdheid voor voldoende nakomelingen zouden zorgen, bijvoorbeeld door jonger te huwen dan men vaak geneigd was; de laagbegaafden daarentegen zouden in hun voortplanting moeten worden afgeremd of daarvan zelfs geheel moeten worden afgehouden. Zodoende zou het niveau van het ras geleidelijk omhoog gaan.

Galton achtte de menselijke cultuur niet per definitie ongunstig voor de rasontwikkeling. Wanneer de klasse die in een land het meest vruchtbaar bleek te zijn zich in lichamelijk, intellectueel en moreel opzicht bleek te bevinden *onder* het nationale gemiddelde (i.e. wat hiervóór het raciale gemiddelde werd genoemd), dan zou er een geleidelijke ontarding van het ras optreden. In dat geval was het zaak de culturele omstandigheden zodanig te wijzigen dat deze de voortplanting van de bovengemiddelde klassen sterker zouden bevorderen, zodat een regeneratie van het ras kon optreden.¹⁷ Hieruit volgt dat Galton de omstandigheden weliswaar nauwelijks van invloed achtte op de begaafdheid van het individu, maar wel op die van het volk of ras als de optelsom van individuen.

Het voorgaande betekent dat in de visie van Galton de evolutie van het menselijk ras stuurbaar was door de seksuele selectie op basis van vrije partnerkeuze uit te schakelen. Dit is een wezenlijk andere benadering dan besloten ligt in de evolutietheorie. Om dit verschil tussen Galton (en andere eugenetici die zijn benadering deelden) en Darwin te illustreren, kan de volgende hypothetische situatie dienen. Stel dat men in een bepaald natuurlijk leefgebied, bijvoorbeeld in Zuid-Amerika, alle dieren zou vangen en hun voortplanting voortaan onder controle zou plaatsen van professionele fokkers om zo hun ontwikkeling bij te sturen. Zou het resultaat dat dan uiteindelijk zou worden bereikt, nog iets te maken hebben met de evolutie zoals Darwin die beschreef? Dit voorbeeld maakt duidelijk dat natuurlijke en artificiële selectie, alsook seksuele selectie en gecontroleerde voortplanting, wezenlijk van el-

kaar verschillen, ook al maken ze gebruik van dezelfde mechanismen van de erfelijkheid.

Overigens wilde Galton de vrije partner- en voortplantingskeuze slechts gedeeltelijk uitschakelen. Zijn plannen tot ingrijpen richtten zich vooral op de lagere klassen, terwijl hij er ten aanzien van de betere klassen vanuit ging dat deze, anders dan degenen die tot de onderkant van de samenleving behoorden, zich doorgaans verantwoord gedroegen: “Bekwame mannen scheppen genoeg in het gezelschap van intelligente vrouwen en indien zij zo’n vrouw, die ook in andere opzichten geschikt zou zijn, kunnen vinden, zullen zij daarmee liever trouwen dan met een middelmatige vrouw.”¹⁸ In overeenstemming met deze visie zette Galton zich af tegen Malthus’ pleidooi voor *moral restraint* bij de voortplanting. Galton geloofde dat de uitwerking hiervan zeer ongelijk en ongunstig moest zijn, aangezien de betere klassen zich, conform het advies van Malthus, wél verantwoordelijk zouden gedragen – dat wil zeggen het aantal nakomelingen beperken om overbevolking tegen te gaan –, terwijl de lagere klassen dit niet zouden doen. Zo dreigde Malthus’ advies in de ogen van Galton de raciale degeneratie te bevorderen.¹⁹

Hier raken we aan een wezenlijk element uit het denken gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw – en ook daarna nog –, dat er op neerkomt dat men een snel groeiende klasse van *Untermenschen* meende te zien ontstaan die, lichamelijk en geestelijk, een bedreiging vormde voor de nationale kracht en gezondheid. De nieuw verworven kennis over de werking van de erfelijkheidswetten leidde aldus tot een biologische paniecreactie op grond van de waarneming dat het vooral de ‘lageren’ waren die zich voortplantten en die zo de biologische kwaliteit van de toekomstige generaties bepaalden. Darwin deelde die vrees. In zijn *Descent* stelde hij: “als de voorzichtigen het huwelijk mijden, terwijl de roekelozen wel trouwen, dan zullen de inferieure leden van de samenleving de betere leden dreigen te verdringen.”²⁰

De pangenese-stelling was het zorgenkindje uit Darwins intellectuele productie. Darwin worstelde met de vraag hoe de overerving van eigenschappen zich verhield tot variaties die ontstaan onder invloed van veranderde leefomstandigheden. Hoe, met andere woorden, variaties kunnen worden doorgegeven aan de volgende generatie. Hij formuleerde hiertoe de pangenese-stelling als een ‘voorlopige’ theorie. Deze hield in dat lichaamscellen minuscule ‘korreltjes’ of kiemen afscheidden, die door het lichaam circuleerden en die zich door deling verme-

nigvuldigheden, daarmee nieuwe cellen vormend, gelijksoortig aan degenen waar ze uit waren voortgekomen. Wanneer een plant of dier een variatie (een nieuw orgaan of nieuw weefsel) ontwikkelde, scheidde de lichaamscellen die dat orgaan of weefsel vormden ook specifieke kiemen af. Een deel van deze kiemen kwam in het voortplantingsstelsel terecht en werd zo doorgegeven aan het nageslacht. Op die manier zouden, in lamarcistische zin, verworven eigenschappen kunnen worden doorgegeven.

Galton, zeer geïnteresseerd in erfelijkheid, nam het op zich om Darwins voorlopige hypothese te toetsen. Hij ging er daarbij vanuit dat het bloed de substantie was die de kiemen bevatte en door het lichaam transporteerde. De pangenese-stelling droeg er toe bij dat voor Galton het bloed een welhaast mythische functie kreeg als drager van raseigenschappen. Het bloed leek nu te voldoen aan het romantische idee van een krachtig levenssap.²¹ Darwin lijkt tegen deze visie van het bloed als drager van raseigenschappen geen bezwaar te hebben gemaakt. Hij werkte zelfs met Galton samen: nadat Darwin de pangenese-theorie in 1868 had gepubliceerd in *The variation of animals and plants under domestication*, werd hij het jaar daarna door Galton benaderd met het voorstel een gezamenlijk experiment te doen met konijnen. Dit was hetzelfde jaar waarin Galton zijn *Hereditary Genius* publiceerde en daarin de pangenese-theorie omarmde. Galtons plan was om bij konijnen van één bepaald ras via transfusie bloed in te brengen van een ander ras, om te zien of dit tot veranderingen in de konijnen zou leiden, hetgeen volgens hem de juistheid van de pangenese-theorie zou aantonen. Darwin aanvaardde Galtons voorstel en de experimenten werden deels bij Darwin in Down en deels bij Galton thuis, in Rutland Gate, uitgevoerd. Steeds weer bleek, tot grote teleurstelling van beide mannen, dat de bloedtransfusie geen effect had op de raciale kenmerken van de volgende generatie konijnen. Darwin zag zich genoodzaakt afscheid te nemen van zijn voorlopige theorie. En Galton gaf in de nieuwe inleiding bij de tweede druk van *Hereditary Genius* te kennen dat hij de delen van zijn boek, die op de pangenese-theorie waren gebaseerd, nu anders zou schrijven. Onder verwijzing naar Weismann stelde hij nu, de kans dat verworven eigenschappen erfelijk zijn extreem klein te achten.

De negatieve ervaringen met het konijnen-experiment betekenden geenszins het einde van de coöperatie tussen Darwin en Galton. Zo deed Darwin, samen met Hooker, Galton de suggestie aan de hand om voor zijn erfelijkheidsonderzoek te experimenteren met erwten. Mendel had de resultaten van zijn soortgelijke experimenten toen inmiddels

gepubliceerd, maar deze publicaties werden, zoals bekend, pas na de eeuwwisseling ontdekt. Galton kreeg bij het verbouwen van de erwten hulp van diverse vrienden, onder wie ook Darwin. Op zijn beurt hielp Galton Darwin bij de statistische verwerking van diens onderzoeksgegevens over de bevruchting van planten.

“Je hebt me van een tegenstander tot een bekeerling gemaakt”, schreef Darwin in december 1869 aan Galton, nadat hij pas de eerste vijftig bladzijden van *Hereditary Genius* had gelezen. Hiermee liet hij weten overtuigd te zijn geraakt door Galtons stelling dat geestelijke eigenschappen merendeels zijn aangeboren. Ook Wallace toonde zich, in een recensie die hij er in *Nature* over schreef, onder de indruk van Galtons boek.²² Hetgeen opvallend is, aangezien voor Wallace de menselijke gelijkheid en de bepalende invloed van de omstandigheden belangrijke vertrekpunten waren.

Darwin echter werd niet door een vergelijkbare ideologische spanning gehinderd. In zijn *Descent* verwees hij niet alleen regelmatig vol bewondering naar Galton, maar nam hij diens opvattingen voor een belangrijk deel over. De reden daarvoor hoeven we niet ver te zoeken. Darwin wilde in *Descent* aantonen dat de evolutie door middel van natuurlijke selectie ook op de mens als denkend en intelligent-bewust levend en handelend wezen van toepassing was. Hij kwam daarmee onherroepelijk op het nog nauwelijks verkende terrein van de culturele en mentale evolutie. Galtons stelling van de erfelijkheid van mentale eigenschappen bood Darwin een welkom houvast. Maar hij beperkte zich niet tot het herhalen en aannemelijk maken van die stelling van zijn neef. Op enkele plaatsen heeft *Descent*, met alle behoedzaamheid die Darwin eigen was, een eugenetische ondertoon. Zo ging hij in op de gewoonte bij de Spartanen en, later, bij de Pruisische grenadiers, om door bewuste selectie bij de voortplanting (*methodical selection*) de kracht van het nageslacht op een hoog peil te houden. En hij citeerde een aantal regels uit een klaagzang van Theognis, waarin deze een zekere Kyrnos wees op de tegenstrijdigheid dat mensen bij het fokken van dieren zorgvuldig de gezondste exemplaren selecteren, terwijl zij zich zelf in hun keuze van een huwelijkspartner vaak door financiële motieven lieten leiden, met als gevolg dat het mensengeslacht zich ontwikkelde tot een “ontaard” mengsel.²³ Pikant is dat Theognis een vertegenwoordiger van de oude aristocratie was, die zich in zijn elegie afzette tegen de opkomende democratie.

Darwin gebruikte het woord eugenetica niet, dat pas in 1883, het jaar na zijn dood, door Galton werd geïntroduceerd. Maar zijn boodschap

was niettemin duidelijk. Hij herhaalde de waarschuwing van zowel Greg als Galton dat de allerlaagste bevolkingsgroepen (“de zeer armen en zorgelozen, die vaak ontaard zijn door ondeugden”) bijna altijd vroeg trouwden en – veel – kinderen kregen, terwijl het betere deel van de bevolking (“de behoedzamen en spaarzamen, die in het algemeen ook anderszins deugdzaam zijn”) pas laat huwden en dus minder kinderen kregen. En hij sloot zich aan bij hun mening dat hierin een zeer belangrijk obstakel was gelegen voor de gewenste toename van “het aantal mannen van superieure klasse”. Hij herhaalde zelfs zonder commentaar Gregs beruchte uitspraak dat “de zorgeloos levende, vuile, oneerzuchtige Ier zich vermenigvuldigt als de konijnen”, waarbij de spaarzame, verstandige en gelovige Schot als terughoudende voortplanter ver achterbleef.²⁴ Aan het slot van zijn boek toonde Darwin zich zonder omwegen een voorstander van een eugenetische praktijk:

[De mens] zou door selectie niet alleen iets kunnen doen aan de lichamelijke gesteldheid en bouw van zijn nakomelingen, maar ook aan hun intellectuele en morele kwaliteiten. Beide seksen zouden moeten afzien van het huwelijk wanneer ze in enige betekenende mate inferieur zijn naar lichaam of geest.²⁵

Bovendien zouden ook al degenen die niet in staat waren te voorkomen dat hun kinderen zouden opgroeien in vernederende armoede, van het huwelijk en de huwelijksdaad moeten afzien. Darwin plaatste hierbij de kanttekening dat een dergelijk huwen-met-beleid gedoemd was een utopie te blijven zolang er niet meer bekend zou zijn over de erfelijkheidswetten. Inderdaad bleek de eugenetische beweging pas na de eeuwwisseling, mede door de (her)ontdekking van de erfelijkheidswetten, de wind in de zeilen te krijgen.

De door Vogt, Maudsley, Galton en anderen benadrukte grote afstand in intelligentie tussen verschillende mensen, was voor Darwin een extra aanwijzing dat de mens afstamde van, en was geëvolueerd uit, een lagere soort, waarnaar hij soms, door “reversie”, terugviel. Ook nam Darwin Galtons opvatting over dat er niet alleen tussen de rassen, maar ook tussen de beide geslachten grote verschillen in begaafdheid waren. Hij postuleerde daarmee het bestaan van een geslachtelijk bepaald gemiddelde aan mentale kracht, dat bij mannen hoger lag dan bij vrouwen. Ter verklaring voerde hij aan dat de primitieve mannen van generatie op generatie hadden moeten strijden voor het “in bezit” krijgen van vrouwen en voor het levensonderhoud van vrouw(en) en kinderen. De man had in die strijd niet genoeg aan zijn fysieke kracht, maar moest ook zijn waarnemingsvermogen, zijn rede en inventiviteit

voortdurend scherpen. De mentaal sterkste mannen werden hierbij in de strijd om te overleven en zich voort te planten steeds langs natuurlijke weg geselecteerd. Dit heeft de man, ten opzichte van de vrouw, een diep in zijn biologische structuur gewortelde mentale superioriteit gebracht. Daarom zouden vrouwen volgens Darwin, alvorens zij de mentale kracht van de man zouden kunnen evenaren, eerst generaties lang een fysiek regeneratieproces moeten ondergaan. Hiertoe zouden de vrouwen die nog het meeste van de “robuuste deugden” vertoonden – zoals energie, volharding en verbeeldingskracht –, moeten worden geselecteerd voor het voortbrengen van grote aantallen nakomelingen.²⁶

Het kan dus, samengevat, niet worden betwijfeld dat Darwin zich in *Descent* op belangrijke punten liet leiden door Galtons leerstuk van de erfelijkheid van mentale eigenschappen. Zijn denkbepelden aangaande de werking van de natuurlijke selectie in moderne, beschaafde, landen baseerde Darwin goeddeels op de geschriften van Wallace, Greg, Bagehot en Galton. En het artikel dat Galton in 1871 publiceerde over het evolutionaire voordeel van het sterke kudde-instinct van de Zuid-afrikaanse os, was voor Darwin, naast bijvoorbeeld Bagehots *Physics and politics*, een welkom aanvullend bewijs dat sociale eigenschappen door evolutie waren ontstaan.²⁷

In een aantal opzichten maakte Francis Galton deel uit van de binnenste kring van darwinisten. Hij was bevriend met Hooker, Spencer, Leslie Stephen, Romanes, Tyndall en Huxley. En hij was erbij toen, in juni 1860, in Oxford tijdens een vergadering van de *British Association* de beroemde confrontatie plaatsvond tussen Huxley en bisschop Wilberforce. Maar, hoewel hij regelmatig contact met Darwin had, zijn er geen aanwijzingen dat Galton vóór de publicatie van *Origin*, in die vruchtbare en spannende jaren waarin de evolutietheorie gestalte kreeg, door zijn neef in vertrouwen werd genomen en werd ingewijd in diens toen nog geheime intellectuele bouwwerk. Natuurlijk kan men niet uitsluiten dat ze in die periode toch van gedachten hebben gewisseld over de evolutie; maar, als dit inderdaad het geval zou zijn geweest, zou Galton er in zijn memoires dan geen melding van hebben gemaakt? Het lijkt erop dat Darwin pas na het verschijnen van *Hereditary Genius* (1869) Galton ging zien als een onderzoeker waarmee hij rekening moest houden, en een bondgenoot! Galton was geen bioloog; zijn interesse in het probleem van de erfelijkheid, die pas na 1860 ontstond, was meer antropologisch en statistisch gericht dan biologisch. Hij zou waarschijnlijk niet veel hebben kunnen bijdragen aan de

oplossing van de biologische en geologische kernproblemen waarmee Darwin zich bij het uitbouwen van zijn theorie zag geconfronteerd. Toen echter in latere jaren de aandacht van Darwin verschoof naar de betekenis van de evolutietheorie voor de mens en zijn sociale verbanden, en naar het erfelijkheidsvraagstuk, werden Galtons inzichten van het grootste belang voor hem. In dat licht hoeft het dan ook geen verbazing te wekken dat de niet-bioloog Galton, naast zijn vele andere wetenschappelijke onderscheidingen, werd geëerd met de hoogste darwinistische decoraties: de Darwin-medaille, de Huxley-medaille en de Darwin-Wallace-medaille. Alleen al door zijn hoofdrol in het – tegen zijn zin – weerleggen van de pangenese-theorie, heeft Galton die onderscheidingen volop verdiend.

Niettemin, men kan de ogen niet sluiten voor de bedenkelijke invloed die is uitgegaan van het wetenschappelijk racisme van de gelauwerde. In zekere zin was Galton een wolf in schaapskleren. Hoewel hij er in zijn publicaties geen twijfel over liet bestaan dat hij rasverbetering in Groot-Brittannië noodzakelijk achtte, leken de concrete maatregelen die hij daartoe voorstelde, in vergelijking tot de ambitie van zijn doelstellingen, meestal relatief gematigd of soms zelfs onrealistisch en daardoor ongevaarlijk. Daarbij had hij de gewoonte zich tamelijk onderkoeld, of in elk geval zonder stemverheffing, uit te drukken. Maar dit maakte zijn ideeën niet minder vérstrekkend.

Het centrale punt schijnt mij hier te zijn dat Galton in zijn hart een liberaal was, met een zekere aversie tegen het afdwingen van eugenetische maatregelen via staatsingrijpen. Hij bepleitte dan ook vooral *vrijwillige* gedragsaanpassingen. Zijn leerling Karl Pearson, die, als socialist, de Duitse staatsfilosofie omarmde, zag een veel actievere rol voor de staat.²⁸ Het is geen toeval dat zich vooral in de kring van de *Fabians*, met hun ideaal van “nationale efficiëntie” en hun bewondering voor Duitsland, voorvechters van de eugenetische beweging bevonden, zoals R.B. Haldane, Wells, Shaw en Graham Wallas.

Dat Galton steeds weer benadrukte dat de eugenetica zich zou moeten ontwikkelen tot een nieuwe religie, hing nauw samen met zijn afkeer van staatsdirigisme. Aan de andere kant was hij ervan overtuigd dat de bedreigingen voor de kwaliteit van het toekomstige Britse ras zo groot waren, dat iedere vrijblijvendheid uitgesloten was. Om de noodzakelijk geachte rasverbetering niet bij voorbaat tot een illusie te maken, was er een gezaghebbende instantie nodig (anders dan de staat), die daartoe aanzette. Door eugenetisch handelen tot een religie te verheffen, kon een moreel dwingend gezag in het leven worden ge-

roepen en kon de eugenetica worden geïnternaliseerd in het geweten. Hierin school het grote gevaar van Galtons benadering. Zijn keuze voor vrijwilligheid boven staatsingrijpen dwong ertoe om racistische normen in brede lagen van de bevolking in te prenten. Het is dan ook niet toevallig dat Galton over zijn darwinistische eugenetica sprak als over een nieuwe *nationale* religie.

Een religie overigens die hij als rationalistisch opvatte, gefundeerd als ze zou moeten zijn op de eugenetica *als natuurwetenschap*. De verbinding die Galton zo probeerde te leggen tussen dogma en positieve wetenschap herinnert aan Comte's positivistische eredienst. Maar tegelijk klonk Galton hier bijna haeckeliaans, wanneer hij stelde dat het bevorderen van de evolutie – door het treffen van eugenetische maatregelen – in overeenstemming was met het doel van het kosmische proces. Het eugenetisch streven zou erop gericht moeten zijn dat ieder individu, zowel door verbetering van zijn natuurlijke eigenschappen als van zijn opvoeding, een 'efficiënt' wezen zou worden. Het is duidelijk dat efficiëntie een rationele norm is. Maar tegelijk was het voor Galton een norm die de evolutie zélf, als kosmisch proces, aanreikte. Hij was het niet eens met Kidd, voor wie de religie een bron van altruïstische waarden was, die de blinde hardheid van de natuurlijke selectie verzachtten. Galtons nieuwe eugenetische religie was juist bedoeld als rechtvaardiging, ja zelfs als stimulans, voor selectie.²⁹

Dat deze nieuwe religie darwinistisch van aard zou moeten zijn, behoeft geen verder betoog. Niet zonder betekenis in dit verband is, dat Galton zich persoonlijk inspande om te bereiken dat Darwin werd geheiligd door hem te begraven in Westminster Abbey. Gezien de religieuze skepsis van Galton en van Darwin zelf, was dit een opmerkelijke stap. De canonisatie van het darwinisme was voor Galton ook persoonlijk van belang, omdat het de sociale acceptatie van zijn eigen wetenschappelijke program kon bevorderen.³⁰

Om het Britse volk te brengen tot vrijwillige aanpassingen in hun huwelijks- en voortplantingsgedrag, diende de *pride of race* te worden bevorderd. Een aanzienlijke vergroting van het rassebewustzijn, zo realiseerde Galton zich, was alleen mogelijk door van de eugenetica een soort volksbeweging te maken. Zodoende sloop er, ondanks zijn keuze voor vrijwillige maatregelen, toch een zeker fanatisme in zijn opvattingen. Bijvoorbeeld toen hij pleitte voor een "jihad", een heilige oorlog "tegen gebruiken en vooroordelen die de fysieke en morele kwaliteiten van ons ras aantasten."³¹ Het zou dan ook een vergissing zijn te denken dat Galton slechts vriendelijke ingrepen op het oog had. Om te voorko-

men dat de zwakken van lichaam en geest zich konden voortplanten, sprak hij regelmatig over een vrijwillig celibaat, maar ook over opname van deze categorieën in kloosters om een celibataire levenswijze te kunnen afdwingen. Zolang zij celibatair bleven, was er niets op tegen de erfelijk zwakken goed te behandelen; maar zodra zij ‘inferieure’ nakomelingen voort bleven brengen, verspeelden zij hun aanspraak op goede behandeling: dan kon men “zich gemakkelijk voorstellen dat er een tijd aanbreekt waarin zulke personen zouden worden beschouwd als vijanden van de Staat, die elke aanspraak op vriendelijke behandeling hebben verspeeld.” Galton pleitte verder voor invoering van een “stelsel van giften” om eugenetisch geselecteerde jonge mensen te ondersteunen, een op zich weinig bedreigend voorstel. Maar tegelijk wilde hij de sociale bescherming voor de zwakkeren terugdringen onder het motto dat liefdadigheid zich zou moeten richten op gezonde in plaats van op ongezonde personen en families. De erfelijk begiftigden zouden het groepsbewustzijn van een “kaste” moeten ontwikkelen en door de wet moeten worden bevoordeeld, onder andere door ze meer rechten te geven bij het verdelen van erfenissen en door ze onder gunstiger sanitaire omstandigheden te laten leven dan de erfelijk minderbedeelden. Kortom: de samenleving zou zo moeten worden ingericht dat de erfelijk sterken zo vroeg mogelijk trouwden en zoveel mogelijk kinderen kregen, terwijl de erfelijk zwakken in elk geval zo lang mogelijk van een huwelijk zouden moeten worden afgehouden en liefst celibatair zouden moeten leven. Alleen zo zou het proces van raciale degeneratie, dat onder meer het gevolg was van de verstedelijking, kunnen worden gestopt.³²

In de inleiding van zijn *Inquiries into human faculty and its development* (1883) vatte Galton zijn streven naar rasverbetering als volgt samen:

Mijn algemene doel is geweest om goede nota te nemen van de gevarieerde erfelijke gaven van verschillende mensen, en van de grote verschillen tussen diverse families en rassen, om er achter te komen in hoeverre de geschiedenis de uitvoerbaarheid heeft aangetoond van het vervangen van inefficiënt menselijk nageslacht door betere nakomelingen, en om na te gaan of het niet onze plicht is dit te doen door middel van inspanningen die redelijk zijn, aldus ons inspannend om de doeleinden van de evolutie sneller naderbij te brengen en met minder ellende dan wanneer de gebeurtenissen op hun beloop zouden worden gelaten.³³

Vooraf het “vervangen van inefficiënt menselijk nageslacht” in deze passage heeft een onheilspellende klank. Met enige welwillendheid zou men nog kunnen redeneren dat Galton hier doelde op de geleide-

lijke rasverbetering die optreedt wanneer gedurende een aantal opeenvolgende generaties op vrijwillige basis een eugenetisch voortplantingsgedrag is volgehouden. Maar was dat werkelijk het enige dat hij hier op het oog had? Of bedoelde hij ‘vervangen’ in een meer letterlijke zin? Op hoge leeftijd, in 1910, zette Galton zich aan het schrijven van een roman, *Kantsaywhere*, waarin hij een eugenetische utopie ontvouwde. Deze kwam erop neer dat, in het denkbeeldige land dat hij beschreef, werd gewerkt aan het systematisch fokken van een kaste van meesters, terwijl de *unfit* die zich illegaal vermenigvuldigden werden gestraft met internering in werkkampen.³⁴

Galtons vrees voor raciale degeneratie had veel te maken met zijn opvattingen over de Britse superioriteit. De besten uit het Britse ras waren volgens hem uitstekend geschikt als leiders van de lagere rassen. Maar dan moest het sluipende proces van nationale degeneratie wel worden gestopt. Het vestigen van een eugenetische praktijk werd voor hem zodoende een nationaal belang en een voorwaarde voor het behoud of de verdere versterking van Groot-Brittannië’s positie als imperialistische mogendheid. “Voor geen enkele natie is een hoogwaardig mensenras noodzakelijker dan voor de onze, want wij zetten de leden van onze stam uit over heel de wereld en leggen de grondslag voor de aard en aanleg van miljoenen toekomstige leden van het menselijke ras.”³⁵ Galton noemde de nieuwe wetenschap die hem voor ogen stond niet voor niets “nationale eugenetica”. De biologische kwaliteiten van het Britse volk moesten worden vergroot zodat het zijn roeping als imperialistische mogendheid kon volgen. Galton voegde zo twee elementen toe aan de gemeenplaatsen over de Britse suprematie in de wereld: dat die suprematie voortkwam uit een erfelijk bepaalde, natuurlijke, aanleg en dat een eugenetische nationale praktijk nodig was om dit natuurlijke voordeel ten opzichte van andere rassen te behouden en verder uit te bouwen.

De ervaringen die hij opdeed tijdens zijn reizen door Afrika leidden bij Galton tot een zeer lage dunk van de zwarte mens. Terugkijkend op zijn indrukken schreef hij: “De fouten die de negers maakten op hun eigen gebied waren zo kinderlijk, dom en onnozele-hals-achtig, dat ik me regelmatig beschaamd voelde als mens voor mijn eigen soort.” Zoals dit citaat nog eens duidelijk maakt, was voor Galton intelligentie de belangrijkste factor die de kwaliteit van een ras bepaalde. Bij een hoogontwikkeld wezen als de mens, werd de ‘veldslag van het leven’ beslist in het voordeel van het meest sociale ras, dat wil zeggen het ras met de meest intelligente sociale organisatie.³⁶ Dat negers, door de ko-

Ionisatie van Afrika of door hun gedwongen overtocht naar Amerika, in aanraking kwamen met de hogere westerse beschaving, bracht hen niet naar een hoger niveau. Hun beperkingen waren immers aangeboren. Wel bleken zij zich in Amerika, door de gunstiger levensomstandigheden, sneller te vermenigvuldigen, waardoor ze daar een bedreiging vormden voor “inheemse Amerikaanse rassen”. Maar uiteindelijk zouden de negers, zo verwachtte Galton, door betere rassen worden verdrongen omdat zij van nature de mogelijkheid misten om te voldoen aan de vereisten van een hogere beschaving.³⁷

Hoewel Galton er dus geen twijfel over liet bestaan dat hij negers als inferieur beschouwde, bracht hij een opvallende nuancering aan: een deel van hen was wel degelijk in staat een, naar westerse maatstaven, acceptabel niveau te bereiken, bijvoorbeeld door zich te ontwikkelen tot succesvolle kooplieden. Teruggrijpend op zijn kwalificatiesysteem meende Galton met exactheid te kunnen aangeven dat sommige negers klasse C, of zelfs D, konden bereiken, zich daardoor, zoals hij niet naliet aan te geven, verheffend boven het gemiddelde niveau van de blanken. Maar niettemin: over de hele linie bleven negers twee klassen achter bij de Westeuropese blanke, waarmee diens superioriteit was bevestigd.³⁸

De denkwereld van Galton vertoont alle kenmerken van het wetenschappelijk racisme: een vast geloof in het bestaan van lage en hoge rassen, een sterke vrees voor degeneratie door de vermenging van die twee, de overtuiging dat het mogelijk en wenselijk is een superieur ras te kweken, en een enigszins mystiek gebruik van begrippen als raszuiverheid en ‘bloed’. De zuiverheid van een ras was echter voor Galton geen dogma. De superioriteit van het Britse volk was dat wél. Deze opvatting dwong hem als het ware te erkennen dat een vermenging van volken, zoals de samensmelting met Scandinavische en Gallische volken waaruit het Britse volk was voortgekomen, kon leiden tot een sterk ras. Het was volgens hem aan die “uitzonderlijk succesvolle vermenging” te danken dat de Britten zich hadden ontwikkeld tot “het heersende en leidende ras van Europa”. De toevoeging van nieuw bloed en nieuwe eigenschappen kon echter alleen heilzaam werken wanneer het ras waarmee de menging plaatsvond van hoge kwaliteit was. Bij de zeer hoogstaande oude Grieken, waar dit niet het geval was, hadden voortdurende immigratie en emigratie geleid tot aantasting van de raszuiverheid en algeheel raciaal verval.³⁹ Ook het Britse volk, al was het nog zo hoogstaand, dreigde aan degeneratie ten prooi te vallen, doordat de minder begaafden en minder gezonden voor meer nakomelingen

zorgden dan de begaafden en sterken. Wat de Grieken was overkomen, dreigde zich in Galtons angstdromen met het Britse volk te herhalen.

Galton zag zijn eugenetica als een vorm van gestuurde evolutie. Het was voor hem zowel een nationale als religieuze plicht om, door het toepassen van negatieve en positieve selectie, het uiterst trage evolutieproces de helpende hand te bieden. Hij sprak hierbij, zoals we eerder zagen, van het “bevorderen van de doeleinden van de evolutie”.⁴⁰ Opmerkelijk is dat hij meende de doeleinden van de evolutie – waarvan het trouwens maar de vraag is of die er zijn – te kennen en in staat te zijn de richting van de evolutie te voorspellen. Natuurlijk kon hij dat niet. Maar hij zag dit niet als probleem, omdat hij als axioma hanteerde dat het doel van de evolutie simpelweg neerkwam op: steeds sterker, steeds begaafder. Het doel van de evolutie en het doel van de eugenetica waren zodoende – per definitie – identiek. Echter, voor Galtons persoonlijke doelstelling (het zo spoedig mogelijk keren van het proces van raciale degeneratie), verliep de natuurlijke selectie – die uiteindelijk ook tot een oplossing voor deze degeneratie zou leiden, als men maar talloze generaties wilde wachten – te langzaam.

Was deze gedachtengang van een eugenetische bijsturing en versneling van de evolutie niet strijdig met Darwins evolutieleer? Galton dacht van niet en ook andere eugenetici, waaronder Darwins zoon Leonard, waren zich van geen strijdigheid bewust. Zij konden zich in zekere zin zelfs op Darwin beroepen omdat hij, bij het ontwikkelen en uiteenzetten van zijn theorie, gebruik had gemaakt van de analogie tussen de natuurlijke selectie en de kunstmatige selectie bij het fokken van dieren. Goedbeschouwd is het deze analogie geweest die de eugenetica voor velen acceptabel heeft gemaakt binnen de termen van de darwinistische theorie. In een poging de aanvaardbaarheid van de eugenetica te vergroten, verdedigde Galton eugenetisch ingrijpen onder meer met de stelling dat dit humaner was dan het laten plaatsvinden van de echte strijd om het bestaan, die als kenmerk heeft, zo voegde hij toe, dat zij blindelings verloopt. Daarmee gaf hij, zonder het zelf te onderkennen, toe dat het eindresultaat van doelgericht eugenetisch ingrijpen niet hetzelfde kon zijn als het eindresultaat van de ‘blinde’ evolutie.⁴¹

In zijn wetenschappelijke leven streefde Galton, in relatie tot de eugenetica, verschillende doelen na, waarvan ik er vier noem. Allereerst wenste hij zoveel mogelijk antropologische data te verzamelen, die als feitelijke basis voor zijn eugenetica konden dienen. In de tweede plaats was het zijn ambitie de eugenetica academisch te vestigen als erkende

wetenschappelijke discipline. Ten derde deed hij zijn best het eugenetisch besef onder zoveel mogelijk mensen uit te dragen, zodat het een algemene overtuiging, of zelfs een soort volksgeloof, zou worden. En ten vierde wilde hij in Engeland een eugenetische praktijk tot stand brengen in de vorm van een nationale voortplantingspolitiek, die de kracht van het ras zou beschermen en vergroten.

Hij slaagde er redelijk in de eerste twee doelstellingen te realiseren. Maar wat de derde en vierde doelstelling betrof, was hij, althans tijdens zijn leven en in eigen land, veel minder succesvol. Na zijn dood verwierf het praktiseren van de eugenetica zich de nodige populariteit in de Verenigde Staten en in Duitsland, maar veel minder in Groot-Brittannië waar Galton zijn activiteiten op had geconcentreerd. Daar slaagde hij er niet in het grote publiek te bereiken. Wel lukte het, zij het in bescheiden mate, om van de eugenetica een Brits politiek thema te maken. In 1904 werd door de regering-Balfour een *Royal Commission on the Care and Control of the Feeble-Minded* gevormd. Het rapport van de commissie richtte zich op de “personen die niet kunnen deelnemen aan de *struggle of life* als gevolg van mentale gebreken”, waaronder de commissie zeker niet alleen krankzinnigen begreep, maar al degenen die het mentale vermogen misten zich op eigen kracht in de maatschappij staande te houden. Deze groep, geschat op zo’n 100.000 personen, wilde de commissie onder de krankzinnigenwetten brengen.

Nadat Winston Churchill minister van binnenlandse zaken was geworden, spande hij zich in 1910 achter de schermen in om steun te verwerven voor een veel radicalere benadering dan de commissie had voorgesteld. Churchill dacht aan de gedwongen sterilisatie van de 100.000 *feeble-minded*, om op die manier het Britse ras voor degeneratie te beschermen en de nationale efficiëntie te verhogen. Hoewel velen zich over de nationale efficiëntie, mede in raciale termen, zorgen maakten, slaagde Churchill er niet in politieke bondgenoten voor zijn plan te vinden.⁴²

Sinds de eeuwwisseling, meende Galton, was het tij voor de eugenetica ten gunste gekeerd. Er waren inderdaad tekenen die daarop wezen. Speciale tijdschriften zagen het licht: in 1901 *Biometrika* en in 1909 de *Eugenics Review*. Op initiatief en met geld van Galton kwam er aan de universiteit van Londen een *research fellowship* voor eugenetica en een *Eugenics Record Office* als eugenetische databank, vlakbij Gower Street waar Darwin eens had gewoond. In 1907 vormden leden van de *Moral Education League* een educatief genootschap dat specifiek op de popularisatie van Galtons ideeën was gericht: de *Eugenics Educa-*

tion Society. Vooral dit popularisatiestreven was voor Galton, die erevoorzitter werd, van het grootste belang. Het is een interessante paradox dat hij zijn gedroomde biologische en intellectuele elite alleen kon vormen door te appelleren aan de steun van brede lagen van het Britse volk. Maar steeds weer moest hij constateren dat de steun voor zijn eugenetische ideeën beperkt bleef tot een betrekkelijk kleine – maar hoogwaardige – schare enthousiaste volgelingen, onder wie Pearson, Shaw, Churchill, Balfour, Romanes, Leonard en Francis Darwin, H.G. Wells, W.F. Weldon, C.W. Saleeby, W.R. Inge, A.C. Haddon, F.W. Mott, A.E. Crawley, E.A. Westermarck, E.B. Poulton, G. Archdall Reid, W. McDougall, Cyril Burt, Harold Laski en W.C.D. Whetham.

Opmerkelijk is dat de *Sociological Society*, opgericht in 1903, zich onder de volgelingen schaarde. Had Galton de invloed van sociale factoren niet steeds weer gebagatelliseerd en maakte hem dat niet tot een zeer onwaarschijnlijk bondgenoot van de sociologen? Niettemin, Galtons eugenetica was in de jaren 1904 en 1905 een van de dominante thema's waarover binnen het genootschap werd gedebatteerd. Hij werd gevraagd er lezingen te houden en bij die gelegenheid namen de Britse sociologen hem met veel eerbetoon als *grand old man* van de Britse wetenschap in hun gelederen op. James Bryce, die de bijeenkomst in 1904 opende, bestempelde de eugenetica – in samenhang met het erfelijkheidsvraagstuk – als een tak van sociale studie waarmee het genootschap zich zou moeten bezighouden. Zijn bijdrage liet er geen twijfel over bestaan hoezeer de nog jonge sociologie onder de invloed stond van de succesvolle fysische wetenschappen. Het mag niet worden vergeten dat de ontplooiing van de sociologie, in de tijd, goeddeels samenviel met de zegetocht van het darwinisme en het mendelisme. De invloed van de biologie op de sociale omstandigheden werd door veel sociologen zo dominant geacht, dat zij hun wetenschap eenvoudigweg niet los konden zien van de biologie. Zij beschouwden de eugenetica dan ook letterlijk als een vorm van toegepaste sociologie.

Dit laatste is des te opvallender wanneer men ziet hoe Galton, in de lezing die hij op 16 mei 1904 voor de *Sociological Society* hield, zijn eugenetica omschreef als niets meer en niets minder dan rasverbetering. “Eugenetica”, hield de tweeëntachtigjarige zijn publiek voor, “is de wetenschap die zich bezighoudt met alle invloeden die de aangeboren kwaliteiten van een ras verbeteren; en met die, welke ze tot hun hoogste niveau ontwikkelen.” In dit licht was het niet zo vreemd dat Galton het genootschap opriep zelf ook een bijdrage te leveren aan het verspreiden van de kennis over de erfelijkheidswetten. Als gezamenlijk project stelde hij hen voor te werken aan de totstandkoming van

“een gouden boek” waarin alle “goed gedijende families” waren opgenomen (en dat een gids zou kunnen zijn bij de bepaling van de genetische waarde van voorgenomen huwelijken). De sociologie kon zich in de ogen van Galton vooral dienstbaar maken door de omstandigheden te onderzoeken waarin een eugenetische praktijk zich kon ontwikkelen. En, zoals hij in zijn publicaties vaker had gedaan, ook nu hield hij zijn publiek voor dat de eugenetica deel moest worden van “het nationale bewustzijn, als een nieuwe religie”.⁴³

In de onderlinge discussie die na de lezing plaatsvond, preees H.G. Wells Galton als “een van de grote grondleggers van de sociologie”. Wells en Benjamin Kidd, hoewel beiden eugenetici, waarschuwden dat minder gemakkelijk was vast te stellen wie er tot de *fittest* konden worden gerekend (en wie niet) dan Galton dacht. “Vele eminente criminelen lijken mij personen te zijn die in velerlei opzichten, wat intelligentie, initiatief en originaliteit betreft, superieur zijn aan de gemiddelde rechter”, stelde Wells op zijn typisch rebelse wijze. Verschillende sprekers, onder wie Bateson, waarschuwden dat eerst meer bekend moest zijn omtrent de werking van de erfelijkheid, alvorens men met eugenetische praktijken kon beginnen. Kidd voorspelde bovendien dat de eugenetica pas voldoende autoriteit zou krijgen nadat er “een echte wetenschap van de maatschappij” zou zijn ontstaan, die inzicht zou geven in de sociale evolutie. Zonder inbedding in zo’n sociale wetenschap, vreesde hij, zou er in naam van de (eugenetische) wetenschap een tyrannie kunnen ontstaan. “Te oordelen naar wat men soms leest, zouden velen van onze ijverige hervormers vaak bereid zijn ons in dodencellen op te sluiten als onze geesten en lichamen niet overeenstemmen met bepaalde normen.”⁴⁴ Kidd zag het eventuele gevaar van een eugenetische tyrannie dus komen uit de hoek van de hervormers. Hij liet niet na om duidelijk te maken dat hij daarbij dacht aan de radicale en socialistische eugenetica van Karl Pearson, die overigens op dat moment de discussie voorzat.

Dat verschillende sociologen van naam geporteerd waren voor de eugenetica als methode om tot maatschappelijke verbeteringen te komen, wordt enigszins verklaarbaar wanneer men bedenkt dat op dat moment, in navolging van Weismann, in vrij brede kring de overtuiging leefde dat alleen aangeboren eigenschappen erfelijk konden worden doorgegeven, maar niet de verworven en aangeleerde eigenschappen. Alleen Hobhouse leek hiervan niet onder de indruk toen hij nuchter constateerde dat het eenvoudiger en minder riskant was om de omgeving te veranderen dan het menselijk ras. Maar ook hij toonde zich

geen principieel tegenstander van het toepassen van ‘bewuste selectie’ op de mens.⁴⁵

Tegenover de voorzichtigheid van Hobbouse stond de uitdagende houding van George Bernard Shaw, die in een geschreven reactie op Galtons lezing liet weten dat het, uit eugenetisch oogpunt, goed zou zijn wanneer de beste mannen en vrouwen zich niet langer door het instituut van het huwelijk tot één partner zouden laten beperken. En hij deelde Galtons visioen van een eugenetische religie: “...er is nu geen redelijk excuus voor het niet onder ogen willen zien van het feit dat alleen een eugenetische religie onze beschaving kan redden van het lot dat alle voorgaande beschavingen heeft getroffen.” Namelijk: degeneratie, gevolgd door de ondergang.⁴⁶

Op 14 februari 1905 verscheen Galton opnieuw voor de *Sociological Society*, ditmaal voor een tweetal korte lezingen, die overigens weinig nieuws bevatten. Wat wel opviel was dat hij nu een nieuwe, meer sociologisch getinte, definitie van eugenetica hanteerde: “de wetenschap die zich bezighoudt met die sociale instellingen, welke, in geestelijk of lichamelijk opzicht, de raciale eigenschappen van toekomstige generaties beïnvloeden.” Het huwelijk was zo’n instelling. Galton liet zijn gehoor weten dat hij, ergens in de toekomst, een autoriteit zag optreden die ‘eugenetische certificaten’ uitgaf aan geschikte kandidaten om zich te vermenigvuldigen. Maar hij liet na om in te gaan op de voor de hand liggende vragen die dit opriep (bijvoorbeeld of het dan degenen zónder certificaat zou worden verboden nakomelingen te krijgen).

In de discussie die ook nu weer volgde, was het de antropoloog Edward Westermarck die de kwestie van dit soort verboden niet uit de weg ging. Hij wees erop dat het in de negentiende eeuw in Duitsland en Oostenrijk bij wet verboden was dat personen die armenhulp ontvingen een huwelijk aangingen en pleitte voor algemene invoering van dit principe; ook voor degenen met een grote kans op zieke of zwakke nakomelingen zou een huwelijksverbod moeten gelden. Twee andere antropologen, Haddon en Crawley, bleken eveneens van mening dat er bij de voortplanting of het sluiten van huwelijken in eugenetische zin regulerend moest worden ingegrepen, terwijl ook Bertrand Russell, in een geschreven reactie, zijn volledige instemming met dit principe betuigde.⁴⁷

Vanuit het buitenland kwamen er geschreven reacties op Galtons lezingen van Max Nordau, die vond dat de meest effectieve eugenetische maatregel een verbetering van de economische levensomstandigheden zou zijn en die daarmee nogal afweek van Galtons elitair-biologische

benadering; van S.R. Steinmetz, die de bevordering van eugenetische huwelijken een van de hoogste doelen van de toegepaste sociologie noemde; van de socioloog Tönnies, die zich volledig achter Galtons eugenetica schaarde, en van niemand minder dan Weismann, die echter niet zozeer op Galton inging alswel op de mogelijkheid erfelijke ziekten uit te bannen, waarmee hij duidelijk maakte dat hij de erfelijkheid minder deterministisch zag dan sommige van zijn volgelingen én critici meenden.⁴⁸

Wat deze reacties bovenal duidelijk maakten, is dat het Galton uiteindelijk was gelukt om voor zijn eugenetische plannen in academische kringen volop belangstelling te wekken, ook buiten Engeland. Vooral de herontdekking in 1900 van Mendels erfelijkheidstheorie gaf de eugenetische beweging een belangrijke steun in de rug. Bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, waar Galtons eugenetische gedachten goed na de eeuwwisseling aan een zegetocht begon. Minder spectaculair weliswaar dan de persoonlijk beleefde Amerikaanse triomf van Spencer, maar waarschijnlijk dieper in zijn gevolgen. In navolging van Galton werd er in Cold Spring Harbor, Long Island, een *Eugenics Record Office* gevormd, dat onder leiding stond van Charles Davenport en Harry Laughlin. Van talrijke families werden hier de eugenetisch relevant geachte gegevens opgeslagen. In Indiana, door Churchill als groot voorbeeld gezien, werden in 1905 alle huwelijken verboden van de *mentally deficient*, evenals van notoire dronkaards en personen met erfelijk overdraagbare ziekten. In 1907 was Indiana de eerste Amerikaanse staat die een Sterilisatiewet invoerde, die het mogelijk maakte om personen die niet geschikt geacht werden om zich te vermenigvuldigen, onder dwang te steriliseren. Tot 1917 volgden er nog vijftien andere Amerikaanse staten dit voorbeeld. De wet op de sterilisatie, die Virginia in 1924 invoerde, was door Laughlin zelf opgesteld. In het Lynchburg-instituut in die staat werden duizenden sterilisaties verricht. Ook door zijn Eugenetische Centra en het organiseren van de verkiezing van de biologisch gezondste families, kende Virginia een rijke eugenetische praktijk.

Gedwongen sterilisatie was niettemin omstreden; maar nadat het Hooggerechtshof in 1927, bij monde van rechter Oliver Wendell Holmes, had verklaard dat gedwongen – eugenetische – sterilisaties niet strijdig waren met de grondwettelijke vrijheden, nam het aantal sterilisaties beduidend toe. Aan het einde van de jaren twintig kenden maar liefst 24 Amerikaanse staten sterilisatiewetten en geschat is dat er tegen 1935 ongeveer 20.000 legale sterilisaties hadden plaatsgevonden.⁴⁹

Ook de *Immigration Act* (1924), die vooral de binnenkomst in de VS van Zuid- en Oost-Europeanen bemoeilijkte, berustte deels op expliciet eugenetische gronden. Laughlin zelf stond bekend als een expert aangaande het immigratievraagstuk. Geboortecijfers die aantoonde dat Zuideuropese immigranten zich veel sneller vermenigvuldigden dan de gevestigde orde van blanke protestanten van Noordeuropese origine, zorgden voor onrust. Het zijn deze immigratiezorgen die de populariteit van de eugenetica in de Verenigde Staten goeddeels kunnen verklaren. Hier ligt een belangrijk punt van verschil met Engeland, waar men in die tijd nog geen grootschalige immigratie van niet-blanken kende. Maar wat het immigratieprobleem was voor de VS, was het klassenprobleem voor Engeland. De Engelse zorgen over een hogere reproductie onder de lagere klassen, zijn vergelijkbaar met de Amerikaanse zorgen over de vele geboorten onder Zuideuropese immigranten. De *Mental Deficiency Act*, die in 1913 in Engeland werd aangenomen en die in eugenetische kring werd toegejuicht, probeerde vooral de voortplanting in de onderste klassen in te dammen; paupers, dronkaards en vrouwen die afhankelijk waren van de armenhulp werden tot de *feebleminded* gerekend, tegen wie de wet dwangmaatregelen mogelijk maakte om hun vermenigvuldiging te voorkomen.

Hoewel het de Engelse eugenetische beweging dus niet aan successen ontbrak, zou haar uitstraling waarschijnlijk groter zijn geweest wanneer Galton en zijn intellectuele erfgenaam Pearson de eugenetica niet zo sterk hadden benaderd als een exacte wetenschap. Hun publicaties waren vaak technisch van aard, met een nadruk op statistiek en wiskunde. Daar komt bij dat Galton de Britse eugenetica een sterk elitaire en intellectualistische ondertoon meegaf. In vergelijking daarmee was de Duitse eugenetica, die onderdeel werd van de nazi-ideologie, volker en lichamelijker van aard. Toch waren er verschillende dwarsverbanden tussen de angelsaksische en de Duitse eugenetische beweging. Natuurlijk had Galton zelf, als grondlegger, invloed in Duitsland. Bijvoorbeeld op Otto Ammon, die er in belangrijke mate toe heeft bijgedragen dat Galtons leer in Duitsland bekendheid kreeg. En Harry Laughlin ontving in 1936 een eredoctoraat van de universiteit van Heidelberg, drie jaar nadat Hitler een sterilisatiewet had afgekondigd.⁵⁰

De oude Darwin was zeer somber over de toekomst van de mensheid. Niet alleen had de moderne beschaving de natuurlijke selectie uitgeschakeld, waardoor niet meer verzekerd was dat de sterksten overleefden en zich voortplantten, maar bovendien, zo constateerde Darwin

mismoedig, vond de vernieuwing van het volk met elke generatie voor een groter deel plaats uit de midden- en lagere klassen.⁵¹ Aan zijn vele angsten had zijn neef Galton er een toegevoegd: degeneratievrees. Het genetisch determinisme van Galton en Weismann had een schaduw van pessimisme geworpen over de gedachten van hen die, zoals Darwin en ook Wallace, ‘van nature’ geneigd waren tot de optimistische visie dat men het lot van mensen kon verlichten door hun omstandigheden te verbeteren.

In zekere zin leefden Darwin en Galton in verschillende werelden. Of het streven van de mens, aan zichzelf overgeleverd, een negatief of een positief resultaat opleverde, was voor Darwin een open zaak. Zijn wereld was er een van mogelijkheden, van kansen én bedreigingen, en daarmee van risico's en het toeval. Ook in zijn persoonlijke leven werd Darwin heen en weer geslingerd tussen de hoop op aanvaarding van zijn theorie en de vrees voor de afgrond van de afwijzing en geestelijke verbanning. Galton echter leefde vanuit de zekerheid dat het bestaan door onwrikbare mechanismen werd geregeerd. Zijn vrees voor de degeneratie van het Britse volk werd gecompenseerd door zijn overtuiging dat betrekkelijk eenvoudige aanpassingen in het huwelijks- en voortplantingsgedrag de balans weer konden herstellen. Galtons wereld was een beheerste en meetbare wereld. Problemen konden worden opgelost zodra men ze met statistische exactheid in kaart had gebracht. Galton was de actuaris van de biologie én de ontluikende sociologie. Meten bleef zijn grote passie, tot op het laatst. Toen hij in januari 1911, steeds meer geplaagd door astmatische aanvallen, zijn einde voelde naderen, was een van zijn zorgen of de gang in zijn huis wel breed genoeg zou zijn voor zijn kist.

DE DUITSE SPENCER:
ALBERT SCHÄFFLE EN HET ‘SOCIALE LICHAAM’

Ononderbroken schrijft de evolutie voort. Stap voor stap, fase na fase, het anorganische, organische en sociale leven in een continu natuurlijk scheppingsproces met elkaar verbindend. De maatschappij – ‘het sociale lichaam’ – kan slechts vanuit dit natuurlijke scheppingsproces – genetisch – worden verklaard als hoogste stadium van de anorganische en organische wereld: in de maatschappij bereiken materie en geest hun opperste vorm van synthese. Elke fase van de evolutie doorloopt dezelfde drie stadia: het eerste stadium van de groei, de toenemende massa, de uitbreiding en integratie; het tweede van de differentiatie en specialisatie, van taakverdeling, arbeidsdeling; en het derde stadium

van de toenemende samenhang tussen de verschillende gespecialiseerde delen.

Deze passage zou men op het eerste oog aan Comte kunnen toeschrijven, of eerder nog aan Spencer. Ze geeft echter de opvattingen weer van Albert Schäffle, Duits econoom, socioloog en politicus, die beweerde dat hij zijn hoofdwerk, *Bau und Leben des sozialen Körpers* uit 1875, onafhankelijk van beide grondleggers van de sociologie had ontwikkeld. Door sommige van zijn landgenoten werd Schäffle beschouwd als de Duitse Spencer, zoals men Haeckel als de Duitse Darwin zag. Maar zelfs al zou Schäffle, anders dan hij beweerde, het nodige aan Spencer hebben ontleend, dan doet dat niet wezenlijk af aan de invloed die Darwin op hem had: waar Schäffle zich uitdrukkelijk ten doel stelde een sociologie te ontwerpen die was geënt op de biologie, doelde hij op de biologie zoals deze was omgevormd door Darwin, met Haeckel in diens voetspoor.⁵²

Minder dan drie weken nadat Wilhelm I in de Spiegelzaal van Versailles was uitgeroepen tot keizer van het ene Duitsland, trad Albert Schäffle, de Duitser, begin februari 1871 toe tot het Oostenrijkse kabinet Hohenwart als minister van Handel en Landbouw. Ook al kwam aan dit kabinet en daarmee aan Schäffle's Oostenrijkse avontuur reeds na acht maanden een einde, toch heeft deze episode er voor gezorgd dat Schäffle voor de rest van zijn leven werd achtervolgd door de haatgevoelens van diegenen in Duitsland die zijn deelname aan de Oostenrijkse regering als landverraad beschouwden. De militaire confrontatie tussen Pruisen en de Donaumonarchie in Königgrätz (1866) en de daarna bij de Oostenrijkers levende revanchegevoelens die er hen toe brachten toenadering te zoeken tot Bismarcks vijand Napoleon III, hadden de verhouding tussen de beide landen grondig bedorven. Schäffle was afkomstig uit Württemberg, een van de Zuidduitse staten waar vóór de Duitse eenwording het wantrouwen tegen een hegemonie vanuit Berlijn groot was en waar velen meer verwantschap met Oostenrijk voelden dan met Pruisen.⁵³

Behalve voor zijn Oostenrijkse sympathieën werd Schäffle ook publiekelijk beschimpt voor zijn hang naar het socialisme. In werkelijkheid was zijn houding tegenover de socialistische idee en beweging nogal ambivalent. Zeker, als negentienjarige had hij in 1849 zijn opleiding aan het seminarium afgebroken om zich, net als vele andere studenten – onder wie Richard Wagner –, aan te sluiten bij de radicale Zuidduitse *Freischaren*, die zich vanuit Baden gewapenderhand tegen Pruisen wilden keren. Hun steen des aanstoots was het monarchale he-

gemonisme van de Pruisen, de directe aanleiding voor de opstand was echter de gedwongen ontbinding in juni 1849 van het naar Stuttgart verdreven Frankfurter Rompparlement. Onderweg kwam de met musketten bewapende groep waartoe Schäffle behoorde enkele van de afgevaardigden tegen, die na de ontbinding in hun koetsen huiswaarts keerden.

Maar in zijn memoires heeft Schäffle zich van het radicalisme van de *Freischaren* gedistantieerd en zijn deelname aan hun opstand verklaard als een uiting van Grootduits nationalisme.⁵⁴ Toen zijn *Kapitalismus und Sozialismus* uit 1870 door tegenstanders met de nodige overdrijving aan de kaak werd gesteld als een gevaarlijke revolutionaire publicatie, voerde hij ter verdediging aan dat hij juist op de zwakke plekken bij Marx en Lassalle had willen wijzen. Niettemin bevatte het boek, behalve een afwijzing van het centralistische staatscommunisme, een onverholen kritiek op het kapitalisme en een vooruitblik op de komst van het socialisme. Ook elders maakte Schäffle er geen geheim van dat hij een gematigd socialisme op corporatistische grondslag als oplossing voor de actuele sociale problemen zag. Maar hij heeft zich niet daadwerkelijk politiek geëngageerd met de beweging van de socialisten en sociaal-democraten. Integendeel, in de praktische politiek (als afgevaardigde in de Landdag van Württemberg en als Oostenrijks minister) koos hij de zijde van de gematigde conservatieven.

Hoewel hij aansluiting wist te krijgen bij de maatschappelijke elite, was Schäffle van eenvoudige afkomst. Zijn vader, de zoon van een boer met een kleine bierbrouwerij, was leraar aan de middelbare school in Nürtingen, het plaatsje vlak onder Stuttgart waar Albert Schäffle op 24 februari 1831 werd geboren. Het leraarschap leverde zijn vader weinig maatschappelijk aanzien op en het salaris was bescheiden. Een periode van echte armoede brak aan toen vader Schäffle kwam te overlijden en het gezin zonder inkomen achterbleef. Albert was op dat moment acht jaar. Toen hij, tweeënveertig jaar later, op verzoek van Bismarck een ontwerp maakte voor een sociaal verzekeringsstelsel waarin hij, in tegenstelling tot Bismarck, ook meteen een regeling voor weduwen en wezen wilde opnemen, wist hij uit eigen ervaring wat het betekende om door een plotselinge calamiteit vrijwel haveloos achter te blijven.⁵⁵ Schäffle slaagde er desondanks in zich op te werken. Op negentienjarige leeftijd werd hij buitenlandredacteur van de *Schwäbische Merkur*. Door zelfstudie wist hij eind 1856 de graad van doctor in de staatswetenschappen te behalen en drie jaar later, in het Darwin-jaar 1859, maakte hij naam met de publicatie van zijn *Nationalökonomie*. In de

herfst van 1860 volgde zijn benoeming tot hoogleraar in de economie en de staatswetenschappen aan de universiteit van Tübingen.⁵⁶ Hoewel hij doorstootte naar de hoogste maatschappelijke regionen, bleef Schäffle in twee werelden leven: hij bleef zich diep betrokken voelen bij de sociale kwestie en de positie van de arbeiders in het bijzonder. Lassalle was voor hem dan ook een “oplichtende meteor aan de publicistische hemel”. Maar in hetzelfde jaar – 1863 – waarin hij over Lassalle publiceerde, ging hij als lid van de landdag op audiëntie bij koning Willem I van Württemberg.⁵⁷ Dit leven in twee werelden verhinderde Schäffle niet, in zijn geschriften steeds de organische eenheid van de samenleving centraal te stellen. Precies omdat de maatschappij één organisch geheel was, verdienden de arbeiders volgens hem respect en zonodig bescherming.

Dat Schäffle uitdrukkelijk ontkende door Spencer beïnvloed te zijn, was een reactie op het feit dat critici hem op zijn verwantschap met Spencer aanvielen. Bijzonder gevoelig was hij voor het geuite verwijt dat hij de sociologie in de biologie had laten opgaan. Dit zag hij als een poging zijn sociale theorie in diskrediet te brengen, waar zijn streven nu juist was geweest om het eigene, het bijzondere van de sociale evolutie naar voren te laten komen. Schäffle meende juist vrij te zijn van de bij veel tijdgenoten voorkomende “dwaling”, die inhield dat de biologische theorie van de strijd om het bestaan *linea recta* werd overgedragen op het sociale leven. Dit moest volgens hem onherroepelijk leiden tot het “bestialiseren” van de sociale wetenschap.⁵⁸

Wat Schäffle probeerde te doen was het *vertalen* van Darwins biologische theorie in een “sociologische evolutieleer”. En hij was er zich steeds van bewust dat deze vertaling slechts geslaagd zou zijn, wanneer ze volledig rekening zou houden met datgene wat de maatschappij van de natuur onderscheidde. Dit betekende geenszins dat Darwin naar de achtergrond verdween. Integendeel, *Bau und Leben des sozialen Körpers* bevat diverse expliciete verwijzingen naar Darwin en op alle belangrijke onderdelen van de sociale theorie die Schäffle erin ontvouwde, werd een verbinding gelegd met de strijd om het bestaan en het selectieprincipe. Maar het is een aangepast darwinisme dat ons hier tegemoet treedt.

Alvorens nader in te gaan op de aanpassingen die Schäffle in Darwins theorie aanbracht, moet de vraag worden gesteld waarom hij een ‘vertaling’ van biologie naar sociologie mogelijk achtte. Het meest directe antwoord daarop is, dat de mensenmaatschappij voor hem in ruimer verband één geheel vormde met de anorganische en organische na-

tuur, waarbij de menselijke beschaving het einddoel was van het totale evolutieproces. Dit maakte het bijna vanzelfsprekend dat de sociologie zich van dezelfde wetenschappelijke methode bediende als de natuurwetenschap en de biologie in het bijzonder. Voor Schäffle kwam het erop neer dat de sociologische evolutieleer een *genetische verklaringswijze* diende te volgen. Dat klinkt indrukwekkend en opvallend modern, maar wat Schäffle ermee bedoelde was niet méér dan een methode die de verschillende instituties en functies in de maatschappij trachtte te verklaren vanuit hun ontstaansproces. In dit proces kon men verschillende fasen onderscheiden die werden doorlopen overeenkomstig “de wet van de sociale ontwikkeling”, die in wezen gelijk was aan de wet van de natuurlijke selectie.⁵⁹ Steeds weer herhaalden zich in de sociale evolutie drie fasen: kwantitatieve en kwalitatieve toename, differentiatie en specialisatie door een vorm van arbeidsdeling en ten slotte hernieuwde integratie en samenwerking.⁶⁰

Hoe heeft Schäffle de theorie van Darwin dienstbaar gemaakt aan zijn sociale evolutieleer? In de eerste plaats deed hij wat Darwin – meestal – trachtte te vermijden: hij stelde evolutie op één lijn met progressieve ontwikkeling, met vooruitgang. Hier blijkt meteen de verwantschap met het lineaire ontwikkelingsdenken van Comte. Voor Darwin daarentegen was de evolutie veeleer een proces van vertakkingen, een niet-lineair proces. Schäffle meende, in het voetspoor van Comte, dat de intelligente mens en zijn beschaving het eindresultaat en het *einddoel* van het steeds *voortschrijdende* natuurlijk scheppingsproces waren, een proces waarin de mechanische lichaamsfuncties steeds verder ondergeschikt waren geraakt aan de hersenen en de voortdurend aan belang winnende geestelijke activiteiten.⁶¹ Telkens benadrukte hij dat in de sociale evolutieleer de wisselwerking, de wederzijdse beïnvloeding, van *materie én geest* centraal diende te staan, dat men de beschaving, hoewel deze voortkwam uit de natuurlijke selectie, niet kon beschouwen als het product van een zuiver mechanisch verlopend fysisch en chemisch krachtenspel. De *innerlijke drijfveren* van de mens waren een niet te verwaarlozen factor in de sociale evolutie. Dit impliceerde dat men aan de menselijke wil, het menselijk streven, invloed moest toekennen op de uitkomst van de sociale evolutie. Hiermee introduceerde Schäffle, gedreven door zijn afkeer van het determinisme dat vulgair-materialistische opvattingen kenmerkte, een lamarckistisch element in zijn theorie: de mens, hoewel onderworpen aan de werking van de natuurlijke selectie, kon niettemin de uitkomst van het selectieproces – en daarmee zijn eigen evolutie – beïnvloeden. Schäffle’s opvatting dat dit

aan de wetmatigheid van de sociale evolutie geen afbreuk deed, klonk op het eerste gehoor weinig overtuigend. Hij trachtte deze schijnbare inconsistentie op te heffen door de evolutie-door-middel-van-natuurlijke-selectie te verinnerlijken: het selectieproces werd aangedreven door “het instinct tot zelfbehoud en zelfontplooiing.”⁶²

In de tweede plaats kreeg de strijd om het bestaan bij Schäßfle een eigen karakter en een bredere werking: waar het bij Darwin ging om het overleven en het voortbestaan, een strijd om voedsel en voortplanting, was Schäßfle’s strijd om het bestaan, die op het sociale vlak woedde, vooral ook een strijd om het verwerven van voorrechten en het realiseren van verbeteringen en hervormingen. Hierin uitte zich de aandrift tot *zelfontplooiing*. Schäßfle ontkende niet dat ook bij de mens de strijd puur om te overleven – het streven naar *zelfbehoud* via voedsel en voortplanting – een belangrijke rol speelde, in tegendeel; hij stond bij zijn tijdgenoten, niet ten onrechte, te boek als een typische malthusianist, zoals blijkt uit een karikatuur die tijdens zijn Oostenrijks ministerschap verscheen. Daarin werd hij afgebeeld als een Zwabische boer die, terwijl hij met een knuppel de kapitalisten te lijf ging, werd omgeven door engelachtige kindertjes die uitriepen: “En we komen toch!”⁶³ Maar de sociale strijd stopte niet zodra het simpele voortbestaan verzekerd was. Kenmerkend voor de mens was juist dat hij méér wilde, dat hij in competitie met anderen een *bevoorrechte positie* nastreefde, waardoor de strijd om het bestaan ook een belangenstrijd werd. En zo werd de *survival of the fittest* bij Schäßfle tot het overleven en overheersen van *de machtigste*. Hij plaatste daarbij de selectie van de best aangepasten op één lijn met de selectie van de machtigsten: de fysiek en psychisch machtigere komt in de strijd om het bestaan tot gelding. Voor Schäßfle was de wet van de sociale evolutie een bijzondere vorm van “de universele wet van de heerschappij van de sterkere kracht.” Doordat de machtigere overleefde, zich voortplantte en daarmee zijn relatief machtige eigenschappen – zowel die welke hij van zijn voorouders had meegekregen als die welke hij zelf had verworven – langs de weg van de erfelijkheid doorgaf aan zijn nakomelingen, was de vooruitgang verzekerd. Macht was “de beslissende factor in de sociale evolutie”.⁶⁴

Evenals Bagehot meende ook Schäßfle dat de wezens met de beste collectieve organisatie de sterksten in de strijd waren. Hij legde aldus de in zijn denken fundamentele verbinding tussen macht en collectiviteit, macht en organisatievermogen. De sterke staat kreeg zo een bijzondere positie in het evolutieproces toebedeeld, als hoogste vorm van overle-

vingskracht en ultieme zelfontplooiing. Deze interpretatie was sociologisch van aard, gebaseerd op de waarneming dat, in vergelijking tot de natuur, in het sociale leven de strijd om het bestaan in sterkere mate een strijd was tussen collectiviteiten, tussen sociale organisaties. Een hechte organisatie of samenleving, die de strijd met vereende krachten aangaat, zal de confrontatie met een onsamenhangende, verdeelde, organisatie of samenleving altijd winnend afsluiten, meende Schäffle. Dit veronderstelde uiteraard dat het individu zich in meerdere of mindere mate ondergeschikt wilde maken aan het algemeen belang. Zo extreem als bij de dierstaten (de termieten, de bijen, de mieren) vond die onderschikking bij de mens overigens niet plaats. Maar niettemin kon de aanhanger van het Pruisische staatsmodel aan Schäffle – die in zijn jonge jaren zo afwijzend tegenover Pruisen stond – het argument ontleenen dat de sterke, centralistische, staat een noodzakelijk en hoogontwikkeld uitvloeisel van de evolutie was.

De staat, als hoogste der “organen van de collectieve wil en de collectieve macht”, had tot taak om regulerend in te grijpen in het selectieproces door bescherming te bieden tegen binnen- en buitenlandse vijanden en door geboden en verboden uit te vaardigen die ordenend werkten op de confrontaties tussen individuen en organisaties. Zo ontstonden recht en moraal. Het was volgens Schäffle echter verkeerd te denken dat recht en moraal de belangenstrijd en de overheersing van de een door de ander uitsloten. Het recht vond zijn oorsprong juist in de overwinning van de sterksten, in de juridische bescherming van het succes, de buit en de nieuw verkregen macht van de overwinnaar.⁶⁵

Schäffle introduceerde een element in de sociale evolutie dat men bij Darwin tevergeefs zal zoeken: het compromis. Waar de strijd om het bestaan in de natuur meestal eindigde in de verdrijving of de dood van de verslagen concurrent, eindigde het sociale bestaansgevecht vaak in een schikking tussen winnaar en verliezer die voor beiden nuttig was. Bijvoorbeeld: de verliezer wordt gespaard of zelfs tot op zekere hoogte in ere hersteld, op voorwaarde dat hij zijn arbeidskracht ten dienste van de overwinnaar stelt. Zo ontstonden sociale arrangementen op basis van het principe van de arbeidsdeling. Het waren vooral de grotere geestelijke vermogens van de mens die hem volgens Schäffle het inzicht gaven dat het beter was te kiezen voor een vreedzame oplossing in de vorm van een voor beide partijen nuttige schikking, dan het te laten aankomen op een vernietigende oorlog. De sociale strijd kwam aldus steeds verder af te staan van het ‘bestiale’ gevecht op leven en dood. De sociale selectie leidde daardoor niet tot uitschakeling van de

rivaal, maar tot een sociale rolverdeling waarin de verliezer weliswaar een ondergeschikte positie kreeg toebedeeld, maar er niettemin, door toedoen van het selectieproces, gemeenschapsvorming plaatsvond. In wezen was de coöperatie die zo tot stand kwam een vorm van welbegrepen eigenbelang omdat beide partijen, in de gegeven omstandigheden waaraan zij zich hadden aan te passen, voor de vanuit hun positie meest nuttige oplossing kozen, een oplossing bovendien die de gezamenlijke kracht van de aldus gevormde belangengemeenschap ten goede kwam, hetgeen leidde tot *collectieve superioriteit* in de voortgaande strijd om het bestaan.⁶⁶

Hier en elders liet Schäffle een van zijn meest fundamentele opinies doorklinken: eenheid en gezamenlijkheid maken macht, verdeeldheid en ongebreidelde individualisme voeren naar de ondergang. Daarom was het in zijn visie juist de sociale evolutietheorie die aantoonde dat het gerechtvaardigd was om de arbeidersklasse door middel van een stelsel van sociale verzekeringen tegen calamiteiten te beschermen:

Gezien vanuit het verheven standpunt van de staatsman is niet de rijkdom en kracht van de weinigen, maar de grootst mogelijke fysieke, materiële en morele kracht van het gehele volk het hoogste doel: dáárdoor houdt de natie zich staande in de strijd om het bestaan. Om die reden is alles wat de massa van het volk tegen de nood beschermt en aldus fundamenteel tevreden maakt,... wat de klassenvrede bewerkstelligt en het oproer voorkómt, wat talloze krachten voor het voortijdig verkommeren behoedt,... juist vanuit het gezichtspunt van het hoogste staatsmanschap oneindig waardevol voor de totstandkoming van de grootst mogelijke gezamenlijke sociale kracht.⁶⁷

In zijn autobiografie hekelde hij degenen die het darwinisme misbruikten doordat ze betoogden dat sociale verzekeringen een kunstmatige verlenging waren van het leven van hen die volgens de wetten van de evolutie zouden moeten sneuvelen in het sociale bestaansgevecht. Dergelijke critici van de sociale zekerheid maakten zich in zijn ogen schuldig aan een “onmaatschappelijk, bestiaal, darwinisme”. Niettemin constateerde ook hijzelf, in het eerder geschreven *Bau und Leben des sozialen Körpers*, dat de armenzorg werd gesteund door “parasieten, luie bedelaars, simulanten, oplichters en bedriegers van allerlei soort”. En hij sprak er, in de lijn van Malthus, de vrees uit dat de overbevolking en de sociale ellende waartoe deze leidde, door georganiseerde armenzorg en liefdadigheid alleen maar zouden toenemen.⁶⁸

Het malthusianisme speelde, zoals we reeds constateerden, in Schäffle's sociale evolutietheorie een belangrijke rol. Hij was ervan overtuigd dat de wanverhouding tussen de voortplantingsdrift en de be-

perkte bodemopbrengst een wetmatigheid was waaraan niet te ontkomen viel. De enige keus die de mens restte, was het beperken van de voortplanting totdat deze in evenwicht was met de productiecapaciteit. De harde, natuurlijke, weg om dit evenwicht te herstellen was de vernietiging van overtollig leven door ziekte, honger of oorlog; de humane weg was preventie, geboortenbeperking. Tot zover was er sprake van een tamelijk rechtlijnige herhaling van Malthus' leer. Maar Schäffle voegde eigen elementen en accenten toe. Zo gaf hij niet alleen aan dat hij de bevolkingsgroei beschouwde als de in oorsprong belangrijkste oorzaak van de sociale strijd om het bestaan, maar benadrukte hij herhaaldelijk dat het een oorzaak was die tot in de verre toekomst haar werkzaamheid zou behouden. Want weliswaar beschikte de mens als bewust levend wezen over de mogelijkheid om door gewilde seksuele onthouding overbevolking te voorkomen, maar niettemin bleef de organisch bepaalde aandrift tot voortplanting alle geslachtsrijpe individuen zozeer beheersen dat zij tot ver in de toekomst sterk genoeg bleef om de beschaving door middel van de strijd om het levensonderhoud op te stuwen naar haar uiteindelijke hoogtepunt. Die voortstuwende kracht was het gevolg van het feit dat de bevolkingstoename leidde tot een verdelingsprobleem ten aanzien van het voedsel – er was niet langer genoeg voor allemaal – en dat maakte de sterken, die erin slaagden zich een relatief groot deel toe te eigenen, alleen maar sterker. Op hun beurt probeerden de misdeelden en overtolligen, in plaats van gelaten de hongerdood te sterven, door geweld, list en bedrog alsnog in hun levensonderhoud te voorzien. Zo werd de bevolkingsgroei een drijvende kracht achter de strijd om het bestaan. “Voortdurend staan duizenden veren gespannen, die bij het wegvallen van remmende tegenkrachten tot interne oorlog voeren”, zo vatte Schäffle de permanente sociale spanning in een weinig fraaie, maar althans malthusiaans klinkende, beeldspraak samen.⁶⁹

De overtolligen noemde hij parasieten: zij die zich alleen door list en geweld in leven wisten te houden en zo een deel van de bestaansmiddelen opeisten, zonder dat ze daarvoor een (sociaal nuttige) tegenprestatie leverden. Het waren de klaplopers, de profiteurs, zij die prostitutie bedreven en organiseerden, maar ook de woekeraars en de kapitalisten die anderen uitbuiten. Op dit punt, sprekend over het zo door hem verafschuwde sociale parasitisme, slaagde Schäffle er niet in om racistische en antisemitische sentimenten te onderdrukken: hij meldde dat het de “ethnisch vreemde elementen” waren die het eerst tot parasitisme

overgingen en hij vergeleek hen expliciet met parasieten in de planten- en dierenwereld. Alle parasieten werden gekenmerkt door:

... schaamteloze opdringerigheid, het vermogen te migreren en zich aan te passen aan wisselende omstandigheden en aan de nukken van hun gastheer, het karakter- en harteloos weer verlaten van de uitgebuide gastheer, kortom de doordringende kunst van het uitzuigen, de hoogst elastische sprongkracht om een nieuwe gastheer te bereiken, de kunst om zich overal in te nestelen..., de beste plaatsen weg te kapen, om tot uitbuiten geneigde schuldenmakers, brassers en hoogmoedige onbenullen op te sporen en te verleiden tot medewerking, om als een raaf het aas te ruiken. Deze vaardigheden zijn zelfs uitgegroeid tot erfelijke familie-, stands-, klasse- en volkseigenschappen.⁷⁰

Men hoefde slechts naar de geschiedenis van de Joden te kijken, stelde Schäffle vervolgens, om te kunnen constateren: “Het woekerende deel van het Jodendom is parasiet, en wel een hoogst gevaarlijke.”⁷¹ Het sociaal parasitisme was niettemin nuttig: het vervulde een eliminerende functie in het selectieproces. De economisch en ethisch zieke organisaties waren het die aan het parasitisme ten onder gingen.⁷²

De aandrang tot vermeerderen was volgens Schäffle niet beperkt tot het biologisch voortplantingsproces. Er was evenzeer een brede *sociale* groeitendens die steeds weer leidde tot de geboorte van nieuwe sociale instituties, bedrijven, ambten, enzovoorts. Er was dus, naast de tendens tot overbevolking, evenzeer een tendens tot ‘overstichting’ en de concurrentie tussen al die verenigingen en andere sociale lichamen leverde, net als de bevolkingsdruk, een permanente prikkel op tot een sociale strijd om het bestaan. Zoals in de natuur celdeling en celvermeerdering optreden en een plant nieuwe scheuten maakt, zo werden in de maatschappij steeds weer nieuwe instituties gesticht. Niet alleen werden het er steeds meer, ze werden ook steeds groter.⁷³ In de historische evolutie van gezin en familie naar stam, stad en natie was er reeds sprake van een ononderbroken tendens tot schaalvergroting. Schäffle sprak hier van de “wet van de toenemende macht-, strijd- en organisatie maatstaven” en van de “wet van de groeiende staatsactiviteit”. Als gevolg hiervan kreeg het sociale bestaansgevecht steeds grotere dimensies:

Het zelfbehoud van de samenleving... vergt met iedere hogere fase van de evolutie grotere krachten; want de gevechten om het bestaan leiden ertoe dat steeds sterkere overwinnaars in het strijdperk achterblijven en allen moeten dan voortaan die hogere maatstaven van zelfbehoudende kracht (macht in de ruimste zin van het woord) nastreven. (...) Des te

hoger de evolutie reikt, des te hoger is de mate van vrijheid en gelijkheid die moet worden verwerkelijkt als onmisbare voorwaarde voor deze evolutie. Vrijheid en gelijkheid zijn geen axioma's, maar kenmerken van de hogere beschaving, geen eeuwige natuurrechtelijke principes, maar resultaten van de hogere vlucht die de sociale ontwikkeling neemt.⁷⁴

Omdat de staat steeds krachtiger opponenten ontmoette, zag hij zich in toenemende mate genoodzaakt om burgers gelijke rechten en burgerlijke vrijheden toe te staan, teneinde zich van de steun van een voldoende groot deel van de bevolking te verzekeren. Alleen door deze vorm van compensatie konden strijdkrachten van voldoende omvang op de been worden gebracht. Vrijheid was machtsnoodzaak, benadrukte Schäffle en het was slechts een kwestie van tijd dat de machtsbehoefte van de staat zelfs de emancipatie van de vierde stand noodzakelijk zou maken. Omgekeerd was er ná de toekenning van vrijheden en rechten aan individuen en groepen een sterke staat nodig om de aldus geïntensiverde bestaansstrijd te kunnen beheersen. Doordat de strijd om het bestaan steeds heftiger werd, werden bedrijfsleven en staat gedwongen tot een concentratieproces, tot de vorming van grootmachten. "Alleen het sterke, machtige, ontwikkelde is in staat tot overwinnen en zelfbehoud." De grote verslindt de kleine en de grootste verslindt de grote. Steeds weer kwam het sociale organisme met de verst doorgevoerde arbeidsdeling en de hoogste graad van integratie van de delen als sterkste uit de bus.

Dat er steeds grotere staten ontstonden was daarom een zuiver evolutionaire noodzaak. De grote staat was het beste aangepast aan de omstandigheden en aan de uitdagingen die deze inhielden. De groei van de staat leidde niet alleen tot interne vergroting van de staatsinvloed, maar ook tot het verleggen van de grenzen: elke staat zocht zijn natuurlijke grenzen op. Waar deze grenzen precies gelegen waren hing af van de natuurlijke gesteldheid van het grondgebied. De geografische kenmerken van het grondgebied waren medebepalend voor de verdere ontwikkeling van de staat. Ook het niveau dat een beschaving kon bereiken, was vooraf bepaald door bodem, land, klimaat en ligging. Dit was in wezen hetzelfde geografisch determinisme als men aantreft bij Friedrich Ratzel. Dat staten *van nature*, gedwongen als het ware door de evolutie, expansief zijn, komt bij Schäffle extra pregnant naar voren, omdat deze conclusie volledig ingebed was in zijn omvattende sociale evolutietheorie.⁷⁵

De schaalvergroting strekte zich ook uit tot de oorlogen die werden gevoerd en die een belangrijke rol speelden in de sociale selectie. De moderne tijd kende minder oorlogen, maar die er uitbraken waren van grote dimensies met inzet van enorme vernietigingskracht en omvangrijke legers, door algemene dienstplicht geformeerd. Schäffle, die op Eerste Kerstdag 1903 overleed, heeft de ‘Grote Oorlog’ niet meer meegemaakt en dus niet kunnen constateren hoezeer op dit punt zijn theorie door de praktijk werd bevestigd. Als publicist betrad hij herhaaldelijk het strijdperk om te pleiten voor versterking van het Duitse leger. Vijfentwintig jaar vóór Bernhardt wees hij daarbij al op de komst van “de volgende oorlog”, die het nodig maakte om voorbereid te zijn. In 1897 werd hij door vice-admiraal Von Tirpitz persoonlijk benaderd met het verzoek de beoogde vlootuitbreiding in publicaties te steunen. De twee ontmoetten elkaar dat jaar in Baden-Baden. Schäffle honoreerde het verzoek van de vice-admiraal met een viertal krantenartikelen, waarin hij opriep vóór een grotere vloot te stemmen.⁷⁶

Naarmate de schaal der dingen groeide, móest de macht van de staat zich wel uitbreiden om chaos te voorkomen. Schäffle zag dit als een volstreekte wetmatigheid. Want de staat was de regulator van de sociale strijd en omdat die strijd werd gestreden tussen sociale eenheden die in de loop van de evolutie almaar groter werden, had de staat steeds meer macht nodig om het geheel in bedwang te houden. Staten die niet voldoende macht wisten te concentreren, gingen ten onder in de strijd, dus waren het alleen de machtigste staten die overbleven.

De ontwikkeling naar schaalvergroting begon volgens Schäffle bij de horde of stam, als de oervorm van menselijk samenleven die zuiver berustte op bloedverwantschap. Het bestaansgevecht, in deze fase vooral nog een strijd met de natuur en door de bevolkingsgroei verder aangescherpt, leidde ertoe dat stammen zich opsplitsten in patriarchale families en groepen van families. Verspreid ontstonden er zo nieuwe leefgemeenschappen met een gewestelijk karakter. Het waren sedentaire gemeenschappen die zich richtten op de akkerbouw en waarin de hofstede centraal stond. Schäffle duidde ze aan met de term *Mark- und Gaugenossenschaft* en noemde de periode “de patriarchale tijd”. De concentratie op de landbouw leidde tot verdere bevolkingsgroei, gevolgd door nieuwe, strijdopwekkende, verplaatsingen van families naar andere gebieden, waarbij de daar reeds gevestigde families werden verdreven.

In het proces van elkaar beconcurrerende leefgemeenschappen waren de best georganiseerden in het voordeel. De patriarchale gemeenschap werd zo geleidelijk vervangen door hogere, meer gestruc-

tureerde, heerschappijvormen: de feodale gemeenschap, het gilde, de middeleeuwse stad. In een volgende fase ontstonden er soevereine vorstendommen, die zich ontwikkelden tot absolutistische staten. Zo belandde Schäffle bij de Verlichting, die hij geheel in het teken plaatste van de individualisering, de toenemende aandacht voor de individuele vrijheid. Deze liberalistische houding leidde tot verzet tegen het voortbestaan van corporatieve privileges, zoals de gilden. De emancipatie van het individu ging zo gepaard met het afbreken van corporaties, een ontwikkeling die de concentratie van staatsmacht alleen maar bevorderde. Gewapende conflicten tussen soevereine staten stelden hoge organisatorische eisen en werkten daarmee de centralisatie verder in de hand. De *natiestaat* kreeg vorm, als hoogste vorm van machtsconcentratie.

Stap voor stap kan men volgen dat ook deze hogere vorm van machtsontplooiing een product is van de natuurlijke selectie. Het streven naar heerschappij, ...onverzadelijk in de strijd tegen de corporaties en gilden en meedogenloos bij het verzwakken en uitzuigen van naburige gebieden, alsook de behoefte aan soldaten en de verkwisting aan het hof, zijn steeds opnieuw de drijfveren voor een op onderwerping, uitbuiting en uitbreiding gerichte politiek.⁷⁷

De dynastieën die hun machtsbehoud en -ontplooiing het beste vanuit hun centrale bolwerken wisten te organiseren, zich verzekerd van een zo groot mogelijk aantal gehoorzame onderdanen, kwamen als overwinnaar uit de strijd om het bestaan. Maar hoe zat dat met Duitsland, dat in de periode van de verlichte despoten nog zozeer verdeeld was in vele, vaak kleine, vorstendommen? Schäffle realiseerde zich dat de Duitse ontwikkeling, vanuit zijn eigen theorie bezien, atypisch was geweest. Maar hij kon deze inconsequentie niet volledig onder ogen zien, omdat hij anders had moeten verklaren waarom deze talrijke, relatief zwakke, vorstendommen niet allang waren ondergegaan in de internationale strijd om het bestaan. Hij volstond met de wat bleke constatering dat voor sommige volken de nationale politieke eenwording pas later, in de loop van de liberale periode, werd bereikt. Maar de Duitse eenwording kon volgens hem uiteindelijk niet uitblijven, want aan Bismarcks unificatie, voltooid door de Frans-Duitse oorlog, lag de onvermijdelijkheid van de natuurwet ten grondslag.⁷⁸

Het liberale tijdperk zou volgens Schäffle worden gevolgd door een "socialistisch-collectivistische" periode. Hierin zouden de fouten van de liberale tijd worden gecorrigeerd. De onderdaan werd door toedoen van het liberalisme tot burger, de staat tot rechtsstaat. De individuele

belangen waren daardoor steeds centraler komen te staan en hadden geen tegenwicht meer in maatschappelijke corporaties, publiekrechtelijke sociale lichamen die de coöperatie bevorderden en daarmee een dam konden opwerpen tegen egoïstische gevechten van allen tegen allen, die alleen maar de kapitalistische macht en rijkdom van de zeer weinigen dienden. Langs corporatieve weg moest de staat uitgroeien tot een “geleed volkslichaam”, als alternatief voor het atomistisch individualisme van de liberale staat. De corporaties dienden ervoor te zorgen dat voortaan niet langer diegenen overheersten die het beste voor hun eigen belang wisten op te komen, maar de bekwaamsten, de meest verdienstelijken.⁷⁹

Het voorgaande maakt tenminste twee dingen duidelijk: allereerst dat Schäffle, hoewel hij niet goed past in het kamp van de politieke socialisten, door zijn ‘socialistisch-collectivisme’ al evenmin is onder te brengen in dat der liberalen. Niettemin was hij een geprononceerd voorstander van vrijhandel en vanaf 1858 trad hij, in geschriften en lezingen, op als pleitbezorger voor een tolunie tussen Duitsland en Oostenrijk. Wat hem voor ogen zweefde was een grote vrije economische ruimte in geheel midden-Europa. Hij was zodoende al een Grootduitser in economische zin voordat hij ook in politieke zin voor die invalshoek koos. In de tweede plaats: Schäffle slaagde er niet in zijn ‘socialistisch-collectivisme’ volledig in overeenstemming te brengen met zijn sociale evolutietheorie. Om zijn meritocratisch-corporatistische ideaal te kunnen realiseren, kon hij niet langer genoegen nemen met de *toevallige* uitkomst van de sociale strijd om het bestaan. Want dan zouden de zo door hem gehate beurspeculanten en hun soortgenoten de overhand houden. Schäffle trachtte een tussenweg te bewandelen die er niet was: óf men poneert het bestaan van een wet van de sociale selectie en aanvaardt dan dat al degenen die de top bereiken kennelijk de sterksten zijn (en die dan volgens de wetten van de evolutie ook ‘recht’ hebben op die positie), óf men kiest ervoor de uitkomst te sturen om een moraal beter aanvaardbaar resultaat te verkrijgen. Schäffle daarentegen probeerde van twee walletjes te eten, zoals blijkt uit zijn adagium: “De strijd om het bestaan laat zich dus regelen.” Hij poneerde het bestaan van een gezonde collectieve wil, die het selecterende bestaansgevecht zodanig reguleerde dat dit resulteerde in een ontwikkeling die voor de samenleving als geheel dienstig was, die dus in het algemeen belang was.⁸⁰ Vanuit een zuiver darwinistisch standpunt was dit natuurlijk een onaanvaardbare stellingname: het was het soort voluntarisme waartegen Darwin zich verzette.

Al even ambivalent was Schäffle's houding ten aanzien van het malthusianisme. Zoals we hiervoor zagen, kende hij aan de spanning tussen bevolkingsgroei en voedselschaarste een belangrijke plaats toe in de sociale evolutie. Hij stelde duidelijk dat die spanning tot in de verre toekomst sterk genoeg zou blijven als strijdopwekkende factor om de beschaving nog lange tijd op te stuwen. Maar hoe kon hij de grove ongelijkheid en de chronische armoede en honger van de grote massa, waartoe deze spanning leidde, rijmen met het socialistische perspectief dat hij zag gloren? Het antwoord is: door te veronderstellen dat in een socialistische samenleving, dankzij een gelijkmatiger inkomensverdeling, geboortebepurende maatregelen het succes zouden kunnen hebben dat onder kapitalistische verhoudingen ontbrak. Want wie over enige middelen beschikte of redelijke vooruitzichten had, wachtte doorgaans met huwen tot er voldoende gespaard was en stelde dus ook het krijgen van kinderen enkele jaren uit; voor de bezit- en perspectieflozen had zo'n gedragswijze geen enkele zin en bij hen hadden dus de lustgevoelens veeleer de overhand bij het voortplantingsgedrag. Schäffle probeerde duidelijk te maken dat het een misverstand was te denken dat uit de evolutietheorie volgde dat, wanneer men de bevolkingsaanwas beperkte, de vervolmakende strijd om het bestaan zou ophouden; en dat het dus onjuist was te stellen dat overbevolking een voorwaarde was voor evolutie. Hij voerde aan dat er ook bij een stationaire bevolking nog altijd andere aanleidingen tot een strijd om het bestaan overbleven, zoals het eigenbelang en het streven naar verbetering.⁸¹ Met andere woorden: de spanning tussen bevolkingsomvang en de hoeveelheid voedsel kon gemist worden. Maar eerder had Schäffle die spanning een sociale wetmatigheid genoemd, die deel uitmaakte van de bredere evolutiewet.

Hoewel de evolutie volgens hem op vooruitgang gericht was en de bestaande maatschappelijke instituties het product waren van een eeuwenlange sociale selectie, zag hij nog grote sociale onvolkomenheden. Het einde van de sociale strijd om het bestaan was nog lang niet in zicht. Hier stuiten we op een cyclisch element in het denken van Schäffle: strijd selecteert het sterke en leidt zo tot vooruitgang; maar in plaats dat de vooruitgang tot vrede en coöperatie leidt, leidt zij tot schaalvergroting – van belangenorganisaties en andere sociale instituties, van de bevolkingsomvang, van de oorlogen die gevoerd worden – en daarmee tot nieuwe strijd op grotere schaal.⁸² Schäffle blijkt hier de gevangene te zijn geworden van zijn keuze om strijd en vooruitgang onverbrekelijk aan elkaar te koppelen en het optreden van vooruitgang als sociale

wetmatigheid te beschouwen. De strijd om het bestaan, met al zijn uitwassen, was daardoor onmisbaar en onvermijdelijk geworden. De enige uitweg uit deze cirkel – en die uitweg heeft Schäßfle ook gekozen – was de veronderstelling dat de strijd geleidelijk van karakter verandert, dat wil zeggen minder bestiaal wordt, meer in de richting gaat van humaan gereguleerde concurrentie. Maar waarom dit zo zou zijn volgde niet erg overtuigend uit de sociale evolutietheorie.

Als men Schäßfle zijn theorie ontvouwen ziet, bemerkt men hoe hij zich van Darwin verwijderde, zonder het zich bewust te zijn. Het toeval, Darwins bondgenoot, speelde geen enkele rol meer. De sociale evolutie werd door Schäßfle voorgesteld als een proces van bewuste aanpassing. Om zijn woorden te herhalen: “De strijd om het bestaan laat zich dus regelen...” Soms was de sociale ontwikkeling het resultaat van de cumulatie van vele kleine aanpassingen, net als de echte evolutie, maar soms ook verliep ze sprongsgewijs. Want eenmaal verworven eigenschappen, eenmaal aangeleerde vaardigheden, konden langs de weg van de erfelijkheid van de ene aan de andere generatie worden doorgegeven. Zo was, ondanks de steeds weerkerende cyclus van opbloei, rijping en verval, over het geheel genomen de vooruitgang verzekerd. Een vooruitgang die zich mede manifesteerde als schaalvergroting. Wellicht is dit het meest karakteristieke element in Schäßfle’s theorie: dat er noodzakelijkerwijs steeds groter en machtiger sociale verbanden ontstaan, omdat er steeds krachtiger organisaties nodig zijn om de sociale bestaansstrijd te reguleren. Zijn sociale evolutietheorie was dan ook in wezen een theorie van de ontplooiing van de staat, van de uitdijende centrale staatsmacht. Hij signaleerde dus een ontwikkeling die contrair was aan Spencers individualiserende visie en er was in dit opzicht bitter weinig reden om hem de ‘Duitse Spencer’ te noemen.

Darwin zelf wist dat in de natuurlijke evolutie grootte beslist niet altijd een concurrentievoordeel was. Als vierentwintigjarige ontdekte hij in Zuid-Amerika, in de buurt van Bahia Blanca, tot zijn niet geringe verbazing dat de kurkdroge pampas eigenlijk uitgestrekte kerkhoven waren, bezaaid als ze lagen, vlak onder de oppervlakte, met de beenderen van uitgestorven diersoorten. Het waren relatief grote dieren – groter in elk geval dan hun nog levende soortgenoten –, die het niet hadden gered, zoals de reuzenluiaard of megatherium, de toxodon (een soort nijlpaard), de mylodon (een olifant-achtige) en een lama zo groot als een kameel. Het eigenhandig opgraven van deze overblijfselen bracht Darwin tot de conclusie dat het Zuidamerikaanse continent vroeger bewoond moest zijn geweest door mastodonten, vergeleken waarbij de

thans nog levende soorten slechts ‘pygmeeën’ waren.⁸³ Over het algemeen waren het vooral kleine dieren, ware overlevingskunstenaars, die Darwin in zijn lange leven minutieus heeft bestudeerd: de kever, de aardworm, de mossel. Darwins theorie en zijn onderzoekswerk lijken dus bepaald geen ondersteuning van de door Schäßle aangehangen visie dat de evolutie een kwestie van schaalvergroting is.

OTTO AMMON EN DE ANTROPOLOGIE VAN DE DIENSTPLICHTIGEN

In de zes decennia tussen 1854 en 1914 werd de wereld geconfronteerd met diverse oorlogen waarvan wij de namen nu nog goed kennen: de Krimoorlog (1853-6), de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-5), de Frans-Duitse oorlog (1870-1), twee Boerenoorlogen, (1881, 1899-1902), de Russisch-Japanse oorlog (1904-5) en de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Zoals de jaartallen laten zien, kende elk decennium zijn eigen oorlog. Het was een periode die bovendien, in de tussenliggende periodes van vrede, zwanger was van oorlogsdreiging. Er was, als onderdeel van deze grimmige atmosfeer, een zekere ongerustheid over de fysieke en geestelijke gezondheid van de eigen soldaten in vergelijking tot die van andere landen. In Engeland bijvoorbeeld speelde na de Boerenoorlogen de angst op voor een ‘nationale aftakeling’, in Frankrijk had – zoals we eerder zagen – een vergelijkbare vrees zich na de Frans-Duitse oorlog gemanifesteerd.

In deze context paste het dat antropologen hun aandacht gingen richten op het in kaart brengen, via grootschalige metingen, van de fysieke eigenschappen van rekruten. De Amerikaan B.A. Gould bijvoorbeeld publiceerde in 1869 *Investigations in the military and anthropological statistics of American soldiers*, een boek dat Darwin aanpreef als een betrouwbaar werk.⁸⁴ Adolphe Quételet deed onderzoek naar de lengte en borstomvang van Franse en Schotse dienstplichtigen. Galton verrichtte metingen aan de militaire academie van Sandhurst en een van zijn adepten, de psycholoog Robert Yerkes, nam tijdens de Eerste Wereldoorlog een enorm aantal intelligentietests af bij Amerikaanse rekruten. Hij kwam overigens tot de onthutsende berekening dat de gemiddelde rekrut mentaal niet uitkwam boven het niveau van een dertienjarige.⁸⁵ In Duitsland was het Otto Ammon die het leger uitkoos als zijn antropologisch onderzoeksveld.

Otto Ammon (1842-1916) was geen Duitser in de ware zin van het woord. Hij was allereerst een ‘Badener’: Karlsruhe in het groothertog-

dom Baden was onveranderlijk de vaste basis in zijn leven. Hij werd er geboren, studeerde en werkte er en hij zou er ook overlijden. Waar streekgenoot Friedrich Ratzel zich ontwikkelde tot Duits nationalist, daar bleef Ammon, ondanks zijn mateloze bewondering voor het genie van Bismarck als brenger van de Duitse eenheid, toch vooral een regionalist. In dit opzicht doet hij denken aan Schäffle, die zozeer een Zuidduitser was dat hij er geen bezwaar in zag om als minister toe te treden tot een Oostenrijks kabinet. De eerste generatie van Duitse sociaal-darwinisten was opgegroeid in de verdeelde wereld van Duitse vorstendommen en had daarna de dubbele cultuurschok ondergaan van de eenwording onder een machtig keizerrijk en de kennismaking met het door Darwin in zijn *Descent* tot antropologie omgevormde evolutiedenken. Beide schokken deden zich voor in het *annus mirabilis* 1871. Zij leken, hoe verschillend ook, op wonderbaarlijke wijze met elkaar verbonden: “De nieuwere geschiedenis van het Duitse Rijk is een voortzetting van het proces van de natuurlijke selectie, waardoor de kleine, zwakke en slecht geregeerde staten worden opgezogen door grotere, sterkere en beter geleide”, mijmerde Ammon.⁸⁶

In 1886, vier jaar na Darwins dood, maakte Ammon in Baden een begin met zijn onderzoeksproject onder de dienstplichtigen van het groothertogdom. Het leger van Baden was na 1866 gereorganiseerd naar Pruisisch model, waarna in november 1870 een samenvoeging met het Pruisisch leger plaatsvond. Het politiek-militaire aspect lijkt Ammon in deze fase minder te hebben geïnteresseerd dan het antropologische. Zijn onderzoek, dat hij verrichtte met toestemming van de Pruisische legerleiding, stond onder auspiciën van de *Karlsruher Alterthumsverein*, die een antropologische commissie kende waarvan Ammon de secretaris was. Hij werd, tot 1888, bijgestaan door *Stadtarzt* en collega-antropoloog Ludwig Wilser. Ammon en Wilser waren beiden sterk geïnspireerd door Galton en hun activiteiten droegen ertoe bij dat Galton en zijn methoden bekend werden in Duitsland. Het onderzoeksproject kreeg de steun van de *Deutsche Gesellschaft für Anthropologie*. Niemand minder dan de patholoog en politicus Rudolf Virchow drong erop aan dat ook in andere regio's soortgelijke onderzoeken zouden worden gehouden.

Na vijf jaar, in 1890, publiceerde Ammon de resultaten. In die periode had hij bijna 10.000 dienstplichtigen onderzocht, onder meer met een houten craniometer die hij, naar een voorbeeld van Virchow, zelf had geconstrueerd. Hij deed zijn metingen tijdens de keuringen van de opgeroepen dienstplichtigen. Daarvoor werd hem, ondanks de van het

Pruisisch ministerie van oorlog verkregen toestemming, slechts weinig tijd gegund, want het militaire bedrijf mocht er geen hinder van onder vinden: in drie tot vier uur moest hij zo'n 200 dienstplichtigen onderzoeken, dus per persoon had hij niet veel meer dan één minuut. In die korte tijd mat hij met zijn craniometer de lengte en breedte van het hoofd, bepaalde hij de lichaamslengte en noteerde hij de kleur van ogen, haar en huid. Ook hield hij bij uit welke plaats of omgeving de verschillende dienstplichtigen afkomstig waren. Op de combinatie van deze gegevens baseerde hij het merendeel van zijn conclusies.

Maar wat viel er te concluderen? Ammon moet met de onderzoeksresultaten behoorlijk in zijn maag hebben gezeten. Hij had, door eenvoudig meetbare en met het oog waarneembare kenmerken te noteren, de methode van het natuurwetenschappelijk onderzoek gevolgd, ongeveer zoals Galton twee jaar eerder in South Kensington had gedaan. Maar in hoofd en hart was Ammon geen echte natuurwetenschappelijk onderzoeker, maar iemand die zijn vooroordelen bevestigd wilde zien. Hij geloofde in de blonde en blauwogige Duitser die, als afstammeling van de oer-Germaan, superieur was aan – onder meer – het mediterrane type. Maar zijn meetresultaten leken niet zelden de andere kant op te wijzen.

Hij ontdekte dat zich, te oordelen naar de gemeten waarden voor de lichaamslengte, onder de dienstplichtigen twee groepen aftekenden: van de groteren bleken de meesten tussen 1,69m en 1,72m lang, van de kleineren waren de meesten tussen 1,63m en 1,66m. De tussenliggende maten (1,67m en 1,68m) kwamen veel minder voor. Ammon concludeerde hieruit dat er sprake was van twee verschillende types, waarbij hij, puur speculatief, het standpunt innam dat het bij de grootsten moest gaan om afstammelingen van de Germanen die zo'n 1500 jaar geleden Baden waren binnengekomen, terwijl de tweede groep (de kleineren) bestond uit afstammelingen van de voor-Germaanse, 'geromaniseerde' bevolking van Baden. Dat deze twee types nog altijd in de lichaamslengte waren terug te vinden, toonde volgens hem aan dat de lichaamslengte erfelijk bepaald was en daardoor vrijwel onveranderlijk. Het ongemakkelijke feit deed zich echter voor dat uit oudere meetgegevens van nog maar enkele decennia geleden bleek, dat personen uit dezelfde leeftijdsgroep toen gemiddeld kleiner waren. De constatering dat de mens geleidelijk groter werd, pastte niet in Ammons deterministische erfelijkheidsdenken. Hij verklaarde de toegenomen lengte door te stellen dat men, door de inmiddels verbeterde voeding en lichaamsverzorging, *eerder* zijn maximale, volwassen, lengte bereikte. Dus: vroeger waren 20-jarigen, vanwege de slechtere voeding, vaker nog niet geheel

volgroeid; de omstandigheden (voedsel, hygiëne) hadden wél invloed op het groeitempo, maar niet op de uiteindelijke lengte (de skeletomvang), die erfelijk gedetermineerd was. Alleen rasvermenging zou voor veranderingen in de kenmerken van het skelet kunnen zorgen.⁸⁷

Ook de combinatie van de lengtegegevens van de onderzochte dienstplichtigen met andere fysieke kenmerken leverde ongemakkelijke feiten op. Sommige gegevens leken het stereotype te bevestigen: van de langhoofdigen bleek 40% (de meest uitgebreide categorie) te behoren tot de groteren; bij de breedhoofdigen was het precies andersom: bijna 40% behoorde hier tot de kleineren; en van de blauwogigen was 80% blond, terwijl van de bruinogigen bijna 78% bruin of zwart haar had. Maar waren de dienstplichtigen met blond haar, blauwe ogen en lange hoofden gemiddeld ook groter? Nee, juist kleine dienstplichtigen bleken iets vaker blauwe ogen en blond haar te hebben. Ammons denkschema (dat veronderstelde dat de groteren de Germaanse afstammelingen waren, terwijl de kleineren geromaniseerd moesten zijn) lag nu in duigen. Maar opnieuw voerde hij een extra factor in ter verklaring van de anomalie: hij veronderstelde dat blonde mensen langzamer groeien, zodat ze dus vaker op hun twintigste nog onvolgroeid zijn dan donkerharigen. Het bewijs voor deze stelling liet Ammon achterwege.

Wat de verhouding tussen stad en platteland betreft kwamen de uitkomsten al evenmin overeen met zijn vooroordelen. Blonde en lange mensen bleken volgens zijn onderzoeksgegevens iets meer voor te komen in de steden dan op het platteland, waar volgens zijn ideologie de kern van het blonde arische ras gesitueerd zou moeten zijn. Toch concludeerde Ammon niet dat de echte Germaan of Ariër dus kennelijk een stadsbewoner was. Opnieuw moest zijn vaste verklaringwijze hem te hulp komen: mensen op het platteland zouden *minder snel* groeien dan in de stad. Maar daarmee kon hij nog niet verklaren dat in de steden ook de langhoofdigen sterker vertegenwoordigd waren dan op het platteland. Hij vermoedde dat dit zou kunnen komen doordat de langhoofdigen, die behalve vaker blond ook intelligenter werden geacht dan de breedhoofdigen, vooral afkwamen op de betere scholen in de stad.

Met wetenschap had dit alles niet veel van doen. Ammon meende zelfs op het oog precies te kunnen aangeven dat de ‘vreemde’ Romaanse elementen waren geconcentreerd in enkele dorpen in het Zwarte Woud: wie dienstplichtigen uit die dorpen met het blote oog inspecteerde, zag “kleine bruine knapen” voor zich met donkere ogen en haren, en waande zich in een vreemd land.⁸⁸

Ammons onderzoek onder de rekruten van Baden lijkt vooral te zijn geïnspireerd door andere antropometristen, zoals Retzius, Virchow en Galton. Hij zou het prima hebben kunnen uitvoeren zonder enige kennis van Darwin. Maar uit zijn andere werk, dat er vooral op gericht was een ‘sociale antropologie’ tot stand te brengen, blijkt hoe zwaar Ammon op Darwins theorie leunde. Niettemin behoudt men het gevoel dat Ammon niet wezenlijk in de darwinistische biologie was geïnteresseerd. Voor hem was het darwinisme een bondgenoot tegen de gevaarlijk opkomende sociaal-democratie die hij intens haatte; en ook was het een bruikbaar fundament waarop hij zijn eigen wetenschap, de sociale antropologie, kon bouwen. Daarbij benadrukte hij dat het darwinisme voor hem niet primair een natuurwetenschappelijke theorie was, maar een leer van een buitengewone draagwijdte, “geschikt om ons hele denken te doordringen”, een nieuwe *einheitliche Weltanschauung*.⁸⁹

Ammon vormde het darwinisme om tot een “leer van de sociale selectie” met een sterk normatief karakter: uit het darwinisme volgde welke politieke maatregelen heilzaam zouden zijn voor het Keizerrijk en welke als verderfelijk terzijde moesten worden geschoven. In zijn *Der Darwinismus gegen die Sozialdemokratie* (1891) probeerde hij duidelijk te maken dat het darwinisme het ongelijk van de sociaal-democratie aantoonde. Hij ontzegde de sociaal-democraten het intellectuele recht om zich op het darwinisme te beroepen, omdat “geen enkele theorie zo antidemocratisch, zo antinivellistisch, in één woord zo aristocratisch en monarchistisch is als juist Darwins evolutieleer.”⁹⁰ Vooral Bebel probeerde volgens Ammon om Darwin voor zijn sociaal-democratische kar te spannen. Niet alleen miskende Bebel daarmee de ware betekenis van de natuurlijke selectie, hij zag vooral het doorslaggevend belang van de erfelijkheid over het hoofd, zo verweet Ammon hem. Alleen door de erfelijkheid te ontkennen, kon Bebel zich blijven koesteren bij de gedachte dat de mens zijn eigen lot kon verbeteren door de omstandigheden waarin hij leefde te verbeteren. Bebels droom van de gesocialiseerde mens ging er van uit dat de kern van de evolutie was dat levende wezens zich aanpasten aan veranderde leefomstandigheden. Dan konden betere omstandigheden leiden tot betere mensen; misdaad, vagebonderij en achterlijkheid konden worden uitgebannen wanneer men de mensen maar liet leven in een menswaardige omgeving. Ammon moest niets van deze benadering hebben. Had de natuurwetenschap immers niet aangetoond dat mensen ongelijk waren en had zij daarmee niet de “toverkring van Rousseau’s ideeën” doorbroken? Had zij niet bewezen dat de hang naar crimineel gedrag erfelijk was bepaald? En had zij bovenal niet glashelder gemaakt dat men de strijd om

het bestaan niet uit kón schakelen omdat natuurwetten nu eenmaal niet met zich lieten spotten? Zou men dit door geforceerde, onnatuurlijke, beschermingsmaatregelen toch proberen, dan zou dit een verslechterring en uiteindelijk het totale verval van het menselijk ras tot gevolg hebben. Want Bebels receptuur zou ertoe leiden dat de zwakste en laagste wezens zich veelvuldig zouden kunnen voortplanten, waardoor ze via de erfelijkheid hun ongunstige eigenschappen verder zouden verspreiden. Toonde Darwins natuurwetenschap niet aan dat men, voor het behouden van de selectiviteit van de voortplanting die resulteerde uit de natuurlijke selectie, het leven zijn hardheid ten volle moest laten behouden? Ammon was bovendien van mening dat het sociaal-democratisch gelijkheidsstreven haaks stond op de gouden regel van de natuur dat ieder díe plaats in de samenleving moest innemen die het beste bij zijn (erfelijk bepaalde) talenten pastte. Wie hier, zoals Bebel, van afweek, liet het spook van de panmixie rondwaren, de algemene rasvermenging tussen sterke en zwakke individuen die het tegengestelde van selectie was en waartegen Weismann zo gewaarschuwd had.⁹¹

Het dispuut op papier tussen Ammon en Bebel laat zien dat in Duitsland het darwinisme speelbal was geworden in het politieke debat, vooral in de verhitte ideologische strijd tussen de sociaal-democraten en verschillende behoudende stromingen. De *Kampf ums Dasein* was, aldus Ammon in 1891, in het parlement een veelgebruikt parool geworden. Sinds Bebel al in 1876 het darwinisme in de Rijksdag had aange-roepen, waren links en rechts van het politieke spectrum blijven vechten om de gunsten van Darwins leerstuk, om de beloning van zijn legitimerende werking. Ammon zelf aarzelde niet om Darwin als tegenspeeler van Marx op te voeren:

Als Darwins leer geen loos hersenspinsel is, kan aan de vierde stand, ondanks aanwezige partiële gaven, nooit het leiderschap, laat staan (zoals de socialistenpaus Karl Marx denkt) de dictatuur in de menselijke samenleving toevallen ...⁹²

Een politieke ideologie mét een passende natuurwetenschappelijke onderbouwing werd extra wervingskracht toegedicht. Bebel en andere politici van links hadden daarbij het voordeel dat het darwinisme zelf, in wetenschappelijk, moreel en filosofisch opzicht, in de ogen van velen een revolutionaire leer was. In essentie volgden de Engelse Fabians op dit punt dezelfde strategie als Bebel en Kautsky in Duitsland.

Behalve een bondgenoot tegen de sociaal-democraten, was het darwinisme voor Ammon ook het fundament waarop hij zijn sociale antro-

pologie trachtte te bouwen. Maar hij gebruikte daarbij evenzeer bouwstenen die niet uit Darwins rijkgevulde groeve afkomstig waren. Vooral de Ariër-mythologie van Gobineau en Vacher de Lapouge oefende een grote aantrekkingskracht op Ammon uit. De mythe werd zo een integraal bestanddeel van zijn 'natuurwetenschappelijke' verklaring van het ontstaan van de maatschappelijke orde. Hij kon niet accepteren dat de Ariërs afkomstig waren uit Azië, dus situeerde hij hun bakermat in Noord-Europa. In het koude en gure klimaat daar bedreven zij de jacht, voerden zij hun oorlogen, oefenden zij hun ridderlijke bekwaamheden en ontwikkelden zo de kracht, energie en dapperheid waardoor zij zich onderscheidden van andere volken. Nog steeds was hun invloed in de Scandinavische landen goed waarneembaar, meende Ammon: "In Zweden, Noorwegen, Denemarken overheersen langhoofdigheid, blauwe ogen en blonde haren tot bijna volledige raszuiverheid." Deze arisch-germaanse invloeden hadden zich vanuit Skandinavië door volksverhuizingen vooral verplaatst naar Duitsland. Daar waren deze invloeden nog steeds relatief sterk, hoewel sinds de Middeleeuwen het arisch-germaanse element overal in Europa was verzwakt doordat er een "regressieve selectie" had plaatsgevonden. Deze was het gevolg van de toenemende vermenging met vrijgekomen lijfeigenen, die meestal bestonden uit donkergetinte breedhoofdigen die oorspronkelijk via het Donaual vanuit Azië naar Centraal-Europa waren getrokken. Sindsdien vormden zelfs in het bevoordeelde Duitsland degenen die alle arisch-germaanse kenmerken vertoonden (groot, blauwogig, blond, langhoofdig) nog slechts een fractie van de totale bevolking. Voor Baden becijferde Ammon hun aandeel op 1,45%. Niettemin waren in Duitsland, zelfs in de doorsnee-bevolking, arisch-germaanse karakteristieken nog het meeste aanwezig, hetgeen volgens Ammon de Duitse superioriteit verklaarde. Naar twee fronten, Frankrijk en Rusland, wist Duitsland zich omgeven door vijandige naties van breedhoofdigen. De frenologie kon zo de internationale politieke verhoudingen helpen verklaren.⁹³

En zij was Ammon evenzeer behulpzaam bij het verklaren van de binnenlandse sociale verhoudingen. Leden van de adel hadden niet alleen vaker blauwe ogen en blond haar, hun schedels waren ook groter. Voor arbeiders daarentegen maakten de fabrikanten bewust kleinere hoeden. Zo gaf Ammon aan bestaande verschillen in rang en stand een biologische grondslag. Omdat ook in de moderne aristocratie de arisch-germaanse raskenmerken volgens hem nog het zuiverst aanwezig waren, had deze als het ware een biologisch recht op het bekleden van vooraanstaande sociale posities. Aristocratische families hadden,

door hun zonen en dochters overwegend binnen de adel te laten huwen, een vorm van sociale selectie toegepast. Het leek Ammon waarschijnlijk dat in de hogere standen, vanwege aangeboren eigenschappen, de gemiddelde begaafdheid groter was dan in de lagere standen. Dit maakte de adel het meest geschikt om, in oorlog en vrede, leiding te geven. Al kon zij geen aanspraak maken op een *exclusief* recht op leidinggevende posities, aangezien men ook onder de burgerij hoogstaande personen van zuiver germaans bloed tegenkwam, zij het uitsluitend bij degenen die afstamden van vrijgeborenen. De aristocratie was dus een nuttig sociaal instituut dat in stand diende te blijven, evenals de erfelijke monarchie: men moest zich volgens Ammon realiseren dat vorstelijke personen “het eindproduct van een uitzonderlijk lang op hun families inwerkende natuurlijke selectie zijn”.⁹⁴

Ammon, met zijn burgerlijke achtergrond, sloot zich aldus aan bij degenen die, geïnspireerd door de geschriften van Gobineau, Lapouge en Nietzsche, in het *fin de siècle* een ‘aristocratische reactie’ tegen de democratisering op gang leken te brengen. De Franse Graaf Gobineau, door Wagner (in 1876) ontdekt en gefêteerd, kreeg in de jaren negentig, bijna een decennium na zijn dood, intellectuele aanhang in Duitsland. De Duitse vertaling van zijn *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853-5), die Ludwig Schemann tussen 1897 en 1900 liet verschijnen, droeg daar sterk toe bij. Ook Ammon gebruikte Schemanns vertaling. Het werk van de tweede Franse graaf, Vacher de Lapouge, was aan dat van Gobineau verwant. Ammon nam veel over uit Lapouge’s bekendste boeken: *Les sélections sociales* uit 1896 en *L’Aryen, son rôle social* uit 1899. Nietzsches nieuwe waarden, in *Also sprach Zarathustra* (1883-5) uitmondend in de proclamatie van de *Übermensch*, leken perfect aan te sluiten bij Ammons angst dat de hoogstaande mens in het democratisch tijdperk overgeleverd zou raken aan de nukken van een groeiend proletarisch electoraat.⁹⁵

In overeenstemming met zijn aristocratisme zag Ammon de maatschappij als een standenmaatschappij. De inrichting in standen was voor hem een *Natureinrichtung*. Tot welke stand men behoorde was erfelijk-biologisch bepaald, aangezien het de van de ouders geërfd begaafdheid was die de binding aan een stand veroorzaakte. De hoogstbegaafden maakten deel uit van de hoogste standen, de minstbegaafden van de laagste stand. Dit biologisch corporatisme was voor Ammon de kern van de sociale evolutie: “De vorming van standen zet het werk van de natuurlijke selectie bij de mens voort en grondvest een natuurlijke teelt in de zin van Darwin.” In alle landen en culturen sloten bevoorrechte individuen zich aaneen tot standen en zonderden deze be-

voorrechte standen zich vervolgens van de grote massa af, onder meer door zich overwegend binnen de eigen stand voort te planten. De heilzame werking van het bestaan van standen was primair dat zij de – sinds Weismann – gevreesde panmixie tegengingen. Dit hield de hoogste standen zuiver en verzekerde dat er voldoende hoogbegaafde individuen geboren bleven worden. Zonder een dergelijke afzondering der hoogste standen, bij de algehele vermenging van erfelijke eigenschappen die bij panmixie zou optreden, zouden genieën en getalenteerde mensen toevalstreffers zijn; dankzij het bestaan van aparte hogere standen kwamen deze bijzonder waardevolle mensen veel vaker voor dan op grond van kansrekening zou mogen worden verwacht. Sociale privileges voor de hogere standen waren volgens Ammon biologisch volledig gerechtvaardigd: zij bevorderden dat de erfelijk bestbesteden hun kwaliteiten konden behouden en verder verbeteren. Maar zij hadden bovendien het gunstige effect dat zij de besten uit de lagere standen prikkelden om zich goed te ontwikkelen teneinde diezelfde privileges te verwerven.⁹⁶

Uit dit laatste blijkt dat, ondanks het determinisme dat uit zijn benadering sprak, Ammon standen niet opvatte als kastes. Zijn standenstelsel was niet statisch. De besten uit de lagere standen konden opstijgen naar een hogere stand. Dat was biologisch ook noodzakelijk. De hogere standen – Galton wees daar eveneens op – produceerden relatief weinig nakomelingen. Zonder een regelmatige toevoer van ‘nieuw bloed’ zouden zij na verloop van tijd uitsterven. Dit proces van sociale stijging was gunstig voor de hogere standen, maar ongunstig voor de lagere. Deze zagen immers voortdurend hun meest begaafde leden doorstromen naar de hogere standen. Vooral de laagste stand had het karakter van een residu, een negatieve selectie van de achtergeblevenen en gezonkenen. Bovendien kwam de panmixie (in de zin van: paring zonder adequate selectie) op het laagste niveau het meeste voor. Dit maakte de leden van de laagste stand tot “onharmonische” mensen, psychisch onvolmaakt, terwijl ook “de afzonderlijke lichaamsdelen niet bij elkaar passen”. Toch kwamen er ook geestelijk en lichamelijk harmonische mensen in de onderste stand voor; zij waren het gelukkige product van toevallig gunstige combinaties van eigenschappen en waren geschikt om sociaal te stijgen. Echter:

... de armste en onderste lagen van het proletariaat vormen een ware selectie van mislukte schepsels, en dit blijkt reeds in de kindertijd. Zelden vindt men onder de tot de armenhulp vervallen kinderen leuke, aantrekkelijke, gezichtsuitdrukkingen, terwijl loensen en andere gebreken

geenszins ongewoon zijn en de gelaatstrekken vaak op afstotende wijze verwrongen zijn.

Het kwam niet bij Ammon op dat ongunstige levensomstandigheden hiervan de oorzaak konden zijn (verondersteld dat zijn waarneming correct was). Hoewel hij voluit erkende dat gunstige levensomstandigheden bevorderlijk waren voor de kwaliteit van de hoogste standen, ontkende hij dat verbetering van de omstandigheden de allerlaagsten vooruit kon helpen. Hij benadrukte juist dat het onderscheid tussen standen deels werd gevormd door uiterlijke raskenmerken, die tijdens het individuele leven onveranderlijk waren en langs de weg van de erfelijkheid werden doorgegeven aan het nageslacht. De vorming van standen was daardoor geenszins een kwestie van het toeval, doch van noodzakelijkheid, zoals de indeling in de laagste stand geen kwestie was van sociale achterstelling doch van gebrek aan talent.⁹⁷

Voor Ammon waren de processen van sociale stijging en daling het equivalent in de maatschappij van de natuurlijke selectie. Elke verbetering van de sociale omstandigheden van de laagste standen leidde onmiddellijk tot een selectieproces, waarin alleen de krachtigsten en beaaftsten erin slaagden die verbetering positief te gebruiken om hogerop te komen. Bovendien ging elke verbetering van de levensstandaard gepaard met hogere eisen aan de prestaties van de arbeiders. De toestand van de vele achterblijvers werd ondertussen echter alleen maar hopelozener; bij hen leidden de verbeterde levensomstandigheden slechts tot liederlijk gedrag, terwijl zij de in ruil gevraagde hogere prestaties niet konden leveren. Volgens hetzelfde basispatroon werkte ook verkorting van de arbeidstijd selecterend: de 'beteren' gebruikten de vrijgekomen tijd om hun gezinsleven te verrijken en daarmee hun kansen verder te vergroten, terwijl de achterblijvers de extra vrije tijd voornamelijk in de kroeg doorbrachten, hun al miserabele leven door drank verder verwoestend. Deze selectieprocessen zouden er op termijn toe bijdragen dat er een bekwame en hardwerkende arbeidersstand zou groeien, waaruit de ondeugdelijke elementen waren weggezuiverd. Het 'leger' der werklozen werd volgens Ammon grotendeels door deze ondeugdelijken bevolkt, waarmee hij impliceerde dat de meesten hun werkloosheid aan zichzelf te wijten hadden.⁹⁸

Hoewel de structuur van de maatschappij en de sociale dynamiek volgens Ammon berustten op natuurwetten, achtte hij hervormingen niet alleen mogelijk, maar ook noodzakelijk. Er hadden zich namelijk ontwikkelingen voorgedaan die het 'natuurlijke' aanpassingsproces van

de maatschappij hadden verstoord. Als voorbeeld van dergelijke ontwikkelingen noemde Ammon onder meer de kwantitatieve overvleugeling van de boeren door de industriële bevolking, waardoor de boerenstand – de ‘oerstand’ – zijn regeneratieve functie, die hij vervulde door voor een overschot aan geboorten van gezonde mensen te zorgen, niet meer volledig kon waarmaken. Hervormingen die niet abrupt maar *geleidelijk* zouden moeten plaatsvinden, zouden erop gericht moeten zijn dergelijke verstoringen weer te verhelpen. Oeroude instellingen als het gezin, de standen en de monarchie, zouden er niet door mogen worden aangetast.⁹⁹

Ook uitingen van medelijden en liefdadigheid werkten verstorend op het selectieproces. Men zou verwachten dat Ammon na deze constatering de recent ingevoerde maatregelen die waren gericht op het bieden van sociale zekerheid aan de bevolking, zou veroordelen. Afwijzing van de sociale verzekeringswetten zou hem echter hebben geplaatst tegenover zijn grote held, Bismarck, die deze wetten invoerde. Net als Schäffle was Ammon positief over de sociale verzekeringen. Ze bevorderden het gezinsleven, zetten de werkgever aan tot maatregelen om ongelukken op het werk te voorkomen en leidden tot de vorming van fondsen die ook konden worden gebruikt voor de financiering van de bouw van arbeiderswoningen. Hoewel hij deze voordelen zag, was hij er tegelijk van overtuigd dat al deze beschermende maatregelen, precies zoals Malthus had voorspeld, het demografisch evenwicht verstoorden; steeds minder zouden de proletarische geboortenoverschotten worden gecompenseerd door een hoge sterfte. Ammon meende echter dat het inhumain zou zijn om het standpunt in te nemen dat arbeiders maar beter aan ongelukken en ziektes ten onder konden gaan, zodat hun aantallen voldoende werden gedecimeerd. Hij wees erop dat juist de Ariërs zich gunstig hadden onderscheiden door hun onzelfzuchtig gedrag en dat altruïstische instincten bij de mens juist door natuurlijke selectie waren versterkt. Enerzijds was het natuurlijk om deze instincten te volgen. Doch anderzijds mocht het niet leiden tot de onnatuurlijke situatie dat de arbeiders tot “een ras van louter heren” zouden worden.¹⁰⁰

Ammons standpunt over de sociale verzekeringen moet men in verbinding zien met zijn utilitarisme. Het was zinvol om *bruikbare* arbeiders te beschermen door sociale verzekeringen. Dwars door het proletariaat liep bij Ammon een “grens van de bruikbaarheid”. Onder deze streep bevonden zich de onbruikbaren: de landlopers, de zwakzinnigen, de misdadigers, de dronkaards, de misvormden, waarvan velen moesten worden beschouwd als schadelijke individuen. Zij waren een

bedreiging voor de gezondheid van de gemeenschap, daarom moest men de gemeenschap tegen hen – en met name tegen hun verdere verspreiding – beschermen. Net zoals het sociale leven in het dierenrijk in zijn inrichting het principe van de nuttigheid weerspiegelde, dat voortkwam uit de strijd om het bestaan, zo was ook het leven in de mensmaatschappij een *Nützlichkeitsinrichtung*. Ieder koos, uit lijfsbehoud, de plaats in het grotere sociale geheel die bij zijn natuurlijke gaven paste en waar hij dus het best van nut kon zijn. Hier was een krachtig, geërfd, sociaal instinct werkzaam dat zei: “Blijf bij je soortgenoten”. Wie zich niet aan die oeroude regel hield, had een grote kans ten onder te gaan. Van generatie op generatie hadden alleen degenen overleefd die zich wél aan deze regel hadden gehouden, die daardoor instinctief geworden was. Op deze wijze verbond Ammon zijn utilitarisme met zijn corporatisme: “Blijf bij je soortgenoten” wilde voor de mens zeggen dat hij zich bij de sociale stand moest houden waartoe hij, qua begaafdheid, behoorde. De stand was voor de mens wat de *niche* was voor het dier. Standen hadden met hiërarchie te maken, een natuurlijke hiërarchie: de arbeiders deden er, zo liet Ammon belerend weten, goed aan de ambachtslieden en de ondernemers te aanvaarden als “hun natuurlijke meerderen en leiders”. Hij waarschuwde dat een volk niet ongestraft van deze op gemeenschappelijk nut geënte maatschappij-inrichting kon afwijken.

Alleen een maatschappij-inrichting volgens het principe ‘ieder op de juiste plaats overeenkomstig begaafdheidsniveau’ stond ten dienste van de volledige ontplooiing van de nationale kracht en alleen zo’n maatschappij kon voorkómen dat zij op een dag onder de voet werd gelopen door een beter georganiseerd volk.¹⁰¹

Ammons darwinisme was sterk voluntaristisch getint en hij koos voor een eugenetische interpretatie van de evolutie: bij hem was het de natuur zélf die optrad als een fokker die, door planmatige teelt, de dierenwereld zodanig omvormde dat alleen de sterkste soorten, rassen en individuen overbleven om zich voort te planten en voor nageslacht te zorgen. Ammon veronderstelde hierbij het bestaan van een bewust en doelgericht streven in de natuur, een *natuurlijke wil*, om het sterke te behouden en het zwakke ten onder te laten gaan. Hij werkte zo in de beste Duitse traditie van Fichte en Schopenhauer, al kwam zijn directe inspiratie – zoals we hebben gezien – uit Engeland en aartsvijand Frankrijk.

Deze telende natuur had geen belang bij het voortbestaan van tussensoorten, zoals mensapen en aapmensen. Beiden, de apen en de lagere

mensenrassen (“die men in hun uiterlijke verschijning een zekere aapachtigheid kan toeschrijven”) waren gedoemd te verdwijnen.¹⁰² De mens zou daardoor het ideaal van *Gottähnlichkeit* steeds dichterbij benaderen. De selecterende natuurlijke wil was er bij Ammon vooral op gericht om *intelligente* dieren voort te brengen: de slimmen liet zij in leven en benutte zij voor de voortplanting, de dommen roeide ze uit. Galtons fixatie op intelligentie als erfelijkheidsfactor werd hier door Ammon in idealistische termen vertaald: de natuur *wilde* dat er intelligentie was en dat haar wezens steeds intelligenter werden, alsof zij hen toe wilde rusten om dragers van ideeën te kunnen zijn. Dezelfde benadering volgde Ammon bij de verklaring van de standenstructuur. De standen weerspiegelden de natuurlijke, aangeboren, begaafdheid; degenen die tot de hogere standen behoorden waren doorgaans intelligenter dan de leden van de lagere standen. Dit werd veroorzaakt door het feit dat de sterksten (en sociaal machtigsten) ook de intelligentsten waren.¹⁰³

Ook het elitisme van Galton nam Ammon over. Hij meende, net als zijn Engelse voorbeeld, dat de intellectueel-gevormde en bezittende klassen zich bewust moesten worden dat zij, omdat ze waren voortgekomen uit een natuurlijk-sociale selectie, een elite vormden die het recht had de maatschappelijke *status quo* tegen revolutiepogingen te verdedigen, zonodig met geweld. Kenmerkend is dat Ammon zijn elite aanduidde als *Bildungsaristokratie* en niet als *Bildungsbürgertum*. Zij die zich onderscheidden door hun geestelijke vorming, hun karakter en levenservaring, hun kennis van zaken en hun bezit, moesten zich aansluiten en er zich van bewust zijn dat ze, als *Bildungsaristokratie*, de echte sociale adel waren, de hoeders van het nationale erfgoed. Alle invloeden die tot lichamelijke of geestelijke ontaarding konden leiden, moest deze elite verre van zich houden. Een tegenwicht moest zij vormen tegen de macht van de parlementen, die te afhankelijk waren van de onderste lagen van de bevolking; een tegenwicht ook tegen het abjecte streven naar internationale verbroedering van bepaalde klassen en tegen de sentimentele hang naar eeuwige vrede. Maar bovenal moest de elite vaderlandslievend zijn en een waarlijk nationale politiek steunen:

Voor een Duitse sociale aristocratie geldt slechts één hoogste beginsel en dat luidt: ‘Duitsland, Duitsland, boven alles!’ Niet alleen op het slagveld moet zij, als de nood aan de man komt, voor het vaderland vechten, ook in het binnenland dient ze zich voor de verspreiding van de nationale gedachte in te zetten en alle vaderlandsloze activiteiten met beslistheid te bestrijden.¹⁰⁴

Waar Galtons elitisme het nogal hautaine product was van iemand die, hoog en droog vanuit een ivoren toren, er verzekerd van kon zijn zélf tot de elite te behoren, had Ammons elitisme het benauwde karakter van een kleinburgerlijke verdedigingswal tegen de aanstormende arbeidersklasse. Dat, en het militante nationalisme dat hij ermee verbond, gaf zijn elitisme een scherpe kant die men bij Galton niet vindt. Ammon haatte het proletariaat en vreesde zijn opkomst door de uitbreiding van democratische rechten. De meest capablen zouden het land moeten leiden, niet de “eierzuchtige kletsmaajors” die aan de macht kwamen wanneer men het volk liet kiezen. Dat Duitsland nog niet volledig was overgestapt op het parlementaire systeem, achtte Ammon geenszins een bewijs van achterstand vergeleken bij de ontwikkeling van andere landen, maar een bron van kracht.¹⁰⁵ Niettemin, zelfs in dit Duitsland waren er naar Ammons ruwe becijfering al bijna een miljoen zwakbegaafden (degenen die behoorden tot Galtons klassen c en d, voegde hij toe) die het kiesrecht hadden en daarmee het lot van het land meebepaalden. Hij waarschuwde dat het niveau van de gekozenen overeenkomstig daalde met het niveau van de kiezers. Daarom meende hij dat het algemene kiesrecht een ‘anti-sociale’ instelling was, die het ontstaan van een ideale samenleving alleen maar tegenwerkte. De natuurlijke maatschappij-orde werd erdoor op zijn kop gezet; door de massa de macht te geven gingen de meest voortreffelijke personen ten onder. Duitsland had in de ogen van Ammon de mogelijkheid uit te groeien tot een wereldmacht, maar daarvoor was het wel nodig om de ontwikkelde en bezittende klassen een doorslaggevende invloed op de nationale politiek te geven.

Ammon kapittelde de arbeiderspers voor het zaaien van ‘duivelse haat’ tegen de ondernemers, waardoor het tot een bloedige afrekening dreigde te komen tussen de arbeidende en de ondernemende klasse. “Wat betreft onverdraagzaamheid en vijandelijkheid” werd de onderste klasse “door geen andere overtroffen.”¹⁰⁶ Steeds lieten zijn standpunten zien hoezeer Ammon in sociaal opzicht positie koos vanuit zijn eigen milieu, dat hij enerzijds wenste te beschermen tegen de gedepriiveerden en dat hij anderzijds wenste op te stuwen door het in het kielzog te brengen van de hogere bourgeoisie en de adel.

Kenmerkend hiervoor is het voorwoord dat hij in mei 1900 vooraf liet gaan aan de derde uitgave van zijn *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen* (oorspronkelijk 1895). Daarin gaf hij te kennen dat hem er vooral veel aan gelegen was dat zijn boek zou uitgroeien tot “een handboek en wegwijzer voor onze middenstand” en

dat het “in onze burgerstand de moed en het zelfvertrouwen” zou versterken. Ammons vader Jacob, die in 1858 overleed, was in Karlsruhe actief geweest als koopman, zijn moeder was de dochter van een zadelmaker die werkte voor het hof en lid was van de gemeenteraad. Otto Ammon werd opgeleid tot ingenieur, werkte bij de spoorwegen, maar koos uiteindelijk voor de journalistiek. Hij werd hoofdredacteur en, op zevenentwintigjarige leeftijd, zelfs eigenaar van de *Konstanzer Zeitung*. Maar in 1883 gaf hij deze loopbaan op voor een bestaan als privé-geleerde, waarbij hij zich uitdrukkelijk ten doel stelde de ‘sociale antropologie’ als nieuwe discipline in Duitsland te ontwikkelen en aanzien te geven. Hij zag deze sociale antropologie als alternatief voor de sociologie, die zich naar zijn smaak te veel richtte op een economische verklaringwijze door sociale verschillen vooral terug te voeren op inkomensverschillen. Zo bouwde de sociologie volgens Ammon een verklaringspatroon op dat alleen maar de afgunst kon vergroten doordat het vooral degenen aan de onderkant van de samenleving het onjuiste idee meegaf dat zij evenveel aanspraak op een goed inkomen konden maken als de beter bedeeden. Daarentegen wilde hij met zijn sociale antropologie de mens en de maatschappij bestuderen als het resultaat van natuurwetten, van aangeboren natuurlijke ongelijkheid. In de beste traditie van het positivisme was de sociale antropologie bedoeld als een “natuurwetenschappelijke theorie van de maatschappijorde”.¹⁰⁷

Zoals hij z’n opkomen voor de burgerstand combineerde met een natuurwetenschappelijke verdediging van de bevoorrechte positie van de adel, zo liet hij zijn positivisme samengaan met een irrationeel en slaafs heroïsme. Bismarck was voor hem, naar de maatstaven van Galton, een supergenie, voorbestemd om “leraar en leider van een groot volk” te worden: “in zijn hartslag klopte het hart van de gehele natie”. Men kon het al aan des kanseliers schedel zien, die van een “ontzagwekkende” omvang was. Geniale mannen waren “als eenzame bergtoppen in een Alpen-panorama”. In navolging van Carlyle betoogde hij dat een miljoen domkoppen niet opwoog tegen één geniale man. Alle minderbegaafden zouden moeten inzien dat de hoogbegaafde een “edeler, wijzer en groter” mens is die zij trouw moeten volgen.¹⁰⁸ Hoewel Ammon hier sprak over de intellectuele ‘adel’, de elite met uitzonderlijke *gaven* waartoe ook degene kon behoren die “op de onderste trede het levenslicht had gezien”, betoogde hij met evenveel verve dat de geboorteadel terecht een bevoorrechte positie innam. Want adellijke geslachten waren in de regel juist dankzij bijzondere verdiensten in de adelstand verheven en de talenten waarop deze verdiensten berustten

waren door het nageslacht geërfd. Galton had immers aangetoond dat mentale eigenschappen werden geërfd. Steeds weer trachtte Ammon zijn lezers ervan te overtuigen dat men uit Darwins leer geen democratische, laat staan sociaal-democratische, conclusies moest trekken. De rechtvaardiging voor het bestaan van de geboorteadel en de monarchie kon met behulp van de theorieën van Darwin en Galton wetenschappelijk worden gefundeerd.¹⁰⁹ Was hier een gepassioneerd onderzoeker aan het woord, of een burger die de vertrouwde veiligheid wilde behouden van het hem zo goed bekende groothertogdom Baden met zijn anti-nivellistische, aristocratische en monarchistische traditie?

Waar Carlyle's helden uit bovenaardse sferen leken te stammen, waren de helden van Ammon het regelrechte product van natuurlijke selectie: uitgeselecteerde individuen. Zo werd de op het niveau van *populaties* werkzame natuurlijke selectie van Darwin verplaatst naar het niveau van het *individu*. Bovendien was het sociaal-evolutionisme van Ammon normatief van aard: niet alleen zorgde de natuurlijke selectie er *feitelijk* voor dat in de sociale orde de juiste man op de juiste plaats terecht kwam – in overeenstemming met zijn natuurlijke be-gaafdheid –, dat *behoorde* ook zo te zijn. Uit Darwins constatering dat, in de regel, de sterkste *feitelijk* overleeft, leidde Ammon de imperatief af dat de sterkste ook móest overwinnen en de zwakste ten onder móest gaan, aangezien dit een vereiste was voor een goede en algemeen nuttige inrichting van de maatschappij. Hij voegde daaraan toe dat de mensen deze gang van zaken, die behalve op individuen ook van toepassing was op volkeren en rassen, in het algemeen als moreel juist ervoeren. De wetmatigheden van de darwinistische theorie vormden het *Prinzip der sittlichen Weltordnung*. De conclusie kon dus slechts zijn dat, wie door zijn handelen bijdroeg aan de ondergang van de zwakken, in overeenstemming met de natuurwetten én moreel juist handelde: “Elke landbouwer weet dat onkruid door zijn taaigheid vaak de nuttige planten in gevaar brengt als men het niet met geweld te lijf gaat.” Hier raakte Ammon verstrikt in de tegenstellingen tussen het positivisme van zijn op natuurwetten gebaseerde ethiek en zijn heroïsme. Is het de altoos selecterende natuur die het kwade bedwingt – het onkruid wiedt –, of is het de held die het kwaad overwint? En als men het onkruid met de hand uit moest rukken om te voorkómen dat het de ‘goede’ planten overwoekerde, bleek daaruit dan niet dat het onkruid het sterkste was en dat een ongehinderd natuurlijk selectieproces juist tot het overleven van de ‘slechte’ planten zou leiden? Ammon moest toegeven dat niet steeds de edelste plant, het edelste dier en de edelste mens door de natuurlijke selectie werd bevoordeeld. In Noord-Amerika dreigden

blanke arbeiders te worden verdrongen door Chinese koelies, zoals in Oost-Pruisen inferieure Poolse arbeiders de Duitse werkmans dwarszaten.¹¹⁰

Langs een omweg leerde Ammon hier Darwins harde les dat de evolutie amoreel was. Maar hij weigerde er de consequenties uit te trekken. Zijn positivistisch denkschema (feit = natuurwet = morele wet) en zijn nationalisme stonden het hem niet toe. Het was voor een Duitser, terugkijkend naar de glorieuze overwinning van 1871, uiterst aantrekkelijk om te denken dat die zege de natuurlijke en morele superioriteit van het Duitse volk voor eens en altijd had aangetoond. Veel Britten, koningin Victoria's wereldrijk overziende, waanden zich al even superieur. Het was de menselijke selectiviteit van voorkeuren, van anti- en sympathieën die hier een belangrijker rol speelde dan de natuurlijke selectiviteit.

In zijn visie op het karakter van de maatschappij raakte Ammon op dezelfde wijze verstrikt. De positivist in hem sprak van de "maatschappijmachine", van het sociale "mechanisme", daarmee erop doelend dat de maatschappij-orde niet bewust door machtige individuen geschapen was, maar geleidelijk gegroeid onder de niet aflatende werking van wetmatigheden. De toestand van de maatschappij was een "in de loop van de tijd ontstaan natuurproduct, een verschijningsvorm van de wet van de 'natuurlijke selectie'..." Daarentegen wilde de heroïst in hem graag geloven dat het moderne verenigde Duitsland zonder het persoonlijk ingrijpen van de gigant Bismarck nooit tot stand zou zijn gekomen. Van de fundamentele tegenstelling tussen deze visies lijkt Ammon zich nauwelijks bewust te zijn geweest. Hij meende deze tegenstelling eenvoudig te kunnen overbruggen met de opmerking dat ook de menselijke geesteskracht deel uitmaakte van de natuurlijke krachten die het verloop der gebeurtenissen beïnvloedden.¹¹¹ Maar deze monistische 'oplossing' kon niet verhullen dat de kernvraag onbeantwoord bleef: kon menselijk sturen de loop der dingen wezenlijk beïnvloeden, desnoods tegen de stroom van wetmatigheden in, of was de mens overgeleverd aan de sturing door natuurwetten en kon hij hooguit enige invloed hebben door met de stroom mee te roeien?

In elk geval was voor Ammon duidelijk dat de mens zijn handelen synchroon moest laten lopen met de natuurwetten, maar dat hij dit niet altijd deed, daardoor het natuurlijk evenwicht, waartoe alleen een ongehinderde natuurlijke selectie leidde, verstorend. Evenals Galton was Ammon ervan overtuigd dat ingrijpen in het menselijk voortplantingsgedrag onvermijdelijk was. Door verbetering van de levensomstandigheden van de arbeiders bleef een steeds groter aantal van hun kinderen

in leven. Hoewel een zo scherp mogelijke selectie door een hard leven de kwaliteit van het ras verbeterde, realiseerde Ammon zich dat het tegen de sociale instincten van de mens inging om de zwakkeren te laten creperen. Men kon dus niet anders dan toelaten dat hun omstandigheden beter werden. Maar dan zou men, om biologische verwording van het ras te vermijden, moeten bewerkstelligen dat arbeiders minder kinderen verwekten. Jonge arbeiders zouden later moeten huwen dan ze gewend waren, daarmee het aantal nakomelingen beperkend; de voortplanting van het “eigenlijke proletariaat” (zij die onder de gemiddelde begaafdheid uitkwamen en onvoldoende inkomen hadden om een ordelijk huishouden te voeren) zou zoveel mogelijk moeten worden bemoeilijkt. Van de nog lager geplaatsten (zij die niet op eigen kracht in staat waren zich het bestaansminimum te verwerven en die Ammon als het afval van de arbeidersklasse betitelde) zou de voortplanting zelfs volledig verhinderd moeten worden. Ammon gaf niet aan hoe. Op het gebied van de eugenetica schrok hij terug voor zeer radicale maatregelen. Hij verklaarde zich tegen de herinvoering van wettelijke beperkingen van de huwelijksvrijheid; ook de armsten zouden het recht moeten behouden om te huwen. Evenmin achtte hij het toelaatbaar om de mens, zoals het vee, aan kunstmatige selectie te onderwerpen of om de natuur een handje te helpen bij het te gronde laten gaan van inferieure individuen.¹¹² Voor een volgeling van Galton besteedde Ammon opmerkelijk weinig aandacht aan diens eugenetica. Hij wilde ingrijpen op dit gevoelige, zo nauw met het persoonlijke leven verbonden, terrein tot een minimum beperken en meende waarschijnlijk dat de selecterende werking van de sociale evolutie zelf voldoende op peil kon worden gehouden om te voorkomen dat de mensheid door inferieuren zou worden overspoeld.

Konden oorlogen hieraan een bijdrage leveren? Ammon was ervan overtuigd dat oorlogen over het geheel genomen een weldadige werking hadden. Oorlogsvoering was dé manier om te bereiken dat de *tüchtigste* volken de overhand kregen. Oorlogen zorgden ervoor dat een volk niet week werd, zoals dienstdoen in het leger – aangeprezen als *Schule der Mannszucht* – ‘manmoedige figuren’ kweekte. Opnieuw werd Darwin als autoriteit opgevoerd:

De oorlog is de hoogste en meest majestueuze vorm van de strijd om het bestaan en kan niet ontbeerd, dus ook niet afgeschaft worden. Darwin heeft er reeds op gewezen dat zich door middel van de oorlog een selectie van volken voltrekt (‘Descent of man’, hoofdstuk V) en dat hierdoor een vervolmaking van het mensengeslacht bereikt wordt...¹¹³

Oorlogen waren een “werktuig van de natuurlijke selectie”. Hierbij plaatste Ammon echter de kanttekening dat dit alleen gold voor kortduurende oorlogen, zoals die van 1870-71. Hij achtte bewezen dat deze oorlog de kwaliteit van het nageslacht had verhoogd: de dom-lichtzinnige en de onhandige soldaat werden vaker door de kogel getroffen dan de dappere en geschikte, terwijl bovendien bijna de helft van de verliezen het gevolg was geweest van ziektes, waarvoor de van nature zwakkeren vatbaarder waren. De soldaten die uit de oorlog terugkeerden en zich daarna voortplantten vormden dus een positieve selectie en hun gunstige eigenschappen werden aan het nageslacht doorgegeven. Zelfs het verslagen Frankrijk had van dit effect geprofiteerd. Ook hier vielen, net als in Duitsland, de dienstplichtigen uit de jaren negentig (twintig jaar na de oorlog) op als buitengewoon goed en bruikbaar. Duurde een oorlog echter te lang, of ging hij met te grote verliezen gepaard, dan ging een te groot deel van de bloem der natie verloren en was biologische verslechtering van het volk het gevolg.

Het leger was voor Ammon een soort ideale tegenvoeter van de gedemocratiseerde samenleving die hij zo verafschuwde. In de krijgsmacht kende men geen verkiezingen, geen meerderheidsbesluiten, geen lange redevoeringen, geen parlementaire commissies en ondercommissies. Nee, “hier plaatst men op elke post slechts één enkele man, die van zijn ondergeschikten onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verlangt, die zelf de bevelen van zijn superieuren resoluut uitvoert...” Wat Ammon hier beschreef was in essentie datgene wat een latere generatie aanduidde als het ‘Führer-principe’. Hij benadrukte dat deze streng hiërarchische organisatie vooral goed bij de Duitsers paste; het had hen steeds tot hun grootste prestaties gebracht.

Als soldaat is de Duitser werkelijk groots en bewonderenswaardig omdat hij gehoorzamen moet en zijn betweterigheid niet de vrije loop mag laten; aan zichzelf overgelaten maakt hij de indruk een twistzieke, lummelige knaap te zijn...

De officier, zelf het product van strenge selectiemethoden, genoot een autoriteit die niet op de wet berustte, maar op zijn persoonlijkheid; de manschappen moesten (en konden) tegen hem opzien als tegen een hoger wezen dat met elk bevel een bijzondere waarheid openbaarde. Bovendien was de adel, waar de *Lust am Kriegshandwerk* van vader op zoon werd doorgegeven, relatief sterk in officierskringen vertegenwoordigd.¹¹⁴ Ook dit maakte het leger in Ammons ogen tot een organisatie die het natuurlijke principe van ‘de juiste man op de juiste plaats’ zo consequent mogelijk had doorgevoerd. Hoewel hij het leger zeker

aan de burgermaatschappij ten voorbeeld stelde, wilde hij deze niet zonder meer naar het model van de krijgsmacht inrichten. Van de burger kon men bezwaarlijk verlangen dat hij, als de soldaat, zijn individualiteit volledig ondergeschikt zou maken aan het nationale doel. Maar de burgermaatschappij kon niettemin veel van het leger leren en zij zou het leger moeten accepteren en steunen als haar voorhoede. Ammon was een pleitbezorger voor hogere militaire uitgaven en schaarde zich, evenals Schäffle, nadrukkelijk achter de vlootbouwplannen die onder admiraal Von Tirpitz gestalte kregen. In de ook tussen naties woedende strijd om het bestaan waren Duitslands buurlanden concurrenten die men moest aftroeven.

Wat moet er worden van een volk dat zich meer en meer van de juiste maatschappij-organisatie verwijdert? ... zoals vaststaat dat de strijd om het bestaan geen waanidee is, zo staat vast dat een beter georganiseerd buurvolk het economisch of militair zal verslaan en uitbuiten.

Met een onvermoede helderziendheid schreef hij – in 1900 –, over “de komende wereldoorlog” die waarschijnlijk door Oostenrijk zou worden ontketend.¹¹⁵ Ammon klonk hier als Bernhardi, die een jaar eerder *Unsere Kavallerie im nächsten Krieg* had gepubliceerd, maar wiens opzienbarende *Deutschland und der nächste Krieg* pas in 1912 zou verschijnen. Voor Ammon stond vast dat in de nabije toekomst de aarde opnieuw tussen de koloniale machten verdeeld zou worden en dat Duitsland, dankzij Bismarck, zich nog net op tijd een eigen koloniale invloedssfeer had weten te creëren. Om in die verdelingsstrijd mee te kunnen komen, moest Duitsland een ‘wereldmacht’ zijn met een krachtige vloot, tot het uiterste voorbereid op de snode plannen van zijn buurlanden. De Duitser zou zich “tot de tanden moeten bewapenen, grimmig om zich heen moeten kijken en zich inwendig verheugen dat zijn vijanden hem niet alleen haten, maar ook vrezen!”¹¹⁶ Een nieuwe oorlog zou een uitkomst kunnen zijn voor Duitsland dat Ammon, onder de juiste condities, onoverwinnelijk achtte:

Het resultaat van een gewonnen oorlog zou een Duitsland zijn dat Europa leidt en de zee meebeheerst, een groter Duitsland, een wereldmacht Duitsland, en de economische voordelen die naar dit Duitsland zouden toevloeien zouden ertoe kunnen dienen om onze sociale idealen van een ‘verheffing van de arbeidersstand’ dichterbij te brengen.

Herhaaldelijk liet Ammon doorklinken dat de belangen van de arbeiders het beste gediend waren met het opbouwen van een sterk, goed bewapend Duitsland. Geheel in de stijl van het sociaal imperialisme betoogde hij dat het leger er óók was om de binnenlandse sociale orde te

ondersteunen en om, door het beschermen van Duitslands economische belangen, de welvaart van het hele volk te verhogen. Hij hoopte dat de arbeiders zouden gaan inzien dat economische protectie, door een sterke vloot en wellicht zelfs door oprichting van een “Middeneuropese tolunie”, ook hún belangen het beste kon dienen. Maar sociaaldemocraten konden maar het beste buiten het leger worden gehouden; hun internationalisme maakte hen tot potentiële landverraders.¹¹⁷

Men komt bij Ammon, in bijna perfecte vorm, die gevaarlijke mengeling van denkbeelden tegen die al vaak is aangemerkt als de ideologische voedingsbodem voor het nationaal-socialisme: de Ariër-mythologie, het heroïsme van Carlyle en Nietzsche, de verheerlijking van het boerenleven, het mythisch racisme van Gobineau verbonden met het wetenschappelijk racisme van een sociaal-biologisch erfelijkheidsdenken, een militant nationalisme in verbinding met een overtuigd anti-democratische politieke filosofie. Het darwinisme werd ingezet om aan dit alles de schijn van wetenschappelijkheid te geven. Het leek zodoende alsof de nieuwste wetenschappelijke ontdekkingen over de manier waarop het leven was georganiseerd, heel deze bonte verzameling van opvattingen autoriseerden. Ammon leek nauwelijks echt in Darwins werk geïnteresseerd, maar des te meer in de mogelijkheden om Darwins autoriteit te gebruiken voor eigen doeleinden.

Eén fataal element, het antisemitisme, speelde in Ammons belangrijkste boeken geen hoofdrol. In zijn eigen Baden vormden de ‘semieten’, zo meende hij nog in *Anthropologische Untersuchungen*, geen bedreiging voor de raszuiverheid omdat ze zich niet met de overige bevolking hadden vermengd. Niettemin, nadat hij de *Badische Landeszeitung* had opgekocht, vormde hij deze om van een liberale in een antisemitische krant.¹¹⁸ Ook de *Konstanzer Zeitung*, die hij vanaf 1869 in zijn bezit had, was van oorsprong een (nationaal-) liberale krant. Zoals deze journalistieke activiteiten illustreren, speelde Ammon een niet onbelangrijke rol in de omslag van het Duitse liberalisme naar een racistisch en fel-nationalistisch conservatisme. Zijn kranten boden hem een podium voor de verspreiding van zijn ideeën. Zo publiceerde hij zijn *Der Darwinismus gegen die Sozialdemokratie* eerst in essay-vorm in de *Konstanzer Zeitung*. Net als Bagehot en Woltmann was hij meer een publicist dan een wetenschappelijk onderzoeker. En als publicist was hij er vooral in geïnteresseerd om, door middel van aan de wetenschap ontleende inzichten, invloed uit te oefenen op het actuele debat over sociale hervormingen. Zijn sociale antropologie had meer weg van een

sociaal-politiek programma dan van een zuiver wetenschappelijk onderzoeksprogramma.

Dit sociale activisme werd gestimuleerd door de vaak felle concurrentie die er woedde tussen diverse groepen die de sociale dimensie van de nieuwe biologie exploreerden en exploiteerden. Ammon vond aansluiting bij een vanuit Baden opererende groep die, vanwege de verbinding van haar leden met de universiteit van Freiburg, wel is gekarakteriseerd als de 'Freiburger falanx'.¹¹⁹ Behalve de zoöloog Heinrich Ziegler maakten de gynaecoloog Alfred Hegar, de botanicus Erwin Baur, de medicijnenstudent Fritz Lenz en de antropologen Ernst Grosse en Eugen Fischer er deel van uit. Kenmerkend voor de Freiburgers is dat zij het uit Groot-Brittannië geïmporteerde sociaal-darwinisme – vooral dat van Galton en Kidd – verbonden met de angstige degeneratievisioenen van de Franse aristocraten Gobineau en Lapouge en met de deterministische erfelijkheidsbiologie van Weismann. Voor de Franse connectie zorgde Gobineau-vertaler Ludwig Schemann, die vanaf 1898 in Freiburg woonde en die behalve met Ammon ook in contact stond met Grosse en Fischer. Weismann was lid van de *Naturwissenschaftliche Verein Freiburg*, net als Ammon en Ziegler, die Weismanns assistent was geweest. Weismann was niet alleen geïnteresseerd in de sociale toepassingen van het darwinisme, hij stimuleerde dergelijke toepassingen ook. Hij kende Benjamin Kidd, die hem in 1890 had bezocht, persoonlijk en hij zorgde ervoor dat diens *Social evolution* in 1895 in een Duitse vertaling verscheen. Door een voorwoord bij deze vertaling te schrijven verbond Weismann zijn wetenschappelijke autoriteit aan Kidds boek. Dat deed hij in datzelfde jaar ook met de Duitse vertaling van John Berry Haycrafts *Darwinism and race progress*.¹²⁰ Weismann is daarmee, naast Huxley, Wallace en Haeckel, een volgend voorbeeld van een prominent darwinistisch bioloog die de sociale toepassing van het darwinisme bepaald niet uit de weg ging.

Weismanns theorie van de onveranderlijkheid van het kiemplasma was zeer geschikt als wapen tegen de sociaal-democratie. Ammon, Kidd en Ziegler maakten er dankbaar gebruik van. Ziegler was een nationaal-liberaal, maar zijn afkeer van Bebels socialisme en zijn anti-egalitaire opvattingen brachten hem in het conservatieve kamp. Als voorzitter van de Krupp-prijsvraag (waarop ik in dit hoofdstuk nog uitgebreid zal ingaan) moest hij toezien hoe de overwinning naar Schallmayer ging, die voor verschillende Freiburgers zo ongeveer de duivel in eigen persoon was. Schallmayer leidde uit het darwinisme immers pro-socialistische standpunten af en speelde daarmee in Bebels kaart. Hij maakte er bovendien geen geheim van dat hij de arische denkbeel-

den van Gobineau en Lapouge als onwetenschappelijk beschouwde. Ludwig Woltmann, die het onderspit had moeten delven tegen Schallmayer, kreeg openlijke steun uit de hoek van de Freiburgers Ammon en Schemann, maar ook van Ammons medestander Ludwig Wilser en niet in de laatste plaats van Lapouge zelf. Dat bevreemde niet. Woltmanns 'politieke-antropologie' was immers nauw verwant aan Ammons sociale antropologie en zijn tijdschrift *Politisch-Anthropologische Revue* was een platform voor antropologen met raciale preoccupaties.¹²¹

Door zijn betrokkenheid bij de 'Freiburger falanx' en zijn journalistieke activiteiten kan Ammon allerm minst als een geïsoleerd figuur worden beschouwd, ook al reikte zijn wetenschappelijke status niet verder dan die van *Privatgelehrter*. Het ontbreken van een academische carrière was geen werkelijk beletsel om wetenschappelijke invloed te verwerven. Niettemin voelde Ammon zich enigszins miskend. Hij meende dat hij in het buitenland meer werd gewaardeerd dan in eigen land. Inderdaad spande de Amerikaanse germanofiel Carlos Closson zich in om Ammons denkbeelden in de Verenigde Staten bekendheid te geven en publiceerde hij enkele in het Engels vertaalde hoofdstukken van *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen* in een tijdschrift uit Chicago, terwijl het boek ook in een Franse vertaling verscheen.¹²² Maar de weinige bewonderaars die hij in Amerika en Frankrijk had konden niet verhelen dat Ammons geschriften uiteindelijk té Duits waren om elders echt te kunnen aanslaan. Zijn werkelijke invloed moet dan ook worden gezocht in nationaal-liberale en conservatief-nationalistische kringen in Duitsland. Net als Schemann en geestverwant Alexander Tille, was Ammon actief in het *Alldeutsche Verband*, dat in 1891 was opgericht door Alfred Hugenberg, de latere voorzitter van het directorium van de firma Krupp. In 1902 ging het *Verband* samen met de *Gobineau Vereinigung*. Pangermaans nationalisme en arisch racisme hadden elkaar gevonden. Uiteindelijk zou de nationaal-socialist H.F.K. Günther vanaf 1930 in Jena de leerstoel bezetten die was gewijd aan Ammons 'sociale antropologie'. De eveneens met Hitler sympathiserende Eugen Fischer zou in 1942 schrijven dat met de nationaal-socialistische staat de politieke en ethische wensen van Ammon in vervulling waren gegaan. Ammon (overleden in 1916) was er niet meer om met deze 'gelijkschakeling' in te stemmen of om haar af te wijzen.¹²³

SOCIOLOGEN ALS SOCIAAL-PATHOLOGEN¹²⁴

“Nadat de drukkende darwinistische last zal zijn verwijderd, kan de Sociologie eindelijk vrijuit ademen”, verzuchtte de Britse socioloog Gustave Spiller in 1914.¹²⁵ Hij was bepaald niet de enige die zich in deze zin uitliet. De veel bekendere Fransman Gabriel Tarde, een van de grondleggers van de criminologie en de sociale psychologie, had al in 1884 klemmend gewaarschuwd voor de obsederende werking van de magische selectie-idee. Hij liet er geen twijfel over bestaan dat deze betovering moest worden gewantrouwd, zeker in de sociologie. Er had zich volgens Tarde een school van darwinistische sociologen gevormd (*les darwiniens sociologistes*), die zich – tot zijn ergernis – opwierpen als de enige rechtmatige erfgenamen van Comte’s positivistische sociale wetenschap.¹²⁶ Ook socioloog en vredesactivist Jacques Novicow sprak over een dergelijke groep, die hij *les sociologues darwiniens* noemde en op één lijn plaatste met de door hem bestreden sociaal-darwinisten. De Amerikaan Charles Ellwood noemde Darwin in 1909 een dominante invloed in de sociologie. De brede uitstraling van zijn werk had er voor gezorgd dat zich in de sociale wetenschappen een “genetisch gezichtspunt” had gevestigd: “sociologen zijn het tegenwoordig meer dan ooit eens dat aan natuurlijke selectie een belangrijke plaats moet worden gegeven onder de factoren van de sociale evolutie.” De Fransman Célestin Bouglé, die in de herinnering voortleeft als de rechterhand van Durkheim, schreef in datzelfde jaar 1909 dat men “bijna overal sporen van darwinisme” kon vinden: “Onderling sterk verschillende sociologische systemen” hadden zich op de “autoriteit” van het darwinisme beroepen.¹²⁷ Zelfs Karl Pearson, die vaak zelf tot de sociaal-darwinisten wordt gerekend, waarschuwde in 1897 dat het “zoeer in de mode [was] bij schrijvers over sociale onderwerpen om op een losse en onwetenschappelijke wijze zulke termen als natuurlijke selectie, erfelijkheid en *panmixia* te gebruiken” om er “fasen van de sociale evolutie” mee aan te duiden, dat het hem nodig leek enkele grondregels voor het sociaal-wetenschappelijke gebruik van dergelijke termen af te speken.¹²⁸ Het lijkt erop dat Spiller geen spoken zag.

Twee decennia later, in 1928, onderscheidde Pitirim Sorokin in zijn overzicht van eigentijdse sociologische theorieën diverse scholen van *biological sociology*, die in meerdere of mindere mate door het darwinisme waren geïnspireerd. Hij onderkende een “bio-organicistische school” (Paul von Lilienfeld, Albert Schäffle, René Worms, Jacques Novicow, Alfred Fouillée), een “antropo-rationale, selectionistische en

hereditaristische school” (Georges Vacher de Lapouge, Otto Ammon, Francis Galton, Karl Pearson, Madison Grant, Ludwig Woltmann, Wilhelm Schallmayer, Paul Jacoby en vele anderen) en “de darwinistische school van de *struggle for existence*” (de Italiaan Michel-Ange Vaccaro, opnieuw Novicow, en de vertegenwoordigers van “de sociologie van de oorlog”, zoals S.R. Steinmetz).¹²⁹ Ook uit een andere vroege geschiedenis van de sociologie, die van Harry Barnes en Howard Becker, komt het beeld naar voren van een invloedrijke “biologische sociologie”, waarvan het sociaal-darwinisme volgens hen een van de verschijningsvormen was. Zij spraken in dit verband ook van een “pseudo-darwiniaanse sociologie”, een onjuiste toepassing van Darwins theorie. Zij constateerden dat veel schrijvers zich hadden overgegeven aan pogingen om “sociologische systemen te construeren op basis van de darwinistische formules” door ze, zonder veel aanpassingen, over te brengen naar het sociale domein. Als belangrijke vertegenwoordigers van deze stromingen noemden ze, net als Sorokin, de organicisten Schäffle en Von Lilienfeld. Maar dé vertegenwoordiger van het darwinisme in de sociologie was naar hun mening Ludwig Gumplowicz. Behalve in zijn eigen Oostenrijk maakte Gumplowicz met zijn conflictsociologie ook school in Amerika bij sociologen als Lester Frank Ward, Albion Small en Franz Oppenheimer.¹³⁰

Ik wil nagaan of de wijze waarop een aantal sociologen het darwinisme heeft gebruikt – vooral in de vorm van een op medische en biologische voorbeelden geënte sociale pathologie –, licht kan werpen op het nog steeds omstreden concept sociaal-darwinisme. De achterliggende vraag is of het historisch correct zou zijn om het *sociaal-darwinisme* op te vatten als *sociologisch darwinisme*.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de invloed van de darwinistische biologie op de sociologie niet die mate van aandacht in het wetenschapshistorisch onderzoek gekregen die nodig was om een voldoende scherp beeld te krijgen van aard en betekenis van deze invloed. De wetenschappelijke discussie heeft zich meer gericht op het sociaal-darwinisme als omstreden concept voor de *algemene sociaal-ideologische invloed* van de darwinistische evolutietheorie. Natuurlijk is het een interessante vraag of president Theodore Roosevelt en staalmagnaat Andrew Carnegie zich in hun politieke en industriële expansionisme door Darwin lieten inspireren. Maar al snel blijkt dat het buitenwetenschappelijk gebruik van biologische metaforen als *the struggle for life* en *the survival of the fittest* deze tot een soort bezweringsformules

maakte, waarvan zich nauwelijks laat vaststellen hoe ze op concrete politieke en bedrijfseconomische beslissingen hebben ingewerkt.

Binnen de wetenschap daarentegen was het debat veel indringender en stond er bovendien meer op het spel, zeker in de periode 1880-1914. Deze periode was cruciaal om het programma te realiseren dat voortvloeide uit Comte's hiërarchie van wetenschappen. Daarin was de sociologie geplaatst boven de biologie als de, vanwege de complexiteit van haar object, hogere wetenschap. Velen zagen het als een persoonlijke opgave om, enerzijds, de inhoud en methode te bepalen van een sociale wetenschap die voortbouwde op de recente verworvenheden van de evolutiebiologie, en anderzijds om deze sociologie uit te bouwen tot een zelfstandige discipline met een vaste plaats in de academische wereld. Het was een opgave die lastig en urgent was. Lastig omdat er in deze pionierstijd nog slechts sprake was van enkele sporadische professionele sociologen, verspreid over verschillende landen. Contacten en instituties moesten nog worden opgebouwd en de sociologie moest in brede kring waardering zien te verwerven als een niet alleen boeiende, maar ook maatschappelijk nuttige wetenschap met sociaal en politiek relevante verklarende kracht. Om dit snel te bereiken lag het voor de hand (temeer daar Comte's wetenschapstheorie en Spencers synthese het leken te sanctioneren) om gebruik te maken van de rugwind van de evolutiebiologie, die sinds Darwin sterk aan academisch en maatschappelijk gewicht had gewonnen. Tegelijk moest worden voorkómen dat het eigen programma van de sociologie zou worden gereduceerd tot een 'annex' van de biologie. Gumplowicz geloofde dat juist Darwins theorie de ontplooiing van een zelfstandige sociologie kon bevorderen. Het erfgoed van Comte en Spencer kon er, zoals uit het organicisme van Schäffle en Lilienfeld bleek, gemakkelijk toe leiden dat de sociologie werd opgevat als niets méér dan "de biologie van een bovenindividueel organisme". Het darwinisme daarentegen bood met zijn theorie van 'de strijd om het bestaan' volgens Gumplowicz een verklaringsschema dat op zich reeds sociologisch van aard was: het gebruikte malthusiaanse inzichten om de antagonismen tussen levende wezens in de natuur te verklaren en kon daardoor ook worden toegepast om de tegenstellingen tussen volken, staten en sociale groepen fundamenteel te doorgronden.¹³¹

Dat de sociologie juist in deze periode de gewekte verwachtingen zou waarmaken was des te urgenter omdat de klassiek-liberale *political economy*, die door toedoen van Smith en Ricardo de leidraad was geworden in belangrijke sociaal-politieke kwesties, in een crisis was ge-

raakt. De ‘Grote Depressie’ die na het economische topjaar 1873 inzette, tastte in Engeland het geloof in de vertrouwde receptuur van de vrijhandel aan. Bovendien was Duitsland na Bismarcks unificatie in snel tempo een geduchte concurrent geworden, vooral, naar het scheen, dankzij een sterk sturende rol van de overheid. Deze crisisverschijnselen¹³² luidden in het laatste kwart van de eeuw een periode van intense intellectuele discussies in over de fundamentele keuzes waarvoor men zich gesteld zag: *laissez faire* of overheidsinterventie, individualisme of collectivisme, liberalisme of socialisme, nationale expansie of consolidatie. Maar ook: materialisme of idealisme, *nature* of *nurture*, darwinisme of lamarckisme. Van verschillende kanten kwamen de liberale waarden onder druk te staan: niet alleen door de economische tegenslag en het statusverlies van de *political economy*, maar ook door de groeiende rol van het socialisme en door deterministische tendensen in de biologie, die vooral het gevolg waren van de invloedrijke ideeën van Weismann.¹³³ Sociologen konden nauwelijks om het strikt selectionistische erfelijkheidsdenken van Weismann heen, zoals hierna nog zal blijken.

In het bijzonder in het leven van Bagehot en Spencer heeft de geschetste ontwikkeling, waarin de *political economy* als algemeen richtsnoer werd vervangen door de evolutiebiologie, haar sporen nagelaten. Bagehot was, als hoofdredacteur van *The Economist*, uitgegroeid tot een boegbeeld van het economisch liberalisme. Hij was echter ook de eerste die de noodzaak voelde om de zienswijze van de *political economy* aan te vullen met een sociaal-biologische beschouwingwijze die, ruimschoots vóór Weismann, enigszins deterministische ondertonen had. In zijn *Physics and politics* omarmde hij ‘natuurlijke selectie’ en ‘erfelijkheid’ als principes die het ontstaan van staten en politieke instituties konden verklaren. Daarna had Spencer (eveneens enige tijd werkzaam bij *The Economist*) de uitgangspunten van het economisch liberalisme gesublimeerd in het universele evolutionisme van zijn ‘synthetische filosofie’. In zijn nadagen, tussen 1890 en 1893, zag hij zich genooddaakt tot een geprikkelde polemiek met Weismann. Hun woordentwist is de perfecte illustratie van de omslag van een optimistische naar een pessimistische visie op de evolutie. Terwijl Spencer het begrip evolutie naar zijn zeggen (vanaf 1857) was gaan gebruiken als alternatief voor het té antropocentrische ‘vooruitgang’, werd het, mede door toedoen van Weismann, meer en meer in verband gebracht met het risico van regressie en degeneratie zodra de druk van de natuurlijke selectie, om welke reden dan ook, afnam.¹³⁴ Behalve de confrontatie met Weismann heeft aan de dramatiek van Spencers laatste levensjaren

zeker ook bijgedragen dat de sociologie, zijn eigen geesteskind, zich in geheel andere richting ontwikkelde dan hij had gewild. Dat zij het alternatief voor de *political economy* werd in plaats van de vervolmaking daarvan, moet navrant voor Spencer zijn geweest. De sociologie bleek, in vergelijking tot de *political economy*, veel beter te gedijen in een klimaat waarin het accent verschoof van *laissez faire* naar doelbewuste overheidsinterventie. In die zin kwam de Britse sociologie tot verdere ontplooiing door afstand te nemen van Spencer.¹³⁵

Maar wat had de sociologie te bieden? Zij kon, in 1885, nog met recht worden omschreven als een rudimentaire wetenschap, die nog niet werd gedragen door een gemeenschappelijk sociaal-wetenschappelijk concept. Eerder was sprake van een sterk gefragmenteerd geheel van opvattingen over object, methode en doelstellingen. Zelfs over de vraag of de sociologie wel een wetenschap kon zijn werd zeer verschillend gedacht. Wat zij rond die tijd concreet te bieden had was vaak niet veel meer dan een samenraapsel van fysiologische analogieën, historische generalisaties en politieke uitspraken.¹³⁶ Wilde zij op korte termijn de troon kunnen bestijgen die door de in ongenade geraakte *political economy* was achtergelaten, dan diende zij zich zo snel mogelijk te constitueren en de rijen te sluiten. De darwinistische biologie leek, zeker voor wie wilde voortbouwen op de tradities van Comte en Spencer, als model te kunnen dienen. “Darwinisme en sociologie” werd een veelbesproken thema. Het bleek echter tot diepe verdeeldheid te leiden.

Een van de onvermoede gevolgen van het darwinisme was het ontstaan van een in sociaal-biologische termen gegoten sociale pathologie. Paul von Lilienfeld¹³⁷ (1829-1903), de van oorsprong Russische vice-voorzitter van het *Institut International de Sociologie* in Parijs, beschouwde het als een belangrijke nieuwe tak van de sociologie. In 1896 publiceerde hij zijn *La pathologie sociale*, waarin hij een poging deed om “de ziektes van het sociale lichaam” te diagnosticeren en tevens ‘medicijnen’ en ‘therapieën’ voor te schrijven om deze te behandelen. Hij was bepaald niet de enige die in deze periode letterlijk over sociale ziekteverschijnselen sprak. Was hier inderdaad sprake van een sociaal-wetenschappelijke trend? Hoe was het gebruik van concepten als ‘pathologie’ en ‘therapie’ verbonden met het crisisgevoel dat in het laatste deel van de negentiende eeuw velen in de ban hield? Wat leert het ons over de doelstellingen en ambities, of zelfs de strategie, van de sociologie als naar erkenning strevende discipline? Wat is het verband tussen de sociaal-pathologische maatschappijanalyse en de regeneratieve

doelstellingen van de eugenetica? En ten slotte: hoe hecht was de verbinding met het darwinisme en het neo-darwinisme?

Om met de eerste vraag te beginnen: er verschenen in de decennia rond de eeuwwisseling opvallend veel publicaties die óf de sociale pathologie tot onderwerp hadden, óf zonder deze term te gebruiken de actuele sociale ontwikkelingen beschreven als verschijnselen van ziekte of aftakeling.¹³⁸ Vier van de meest vooraanstaande darwinisten hadden het voorbeeld gegeven. De zoöloog Edwin Ray Lankester liet in 1880 zijn *Degeneration: a chapter in Darwinism* van de persen rollen. Daarin waarschuwde hij voor een *unreasoning optimism*: de wetten die aan de evolutie ten grondslag liggen leiden niet per definitie tot vooruitgang, maar kunnen evenzeer tot degeneratie voeren. Lankester zorgde er ook voor dat er in de *Encyclopaedia Britannica*, in het artikel dat hij bijdroeg over zoölogie, een stevige waarschuwing werd opgenomen tegen de funeste gevolgen van een te snelle voortplanting van de laagste klassen. Wallace toonde zich in een recensie enthousiast over Lankesters boek en keerde zich eveneens tegen de gewoonte om aan de evolutietheorie een te rooskleurig geloof in de vooruitgang van de mensheid te ontleen. Hij achtte het dringend noodzakelijk dat, naast sociale verbeteringen (het schoonmaken van “de Augiasstal van onze bestaande sociale organisatie”), in het menselijk gedrag rond huwelijksselectie en voortplanting selectie (*human selection*) een grotere rol ging spelen, om zo de kwaliteit van het nageslacht te verbeteren.¹³⁹ De grote Huxley had zich in talrijke publicaties een pessimist getoond. In 1891 publiceerde hij zijn *Social diseases and worse remedies*, een bundeling van zijn brieven aan de *Times*, waarin hij de frontale aanval had ingezet op de mengeling van religieus fanatisme en naïef socialisme, die hij meende aan te treffen bij generaal Booth en diens *Salvation Army*. Huxley gebruikte deze aanleiding om uitgebreid zijn opvattingen te ventileren over de rol van de strijd om het bestaan in de maatschappij. Hij wees erop dat in de geschiedenis van de beschaving de mens steeds had geprobeerd te ontkomen aan de primitieve toestand van het-elkaar-op-leven-en-dood-bestrijden. Het ontstaan van vormen van, en regels voor, het samenleven ging gepaard met een “morele evolutie”. Maar, constateerde Huxley somber: “...de inspanning van de ethische mens om toe te werken naar een moreel doel heeft de diepgelegen organische impulsen, die de natuurlijke mens ertoe aanzetten om zijn niet-morele koers te volgen, geenszins uitgeschakeld... Een van de meest wezenlijke voorwaarden voor, zoniet de hoofdoorzaak van, de strijd om het bestaan is de neiging zich onbegrensd te vermenigvuldigen, een neiging die de mens deelt met alle levende wezens.” Het

gebod ‘gaat heen en vermenigvuldigt u’ wordt van alle tien het beste nageleefd, merkte Huxley cynisch op. Doordat ‘de ethische mens’ met zijn beschavingsoffensief grenzen heeft gesteld aan de strijd om het bestaan, kunnen er meer mensen blijven leven. De onaangetaste natuurlijke vermenigvuldigingsdrang kan daardoor meer dan ooit tot gelding komen, met als paradoxaal resultaat “de herinvoering, in al zijn hevigheid, van die strijd om het bestaan – de oorlog van ieder tegen allen – waarvan het nu juist het hoofddoel van de sociale organisatie was om deze te verzachten.”¹⁴⁰ Francis Galton ten slotte had, via zijn eugenetica, de aanstoot gegeven tot een decennialang maatschappelijk debat over dreigende rasverslechtering als gevolg van een aanzienlijk kleiner aantal geboortes uit de hogere klassen vergeleken met de lagere klassen.¹⁴¹

Ook Darwin zelf bleef niet onberoerd door de degeneratievrees, bewust als hij zich was dat in de moderne beschaving natuurlijke selectie nauwelijks nog een rol speelde, waardoor het allesbehalve zeker was dat *the fittest* overleefden en voor de voortplanting zorgden.¹⁴² Reeds eerder stond voor Darwin al vast dat vruchtbaarheid niet simpelweg gelijk stond aan *fitness*. Maar hij kon moeilijk aanvaarden dat het volledig omgekeerde zou gelden: dat, als algemene regel, de grootste vruchtbaarheid werd aangetroffen bij *the unfit*, met alle negatieve gevolgen vandien voor de kwaliteit van het ras. Hij vond dan ook dat de bioloog Anton Dohrn, met wie hij regelmatig contact had, te ver ging met zijn stelling dat degeneratie een cruciale evolutiewet was. Maar hij kon moeilijk heen om de statistische bewijzen die Galton had verzameld dat de meest ontwikkelde mensen zich het minst voortplantten. Darwin, zelf de vader van een groot gezin, had juist verondersteld dat beschaving en kinderrijkdom correleerden. De kinderloze Galton had een andere persoonlijke ervaring en bovendien veel cijfers die zijn vrees dat de meest hoogstaande mensen hun voortplanting verwaarloosden, ondersteunden. Ondanks twijfel was Darwin gevoelig voor Galtons nogal “utopische” plan om te komen tot een nationale registratie van alle superieure en inferieure families, zodat bepaald kon worden of voortplanting zou moeten worden gestimuleerd – indien nodig – of afgeremd.¹⁴³

Opvallend is dat in de ogen van Darwin de *natuurwet* van de natuurlijke selectie dus fundamenteel kon worden verstoord door menselijk ingrijpen. Het geloof in de evolutie als autonoom, zelfsturend, proces dat, zowel in biologisch als sociaal opzicht, vooruitgang verzekerde, was niet onwankelbaar. Dit impliceerde dat men de biologische evolutie

niet langer als onomstotelijk bewijs kon aanvoeren voor de juistheid van een *laissez faire*-politiek. Natuur en cultuur waren elkaars antipoden, waarbij de cultuur vanuit humanitaire overwegingen de natuurlijke verhoudingen corrigeerde. Door de zorg voor zieken en hulpbehoevenden, constateerde Darwin in *Descent*, “planten de zwakke leden van beschaafde samenlevingen zich voort.” Dat moest wel hoogst schadelijk voor het menselijk ras zijn als men zag hoe snel een gebrek aan zorg, of verkeerd gerichte zorg, bij gedomesticeerde dieren leidde tot degeneratie. In beschaafde landen, concludeerde Darwin, had natuurlijke selectie, vanwege de bereikte morele standaard en het hoge levenspeil van een steeds grotere groep, klaarblijkelijk nog maar weinig effect.¹⁴⁴

Vooral Huxley heeft, veel pregnanter dan Darwin, de aandacht gevestigd op de spanning tussen natuurlijke en morele evolutie. Ook het evolutieproces zélf kon volgens Huxley zowel “progressief” als “retrogressief” zijn. Daarom waarschuwde hij: “... het is een fout te denken dat evolutie neerkomt op een constante tendens tot toenemende perfectie.” Organismen passen zich weliswaar voortdurend aan nieuwe omstandigheden aan. Maar het hangt maar helemaal van de aard van die omstandigheden af of die aanpassing een vervolmaking of een teruggang is.¹⁴⁵

De dichotomie tussen natuur en cultuur, die bijna als vanzelf uit het darwinisme-debat naar voren kwam, kan als een belangrijke oorzaak worden beschouwd voor de talrijke sociaal-pathologische analyses in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw. Het begrip ‘sociale selectie’, zo veelvuldig in sociaal-pathologische analyses gebruikt, laat dit zien. De Franse antropoloog en medicus Paul Broca, die deze term (*sélection sociale*) in 1872 – het jaar na het verschijnen van Darwins *Descent* – vermoedelijk als eerste gebruikte, zag daarin de culturele tegenhanger van het begrip natuurlijke selectie.¹⁴⁶ Veel schrijvers meenden dat er sprake was van een fundamentele onbalans tussen de sociaal-culturele ontwikkeling in het geïndustrialiseerde westen en het natuurlijk model dat zij aan de evolutietheorie dachten te kunnen ontleenen. Het evolutionair pessimisme, dat gaandeweg bij Darwin, Huxley en Galton naar voren kwam, sloeg over op die sociologen die zich door de biologische evolutietheorie lieten inspireren. Zij ontwikkelden de opvatting dat het de spanningen in de actuele maatschappelijke verhoudingen waren – regelmatig aangeduid als “de sociale kwestie” – die de onbalans veroorzaakten. Dit was de essentie van de ‘diagnose’ die de sociaal-pathologen stelden. De remedies die zij, als sociale heilmeesters, voorschreven, waren er dan ook doorgaans op gericht om so-

ciale onevenwichtigheden en verstoringen (de sociale ziektes) te verhelpen door de sociale werkelijkheid aan te passen aan het model dat de natuur voorhield, d.w.z. aan de ‘natuurlijke’ sociale verhoudingen die men aan het darwinisme ontleende.

Gezien de hoeveelheid sociaal-wetenschappelijke publicaties die in een relatief korte periode (1880-1914) verschenen en die globaal dit patroon volgden, kan van een trend, in de zin van een tijdelijk overheersende tendens, worden gesproken.¹⁴⁷ Deze viel samen met de elementen van evolutionair pessimisme die zich in Darwins *Descent*, bij Huxley, Galton en zelfs bij een geboren optimist als Wallace manifesteerden, en met het algehele degeneratie- en decadentiebesef dat de periode van het *fin de siècle* kenmerkte. Jacques Novicow gebruikte hiervoor middenin deze periode, in 1897, de term *le pessimisme contemporain*.¹⁴⁸

Een belangrijke relativering is hier echter op zijn plaats, onder meer om een te eenzijdige benadrukking van het overbekende stereotype beeld van deze periode te vermijden. Het ‘hedendaags pessimisme’ ging samen met een bijzonder groot vertrouwen in het verklarend én oplossend vermogen van de wetenschap. Het positivistisch geloof in wetenschappelijke vooruitgang was nog springlevend. Pessimisme en optimisme, vrees en hoop, gingen hand in hand.¹⁴⁹ Zeker in de sociologie: een sombere, deels alarmistische, maatschappijanalyse mondde niet zelden uit in het schetsen van vergezichten naar een betere toestand, die kon worden bereikt wanneer de politiek bereid zou zijn zich door de gepresenteerde sociaal-wetenschappelijke inzichten te laten leiden. Het ferme geloof in een wetenschappelijke politiek is even kenmerkend voor de periode als de knagende twijfel aan de biologische en sociale gezondheid van de moderne mens. De symbiose tussen wetenschappelijk pessimisme en wetenschappelijk optimisme is, uiteindelijk, het meest interessante aspect. Zonder meteen te veronderstellen dat hier een doelbewuste strategie achter schuilging, kan worden geconstateerd dat deze symbiose functioneel was voor een naar maatschappelijke en academische erkenning strevende sociale wetenschap. De pessimistische sociale diagnose scherpte het bewustzijn dat er dringend beleidsmatig moest worden ingegrepen om verder afglijden te voorkomen, terwijl het sociaal-wetenschappelijk optimisme aannemelijk moest maken dat de sociologie in staat was de weg te wijzen naar de effectiefste oplossingen.

Verwarring en ambitie zijn dan ook de polen in het werk van de sociaal-pathologen. Verwarring, om te beginnen, over de ware richting van de

evolutie. De twijfel over de evolutionaire vooruitgang, die zoals we zagen al was opgekomen bij Darwin, Dohrn, Huxley, Wallace en Lankester, zette door. Spencers optimistische term *the survival of the fittest* werd nog wel veelvuldig gebruikt, maar raakte steeds meer verstrikt in een web van veronderstelde negatieve tendenties in de sociale evolutie. De Engelse socioloog George Chatterton-Hill meende dat niet vooruitgang maar degeneratie de immanente tendens van al het leven was. De niet aflatende druk van natuurlijke en sociale selectieprocessen was dan ook een absoluut vereiste om te vermijden dat deze neerwaartse kracht de overhand kon krijgen. Zonder de selecterende tegenkracht, die al het zwakke elimineert, was ‘retrogressie’ onvermijdelijk en zou de moderne cultuurmens zelfs gedoemd zijn uit te sterven.¹⁵⁰ Paul von Lilienfeld daarentegen geloofde nog wel dat *évolution progressive* de wetmatige regel was en de sociale pathologie de afwijking van die regel. Maar ziekelijke afwijkingen leken in de moderne samenleving zoveel voor te komen dat er tegelijk gevreesd moest worden voor een *évolution rétrograde*.¹⁵¹

Steeds weer kwam ‘selectie’ naar voren als de cruciale factor. Zolang de schiftende en perfectionerende selectieprocessen maar in stand bleven, was er volgens Chatterton-Hill sprake van vooruitgang, ja was vooruitgang zelfs *onvermijdelijk*, zoals de optimistische Spencer had beleden. Het was de bijzondere rol van selectie om al hetgeen *nuttig* is voor het voortbestaan van het organisme, te behouden en al het onnuttige te elimineren. Dit proces nu werd verstoord door de altruïstische neigingen van de moderne mens en door *panmixia*.¹⁵² Chatterton-Hill stelde zich echter niet op het standpunt dat de wet van de selectie in beschaafde samenlevingen niet meer werkzaam was. Integendeel, het economisch expansionisme had de *struggle for existence* in hevigheid vertienvoudigd. Het resultaat hiervan zou dus een verbeterde werking van de selectiewet moeten zijn, ware het niet dat menselijk ingrijpen op humanitaire gronden steeds vaker verhinderde dat de bestaansstrijd ook daadwerkelijk tot *eliminatie* van de zwaksten leidde. Zo kon de situatie ontstaan dat, ondanks een felle strijd om het bestaan met een navenante selecterende werking, *the unfit* zich in de laagste regionen van de samenleving niet alleen konden handhaven, maar zich ook konden blijven voortplanten, hun gedegeneerde eigenschappen doorgevend aan hun al even kansloze als talrijke nageslacht.¹⁵³

De Duitse arts en sociaal-democraat Alfred Grotjahn (1869-1931), die in 1912 zijn *Soziale Pathologie* publiceerde, benadrukte in dezelfde redeneertrant dat het vooral de cultuurvolkeren waren waar het spook van de degeneratie de kop opstak: “Degeneratieve tendensen

waren rond, ook in het bloeiendste volk.” Zijn schatting was dat eenderde van de totale bevolking inmiddels als lichamelijk of psychisch “minderwaardig” moest worden beschouwd.¹⁵⁴ Ook de in Duitsland invloedrijke Schallmayer meende dat de “verschijnselen van ontarding” zich vooral bij de westerse cultuurvolkeren voordeden. De moderne individualistische cultuur had ongunstige effecten op de “generatieve ontwikkeling”, in het bijzonder doordat ze de selectie afremde en hinderde. Zo hadden de moderne (gemechaniseerde) oorlog en het moderne militaire bedrijf de positief-selecterende werking van het aloude gevecht verloren en waren een vorm van negatieve selectie geworden, waardoor de gezondste jongemannen sneuvelden of, in vredetijd, in de kracht van hun bestaan aan het huwelijksleven werden onttrokken.¹⁵⁵ Chatterton-Hill dacht er net zo over en noemde het *inverse selection*.¹⁵⁶ Maar ook de verbeterde hygiëne en de successen van de geneeskunde werden aangewezen als oorzaken voor een verslechtering van het selectieproces. Behalve Schallmayer had vooral de Engelse hoogleraar in de fysiologie John Berry Haycraft (1857-1922) een voorliefde voor dit thema. In zijn *Darwinism and race progress* (1895) benadrukte hij dat de (universeel zo succesvolle) Engelsen “het product [waren] van de selectie door de micro-organismen van de mazelen, roodvonk en waterpokken, enz.” Lepra, zo bezwoer hij zijn lezers, moest worden gezien als “een vriend van de mensheid”. Het uitbannen van dit soort ziektes betekende alleen maar dat de zwakkeren een groter deel zouden uitmaken van het nageslacht dan voor de kwaliteit van het ras goed was.¹⁵⁷

De negatieve invloed van de cultuur met haar menselijke ingrepen in de natuurlijke gang van zaken had volgens velen een vergrote aanleg voor ziektes tot gevolg. Talrijk zijn de lichamelijke en sociale ziekteverschijnselen die in sociale pathologieën de revue passeerden (geestesziekte, syfilis, alcoholisme, zelfmoord, prostitutie, groeiende misdaad, toename van aantallen echtscheidingen en buitenechtelijke kinderen), als indicatoren van het verval. Chatterton-Hill besteedde, zich mede baserend op het beroemde onderzoek van Durkheim, veel aandacht aan zelfmoord, die hij uitdrukkelijk wenste te zien als een teken, niet van individuele, maar van sociale pathologie. Sinds het midden van de negentiende eeuw was, zo meldde hij, een toename van het aantal zelfmoorden een constant kenmerk in de sociale evolutie van alle landen in de westerse beschaving. In Engeland en Wales bedroeg die toename in de meest recente tijd, tussen 1880 en 1900, zelfs 45 procent. Chatterton-Hill zocht de oorzaak hiervan vooral in een verzwak-

king van de maatschappelijke integratie, die weer het gevolg was van excessief individualisme. Ook de toename van het aantal gevallen van syfilis weet hij daaraan.¹⁵⁸

Een verwarrende vraag was hoe men deze ziekteverschijnselen moest interpreteren in het licht van evolutie en erfelijkheid. Waren ze volledig erfelijk bepaald, waren het verworven eigenschappen die van generatie op generatie werden doorgegeven, of speelden vooral de ongunstige sociale levensomstandigheden een rol? Paul von Lilienfeld liet ruimte voor invloed van de omgeving: een stagnerende of regressieve evolutie van een gemeenschap kwam volgens hem voort uit “een fysieke of morele degeneratie van het individu onder invloed van een pathologische toestand van het omringende sociale milieu”. De arts Grotjahn meldde dat velen hun “defect” van hun ouders hadden geërfd en het ook weer aan hun eigen nakomelingen zouden doorgeven. Chatterton-Hill noemde syfilis een erfelijke aandoening. En ook volgens Schallmayer was een pathologische aanleg in belangrijke mate erfelijk bepaald, zoals de aanleg voor alcoholisme of geestesziekten. Niettemin ging het hierbij volgens hem om nieuw verworven eigenschappen. Op dit punt voelde Schallmayer zich geroepen te verklaren hoe deze stellingname zich verhield tot Weismanns theorie van de niet-erfelijkheid van verworven eigenschappen: “Weismann en zijn school stellen slechts dat zuiver somatogene veranderingen niet erfelijk zijn.” Alcoholisme en (niet aangeboren) geestesziekten echter waren nieuwe eigenschappen die tot in de kiemcellen zelf doorwerkten, met als gevolg dat ze op de nakomelingen overgingen.¹⁵⁹

Weismanns begrip *panmixia* vervulde in verschillende sociale pathologieën een centrale rol. Haycraft, Chatterton-Hill, Schallmayer en Kidd waren sterk door Weismann beïnvloed. De Amerikaanse socioloog Lester Ward taxeerde in 1891 dat op dat moment ongeveer de helft van de Engelse biologen de Weismann-doctrine (de niet-erfelijkheid van nieuw verworven eigenschappen) onderschreef. De *panmixia*-theorie impliceerde dat, wanneer een eigenschap niet langer nodig was, de aanwezigheid daarvan ook niet langer door de natuurlijke selectie werd verzekerd, aangezien varianten zónder die eigenschap niet meer werden geëlimineerd; het gevolg hiervan was dat door kruising van individuen met en zonder die eigenschap, deze snel zou degenereren en zelfs geheel zou verdwijnen. De onderliggende boodschap was: zonder selectie zal er degeneratie optreden. Dit moet worden gezien tegen de achtergrond van Weismanns steeds herhaalde stelling dat selectie volledig toereikend was als evolutionair mechanisme; andere ‘mechanismen’, zoals Lamarcks erfelijkheid van verworven eigenschappen,

waren overbodig. Wallace, die zich al veel eerder een consequente selectionist had getoond, sloot zich hier in 1889 in zijn *Darwinism* bij aan. In de ogen van een neo-lamarckist als Lester Ward gold Weismanns panselectionisme als een, voor de sociale wetenschap, onverteerbare stelling: “Indien niets van wat het individu dankzij de meest heroïsche of volhardende inspanning bereikt met enige mogelijkheid kan worden overgedragen op het nageslacht, wordt de beloning om zich in te spannen grotendeels weggenomen... Indien, zoals Mr. Galton stelt, *nurture* niets is en *nature* alles, waarom dan geen afstand gedaan van *nurture* en het spel helemaal overgelaten aan *nature*? In feite is het refrein van het neo-darwinistische liedje niets anders dan: ophouden met opleiden...”¹⁶⁰

Een van de meest genoemde oorzaken van raciale degeneratie en sociale pathologie was het “excessieve individualisme”. Chatterton-Hill bijvoorbeeld legde een direct verband tussen dit individualisme en de maatschappelijke desintegratie die hij alom waarnam. Door de extreem grote verschillen tussen arm en rijk, die hij zag optreden als uitvloeisel van het bestaande sociaal-economisch bestel, werd het geloof onder de bevolking in de juistheid van de bestaande sociale hiërarchie ondergraven. Dit tastte de morele overtuiging in de rechtvaardigheid van de maatschappijordening aan. Hij klaagde dat economische expansie te veel een doel op zich was geworden, met ‘amoralisme’, individualisme, een gebrek aan solidariteit en zelfmoorden als gevolg. Von Lilienfeld zag zelfzuchtig eigengewin, woekerrentes en concentratie van rijkdom als tekenen van sociale pathologie. Armoede vergeleek hij, in het voor hem kenmerkende organicistische taalgebruik, met bloedarmoede, die in het belang van het lichaam-als-geheel moest worden bestreden. De Belgen Jean Massart en Émile Vandervelde rekenden, in hun *Parasitism, organic and social*, het privébezit van de productiemiddelen uitdrukkelijk tot de moderne vormen van sociaal parasitisme. Ook bij Von Lilienfeld sloeg de term ‘parasitisme’, als een van de sociale ziekteverschijnselen, niet alleen op de laagste onproductieve klassen, maar tevens op woekeraars en geldmagnaten.¹⁶¹

Dergelijke uitingen van kritiek op het liberale kapitalisme passen niet in het klassieke beeld van het sociaal-darwinisme, zoals dit door Richard Hofstadter mede op basis van de denkwereld van sommige Amerikaanse *tycoons* is gevestigd.¹⁶² Maar het is niet inconsistent binnen het geheel van opvattingen bij Europeanen als Haycraft, Chatterton-Hill, Kidd, Pearson en Von Lilienfeld. Hun einddoel lijkt vooral geweest te zijn de biologische en psychische versterking van indivi-

duen (door het 'uitzuiveren' van de zwakkelingen) ten gunste van de kracht van de collectiviteit. Het veelvuldig gebruik van termen als 'integratie', 'harmonie', 'nationale efficiëntie' en 'solidariteit' toont dit aan. Waarbij 'solidariteit' (zoals bij Chatterton-Hill te zien is) een specifieke inhoud kreeg: de bereidheid van het individu om het eigenbelang ondergeschikt te maken aan het belang van de collectiviteit, in het bijzonder de gezondheid van het ras.

Deze opstelling maakte het niet eenvoudig een positie te bepalen in het debat over de verhouding tussen individualisme en socialisme. Karl Pearson, die zich verwant voelde met het Fabian-socialisme, zag zich genoodzaakt de verhouding tussen socialisme en natuurlijke selectie omstandig uit te leggen.¹⁶³ Tegenstanders van het socialisme hadden de gewoonte te betogen dat de wet van de natuurlijke selectie liet zien dat het socialisme een onrealiseerbare en zelfs gevaarlijke ideologie was omdat het lijnrecht inging tegen het voorschrift van de natuur dat in de strijd om het bestaan alleen de sterksten behoren te overleven; niet gelijkheid maar ongelijkheid was het adagium van de natuur. Benjamin Kidd was zich sterk bewust dat er twee kampen tegenover elkaar stonden (de individualisten versus de collectivisten) en dat deze tegenstelling niet alleen in de politiek, maar ook in de sociologie doorwerkte. Als exponenten noemde hij Spencer aan de individualistische kant en Schäffle aan de socialistisch-collectivistische kant. Het was duidelijk dat hijzelf aan de zijde van het collectivisme stond. Maar Kidd kon geen keuze vóór het socialisme maken, hoewel sommige van zijn denkbeelden (zoals die over democratisering en "de sociale emancipatie van de massa") hem wel in de buurt ervan brachten. Hij nam duidelijk afstand van "de oude doctrine van de beperkte aard van de taak van de staat" en vond dat vooral op het sociale vlak staatsinterventie nodig was. Doch hij vreesde dat het socialisme geen oplossing zou weten te vinden voor het selectievraagstuk. Beperking van de bevolkingsgroei, om zo de selectiedruk te verminderen, zou desastreuze gevolgen hebben: zonder selectie zou toenemende degeneratie onvermijdelijk zijn, zoals Weismann had duidelijk gemaakt.¹⁶⁴ Chatterton-Hill constateerde dat er sprake was van een overgangssituatie van liberalisme naar socialisme, maar had, evenmin als Kidd, de neiging om zelf uitdrukkelijk voor één van beide politieke stromingen partij te kiezen.

Beiden zochten ze de oplossing in religieuze richting, zoals trouwens ook Von Lilienfeld deed. Dit laat zien dat het biologisme in de sociaal-pathologische beschouwingen geenszins betekende dat men geen oog had voor geestelijke factoren. Kidd legde, zelfs op dit punt, een expli-

ciete verbinding met het darwinisme: "... de conclusie die de darwinistische wetenschap lijkt te bevestigen is dat [de] meest kenmerkende eigenschap van de menselijke evolutie als geheel is, dat door de werking van de wet van de natuurlijke selectie het volk wel móet doorgaan met meer en meer religieus te worden." Wat Kidd met deze enigszins cryptische uitspraak bedoelde was dat het voor het voortbestaan van volkeren van steeds groter belang werd dat individuele belangen ondergeschikt zouden worden gemaakt aan de lange-termijn-belangen van de maatschappij als geheel. Dit nu was alleen mogelijk op basis van een "niet-rationele sanctionering", een "ethisch systeem" dat het individu ertoe kon brengen zich in dienst te stellen van het grotere geheel. Volkeren en rassen waarin een dergelijke "religieuze aard" het best ontwikkeld was, waren uit confrontaties steeds als winnaars naar voren gekomen.¹⁶⁵ George Chatterton-Hill betoogde in dezelfde lijn dat fysieke *fitness* alleen niet genoeg was in de strijd om het bestaan: een succesvolle ('efficiënte') samenleving heeft een gemeenschappelijk doel nodig, een gezamenlijk ideaal dat voor cohesie en integratie zorgt. Hij noemde dit ook wel een "groot sociaal principe" dat de individuen, met hun eigen belangen, tot solidariteit aan het collectief zou brengen. Hierin zag hij, net als Kidd, de onmisbare sociologische functie van het religieuze ideaal, als "supra-rationeel" bindmiddel dat nodig was om sociale fragmentarisatie te voorkómen én om een samenleving de expansieve kracht te geven die ze nodig had. Hij meende dat het niet mogelijk was een dergelijke religie of ethiek uit de natuur af te leiden: de natuur heeft geen ethische code te bieden ("er is geen moraliteit in de natuur"). Binnen de westerse beschaving leek hem alleen het christendom in staat de bedoelde functie te vervullen.¹⁶⁶ Von Liliensfeld kwam, na zijn biologische omzwervingen, bij het katholicisme uit. De slot-som die hij uit zijn sociaal-pathologische analyses trok was, dat de moderne mens bovenal uit zijn geestelijk evenwicht was geraakt, zozeer zelfs dat dit de hoogstontwikkelde beschavingen dusdanig had aangetaast dat zij zich in *états morbides* bevonden. De enige oplossing die Von Liliensfeld hiervoor zag was het opnieuw verzoenen met elkaar van (natuur)wetenschap en religie. De sociologie kon daarin naar zijn mening een belangrijke positieve rol spelen omdat ze een middenpositie innam tussen de christelijke theologie en de natuurwetenschappen.¹⁶⁷

Het is belangrijk te constateren dat deze pleidooien voor de sociale functie van de religie niet gebaseerd lijken te zijn op een religieuze overtuiging *a priori*; veeleer waren ze het resultaat van de gemaakte sociaal-biologische maatschappij-analyses. Cruciaal daarin was de vrees (aan zowel Engelse, Duitse als Franse zijde) voor een nationale

terugval. Drie nauw verweven gevaren dreigden de nationale integriteit en kracht te ondergraven: desintegratie van het volk of ras (termen die destijds deels uitwisselbaar waren) door biologische degeneratie, intern-politieke desintegratie als gevolg van de scherpe klassentegenstellingen, en extern-politieke desintegratie van de eigen natie of het eigen koloniale rijk door oorlogen. Voor elk van deze drie desintegratie-gevaren gold dat een voldoende sterk moreel bewustzijn, als samenbindende kracht, van essentieel belang werd geacht om daaraan het hoofd te kunnen bieden.

Twee lijnen worden zichtbaar: eliminatie en binding. Eliminatie betrof “het leger der minderwaardigen”, zoals Grotjahn het noemde, dat moest worden weerhouden om zich (al te overvloedig) voort te planten. Op dit punt kwam de meestal aanwezige band tussen sociaal-pathologische analyses en eugenetische oplossingen naar voren. De eugenetica, het rationaliseren van het generatieve proces in Grotjahns woorden, werd gezien als de belangrijkste mogelijkheid tot regeneratie. Voor Chatterton-Hill stond vast dat Galtons eugenetische onderzoeken onvermijdelijk repercussies voor de sociologie hadden. *The welfare of the race* moest worden onderkend als het hoogste principe dat al het sociale handelen diende te coördineren. Het begrip solidariteit dat hij hanteerde, had ook een eugenetische zijde: een verantwoorde voortplanting, gericht op *eugenic progress*, was een teken van solidariteit met toekomstige generaties.¹⁶⁸ Opnieuw moet worden geconstateerd dat in de sociale pathologie, behalve op eliminatie van de *unfit*, ook veel nadruk werd gelegd op het aspect van de sociale binding. Er was bezorgdheid dat grenzeloze competitie, zonder voldoende integrerende tegenkrachten, de samenleving zou fragmenteren. Dit zou de nationale efficiëntie (een geliefde term), zo broodnodig in het internationale krachtenspel, aantasten. Uitvoering van de voorgestelde eugenetische maatregelen veronderstelde bovendien een bijzondere vorm van solidariteit van de individuele persoon en het individuele gezin ten opzichte van de gemeenschap als collectief. De “raciale reconstructie” die Haycraft voor ogen had, kon alleen worden gerealiseerd door strikte regels voor verantwoord ouderschap: hij bepleitte een “oordeelkundige selectie van ouders om de *race-producers* te zijn.”¹⁶⁹

De verregeande ambities van de sociaal-pathologen omspanden dus zowel het streven naar eliminatie van de *unfit* (teneinde de werking van de natuurlijke selectie te herstellen of deze door kunstmatige middelen na te bootsen), alsook het streven naar een krachtiger samenbinding

van het gezonde deel van de natie. Daarmee werden twee centrale invalshoeken gekozen die sterk afweken van de op welvaartsvorming gerichte benaderingswijze van de *political economy*. Een nauwelijks geheime ambitie bij sociaal-pathologen, evenals bij veel andere sociologen in deze tijd, was het om de beleidsbepalende rol van de *political economy* over te nemen. Schallmayer introduceerde expliciet het nieuwe begrip *Nationalbiologie* als tegenhanger van de *Nationalökonomie*. De sociaal-biologische strekking van dit nieuwe begrip kwam nog duidelijker naar voren in de ook door hem en anderen gehanteerde term *Gesellschaftsbiologie*.¹⁷⁰ Paul von Lilienfeld verweet de *political economy* dat zij alleen oog had voor het individu en de samenleving louter als een abstractie zag, een verzameling individuen. De sociologie daarentegen was in staat de mens werkelijk als sociaal wezen te zien en de samenleving als een “reëel organisme”, met de individuen als de “cellen” daarvan. Tegelijk realiseerde hij zich echter heel goed, evenals bijvoorbeeld Kidd, dat de sociologie zich nog in een beginstadium bevond en dat zij nog tekortschoot om actuele sociale problemen op te kunnen lossen.¹⁷¹ Niettemin, de mogelijkheden en opgaven die hij voor de sociale pathologie zag waren bijna onbegrensd: hij meende dat de sociale pathologie de loop van de geschiedenis, met haar opkomst én ondergang van beschavingen, kon verklaren omdat het pathologisch element steeds sterk in het historisch verloop had overheerst. Bovendien kon de sociale pathologie de sociologie behulpzaam zijn bij het blootleggen van de natuurwetten van de sociale evolutie, aangezien juist door het bestuderen van afwijkingen (pathologieën) de weg kon worden gevonden naar algemene sociale wetmatigheden. Lilienfeld hoopte dat, door op inductieve wijze steeds meer te leren over sociale ziekteverschijnselen, de wetmatigheden zouden worden ontdekt die nodig waren om de sociale kwestie op te lossen. Het zelfvertrouwen op dit punt was groot: “de positieve Sociologie zal ongetwijfeld dezelfde vruchten dragen als de natuurwetenschappen ...”¹⁷²

Von Lilienfeld bouwde zijn sociologie echter volledig op de wankelende basis van de biologische analogie. Het redeneren naar analogie van biologische en medische verschijnselen, begrippen en inzichten verhief hij tot methode. Chatterton-Hill was voorzichtiger op dit vlak. Hij waarschuwde dat de samenleving niet eenzijdig als een organisme moest worden beschouwd en de sociologie niet als een tak van de biologie. “De sociale evolutie wordt geregeerd door wetten *sui generis*.” Hij adviseerde onderscheid te maken tussen “de sfeer van het ongeorganiseerde leven” (het domein van de biologie) en de sfeer van het leven dat “het georganiseerde stadium” heeft bereikt (het domein van

de sociologie). Maar ook voor Chatterton-Hill was de wisselwerking tussen biologie en sociologie essentieel. Het begrip selectie was bij hem het verbindende principe tussen de beide wetenschappen. En hij liet er geen twijfel over bestaan dat geen enkel groot sociologisch probleem kon worden begrepen of opgelost zonder hulp van de biologie. Voor de biologisch onderbouwde sociologie zag hij overigens een breed werkterrein: de interventies, waartoe de staat steeds vaker overging, waren zelden effectief, ongeleid als ze waren door wetenschappelijke inzichten.¹⁷³

Als arts en sociaal-geneeskundige beklagde Grotjahn zich over de ambitie van “de organicistische school der sociologen”, die meende dat zij de sociale pathologie kon monopoliseren. Hij zag de sociale pathologie als het onderdeel van de medische pathologie dat ziekteverschijnselen vanuit sociale gezichtspunten benaderde. Het overdrachtelijke gebruik dat de sociologen van de term pathologie maakten, kwalificeerde hij als misbruik. En hij hekelde (in 1912) de gewoonte die sociologen er “sinds vijftig jaar” op nahielden om volkeren, naties en rassen aan te duiden als waren het echte organismen, die groeien en afsterven, in plaats van voldoende duidelijk te maken dat hier slechts sprake was van analogieën.¹⁷⁴

De neiging bij Kidd en Schallmayer was om de sociologie in belangrijke mate als een toegepaste wetenschap te zien, met betekenis voor het dagelijkse leven, een toegepaste wetenschap op basis van de biologie. “De twintigste eeuw”, aldus Schallmayer, “zou wellicht voorbestemd kunnen zijn om uit de afstammingsleer de nuttige toepassingen voor het praktische leven af te leiden. En zo is het ook een bij deze tijd passende opgave, ... om te onderzoeken wat de afstammingsleer ons voor de ontwikkeling van de binnenlandse politiek en de wetgeving van de staten kan leren.” Benjamin Kidd schroomde niet een oproep aan de biologen te doen om zich niet te beperken tot het aangeven van de orde en wetten van de lagere levensvormen, maar hun wetenschappelijke methoden vrijmoedig en krachtig over te dragen op de menselijke maatschappij, waar het leven zich in zijn hoogste en meest complexe vorm manifesteerde.¹⁷⁵

Het was Rudolf Virchow, bekend als tegenstrever van Haeckel, die de grondslagen legde voor de moderne medische pathologie. Het kan een ironie van de geschiedenis worden genoemd dat zich, naar het medische voorbeeld van deze antidarwinist, een door het darwinisme geïnspireerde sociale pathologie vormde. Opmerkelijk was ook dat deze stroming zich ontplooidde in een tijdvak (tussen 1880 en 1914), waarin

Darwins theorie onder biologen sterke concurrentie ondervond van alternatieve inzichten. Dit kan op zich niet als bewijs gelden dat het in de sociale wetenschappen niet om een echte beïnvloeding door het darwinisme ging. Bij degenen die ik als voorbeeld heb gebruikt (Kidd, Von Lilienfeld, Haycraft, Schallmayer, Chatterton-Hill, Pearson, Grotjahn) was sprake van een regelmatige expliciete verwijzing naar de termen en mechanismen van Darwin en het darwinisme. Tegen deze tijd waren de darwinistische kernideeën (natuurlijke selectie, de strijd om het bestaan, de *survival of the fittest*, de op Malthus teruggaande verbinding tussen bevolkingsgroei en bestaansconcurrentie) zozeer ingeburgerd geraakt, dat zij ook los van het biologisch darwinisme konden bestaan. De lotgevallen van het biologisch darwinisme en het sociaal of sociologisch darwinisme hoefden daardoor niet parallel te lopen.

In de onderzochte periode was de sociale invloed van Weismanns neo-darwinisme (of panselectionisme) merkbaar aanwezig, ook al kan de omvang en doorwerking ervan niet minutieus worden vastgesteld. George Bernard Shaw overdreef vermoedelijk toen hij, in de fascinerende inleiding tot zijn *Back to Methuselah* (1921), sprekend over de periode van de Eerste Wereldoorlog, constateerde dat het “Neo-Darwinisme in de politiek een Europese catastrofe van afschuwwekkende omvang” had veroorzaakt.¹⁷⁶ Ondanks de mogelijke overdrijving, toont deze uitspraak dat het neo-darwinisme ook buiten de biologie als een factor van betekenis werd gezien. Duidelijk is in elk geval geworden dat, in elk geval voor wat de hier behandelde voorbeelden betreft, de invloed van Weismanns neo-darwinisme een belangrijke verbindende factor was. Mede daardoor vertonen de besproken sociale pathologieën bij onderlinge vergelijking veel overeenkomsten. Het redeneerpatroon is grotendeels hetzelfde, zozeer dat er een zekere voorspelbaarheid optreedt. Het begrip ‘selectie’ stond zonder uitzondering centraal en vormde tevens de belangrijkste verbinding met het darwinisme. Doch zelden werd nog over *natuurlijke* selectie gesproken. Sinds Broca, Vacher de Lapouge en vele anderen was ‘sociale selectie’, of gewoon ‘selectie’, een sociologisch kernbegrip geworden. Dit leidt opnieuw tot de conclusie dat het darwinisme in de sociologie zich had verzelfstandigd ten opzichte van het biologisch darwinisme.

Een en ander voert ons terug naar de centrale vraag: is het historisch correct om het sociaal-darwinisme op te vatten als sociologisch darwinisme, als de manifestatie van het darwinisme in de sociologie? Ik meen voldoende materiaal te hebben aangedragen om deze stelling aannemelijk te maken.¹⁷⁷ Hierbij moet de belangrijke kanttekening worden geplaatst dat de begrippen ‘sociologie’ en ‘sociologen’ in deze

tijd nog niet verwezen naar een vastomlijnde academische discipline. Iedereen die maatschappelijke problemen op wetenschappelijke wijze probeerde te verklaren kon ‘socioloog’ worden genoemd. Het was, vooral op het grensvlak van de negentiende en de twintigste eeuw, een trend om sociaal-wetenschappelijke studies in een darwinistisch en neo-darwinistisch kader te plaatsen. Darwin zelf had hiervoor in 1859 de aanstoot gegeven met de even vage als uitdagende slotbeschouwing van zijn *Origin*, waarin hij aangaf dat hij, op grond van de evolutietheorie, voor de verdere toekomst “open velden” voor belangrijke nieuwe onderzoeken zag: “De psychologie zal op een nieuwe grondslag worden geplaatst, namelijk die van de noodzakelijke verwerving van elke mentale kracht en capaciteit door geleidelijke ontwikkeling. Er zal licht worden geworpen op het ontstaan van de mens en zijn geschiedenis.”¹⁷⁸ Hij leek hiermee een oproep aan de sociale wetenschappen te doen om, in het voetspoor van de evolutietheorie, de geestelijke en sociale ontwikkeling van de mens in een nieuw licht te zien. Die uitdaging is door velen opgepakt: evolutiebiologen voelden zich niet geremd om ook sociaal-wetenschappelijke verklaringen en opinies aan te dragen en sociologen voelden zich, daartoe voorbereid door Spencer, geroepen om verder te gaan waar Darwins evolutiebiologie was opgehouden. Dit leidde tot de symbiose van evolutiebiologie en sociologie die zo kenmerkend was voor de onderzochte periode. De *biologische evolutie* en de *sociale evolutie* konden, zeker nadat Darwin ook de mens en zijn geschiedenis in zijn theorie had opgenomen, moeilijk anders worden opgevat dan als onderdelen van één en hetzelfde universele proces. Natuurlijke selectie was de motor van dit proces. Voor diverse sociologen kreeg selectie een nieuwe betekenis als sociaal-regeneratief begrip, terwijl het ontbreken van selectie werd aangegrepen als verklaring voor tal van sociaal-pathologische verschijnselen.

Het concept van ‘sociaal-darwinisme als sociologisch darwinisme’ heeft het voordeel dat het meer eenheid en structuur brengt in het omstreden verschijnsel ‘sociaal-darwinisme’. Het maakt het mogelijk om de meer incidentele en oppervlakkige ‘sociaal-darwinistische’ uitlatingen, die buiten de kring van sociologen in de populaire pers werden gedaan, te zien als de trivialeiten die ze meestal waren. Het is vruchtbaarder om het sociaal-darwinisme in het licht te zien van bewust ontworpen sociaal-wetenschappelijke verklaringsschema’s. Tegelijk wordt, door sociaal-darwinisme op te vatten als sociologisch darwinisme, de vaak als problematisch beschreven grote variëteit van sociaal-darwinistische uitlatingen verklaarbaar als uitvloeisel van de onbe-

stendigheid die de sociologie als nog jonge, onbepaalde, zoekende en onzekere wetenschap kenmerkte. In het bijzonder worstelde de sociologie in deze periode met de verhouding tussen individu en gemeenschap, tussen het individualisme dat zowel bij Darwin als Spencer steun vond, en het collectivisme dat eind negentiende eeuw door socialistische en nationalistische bewegingen werd gestimuleerd. Ook dit collectivisme kon zowel bij Darwin aanhaken (namelijk bij de concepten soort, populatie en groepsselectie), als bij Spencer (namelijk bij het maatschappijbegrip als een uit individuen opgebouwd sociaal organisme). Mijn conclusie is dat het vooral deze in de sociologie onopgeloste polariteit individu-collectief was, die het sociaal-darwinisme politiek instabiel maakte.

De enge verbinding tussen biologische en sociale evolutie bouwde uiteraard voort op Spencer en een voor de hand liggende tegenwerping tegen het concept ‘sociaal-darwinisme als sociologisch darwinisme’ is dan ook dat het hier in werkelijkheid om spencerisme ging. Ook het sociaal-darwinisme als zodanig wordt, zelfs nu nog, door sommigen als een verkeerde benaming voor ‘sociaal spencerisme’ gezien.¹⁷⁹ Vooral Hofstadter portretteerde Spencer, zoals we zagen, als de ware grondlegger van het sociaal-darwinisme. Spencer had volgens hem een darwinistische maatschappijvisie, ontstaan in Europa, overgebracht naar Amerika. Hofstadter liet er geen twijfel over bestaan dat vrijwel de gehele top van de eerste generatie Amerikaanse sociologen onder invloed van Spencer had gestaan, van William Sumner, John Fiske, Charles Cooley, Albion Small en Frank Giddings tot Edward Ross en Lester Frank Ward. Hij noemde Thorstein Veblen, hoewel deze zich verzet had tegen de mening dat de *captains of industry* als de *fittest* moesten worden beschouwd, zonder omwegen een sociaal-darwinist. Hij bracht naar voren dat de Duitstalige conflicttheoretici Ratzenhofer en Gumpowicz Amerikaanse sociologen als Ward en Small hadden beïnvloed.

Niettemin, hoewel in ruimer verband het biologisme in de sociologie mede op Spencer teruggaat, was het sociologisch darwinisme geen spencerisme. Daarvoor kunnen verschillende redenen worden aangevoerd: allereerst speelde in dit sociologisch darwinisme het darwinistische begrip natuurlijke selectie een centrale rol, terwijl Spencer dat begrip pas na de publicatie van Darwins *Origin* ging gebruiken. In het sociologisch darwinisme overschaduwde het – door Spencer verafschuwde – collectivisme het individualisme en kwam niet zelden een degeneratievrees naar voren die scherp contrasteerde met Spencers vooruitgangsoptimisme. Ook in Amerika leefde die vrees, zoals bij de broers Henry en Brooks Adams, die onder de indruk waren geraakt van

het gevaar van nationale degeneratie als gevolg van de raciale uitputting waarop de Engelsman Charles Pearson, een voormalig minister van Onderwijs in Victoria, Australië, had gewezen. Hofstadter maakte bovenal duidelijk dat er in Amerika, in navolging van Galton, een invloedrijke en actieve eugenetische beweging was ontstaan, die in verschillende staten, te beginnen in Indiana in 1907, tot wetten op de sterilisatie van zwakzinnigen en andere onwaardig geachte individuen had geleid.¹⁸⁰

De sociologie ontwikkelde zich, onder invloed van die degeneratievrees, tot de wetenschap van het menselijk ingrijpen in sociale verhoudingen in plaats van de wetenschap die, naar Spencers voorbeeld, de sociale evolutie als een zelfsturend proces beschouwde waarin niet behoefde te worden ingegrepen. Dit verklaart ook de hechte verbinding in deze periode tussen sociologie en eugenetica: sociologen en eugenetici deelden de opvatting dat regeneratief ingrijpen noodzakelijk was en zelfs urgent. Als directe inspiratiebron daarbij was Spencer door Galton en Weismann verdreven. Sociologische analyses liepen regelmatig uit op eugenetische oplossingen. In die zin was er een onsociologische sociologie ontstaan.

Het is dan ook niet vreemd dat een deel van de sociologie zich juist tegen het sociaal-darwinisme keerde. Ward onderscheidde in 1907 zelfs twee scholen in de sociologie die het sociaal-darwinisme bestreden: de eerste school bestond uit degenen die zich verzetten tegen de gewoonte van de aanhangers van de *laissez-faire* doctrine in de politieke economie om de *economische strijd* als een darwinistische strijd om het bestaan te beschouwen; en de tweede school werd gevormd door sociologen die zich keerden tegen degenen die alles probeerden te verklaren vanuit *de rassenstrijd*. Beide scholen noemden hun *tegenstanders* 'sociaal-darwinisten'. Wards analyse laat zien dat niet alle sociologen tot het sociologisch darwinisme konden worden gerekend; omgekeerd is hun ongerustheid over de invloed van het darwinisme op de sociologie (aangenomen dat er voor deze ongerustheid grond was) het beste bewijs dat er zoiets als een sociologisch darwinisme bestond. Ward zelf had overigens vooral bezwaren tegen de term 'sociaal-darwinisme', maar niet tegen het toepassen van darwinistische noties ter verklaring van sociale verschijnselen, want dat deed hij zelf ook. Hij was ervan overtuigd dat de strijd tussen verschillende rassen altijd uitliep op de *survival of the fittest* en dat, hoewel de *fittest* niet altijd de besten waren, iedere vooruitgang die mensen hebben geboekt het gevolg van deze strijd is geweest. Het bestaan van die rassenstrijd moest als een volledig normaal feit worden geaccepteerd meende hij, een vol-

strekt gezonde situatie zonder de kwade en immorele kenmerken die de critici van het sociaal-darwinisme eraan toeschreven. Dat deze critici de serieuze sociologen die meenden dat zij dankzij het darwinisme de wetten van de sociale ontwikkeling hadden ontdekt, afschilderden als apologeten van de oorlogszucht, noemde Ward “goedkoop retorisch geschal, eenieder onwaardig die als een filosoof wenst te worden beschouwd.”¹⁸¹

LAPOUGE EN HET SELECTIONISME

In de donkere wereld van Georges Vacher de Lapouge (1854-1936) was de rol van *Providentia* definitief uitgespeeld. “De grote trooster is verdwenen”, schreef hij in 1899. De belofte van een beetje aards en een beetje meer bovenaards geluk, waarmee het christelijk geloof aan vele generaties van moreel rechtvaardigen een hoopvol vooruitzicht had geschonken, had voor hem geen enkele betekenis meer.¹⁸² Zijn wereld was er een van bittere raciale strijd, een strijd van ‘langhoofdigen’ versus ‘korthoofdigen’. Hij voorzag dat er in de twintigste eeuw omvangrijke oorlogen tussen volken zouden uitbreken, niet door religieuze, politieke of taalkundige geschillen, maar louter vanwege een verschil in schedelvorm en -omvang, als uitdrukking van raciale verschillen. De schaal van die conflicten zou steeds groter worden. Het was gebruikelijk, becijferde hij, dat oorlogen (*la sélection militaire*) per eeuw gemiddeld veertig miljoen slachtoffers eisten, hetgeen neerkwam op het vergieten van zeshonderd miljoen liter bloed. En toch was de bevolkingsaanwas als regel aanzienlijk groter dan dit kolossale verlies aan levens. Hoewel de *relatieve* omvang van het aantal oorlogsdoden hierdoor geleidelijk daalde, voorzag Lapouge dat “de internationale selectie” tussen naties en volken niettemin in hevigheid zou toenemen. De kleinere landen zouden in de internationale *concurrance vitale* stelselmatig het onderspit delven, zodat er op den duur alleen nog maar zeer grote naties overbleven. Uiteindelijk zou er een tijdperk aanbreken waarin “de gele wereld, de blanke wereld [en] de zwarte wereld” als grote blokken elkaar op leven en dood zouden bestrijden. Er was geen keuze, voor elk volk gold in de strijd om het bestaan: “groter worden of sterven.” Want, voegde Lapouge toe, naties zijn geen politieke constructies, “het zijn biologische wezens”, net zo levensecht als rassen.¹⁸³ Een afwijkende schedelvorm kon dus heel goed een reden zijn om een ander volk de oorlog te verklaren.

De craniometrie werd zo door Lapouge verheven tot levensvisie en tot politiek principe. De waarde van een mens kon volgens hem simpel

worden afgemeten aan de vorm van de schedel, het belangrijkste raciale kenmerk. Hij gebruikte hiervoor de schedelindex die in 1842 was ontwikkeld door de Zweed Anders Retzius. De schedelindex werd berekend door de breedte van de schedel te delen door de lengte en dit getal te vermenigvuldigen met honderd. Door dit op grote schaal te doen kon men volgens Lapouge vaststellen dat er in Europa twee rassen moesten worden onderscheiden: de langhoofdige *Homo Europaeus* (die hij met de termen *dolichocéphale* of *dolicho-blonde* aanduidde en meestal kortweg 'Ariër' noemde) en de kort- of breedhoofdige *Homo Alpinus* (die hij dienovereenkomstig *brachycéphale* noemde). De langhoofdige en blonde Ariërs, bij wie de gemeten index (75 of minder) altijd *lager* was dan bij het breedhoofdige *Alpinus*-type, waren niettemin superieur. Zij bevolkten Noordwest-Europa, Engeland en Amerika en hadden zich, in hun culturele en politieke leiderschap, een volk van 'meesters' getoond. *Homo Alpinus* daarentegen (kleiner, donkerder en met een schedelindex boven de 80) was minder intelligent, minder actief en had oorspronkelijk de 'slaafse' neiging om zich ondergeschikt te maken aan het leiderschap van het meesterras. De geringere intelligentie van *Alpinus* bleek overigens niet overtuigend uit de metingen en werd door Lapouge geconstrueerd. Het craniometrisch wereldbeeld dat Lapouge aldus opbouwde was biologisch-deterministisch, puur materialistisch en vooral ook sciëntistisch van aard. Hij meende dat er diverse exacte sociale wetmatigheden met de schedelvorm verbonden waren: zo waren bijvoorbeeld de belangrijke steden volgens hem bijna uitsluitend gelegen in gebieden van langhoofdigen.¹⁸⁴ Hij geloofde heilig dat alles door wetenschappelijke metingen kon worden verhelderd, een geloof dat hij deelde met Galton en Ammon. Net als zij verrichtte ook Lapouge op grote schaal antropologische metingen onder rekruten. Hij verzamelde bovendien grote aantalen schedels en beenderen, met zoveel enthousiasme dat hij van grafschennis werd verdacht. Een officiële commissie verbood hem daarna nog langer metingen onder rekruten te verrichten. Deze tegenstand was kenmerkend voor zijn hele carrière. In navolging van Galton had hij, in de universiteitsbibliotheek van Poitiers, geprobeerd om zijn eigen antropometrisch laboratorium in te richten. Met weinig succes, want op last van de decaan moest hij het weer sluiten.¹⁸⁵ In de decennia daarvoor had hij herhaaldelijk gepoogd een reguliere academische carrière op te bouwen. Tevergeefs, hij bracht het niet verder dan hoofd van de universiteitsbibliotheek in Rennes.

Toch was zijn leven zeker niet perspectiefloos begonnen. Hij was er trots op dat hij afstamde van een meer dan duizend jaar oud adellijk ge-

slacht uit Poitou, dat naar zijn zeggen talrijke geleerden en hoge militairen had voortgebracht. Hij studeerde medicijnen, rechten en klassieke oosterse talen, maar zijn grote passie waren kevers. Hij verzamelde ze, net als Darwin, op grote schaal en zou er gedurende zijn hele leven maar liefst zo'n 600.000 bestuderen. Hij werkte in het zoölogisch laboratorium van het *Muséum nationale d'histoire naturelle* onder Henri Milne Edwards. In 1879 promoveerde hij op het Romeinse en Franse erfrecht, waarna hij in 1885 probeerde om het recht met de biologie te verbinden door een biologische theorie over het erfrecht te publiceren. Een aantal jaren werkte hij als officier van justitie, maar in 1883 besloot hij zijn juridische carrière te beëindigen. Zijn doel werd nu om "de conclusies van de biologie toe te passen op de sociale wetenschappen".¹⁸⁶ Dankzij zijn vriendschap met de directeur van het nationale hogeschoolwezen werd hij in 1885 benoemd tot bibliothecaris van de universiteit van Montpellier, met als opdracht om een leergang antropologie op te zetten aan de natuurwetenschappelijke faculteit. In 1886 begon hij er lezingen te houden, die aanvankelijk zo succesvol waren dat ze meer dan 300 toehoorders trokken, te veel voor de collegezaal. Hij wist studenten vanuit diverse landen, zelfs vanuit Amerika, aan te trekken. De nieuwsgierigheid naar de toepassing van de biologische antropologie op de sociale wetenschappen was kennelijk groot. Twee van zijn latere hoofdwerken (*Les sélections sociales* uit 1896 en *L'Aryen* uit 1899) ontwikkelde hij uit zijn collegestof. Toch was zijn verblijf in Montpellier geen onverdeeld succes. Doordat hij in zijn lezingen de antropologie vermengde met controversiële sociale en politieke uitlatingen, stuurde het universiteitsbestuur op zijn vertrek aan. In 1893 volgde zijn overplaatsing naar de universiteit van Rennes, waar hij meer begrip voor zijn ideeën verwachtte omdat daar naar zijn zeggen het noordse element in de bevolking sterker was dan in het zuidelijke Montpellier. Maar zijn hoop om in Rennes een leerstoel te kunnen bezetten bleek ijdel. Opnieuw werd hij hoofd van de universiteitsbibliotheek, maar als zodanig mocht hij – anders dan in Montpellier – geen colleges geven. Dat deed hij op kleine schaal toch, thuis in zijn eigen woning. Na in 1900 te zijn overgeplaatst naar de bibliotheek van zijn geboortestad Poitiers, deed hij in 1909 nog een mislukte poging om hoogleraar te worden aan het *Muséum nationale d'histoire naturelle* in Parijs.¹⁸⁷

De tegenwerking die Lapouge regelmatig in zijn carrière ondervond, kan vermoedelijk worden verklaard uit het feit dat hij voortdurend hamerde op de biologische inferioriteit van het Franse volk en uit het feit

dat hij zich deed voorkomen als een reactionaire tegenstander van de historische grondslagen van de Republiek, de principes van de Franse Revolutie. Dat hij er niet in slaagde een academische carrière op te bouwen was extra pijnlijk voor hem omdat hij de ambitie had een nieuwe academische discipline te vestigen: de antroposociologie. Hij had dit concept ontwikkeld in de succesvolle lezingen die hij tussen 1886 en 1892 in Montpellier had gehouden, maar beschouwde Ammon, vanwege diens onderzoek onder de dienstplichtigen in Baden, als medeontdekker. Hij omschreef zijn antroposociologie als de studie van de wederkerige reacties tussen ras en sociale omgeving. Het was zijn persoonlijke variant van de organicistische sociologie, waarvan de antropometrie de kern vormde. Hij verbond zijn antroposociologie hecht met Darwins selectiebegrip. Zijn redenering luidde: de mens is, net als alle levende wezens, onderworpen aan de natuurlijke selectie, maar bovendien – en daarin is hij uniek – aan diverse sociale selecties die voortkomen uit de door hemzelf gecreëerde maatschappelijke omgeving.¹⁸⁸

Zijn overheersende neiging was om het sociale uit het biologische te verklaren, en niet andersom. De politieke problemen waarin Frankrijk na de militaire nederlaag van 1871 verkeerde waren in Lapouge's ogen in wezen biologische problemen, die alleen konden worden verklaard en opgelost door een nieuw soort sociologie (de antroposociologie), die was ontwikkeld uit de antropologie en de biologie. Men moest de somatische kenmerken van de mens bestuderen – die door het ras waren bepaald – om door te kunnen dringen tot de kern van psychische en sociale problemen. In essentie was de antroposociologie een rassen-sociologie. Maar hij verzette zich tegen degenen die, zoals de Duitser Chamberlain, volgens hem een karikatuur van de antroposociologie maakten door haar gelijk te stellen aan de theorie van de superioriteit van het arische ras. Hij benadrukte dat de antropoloog, anders dan de zoöloog, niet kon uitgaan van raszuiverheid. Ieder mens was een complexe mengeling uit diverse rassen. Het was juist van groot belang dat de antropoloog onderkende dat in de subjecten die hij bestudeerde voortdurend verschillende geërfde raskenmerken met elkaar om de voorrang streden.¹⁸⁹

Niettemin was het zijn overtuiging dat Frankrijk voor een groot deel bestond uit inferieure korthoofdigen. De Franse Revolutie – die hij als een evolutionaire ramp beschouwde – had de korthoofdigen aan de macht gebracht en de nobele langhoofdigen in hun eigen land verbannen. In die zin vreesde Lapouge dat, door het geringe aantal geboortes in hun kring, de superieure langhoofdigen geheel uit Frankrijk zouden

verdwijnen.¹⁹⁰ Net als Gobineau (door hem beschouwd als het ware “genie” achter de ontdekking van de antroposociologie) was hij fel gekant tegen de liberale bourgeois-waarden die met de revolutie overheersend waren geworden. Hij geloofde niet in de bevrijding van het individu; het ras en dienstbaarheid aan het ras moesten de centrale waarden zijn. En hij geloofde niet in vooruitgang door een verlichte opvoeding; alles was erfelijk bepaald. Tegenover “vrijheid, gelijkheid, broederschap” plaatste hij ostentatief “determinisme, ongelijkheid, selectie.”¹⁹¹

De invloed van Gobineau’s aristocratisch racisme werd bij Lapouge, die zich graag liet aanspreken als graaf, vermengd met de invloeden van Darwin, Galton en Broca. Veel van zijn uitlatingen zijn tot een van deze vier bronnen te herleiden. Hoe reëel was de invloed van Darwin en het darwinisme? Het is zeker dat Lapouge, althans in zijn eigen ogen, een overtuigd darwinist was. Hij schreef brieven aan Darwin en zou hem, volgens zijn Duitse leerling Hans Günther, in Engeland hebben bezocht. Hij duidde zijn eigen antroposociologie ook wel aan als “darwinistische politieke wetenschap”. Voor Lapouge stond vast dat het lamarckisme had afgedaan – een tamelijk on-Frans standpunt – en dat het “selectionisme” had gezegevierd. De heerschappij van het *transformisme* noemde hij in 1887 een *fait accompli*.¹⁹² Hoewel hij een oprechte belangstelling voor de biologie had (zoals zijn enorme kevercollectie liet zien), was hij vooral geïnteresseerd in de sociologische toepassing van het darwinisme. “Vanaf het moment van de publicatie van *On the origin of species*”, verklaarde hij in het voorwoord bij zijn *Sélections sociales*, was het voor scherpe geesten duidelijk “dat de denkbeelden over de geschiedenis en over de evolutie van samenlevingen, dat zelfs de bases van de moraal en de politiek, niet onveranderd konden blijven.” Vervolgens prees hij Clémence Royer dat ze al in de inleiding bij haar Franse vertaling van *Origin* had ingezien dat Darwins theorie nóg meer van belang zou blijken te zijn op het sociale vlak dan deze al was op het biologische. En Lapouge voegde de daad bij het woord door zijn boek te openen met een eerste hoofdstuk getiteld *Le darwinisme dans la science sociale* waarin hij de “sociale strekking van het darwinisme” probeerde te onthullen.¹⁹³

Zijn versie van het darwinisme werd sterk gekleurd door zijn pessimisme. De verbinding tussen evolutie en vooruitgang, zo duidelijk gelegd door Spencer en in zekere mate ook door Darwin zelf, wees Lapouge resoluut af. Hij toonde, althans wat de mens betrof, geen vertrouwen in het creatieve vermogen van natuurlijke selectie. Selectie

was voor hem bovenal de eliminatie van de zwakkere. Daarbij kende hij aanzienlijk meer gewicht toe aan de strijd tussen collectiviteiten dan aan die tussen individuele wezens. Weliswaar kwam uit de bestaansstrijd tussen rassen het sterkste ras als overwinnaar tevoorschijn (hetgeen op vooruitgang leek te duiden), maar daarna vond doorgaans een vermenging van het hogere met het lagere ras plaats, waardoor steeds meer eigenschappen van het lagere ras de overhand kregen. Dit degeneratie-denken, dat niet uniek was voor Lapouge, stond in wezen haaks op Spencers *survival of the fittest* en kwam dichterbij een *down-fall of the fittest* in tweede instantie, als gevolg van verzwakkende rasvermenging. Ook anderszins had Lapouge de neiging om Spencers (en Darwins) principe sterk te relativiseren. Wanneer een academicus en een vis zich op een zinkend schip bevinden, vroeg Lapouge retorisch, wie overleeft dan en wie gaat ten onder? Dit was selectie, maar zonder vooruitgang, concludeerde hij. Het hogere wezen of ras was vaak de mindere van het lagere wanneer dit laatste door de (sociale) omstandigheden werd bevoordeeld. Soms bewoog de evolutie zich voorwaarts, maar soms ook achterwaarts of zijwaarts; zij kende geen vaste tendens naar verbetering, zij kende helemaal géén tendens.¹⁹⁴ Het darwinisme leek de juistheid van zijn pessimisme en nihilisme te bewijzen. De darwinistische evolutie was “indifferent”, geen “dienaar van de Voorzienigheid, belast met het verzekeren van de vooruitgang”. Tegelijk wees hij echter Darwins opvatting over de rol van het toeval in de evolutie nadrukkelijk af, althans waar het de mens betrof: “Het is niet het toeval dat mensen van waarde voortbrengt, het is de eugenetica of hoogstens de gelukkige samenloop van erfelijkheden.”¹⁹⁵ De toekomst was aan de mensenrassen die de meeste nakomelingen produceerden, en dat waren bepaald niet de meest hoogwaardige rassen, die relatief weinig nakomelingen voortbrachten:

Dus is opnieuw de lijkzang aangeheven voor de superieure rassen en, uitgaande van de statistische feiten, is de triomf aangekondigd van de inferieure klassen, triomf van de korthoofdigen over de Ariërs, als natuurlijk gevolg van de huidige evolutie.¹⁹⁶

Lapouge reduceerde het darwinisme tot selectionisme en selectionisme was bij hem vooral *sociale* selectie. Zijn korthoofdige (maar zeer gewaardeerde) landgenoot Paul Broca had die term in 1872 geïntroduceerd in een recensie waarin hij Darwins *Descent* besprak, maar ook de *Contributions to the theory of natural selection* van Wallace.¹⁹⁷ Sociale selectie had bij Lapouge een negatieve betekenis; sociale selectie perverteerde de natuurlijke selectie. Doordat de mens groepen vormde,

met onderlinge solidariteit aan de ene kant en *georganiseerde* strijd met vijandige groepen aan de andere kant, verloor het proces van natuurlijke selectie veel van zijn belang voor de verdere ontwikkeling van de mens. Diverse vormen van sociale selectie kwamen ervoor in de plaats, die als gemeenschappelijk kenmerk hadden dat ze de inferieuren en zwakken beschermden en bevoordeelden, hen daarmee in staat stellend zich te vermenigvuldigen en hun ongunstige eigenschappen te verspreiden ten koste van de beste individuen. Zo was, althans in Frankrijk, Homo Alpinus gaan overheersen, ondanks zijn middelmatigheid en gebrek aan initiatief. Het sociale milieu, met zijn sociale selectiemechanismen, bevoordeelde nu eenmaal de middelmatige en serviele mens. Dat gold in de eerste plaats voor de ‘politieke selectie’: de democratie stelde Alpinus (die in de meerderheid was) in staat tot politieke dominantie, terwijl burgeroorlogen en politieke vervolging hun bijdrage leverden om de (arische) minderheid verder in het nauw te drijven. De ‘militaire selectie’, die het gevolg was van oorlogen, pakte overwegend uit in het nadeel van de dapperste en edelste strijders, die in de voorste linies de grootste klappen opvingen, terwijl in de moderne oorlogsvoering bovendien veel van het toevallig geluk afhing, waardoor de individuele kracht en vaardigheid niet meer telden. Vervolgens waren er de ‘religieuze selectie’ en de ‘morele selectie’: het celibaat en de preutsheid van morele normen hinderden de voortplanting van de besten, terwijl de moreel voorgeschreven liefdadigheid raciale degeneratie bevorderde. ‘Juridische selectie’ trad op doordat de doodstraf niet werd toegepast en men toeliet dat criminelen zich konden vermenigvuldigen, daarmee hun erfelijke criminele eigenschappen doorgevend aan hun nageslacht. Bovendien trad er ook nog ‘economische selectie’ op doordat de moderne economie de creatieve, ondernemende, mens benadeelde ten gunste van de egoïstische speculant.¹⁹⁸ Hier klonk Lapouge’s afkeuring van het kapitalisme door, die er mede de oorzaak van was dat hij zich tot het socialisme aangetrokken voelde.¹⁹⁹

In al deze redeneringen omtrent sociale selectiemechanismen was sprake van een merkwaardige paradox. Aan de ene kant ging Lapouge er zeer nadrukkelijk van uit dat alle sociale ontwikkelingen biologisch gedetermineerd waren, dat de biologische realiteit dus over de sociale heerste. Dit is wat hij, als onderdeel van zijn craniometrisch racisme, keer op keer uitdroeg. Maar aan de andere kant was de kern van zijn theorie van de sociale selectie dat maatschappelijke arrangementen (een democratisch bestel, juridische praktijken) en culturele en religi-

euze normen en waarden in staat waren om de natuurlijke selectie fundamenteel te verstoren.²⁰⁰

Voor deze ongerijmdheid had hij geen oplossing, wel (zo dacht hij) voor de gevolgen ervan en hij noemde zijn oplossing “praktisch selectionisme”. Met grote regelmaat sprak hij over *sélectionnisme* en *les sélectionnistes* alsof het om een duidelijk aanwijsbare stroming en groep ging. Als grondleggers hiervan beschouwde hij zichzelf en Haeckel. Hij plaatste dit selectionisme tegenover het ‘educationisme’ als zijnde twee tegengestelde doctrines, die allebei gericht waren op de vervolmaking van volkeren. De “democratische these” van het educationisme stond volgens hem op instorten omdat het van de verkeerde veronderstelling uitging dat geestelijke eigenschappen, die waren verworven door opvoeding en onderwijs, konden worden doorgegeven alsof het échte eigenschappen waren. De werkelijkheid was dat opvoeding en onderwijs tot niet méér in staat waren dan de reeds aangeboren eigenschappen van een individu tot hun recht laten komen; een individu dat niet tot een superieur ras behoorde kon nooit door educatie superieure eigenschappen verwerven. Binnen het selectionisme onderscheidde Lapouge de ‘hygiënisten’, die hij vooral in Amerika invloedrijk achtte, en de voorstanders van de ‘selectionistische staat’, die met name in Frankrijk aanhang hadden. De hygiënisten streefden naar een gezonde, ‘gavere’, bevolking, terwijl de tweede groep door overheidsmaatregelen een betere en *begaafdere* mensheid hoopte te realiseren. Duidelijk is dat ‘selectionisme’ hier in feite betrekking had op eugenetische selectie. Lapouge’s term “praktisch selectionisme” betekende dan ook weinig anders dan ‘eugenetica’.²⁰¹

Lapouge was er van overtuigd dat door een doelbewust en consequent “praktisch selectionisme” een heel nieuw menstype ontwikkeld kon worden. Binnen enkele honderden jaren zou de morfologische vervolmaking van de mens realiseerbaar zijn en de geestelijke vervolmaking, die van de lichamelijke afhankelijk was, zou daar op kunnen volgen.²⁰² Wat hiervoor nodig was, was de vestiging van een “socialistisch selectionistische staat”. Het programma dat deze staat zou moeten uitvoeren kwam neer op: het verbieden van de voortplanting van bepaalde inferieure groepen, het onder staatscontrole houden van de joden, het bevorderen van de rijkelijke voortplanting van de langhoofdige, arische, elementen en het bieden van voldoende “leefruimte” voor de ariërs. Om dit programma gestalte te geven zou de selectionistische staat antroposociologen in dienst moeten nemen die de hoofden zouden meten en de mensen zouden sorteren om de inferieuren van de

superieuren te onderscheiden.²⁰³ Lapouge gaf hiermee aan zijn eigen wetenschap, de antroposociologie, een directe praktische rol om, in dienst van de staat, zijn raciale utopie werkelijkheid te laten worden. Bij dit alles was de darwinistische selectie-idee voor Lapouge van centrale betekenis. Darwin had hem laten zien dat de toekomstige geschiedenis van de mensheid gemanipuleerd kon worden; door selectie bewust op de voortbrenging van nageslacht toe te passen was de kwaliteit van de mens van de toekomst niet meer van het toeval afhankelijk.²⁰⁴

Hoewel Lapouge inspiratie putte uit het werk van Galton, was zijn eigen “praktische selectionisme” veel radicaler. Lapouge’s versie van de eugenetica was om te beginnen racistisch. Omdat hij alleen de langhoofdige Ariërs als hoogbegaafd beschouwde, moesten positieve voortplantingsprogramma’s uitsluitend op hen worden gericht. Bovendien bepleitte hij de noodzaak van eugenetische programma’s in veel schrillere termen dan Galton. Het doembeeld van toekomstige raciale wereldoorlogen, zoals Lapouge het uitgebreid schetste, zou naar zijn mening werkelijkheid worden *tenzij* de staat zou overgaan op de door hem bepleite rationele beheersing van de voortplanting. Met andere woorden: zijn “praktische selectionisme” zou tijdig kunnen voorkómen dat de zich sneller uitbreidende inferieure korthoofdiggen te veel de overhand zouden krijgen. Net als veel andere eugenetici wilde hij degenen met erfelijk geachte aandoeningen en andere *dégénérés* steriliseren. Daarentegen zouden gezonde vrouwen moeten worden verplicht om, als een soort militaire dienst, “moederschapsdiensten” te verrichten door voor uitgekozen mannen kinderen te baren (*service sexuelle*). Polygamie zag hij hierbij als een goed bruikbaar middel voor een snelle ‘arisering’. Ook stelde hij, als een van de eersten, het opzetten van een spermabank voor – uiteraard met alleen sperma van geselecteerde superieure mannen – voor kunstmatige inseminatie.²⁰⁵

Lapouge’s pleidooi voor een “socialistisch selectionistische staat” doet vermoeden dat hij het socialisme was toegedaan. En in een heel specifieke vorm was hij dat ook. Hij meende dat voorvechters van de eugenetica, zoals hijzelf, baat hadden bij een ‘aristocratisch socialisme’, dat wil zeggen een socialisme, opgevat als dienstbaarheid aan volk, ras en de eugenetische staat, dat zou leiden tot de vorming van een *Sozialaristokratie* zoals bepleit door zijn geestverwant Ludwig Woltmann. Lapouge’s bijpassende motto luidde: “Het socialisme zal selectionistisch zijn, of het zal niet zijn.” Hij was van mening dat het socialisme het meest geschikte politieke systeem was om zijn “wetenschappelijk selectionisme” mogelijk te maken, omdat het socialisme

het collectieve belang bovenaan plaatste en genoeg autoriteit aan de overheid gaf om eugenetische dwangmaatregelen mogelijk te maken. Met het actuele politieke socialisme in Frankrijk, dat door Lapouge met enige minachting werd bestempeld als “korthoofdige politiek”, had dit alles niet veel van doen. Dit blijkt ook uit zijn idee om uit de in eugenetisch opzicht minst waardevolle mensen een nieuwe slavenklasse (een *classe inférieure*) te vormen, die zou worden verplicht om het zware werk te verrichten teneinde de raciale elite te ontlasten. In 1932 kwam Lapouge overigens tot de conclusie dat het type socialisme, zoals dat hem en Woltmann voor ogen had gezweefd, de directe voorloper van het nationaal-socialisme was geweest.²⁰⁶

In Duitsland – Frankrijks aartsvijand uit 1871 – had Lapouge een vaste kring van bewonderaars. Ammon, Schemann en Woltmann waren met hem bevriend, wisselden hun ideeën met hem uit en bevorderden dat zijn theorieën, vaak samen met die van Gobineau, in Duitsland aandacht kregen. Voor Ammon was Lapouge een leraar en een bondgenoot: Lapouge zorgde ervoor dat de boeken van Ammon in Frankrijk werden geïntroduceerd door ze te vertalen en van inleidingen te voorzien. Schemann nodigde Lapouge uit om lid te worden van de Duitse Gobineau-vereniging. En Woltmann nam maar liefst acht artikelen van Lapouge op in zijn eigen tijdschrift, de *Politisch-anthropologische Revue*. Zijn *Die Germanen in Frankreich* (1907) droeg hij aan Lapouge op. Er bestond, mogen we concluderen, een vrij hechte vorm van wetenschappelijke samenwerking tussen de vier mannen.²⁰⁷ De wijze waarop Lapouge de arische idee propageerde en zijn uitgesproken opvattingen over een positieve rol voor de staat in de regulering van het voortplantingsproces, maken verklaarbaar dat zijn werk in Duitsland aansloeg. Maar hij liep zeker niet blindelings achter alle Duitse meningen aan. Hij keerde zich tegen het “Duitse imperialisme” (“het meest agressieve dat er bestaat”) van Houston Stewart Chamberlain, die hij bovendien bekritiseerde omdat deze de Ariërs en de Duitsers op één lijn plaatste.²⁰⁸ Er blijft dan ook enige ruimte voor twijfel of Lapouge zijn latere invloed op de nazi’s, wier opkomst hij nog meemaakte, in alle opzichten zou hebben toegejuicht. Dat die invloed er was lijdt overigens weinig twijfel. In 1939, drie jaar na zijn dood, verscheen er een Duitse vertaling van *L’Aryen (Der Arier: und seine Bedeutung für die Gemeinschaft)*. Lapouge’s doorwerking in de nazi-ideologie liep via Hans F.K. Günther, sociaal-anthropoloog en hoogleraar in Jena, Berlijn en Freiburg. Günther, door Lapouge vaderlijk omschreven als *mon bon disciple*, was, samen met Alfred Rosenberg, degene die de rassentheorie van de nazi’s een schijn van wetenschappelijkheid gaf. Lapouge

wendde zijn invloed bij de nazi's aan om Günther een leerstoel in de antroposociologie te bezorgen. De inaugurele rede die Günther vervolgens in Jena hield, werd door Hitler bijgewoond. Lapouge was van mening dat de nazi's konden worden beschouwd als niets meer en niets minder dan “de Duitse tak van de selectionistische monisten.” Hiermee drukte hij onomwonden uit dat hij een grote verwantschap zag tussen zijn eigen program en dat van de nazi's: hij meende dat Hitlers sociale programma “geduldig geconstrueerd” was “uit de feiten en ideeën van mijn selectionistische publicaties uit de afgelopen jaren”. Niettemin constateerde hij dat de nazi's geen ‘lapougisten’ waren, onder andere vanwege hun kritiek op zijn supra-nationalisme. In 1933 beklagde hij zich in een interview dat de nazi's zijn denkbeelden vervormden.²⁰⁹

Het zou niet juist zijn eenzijdig de nadruk te leggen op Lapouge's invloed in nazi-Duitsland. Opmerkelijk is dat hij ook in de Verenigde Staten zijn volgelingen had. Zowel Madison Grant, Carl C. Brigham, als Carlos Closson werden door zijn denkbeelden aangetrokken en zij maakten daar geen geheim van. Madison Grant noemde Lapouge “de leidende antropoloog” in Amerika. De psycholoog Brigham, ongerust over het dalende intelligentiepeil door de stroom immigranten die Amerika binnenkwam, probeerde in lapougistische stijl voor het Nordische, Alpine en Mediterrane ras het raciaal bepaalde verschil in intelligentie vast te stellen. De Amerikaanse bewondering voor Lapouge is opmerkelijk, niet alleen vanwege de Frans-aristocratische achtergrond van zijn denken, maar ook vanwege de sterk antichristelijke, nihilistische, moraal die hij uitdroeg. Beide elementen staan in contrast tot de christelijk-angelsaksische en democratisch-moralistische hoofdstroom in de Amerikaanse cultuur. Zelfs Lapouge's pleidooien voor een sterke selectionistische staat konden zijn Amerikaanse bewonderaars kennelijk niet afschrikken.²¹⁰

Wat Lapouge presenteerde was een anti-moraal *op wetenschappelijke grondslag* en dat laatste is vermoedelijk wat zijn harde nihilisme voor sommigen, ook in de Verenigde Staten, aanvaardbaar maakte of zelfs onontkoombaar deed lijken. Het was een anti-moraal die werd gepresenteerd als darwinistische moraal, meer in het bijzonder als een selectionistische moraal. Lapouge keerde zich tegen de gehele westerse cultuur omdat deze een deïstische grondslag had. In dit opzicht lijkt zijn positie op die van Haeckel, zoals hierna nog zal blijken. Het recht, de dominante politieke filosofie en de heersende moraal waren allemaal gebaseerd op de aanname van het bestaan van een persoonlijke God en een met God verbonden menselijke ziel. Daar tegenover

plaatste Lapouge dat het zorgen voor nageslacht, voor de naakte biologische continuïteit van het leven, de belangrijkste opgave voor de mens was en de enige ware zin voor zijn bestaan. Wie zich aldus, desnoods tegen het eigen individuele belang in, liet leiden door het belang van de gezondheid van het ras, gaf inhoud aan de ware, selectionistische moraal.²¹¹

De wetenschap was voor Lapouge hét instrument om deze nieuwe praktijk en deze nieuwe mentaliteit in te voeren. De zittende politici en hun partijen, waarover hij zich zeer kritisch uitliet, vertrouwde hij dit niet toe. De politiek en de beleidsbepalers dienden zich door de inzichten van de wetenschap te laten leiden. Zijn eigen antroposociologie achtte hij daarvoor met name geschikt. Hij meende dat de evolutionaire antropologie al flink op weg was om een ware revolutie in de politiek en de politieke wetenschap te bewerkstelligen. “De politieke wetenschap is de wetenschap van de sociale evolutie en de kunst van de politiek is het om de toekomstige evolutie ten goede te doen keren.”²¹² Zijn door het darwinisme geïnspireerde lezingen in Montpellier noemde hij een “leergang politieke wetenschap”. De antroposociologie, met haar kennis van de doorwerking van erfelijke eigenschappen in de maatschappij, was daarbij het wetenschappelijk baken, onmisbaar omdat de erfelijkheid alles bepaalde: “De erfelijkheid regeert de samenlevingen doordat ze de individuele beweegredenen van de mensen regeert.”²¹³ Het was deze overtuiging die Lapouge, net als diverse anderen van zijn generatie, verleidde tot een anti-moraal en een anti-politiek sciëntisme. In de Franse wetenschap kreeg hij echter nauwelijks een voet aan de grond. Hij had zich te sterk geïsoleerd ten opzichte van de dominante republikeinse cultuur. Tot 1895 had hij nog enige steun ondervonden van de antropoloog Topinard en de sociologen Durkheim en Worms, terwijl de arts Paul Jacoby grotendeels in dezelfde richting dacht. Maar het antisemitisme van *L'Aryen* (1899), dat samenviel met de Dreyfuss-affaire, maakte het voor velen ongewenst om nog langer met de denkbelden van Lapouge te worden geassocieerd. In datzelfde jaar werd in Durkheims *Année sociologique* de vaste aandacht voor de antroposociologie, Lapouge's wetenschap, beëindigd, terwijl de antropoloog Léonce Manouvrier haar voor eeuwig brandmerkte als “pseudo-sociologie”.²¹⁴

DE SOCIALE HEELMEESTERS VAN KRUPP

De nieuwe eeuw begon in Jena met een prijsvraag, uitgeschreven door de inmiddels wereldberoemde Ernst Haeckel, daarbij terzijde gestaan

door de hoogleraren Conrad en Fraas. Op 1 januari 1900 werd de vraagstelling door deze drie heren openbaar gemaakt en zij luidde, in nogal schoolse bewoordingen: “Wat leren wij van de beginselen van de afstammingsleer met het oog op de binnenlandse politieke ontwikkeling en de wetgeving der staten?” Beantwoording van deze “actuele” vraag werd niet alleen wenselijk geacht “ter bevordering van de wetenschap”, maar ook “in het belang van het vaderland”. Het prijzengeld van 30.000 mark dat ter beschikking werd gesteld, onderstreepte het gewicht dat aan de manifestatie werd toegekend.

De gulle doch anonieme gever was Friedrich Krupp, de staalmagnaat uit Essen, een van de rijkste mannen van Duitsland. We mogen aannemen dat, afgezien van de algemene wens de geschiedenis in te gaan als bevorderaar van de wetenschap en dienaar van het vaderland, Krupps motieven voor het uitschrijven van de prijsvraag ongeveer overeenkwamen met de officiële toelichting die hij erbij gaf. Daarin smeedde hij Darwin en Lamarck aaneen. Hij begon met de constatering dat de erfelijkheid van het grootste belang was om tot een beter begrip van de sociale verhoudingen te komen; de natuurlijke aanleg van mensen was immers het resultaat van wat men aan talenten en eigenschappen had geërfd van de beide – verschillende – ouders en dus was er, onvermijdelijk, ongelijkheid in aanleg. De erfelijkheid bepaalde op dezelfde wijze de natuurlijke aanleg van een volk. Door selectie (Darwin) of door de biologische overdracht van verworven eigenschappen (Lamarck), kon die aanleg, op zeer lange termijn, verandering ondergaan. Naast het biologisch materiaal dat men van de ouders erfde, was er een sociale erfenis in de vorm van de traditie, de overlevering van normen en waarden, wetten en instituties. Hier weerklonken de opvattingen van Walter Bagehot, in het bijzonder waar Krupp benadrukte dat, door zich wijzigende omstandigheden, de traditie zeer geleidelijk aanpassingen onderging en dat een langzame maar gestage aanpassing van wetten en instituties de beste bijdrage leverde tot een ‘gezonde vooruitgang’ van het volk.²¹⁵

De prijsvraag bleek in zekere zin een succes. Er werden zestig verhandelingen ingezonden, een getal dat duidelijk maakte dat het thema op veler belangstelling kon rekenen en dat voor Krupp aanleiding was om het prijzengeld nog aanzienlijk te verhogen. Na een eerste selectie bleken vijfenveertig geschriften van voldoende gehalte om serieus door de jury te worden beoordeeld. Die jury bestond uit Heinrich Ernst Ziegler, hoogleraar zoölogie in Jena, de al genoemde professor Johann Conrad, econoom uit Halle die ook zitting had in het organiserend co-

mité en de nationalistische historicus Dietrich Schäfer, hoogleraar in Heidelberg. Van deze drie was Ziegler degene die het oordeel van de jury op schrift stelde en die een tiental inzendingen, waaronder zeven prijswinnaars, bundelde tot de serie *Natur und Staat, Beiträge zur naturwissenschaftlichen Gesellschaftslehre*. Deze in Jugendstil-banden uitgegeven serie biedt, tezamen met de inleidende en afsluitende beschouwingen die Ziegler eraan toevoegde, een interessant overzicht van het sociaal-darwinistische denken in Duitsland aan het begin van de twintigste eeuw.

Op het succes van de hele onderneming viel overigens zeker het een en ander af te dingen. Oordeel en werkwijze van de jury kwamen aan kritiek bloot te staan. Eén van de deelnemers, Ludwig Woltmann, was zo verontwaardigd dat hem slechts de derde prijs ten deel viel, dat hij deze weigerde. (Omdat de tweede prijs aan drie inzenders tegelijk werd toegekend, was Woltmann in feite slechts op de vijfde plaats geëindigd, hetgeen zijn teleurstelling begrijpelijker maakt). Maar de belangrijkste tegenvaller was toch wel dat er onder de, anoniem bepaalde, prijswinnaars geen wetenschappelijke of politieke coryfeeën waren. De eerste prijs ging naar Wilhelm Schallmayer, een 46-jarige arts uit München die in 1888 was gepromoveerd op een proefschrift over het weigeren van voedsel aan krankzinnigen en die nadien geen aansprekende publicaties op zijn naam had weten te brengen. Ook onder de drie personen die samen de tweede prijs deelden, waren er geen grote namen: Arthur Ruppin, pas 27 jaar, was werkzaam als justitieel ambtenaar, Heinrich Matzat was directeur van de landbouwschool in Weilburg an der Lahn en de jurist Albert Hesse, even jong nog als Ruppin, had, behalve publicaties over huur en huurbescherming, één artikel geschreven over Spencers maatschappijbegrip. Van de overige vier prijswinnaars had alleen Woltmann enige naam als uitgever en hoofdredacteur van de *Politisch-anthropologische Revue*, maar juist hij weigerde zoals gezegd zijn prijs en liet zijn boek zelfstandig uitgeven.²¹⁶ Een andere bekende deelnemer, Ammon, moest worden gediskwalificeerd omdat hij, tegen de spelregels, een reeds bestaand boek had ingezonden, de derde druk van zijn *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen*.

Ziegler deed, als wetenschappelijk uitgever van de serie *Natur und Staat*, geen moeite onpartijdig te lijken. In de inleiding tot de serie maakte hij duidelijk dat degenen die de erfelijkheidsleer of het selectieprincipe volledig loochenden, onwetenschappelijk bezig waren, implicerend dat zij niet op een prijs of op uitgave van hun geschrift be-

hoefden te rekenen. Slechts één auteur die het belang van de afstammingsleer voor politiek en wetgeving in twijfel trok, werd in de serie opgenomen. Ziegler zelf had zich al in eerdere publicaties een overtuigd aanhanger getoond van de opvatting dat het darwinisme grote betekenis voor de sociale wetenschap had. In het bijzonder had hij zich daarbij gemengd in de breed gevoerde discussie of het darwinisme het gelijk bewees van de sociaal-democraten. Hij voerde aan dat zij, hun leider August Bebel voorop, de evolutietheorie verdraaiden om deze voor hun politieke karretje te spannen. Maar dat het, de politieke implicaties daargelaten, “onvermijdelijk” was de sociale toepassing van Darwins afstammingsleer te onderzoeken, stond voor Ziegler vast. Glashelder zette hij de gevolgen van die leer uiteen: waar de mens zich eerst het doel van de Schepping waande en zijn eigen plaats in de wereld op metafysische gronden stoelde, betekende de natuurwetenschappelijke zienswijze dat de mens een lid was in een lange rij van organismen, waarvan hij blijkens sporen in zijn lichaam en geest afstamde, onderworpen aan dezelfde biologische wetten. Deze zienswijze had, realiseerde Ziegler zich, gevolgen op het psychologische vlak: de bovennatuurlijke mensziel werd vervangen door het concept van de geest als het – vergankelijke – product van de hersenactiviteit, als een door erfelijke aanleg en andere natuurlijke oorzaken bepaald verschijnsel. En zij had evenzeer gevolgen op het sociologische en politiek-staatskundige vlak: de erfelijkheid betekende dat mensen ongelijk waren, met alle implicaties daaraan verbonden. En ook op zeden en wetten, waarvan de staat de hoeder was, was de natuurlijke selectie van toepassing: wanneer zij niet voldoende waren aangepast aan de omstandigheden, was dit schadelijk voor de staat.²¹⁷

Ziegler constateerde dat vrijwel alle politieke richtingen in de inzendingen waren vertegenwoordigd. Hij verbond daaraan de conclusie “dat geen van de bestaande politieke partijen het recht heeft haar beginselen voor te stellen als voortvloeijsels van de afstammingsleer, zoals veel sociaal-democraten in populaire geschriften hebben geprobeerd te doen.” Tot de (darwinistische) marxisten in dat debat rekende hij, behalve Bebel en de Italiaan Enrico Ferri, ook Woltmann, die zich echter inmiddels meer tot het revisionisme van Bernstein aangetrokken voelde. Men zou overigens verwachten dat vooral politici en journalisten zich druk maakten over de vraag of het darwinisme het gelijk van het socialisme bewees. Wat echter opvalt is hoe groot juist de rol van natuuronderzoekers als Haeckel, Virchow, Oscar Schmidt en Ziegler zelf hierbij was. Niet zelden bracht de polemiek hen ertoe zich verdergaand over de sociale en politieke implicaties van het darwinisme uit te

spreken dan zij wellicht binnen de meer besloten sfeer van hun wetenschappelijke werk zouden hebben gedaan.²¹⁸

Eén politieke richting was bij de ingezonden manuscripten volgens Ziegler duidelijk oververtegenwoordigd: het viel hem op dat talrijke auteurs kozen voor een “gematigd staats-socialisme” en hij schatte dat in eenderde van alle bijdragen zelfs een verregaande vorm van staats-socialisme werd bepleit. In al deze geschriften werd het socialisme in verband gebracht met de evolutieleer. Daarentegen was er van alle inzendingen met enige substantie slechts één waarin, in de lijn van Spencer, het liberalisme werd verdedigd als de meest met de evolutieleer overeenstemmende politieke filosofie. Ziegler tekende bij deze kennelijk geringe populariteit van het liberalisme aan, dat er sprake was van een tendens naar een actievere sociale politiek, die nu eenmaal een sterke staat vergde die ordenend kon optreden.²¹⁹ De roep om meer staatsinvloed kwam ten dele voort uit de opvatting dat er onder culturele invloed een biologische ontaarding van de mens dreigde. De hieruit resulterende eugenetische denkbeelden werden door Ziegler niet alleen gezien als verenigbaar met het ‘staats-socialisme’, maar ook als een rechtstreekse uiting daarvan. Voor hem was dit ‘staats-socialisme’ een wezenlijk andere politieke richting dan het marxistische en communistische socialisme. Het ‘staats-socialisme’ was niet alleen een reactie op het liberalisme, maar evenzeer op de tendens tot democratisering, die niet zelden als oorzaak van de ontaarding werd gezien. De aanhangers van het ‘staats-socialisme’ bepleitten een krachtig staatsingrijpen op biologische grondslag, leidend tot een regulerende bevolkingspolitiek die de ontaarding weer ongedaan moest maken.²²⁰

Ludwig Woltmann had de 10.000 mark van de eerste prijs goed kunnen gebruiken. Sinds hij in 1899 al na korte tijd had besloten zijn praktijk als oogarts in Barmen op te geven, moest hij zien rond te komen van de weinige middelen die zijn pen hem opbrachten. En het tijdschrift dat hij in 1902 rond Pasen had opgericht, de *Politisch-anthropologische Revue*, was bepaald geen goudmijn. Het had soms veel weg van een eenmansbedrijf: verschillende nummers werden grotendeels door Woltmann in zijn eentje gevuld, waarbij hij in totaal meer dan dertig pseudoniemen gebruikte om dit te verhullen.²²¹ Door het uitgeven en redigeren van de *Revue* verwierf hij zich een welhaast persoonlijke spreekbuis en een zekere aanhang. Toen zijn teleurstellende plaatsing in de Krupp-wedstrijd bekend werd, leidde dit tot verschillende adhesiebetuigingen, die in “zijn” *Revue* breed werden uitgemeten. De rassonderzoeker Ludwig Wilser stak niet onder stoelen of banken dat

naar zijn mening Woltmanns boek (*Politische Anthropologie*) ver boven de andere inzendingen uitsteeg. Maar ook bekendere onderzoekers als Ammon en Vacher de Lapouge namen het voor Woltmann op. Zelfs Haeckel in eigen persoon, die aan de wieg van de prijsvraag had gestaan, liet in een brief aan Woltmann weten dat hij de beslissing van de jury betreurde. De brief werd prompt in de *Revue* gepubliceerd.²²²

Een eerste prijs zou Woltmann misschien ook geholpen hebben bij het realiseren van zijn grote droom: een aanstelling als hoogleraar in de filosofie. Maar een academische carrière bleek voor hem niet weggelegd. In maatschappelijk en wetenschappelijk opzicht was hij gedoemd een randfiguur te blijven, die vooral onder racisten als Lapouge en Houston Stewart Chamberlain een kleine schare bewonderaars had.²²³ Zijn ster zou pas in een heel andere tijd en onder geheel andere omstandigheden rijzen: in 1936 werd zijn boek *Politische Anthropologie* opnieuw uitgegeven door Otto Reche, hoogleraar rassen- en volkenkunde in Leipzig en een overtuigd nazi. Reche vierde Woltmann als voorloper van het nationaal-socialisme, noemde hem “een der koene wegbereiders van de volkse en rasgedachte, de wereldbeschouwing dus die tot grondslag van het nationaal-socialisme werd”. Helemaal zonder aanleiding was deze gelijkschakeling (die ook Lapouge en Ratzel overkwam) niet. Woltmann had, na zijn Krupp-debacle, zeer uitvoerig het Germaanse ras aangeprezen als hoogste cultuurbrenger. Hij meende dat het de Germanen waren die, op de ruïnes van de met het Romeinse Rijk ondergegane Romaanse cultuur, nieuwe cultuurscheppende staten hadden opgebouwd. Deze opvatting werkte hij uit in een tweetal boeken: *Die Germanen und die Renaissance in Italien* (1905) en *Die Germanen in Frankreich* (1907). Men behoefde, vond hij, slechts de Germaanse schedelvorm in ogenschouw te nemen om zich van de bijzondere rol van de Germanen te overtuigen; die schedel was de “belangrijkste organische drager van de geesteskracht” die de Germanen eigen was.²²⁴ Deze opvattingen laten zien dat Reche de waarheid geen geweld aan hoefde doen om Woltmann te kunnen presenteren als een gelover in de raciale superioriteit van het Germanendom. Niettemin vond Reche het nodig om, naast redactionele ingrepen in de hoofdttekst, eigenhandig een aantal antisemitische voetnoten in de heruitgave van *Politische Anthropologie* aan te brengen. Zo werd het boek naar de nationaal-socialistische mores bijgekleurd.²²⁵

Woltmann behoorde tot een jongere generatie dan Ammon, Schäffle en Lapouge. Hij maakte, anders dan zij, de Frans-Duitse oorlog niet mee. Toen hij op 18 februari 1871 werd geboren in Solingen, een om zijn ij-

zerindustrie bekend stadje in Krupps Ruhrgebied, waren de veldslagen met de Fransen alweer verleden tijd en was het Duitse Keizerrijk inmiddels een maand oud. Woltmanns vader beoefende het oer-Duitse handwerk van meubelmaker, maar hij wist zijn bedrijfje uit te bouwen tot een redelijk florerende meubelhandel. Zoon Ludwig had geheel andere interesses: hij zocht artistieke ontplooiing in het maken van uiterst natuurgetrouwe tekeningen en, zoals gezegd, droomde ervan hoogleraar in de filosofie te worden. Hij bleek bovendien reislustig en weinig honkvast. Toen hij na het gymnasium ging studeren, trok hij kriskras door Duitsland, van universiteit tot universiteit: Marburg, Bonn, München, Berlijn en Freiburg im Breisgau. In 1895 promoveerde hij in de medicijnen op een proefschrift over de hypochondrische gemoedstoestand; het jaar daarop promoveerde hij bovendien in de filosofie, op een proefschrift waarin hij, mede onder invloed van Darwin, aan de ethiek een genetische grondslag trachtte te geven.²²⁶ Zijn denken stond dus al vroeg in het teken van de sociale toepassing van het darwinisme. Dat bleek opnieuw in 1898 toen hij niet alleen lid werd van de sociaal-democratische partij, maar zich ook, in *Die Darwinsche Theorie und der Sozialismus*, afvroeg hoe de politieke ideologie waartoe hij zich had bekend, zich tot het darwinisme verhiel. Hij wilde aantonen dat het mogelijk was een socialistisch program op Darwin te baseren en dat het onterecht was dat de ‘bourgeois-darwinisten’ zich op het darwinisme beriepen. Spoedig echter keerde hij Bebels sociaal-democratie de rug toe, al bleef hij socialist. En darwinist. Zijn *Politisch-anthropologische Revue* had uitdrukkelijk tot doel de leer van de natuurlijke selectie toe te passen op de organische, sociale en geestelijke ontwikkeling van de volkeren.²²⁷

Dat Woltmann tot een jongere generatie behoort, blijkt ook uit het feit dat hij de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van de erfelijkheidsleer in zijn sociaal-biologische bespiegelingen verwerkte. Naast de leermeester Darwin kwam zo de leermeester Weismann te staan. August Weismann is wel de meest consequente aanhanger van de theorie van de natuurlijke selectie uit de gehele negentiende eeuw genoemd.²²⁸ Hij droeg met veel invloed de overtuiging uit dat, anders dan Lamarck dacht, eigenschappen die een organisme in contact met de omgeving verwerft, niet erfelijk zijn. Lamarcks theorie veronderstelde dat hetgeen het lichaam aan veranderingen ondergaat, langs genetische weg kon worden doorgegeven. Weismann ontleende echter aan zijn eigen onderzoek het inzicht dat de kiemcellen en de lichaamscellen gescheiden zijn, in die zin dat de kiemcellen onbeïnvloedbaar zijn door het-

geen de lichaamscellen ondergaan. Dit is wat bekend werd als Weismanns theorie van de continuïteit van het kiemplasma. Maar wat veroorzaakte dan de transformatie van organismen, waar kwam genetische variatie dan vandaan? Weismanns antwoord luidde dat er bij de voortplanting een genetische recombinatie plaatsvond, waardoor de verschillende erfelijke eigenschappen van beide ouders werden gecombineerd, niet door te versmelten, maar door een nieuwe, unieke, combinatie te vormen uit de twee reeksen ouderlijke genetische eigenschappen. Er was bovendien sprake van kiemselectie: de natuurlijke selectie had schijnbaar betrekking op het individu, maar in feite was het de aanleg in de kiemcel die werd geselecteerd. Of een plant of dier zich zodanig wist aan te passen aan de omstandigheden dat de strijd om het bestaan kon worden overleefd, lag geheel besloten in het genetisch materiaal.

Het genetisch determinisme dat aan Weismanns benadering van een onveranderlijk kiemplasma eigen was, werd door Woltmann niet als bezwaar gezien. Onomwonden duidde hij Weismanns theorie, die hij op één lijn plaatste met de opvattingen van Galton, aan met de term 'predeterminatieleer'. Onder invloed van Weismann en Galton kreeg aldus de aangeboren, onveranderlijke, aanleg van de mens een hoofdrol in de antropologie van Woltmann.²²⁹ Zo betoogde hij, in reactie op een uitlating van Marx over de voortschrijdende omvorming van de menselijke aard in de geschiedenis, dat de lichamelijke en geestelijke kenmerken waardoor de verschillende rassen zich van elkaar onderscheidden, constant waren:

De eigen aard en de graad van intellectuele begaafdheid van rassen blijven, ondanks alle historische veranderingen, onveranderd voortbestaan. De rassen zijn natuurfactoren... Het ontstaan van deze ras-begaafdheden ligt buiten de geschiedenis in engere zin... Het is een deel van de 'organische voorgeschiedenis' van de cultuurgeschiedenis, waarover Lamarck en Darwin ons gefundeerde inzichten hebben verschaft.²³⁰

De merkwaardige situatie ontstond nu dat Woltmann verbaal de evolutietheorie aanvaardde en deze ook op mens en maatschappij van toepassing achtte, maar de raciale aanleg van het individu, waarop hij vrijwel alles meende te moeten terugvoeren, als een vaste, niet-evolveerbare grootheid ging beschouwen. Hoewel hij weigerde om afscheid van Lamarck te nemen, zoals uit het citaat al blijkt, moest hij uiteindelijk tot de conclusie komen dat alleen door kunstmatige selectie bij de voortplanting rasveredeling mogelijk was. De dragers van de kiemcel-

len met de hoogste raciale eigenschappen – in de opvatting van Woltmann konden dit alleen Germanen zijn – moesten er toe worden gebracht door selectieve voortplanting vermenging met inferieure kiemcellen te voorkomen.²³¹ Wat we hier bij Woltmann aantreffen is een tamelijk klassieke vorm van essentialisme: de essenties (raciale aanleg) zijn constant en variaties die optreden zijn ofwel inferieure afwijkingen (ontaardende vermenging met minder-hoogwaardige rassen), ofwel rasverbeteringen door zorgvuldige teeltselectie. Zo wees de raciale barometer afwisselend op bestendig en onbestendig. Het was overigens een essentialisme met een materialistische in plaats van een idealistische ondergrond. Het leven – ook het sociale leven – kon volgens Woltmann alleen vanuit zijn fysiologische grondslag worden verklaard. “De macht van de ideeën loopt stuk op de organische beperking van de natuurlijke begaafdheid.”²³²

Woltmanns racisme was goeddeels van Frans-aristocratische oorsprong. Van graaf Vacher de Lapouge leende hij ideeën over de superioriteit van het arische ras en van graaf Gobineau nam hij de gedachte over dat de hele geschiedenis werd beheerst door de natuurlijke ongelijkheid van de rassen en dat de politieke cultuur antropologisch – waarmee hij bedoelde: raciaal – bepaald was.²³³ De evolutie van soorten werd bij Woltmann zo tot een evolutie van rassen. Een evolutie, zoals we zagen, in beperkte zin, aangezien de aangeboren aard en aanleg die elk ras kenmerkten volgens hem geen verandering konden ondergaan. Wel traden er per ras processen van degeneratie en regeneratie op, maar – en dit mythisch element deelde Woltmann met andere racisten – er bleven altijd groepen over die erin slaagden de zuiverheid van het oerras te bewaren. Van een evolutie *van de mensheid als geheel* kon in de ogen van Woltmann geen sprake zijn; elk menselijk ras maakte zijn eigen ontwikkeling door. De verschillen tussen de rassen waren groot. Sommige rassen waren actief, andere passief. Hij achtte het een kenmerk van de actieve, “energische”, rassen dat zij de vruchtbaarste gronden en de meest strategische gebieden op anderen veroverden, een opvatting die de Duitse expansiedrift versierde met een pluim van nationale raciale trots. De actieve rassen waren cultuurscheppend, de passieve cultuurarm. (“...de schepping van een cultuur is een biologische prestatie...”). Cultuurscheppende rassen kenden een grotere variatie, waaruit gedifferentieerdere sociale omstandigheden voortkwamen, die op hun beurt weer een nieuwe aanleiding tot variatie, selectie en aanpassing waren.²³⁴

Doordat de strijd om het bestaan bij Woltmann een rassenstrijd werd, kwam het accent, in plaats van op het individu, op de collectiviteit te liggen. Ook aan het bestaan van sociale klassen en hun confrontatie gaf hij een raciale uitleg: “De arbeidersklasse in de moderne industriestaten is het resultaat van een sociaal proces van teeltselectie, waardoor in een reeks van generaties het kernbestand van de arbeidersbevolking gevormd is...” Biologisch was verankerd dat er ‘heren en knechten’ waren. Individuele selectie kon dit volgens Woltmann niet verklaren. Collectieve processen, zoals volksverhuizingen en oorlogen, waren gepaard gegaan met groepsselectie en daarin lag de sleutel. Bijvoorbeeld: een volk van akkerbouwers werd onderworpen door een begaafder volk van jagers. De raciaal superieure veroveraars ontwikkelden zich vervolgens tot een militair en sociaal dominante aristocratie, terwijl de akkerbouwers letterlijk werden geknecht. Zolang beide groepen zich overwegend in eigen kring bleven voortplanten, bleef er sprake van het naast elkaar bestaan van een ras van heren en een ras van knechten. En zolang het herenras zijn surplus aan Germaans bloed, waaraan het in oorsprong zijn overheersende positie had te danken, wist te bewaren, zou het blijven domineren. Opnieuw horen we hier, tussen Woltmanns woorden door, de stem van Gobineau, die de racistische utopie van een *race des princes* verkondigde en die (net als Lapouge na hem) meende dat zelfs de Franse revolutie slechts kon worden begrepen als een strijd tussen verschillende – van oorsprong Germaanse – raciale groepen in Frankrijk.²³⁵

Woltmanns *Politische Anthropologie* was aldus een ongemakkelijke synthese van darwinisme en racisme. Het opmerkelijke daarbij was dat hij de racistische component grotendeels ontleende aan de anti-evolutionist Gobineau, die iedere verwijzing naar een verband tussen mens en mensapen als een belediging voor de mens beschouwde. En die de verschillende rassen als onveranderlijke typen zag met ieder een afzonderlijke oorsprong. Deze zienswijze van Gobineau werd door Woltmann verbonden met Weismanns theorie van de continuïteit van het kiemplasma. Hoe ‘tegennatuurlijk’ de gelegde verbinding tussen de neodarwinist Weismann en de anti-evolutionistische aristocraat Gobineau ook was, voor Woltmann bood zij de mogelijkheid om racisme en darwinisme met elkaar te verzoenen. In wezen echter dwaalde hij door toedoen van Gobineau en zijn geestverwant Lapouge ver van het eigenlijke darwinisme af, kennelijk zonder dat hij het zelf inzag.²³⁶ De natuurlijke selectie werd bij Woltmann tot een ‘strengte teeltselectie’ door middel waarvan de natuur harmonische – raszuivere – vormen creëerde. Zij deed dit door kruisingen van verschillende rassen, die tot

disharmonie leidden, te elimineren. Dit was een terugkeer naar predarwinistische opvattingen over een naar harmonie strevende natuur. En met het dogma van de raszuiverheid en de aangeboren Germaanse suprematie werd de stap naar mythologie en antisemitisme gezet.²³⁷ Rasvermenging van Germanen met joden achtte hij “niet aan te bevelen”. Antisemitische platitudes werden met behulp van een darwinistische terminologie verlevendigd, bijvoorbeeld wanneer hij stelde dat de joden hun “geest van handelen en sjacheren door een natuurlijk selectieproces tot de meest prominente bekwaamheid van hun ras aangekweekt” hadden. In de toekomstige politieke ontwikkeling voorzag hij een *Entmischung* van de verschillende rassen, waarbij de joden, de “enige succesvolle concurrenten van de Germanen”, zouden terugkeren naar een eigen joodse staat.²³⁸

Met een motto van Haeckel had Woltmann zijn boek geopend: “De wereldgeschiedenis is een onderdeel van de geschiedenis van de organische evolutie”. Het stond voor hem vast dat de maatschappij een organisme was. Al het sociale leven had een organische oorsprong. “Elke sociale vertakking en ordening is fysiologisch bepaald”. Want ieder mens was het product van een lange reeks voorvaderen en droeg zodoende voor eens en altijd het stempel van de organische omstandigheden die zijn afstamming hadden bepaald. Voor Woltmann was dit slechts een andere, meer abstracte, wijze om op te schrijven dat de maatschappelijke verhoudingen raciaal bepaald waren: “Het fysiologisch fundament van het sociale leven... is niets anders dan het ras.” Het proces van raciale ontwikkeling was de natuurlijke grondslag van het sociale ontwikkelingsproces.²³⁹ Wanneer de sociale selectiemechanismen al te zeer afweken van de natuurlijke, degenereerde het ras. Dit was bijvoorbeeld het geval wanneer sociale privileges en geërfd bezit (sociale selectiemechanismen) gingen bepalen wie er in een samenleving de hoogste posities innamen, in plaats van de individuele capaciteiten (natuurlijk selectiemechanisme). Bovendien ging een hoog beschavingsniveau vaak samen met een grotere morele gevoeligheid tegenover “de zwakken, zieken, dommen en verdorvenen”; door hen te helpen werd de natuurlijke selectie uitgeschakeld. Deze vormen van sociale selectie bewerkstelligden dat de voortplanting niet meer op een juiste, natuurlijke, manier door een selectieproces werd gestuurd. Raciaal verval was het gevolg. Om dit tegen te gaan was het noodzakelijk in de inrichting van economie, rechtsstelsel en geestelijk leven optimale voorwaarden te scheppen voor de selectie van de besten. Voor de fysieke gezondheid van een ras was het bovendien noodzakelijk dat er

een voortdurende “hygiënische selectie” plaatsvond, dat wil zeggen besmettelijke ziektes en oorzaken van kindersterfte moesten ongehinderd hun werk kunnen doen, omdat ze het ras zuiverden van de zwakste elementen.²⁴⁰

Hoewel hij grote nadruk legde op de fysische grondslag van staat en maatschappij, onderkende Woltmann – op een wijze die aan Bagehot doet denken – dat de geestelijke verworvenheden van een ras via een proces van ‘sociale overerving’ op de volgende generatie werden overgedragen. Het imiteren van het voorbeeld van anderen en het navolgen van de traditie speelden hierbij een centrale rol. Maar, sprekend over de rechtsverhoudingen, benadrukte hij toch weer dat deze zich ontwikkelden analoog aan de fysiologische transformatie die een ras doormaakte: “De fysiologische veranderingen leiden in het openbare leven tot voortdurende wijzigingen in de ‘strijd om het recht’, waarbij de veranderde organische en economische machtssituatie haar juridische erkenning tracht te verkrijgen...” In de loop der generaties ondergingen de biologische grondslagen van de juridische en politieke inrichting van een volk veranderingen, bijvoorbeeld door bevolkingsgroei of een gewijzigde bevolkingssamenstelling als gevolg van immigratie en emigratie van volksgroepen. Ook wijzigingen in het peil van de beaafdheid en de ontwikkeling van de natuurlijke instincten, die de gevoelens van vijandschap, suprematie en solidariteit bepaalden, werkten door in de evolutie van rechterlijke instituties.²⁴¹ Aan de politiek verdeelde en juridisch geregelde macht lag aldus een biologisch-raciaal bepaalde macht ten grondslag.

De politieke constituties en juridische wetten zijn de intellectuele uitdrukking van sociale aanpassingen van een ras aan de omstandigheden die zijn bestaan en ontwikkeling bepalen. Ze komen voort uit de externe strijd van het ras, of uit het wedijveren dat in zijn eigen gelederen tussen eenlingen of groepen ontbrandt. De strijd om het bestaan wordt tot een strijd om de sociale macht. De strijd om het recht is daarom naar zijn oorsprong en algemene betekenis een strijd om het recht van de sterkste.²⁴²

Het strafrecht zou dan ook ten dienste moeten staan van de sociale selectie, meende Woltmann. Met lede ogen moest hij aanzien hoe in de moderne samenleving de doodstraf, de levenslange opsluiting en andere straffen die de crimineel permanent uitsloten van het voortplantingsproces, steeds meer werden vervangen door tijdelijke, niet-selecterende, vrijheidsstraffen. De rechtsorde diende selectiemechanismen te bevatten, die de in raciaal opzicht beste individuen en families aan de invloedrijkste maatschappelijke posities konden helpen. Woltmann

kwam niet op de gedachte dat juist deze juridische bevoordeling tot een met de natuurlijke selectie strijdige vorm van concurrentievervalsing zou leiden, die de echte sterken bovendien niet nodig zouden moeten hebben. Sterker nog, wanneer Woltmann hier consequent zou hebben vastgehouden aan Weismanns erfelijkheidsleer, had hij moeten concluderen dat dergelijke sociale bevoordeling nutteloos was in het licht van het biologisch determinisme.²⁴³

De Krupp-prijsvraag schreef voor dat mededingers ook dienden in te gaan op de betekenis van de evolutiebiologie voor de (partij)politieke verhoudingen. Woltmann gehoorzaamde aan dat voorschrift en verklaarde “dat het ontwikkelingsproces van de sociale en politieke formaties een biologisch gebeuren is, dat ten dienste staat aan de fysiologische voortplanting en intellectuele evolutie van het mensdom.” In oorsprong lagen er volgens hem steeds raciale tegenstellingen ten grondslag aan de opsplitsing in partijen, maar ook later, toen de economische klassentegenstellingen naar voren kwamen, bleef daarin het raciale element, op de achtergrond, min of meer invloedrijk.

Woltmann reduceerde de politiek tot de fysieke voortplantingsdrift. Alle streven naar heerschappij was bij hem, net als bij Lapouge, een maatschappelijke uiting van de strijd om lichaamsbehoud en fysieke vermeerdering. De vorming van politieke en economische macht was geen kwestie van vrije keuze; de noodzaak van fysiek zelfbehoud *dwong* personen en groepen om macht te vergaren. In de concurrentiestrijd om schaarse bestaansmiddelen en vruchtbare gebieden, die zowel binnen de groep als met vijanden van buitenaf werd uitgevochten, bleek de noodzaak van een straffe leiding. Zo vormde zich een centrale macht. Het waren de fysiek sterksten die de macht in handen kregen en daarmee was het *de ongelijkheid* tussen individuen en rassen – sterk en zwak – die volgens Woltmann de kern vormde van het verschijnsel macht.²⁴⁴

Dit waren de hoofdlijnen van “de natuurgeschiedenis van de staat” zoals hij die zag, een staat die zich geleidelijk had ontwikkeld uit de horde, de stam en de met de bodem verbonden, sedentaire, natie. Deze natuurlijke, fysiologische, ontwikkelingswijze van de staat bewees in Woltmanns ogen het ongelijk van het liberalisme.

De natuurlijke oorsprong van het staatkundige leven is er de oorzaak van dat de door de liberale theorie verlangde gelijkheid van alle staatsburgers voor de wetten van de rechtsstaat en het gelijkelijk meewerken van allen aan wetgeving en bestuur, in werkelijkheid onmogelijk blijken te zijn. Het fysieke onderscheid tussen sterken en zwakken..., de

natuurlijke tegenstelling tussen heren en knechten, maakt de burgerlijke rechtsgelijkheid en rechtszekerheid steeds weer tot een illusie.²⁴⁵

Het ging er hem juist om, *het sterke* door de staat te beschermen, zelfs wanneer dit moest leiden tot het vernietigen van het zwakke. Want wie de verschillende volkeren bestudeerde, kreeg steeds hetzelfde ziektebeeld voor ogen: een voortdurend erger wordende fysieke ontarding in alle kringen van het volk, als gevolg van een gebrek aan fysieke selectie. Als tegenmaatregel moest het gezonde en ‘edele’ deel van de huidige generatie door rashygiënische en raspolitieke ingrepen behouden en beschermd worden. Teeltselectie was onmisbaar voor een gezond politiek en geestelijk leven. De zwakken en zieken dienden, zonnodig door wettelijke verboden, ervan te worden weerhouden zich voort te planten. En de kapitalistische productiewijze diende te worden verlaten, omdat ze door de accumulatie van vermogen in de handen van slechts weinigen tot gewetenloze uitbuiting leidde van de beste krachten van het ras, zoals de zuiver Germaanse delen van de boerenstand. Het zou verkeerd zijn te denken dat het Woltmann hierbij slechts ging om theoretische inzichten. Hij had duidelijk een programma voor een staats-eugenetica voor ogen. En hij realiseerde zich de politieke potentie van deze denkbeelden: “Het rasgevoel is een politiek-effectieve macht”.²⁴⁶

De vreselijke waarheid van deze uitspraak heeft Woltmann niet meer aan den lijve ondervonden. In januari 1907, drie weken voor zijn zesendertigste verjaardag, verdrong hij, overwinterend in het milde zuidelijke klimaat aan de Italiaanse Riviera. Bij Sestri Levante werd hij, zwemmend in een inham tussen de rotsen, waarschijnlijk getroffen door een hartaanval. Zijn geestelijke nalatenschap raakte spoedig in vergetelheid. Reche’s heruitgave van zijn werk in 1936 schijnt daarin maar weinig verandering te hebben gebracht, aangezien zijn denkbeelden niet veel indruk op de nazi’s maakten, ook al werd hij ten tonele gevoerd als heraut van de superioriteit van het nordische ras en één van de scheppers van de rassenbiologie.²⁴⁷

Toch is Woltmann zeker niet zonder betekenis. Dat komt in de eerste plaats door zijn belangrijkste creatie, de *Politisch-anthropologische Revue*, die haar oprichter overleefde en nog tot in 1922 bleef verschijnen, steeds verder afkalvend en afdrijvend in arisch-racistische en antisemitische richting. Maar in de beginperiode had de *Revue* ongeveer 2000 abonnees en werd zij, met haar academische ambities, een verzamelpunt van gelijkgestemden, zoals Gumpłowicz, Ratzenhofer,

Wilser, Lapouge, Haeckel, Von Ehrenfels, August Forel en Friedrich Naumann.²⁴⁸ Zo droeg het tijdschrift ertoe bij dat het bewustzijn ontstond dat er sprake was van een *groep* van sociaal-antropologen. Woltmann toonde zich bovendien, in 1903, terdege bewust van zijn verwantschap met een groep “darwinistische sociologen”, waarvan hij Benjamin Kidd als een vertegenwoordiger beschouwde. Elders sprak hij van de nieuwe “organische sociologie”, vertegenwoordigd door Schäffle, Von Lilienfeld en René Worms, om daaraan toe te voegen:

Een ‘organische’ sociologie is niet toereikend. De sociologie moet veel-
eer biologisch zijn...; zij dient ras en maatschappij in hun wetmatige
samenhang te begrijpen en het raciale proces als natuurlijke grondslag
van het sociale proces...

Opvallend is dat Woltmann, behalve over “darwinistische sociologen”, eerder ook sprak over “de sociaal-darwinisten”, die zich in zijn ogen kenmerkten doordat ze droomden van een hedendaagse aristocratie van ‘de besten’, zonder precies te weten wie ze daartoe moesten rekenen. Ook sprak hij destijds (1899) over de “bourgeois-darwinisten”, waarmee hij kennelijk doelde op degenen die in de kapitalistische bestaansstrijd een goede vorm van natuurlijke selectie zagen.²⁴⁹ Daar tegenover stelde hij dat het darwinisme juist de grondslag legde voor het socialisme, *zijn* versie van het socialisme, waarin gelijke kansen werden geboden zodat er een eerlijke sociale en economische bestaansstrijd kon plaatsvinden. Alleen *dán* zou het proces van sociale selectie ervoor zorgen dat de (biologisch) sterksten die strijd zouden winnen tegen de meest gewieksten uit de bezittende klasse en alleen *dán* zouden de sterksten het voortplantingssucces kennen dat hen van nature toekwam om hun goede eigenschappen door te geven aan het nageslacht.

Hoewel hij zijn geloof in een gelijke-kansen-scheppend socialisme verloor, bleef hij zoeken naar mogelijkheden voor een socialisering van de voortplanting. Hij was zich er van bewust dat hij op deze wijze zocht naar een verbinding tussen “politiek en biologie”, als alternatief voor de partijpolitieke praktijk die hij was gaan haten. In het laatste artikel dat hij voor zijn dood schreef, pleitte hij voor de vorming van een ‘ministerie van volksgezondheid’, dat in wezen een ministerie voor de eugenetica was. Dit ministerie zou “de totale biologische huishouding van de natie” moeten beheren door de immigratie en emigratie te controleren en huwelijken te bevorderen of ontmoedigen, al naar gelang de te verwachten waarde van het nageslacht. De staat kreeg zo de taak om de biologische gezondheid van het volk te bewaken. Hier was het over-

duidelijk de arts in Woltmann die zijn politieke strategie bepaalde, indachtig het kernprincipe van zijn politieke antropologie: “De biologische geschiedenis van de mensenrassen is de werkelijke en fundamentele geschiedenis van de staten.”²⁵⁰ Zijn afkeer van de politiek was bepaald geen afkeer van staatsinvloed, zolang de staat zich maar liet leiden door *zijn* politieke antropologie. En zolang de staat maar de invoering bevorderde van een nieuwe, evolutionair-biologische moraal, gericht op de gezondheid van maatschappij en volk. Voor Woltmann stond vast dat deze biologisering en verwetenschappelijking van de politiek dringend noodzakelijk was om afstand te nemen van de politieke economie als het oude paradigma van sociaal beleid. Het was de opmaat voor de radicaal racistische politiek van de toekomst.²⁵¹

Haeckels strijd om de Duitse ziel

DE CULTUURFILOSOOF EN HET SPOOK VAN HET ULTRAMONTANISME

Guirlandes gaven de straten en pleinen een feestelijk aanzien. Op de markt was een speciale tribune verrezen. In de omringende huizen verhuurden de eigenaren de plaatsen voor hun ramen die het mooiste uitzicht op het verwachte spektakel boden. Hotel *Zum schwarzen Bären* was opgepoetst en had een extra groot bed laten komen voor een extra grote gast. Jena, het stadje met de beroemde middeleeuwse universiteit waaraan voor altijd de magische namen van Goethe, Schiller, Fichte en Schelling waren verbonden, had zich in juli 1892 opgemaakt om *Fürst* Bismarck een grootse ontvangst te bezorgen. Toen de trein met het hoge bezoek het station binnenreed, barstte er een kort maar hevig onweer los. Het leek symbolisch voor de weinig aantrekkelijke situatie waarin Bismarck zich sinds enige tijd bevond. De notabelen van Jena konden hem niet meer aanspreken als *Reichskanzler* nu hij, de loods die Duitsland naar de nationale eenheid had gevoerd, in 1890 door de Keizer was ontslagen. Dit eerbetoon in Jena voor de versmade ex-kanselier was bijna een politieke provocatie. Toen Bismarck kort daarvoor Wenen had bezocht om er het huwelijk van zijn zoon bij te wonen, had de Duitse ambassadeur de officiële opdracht gekregen hem volledig te negeren. Maar Jena toonde zonder gêne hoeveel van de aanhankelijkheid en verering van weleer er nog over was. Het was Ernst Haeckel die, gesteund door de burgemeester, Bismarck persoonlijk had uitgenodigd om naar Jena te komen toen hij had vernomen dat deze in het nabijgelegen Kissingen verbleef.¹

En Bismarck kwam. Lokale studenten met hun blinkende duelleersabels waakten langs de route over zijn veiligheid. Vanaf het balkon van *Zum schwarzen Bären* sprak de gevallen leider de menigte toe. En in de

grote zaal van het hotel richtte Haeckel het woord tot hem. Toen in 1866 bij Königgrätz de kanonnen op het slagveld bulderend het einde inluiden van de Duitse verdeeldheid en het begin van de glorieuze nationale eenheid, verklaarde hij, werd hier in Jena het *phylum*, het concept van de evolutionaire stamboom, geboren. Zo maakte Haeckel ten overstaan van Bismarck duidelijk dat hij een parallel zag tussen de biologische eenheid van een ras of stam binnen één evolutionaire afstammingslijn en de nationale eenheid van het Duitse volk. Na afloop van Haeckels rede vielen beide mannen elkaar in de armen. De vele toeschouwers van dit tafereel konden er moeilijk iets anders in zien dan een ontmoeting van twee gelijkgestemden. De volgende dag deed Haeckel – zonder enig verzet te ontmoeten – eigener beweging het voorstel aan de notabelen van de universiteit om de academische graad van doctor in de fylogeneze (of *Stammesgeschichte*) in te voeren en Bismarck daarin een eredoctoraat te verlenen.²

Het is niet moeilijk te achterhalen wat Haeckel en Bismarck het meeste verbond: een openlijk beleden afkeer van het katholicisme. In 1871 had Bismarck de oorlog verklaard aan de binnenlandse vijanden van zijn politiek van nationale eenheid. Behalve de sociaal-democraten en links-liberalen waren dat in zijn ogen bovenal de katholieken en hun partij, het *Zentrum*. De lutheraan en Pruis Bismarck zag in de Zuidduitse katholieken de geheime bondgenoten van zijn voormalige vijanden Oostenrijk en Frankrijk. Hij was ervan overtuigd dat de ware loyaliteit van de katholieken bij Rome lag en dat hun supranationale onderlinge solidariteit uitging boven de nationale solidariteit die de jonge Duitse eenheidsstaat zo nodig had. Onder leiding van de Pruisische minister Falk werd een repressieve campagne tegen de katholieken opgezet: de *Kulturkampf*.³ Ten dele was dit een reactie op de afkondiging, in 1870 door Pius IX, van de pauselijke onfeilbaarheid. Hierdoor werden katholieke gelovigen in alle landen strikt gebonden aan de leerstellingen die de paus, ook ten aanzien van wereldlijke vraagstukken, verkondigde. Uitspraken van de paus over ethische kwesties, over de verhouding tussen kerk en staat, over het onderwijs, kregen nu het karakter van een geloofsartikel. In Pruisen en enkele andere Duitse staten werden, als reactie, talrijke antikatholieke maatregelen afgekondigd, deels bij wet: het burgerlijk huwelijk werd verplicht gesteld, de doopplicht werd opgeheven, de priesteropleidingen, de katholieke pers en het katholieke verenigingsleven kwamen onder staatscontrole, kloosterorden werden verboden en kerkelijke vermogens in beslag genomen. Bisschoppen die zich verzetten werden ontslagen of gevangengezet, zodat er in 1877 van de twaalf bisschopszetels in Pruisen nog slechts vier

bezet waren. Het was Haeckels leermeester en latere opponent Rudolf Virchow die, als Pruisisch afgevaardigde, aan deze repressie de vergoeilijkende naam *Kulturkampf* gaf, een strijd tussen moderne cultuur en obscure middeleeuwse mystiek. Het gehoopte politieke effect bleef echter uit: de onderdrukking versterkte juist de politieke eenheid van de katholieken en leidde niet tot de verwachte winst voor de nationaal-liberalen, Bismarcks belangrijkste bondgenoten in zijn kruistocht tegen Rome. In tegendeel, hun liberale blazoen raakte bezoedeld door hun instemming met Bismarcks vrijheidsberovende maatregelen. Vanaf de jaren tachtig werden de antikatholieke maatregelen verzacht, hoewel de tegenstellingen bleven.

Ernst Haeckel, in 1834 in Potsdam geboren als zoon van een Pruisisch ambtenaar, groeide op in een vrijzinnig-protestantse omgeving. De relatief liberale houding in religieuze zaken die in zijn ouderlijke omgeving heerste, kon niet verhinderen dat hij tijdens zijn studententijd, vermoedelijk door zijn kennismaking met de natuurwetenschappen, zijn geloof verloor en kon evenmin voorkómen dat hij zijn leven lang uiterst afwijzend stond tegenover het katholicisme. Aan deze anti-katholieke houding lagen zowel sociaal-culturele als politieke overwegingen ten grondslag. Ze kunnen worden samengevat in drie diepgevoelde grieven. Haeckel verafschuwde allereerst de ‘despotische’ macht van de paus, die geestelijk over alle gelovige katholieken – waar ook ter wereld – heerste. Dit “papisme” had, vond hij, de Europese cultuur vanaf de Middeleeuwen overschaduwde en het culturele verval dat toen was ingetreden was nog steeds niet gekeerd. De kerkelijke leer had de mensen onderdanig en passief gemaakt, wachtend op het bovenaardse leven in het hiernamaals. Dit had hen niet alleen vervreemd van de natuur en de natuurstudie, maar ook van de natuurlijke krachtsverschillen die er tussen mensen bestonden, aangezien de christelijke cultuur vooral op de bescherming van het zwakke was gericht. Haeckel beschouwde dit als een typisch Zuideuropese filosofie, die aan de van nature zo krachtige Germaanse volken was opgedrongen. Deze nietzscheaans klinkende cultuurkritiek werd aangevuld met een tweede grief, betreffende de positie van de katholieke *Zentrum*-partij. De gedachte dat deze “ultramontane” partij enige zeggenschap zou krijgen over de toekomst van Duitsland was voor Haeckel onverdraaglijk.⁴ In de derde plaats beklagde hij zich in veel van zijn publicaties over de macht van de kerkelijke leiders in Duitsland, die hij beschouwde als een negatieve culturele kracht die tegen de doorbraak van de moderne natuurwetenschap was gericht. Ze werden daarin volgens hem gesteund door de conservatieve regeringen,

die bevreesd waren voor de vooruitgang waartoe de *Aufklärung*, bewerkstelligd door de moderne natuurwetenschap, zou leiden. Zijn politiek-radicalere afwijzing van de verbinding tussen kerk en staat veranderde in de loop van zijn leven nauwelijks. Nog in de populaire uitgave van *Die Lebenswunder* uit 1906 waarschuwde hij somber dat de “klerikale reactie” in Duitsland aan de winnende hand was: “Des te meer blijkt het de plicht van de Duitse biologie om de ware kennis van de natuur in de breedste kringen te verspreiden en om daardoor ook de sociale en politieke vooruitgang te stimuleren. Boven alles komt hierbij de evolutieeler de schone taak toe om de mensheid van het drukkende juk van het bijgeloof te bevrijden...”⁵ Het “roomse papisme”, dat hij de “grootste en gevaarlijkste vijand van het Duitse volk” noemde, was “een miezerige karikatuur van het oorspronkelijke zuivere christendom”.⁶ Hoewel Haeckel in dit soort passages enige waardering liet doorschemeren voor het oer-christendom en de reformatie, die naar de christelijke oorsprong wilde terugkeren, was zijn cultuurkritiek principieel antichristelijk van aard en dus niet louter antikatholiek. De vertegenwoordigers van de christelijke levensbeschouwing bestempelde hij doorgaans als reactionair, zichzelf en het evolutionisme plaatste hij consequent aan de kant van Vooruitgang en Verlichting.

Darwin zal met dit laatste geen probleem hebben gehad, maar hij schrok terug voor de vaak provocerende toon waarop Haeckel zowel de evolutietheorie als zijn antiklerikalisme rondbazuinde. “Uw driestheid doet me soms huiveren”, schreef Darwin in november 1868 aan zijn veelbelovende jonge Duitse collega.⁷ Niettemin had hij een hoge dunk van hem, zeker nadat hij van Huxley de verzekering had gekregen dat Haeckel een eersteklas zoöloog was. Darwin en Huxley spanden zich beiden in – zonder succes overigens – om een Engelse vertaling van Haeckels *Generelle Morphologie* te doen verschijnen; Darwin was zelfs bereid een deel van de kosten te dragen. Beide mannen wisten dat Haeckel een belangrijke bondgenoot was, die een sleutelrol speelde bij de verspreiding van de evolutietheorie in Duitsland en – niet te vergeten – ver daarbuiten. De relatief snelle doorbraak van het darwinisme in Duitsland was voor Darwin het meest hoopgevende signaal dat zijn theorie uiteindelijk algemeen geaccepteerd zou worden en hij wist dat dit vooral aan Haeckel te danken was. Darwin en Huxley waren bovendien oprecht geïnteresseerd in Haeckels onderzoeksresultaten. Hoewel hij de Duitse taal nauwelijks meester was, spande Darwin zich in om de twee delen *Generelle Morphologie*, die Haeckel hem had toegezonden, alinea na alinea door te ploegen, hetgeen hem verscheidene weken

kostte.⁸ Dat Haeckels *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (1868) in een Engelse vertaling verscheen (*History of creation*), was een uitkomst voor Darwin, die dit boek als een aanwinst beschouwde. Toen hij later, tegen het einde van zijn leven, niet meer zo bang hoefde te zijn dat zijn theorie te veel zou worden geassocieerd met radicale standpunten, ging hij zo ver dat hij Haeckel aanwees als de eerste onder de jongere biologen die hem zouden opvolgen.⁹

Deze belangrijke steun uit Engeland voor Haeckel is niet zonder betekenis. Het is duidelijk dat Darwin en Huxley, afgezien van hun oorspronkelijke reserves over de directheid waarmee Haeckel zijn radicale standpunten formuleerde, inhoudelijk weinig bezwaren tegen zijn opvattingen zagen. Darwin schreef zelfs uitdrukkelijk dat bijna al zijn eigen conclusies over de dierlijke afstamming van de mens bleken overeen te komen met die van Haeckel.¹⁰ Thomas Huxley, altijd al uitgesprokener over sociale onderwerpen dan Darwin zelf, zag er geen probleem in om zich publiekelijk te scharen achter Haeckels strijd voor het recht om de evolutietheorie vrijuit aan de scholen en universiteiten te mogen doceren.¹¹

De opvallende eigen accenten die Haeckel in zijn versie van het darwinisme aanbracht, lijken dus min of meer de steun van het 'darwinistische hoofdkwartier' te hebben gehad. Natuurlijk betekent dit niet dat Darwin en Huxley het letterlijk in alles met Haeckel eens waren. Maar ze namen hem zijn eigen interpretaties zeker ook niet kwalijk, wat opmerkelijk is aangezien algemeen wordt aangenomen dat Haeckel nogal ver ging in het naar zijn hand zetten van Darwins theorie. Zo maakte hij er nooit een geheim van dat hij volledig steun bleef geven aan Lamarcks leerstuk van de erfelijkheid van verworven eigenschappen en beschouwde hij Darwins selectietheorie zelfs als de voltooiing van Lamarcks afstammingsleer (waarvoor hij de term *Descendenz-Theorie* reserveerde). Zelden liet Haeckel na om uit te spreken dat deze theorie in haar uiteindelijke darwinistische vorm het product van een driemanschap was: Lamarck, Darwin én Goethe, wiens morfologische natuurbeschouwing voor Haeckel een bron van inspiratie bleef. Zijn eigen monistische filosofie presenteerde hij vervolgens als de voltooiing van het darwinisme. Aldus bouwde hij op de driedubbele fundamenten van Goethe, Lamarck en Darwin een alomvattende gesecculariseerde wereldbeschouwing, als alternatief voor de christelijke geloofsopvatting. Deze sterk filosofisch getinte benadering van het darwinisme gaf hem de ruimte om de kern van Darwins theorie ook vrijelijk toe te passen op sociale en politieke kwesties en vanaf zijn allereerste publieke beschouwing over de selectietheorie ging hij er als vanzelfsprekend van-

uit dat deze brede toepassing inherent aan de aard van die theorie was.¹² De inbedding in het monisme betekende ten slotte dat het darwinisme onderdeel werd van een materialistische totaalvisie, waarin zonder omwegen werd beweerd dat het ontstaan van de mens en het menselijk bewustzijn (de mens als materie én geest) volledig verklaard moest worden uit mechanisch-materialistische wetmatigheden.

Ik zal nog uitgebreid op Haeckels versie van het darwinisme en op zijn monistische filosofie terugkomen. Op dit moment wil ik vooral benadrukken dat Haeckel veel centraler stond in de primaire geschiedenis van het darwinisme dan vaak wordt aangenomen en dat zijn *Kulturkampf* voor de vestiging van een darwinistische levensbeschouwing in wezen dezelfde strijd was waarin ook Darwin, Huxley, Spencer en Wallace verwickeld waren. Haeckels verering voor Darwin is uitgebreid gedocumenteerd: hoe hij drie keer (in 1866, 1876 en 1879) naar Down toog om zijn leermeester te bezoeken, hoe hij Darwin als een nieuwe Newton karakteriseerde en diens voorhoofd – als hoogst denkbare vorm van lof! – met dat van de verafgode Goethe vergeleek.¹³ De waardering in Engeland voor Haeckel en zijn invloed daar zijn echter minstens zo relevant. Dat Darwin veel waarde aan zijn oordeel hechtte en hem min of meer als zijn opvolger zag werd al vermeld. Huxley op zijn beurt had opvallend veel met Haeckel gemeen: een gespecialiseerde interesse in zeedieren, een voorliefde voor de morfologie, een strijdlustige houding tegenover de klerus en een gepassioneerde inzet voor de verspreiding van het darwinisme. Het is dan ook niet verbaazingwekkend dat er tussen hen beiden zowel professioneel als persoonlijk een band ontstond.¹⁴ Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. Huxley besloot om zijn zoon Leonard naar Haeckel te sturen om er te studeren en hij introduceerde Haeckel, toen deze in Londen was, in het roemruchte geheime darwiniaanse genootschap, de *X-Club*. Vooral dit laatste laat zien dat Haeckel, ondanks zijn ‘anderszijn’ als Duitser, werd geaccepteerd als lid van de toenmalige *inner circle* van het Engelse darwinisme. Haeckel stond ook in persoonlijk contact met Lubbock, Hooker en Lyell en correspondeerde met Spencer, die andere breedvoerige en speculatieve evolutionaire filosoof. Haeckel beschouwde Spencer als de grondlegger van de monistische ethiek, waarmee hij bedoelde dat Spencer had duidelijk gemaakt dat een op zelfverwerkelijking gericht ‘egoïsme’ als levenshouding van evenveel waarde was als het altruïsme.¹⁵ De Engelse waardering voor Haeckel kreeg een officieel tintje door de toekenning van een eredoctoraat van Cambridge (1898) en van de Darwin-medaille door de *Royal Society* (1899).

Haeckel zelf was ervan overtuigd dat Darwin en Huxley, wat de grote lijnen betreft, aan zijn kant stonden in zijn persoonlijke *Kulturkampf*, het gevecht voor de introductie van een nieuwe, niet-christelijke, wereldbeschouwing. Wat Huxley betreft was duidelijk dat deze, net als Haeckel zelf, vond dat het katholieke geloof moest worden bestreden. Haeckel was zich er overigens van bewust dat een echte *Kulturkampf*, vergelijkbaar met die in Duitsland, in Engeland niet gauw zou ontbranden. Hij liet tegenover Huxley doorschemeren dat hij het met de Engelse terughoudendheid op dit punt niet eens was. Uit de tegevallende verkoopcijfers van zijn *Anthropogenie* kon men afleiden, zo voegde hij Huxley enigszins sarcastisch toe, “dat uw landgenoten de zwartrokken te vriend willen houden.”¹⁶ Aan de Engelse gevoeligheid op dit punt werd hij hardhandig herinnerd in september 1882, kort na de dood van Darwin. Haeckel had toen in een redevoering een passage uit een persoonlijke brief van Darwin voorgelezen, waarin deze had toegegeven dat hij niet in de Openbaring geloofde en van mening was dat Christus en wetenschap niets met elkaar van doen hadden. In Engelse kringen vond men dat Haeckel discreter met Darwins ontboezeming had moeten omgaan, een standpunt dat de beledigde Haeckel vervolgens weer meende te moeten wijten aan de ‘bigotterie’ van de Engelsen.¹⁷ Het incident bracht overigens geen blijvende schade toe aan zijn reputatie.

Maar het maakte eens te meer duidelijk dat het Haeckel ernst was met het afbreken van de christelijke cultuur die het gezicht van het westen eeuwenlang had bepaald en dat hij niet bang was om het darwinisme in dat proces te brandmerken als een niet-christelijke, of zelf atheïstische, filosofie. Deze missie, die Haeckel voor zichzelf had gekozen, was noodzakelijkerwijs internationaal van aard omdat ze niet beperkt kon blijven tot een puur Duits-nationale zaak. Het was zijn ambitie om het monisme uit te bouwen tot een brede internationale beweging. ‘Monisme in één land’, i.c. Duitsland, was op de langere termijn geen levensvatbare optie. De macht van de kerk zou dan immers in alle overige landen ongebroken blijven. Hij vond dat de levensbeschouwelijke consequenties van het darwinisme, zoals hij ze zag, *overal* getrokken moesten worden. Het is dus belangrijk om Haeckel, wat zijn inspiratie, zijn aspiraties en zijn invloed betreft, veel sterker in een internationale context te plaatsen en hem niet in te kapselen in een strikt Duitse.¹⁸ Hij werkte, gedeeltelijk via internationale kanalen, aan een universeel antwoord op vragen die door de nationale omstandigheden in Duitsland een bijzondere urgentie voor hem hadden gekregen. De universele di-

mensie van zijn thematiek en de internationale dimensie van zijn invloedssfeer nemen echter niet weg dat veel van zijn concrete doelstellingen geheel of primair nationalistisch waren. Op tal van plaatsen maken zijn publicaties duidelijk dat hij zijn nieuwe levensbeschouwing opbouwde en met zoveel kracht en energie voor een breed publiek uitdroeg om er het moeizame proces van Duitse eenwording, dat zich parallel aan zijn wetenschappelijke carrière afspeelde, mee te beïnvloeden en te stimuleren. Hoe kon het darwinisme daarbij van dienst zijn?

Ook voor Haeckel zelf lijkt die vraag minder eenvoudig geweest te zijn dan in de historische literatuur vaak wordt gesuggereerd. Zijn eerste uitgebreide antwoord kwam pas in september 1863, drie jaar nadat hij, met enige vertraging wegens een verblijf in Italië, kennis had gemaakt met Darwins *Origin*.¹⁹ Voor een gezelschap van natuuronderzoekers en artsen ontvouwde hij in Stettin zijn visie op én zijn plannen met Darwins theorie. Vanaf het begin was het zijn strategie om – rond die theorie als kern – een alomvattende, gesecculariseerde, wereldbeschouwing te bouwen. Om dat doel te bereiken hield hij zijn gehoor voor dat Darwins theorie niets minder betekende dan de verwoesting van de levensbeschouwing die de afgelopen eeuwen had gedomineerd en dat de “persoonlijke, wetenschappelijke en sociale opvattingen van eenieder” er ten diepste door zouden worden beïnvloed. Zo verbond hij aan Darwins biologische theorie voor eens en altijd dat ene kernwoord, dat hij steeds opnieuw zou herhalen: *Weltanschauung*. Het tweede kernwoord dat hij introduceerde was: *strijd*, in de betekenis van ‘richtingenstrijd’. Er was, meldde hij enigszins prematuur, door Darwins evolutieleer een strijd ontbrand van grote dimensies, een strijd die het leger van zoölogen, botanici, paleontologen, geologen, fysiologen én (nota bene) filosofen had verdeeld in twee kampen: aan de ene kant de “progressieve darwinisten” met op hun banier de woorden “evolutie en vooruitgang” en aan de andere kant de “conservatieve tegenstanders van Darwin” die zich schaarden achter het banier met het minder opwindende opschrift “schepping en *species*”. Het was een “strijd om de waarheid” die hier werd uitgevochten, waarbij Haeckel volstrekt duidelijk maakte dat het de aanhangers van Darwin waren, waaronder hijzelf, die voor de *voortgang* (het derde kernwoord) streden. Wie deze drie kernwoorden combineerde wist precies wat er gaande was: een strijd, in de naam van waarheid en wetenschap, om een nieuwe *Weltanschauung* die ten dienste stond van de voortgang. Haeckel verduidelijkte dat degenen die zich achter het banier van het darwinisme schaarden gezamenlijk een “geweldige beweging” vormden, een be-

weging die zich keerde tegen het “esoterische priesterbewustzijn”. Het inzicht dat de deelnemers aan deze ‘beweging’ hadden verworven kwam, in Haeckels betoog, neer op het volgende: “Overal in de natuur heerst er..., evenals in de menselijke samenleving, een genadeloze en onophoudelijke oorlog van allen tegen allen.” Degenen die in deze oorlog het onderspit delven zijn “de zwakkeren en slechteren”, de overwinnaars zijn “de sterkeren en begaafderen”. Dit proces van natuurlijke selectie leidt tot variatie, waardoor er binnen een bepaalde soort verschillende rassen ontstaan. De strijd om het bestaan speelt zich niet alleen tussen individuen, maar ook tussen deze rassen af, waarbij de krachtigste, volmaaktste en meest begunstigde rassen de zwakkeren verslaan en verdringen. Er ontstaan voortdurend nieuwe – steeds volmaakter – rassen, die “zich in de strijd om het bestaan veredelen”, terwijl “de onvolmaaktere rassen” het onderspit delven en uitsterven. Haeckel maakte volstrekt duidelijk dat dit alles ook voor de mens gold, die niet als Adam door God geschapen was, maar zich langzaam en geleidelijk vanuit dierlijke toestand “omhooggewerkt” had: “...ook in de burgerlijke en algemeen maatschappelijke verhoudingen zijn het weer dezelfde beginselen, de strijd om het bestaan en de natuurlijke selectie, die de volkeren onweerstaanbaar voorwaarts stuw en stap voor stap optillen naar een hogere cultuur.” Omdat deze vooruitgang op een natuurwet berustte, waren de “verenigde zelfzuchtige inspanningen van priesters en despoten” niet in staat om haar voor langer dan een korte periode te onderbreken.²⁰

Wat Haeckel zodoende in deze programmatische redevoering deed was het volgende. Hij maakte van de wetenschappelijke strijd om het darwinisme een nationale zaak; hij paste de natuurlijke selectie aan voor toepassing op menselijke verhoudingen door introductie van de normatieve begrippen ‘goed’ (of ‘volmaakt’ of ‘begaafd’) en ‘slecht’ (of ‘minder volmaakt’ of ‘minder begaafd’), waardoor hij aan de selecterende strijd om het bestaan een morele dimensie toevoegde (terwijl Darwin had geprobeerd neutraal te spreken in termen van meer of minder ‘begunstigd-zijn’ in die strijd, afhankelijk van de mate van aangepastheid aan de omstandigheden); hij koppelde evolutie aan vooruitgang en definieerde vooruitgang als de doorbraak naar een hogere cultuur, zijnde een ‘niet-priesterlijke’ cultuur; en hij benadrukte de genealogische eenheid of eigenheid van een geëvolueerd ras door het gebruik van termen als ‘stamboom’, ‘afstamming’, ‘stamvader’ en ‘bloedverwantschap’, waardoor ‘ras’ naast een biologische ook een historische betekenis kreeg.²¹ Deze elementen uit zijn Stettin-rede

geven met grote precisie de richting aan waarin Haeckel zijn eigen versie van het darwinisme in de decennia daarna verder zou ontwikkelen.

Hoewel hij, in de jaren die voor hem lagen, als bioloog nog belangrijk empirisch werk zou verrichten, had hij in 1863 reeds de keuze gemaakt om al zijn natuurwetenschappelijke activiteiten in te bedden in een darwinistische *filosofie*. Het steeds verder uitbouwen en propageren van die filosofie werd zijn hoofdtaak. Hij noemde zijn belangrijkste publicatie, *Die Welträthsel*, niet zonder reden een filosofisch boek.²² Het was een filosofie van een bijzondere soort: allereerst omdat zij zichzelf aanbood aan de *Bildungsbürger* én de staatsman als een wereldbeschouwing die, in plaats van het christendom, leidraad voor al het handelen wilde zijn. De *Krupp*-prijsvraag, die onder voorzitterschap van Haeckel was uitgeschreven, verwoordde die dubbele ambitie bijna volmaakt in haar vraagstelling.²³ En, ten tweede, bijzonder ook omdat het een filosofie was die pretendeerde volledig gebaseerd te zijn op de natuurwetenschappelijk bewezen waarheden van de evolutietheorie. Hierop richtte zich voor een belangrijk deel de kritiek van Virchow, die stelde dat wat wetenschappelijk bewezen werd geacht, niet moest worden verabsoluteerd door er een universele waarheid of zelfs een moreel voorschrift van te maken; er moest altijd ruimte blijven voor twijfel en voor verder empirisch onderzoek. Een wetenschappelijke theorie mag daarom alleen een leidraad zijn, maar mag nooit tot systeem gemaakt worden, dat was Virchows adagium. Hij verweet Haeckel dat hij daar tegen zondigde door van de evolutietheorie een geloofsartikel te maken. Wat empirisch was vastgesteld werd door Haeckel normatief gemaakt, terwijl hij gelijktijdig deze normatieve *Weltanschauung* als programma beschouwde voor verder wetenschappelijk onderzoek.²⁴ Dreigde zo niet een wetenschap te ontstaan die alleen maar verdere bewijzen mocht aanvoeren voor wat al bewezen werd geacht? Maar Haeckel kon niet anders. Zijn monisme impliceerde dat elke vorm van dualisme, ook de scheiding tussen wetenschap en religie, tussen natuurwetenschap en filosofie, of tussen biologie en ethiek, moest worden vermeden. Hij erkende uitsluitend de natuurwetenschappelijke werkelijkheid, de resultaten van de “zuivere rede”; daarbuiten was er voor hem geen werkelijkheid. Bovendien stond voor hem vast dat het darwinisme een volledig bewezen en onontbeerlijke theorie was. De opstelling van Virchow zou ertoe leiden dat de natuurwetenschap het terrein van de wereldbeschouwing en de ethiek aan het christendom overliet en dat was nu precies wat Haeckel niet wilde. Hij ontkende bovendien het bestaan van een bovennatuur-

lijke morele orde: alleen de strijd om het bestaan bepaalde de blinde koers van de wereld.²⁵

Voor Haeckel stond vast dat het christendom de vijand was van de natuurwetenschap en dat de kerk haar macht en politieke invloed zou misbruiken om de verspreiding van het darwinisme en de darwinistische *Weltanschauung* tegen te werken. Hij was zich er daarom zeer van bewust dat zijn door Darwin geïnspireerde *Kulturkampf* alleen kans van slagen had wanneer hij en de zijnen alle mogelijkheden zouden benutten om bij te dragen aan de natuurwetenschappelijke vorming van het Duitse volk. Hij schaamde zich er niet voor dat hij daartoe, behalve wetenschap, ook “propaganda” moest bedrijven en hij streefde doelbewust naar popularisering van de evolutiewetenschap. De strijd om de verbreiding van de evolutieleer was ook een strijd om de Duitse ziel.²⁶ Door het darwinisme om te vormen tot *Weltanschauung* maakte hij er tegelijk ook een soort volkswetenschap van. Hij bevorderde dat van zijn belangrijkste algemene filosofische boeken, *Die Welträthsel* en *Die Lebenswunder*, betaalbare “volksuitgaven” verschenen. Toen hij constateerde dat Darwin een grote *Kampf der Weltanschauungen* had ontketend, sprak hij in feite vooral ook over zichzelf. Dat dit voor Haeckel niet primair een wetenschappelijke en intellectuele strijd was, maar een openlijk gevecht om de gunst van het grote publiek, maakt de slotpassage uit *Die Welträthsel* duidelijk. Daarin noemde hij “de verlichting en vorming van het volk” het “machtigste wapen in deze nieuwe cultuurstrijd.” Een “onbevangen kennis van de natuur” en vooral van de evolutieleer was de zekerste weg om het volk die vorming te verschaffen en het van “bijgeloof” naar “zuivere rede” te voeren.²⁷ Haeckel geloofde dat via een dergelijke *Kulturkampf* de semi-feodale orde, die in Duitsland nog steeds heerste en die mede steunde op de macht van de katholieke kerk, definitief kon worden doorbroken. Het darwinisme was bij uitstek geschikt om te dienen als gesecculariseerde *Weltanschauung* voor een nieuwe, gesecculariseerde, staat.²⁸ Het was daarbij de uitdrukkelijke bedoeling van Haeckel dat natuurwetenschappelijke inzichten de politiek van die nieuwe staat zouden bepalen. Het darwinisme gaf de natuurwetenschap het prestige en de populariteit waardoor de gedachte kon opkomen dat deze ambitie enig realiteitsgehalte had. Haeckel schijnt ervan overtuigd te zijn geweest dat het darwinisme, uitgebouwd tot een monistische *Weltanschauung*, het breekijzer kon zijn dat nodig was om de bestaande sociale orde in Duitsland fundamenteel te veranderen.

Uitgewerkte politieke ideeën over hoe die nieuwe sociale orde er uit moest zien had hij nauwelijks, wel algemene opvattingen over de richting waarin de maatschappij zich diende te ontwikkelen. Steeds weer kwam hij terug op de basisgedachte, die zijn obsessie werd: het Duitse volk moest bovenal worden bevrijd van het juk van het kerkelijk christendom, waaraan het zijn achtergestelde positie ten opzichte van toonaangevende westerse volken te wijten had en de enige manier om dat te doen was het aanbieden van een *einheitliche Weltanschauung*, een niet-christelijke, monistische opvatting van de wereld die volledig werd bepaald door de nieuwste natuurwetenschappelijke inzichten.²⁹ Haeckel kon zich nauwelijks voorstellen dat het volk niet gewonnen zou kunnen worden voor dit monistisch darwinisme en de verkoopsuccessen die verschillende van zijn boeken opleverden leken die opvatting te bevestigen. Zijn redenering op dit punt was verbluffend simpel: het darwinistisch monisme vertegenwoordigt de objectieve waarheid en de stem van de *reine Vernunft*, dus wie – afgezien van kwaadwillende kerkelijke en politieke reactionaire krachten – kon hier tegen zijn? Het was een manier van redeneren die in wezen a-politiek was. Ondanks zijn gretige belangstelling voor de publieke zaak en zijn waardering voor Bismarck, had Haeckel weinig vertrouwen in het politieke systeem. Hij omarmde de opvatting van Wallace dat – in vergelijking tot de opzienbarende vooruitgang in de fysische wetenschappen – het politieke systeem, de rechtspraak, het onderwijsbestel en de rest van de sociale organisatie zich nog in een barbaarse, onontwikkelde, toestand bevonden. Het staatsapparaat werd, zo meende hij, overwegend gevormd door juristen die het ten enenmale ontbrak aan gedegen kennis van de menselijke natuur en de natuurwetten, omdat ze de nieuwste inzichten van de vergelijkende antropologie, de monistische psychologie, de evolutieleer en de celtheorie niet kenden. Natuurwetenschappelijke kennis van de individuele personen die de staat vormen, en van de cellen die de persoon vormen, was onontbeerlijk voor de staatsdienaren om het “sociale lichaam” in zijn organische opbouw te kunnen begrijpen, doceerde Haeckel.³⁰

Zijn kritiek op het politieke systeem was eerder links-radicaal dan rechts-radicaal van oorsprong. De jonge Haeckel onderging de invloed van radicale denkers als Vogt, Büchner en Strauss, zonder zich overigens tot een kritiekloze aanhanger te ontwikkelen. Er zijn geen al te sterke aanwijzingen voor zijn geestelijke betrokkenheid bij de revolutionaire gebeurtenissen van 1848. Haeckel was toen veertien en volop bezig met het natuurgetrouw inkleuren van staalgravures van duizenden vogels die hij in boeken aantrof. Maar de politiek was niet ver weg;

een grote kleurplaat die hij in die tijd maakte met daarop tientallen vogels, gaf hij als titel mee “Nationale Vergadering der vogels”.³¹ In de jaren daarna stond Haeckel dichter bij het progressieve liberalisme dat Virchow, zijn leermeester en mentor, als afgevaardigde representeerde dan bij het radicalisme van bijvoorbeeld Büchner. In mei 1866 (zes weken voor de beslissende slag bij Königgrätz die Pruisen de overwinning bracht) deed hij op kenmerkende wijze een beroep op Virchow en diens *Deutsche Fortschrittspartei*. Hij beklagde zich over de leugenachtigheid van het naar hegemonie strevende Pruisen en verzocht Virchow om zich niet op Bismarcks *Blut- und Eisenwege* te begeven. Hij drong zelfs aan op een petitie van liberale politici aan de koning waarin op het ontslag van de regering werd aangedrongen.³² Dat was geheel andere taal dan Haeckel later, in 1892, liet horen toen hij Bismarck feestelijk in Jena ontving en een eredoctoraat verleende, daarbij – zoals we eerder zagen – in aanzienlijk positievere termen refererend aan hetzelfde jaar 1866.

Wijst dit gedrag op politiek opportunisme of is zijn latere opstelling een gevolg van de ‘ruk naar rechts’ die Haeckel volgens sommigen na 1870 maakte? Enig opportunisme was Haeckel niet vreemd, niet uit eigenbelang, maar omdat bij hem alles in het teken stond van de popularisering van zijn *Weltanschauung*. Haeckel heeft, voor zover ik kan overzien, steeds de politieke lijn gevolgd die nodig was om de verdere verspreiding van de evolutieleer en de monistische filosofie optimaal mogelijk te maken. Tijdens Bismarcks *Kulturkampf* verbond Haeckel zijn darwinistisch monisme met antikatholicisme, toen daarna de socialisten door de regering werden bestreden benadrukte hij het antisocialistische karakter van de evolutietheorie en toen, vanaf de periode rondom de eeuwwisseling tot aan de Eerste Wereldoorlog, een conservatiever en harder nationalisme aanhang verwierf, zocht hij niet zelden daar aansluiting bij. Niettemin, Haeckel was consistent in zijn steun voor de nationale eenheid, hoe verschillend hij dat begrip ook invulde. Al in zijn hiervoor aangehaalde brief uit 1866 aan Virchow pleitte hij voor de vorming, vanuit de *Deutsche Fortschrittspartei*, van een “zuiver Duitse partij, die niet door gewelddadig verworven eenheid de vrijheid wil bereiken, maar door de vrijheid tot de natuurlijke eenheid wil komen.” En ook toen hij in 1892 Bismarck in Jena ontving kwam hij met een voorstel voor een partij van nationale eenheid, als alternatief voor de vele politieke facties die het volk verdeeld hielden. ‘Nationale eenheid’ kreeg echter nu, onder de toezienende blik van de ex-kanselier, een wel erg merkwaardige inhoud: katholieken, sociaal-democraten, radicale vrijdenkers en Polen moesten, als onnationale elementen, van

de voorgestelde partij worden uitgesloten. Zowel in zijn progressief-liberale periode als in zijn latere nationaal-liberale periode was Haeckel een vurig nationalist. In die politieke opstelling en ontwikkeling was hij zeker geen eenling, maar eerder representatief voor de opvattingen en de evolutie daarin van zovele Duitse liberalen die geleidelijk gewonnen werden voor Bismarcks sterke staat.³³ Wat Haeckel onderscheidde was dat hij de vrijheid van de wetenschap boven alles plaatste. Het Caprivi-bewind maakte zich in zijn ogen dan ook schuldig aan een “waaninnige reactie” door zich tegen wetenschappelijke vooruitgang en onderwijshervorming te keren.³⁴ Hier sprak Haeckel weer als de progressieve liberaal van weleer. Dat liberalisme en nationalisme in Duitsland zo nauw samengingen is, gezien de afkeer van de oude verdeeldheid en van de daaruit resulterende nationale verzwakking, verklaarbaar. Hoewel het darwinisme tot grote verdeeldheid tussen voor- en tegenstanders leidde, zag Haeckel er tegelijk ook een culturele kracht in die de Duitsers kon verenigen. Hij was ervan overtuigd dat de juistheid van Darwins theorie wetenschappelijk absoluut vaststond en dat die theorie, en de daarop gebaseerde monistische wereldopvatting, op termijn breed geaccepteerd zou worden. Kon uit het darwinisme bovendien niet worden afgeleid dat nationale verdeeldheid in de internationale bestaansstrijd werd afgestraft? Haeckels darwinistisch monisme was, in alle opzichten, een filosofie van de eenheid. Ten slotte was het darwinisme voor hem ook een radicaal anti-aristocratische filosofie. De evolutionaire genealogie van de mens bewees dat niemand ‘hooggeboren’ was. Provocerend beweerde Haeckel dat men in de baarmoeder een hond niet van een aristocraat kon onderscheiden.³⁵ Deze afkeer van de aristocratie liep parallel met zijn afkeer van het in afzonderlijke feodale staten opgeknipte Duitsland van vóór de eenwording.

Het is, al met al, niet overdreven te stellen dat Haeckels *Darwinismus*, inclusief zijn monistische filosofie, erop was toegesneden om Bismarcks verenigde Duitse staat van dienst te zijn.³⁶ Ik geloof niet dat dit Haeckels primaire doel was, maar de parallel tussen zijn darwinistisch monisme en het nationalistische, antikatholieke, eenheidsstreven is zeker niet toevallig, maar geconstrueerd. Hoewel Haeckel oorspronkelijk een Groot-Duitser was, werd hij een aanhanger van de eenwording onder Pruisische leiding naar bismarckiaans recept. Bismarck, schreef hij later vol bewondering, had het ‘wereldraadsel’ van de Duitse eenwording opgelost. Haeckel deed het voorkomen alsof dit veeleer bereikt was dankzij de *Kulturkampf* tegen de katholieken dan op het militaire slagveld. Hij zag de *Kulturkampf* als de “politieke her-

nieuwing van de Reformatie” en stelde dat de volledige liberale pers Bismarck bij de start ervan had geprezen als een “politieke Luther” die Duitsland geestelijk had bevrijd van het papistische juk. Haeckel vreesde dat men te vroeg had gejuicht: de *Kulturkampf* en de liberale steun ervoor werden te vroeg weer beëindigd, juist op het moment dat “de gewetenloze intriges en slangenkronkelingen” van de “aalgladde Jezuiten-politiek” weer in kracht toenamen.³⁷

Toen Rudolf Virchow in 1877, in een redevoering die alom de aandacht trok, het darwinisme in verband bracht met het socialistische gevaar was dat dodelijk voor Haeckels strategie, die erop gericht was om de darwinistisch-monistische *Weltanschauung* algemeen ingang te doen vinden als filosofie van de Duitse eenheid. Het socialisme stond in Duitsland inmiddels aan officiële zijde te boek als een gevaarlijke en welhaast volksvijandige politieke stroming. Dit verklaart de felle wijze waarop Haeckel, in reactie op Virchow, betoogde dat darwinisme en socialisme niets met elkaar van doen hadden en zelfs haaks op elkaar stonden. Virchow speelde in op de officiële veroordeling van het socialisme door te suggereren dat het darwinisme in socialistische handen zou kunnen uitgroeien tot een even gevaarlijke ideologie als die welke tot de Franse Revolutie had geleid.³⁸ Zijn aanval was, vanwege de politieke context waarin deze werd uitgevoerd, venijniger dan wel is gesuggereerd. Vanaf 1878 werd in Pruisen antisocialistische wetgeving ingevoerd en het jaar daarna werd het onderwijs in de biologie verboden. Dat de liberale patholoog Virchow minder vijandig stond tegenover het darwinisme dan de medestanders van Haeckel wel hebben gesuggereerd, is een welkome nuancering, maar raakt niet de kern, namelijk dat Virchow, door de associatie met het socialisme en het oproepen van het spookbeeld van revolutionaire chaos, Haeckels darwinisme wel degelijk verdacht maakte.³⁹ Dat was trouwens niet zo moeilijk, gezien de groeiende aantrekkingskracht die het populair-wetenschappelijk darwinisme in kringen van arbeiders had. Hun leider August Bebel gebruikte zijn tijd in de gevangenis om Darwin, Büchner en Haeckel te lezen. Later zou Lenin de *Welträthsel* een wapen in de klassenstrijd noemen en ook voor Engels was Haeckels monisme aantrekkelijk. Terwijl Haeckel zijn vroegere leermeester Virchow voorheen nog had omschreven als een rationalist en materialist (positieve aanduidingen in Haeckels vocabulaire), noemde hij hem na 1877 diverse keren ‘reactionair’.⁴⁰

Zijn felle kritiek op de machtspositie van de kerk en haar levensvisie, zijn anti-aristocratische houding, zijn materialisme en zijn pleidooi

voor een sterke gesecculariseerde staat maakten Haeckel een aantrekkelijk filosoof voor socialisten. Maar daar stond tegenover dat zijn sociale visie bij uitstek organisch-hiërarchisch was. Het begrip ‘arbeidsdeling’ (eigenlijk: werkverdeling of taaksplitsing) speelde hierbij een centrale rol. Haeckel greep het aan om een directe relatie te leggen tussen de fysieke opbouw van een lichaamsorgaan uit cellen en de sociale opbouw van de staat uit personen. Zoals er in het eerste geval sprake was van coöperatie tussen verschillende cellen waartussen een specifieke vorm van arbeidsdeling bestond, zo was er in het tweede geval sprake van personen die op basis van arbeidsdeling samenwerkten.⁴¹ Dit was in wezen een corporatistische visie, die aan ieder individu (cel, persoon) een verschillende waarde toekende welke geheel afhankelijk was van de functie die dit individu vervulde voor het geheel (orgaan, staat). De implicaties van deze visie waren helder: de verdeling in de maatschappij van hoge en lage functies was de uitdrukking van een *natuurlijke* ongelijkheid, die een perfecte herhaling was van de arbeidsdeling tussen cellen die men op microniveau kon zien. Voor Haeckel was dit geen toevallige analogie, laat staan een dichterlijke vergelijking, maar een natuurwetenschappelijk bewezen overeenkomst in opbouw. Het menselijk lichaam was een “statelijk organisme”, samengesteld uit “vele miljoenen kleine staatsburgers, de cellen.” Deze gingen een “statelijke verbinding” aan volgens het principe ‘ieder op zijn plaats, met zijn eigen taak’, ten dienste van het grotere geheel. Hoe hoger de graad van arbeidsdeling en statelijke verbinding tussen de individuen, des te hoger de graad van ontwikkeling. Voor klassenstrijd was hier geen plaats. De voorouders droegen de arbeidsdeling van hun cellen, die oorspronkelijk was ontstaan door directe aanpassing aan uiterlijke omstandigheden, erfelijk over op hun nakomelingen. De ontogenese van elke cel herhaalde in zeer korte tijd de fylogenese, de evolutionaire geschiedenis van miljoenen jaren van de voorouderlijke cellen. Of dit ook betekende dat iemands positie in de maatschappij, iemands plaats in de sociale arbeidsdeling, volledig erfelijk, door de celstructuur, was bepaald liet Haeckel min of meer in het midden. Geen twijfel liet hij erover bestaan dat hij het concept van de biologische arbeidsdeling rechtstreeks aan Darwin had ontleend.⁴² De rest van de redenering kwam voor zijn eigen rekening.

Haeckels advies aan Duitsland luidde: volg het voorbeeld van de natuurlijke evolutie. Hij omarmde de cultuurkritiek van Max Nordau om duidelijk te maken hoezeer Duitsland, door onder invloed van de christelijke ethiek dwars in te gaan tegen de natuurlijke verhoudingen, zich-

zelf tekort deed. “De schaduwzijden van ons moderne cultuurleven” had Duitsland zodoende vooral aan zichzelf te wijten. Haeckel was echter geen cultuurpessimist; de moderne cultuur bood in zijn ogen ook veel lichtpunten en men hoefde maar vijftig jaar terug te kijken om te zien hoeveel vooruitgang er was geboekt. Zijn monistisch-darwinistische *Weltanschauung* was, behalve een filosofie van de nationale eenheid, ook een filosofie van de hoop, niet van de wanhoop. De moderne cultuurstaat was een hoogontwikkeld organisme, weliswaar met zieke plekken, maar die konden weer gezond worden gemaakt.⁴³ Daarvoor was het volgende nodig. Allereerst de aanvaarding van het inzicht dat egoïsme als leidraad voor het handelen gelijkwaardig was aan het altruïsme, waarop de christelijke ethiek eenzijdig de nadruk had gelegd. Dit inzicht beschouwde Haeckel als een hoofdregel van de monistische ethiek en hij zag Spencer als de geestelijke vader ervan. Deze hoofdregel, die impliceerde dat het nakomen van de verplichtingen die het individu heeft tegenover zichzelf even belangrijk was als het voldoen aan de verplichtingen tegenover de maatschappij, illustreert dat liberale en nationalistische gedachten bij Haeckel samensmolten. Hierbij sloot het tweede deel van Haeckels receptuur voor Duitsland aan: hij geloofde vast dat een verdergaande centralisatie van de staat heilzaam was. De staatsburgers waren de ‘cellen’ (en als zodanig was hun individuele gezondheid cruciaal), maar de kracht en vitaliteit van het totale staatsorganisme werd bepaald door zijn eenheid.⁴⁴ In samenhang hiermee moest, ten derde, een zo hoog mogelijke graad van arbeidsdeling worden gerealiseerd waarbij ieder individu de positie kreeg die in overeenstemming was met zijn of haar persoonlijke waarde. Dit impliceerde, ten vierde, de volmondige erkenning dat mensen ongelijk waren in de zin van: verschillend naar de biologische en culturele *waarde* die ze vertegenwoordigden. De bestaande Duitse staat maakte de fout dat zij mensen als gelijken behandelde, bijvoorbeeld door de algemene dienstplicht of door ze aan dezelfde rechtsregels te onderwerpen. In de “nieuwe cultuurstaat” die Haeckel voor zich zag zou nauw worden aangesloten bij de natuurwet van een voortschrijdende arbeidsdeling, uitlopend op een verdergaande differentiatie en ongelijkheid van personen en van standen en klassen. Die nieuwe staat zou zich moeten laten leiden door de ‘zuivere rede’ in plaats van primitieve emoties. Dit was het vijfde element van Haeckels receptuur voor Duitsland. In de contacten met andere staten betekende het dat het egoïsme juist verder naar de achtergrond moest verhuizen. Hij was van mening dat staten zich in hun onderlinge betrekkingen te veel als “barbaren” gedroegen, aangezien ze zich op dat vlak nog lieten leiden door

de gewelddadige impulsen en de sociale conventies en tradities die waren geërfd uit de oertijd.⁴⁵ Een opvatting overigens die men niet gauw zou verwachten bij een man als Haeckel, wiens naam zo vaak met sociaal-darwinisme en proto-nazisme wordt verbonden. De ethiek van het egoïsme en van het recht van de sterkste, die Friedrich Nietzsche en Max Stirner uitdroegen, was volgens Haeckel biologisch onjuist aangezien tolerantie, solidariteit en andere vormen van altruïsme onmisbaar waren voor de progressieve evolutie van de kracht en eenheid van levende organismen. In die zin verwierp hij niet alle aspecten van de ethiek van humanisme en christendom; zijn kritiek gold vooral het dualisme en transcendentalisme van de christelijk-humanistische traditie, niet de ermee verbonden normen en waarden van medemenselijkheid en naastenliefde waarvoor in zijn ogen een natuurwetenschappelijke basis bestond.⁴⁶ Niettemin meende hij dat die traditie het altruïsme had overdreven, resulterend in een kunstmatige, onnatuurlijke, selectie van de zwakke leden van de samenleving. Dit was een opvatting die aan het einde van de negentiende eeuw door velen werd gedeeld. Kenmerkend voor Haeckel was de mening dat deze neiging tot onnatuurlijke contraselectie voortkwam uit de dualistische en antropocentrische grondhouding van het humanisme, waarin de mens niet alleen centraal werd geplaatst als einddoel van de Schepping, maar door zijn uitzonderlijke geestelijke vermogens ook verheven werd geacht boven de harde materialistische wetten van de natuur. Die grondhouding werd door Haeckel consequent bestreden en dat plaatste hem tegenover een belangrijk onderdeel van de westerse intellectuele traditie.⁴⁷

Het is echter overdreven te beweren dat hij hierdoor lijnrecht inging tegen de uitgangspunten van de Verlichting. Zijn diepe en oprechte bewondering voor Lamarck die zo dicht stond bij de Franse *philosophes*, zijn verwantschap met hun materialisme en sciëntisme en zijn voortdurende pleidooi om Kants *reine Vernunft* als intellectueel kompas te gebruiken, laten zien dat er geen kloof gaapt tussen Haeckel en de Verlichting. Daarmee is niet ontkend dat er in zijn werk ook invloeden te vinden zijn van de Duitse Romantiek en de *Naturphilosophie*. Vooral in zijn neiging om te denken vanuit de eenheid van het 'wereld-al' en in zijn pantheïsme – per definitie idealistische concepten – kan men dit zien.⁴⁸ Maar essentieel is dat bij Haeckel deze concepten nauw verbonden waren met, en zelfs gebaseerd op, de resultaten van zijn empirisch-biologisch onderzoek.

DE NATUURFILOSOOF: CEL, STAM, KOSMOS

Haeckel werd door zijn Engelse vakgenoot en medestander Huxley beschouwd als een van de meest capabele zoölogen van Duitsland en Darwin zag de Duitser zelfs als zijn belangrijkste opvolger.⁴⁹ Hun positieve oordeel contrasteert sterk met de nogal kritische mening over Haeckel die sommigen in onze tijd verkondigen. Zijn sterke neiging om, op basis van eigen onderzoeksresultaten en die van andere evolutionisten, onbekommerd te speculeren en daarbij onvervaard een eigen kosmologie te ontwerpen, maakte en maakt hem kwetsbaar voor kritiek uit de hoek van degenen die een strikt empirische, of zelfs puristische, benadering van het darwinisme voorstaan. Men heeft Haeckel een pseudo-darwinist genoemd en zijn benadering van de biologie is omschreven als teleologisch, romantisch en mystiek.⁵⁰ Anderen hebben met enige bewondering geconstateerd dat hij het in zijn speculatieve zoektocht naar de ruimere verbanden in biologie en fysica veel vaker op markante wijze bij het rechte eind had dan op basis van puur gissen mogelijk zou zijn, of hebben hem de belangrijkste en invloedrijkste evolutionist in de post-darwiniaanse periode genoemd.⁵¹

Haeckel was natuuronderzoeker en natuurfilosoof tegelijk. Hij deed baanbrekend werk als onderzoeker van de medusa (kwallen) en heeft zich onderscheiden door, samen met Carl Gegenbaur (1826-1903), de evolutionaire morfologie verder tot ontwikkeling te brengen. Maar zich beperken tot puur empirisch onderzoek was nooit een optie voor hem; wie niet verder wilde gaan dan de empirisch vaststelbare feiten maakte zich volgens hem schuldig aan “denkluigheid”. Natuurwetenschap en natuurfilosofie waren voor Haeckel onverbreeklijk met elkaar verbonden. De evolutietheorie en de celtheorie beschouwde hij op zichzelf reeds als “filosofische daden”. Hij geloofde niet dat de natuurwetenschap een volledig exacte wetenschap kon zijn; de evolutie kon noch experimenteel, noch wiskundig worden bewezen. De biologie moest noodzakelijkerwijs werken met de “historisch-filosofische methode” en dit impliceerde dat zij niet zonder (behoedzame) speculatie kon.⁵² Filosofie en natuurwetenschap dienden tot synthese te worden gebracht, waardoor aan de ene kant de metafysische filosofie werd verbonden met de natuurlijke feiten en aan de andere kant het empirisch natuuronderzoek levensbeschouwelijke betekenis kreeg. Het klassieke onderscheid tussen natuur- en geesteswetenschappen (door Haeckel toch al beschouwd als een ongewenste erfenis van het dualisme van materie en geest) zou hierdoor vervagen. Zo droomde hij, tot afgrijzen van Virchow, van een *Gesamtwissenschaft* als logisch uitvloeisel van

zijn monisme.⁵³ Hij gaf hiermee een geheel eigen invulling aan het begrip natuurfilosofie door het volledig op één lijn te plaatsen met zijn monisme. Hij had daarbij de behoefte om zich in de grote, niet-Duitse, filosofische traditie van Spinoza te plaatsen, naar wie hij regelmatig verwees.⁵⁴

Spinoza was voor Haeckel de vrijdenker die het cartesische dualisme overwon, die liet zien dat het universum volledig mechanisch-causaal kon worden verklaard door God en de alomvattende materiële ‘wereldsubstantie’ als een absolute eenheid te zien en die zodoende pantheïsme en wetenschappelijk rationalisme met elkaar verbond. Aanhakend bij Spinoza, stelde hij dat het monisme slechts één substantie erkende, die tegelijk God en Natuur, lichaam en geest, materie en energie was. Spinoza leek de ideale schutspatroon voor het monisme van Haeckel, die de hele geschiedenis van de wijsbegeerte zag als een strijd tussen dualistische visies (die teleologisch en dogmatisch waren) en monistische (die mechanistisch en realistisch waren).⁵⁵ Aan deze filosofische context refereerde Haeckel toen hij stelde dat het darwinisme een grote “strijd der wereldbeschouwingen” had ontketend. Aan de ene kant plaatste hij “dualisme, bijgeloof en theïsme” en aan de andere “monisme, rede en pantheïsme”. Hij was ervan overtuigd dat het darwinisme die strijd uiteindelijk zou beslechten in het voordeel van het spinozistisch monisme. Het is duidelijk dat Haeckel vitalistische en teleologische opvattingen in de biologie in het vijandige, dualistische, kamp plaatste.⁵⁶ Daardoor is het minder logisch Haeckel te bekritisseren door zijn biologie vitalistisch of teleologisch te noemen.

Wat zegt dit alles over het darwinistisch gehalte van Haeckels werk? Het laat in elk geval zien dat Haeckel Darwins theorie van de natuurlijke selectie, net als hedendaagse biologen, als ‘mechanisch’ of ‘mechanistisch’ beschouwde in de zin van: niet-teleologisch.⁵⁷ “U heeft ... de biologie verheven tot de rang van een mechanische natuurwetenschap” liet hij Darwin in 1879 per brief weten, met hevige bewondering toevoegend dat Darwin zich alleen al hierdoor voor altijd onsterfelijk had gemaakt. Al in zijn *Generelle Morphologie* had Haeckel benadrukt dat zijn eigen monisme een mechanische, puur causale, visie op het universum impliceerde doordat het geen niet-materiële krachten erkende.⁵⁸ Hij realiseerde zich volledig dat in de natuurlijke selectie het toeval een cruciale rol speelde en stelde dat de strijd om het bestaan ‘planloos’, zonder vooraf bepaald doel, verliep.⁵⁹ Het is waar dat hij niet voortdurend naar de selectietheorie verwees, maar daaruit kan men niet afleiden dat hij de revolutionaire betekenis van het zuiver functio-

nalistische karakter van die theorie niet onderkende.⁶⁰ Eerder is het zo dat hij de selectietheorie volstrekt bewezen achtte, zodat hij zich in zijn eigen werk op andere vraagstukken kon concentreren.

Duidelijk is anderzijds dat Haeckel een sterke neiging vertoonde om het synergetische, het synchrone en symmetrische in de natuurlijke ontwikkeling te benadrukken. Hierdoor wekte hij de indruk dat hij weinig oog had voor de onvoorspelbare dynamiek van de toevallige uitkomsten van de natuurlijke selectie. Het zoeken naar parallellen, gelijkvormigheden en regelmatigheden paste bij zijn neiging om de natuur esthetisch te benaderen.. Deze neiging bleek uit zijn voorkeur om de afstammingsgeschiedenis van soorten te verbeelden in uitgebreide tekeningen van stambomen. Het begrip *Descendenz-Theorie* kreeg bij hem zo letterlijk de betekenis van ‘afstammingsleer’. Het meest karakteristieke hieraan was dat hij een dergelijke stam of stamboom als een daadwerkelijke – raciale – eenheid (phylum) opvatte. De evolutieleer werd hierdoor bij Haeckel – sterker wellicht dan bij Darwin – mede tot de theorie van de gemeenschappelijke afkomst. Huxley, de morfoloog, sloot bij de fylogenetische benadering en zelfs bij de terminologie van zijn Duitse collega aan,⁶¹ zodat men ook op dit punt moeilijk kan beweren dat Haeckel zich ten opzichte van de darwinistische hoofdstroom afzonderde. Zijn sterk beleden geloof in Lamarcks theorie van de erfelijkheid van verworven eigenschappen (door hem aangeduid met de term *progressive Vererbung*) kan al evenmin worden aangemerkt als een wig tussen Haeckel en het darwinisme, gezien Darwins geneigdheid om Lamarck op dit punt te volgen.⁶²

Ook Haeckels biogenetische wet (inhoudend dat de ontogenese of ontwikkeling van het embryo tot volwaardig individu een korte en snelle recapitulatie is van de fylogenese of ontwikkelingsgeschiedenis van de stam) heeft ontegenzegglijk betrekking op een rechtlijnige en regelmatige ontwikkeling – namelijk van embryo tot dier of mens – maar dat maakt deze wet nog niet ondarwinistisch.⁶³ Haeckels wet was niet onverenigbaar met het darwinisme. Darwin zelf huldigde de opvatting dat zijn selectietheorie de natuurlijke variatie en het ontstaan van soorten verklaarde, maar niet het ontstaan van het leven zelf. Daarom konden hij en Huxley de biogenetische wet aanvankelijk zien als een – waardevolle – *aanvulling* op de selectietheorie.⁶⁴ Dit spoorde met Haeckels zienswijze dat fylogenese en ontogenese twee aparte takken van de biologie waren; de eerste verklaarde hoe de verschillende soorten waren ontstaan, de tweede belichtte het ontkiemen van het leven. Dit leven binnen de baarmoeder hoefde niet precies dezelfde wetmatigheden te volgen als het leven daarbuiten.

De biogenetische wet of recapitulatietheorie is waarschijnlijk Haeckels meest invloedrijke bijdrage aan de evolutionaire biologie. Weliswaar was het Fritz Müller die deze wet als eerste vanuit een evolutionair perspectief formuleerde – in 1864 in een aan Darwin opgedragen boek –, maar het was Haeckel die er twee jaar later in de *Generelle Morphologie* zijn biologische hoofdwet van maakte.⁶⁵ Met de recapitulatietheorie werd de evolutie (die bij Darwin nog een abstract proces was geweest) plotseling tastbaar en zelfs waarneembaar: in de verschillende stadia van de ontwikkeling van het embryo van – bijvoorbeeld – een mens, kon men alle fasen van de algemene evolutie van de mens terugvinden. De lange weg van vissen, via reptielen en vogels naar zoogdieren, de oermens, de wilde mens en de gecultiveerde mens werd, in ‘gecondenseerde’ vorm, in de groei van het menselijk embryo herhaald. Had het menselijk embryo in een bepaalde fase niet de kieuwen van een vis? De recapitulatietheorie betekende dat ieder menselijk individu, letterlijk, de sporen van de hele evolutie – en dus ook de erfenis van zijn primitieve stamgenoten – met zich meedroeg. Elk embryo moest zijn eigen evolutionaire afstammingslijn helemaal doorlopen. Daarbij was het mogelijk dat bepaalde stadia werden overgeslagen en dat door acceleratie een grote versnelling van het ontwikkelingsproces plaatsvond. Haeckel zag dit recapitulatieproces als een zuiver fysiologisch mechanisme dat maakte dat fylogenese en ontogenese zich tot elkaar verhielden als oorzaak tot gevolg. Of zoals hij zelf zei: “De fylogenese is de mechanische oorzaak van de ontogenese.” Die mechanische oorzaak bestond uit de “bewegingen van de atomen en moleculen die het organische materiaal vormen.” De fylogenese was zodoende noch het voorbeschikte resultaat van de wil van een Schepper, noch het product van een onbekende mystieke kracht in de natuur; nee, het was het gevolg van de “noodzakelijke werking van fysisch-chemische processen”.⁶⁶ Hieruit blijkt dat Haeckels gebruik van de recapitulatietheorie weinig te maken had met vitalisme of idealisme, zoals het geval was bij de Amerikanen Cope en Hyatt, beiden volgelingen van Agassiz.⁶⁷

De recapitulatietheorie was, net als de selectietheorie, bijzonder geschikt om ook op niet-biologische gebieden toe te passen. Ze kon nieuwe steun geven aan de aloude opvatting dat negers en andere primitieve volken in het kind-stadium waren blijven steken. De Italiaanse criminologisch antropoloog Cesare Lombroso plaatste het kinderlijke, het dierlijke, het primitieve, criminele aanleg, waanzin en zwakbegeerdheid allemaal op één lijn. Ieder kind, dat in zijn ontwikkeling (ontogenese) de fylogenese opnieuw moest doormaken, moest dus ook de fase door van de bruuft, de wilde primitieve mens. Lombroso geloofde

dat de *geboren crimineel* (hij schatte dat bij ongeveer 40% van alle criminelen de geneigdheid tot misdaad was aangeboren) tijdens zijn gang door de stamgeschiedenis was blijven steken in de fase van de primitieve bruut en dus niet, zoals een normaal kind, was doorgegroeid naar het geciviliseerde stadium. Hij sprak van de “embryologie van de misdaad”. De geboren crimineel kon door uiterlijke kenmerken worden herkend: lange armen, grote oren, een overdadig behaard lichaam, een aapachtig voorhoofd en vooruitstekende kaak. Kortom: orang-oetans met menselijke gezichten, zoals Taine het samenvatte.⁶⁸ Diverse verschijnselen van fysieke en sociale pathologie konden op deze wijze worden verklaard als het gevolg van een verstoorde recapitulatie, leidend tot atavisme. Er leefden onvoltooide mensen onder ons en hun pathologisch gedrag was volledig biologisch gedetermineerd. Omdat in een moderne sociale omgeving de natuurlijke selectie hen niet uitschakelde, leek eliminatie de enige oplossing en wel door hen te isoleren en van voortplanting af te houden.

De invloed van de recapitulatietheorie strekte zich ook uit tot de opkomende psychologie. Freud, die tijdens zijn studie biologie Haeckels invloed had ondergaan, baseerde zijn psychoanalyse mede op het concept ‘mentale recapitulatie’. Vroegere, primitieve, toestanden van de geest bleven latent aanwezig in het onderbewuste en konden op elk moment door bepaalde gebeurtenissen weer opgeroepen worden. En Jung was ervan overtuigd dat in de geest van iedere volwassen mens het complete raciale geheugen was opgeslagen als een collectief onderbewuste.⁶⁹ Ook Haeckel zelf zocht naar de verbinding tussen fylogeneese en psychologie, maar anders dan Freud en Jung was hij hierbij gericht op het vinden van een zuiver fysieke verklaring.⁷⁰

Om dit te verduidelijken is het goed te beginnen bij zijn eerdergenoemde ‘wet van de wereldsubstantie’ of kortweg ‘substantiewet’. Haeckel beschouwde dit als de kosmologische grondwet, waaronder alle natuurwetten gegroepeerd konden worden. De substantiewet kwam neer op twee wetmatigheden: het eeuwige behoud van de materie (of stof) en het eeuwige behoud van de energie (of kracht). De wereld kon worden opgevat als “een eeuwige ontwikkeling van de substantie”, van de materie en energie die voortkwamen uit de zon. Al het leven was, uiteindelijk, niets anders dan “getransformeerd zonlicht”.⁷¹ Uit Haeckels monisme vloeide voort dat hij op geen enkele wijze een scheiding wenste te aanvaarden tussen deze algemene fysieke ontwikkelingsprincipes en de psychische leefwereld van de mens (en de hogere dieren). De verbinding hiertussen was de cel, de fundamentele

eenheid van het leven. Alle levensverschijnselen waren terug te voeren op activiteiten van cellen. Dit inzicht kwam voort uit de colleges die de jonge Haeckel bij Virchow volgde.⁷² Maar Haeckel ging verder dan zijn leermeester: hij was ervan overtuigd dat alle cellen – ook die van planten – een zieleven hadden, dat alle organische materie bezielde was. De ziel moest dus, anders dan de dualisten meenden, worden beschouwd als een zuiver natuurlijk verschijnsel. Iedere andere opvatting was voor Haeckel uitgesloten omdat hij niet geloofde in een scheppingsdaad maar er vanuit ging dat het leven spontaan was ontstaan. Deze spontane eerste stap, de bron van het leven, bestond uit de ontwikkeling van protoplasma tot primitieve eencellige organismen zonder kern, die Haeckel ‘monera’ noemde. Het vermogen van deze monera om prikkels uit de omgeving te ontvangen zag hij als de oorsprong van het zieleven.⁷³

Dit panpsychisme impliceerde dat de menselijke ziel niet langer uniek was, maar onderdeel van de ene “wereldziel”, die Haeckel *Psychoma* noemde. Materie, Energie en *Psychoma* vormden de drie fundamentele eigenschappen van de substantie, als een soort pantheïstische Drieëenheid. Het pantheïsme, dat neerkwam op het opheffen van de dualistische verhouding tussen god en de wereld, paste goed bij de moderne natuurwetenschap, vond Haeckel.⁷⁴ “Overall in de natuur is geest, en een geest buiten de natuur kennen we niet.” Haeckel had er geen bezwaar tegen deze opvattingen als ‘pantheïsme’ aan te duiden; daarin zag hij een aantrekkelijk seculier-natuurwetenschappelijk alternatief voor het christendom. Maar hij had er wel bezwaar tegen wanneer zijn ideeën als vitalistisch of spiritualistisch werden aangemerkt. Ook iedere associatie met het materialisme probeerde hij tegen te gaan. Materialisme, spiritualisme en vitalisme waren allen uitingen van verkeerd dualistisch denken. Zijn filosofie was monistisch: zij ontkende fundamenteel dat er een kloof kon zijn tussen het leven en de materie. In levende organismen kon men geen chemische elementen aantreffen die anorganische lichamen niet evenzeer hadden. Met andere woorden: het ‘bezielde’ leven school in dezelfde chemische elementen als die welke de anorganische materie vormden. De ziel was psychoplasma en heel de wereld, van de kristallen tot de mens, vormde een psychologische eenheid.⁷⁵

Haeckel had dus in wezen genoeg aan zijn kosmologie als fundering voor zijn stelling dat de menselijke psyche voortkwam uit de apenziel. Daarvoor had hij de evolutietheorie, strikt genomen, niet nodig. Hij gebruikte haar wel, maar zij was meer een extra bevestiging van zijn opvattingen dan de bron ervan. Hij bracht hulde aan Darwin voor diens

grote betekenis voor de vergelijkende psychologie van de dieren en benadrukte dat de menselijke geest geleidelijk was geëvolueerd uit de geestelijke activiteiten van de lagere gewervelde dieren.⁷⁶ De mentale evolutie van de mens impliceerde voor Haeckel dat psychische eigenschappen geërfd werden van de (voor)ouders. Hij vatte deze *Vererbung der Seele* op als *Seelenmischung*: bij de conceptie van een nieuwe mens vond een versmelting plaats van de ‘celzielen’ van de beide ouders. En in deze bezielde cellen, die werden overgedragen op de nakomeling, waren, door eeuwenlange vererving van de geestelijke eigenschappen der voorouders, ook de mentale eigenschappen van de primitiefste mensen en de dierlijke voorlopers van de mens opgeslagen.⁷⁷ Wat voor de menselijke geest gold, gold ook voor de ethiek. Hij verwierp Kants opvatting dat er een afzonderlijk moreel domein bestond. Het morele leven was een functie van het fysisch universum en was tegelijk met het zenuwstelsel geëvolueerd. Het ethisch hoofdprincipe (het zich aanpassen aan de ander, aan de prikkels die van anderen en de leefomgeving uitgaan) was ontstaan – en ontstond door recapitulatie steeds weer opnieuw – zodra afzonderlijke cellen zich aan elkaar aanpasten en een “associatie” aangingen. Door voortdurende herhaling van deze aanpassingsprikkels uit de omgeving en de reactie daarop werd deze tot gewoonte, die in de celkern gefixeerd werd, erfelijk werd overgedragen en zich, door cumulatie van aanpassingen, ontwikkelde tot een instinct. Al op het niveau van de protozoa ontstonden zo, door samensmelting van cellen, sociale instincten. Deze stappen vormden de “fylogense van de zeden”, waarmee Haeckel wilde laten zien dat de ethiek een zuiver fysische oorsprong had. Hij stond hiermee lijnrecht tegenover Wallace, voor wie de menselijke geest een aparte, niet natuurwetenschappelijk te verklaren, dimensie was. Haeckel daarentegen vond het onnodig en onzinnig om een onderscheid tussen natuur- en geesteswetenschappen te maken; voor natuur en geest golden dezelfde natuurwetten, de natuurwetenschap was juist bij uitstek in staat de evolutie van de geest te verklaren.⁷⁸ Bijna elke andere wetenschap werd door hem dan ook voorzien van het adjectief ‘monistisch’ (‘monistische psychologie’, ‘monistische geschiedschrijving’, enz.). Kernpunt van zijn ‘monistische antropologie’ was dat de mens, in het kosmisch proces, slechts een “minuscuul deeltje” was, niet meer dan een *plazentales Säugetier*; een voorbijgaande “biologische episode” zoals iedere andere levensvorm. In dezelfde geest prees hij Darwin ervoor dat deze, door te laten zien dat de mens onderdeel van de natuur was, “de antropocentrische fabel” had doorgeprikt.⁷⁹

Steeds weer benadrukte Haeckel dat, wat wij als unieke menselijke kenmerken beschouwen, overal in de natuur, in hoge en lage wezens en in microscopisch kleine deeltjes, al aanwezig was. Dat gold voor de geest en de ethiek, zoals we zagen. Het gold ook voor de sociale organisatie, en in het bijzonder voor arbeidsdeling en centraal 'bestuur'. Sociale organisatie was essentieel in de natuur:

“Het leven is niet het raadselachtige product van een mystieke levenskracht, doch het mechanische totaalresultaat van de prestaties van de verschillende, door arbeidsdeling van elkaar onderscheiden, organen.”⁸⁰

Het verschijnsel arbeidsdeling kwam al in de relaties tussen cellen voor en werd van daaruit erfelijk overgedragen. Ook de biogenetische wet liet het fundamentele belang van arbeidsdeling zien: wanneer de ontogenese de fylogenese herhaalde, was hierbij sprake van een recapitulatie van de reeks van vormen die de voorouders van het betreffende organisme vanaf het begin *als gevolg van voortschrijdende arbeidsdeling* hadden doorlopen. Het geheel aan sociale betrekkingen van de dieren en planten onderling en met hun omgeving duidde Haeckel aan met de door hem ingevoerde term 'ecologie'. Als bijzonder interessante sociale verschijnselen in de natuur noemde hij het parasitisme, het gezinsleven, de zorg voor het broed en het "socialisme". Hij legde niet uit wat hij precies onder dit 'socialisme' in de natuur verstond; aannemelijk is dat hij hiermee duidde op altruïstisch gedrag van dieren, op vormen van solidariteit met de gemeenschap waarin werd geleefd.⁸¹ Omdat sociale verhoudingen uit de natuur voortkwamen, was natuurwetenschappelijke kennis een voorwaarde voor sociaal-wetenschappelijke kennis. Men moest eerst inzicht hebben in structuur en functioneren van de individuele persoon als biologische eenheid, en van de cellen, om inzicht te kunnen krijgen in structuur en functioneren van de staat, aangezien de personen de eenheden zijn die de staat vormen zoals cellen de persoon vormen. Haeckel verweet ambtenaren en politici dat zij dit inzicht misten. Hun grote fout was dat zij uitgingen van de gelijkheid van de mens als staatsburger en dat hen de fundamentele betekenis van de *verschillen* tussen klassen en tussen rassen ontging. De verhoudingen in de natuur lieten volgens Haeckel juist zien dat, gedurende de evolutie, de verschillen steeds groter waren geworden. Hij vatte de evolutie op als een proces van voortschrijdende arbeidsdeling, een toenemende verfijning in de taakverdeling binnen en tussen organismen, gekoppeld aan een toenemende versterking van de centrale coördinatie. Des te verder uitgewerkt de arbeidsdeling was en des te ef-

fectiever de aansturing van de gespecialiseerde onderdelen vanuit één centraal punt, des te groter het prestatievermogen van een organisme en een samenleving.⁸² Dit betekende dat in een hoogontwikkelde samenleving de “objectieve levenswaarde” van het individu veel groter was dan in een primitieve cultuur: arbeidsdeling, leidend tot specialisatie, maakte het individu als “deel van de machine” van grotere waarde. Tegelijk was juist in een hoogontwikkeld sociaal organisme de afstand tussen de “ongeleterde klassen” (de “massa van de lagere doorsneemensen”) en de hooggeleide klassen (met daarbinnen de elite die de “hoogste toppen van de cultuurmensheid” vertegenwoordigde) het allergrootst. Haeckel liet er geen twijfel over bestaan dat degenen “die diep beneden in het dal hun eentonige en moeizame levenspad min of meer stompzinnig bewandelen” een lagere ‘levenswaarde’ vertegenwoordigden dan de culturele bovenlaag. Zijn uitwijdingen op dit gebied laten zien dat zijn streven om het Duitse volk te verlichten door het actief uitdragen van het darwinisme via het onderwijs, niet tot doel had om de kloof tussen de hoogste en de laagste standen te verkleinen. Uit zijn theorie volgde immers dat de evolutionaire vooruitgang moest leiden tot het vergroten van de sociale afstand tussen hoog en laag: alleen door een hogere graad van arbeidsdeling (met voldoende simpele zielen om de eenvoudigste taken te verrichten, zodat de culturele elite de handen vrij had voor verhevener bezigheden) kon een sociaal organisme zich positief onderscheiden. Haeckels ideale staat was een standenstaat. Waar Darwin aarzelde om in normatieve termen over ‘hoog’ en ‘laag’ in de evolutie te spreken, koos Haeckel onomwonden voor een normatieve benadering door de lagere standen, maar ook de primitieve volken en de minder hoogstaande rassen, een lagere ‘levenswaarde’ toe te schrijven dan de rest.⁸³

SOCIAAL-MONISTISCHE VERGEZICHTEN

De twintigste eeuw moest ‘de monistische eeuw’ worden. In januari 1906 waren de pioniers van het monisme bijeengekomen in het Zoölogisch Instituut in Jena om daar, op Haeckels territorium, de Duitse Monistenbond op te richten. De oude Haeckel werd tot erevoorzitter gekozen. Hij was immers degene die, vanaf de jaren negentig uit de vorige eeuw (‘de natuurwetenschappelijke eeuw’ zoals men placht te zeggen), het monisme door zijn talloze publicaties een zekere populariteit had bezorgd. Het maakte hem tot de held van de vrijdenkersbeweging. Twee jaar eerder had men hem, tijdens het Internationale Vrijdenkers Congres in Rome, provocerend uitgeroepen tot “tegenpaus”.⁸⁴ Hij was

in zijn nadagen een internationaal symbool geworden voor de natuurwetenschappelijke oppositie tegen de kerk van Rome.

Toen de Duitse monisten in 1912 besloten een nieuw tijdschrift uit te gaan geven, werd als naam gekozen voor *Das monistische Jahrhundert*. Ook in eigen kring werd die naam enigszins pretentief gevonden, maar hij drukte goed uit wat men had ervaren tijdens het grote monistencongres, het jaar daarvoor in Hamburg. Het duizendkoppig publiek was er bevlogen geraakt door *Gefühlsstürme* van een grote “zuiverheid en kracht”, die geen nationalistische of religieus-fanatieke achtergrond hadden, maar een wetenschappelijke. Het was het wervende, opzweepende, gevoel dat de moderne wetenschap inmiddels meer was dan een academische bezigheid; ze was een *Lebensmacht* geworden, die onconventionele antwoorden kon geven op de diepste vragen des levens. Een “bedrukkende mist” was van het denken weggetrokken, zodat een “nieuwe geest” door kon breken. Het evolutiebeginsel (*Entwicklungsprinzip*) was de “ster” die het nieuwe denken zou leiden, op weg naar de monistische tijd.⁸⁵ Het tijdschrift stelde zich expliciet als doel om een wetenschappelijke levensbeschouwing en dito cultuurpolitiek uit te dragen, los van kleinzielige partijpolitieke ambities, gedragen door het “wetenschappelijk optimisme waartoe de evolutiewet ons het recht geeft”. De toon was vredelievend: niet de polemiek en de politieke strijd koos men, maar het gemeenschappelijk werken – ook door internationale coöperatie – aan verheffing van de hele cultuur (kunst, techniek, wetenschap en politiek).⁸⁶ Onder ‘monisme’ werd ook verstaan: het bevorderen van eenheid en het tegengaan van verdeeldheid. Daarop gold één grote uitzondering: de kerk van Rome was overduidelijk de ervvijand. Vele afleveringen bevatten kritiek op de paus, schimpscheuten aan het adres van de jezuïeten en stekeligheden over de levenswandel van priesters. Het was een antiklerikale eenheid die men zocht, een gemeenschap van vrijdenkers.

Vanaf het begin kon de redactie zich verheugen in een schare van hoogwaardige medewerkers met een stevige internationale component. Wilhelm Ostwald (1853-1932), de hoofdredacteur, had een internationale reputatie door zijn baanbrekend werk in de fysische chemie, waarvoor hij in 1909 was beloond met de Nobelprijs, Friedrich Jodl (1849-1914), een van de intellectuele leiders onder de monisten, was hoogleeraar filosofie in Wenen, Jacques Loeb (1859-1924), die bijdragen leverde, was verbonden aan het Rockefeller Institute in New York. Verder zouden de fysioloog Charles Richet (hoogleraar aan de medische faculteit in Parijs) en de Amerikaanse socioloog Lester Ward voor bijdragen van over de grens zorgen. De sociaal-bioloog Rudolf Gold-

scheid, de darwinisme-popularisator Wilhelm Bölsche, de neopositivistische filosoof Ernst Mach, de econoom-socioloog Franz Oppenheimer en Helene Stöcker (pacifiste en voorvechtster voor seksuele hervorming en *Mutterschutz*) genoten nationale bekendheid. De sociologen waren met Ward, Goldscheid, Oppenheimer, Ferdinand Tönnies en Franz-Carl Müller-Lyer opvallend goed vertegenwoordigd.⁸⁷

De grote diversiteit van dit gezelschap was ook kenmerkend voor de Monistenbond zelf. Het valt op dat in bond en tijdschrift heel verschillende wetenschappelijke disciplines bijeen kwamen, waarbij vooral de bevruchtende confrontatie tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen werd gezocht, met niet zelden de filosofie in een tussenpositie als middelaar. (In essentie was monisme een filosofisch concept dat het fysische en het metafysische wilde verenigen). Verder waren de monisten ook in politiek opzicht een divers gezelschap; men kwam er een sociaal-democraat tegen als Max Maurenbrecher⁸⁸, maar evenzo goed verklaarde tegenstanders van de sociaal-democratie zoals Heinrich Ziegler. En dan waren er nog de al aangeduide verschillen in nationale achtergrond. Hoewel het zwaartepunt duidelijk op Duitsland lag, was er vóór 1914 de uitgesproken ambitie om een internationale beweging te zijn. Haeckel had zijn idee voor de vorming van een Monistenbond niet voor niets gepresenteerd op het *internationale* congres van vrijdenkers in Rome en hij had daar duidelijk gemaakt dat het hem te doen was om het verenigen van de “universele monistengemeenschap”.⁸⁹

Het is, door deze verschillen tussen individuele monisten, niet eenvoudig om vast te stellen wat hen met elkaar verbond. Een politiek programma in de gebruikelijke zin van het woord kon het niet zijn, want in partijpolitieke termen was de Monistenbond geen eenheid. Haeckel had zich in zijn internationale oproep voor de vorming van zo’n bond met name gericht tot verschillende hervormingsgezinde groepen, die zich wilden verweren tegen de “intellectuele en politieke reactie”, zoals die zich o.a. in het (dualistische) vitalisme manifesteerde. Het was duidelijk dat hij vooral de vrijdenkersbeweging voor zijn Monistenbond probeerde te mobiliseren, daarbij aansluitend aan de antichristelijke *Freigeistige Bewegung* die Ludwig Büchner in 1881 had gevormd. Dit laat zien dat hij hoopte voldoende kracht te kunnen putten uit de traditie van het antikerkelijk en antichristelijk radicalisme. Zijn succes in radicale kring was zo groot dat hij ervan schrok: het vrijdenkerscongres in Rome bleek tot zijn verdriet te worden gebruikt door talrijke propagandisten die er – in de woorden van Heinrich Schmidt – “een partijpolitieke *meeting* van socialisten en anarchisten” van pro-

beerden te maken.⁹⁰ Wat de echte monisten het meest verbond was hun bewondering voor Haeckel en, bovenal, hun hooggespannen verwachting omtrent de mogelijkheden die de toepassing van de moderne (natuur)wetenschap op actuele sociale kwesties bood.

Dat de binding die op deze wijze na de vorming van de Monistenbond in 1906 ontstond niet erg sterk was, bleek wel uit het feit dat de bond al na enkele jaren door interne verdeeldheid uiteen dreigde te vallen. Het tij werd echter gekeerd toen Ostwald in 1911 het voorzitterschap op zich nam. Onder zijn leiding nam het antikerkelijk radicalisme serieuze vormen aan doordat de bond actief campagne ging voeren om het uittreden uit de kerk te stimuleren. Ostwald zorgde hierdoor ook voor meer samenwerking met de sociaal-democratische partij en liet elke week een anticonfessionele 'monistische preek' verschijnen.⁹¹ Soms werden er pogingen ondernomen om het monisme zelf tot een soort sociaal-politiek programma om te vormen, waarbij werd gesproken over 'praktisch monisme'. Zo kwam de bond zijn crisis te boven. In 1912 claimde men over ongeveer 6000 leden te beschikken, verdeeld over 42 lokale groepen (*Ortsgruppen*).

Vanwege dit radicale verzet tegen de kerkelijke status quo kan men de monistische beweging in Duitsland bezwaarlijk als conservatief bestempelen.⁹² Aantasting van de positie van de kerk impliceerde drastische sociale veranderingen. In die zin kon het antiklerikalisme op zichzelf als een sociaal-politiek programma worden opgevat, dat aansloot bij een lange internationale radicale traditie. Maar in de specifieke Duitse politieke verhoudingen was het monisme thuisloos. Dit maakte de monistische beweging kwetsbaar in partijpolitieke zin: ze liep gevaar te worden meegezogen door heel verschillende politieke stromingen en stemmingen die op een bepaald moment dominant waren, mits voldoende radicaal-antiklerikaal. Een gevaar dat reëler werd zodra zich politieke frustratie ophoopte (zoals na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog) en dat bovendien werd gevoed door de sterker wordende ambitie om een eigen programma van veranderingen te realiseren. Die ambitie werd in *Das monistische Jahrhundert* zichtbaar door invoering van een vast onderdeel over 'monistische culturele werken'. De daaronder gerubriceerde artikelen hadden betrekking op een aantal vaste sociaal-politieke thema's: onderwijshervorming (opname van de evolutieër in het lesprogramma), vrouwenbeweging, bescherming van moeders en seksuele hervorming, juridische hervorming, grondpolitiek (landhervorming), vredesbeweging, het alcoholvraagstuk, de *Deutsche Werkbund-Bewegung*.⁹³ De keuze voor die rubricering laat, beter dan enig afzonderlijk artikel, zien dat de Monistenbond zich

wenste te presenteren als een vernieuwende beweging, met daarbij een duidelijk internationale en ‘buitenpolitieke’ oriëntatie. Bijna alle genoemde thema’s kwamen namelijk ook in andere landen voor, in het bijzonder in kringen die het soort vernieuwing nastreefden waarvoor men in de gevestigde politiek weinig steun verwachtte. In die zin stonden de Duitse monisten dicht bij de denkbeelden over *national efficiency* van de Engelse *Fabians* (S. Webb, Pearson), bij de ideeën over grondbezit van de Amerikaan Henry George, bij de *arts and crafts*-beweging van Ruskin en Morris, bij de seksuele hervorming à la Havelock Ellis en bij het *Garden City*-ideaal van Patrick Geddes. Pas in de details van de afzonderlijke bijdragen van monisten en in de sterke accentverschuiving vanaf 1914 kwam het Duits-nationale element scherper naar voren.

Net als veel sociale theoretici uit verschillende landen in die tijd, waren de monisten sociale ingenieurs. Johannes Unold bijvoorbeeld had een “planmatiger” vormgeving van het politieke leven voor ogen, zodat dit in overeenstemming zou komen met “de algemene wetten van het leven”. Jodl geloofde dat de mens, dankzij de grotere “natuurbeheersing” door de moderne wetenschap, steeds meer “heer over zijn eigen lot” kon worden. Aan welke sociale toekomst men bouwde was niet geheel duidelijk, hoofdzaak was dat deze op de modernste wetenschappelijke inzichten gebaseerd diende te zijn. Wetenschappelijke sociale planning werd bijna een doel op zich. *Alleen de wetenschap*, stelde Ostwald, kon beslissen over *alle* vragen die zich in het menselijk denken én leven voordeden (niet de religie, niet de kerk, niet de politiek). Dat was de ambitie van wat men ‘praktisch monisme’ noemde. Daarom vond Müller-Lyer het verspreiden van bestaande wetenschappelijke kennis onder het volk, althans voor het moment, belangrijker dan de verbreding ervan met nieuwe inzichten.⁹⁴ Inherent aan deze nadruk op de wetenschap als loods was een doorgaans a-politieke opstelling. De Monistenbond wilde zelf beslist geen politieke organisatie zijn en met name Unold zocht naar een nieuw (corporatistisch) stelsel waardoor het in de politiek voortaan zou gaan om zakelijke argumenten in plaats van partijpolitieke.⁹⁵

Als sociale ingenieurs waren de monisten vooral geïnteresseerd in positieve wetenschappelijke kennis die rechtstreeks toepasbaar was. Ook in filosofisch opzicht ervoer men een sterke verwantschap met het positivisme. De filosoof Jodl rekende Bacon, Diderot, Comte, Spencer en Mill tot de voorlopers van het monisme en beschouwde positivisme en monisme als synoniem. Dat laatste deed ook Müller-Lyer, terwijl Gustav Ratzenhofer al in 1900 een boek onder de kenmerkende titel

Der positive Monismus had gepubliceerd.⁹⁶ Deze nauwe verbinding met het positivisme is ook van betekenis bij beantwoording van de vraag of het monisme zich tot een religie ontwikkelde. Haeckel zelf heeft, in de laatste fase van zijn leven, aanleiding gegeven voor het opkomen van die vraag. Bij het klimmen der jaren leek hij er geen bezwaar tegen te hebben dat zijn hoogstpersoonlijke *Weltanschauung* voor anderen ook de functie van een (antiklerikale) religie zou gaan vervullen. Veel bewijs dat dit ook daadwerkelijk in betekenende mate vóórkam kan men in *Das monistische Jahrhundert* uit deze periode niet vinden. De atheïst Ostwald bood hier, als hoofdredacteur en voorzitter van de Monistenbond, ook weinig ruimte voor. Wanneer Ostwald in zijn eigen publicaties religieuze termen gebruikte, leek hij dat vooral te doen om te shockeren en verder was het zijn redactioneel beleid om ruim baan te geven aan de onder monisten volop aanwezige antireligieuze gevoelens. Haeckel zelf had in zijn *Thesen zur Organisation des Monismus* (die als de inhoudelijke statuten van de Monistenbond fungeerden) duidelijk aangegeven dat monisme neerkwam op het verwerpen van elke vorm van goddelijke openbaring. En hij verduidelijkte: “Voor onze moderne wetenschap is het godsbegrip alleen nog houdbaar wanneer men onder ‘God’ de laatste onkenbare oorzaak aller dingen verstaat, de onbewuste hypothetische ‘oergrond van de substantie’”⁹⁷ Hij noemde het monisme een *Vernunftreligion* die uitsluitend gebaseerd was op reële natuurwetten. Een dergelijke abstract-filosofische en natuurwetenschappelijke vorm van religiositeit had weinig te maken met de positivistische eredienst die men bij Comte en sommige van zijn volgelingen tegenkomt. Dat voor de monisten het monisme de functie van levensbeschouwelijke zingeving overnam van de traditionele religie, maakt het nog niet zelf tot een religie in de ware zin van het woord.⁹⁸

Hoewel de vestiging van een echte nieuwe religie dus geen expliciete doelstelling van de Monistenbond was, waren er initiatieven die op het eerste gezicht anders deden vermoeden. Op de ‘Maagdenburger Monistendagen’ (september 1912) kondigde Ostwald de stichting van monistische nederzettingen aan, die hij in zijn bekende uitdagende stijl ook wel ‘kloosters’ noemde. De zendingsdrang die hieruit sprak had ongetwijfeld een pseudo-religieus tintje. Maar de inhoud van dit initiatief wijst eerder op utopische bevlogenheid. De nederzettingen zouden centra voor de ontwikkeling van een “aardse arbeidscultuur” moeten worden en waren zodoende bedoeld als tegenhangers van het “wereldvliedende” karakter van de christelijke kloosters. Hier zou een nieuwe

monistische generatie in *Reinzucht* opgroeien. Deel van het plan was dat men er buitenechtelijke (d.w.z. door de kerk verstoten) kinderen zou opvangen en opvoeden via experimentele onderwijsmethoden.⁹⁹ Door tuinbouw zouden de nederzettingen zelf in hun bestaan voorzien en ze konden zodoende ook worden gezien als prototypes van de tuinstad.

Dergelijke sociale experimenten waren voor Ostwald ook een manier om zijn energetica-theorie toe te passen. Dit was een poging om de mens volgens zuiver fysische principes te verklaren. Kern van de theorie was de opvatting dat niet alleen de menselijke spijsvertering en andere lichaamsfuncties, maar ook het denken onderworpen waren aan de wetten van de energie. De cultuur schreed voort doordat de mens steeds beter leerde de hem ter beschikking staande energie te beheersen. In het begin was hij geheel aangewezen op de energie die het eigen lichaam kon leveren; daarna verruimde de mens zijn energetisch bereik door het gebruik van werktuigen en dieren, door het ‘maken’ en inzetten van slaven, door het temmen van wind, water, stoom en electriciteit. Op basis van deze inzichten in het cultureel belang van efficiënt energiegebruik formuleerde Ostwald zijn ‘energetische imperatief’: “verspil geen energie”. Terwijl in de natuur veel verspilling van energie plaatsvindt, bijvoorbeeld doordat er veel meer dieren worden geboren dan er kunnen overleven, is het voor de sociale ontwikkeling essentieel dat zo spaarzaam en effectief mogelijk met energie wordt omgegaan. Het fokken van dieren met een zo hoog mogelijke bruikbaarheid (in termen van vleesproductie of werkkraft) paste bij de energetische imperatief. Het was een voor de hand liggende stap, meende de econoom Heinz Potthoff, om dezelfde energetische denkwijze ook toe te passen in de mensenteelt (*Menschenzucht*). Hij realiseerde zich dat het daarvoor eerst nodig zou zijn om geboorte en leven van de mens te ontdoen van de mythische sluiers waarmee ze (door de religie) omgeven waren.¹⁰⁰ Ostwald vroeg zich af hoe – opnieuw indachtig de energetische imperatief – de talenten van menselijke genieën efficiënter konden worden benut. Ging de wereld vaak niet uiterst verspillend om met hun gaven?

Potthoff en Goldscheid gebruikten in dit kader het begrip ‘mensen-economie’, dat in zekere zin de verbinding vormde tussen energetica en eugenetica. Goldscheids redenering kwam neer op het volgende. In de ‘goedereneconomie’ draait het om de economische waarde van goederen, in de ‘mensen-economie’ gaat het om de mens als ‘waardeschepende kracht’ en de mensen vormen dus het ‘organisch kapitaal’ van de economie. Aanhakend bij de energetische imperatief was het dus zaak

de economische waarde van de mens zoveel mogelijk te verhogen. Dit was een belangrijk uitgangspunt in Goldscheids *Sozialbiologie*.¹⁰¹ De beschouwingen van Goldscheid en Potthoff over de ‘menseneconomie’ bleven tamelijk vaag, hun bewoordingen nogal indirect. Het lijkt erop alsof ze wilden vermijden al te direct te spreken over rasverbetering, hoewel ze met hun nieuwe concept kennelijk wel in die richting dachten. Ook overigens werden de vele pagina’s van *Das monistische Jahrhundert* in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog bepaald niet rijkelijk gevuld met pro-eugenetische beschouwingen. Voor de vaste lezer en trouwe aanhanger was weliswaar duidelijk dat de Monistenbond eugenetische initiatieven toejuichte, maar er werd slechts mondjesmaat aandacht aan besteed en dan nog vooral door buitenlandse voorbeelden enthousiast aan te halen. Vooral Amerika werd als lichtend voorbeeld gezien.¹⁰² Opvallend kort (één kolom) werd verslag gedaan van het Eerste Internationale Congres voor Eugenetica, dat onder voorzitterschap stond van Darwins zoon, majoor Leonard Darwin. Blijkens dit verslag hadden vooral de woorden van de Britse conservatief Balfour indruk gemaakt. (“De toekomst der mensheid hangt af van de toepassing van de resultaten der wetenschap op onze levenswijze. De mens is een wild dier, dat door de wetenschap opgevoed moet worden.”). Het is kenmerkend voor de denkwijze in de Monistenbond dat deze uitspraak – als enige – geciteerd werd. De redactie zag juist in deze maatschappelijke toepassing van de wetenschap (veeleer dan in de rasverdeling als zodanig) een hoopvol teken van de voortschrijdende *Monisierung* van de cultuur.¹⁰³ Over de eugenetica zelf liepen de meningen tussen de monisten klaarblijkelijk uiteen. Jacques Loeb bijvoorbeeld verklaarde de onder eugenetici populaire opvatting dat verstandshuwelijken en huwelijken ‘om het geld’ tot degeneratie zouden leiden tot biologische onzin. De redactie had er verder geen bezwaar tegen een artikel van Paul Kammerer te plaatsen, waarin deze hardhandig afstand nam van Ploetz en diens nationalistische rashygiëne.¹⁰⁴ Dit is des te opmerkelijker omdat Haeckel in 1904 Ploetz had gesteund bij de oprichting van diens *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* en, samen met Unold, in 1905 tot de medeoprichters behoorde van Ploetz’ *Gesellschaft für Rassenhygiene*.¹⁰⁵ In *Das monistische Jahrhundert* werd bovendien ruimte geboden aan Richard Rahner voor het publiceren van twee artikelen over ‘sociale hygiëne’, de op sociale preventie van pathologische verschijnselen gerichte tegenhanger van de ‘rashygiëne’.¹⁰⁶

Het voorbeeld van de eugenetica laat zien dat het monisme als beweging, zodra het op concretisering van sociale denkbeelden aankwam, tamelijk verschillende opvattingen herbergde. Dit maakt duidelijk dat

de sterk uniformerende interpretatie van Daniel Gasman, die onveranderlijk in Haeckel en het monisme de prelude ziet tot het nationaal-socialisme en zelfs tot het Italiaanse fascisme, onhoudbaar is. De monistische beweging voldeed bovendien lang niet altijd aan het standaardbeeld van het sociaal-darwinisme. Ik noem vier voorbeelden om een en ander te adstrueren:

1. Johannes Unold was een exponent van de organische staatsopvatting. Zijn pleidooi voor de omschakeling naar een corporatistisch politiek bestel was daarvan een uitwerking. Het corporatisme (met als kernidee: ieder op zijn eigen plaats, in de arbeidsorganisatie én in de politiek) sloot bovendien aan bij Ostwalds energetische imperatief en bij Goldscheids ‘menseneconomie’, allebei concepten die op een zo efficiënt mogelijke organisatie van de factor arbeid gericht waren. Het kon zich bovendien beroepen op de natuurwetenschappelijke autoriteit van Haeckels vaak herhaalde opvattingen over de evolutionaire betekenis van de arbeidsdeling in natuur en samenleving. Niettemin, toen Unold in *Das monistische Jahrhundert* een uit beroepsgroepen opgebouwde volksvertegenwoordiging presenteerde als corporatistisch alternatief voor het op democratische gelijkheid gebaseerde algemene kiesrecht, plaatste de redactie daarbij de kanttekening dat zij zich “nog niet” achter die oplossing stelde.¹⁰⁷
2. Tot het standaardbeeld van het sociaal-darwinisme behoort een nadruk op egoïsme. Haeckel zelf had voor eerherstel voor het egoïsme gepleit, als tegenwicht tegen de eenzijdige nadruk van de christelijke religie op altruïsme. Niettemin werd in *Das monistische Jahrhundert* door verschillende auteurs gezocht naar een nieuwe natuurwetenschappelijke basis voor het altruïsme. Paul Kammerer plaatste daartoe de termen ‘parasitisme’ en ‘mutualisme’ tegenover elkaar. Mutualisme definieerde hij als “wederzijds nut opbrengende symbiose”. Hij concludeerde: “Wanneer we het richtsnoer voor ons menselijk gedrag in het biologische domein zoeken, dan hebben we daarmee bij de afgrenzing tussen parasitisme en mutualisme bijzonder veel geluk: immers, de onderzoekingen van de laatste decennia laten steeds meer zien dat in de levende natuur geenszins uitsluitend de onverbiddelijke strijd om het bestaan heerst, maar evenzeer ... wederzijdse hulp.” Ook Charles Richet wees, in een betoog tegen darwinistische oorlogsretoriek, op het belang van symbiosen tussen verschillende soorten in de natuur en op het ontstaan van “dierlijke

samenlevingen”. De mens was bij uitstek een “maatschappelijk dier” dat door sociale organisatie hindernissen overwon. Unold meende dat het monisme als “evolutionistische gezindheid” in staat was te inspireren tot culturele vervolmaking en “zedelijke veredeling”, gericht op “toenemende humanisering, individualisering en socialisering.” Hierdoor zouden mensen worden gevormd tot “verstandige en vrije persoonlijkheden, die zich vreugdevol en bereidwillig in dienst stellen van de maatschappij en de gemeenschap.”¹⁰⁸

3. De Monistenbond toonde zich voor de Eerste Wereldoorlog in de kolommen van *Das monistische Jahrhundert* een pacifistische organisatie. In 1912 signaleerde de redactie bij monde van Willy Blossfeldt hoopvol dat er weerstand begon te ontstaan tegen de “latente bewapeningsoorlog” die gaande was; onenigheid in het Engelse kabinet over de kosten van verdere opvoering van de wapening werd als een positief teken voor de doorbraak van het vredesdenken opgevat.¹⁰⁹ Blossfeldt was hiermee trouw aan de verklaring die hij samen met Ostwald in het eerste nummer had afgelegd dat het monisme zich zou inspannen voor de “verbinding van de staten tot gemeenschappelijke arbeid.”¹¹⁰ Kammerer pleitte voor de opheffing van de (dualistische) tegenstelling tussen nationalisme en internationalisme die door nationalisten scherp werd aangezet. De monistische principes wezen juist in de richting van het *samengaan* van nationalisme en internationalisme, waarbij het nationalisme als een voorfase van het internationalisme moest worden gezien. Richet verwierp met stelligheid de bekende (sociaal-darwinistische) redenering dat zich in de oorlog de wet van de natuurlijke selectie manifesteerde. Hij betitelde dit als pseudo-wetenschap en zag oorlog, doordat vooral de besten sneuvelden, eerder als een vorm van contraselectie. Net als Richet huldigde ook Alfred Fried, die in *Das monistische Jahrhundert* drie artikelen over de vredesbeweging publiceerde, het standpunt dat in de natuur de strijd om het bestaan van dieren nooit de vorm heeft van een oorlog tegen leden van de eigen soort. Dat was uniek voor de mens, terwijl de dierlijke strijd om het bestaan vooral het gevecht met de levensbedreigende gevaren uit de omgeving betrof.¹¹¹
4. Gasman heeft er met enige nadruk op gewezen dat Haeckel er antisemitische opvattingen op nahield. Tegelijk erkende hij dat de Monistenbond officieel geen antisemitische organisatie was en ook joodse leden toeliet. Niettemin blijft uit Gasmans weergave

van de feiten het beeld hangen van een nauwe verbinding tussen monisme en antisemitisme. Echter, in de talrijke nummers van *Das monistische Jahrhundert* die vóór de Eerste Wereldoorlog verschenen is slechts één uitgebreide poging tot standpuntbepaling te vinden (namelijk Hermann Schnell, *Die Zukunft der Juden im Lichte des Monismus*) en deze keerde zich nadrukkelijk tegen het antisemitisme zoals hij dat met name bij Werner Sombart had aangetroffen. Schnell meende dat de joden aanspraak hadden op “volledige rechtsgelijkheid” en hij verwachtte dat deze hen ook ten deel zou vallen wanneer zij bereid waren zich aan te passen en op te gaan in het Duitse volk, maar met behoud van de eigen “roemrijke joodse geschiedenis”. Hij voorzag dat zo’n assimilatie, vanwege de “rijke talenten” van de joden, een stimulans voor de culturele vooruitgang in Duitsland zou zijn.¹¹²

SPARTAANSE SELECTIE

Nadat de Grote Oorlog in 1914 was uitgebroken, werden de monisten om hun pacifisme gekritiseerd, ook in eigen kring. Eduard Meyer, hoogleraar geschiedenis in Berlijn, keerde zich in een open brief aan Ostwald tegen diens vredelievende opvattingen. Zichzelf betitelde hij als een monist van de oude “darwinistisch-haeckeliaanse” stempel. Hij verweet Ostwald dat diens pacifistische uitlatingen de weerbaarheid van het Duitse volk schaadden. Juist de monisten moesten toch beter weten, betoogde Meyer. Hadden zij immers niet “de school van het darwinisme” doorlopen? Dan moesten ze toch weten dat in de strijd om het bestaan “de wet van de selectie van de geschiktste” een “onontkoombare natuurwet” was, “waaraan zowel de enkeling in de concurrentiestrijd, alsook elk gezin, elke coöperatie en elk volk als geheel altijd onderworpen zal blijven”? De Monistenbond, vond Meyer, had zichzelf te schande gemaakt door de indruk te wekken de geldbuidel belangrijker te vinden dan de nationale macht, “terwijl de rest van het hele volk (natuurlijk met uitzondering van de al even doctrinaire sociaal-democraten) graag bereid was de militaire begroting goed te keuren.”¹¹³

Het is opmerkelijk dat Meyer vond dat de sociaal-darwinistische argumenten, waartoe hij zijn toevlucht nam, het ongelijk van de Monistenbond aantoonde en dat hij de monisten op één lijn plaatste met de sociaal-democraten. Velen in de Monistenbond vonden overigens dat het uitbreken van de oorlog inderdaad aanleiding was om eensgezind achter de regering te gaan staan en de stap te zetten van internationa-

lisme en pacifisme naar nationalisme en weerbaarheid. Meyer werd op zijn wenken bediend. Tweeëneenhalve maand nadat hij zijn brief schreef, verscheen in *Das monistische Jahrhundert* de oproep *An die Kulturwelt*, mede ondertekend door Haeckel. Het was een protest van “vertegenwoordigers van de Duitse wetenschap en kunst” tegen “de leugens en belastingen” waarmee de vijanden van Duitsland het land probeerden te besmeuren. Hoofdteneur: deze “bestaansstrijd” was Duitsland opgedrongen, Duitsland was volstrekt onschuldig aan de oorlog. Een fel nationalistisch pamflet was het, met een – tot Engelsen en Fransen gerichte – uitgesproken racistische passage:

Het minste recht om zich als verdedigers van de Europese beschaving voor te doen hebben zij die zich met Russen en Serven verbinden en de wereld het smadelijke schouwspel tonen dat Mongolen en negers tegen het blanke ras worden opgehitst.¹¹⁴

Ook in zijn eigen werk gaf Haeckel uiting aan deze racistische interpretatie van de oorlog. In bijtende bewoordingen verweet hij Frankrijk en – bovenal – Engeland het inzetten van “barbaarse Indiërs en wreedaardige Senegal-negers” (de “hyena’s van het slagveld”), die de “edele, fijngebouwde” Duitse vrijwilligers en soldaten beestachtig verminkten. Engeland, op het oog zo’n “vrome eilandstaat”, had deze amorele oorlog bewust ontketend in zijn “egoïstisch” streven naar de “wereldheerschappij”. Dit Engeland, dat allerlei inferieure mensenrassen mobiliseerde om het germaanse “broedervolk” te vernietigen, was de “doodsvijand” geworden. Het pleegde “verraad aan het blanke ras”.¹¹⁵

Hier sprak de man wiens grootste held in de wetenschap een Engelsman was, die diverse Engelse biologen tot zijn vrienden en wetenschappelijke bondgenoten had gerekend. Het is niet vreemd dat het uitbreken van de oorlog Haeckel in een diepe depressie stortte. Hij begreep degenen die vanwege de oorlog in wanhoop zelfmoord hadden gepleegd.¹¹⁶ Maar dit was niet zijn keuze, hij reageerde zijn frustratie af door uiting te geven aan een agressief nationalisme. Hij was – deels al voor de oorlog – lid van een hele reeks van radicaal nationalistische gezelschappen: het *Alldeutscher Verband*, de *Deutsche Flottenverein*, de *Kolonialgesellschaft*, de *Thule Gesellschaft*. Hij steunde de *Vaterlandspartei* van Kapp en Tirpitz en omarmde de expansionistische concepten *Mittleuropa*, *Mittelafrika* en *Lebensraum*.¹¹⁷ Ook Ostwald wendde zich af van zijn eerdere vredelievende en internationalistische ideeën. Hij toonde zich, net als Haeckel, fel anti-Engels en hoopte dat er na de nederlaag der Britten een confederatie van Europese staten zou

ontstaan met Duitsland aan het hoofd. Aan de andere kant waren er ook monisten, zoals August Forel, die trouw bleven aan het vroegere pacifisme.¹¹⁸

Met enige regelmaat had Haeckel zijn geloof uitgesproken in een systeem van ‘Spartaanse selectie’ en hij herhaalde dat tijdens de oorlog. Het is een van de meest directe uitingen van sociaal-darwinisme die men in zijn werk aan kan treffen. Biologische selectie beschouwde hij als het geheim van de kracht van de Spartanen. Het leven van de “ontelbare ongeneeslijk zieken” moest men niet verlengen, het “waarde-loze en pijnlijke” leven van kinderen die met bepaalde afwijkingen werden geboren kon men maar het beste met “een kleine dosis morfine” beëindigen. Hij keerde zich tegen de praktijk die erop gericht was dit onvolwaardig leven in stand te houden. Hij contrasteerde dit gebrek aan selectie met de contraselectieve werking van de oorlog, die dagelijks gezonde en cultureel hoogstaande jonge dienstplichtigen uit het leven wegrukte.¹¹⁹ Het doel van de bepleite Spartaanse selectie was een zo sterk mogelijk nageslacht door alle ongeschikten van de voortplanting uit te sluiten. Vaak sprak hij met Johannes Walther, een van zijn latere biografen, over de mogelijkheid van “een doelbewuste beïnvloeding van het nageslacht”.¹²⁰

Er kan geen twijfel over bestaan dat Haeckel bewust de sociale toepassing van het darwinisme probeerde te stimuleren. De centrale rol die hij speelde bij de Krupp-prijsvraag, waarin expliciet werd opgeroepen tot het schrijven van essays over de sociale en politieke implicaties van Darwins theorie, is daarvan het bekendste bewijs. Hij was bovendien een pleitbezorger voor een op de evolutieeler gebaseerde sociologie. Voorop stond hierbij voor hem dat de sociologie niet, in dualistische zin, moest worden gezien als een geesteswetenschap; zij was een natuurwetenschap, die de “sociale natuurwetten” onderzocht. Hij adviseerde de sociologen om niet de “metafysische psychologie” te volgen, maar zich aan te sluiten bij de fysiologie, aangezien maatschappijvorming een algemeen natuurlijk fenomeen was dat men al op de laagste treden van het leven waar kon nemen. Bij elke stap omhoog in de evolutie kon men zien dat het sociaal-georiënteerde altruïsme (“de naastenliefde”) geleidelijk meer gewicht kreeg dan het egoïsme. Het conflict tussen deze beide natuurlijke driften zou worden opgelost zodra het “sociale egoïsme” (het op zelfbehoud gerichte instinct van een samenleving) als het hogere ethische principe de overhand zou krijgen op “het natuurlijke individuele egoïsme”.¹²¹

Voor Haeckel waren het darwinisme en de sociale toepassing ervan onverbreekbaar met elkaar verbonden. Onmiddellijk in de eerste grote openbare rede uit 1863 (Stettin) waarin hij zich achter Darwin schaarde, omlinnende hij ook het sociale gebruik van diens theorie.¹²² Anderzijds vindt men bij Haeckel geen publicaties die in hun geheel aan het sociaal-darwinisme zijn gewijd. Steeds gaat het om enkele passages in boeken met een veel bredere thematiek.¹²³ Niettemin zagen diverse uitgesproken sociaal-darwinisten, zoals Woltmann, Ammon en Schallmayer, in Haeckel hun voorman. Zijn werk, zijn monistische filosofie in het bijzonder, is de verbinding tussen veel sociaal-darwinisten in Duitsland. Zijn *Weltanschauung* fungeerde in deze kring als het cement dat bijeenhield wat anders een verzameling brokstukken zou zijn geweest. Het is niet eenvoudig om vast te stellen of het Haeckels versie van het darwinisme of zijn daarop gebaseerde monisme was waarvan de grootste aantrekkingskracht uitging. Overduidelijk is wel dat voor Haeckel zelf het monisme centraal stond in zijn intellectuele inspanningen. Dit betekent niet dat het darwinisme op het tweede plan kwam; de door Darwin gevestigde evolutietheorie was de ruggengraat van het haeckeliaanse monisme. De sociale toepassing van het darwinisme was een logisch uitvloeisel van de monistische filosofie, die immers elke vorm van dualisme (tussen materie en geest, tussen natuurwetenschap en geesteswetenschappen of sociale wetenschappen) verwierp. Er is echter een belangrijk punt van verschil: waar veel vormen van sociaal-darwinisme gebaseerd zijn op de veronderstelde *analogie* tussen natuurlijke en sociale evolutie, gaat het monisme uit van de volledige *identiteit* (de volmaakte eenheid) van het natuurlijke en het sociale domein aangezien daarop dezelfde natuurwetten van toepassing zijn. Zoals Paul Kammerer stelde: “een dualisme tussen ‘beschaving’ en ‘natuur’ zou zich niet verdragen met een wetenschappelijke wereldbeschouwing.”¹²⁴

Deze vorm van monisme had weinig aanhang in de kring van Engelse sociaal-darwinisten, voor wie de evoluerende natuur vooral als een *model* gold dat men in de sociale sfeer zou moeten navolgen (hetgeen de mogelijkheid van de keuze veronderstelt om dit *niet* te doen, een wezenlijk andere uitgangspositie dan die van de monisten). Een ander kenmerk waardoor het sociaal-darwinisme van Haeckel en de monisten zich onderscheidt betreft de theorie van de *Einkreisung*. Duitsland, zich bewust van zijn centrale ligging in Europa, vreesde – zeker na het uitbreken van de grote oorlog, maar ook al daarvoor – door zijn vijanden te worden omsingeld. Het geloof dat in de strijd om het bestaan het volk met de sterkste raciale kenmerken zal overwinnen,

kon de angst niet wegnemen dat Duitsland door de vijanden, door wie het werd omringd, in de tang zou worden genomen. In het Duitse bewustzijn kwam de raciale dreiging dus vooral van buitenaf, goeddeels van andere Europese volken (Engelsen, Fransen, Russen en andere Oost-Europeanen) en van de Amerikanen. Engelse darwinisten daarentegen vreesden, Malthus indachtig, vooral de onevenredig grote aanwezigheid van de laagste klassen in eigen land (een dreiging van raciale ont-aarding van binnenuit), terwijl overigens hun racistische uitingen vooral gericht waren tegen de ‘wilde’ volken in de eigen koloniën. Dit verschil is trouwens slechts van tijdelijke betekenis: de nationaal socialistische zorgden er iets later met hun antisemitisme voor dat ook in Duitsland de raciale vijand zich binnen de landsgrenzen bevond.¹²⁵

Hoe belangrijk Haeckels rol ook was, een analyse van zijn leven en werk kan geen volledig antwoord geven op de vraag naar de betekenis van het Duitse sociaal-darwinisme. Niettemin zijn er belangrijke kenmerken van Haeckels ontwikkeling die tevens kenmerkend zijn voor de ontwikkeling van het sociaal-darwinisme in Duitsland in algemene zin. De partijpolitieke richtingloosheid van Haeckels darwinisme (met een neiging tot politiek opportunisme) correspondeert met de diversiteit in partijpolitiek opzicht van de sociaal-darwinisten. Ook de bekende ontwikkelingsgang van liberalisme naar nationalisme en de ambitie om tegelijk een filosofie (*Weltanschauung*), een wetenschappelijk onderzoeksprogramma en een sociaal-politiek programma te bieden zijn kenmerken die het Duitse sociaal-darwinisme met Haeckel deelt.¹²⁶ Ten slotte zijn de nationalistische radicalisering en de diepe ont-nuchtering die Haeckel onderging als gevolg van de Eerste Wereldoorlog tekenend voor wat er met veel sociaal-darwinisten gebeurde. De oorlog liep niet alleen uit op een nederlaag voor Duitsland, maar ook voor Haeckels filosofie. Zijn monistisch streven om dualismen op te lossen in eenheid raakte overschaduw-d door felle tegenstellingen tussen de oorlogvoerende landen, culturen en volken. In zijn *Welträthsel* had hij weliswaar onderkend dat de sterksten die overwinnen niet altijd de moreel besten zijn; het verlies van de nobelsten had hij als bewijs gezien dat de harde orde van de natuurwetten nu eenmaal geen morele orde was.¹²⁷ Maar nadat in 1914 de strijd was ontbrand sprak hij de scherpste morele veroordelingen tegen Duitslands sterke vijanden uit. Bovenal verloor zijn darwinistisch vooruitgangsgeloof, zo sterk in 1863, door de oorlog zijn glans. In dat jaar had hij nog geschreven over de strijd om het bestaan en de natuurlijke selectie, “die de volkeren onweerstaanbaar voorwaarts drijven en stapsgewijs naar een hogere cultuur opheffen”, zodanig dat terugslagen op staatkundig, sociaal, zede-

lijk en wetenschappelijk vlak de algemene vooruitgang slechts tijdelijk konden afremmen.¹²⁸ Net als Spencer had hij vooruitgang als een natuurwet bestempeld. Als in de bestaansstrijd steeds de sterksten overwinnen omdat dit een natuurwet is, hoe moesten dan de verloren veldslagen worden geïnterpreteerd, laat staan een verloren oorlog? Daarvoor kon men uiteraard nog steeds politieke of militair-strategische redenen aanvoeren, maar geen natuurwetenschappelijke (althans niet zonder het geloof in de eigen biologische superioriteit aan te tasten). Hij was ervan overtuigd geweest dat de strijd om het bestaan een “veredelende” uitwerking op de rassen had¹²⁹, maar op geen enkele wijze kon geloofwaardig worden beredeneerd dat deze oorlog, met zijn vernietigende contraselectie, het Duitse volk had veredeld.

Hoe anders zag alles er in 1915 uit. De slagvelden en modderige loopgraven in België en Noord-Frankrijk, waar zovele jonge gezonde soldaten een zinloze dood vonden, ondergroeven het optimisme dat voor het idee van de sociale selectie uiteindelijk onontbeerlijk was. De algemene natuurwetenschappelijke overtuiging dat in de bestaansstrijd de meestbegunstigde rassen de zwakkeren zullen overwinnen en overheersen (geselecteerd worden) ging bij de aanhangers ervan meestal samen met één specifieke veronderstelling: dat het eigen volk het ‘meestbegunstigde ras’ was. Ondergraving van dat chauvinistisch geloof door de bittere realiteit van de oorlogsvoering maakte het sociale gebruik van de selectietheorie een stuk minder aantrekkelijk. Sterven en uitsterven had men – Haeckel inclusief – gereserveerd voor de ‘minder volmaakte rassen’ overeenkomstig het principe: de sterken worden geselecteerd, de zwakken geëlimineerd. De bewustwording dat dit simpele schema niet opging leidde tot een schok waarvan het monisme zich nooit volledig heeft hersteld. Het concept van de ‘monistische eeuw’ had zijn magie verloren.

Epiloog

Het Darwin shopping centre

Shrewsbury, Darwins geboorteplaats, heeft niet nagelaten zijn beroemde zoon te eren. Naast een meer dan levensgroot beeld van een strenge Darwin, gezeten als op een troon, treft men er tegenwoordig in het midden van de stad een modern winkelcentrum aan: het *Darwin shopping centre*. Dit hedendaags eerbetoon is – zonder twijfel onbedoeld – een symbool voor de lotgevallen van het darwinisme. Darwin schiep een markt voor nieuwe ideeën (biologische én sociale) en zijn theorie is, vrijwel meteen vanaf de publicatie, een winkel gebleken met voor elk wat wils. Wat ooit in de geheime en zeer persoonlijke *Notebooks* was begonnen als de bijna illegale onderneming van één man, mondde uit in een ‘isme’, een gemeenschappelijke onderneming midden op het marktplein van de wetenschap, met talrijke kopers en verkopers.

Is dit niet precies wat Darwin wilde? Ondanks zijn grote en begrijpelijke vrees om als een godslasteraar te worden uitgestoten, wilde hij dat zijn theorie de wereld zou veroveren, zich als geen ander bewust van haar revolutionaire potentieel. Hij realiseerde zich vanaf het begin dat de toepassing van zijn theorie op de evolutie van de mens zijn grootste uitdaging zou zijn. Niet alleen omdat hier het hardnekkigste verzet te verwachten viel, maar ook omdat de zuiver evolutionaire, niet-teleologische, verklaring van de afstamming van de complexe mens, met zijn bijzondere intellectuele en culturele gaven, de ultieme test voor de kracht van zijn theorie zou zijn. Darwin had de goede gewoonte om tegenwerpingen die tegen zijn theorie konden worden ingebracht, te koesteren. In *Origin* wijdde hij het hele zesde hoofdstuk aan de “moeilijkheden” waar hij met zijn theorie op stuitte en in het slothoofdstuk recapituleerde hij eerst deze “moeilijkheden met de theorie van de Natuurlijke Selectie”, alvorens de mogelijkheden die ze bood nog eens te etaleren. In dit afsluitende hoofdstuk stelde hij zich ook de vraag “tot hoever de theorie van de natuurlijke selectie mag worden uitgebreid”.

Het antwoord gaf hij tamelijk expliciet door te concluderen dat de psychologie op een “nieuw fundament” zal worden geplaatst, namelijk het inzicht dat “alle mentale krachten en vermogens” van de mens slechts door geleidelijke ontwikkeling kunnen zijn ontstaan. Waarop zijn beroemde aankondiging volgde: “Er zal licht worden geworpen op het ontstaan van de mens en zijn geschiedenis.”¹

Het is niet mijn bedoeling om in deze epiloog al het voorgaande te recapitulieren. Ik zal mij beperken tot het aanbrengen van een aantal accenten, in de hoop dat ik daarmee vooral de samenhang tussen darwinisme en sociaal-darwinisme nog wat scherper in beeld kan brengen.

In feite sprak Darwin in het slothoofdstuk van *Origin* over zijn eigen onderzoeksprogramma, dat hij in de jaren daarna met zijn *Descent* (1871) en zijn *Expression of the emotions in man and animals* (1872) ten uitvoer bracht. Hij was, blijkens zijn eigen aankondiging, van plan om in dit programma verder te gaan dan de antropologie en wilde ook de culturele ontwikkeling van de mens (“zijn geschiedenis”) in zijn conclusies betrekken, waarmee *mens en cultuur* volledig onderdeel van zijn theorie zouden worden. In *Descent* bleek opnieuw dat Darwin geobsedeerd was door publicaties die ingingen op de mogelijkheden én onmogelijkheden van zijn selectietheorie om de evolutie van de mens en diens cultuur te verklaren.² We mogen hieruit concluderen dat hij het eventueel tekortschieten van zijn theorie om zowel het ontstaan van de mens, als zijn ontwikkeling als geciviliseerd wezen, adequaat te verklaren als een serieuze tegenwerping tegen die theorie zag. Die theorie moest naar haar aard alomvattend, universeel, zijn; alleen als universeel concept kon evolutie concurreren met het scheppingsverhaal. ‘Evolutie door middel van natuurlijke selectie’ en vooral de daarin opgesloten essentiële notie van de gemeenschappelijke afstamming van alle levensvormen en alle menstypen (*common descent*) vormden een nieuw totaal kader om het leven in al zijn facetten te duiden en begrijpen. Evolutietheorieën (niet alleen die van Darwin) gaan uit van een organische eenheid, die natuur én cultuur, structuur én gedrag, lichaam én geest, *nature* én *nurture*, omvat, zoals ook Lamarcks theorie duidelijk laat zien. Aanvankelijk was het Darwins bedoeling geweest om al in zijn *Big species book* (de uitputtende presentatie van zijn theorie waaraan hij tussen 1856 en 1858 werkte, voordat het essay van Wallace hem dwong om een verkorte versie – *Origin* – te schrijven) een heel hoofdstuk op te nemen over de *races of man*.³ Wat het voorgaande aantoont is dat het *object* en een groot deel van de *concrete vraagstukken* waar sociaal-darwinistische geschriften zich later op

richtten, deel uitmaakten van het reguliere domein van de brede evolutietheorie zoals Darwin haar zelf ontworpen had. Deze *logische verbinding* tussen het darwinisme en zijn sociale ‘uitbreiding’ is belangrijk om het ontstaan van het sociaal-darwinisme te kunnen verklaren, belangrijker dan de sinds Robert Young vaak toegepaste redenering dat in Darwins theorie bepaalde sociale voorkeuren en ideologische vooroordelen ingebakken zijn, die min of meer corresponderen met de onder sociaal-darwinisten overheersende opvattingen.⁴ Het sociaal-darwinisme lag besloten in de interne logica van het darwinisme (waarbij ik ‘darwinisme’ opvat als Darwins eigen onderzoeksprogramma).

Deze conclusie maakt het noodzakelijk om aan het begrip ‘sociaal-darwinisme’ een andere inhoud te geven dan in het verleden vaak is gedaan. Het zou niet primair moeten worden gezien als het plotseling en onverwacht opduikende *misbruik* van Darwins theorie – waarmee ik niet wil ontkennen dat dergelijk misbruik heeft plaatsgevonden. Beter is het om de ogen te openen voor de aanzienlijke mate van *continuïteit* tussen die theorie, haar door Darwin beoogde ‘uitbreiding’ in sociale richting en het feitelijk resulterende sociaal-darwinisme. De ideeëngeschiedenis laat vaak zachte overgangen zien, die het gevolg zijn van de talrijke lijnen van beïnvloeding welke zich binnen complexe intellectuele netwerken voordoen. Zo ook hier. Het sociaal-darwinisme kwam niet als een verrassing, het was een direct gevolg van de geplande uitbreiding van het darwinistisch onderzoeksprogramma, waaraan, behalve door Darwin zelf, ook werd gewerkt door Huxley, Wallace, Lubbock, Haeckel en – iets later – Galton.

In deze benadering wordt sociaal-darwinisme opgevat als een verzamelbegrip voor *alle* soorten van sociale en sociaal-wetenschappelijke ‘uitbreiding’ van het darwinisme. Vanzelfsprekend dient de verzameling denkbeelden die onder het begrip wordt gebracht, niet zó breed te worden gemaakt dat er ook uitingen onder vallen die geen reële verbinding met het darwinisme meer hebben of daarmee fundamenteel in strijd zijn. Het doel van de voorgestelde benadering is juist om het sociaal-darwinisme dichter bij het darwinisme te brengen. Sociaal-darwinisme behoeft echter geen vlekkeloos darwinisme in biologische zin te zijn om toch sociaal-*darwinisme* genoemd te mogen worden. Ik spreek van een ‘verzamelbegrip’ om te vermijden dat slechts één of enkele politieke varianten met die term worden aangeduid en andere niet. *Pars pro toto*-definities (zoals die van Hofstadter en van Bannister in reactie op hem) zouden moeten worden vermeden. Dergelijke definities zijn soms met selectieve verontwaardiging gepaard gegaan en heb-

ben er niet zelden toe geleid dat in het bijzonder één sociaal-darwinist als kwade genius verantwoordelijk is gesteld voor het hele verschijnsel.⁵ Nodeloos te zeggen dat dit tot simplificatie leidt.

Of sociaal-darwinistische uitingen een reële verbinding met het darwinisme hebben, kan niet uitsluitend aan Darwins *Origin* worden afgemeten. Mijn stelling dat het darwinisme moet worden opgevat als een breed en meerjarig onderzoeksprogramma, betekent dat in elk geval de drie hoofdpijlers uit dat programma (naast *Origin* ook *Descent* en *Expression*) gezamenlijk bepalen of sociaal-darwinistische uitingen voldoende verband met het darwinisme hebben. Zoals ik in hoofdstuk 5 heb beschreven, ging Darwin in *Descent* uitgebreid in op de rol van natuurlijke selectie in beschaafde naties. Hij verwoordde daar de kern van de sociaal-darwinistische probleemanalyse, namelijk dat de moderne beschaving de eliminatie van de zwakken uitschakelde. Hier en elders in *Descent* maakte Darwin uitgebreid gebruik van de hausse aan antropologische publicaties, waaronder de eerste sociaal-darwinistische geschriften, die zich in het decennium na het verschijnen van *Origin* had voorgedaan. In deze periode hadden al Darwins trouwste bondgenoten zich gericht op de sociaal-antropologische uitbreiding van het darwinisme. Huxley besprak de verhouding tussen de mens en de mensapen, de positie van de mens als natuurlijk wezen en de plaats van de neger in de natuur. Wallace ging in op de oorsprong van de menselijke rassen en op de beperkingen van natuurlijke selectie toegepast op de mens. Galton behandelde de erfelijkheid van talent en karakter vanuit darwinistisch perspectief en Lubbock de oorsprong van de beschaving.⁶ Voor Haeckel had vanaf het begin al vastgestaan dat de sociaal-antropologische kant van het darwinisme minstens even belangrijk was als de zuiver biologische. In 1864 had hij er Darwin in een uitgebreide brief op attent gemaakt dat in Jena ook veel filosofen en historici enthousiaste toehoorders van zijn darwinisme-colleges waren: “Voor de historici opent zich daarbij een nieuwe wereld, aangezien ze in de toepassing van de afstamingstheorie op de mens ... de weg vinden om de geschiedenis van de mensheid in de natuurgeschiedenis in te passen.”⁷ Was het toeval dat ook Darwin, zoals we zagen, over de uitbreiding van zijn theorie naar de geschiedenis sprak? Zelfs Hooker, zo druk met het beheer van de *Kew Gardens*, was bij de sociale uitbreiding van het darwinisme betrokken. Het was Darwin zelf die hem in april 1868 aanbeval een artikel van Bagehot te lezen, “waarin Natuurlijke Selectie wordt toegepast op de vroege of prehistorische politiek en zelfs op de tegenwoordige politiek – dit is, zoals u weet, ook uw op-

vatting”. Darwin meende dus zeker te weten dat Hooker het met Bagehots benadering eens zou zijn.⁸

Hoewel er sterke aanwijzingen zijn dat de sociaal-antropologische uitbreiding van de evolutietheorie door Darwin en zijn bondgenoten was voorzien en bewust werd bevorderd, loopt er bepaald geen rechte lijn van *Origin* naar *Descent*.⁹ Darwins vermoeden dat deze uitbreiding gepaard zou gaan met tegenwerpingen tegen zijn selectietheorie bleek terecht. Het *ontstaan* van de mens als cultuurscheppend wezen, met steeds beter ontwikkelde sociale instincten, leek weliswaar door natuurlijke selectie verklaard te kunnen worden (hoewel Wallace voor het ontstaan van de geestelijke vermogens een uitzondering wilde maken), maar er waren sterke aanwijzingen dat de geëvolueerde cultuur zich vanaf een niet exact te bepalen moment tegen het evolutionair mechanisme (natuurlijke selectie) keerde. Vooral de overwegingen van Bagehot en Greg hadden Darwin daarop attent gemaakt en hij was sterk onder de indruk geraakt van dit ‘reversieve effect’ van de evolutie. Hij moest toegeven dat de beschaving in veel opzichten de werking van de natuurlijke selectie blokkeerde en dat “vooruitgang geen onveranderlijke regel is”.¹⁰ Het inzicht dat er mechanismen van *sociale selectie* bestonden, die niet zelden een andere uitkomst bewerkstelligden dan natuurlijke selectie (een kernpunt uit het latere sociaal-darwinisme), was hier al bij Darwin aanwezig, en daarmee ook de problematiek waarop de eugenetica een antwoord probeerde te formuleren. Hij kon er niet omheen: in de evolutie door middel van natuurlijke selectie waren sociale instincten een voordeel in de strijd om het bestaan gebleken en daarmee was ook de humanitaire moraal in wezen een evolutionaire moraal, die echter vervolgens door altruïstische maatregelen de harde gevolgen van selectie (de eliminatie van de zwakken) verzachtte en zelfs neutraliseerde. Anders dan de biologisch altruïsten, zoals Kropotkin, was Darwin – net als de meeste sociaal-darwinisten – van mening dat dit civilisatieproces uiteindelijk de fysieke en mentale kracht van de mens zou ondermijnen. Uit *Descent* blijkt nauwelijks dat hij Spencers strikt individualistische strijdmaatschappij nog als oplossing zag. Het geschetste probleem leek veeleer te vragen om een regulerend (corrigerend) optreden van de staat, waarbij de menslievende sociale instincten zouden kunnen worden benut om te komen tot een eugenetische solidariteit met het nageslacht.

De nauwe samenhang met het onderzoeksprogramma van het darwinisme geeft het *ontstaan* van het sociaal-darwinisme een zekere onver-

mijdelijkheid, maar kan de concrete *inhoud* ervan slechts gedeeltelijk verklaren. De verbinding tussen darwinisme en sociaal-darwinisme op inhoudelijk vlak wordt gevormd door de analogie-redeneringen, die het sociaal-darwinisme aan het darwinisme ontleende. De *sociale* strijd om het bestaan werd gemodelleerd naar de natuurlijke bestaansstrijd, waarbij de begrippen ‘ras’, ‘volk’, ‘natie’ en – relatief zelden – ‘bedrijf’ werden toegepast naar analogie van het begrip ‘soort’. En waarbij aan ‘sociale selectie’, ondanks de fundamentele verschillen, naar analogie van ‘natuurlijke selectie’ de rol van centraal mechanisme werd gegeven. Achteraf is tamelijk eenvoudig te zien dat deze analogieën slechts een beperkte verklaringskracht hadden, dat ze sociale processen en verhoudingen een bedrieglijke eenvoud gaven en dat ze een racistische tendens in sociaal-wetenschappelijke analyses introduceerden, die vooral gevaarlijk was in combinatie met de neiging om de creatieve waarde van conflicten te overschatten. De populariteit van sociaal-darwinistische verklaringsschema’s viel samen met het militarisme, het imperialisme, het racisme en de felle klassentegenstellingen die zo kenmerkend waren voor het einde van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste. Ik geloof echter niet dat het sociaal-darwinisme een of meer van deze tijdsverschijnselen heeft veroorzaakt, hooguit heeft het ze bevorderd.

Dat laatste is plausibel; sociaal-darwinistische maatschappij-analyses konden die invloed verwerven doordat ze het sterk gegroeide gezag van de natuurwetenschap uitstraalden. In belangrijke mate blijkt het sociaal-darwinisme de sociale visie te zijn geweest van artsen, biologen en andere natuuronderzoekers. Darwins theorie heeft vooral bèta’s aangezet tot een diagnose van sociale kwesties en tot het formuleren van remedies. Dit leidde, behalve tot een biologisering, ook tot een medicalisering van de sociale problematiek, zoals men kan zien aan de sociaal-pathologische analyses die verschenen. Er is hier een samenhang met de duidelijk aanwezige neiging tot een sciëntistische anti-politiek. Zeker, er waren ook enkele politici onder de sociaal-darwinisten, maar zij waren duidelijk in de minderheid. Dit reduceert het belang van de veelbesproken kwestie wat nu precies de overheersende politieke richting van het sociaal-darwinisme was.

Diverse sociaal-darwinisten probeerden, op basis van hun antipolitieke sciëntisme, invloed op het politieke bedrijf te krijgen, onder meer door uit de sociaal-biologische inzichten, die men verworven meende te hebben, concrete programmapunten met een politiek karakter af te leiden en te presenteren. Het programmatisch karakter is een wezenlijk kenmerk van het sociaal-darwinisme. De darwinistische maatschappij-

analyse leidde tot de conclusie dat politiek ingrijpen dringend geboden was, vooral om het waargenomen degeneratieproces te stoppen, en dit bracht sociaal-darwinisten er herhaaldelijk toe om zelf concrete politieke maatregelen voor te stellen.

Het is vroeger een tijdlang gebruikelijk geweest om sociaal-darwinisme als een school of stroming in de sociologie te beschouwen en het is aan te bevelen om die gewoonte in ere te herstellen. Onder invloed van het darwinisme ontstond een biologisch georiënteerde sociologie, die deels het karakter had van 'een sociologie door biologen' (en andere vertegenwoordigers van de natuurwetenschap). Aangezien de sociologie nog niet academisch gevestigd was, kon zij worden opgevat als een vrij onderzoeksveld, dat door iedere geïnteresseerde kon worden betreden. Het niet beschikken over een sociologische opleiding kon, vanwege de schaarste van dat goed, nauwelijks een beletsel zijn om sociologische beschouwingen ten beste te geven. Om het scherp te stellen: elke fysioloog kon zich in publicaties vrijelijk uitleven als 'socioloog', terwijl het omgekeerde wetenschappelijk ongetwijfeld niet geaccepteerd zou zijn. Daar komt bij dat sinds Comte zowel sociologen als biologen in afwachting waren van een nieuwe maatschappijwetenschap, die op de resultaten van de biologie zou worden opgebouwd. Darwins theorie leek de belofte van zo'n sociaal-biologische totaalwetenschap voor het eerst waar te kunnen maken. Voor sommigen was, wat resulteerde, een onsociologische sociologie, die haar verklaringen primair in de biologische feiten zocht en niet in zuiver sociale wetmatigheden. Het is opmerkelijk dat deze critici van de *sociologues darwiniens* vooral in Comte's vaderland van zich lieten horen. Wat resulteerde was een crisis in de nog zo jonge sociologische discipline als gevolg van een fundamentele tweespalt die, blijkens de controverses over de sociobiologie, tot op de dag van vandaag voortduurt. Destijds ontbrak het de sociologie nog aan een uitgewerkte, authentiek sociologische, methode. De biologische evolutietheorie vulde dat gat op en een gemengde discipline als de antroposociologie, met biologische en sociologische kenmerken, was een van de resultaten. Het is overigens verdedigbaar om het sociaal-darwinisme, als biologische interpretatie van de samenleving, aan te merken als voorloper van de sociobiologie. De aantrekkingskracht van het darwinisme op de sociologie bestaat nog steeds, zoals blijkt uit de recente poging van de Engelsman Peter Dickens om een nieuwe basis te leggen voor het sociaal-darwinisme als sociologische methode.¹¹

De wijze waarop een deel van de sociologen aansluiting bij het darwinisme heeft gezocht en gevonden, lijkt de stelling van Robert Banister dat het moeilijk was een sociale theorie op het darwinisme te baseren, te weerspreken. Die sociale theorie lag al in Darwins evolutietheorie besloten. Wie op zoek was naar in de sociale wetenschap toepasbare analogie-redeneringen kon zonder meer in 'Darwins *shopping centre*' terecht. De simpelste analogieën bleken valkuilen te zijn; tussen biologische evolutie en sociale evolutie kan geen perfecte analogie bestaan omdat de mens zelf in zijn samenleving ingrijpt, zelf stuurt en zelf selecteert. Maar ook al is sociale selectie daardoor iets heel anders dan natuurlijke selectie, dat maakt het nog niet tot een onzinnig concept. 'Selectie' is bovendien op zich een sociaal begrip en niet ten onrechte is opgemerkt dat natuurlijke selectie een antropomorf of personifiërend begrip is.¹² Bij Lapouge en zijn volgelingen groeide sociale selectie uit tot 'selectionisme', enerzijds als leer van alle sociale selectiemechanismen, anderzijds als noemer voor een verzameling sociale remedies waarin bewust-selecterende maatregelen een hoofdrol vervulden. 'Selectie' werd daarmee in feite 'eliminatie', doelbewuste uitschakeling van de beleidsmatig aangewezen verliezers: het maatschappelijk alarmisme waardoor men bevangen was, liet het niet toe om de uitkomsten van het sociaal-evolutionaire proces af te wachten. Lapouge en zijn geestverwant Woltmann zijn goede voorbeelden om te laten zien hoe, via de tussenstap van 'sociale selectie' als sociologisch begrip, er een geleidelijke verwijdering ten opzichte van het darwinisme optrad. Hun keuze voor 'ras' als centraal begrip ging gepaard met de herinvoering van een zuiver teleologische verklaringswijze (de arische, germaanse of nordische mens als doel en zin van de geschiedenis) en een terugkeer naar een predarwinistisch essentialisme (onveranderlijke raskenmerken). Selectiemechanismen dienden zodanig te worden ingericht dat deze superieur geachte mens altijd als 'winnaar' uit de bus kwam. Ergens in deze redeneringen (op welk punt is niet precies aan te duiden), werd een grens overschreden van waaraf niet langer kan worden gesproken van sociaal-darwinisme. 'Echte' natuurlijke selectie als concept is onverenigbaar met racisme: wie *the fittest* is hangt vooral af van de *feitelijke* aangepastheid van *individuele* wezens aan de *specifieke omstandigheden* waarin zij zich bevinden. Maar zelfs Darwin bezweek voor de verleiding om natuurlijke selectie in een min of meer teleologische vorm toe te passen op volken en naties, terwijl hij zichzelf eerder voor dergelijke analogie-redeneringen had gewaarschuwd: "analogie kan een bedrieglijke gids zijn."¹³

De sociale uitbreiding van het darwinisme leidde na enkele jaren vanzelf tot de somber stemmende gedachte dat natuurlijke selectie in een beschaafde omgeving niet of nauwelijks meer werkte. Het oorspronkelijk optimisme van Spencer, die zijn hoop had gevestigd op het *zelfregulerend vermogen van de sociale evolutie* via het principe van de *survival of the fittest*, leek nu tamelijk naïef. In plaats daarvan trad een pessimisme, dat algehele degeneratie vreesde, of zelfs de overwoekering van superieure rassen door inferieure. Het alarmisme dat hieruit resulteerde, voedde de neiging om, in scherp contrast tot de hoogtijdagen van het liberalisme, stevig *regulerend optreden van de staat* te eisen, in de vorm zelfs van het controleren en beheersen van de voortplanting. Spencer voelde zich geïsoleerd en had daar alle reden toe. Uit het pessimisme groeide echter een nieuw optimisme, dat zich uitte in eugenetische vergezichten. Nog vóór het bekend worden van de wetten van de erfelijkheid was de overtuiging gegroeid dat het in het vermogen van de mens lag om de kwaliteit van zijn nageslacht fundamenteel te beïnvloeden. Het verloren gaan van ‘Providentia’ als veilige idee (“God – of de evolutie – zorgt overal voor”), werd gecompenseerd door ‘Utopia’ (“de mens moet en kan overal zelf voor zorgen”), in de bijzondere verschijningsvorm van de biologische of eugenetische utopie. Dit nieuwe optimisme was, uiteindelijk, veel matelozier dan het oude, liberale: de verboden maar grenzeloos spannende idee groeide dat er een nieuwe mens kon worden geconstrueerd, de supermens leek onder handbereik te komen. Dit was een gedachte die met name de meest avantgardistische geesten, zoals Nietzsche en Shaw, obsedeerde. In vergelijking daarmee leek de eugenetica platvloers in haar concreetheid, variërend van de opsluiting van zieken en zwakken om hen van voortplanting af te houden tot sterilisatieprojecten. Toch is de eugenetica, als gedwongen negatieve selectie en eliminatie-op-termijn van de onvolwaardig geachte mens, het belangrijkste verschijnsel, juist vanwege haar concreetheid. Wat resulteerde was een *socialisering van de voortplanting*, een door de staat, op basis van collectieve normen en waarden, gereguleerde voortplanting. Dit is een idee die vooral ook socialisten bleek aan te spreken, zolang eugenetica maar gezien kon worden als gelijkwaardige behandeling van de biologisch gezonde leden van arbeiders en lagere middenklasse ten opzichte van de welvarende en hooggeboren klassen.¹⁴ Het concept van de ‘socialisering van de voortplanting’, met zijn sociaal-emancipatoire mogelijkheden, maakte diverse socialisten tot eugenetici en bewoog eugenetici, die geen politici waren of zelfs antipolitieke gevoelens koesterden, om met politieke voorstellen aan de staat te appelleren. In dit opzicht kan de con-

clusie van Bannister worden onderschreven dat *reform Darwinism* de overhand kreeg op de *laissez faire*-variant van het sociaal-darwinisme. De dokter-darwinist, die wilde sleutelen aan de genetische gezondheid van de toekomstige mens, was een bekendere verschijning dan de zakenman-darwinist, die het darwinisme gebruikte als wetenschappelijke rechtvaardiging voor harde zakelijke concurrentie. Uiteindelijk mondde het sociaal-darwinisme vaker uit in een sociaal-biologisch protectionisme dan in een legitimatie van economische vrijhandel. Hervormingsgezind darwinisme was echter niet per definitie socialistisch; er waren ook antisocialisten, zoals Haeckel, die in het licht van dezelfde eugenetische hervormingen de gelijkheidsidealen van socialisme en democratie afwezen om, in plaats daarvan, een biologische aristocratie na te streven.

Duidelijk is dat de eugenetica een vaste metgezel was van sociaal-darwinistische uitingen, maar is de eugenetica ook verbonden met de interne logica van het darwinisme zelf? De nauwe verbinding en samenwerking tussen Darwin en Francis Galton¹⁵ en zelfs de latere leidende rol van zoon Francis Darwin in de internationale eugenetische beweging, zijn onvoldoende aanwijzingen om deze vraag bevestigend te kunnen beantwoorden. Veel belangrijker is dat Darwin zijn theorie van de natuurlijke selectie afleidde van de kunstmatige selectie (of teelselectie), die de mens al eeuwenlang toepastte om de kwaliteit van zijn huisdieren hoog te houden. Hier lag de logische verbinding tussen eugenetica en darwinisme.

Dat men het sociaal-darwinisme in onderling zo sterk verschillende landen – als de Verenigde Staten en Frankrijk of Engeland en Duitsland – tegenkwam, kan grofweg twee dingen betekenen: dat sociaal-darwinistische ideeën zich via beïnvloeding over de grenzen heen van het ene naar het andere land steeds verder hebben verspreid, of dat die ideeën een logische gevolgtrekking uit het darwinisme waren die min of meer gelijktijdig in verschillende landen werd gedaan. In het eerste geval zou sprake zijn van een *volgtijdelijke* verspreiding van het sociaal-darwinisme, in het tweede geval van een *parallel en onafhankelijk van elkaar* ontspruiten van sociaal-darwinistische opvattingen in verschillende landen. Hoewel de eerste vorm van verspreiding zich zeker heeft voorgedaan (bijvoorbeeld doordat de Spencer-variant zich vanuit Engeland naar de Verenigde Staten verspreidde), was de tweede vorm waarschijnlijk belangrijker. De sociaal-darwinistische probleemanalyse en sociaal-darwinistische oplossingen zijn parallel in verschillende landen, bij verschillende auteurs, ontstaan. Dit kan verklaren

waarom het regelmatig voorkwam dat afzonderlijke sociaal-darwinisten claimden dat zij onafhankelijk van anderen tot hun opvattingen waren gekomen. Spencer, Haeckel, Lapouge, Bagehot, Woltmann: elk van hen maakte aanspraak op, of getuigde van, originaliteit. Hoewel niet iedere ontkenning van externe invloed op waarheid behoeft te berusten, ligt hier een sterke aanwijzing dat het sociaal-darwinisme min of meer onvermijdelijk uit de logica van het darwinisme voortvloeide. Dat kan verklaren dat velen die de invloed van Darwins theorie ondergingen, vervolgens onafhankelijk van elkaar de weg naar het sociaal-darwinisme insloegen.

Dit betekent niet dat de sociaal-darwinisten slechts losse individuen waren, eenzame onverbonden zoekers naar een nieuwe waarheid; zij waren juist nauw met elkaar verbonden door dezelfde logische gevolgtrekkingen uit Darwins theorie, die kennelijk betrekkelijk eenvoudig te maken waren. Dat schiep een band. Hierdoor groeiden er contacten tussen afzonderlijke sociaal-darwinisten, veelal over landsgrenzen heen. Het sociaal-darwinisme was een uitgesproken internationaal verschijnsel. Vooral Haeckel, Spencer en Lapouge hadden invloed tot ver buiten hun landsgrenzen, zowel in de Oude als in de Nieuwe Wereld. Er vormden zich sociaal-darwinistische groepen, waarbij met name die van de monisten, de sociale en politieke antropologen en de eugenetici als internationale bewegingen konden worden beschouwd. Dit grensoverschrijdende karakter geeft het sociaal-darwinisme een verrassend modern aspect, hetgeen in scherp contrast staat tot het enghartige nationalisme dat regelmatig werd gepropageerd. Ook de tegenstanders van het sociaal-darwinisme lieten blijken van mening te zijn het met een groep of een samenhangende beweging van doen te hebben.¹⁶

Het sociaal-darwinisme creëerde een internationale taal – met nationale accenten – rond kernbegrippen als: sociale selectie (of vaak kortweg selectie), sociale evolutie, *struggle* of *struggle for life*, *survival of the fittest*, degeneratie, eugenetisch, monistisch, nationale efficiëntie, rashygiëne, sociale pathologie. Slechts ten dele waren deze kernbegrippen terug te voeren op Darwins uitdrukkingen en metaforen. Men kan eraan aflezen dat ze uitdrukking gaven aan drie ideeënstromen die samenvloeiden: de sociale uitbreiding van het darwinisme, de sociaal-deterministische interpretatie van de erfelijkheidsidee (Galton, Weismann, Mendel) en de ‘eugenetisering’ van de sociale kwestie (ofwel de biologisering van de verhouding tussen de klassen). Met deze sociaal-darwinistische taal werden sociaal-darwinistische redeneerpatronen opgebouwd. Het sociaal-darwinisme bestaat uit een relatief beperkt aantal van deze patronen. Ze geven het een zekere gelijkvormigheid.

Juist deze is kenmerkend voor het sociaal-darwinisme, veel meer dan de talrijke ‘variëteiten’ waarop in de literatuur vaak de nadruk wordt gelegd. De ‘variëteiten’ hebben betrekking op de oppervlakkige verschijningsvorm en de specifieke, deels politiek getinte, conclusies die werden uitgesproken. De redeneerpatronen daarentegen betreffen de onderliggende logische structuur en die vertoont een opmerkelijke uniformiteit. Om een metafoor te gebruiken: men zou kunnen zeggen dat er een soort DNA-patroon is dat alle sociaal-darwinistische publicaties kenmerkt – uiteraard binnen de grenzen van het tijdvak dat ik heb geanalyseerd. De reden waarom deze redeneerpatronen juist in het sociaal-darwinisme zo’n eminente rol spelen is simpel: het sociaal-darwinisme is opgebouwd uit analogie-redeneringen. Zij zijn het bouw materiaal waaruit de boeken en artikelen van sociaal-darwinisten zijn opgetrokken. Er was relatief weinig sprake van eigen empirische onderzoeksresultaten en waar deze wel een rol van betekenis speelden, zoals in de antroposociologie met haar gebruik van craniometrische resultaten, bleken ze de voorgeprogrammeerde redeneringen slechts zeer ten dele te kunnen ondersteunen. Aan de biologie ontleende analogieën bleven daarom favoriet, vermoedelijk vanwege hun grote flexibiliteit; in wezen waren het immers theoretische constructies die nauwelijks afhankelijk leken van feitelijk bewijs.

De verhouding tussen de eenvormigheid in de onderliggende logische structuur en de variatie in de verschijningsvorm vergt nog enige verduidelijking. Als ik het goed zie, ‘poneert’ elke sociaal-darwinistische publicatie een of meer sociaal-darwinistische redeneerpatronen. Elk redeneerpatroon is opgebouwd uit een aantal componenten (beweringen of deelredeneringen). Steeds komt men dezelfde componenten tegen, zij het in wisselende samenstellingen en dit bepaalt de variëteit aan redeneerpatronen. De keuze, de volgorde en de menging van componenten varieert, maar de componenten zelf en de logische verbanden ertussen zijn grotendeels gelijkvormig. Om het voorgaande te illustreren, noem ik een aantal componenten waaruit sociaal-darwinistische redeneerpatronen zijn opgebouwd.¹⁷ (Ze zullen de lezer niet verrassen omdat we ze in de eerdere hoofdstukken al vele malen zijn tegengekomen):

1. culturele invloeden ondermijnen de kracht van de natuurlijke selectie en leiden zelfs tot contraselectie (dit is Gregs antithese);
2. er zijn aparte sociale selectiemechanismen werkzaam die de economisch bevoorrechten (de sluwen, de invloedrijken, de machtigen) ‘onnatuurlijke’ voordelen geven in de strijd om het bestaan,

waardoor er een kunstmatige selectie ontstaat en het niet langer de *fittest* in biologische zin zijn die overleven en zich het sterkste voortplanten;

3. het proces van democratisering leidt tot een overmatige bescherming van *the unfit*, waardoor zij, in plaats van te worden geëlimineerd, in staat worden gesteld zich (overdadig) te vermenigvuldigen en hun zwakke en ziekelijke eigenschappen door te geven aan het nageslacht;
4. de vruchtbaarheid van de mens neemt af naarmate de hersenontwikkeling voortschrijdt;
5. de raciale kwaliteit blijkt uit de schedelvorm en -inhoud (frenologisch redeneerpatroon);
6. doordat de meest getalenteerden (evenals de maatschappelijk meest verantwoordelijke klassen) terughoudender zijn in hun voortplantingsgedrag dan de 'inferieure' klassen, zal zonder ingrijpen in dit gedrag de kwaliteit van het ras verslechteren en degeneratie optreden;
7. in de moderne samenlevingen is natuurlijke selectie niet meer werkzaam op het niveau van het individu en zijn voortplanting, maar uitsluitend nog op het collectieve niveau van rassen en naties die in een bestaansstrijd verwickeld zijn;
8. over de hele wereld sterven, als gevolg van contact met de beschaafde blanken, wilde stammen uit omdat zij zich niet kunnen handhaven vanwege hun inferioriteit in vergelijking tot de superieure blanke;
9. nadat een sterk ras een zwakker ras in de bestaansstrijd heeft verslagen, treedt onvermijdelijk rasvermenging op, waardoor degeneratie van het sterkere ras het gevolg is (dit is Gobineau, maar door diverse sociaal-darwinisten overgenomen);
10. door de moderne gemechaniseerde oorlog is de positief-selecterende werking van het aloude gevecht verloren gegaan en treedt er een negatieve selectie op, waardoor juist de gezondste en dapperste jongemannen sneuvelen of, in vreedstijd, in de kracht van hun bestaan aan het huwelijksleven werden onttrokken;
11. de samenleving met de verst doorgevoerde arbeidsdeling en de hoogste graad van integratie van haar samenstellende delen is de sterkste, omdat zij het meest lijkt op een organisme waarbinnen de cellen op basis van gespecialiseerde taken een hechte eenheid vormen;
12. de natuurlijke aanleg bepaalt alles, *nature* gaat boven *nurture*.

13. in de ontwikkelingsstadia van het menselijk embryo herhalen zich alle fasen van de algemene evolutie van de mens; ieder menselijk individu draagt, letterlijk, de sporen van de hele evolutie – en dus ook de erfenis van zijn primitieve stamgenoten – met zich mee (recapitulatie);
14. geen van de kwaliteiten die een individu na zijn geboorte verworft, kunnen door zijn nageslacht worden geërfd, zodat doelbewuste selectie noodzakelijkerwijs de enig mogelijke methode is om het ras te verbeteren;
15. de moderne cultuur wordt geteisterd door een groot aantal sociale ziekteverschijnselen die ‘het sociale lichaam’ verzwakken en het is de taak van de sociologie, als sociale pathologie, om de diagnose te stellen en de therapie voor te schrijven.

De uit deze (en soortgelijke) beweringen opgebouwde redeneerpatronen, gaven aan het sociaal-darwinisme een logische samenhang over de nationale grenzen heen. Zij laten zien dat de meeste sociaal-darwinisten met elkaar verbonden waren in hetzelfde, internationale, debat over de sociale implicaties van het darwinisme. Dat dit debat werd gevoerd was een direct en onvermijdelijk gevolg van Darwins theorie. Haar logische structuur anticipeerde op een sociale uitbreiding. Zo bezien is er weinig mis met het concept sociaal-darwinisme. De zogenoemde ‘mythe van het sociaal-darwinisme’ raakt niet dit concept als zodanig, maar wel de te gretige veronderstelling dat het vooral ondernemers waren – en in hun kielzog de met hen sympathiserende politici – die op grote schaal het darwinisme misbruikten om een antisolidaristische en hyperindividualistische vechtmaatschappij te verdedigen.

Het sociale potentieel van het darwinisme werd, in verschillende landen, onmiddellijk herkend. In de hele periode van 1860 tot 1918 zijn er in Engeland, Duitsland, Amerika, Frankrijk, Oostenrijk en andere landen van jaar tot jaar publicaties verschenen, waarin aanhoudend pogingen werden gedaan om te komen tot een onweerlegbare sociale interpretatie en toepassing van het darwinisme. Aan dit sociaal-darwinistisch debat werd zeker niet alleen deelgenomen door relatief obscure ‘kleine intellectuelen’, maar ook door de meest prominente darwinisten van het eerste uur (onder wie Huxley, Wallace, Lubbock, Spencer, Haeckel en Darwin zelf), door sociologen of sociaal-biologen van naam, maar ook door intellectuele zwaargewichten als Friedrich Nietzsche en George Bernard Shaw.¹⁸

Mijn slotconclusie kan niet anders luiden dan dat het sociaal-darwinisme zijn naam terecht draagt en met meer reden dan het *Darwin*

shoppingcentre. Wat men de sociaal-darwinisten niet kan verwijten is dat hun lust om bij Darwin te winkelen groot was, aangezien deze zelf met de sociale uitbreiding van zijn theorie had geadverteerd. Wat men hen wel kan verwijten is hun hebzucht om zoveel mogelijk nieuwe zekerheden in te slaan, waarbij zij zich te buiten gingen aan een kortzichtig reductionisme, dat onzuiver redeneerde van een 'natuurlijke toestand' naar een 'sociaal voorschrift'. Het meest gewilde artikel uit Darwins winkel bleken de nieuwe morele zekerheden te zijn die men aan zijn evolutiebiologie meende te kunnen ontlenuen nu de oude, *nota bene* door toedoen van het darwinisme zelf, verloren waren gegaan. Het darwinisme maakte duidelijk dat ethische opvattingen waren voortgekomen uit de biologische evolutie en voerde zodoende tot een naturalisering en biologisering van de ethiek. In nauwe aansluiting bij deze gedarwiniseerde ethiek ontwikkelde zich een eugenetica en een rashygiëne die beide gepaard gingen met uitdrukkelijke morele voorschriften, welke zich misschien nog het beste laten omschrijven als een voortplantingsmoraal. Ook het sociaal-darwinistische kernbegrip degeneratie was, evenals het zusterbegrip decadentie, beladen met morele oordelen. De gedegeneerde gold zowel in biologisch als moreel opzicht als zwak. Vooral hier liet het sociaal-darwinisme zijn ware gezicht zien: het was vóór alles een selectiecultus met een uitgesproken morele dimensie. Criteria van 'goed' (hardwerkend, spaarzaam, deugdzzaam, raciaal gezond) en 'slecht' (zonder werk, verkwistend, losbandig, raciaal ongezond) bepaalden wie zich mocht voortplanten en wie niet. Afgezien van een aantal experimenten in praktische eugenetica, is deze vorm van sociale selectie geen werkelijkheid geworden. Die experimenten hebben echter duidelijk gemaakt dat deze sociale of eugenetische selectie weliswaar door het biologisch proces van *natuurlijke selectie* was geïnspireerd, maar een wezenlijk ander uitgangspunt kende. Sociale selectie kwam uiteindelijk neer op het *doelgericht aanwijzen* van een aantal *uitverkorenen* aan wie het produceren van nageslacht kon worden toevertrouwd om de raciale kwaliteit *kunstmatig* op peil te brengen en te houden.

Appendix

Overzicht van een historisch debat

Sinds de jonge Franse anarchist Émile Gautier de term sociaal-darwinisme in 1879 introduceerde, zijn meer dan honderdtwintig jaar verstreken. Maar het intellectuele dispuut over het sociaal-darwinisme woedt nog steeds voort. Robert Bannisters poging tot revisie (*Social Darwinism: science and myth in Anglo-American social thought*, 1979) lijkt er een nieuwe impuls aan te hebben gegeven. Onbedoeld, want Bannister probeerde het sociaal-darwinisme te relativiseren en te ontmythologiseren. Als historisch concept is het echter nog springlevend. Dat valt af te leiden uit de talrijke studies die er na de monografie van Bannister zijn verschenen, zoals die van Greta Jones (1980), Alfred Kelly (1981), Donald Bellomy (1984), Linda Clark (1984), Howard Kaye (1985), Patrick Tort (1992), Paul Crook (1994), Mike Hawkins (1997), Jean-Marc Bernardini (1997) en Gregory Claeys (2000). Vooral Hawkins (*Social Darwinism in European and American thought*, 1997) heeft zich hierbij ten doel gesteld om de zienswijze van Bannister te bestrijden.¹ Wat maakt het sociaal-darwinisme tot zo'n heftig besproken thema, hoe heeft het historisch debat zich ontwikkeld, wat zijn de belangrijkste geschilpunten en is er een lijn, of zelfs een zekere logica, in de opeenvolging van interpretaties te ontdekken? Dit zijn de vragen waarop in dit appendix een antwoord wordt gezocht.²

In elk geval heeft Bannister bereikt dat zijn herinterpretatie na 1979 eenzelfde soort spilfunctie heeft vervuld als Hofstadters klassieke studie vanaf 1945. De meest opmerkelijke bewering van Bannister was wellicht dat het allesbehalve eenvoudig was om een solide sociale theorie op basis van Darwins evolutieleer te construeren. Want wie *On the origin of species* wilde gebruiken als model voor sociale analyses of als bron van sociale remedies, moest – uiteindelijk – een prijs betalen: het boek ondermijnde het vertrouwde geloof in een harmonieuze samenleving die werd geregeerd door op evenwichtsherstel en vooruitgang gerichte natuurwetten. Daarmee bracht Darwins boek volgens

Bannister een klap toe aan de *laissez faire*-theorie, die zich sinds de doorbraak van de klassieke economie had ontwikkeld tot een algemene sociaal-politieke leidraad voor velen. Het darwinisme voedde de idee dat de mens de natuur (die nu door de *struggle for existence* veel bruter leek dan voorheen) niet blindelings kon volgen. In tegendeel, hij moest haar zien te corrigeren en ethisch transcenderen. Daarvoor waren sociale hervormingen nodig. Dankzij deze redenering waren het volgens Bannister vooral de hervormingsgezinden die zich met succes van het darwinisme wisten te bedienen. Zij creëerden een *reform Darwinism*, dat zich met een beroep op de biologie afzette tegen de harde, zelfzuchtige samenleving waartoe de *laissez faire*-praktijken in hun ogen leidden. Die praktijken werden door de hervormingsgezinde darwinisten frequent gebrandmerkt als 'sociaal-darwinisme', hoewel zijzelf met minstens evenveel overtuiging een sociale vertaling aan het darwinisme gaven.

Op het eerste gezicht lijkt het aantrekkelijk om de verschillende visies op het sociaal-darwinisme onder te verdelen in twee scholen: de klassieke Hofstadter-school en de revisionistische Bannister-school. Maar de term 'school' is niet op zijn plaats omdat, zoals ik hierna zal trachten te verduidelijken, in beide gevallen de onderlinge samenhang daartoe te zwak is. Bovendien zou zo'n tweedeling te schematisch en simplistisch zijn. Het is beter te spreken van verschillende *periodes* in het historisch debat.

De *eerste periode* is die van vóór Hofstadter. Deze krijgt over het algemeen weinig aandacht. Dat is jammer, omdat juist deze vroegste periode een extra dimensie aan de historiografie van het sociaal-darwinisme toevoegt. Het interessantste in deze eerste periode zijn de gezamenlijke interpretatie die Harry Barnes en Howard Becker aan het sociaal-darwinisme gaven door het te verbinden met de sociologische conflicttheorie en de visie van William McGovern, die kenmerkend is voor al degenen die het sociaal-darwinisme in verband hebben gebracht met de voorgeschiedenis van het nationaal socialisme. Tegen de achtergrond van deze beide visies wordt duidelijk dat Hofstadters interpretatie in werkelijkheid een herinterpretatie was.

In hun grote sociologie-geschiedenis, *Social thought from lore to science* uit 1938, namen Barnes&Becker een enigszins vergeten hoofdstuk op (*Struggle over "The struggle for existence": Social Darwinism, pros and cons*), dat laat zien hoe het sociaal-darwinisme kan worden begrepen vanuit de aantrekkingskracht die de Oostenrijkse conflicttheorie een tijdlang op sociologen uit verschillende landen uitoe-

fende. Zoals de ondertitel van hun hoofdstuk laat zien, was het sociaal-darwinisme volgens Barnes&Becker een reële optie in de sociologie geweest, waar men vóór of tegen kon zijn. In algemene zin gold sociaal-darwinisme bij hen als één van de vormen van de “biologische sociologie”, waartoe ze verder nog rekenden: het organicisme (Schäffle, Lilienfeld), de sociale demografie en het sociologisch racisme.³ Slechts weinig sociologen hadden zich volgens Barnes&Becker iets aangetrokken van de waarschuwingen van Huxley en Wallace dat men Darwins biologische terminologie niet zomaar kon overplanten op de sociale werkelijkheid. In tegendeel, het darwinisme had internationaal een brede invloed gekregen op de sociologie: “veel schrijvers” hadden getracht “sociologische systemen te construeren op basis van de darwinistische formules, overgebracht naar het domein van de sociale verschijnselen zonder ze afdoende te modificeren.” Hierdoor was er “een pseudo-darwiniaanse sociologie” ontstaan.⁴ ‘Pseudo’ omdat Darwin zelf zijn hypothesen niet had willen uitbreiden naar sociale verschijnselen en omdat er bij de sociologen in kwestie volgens Barnes&Becker sprake was van een onecht darwinisme, van een onjuiste toepassing van Darwins theorie.

Ludwig Gumplowicz (1838-1909), hoogleraar in de bestuurswetenschappen in Graz, werd door Barnes&Becker gezien als invloedrijkste vertegenwoordiger van deze school. Zijn conflicttheorie, die neerkwam op een sociologische verklaring van het ontstaan van staten uit externe groepsconflicten, was volgens Barnes&Becker nog steeds van belang en zij prezen de bijdrage die Gumplowicz aan de ontwikkeling van de sociologie had geleverd, ook al had hij haar naar hun smaak te veel willen reduceren tot een natuurwetenschap. Zij wezen op de grote invloed die de Oostenrijker en zijn geestverwant Ratzenhofer hadden uitgeoefend op Amerikaanse sociologen als Albion Small, Franz Oppenheimer, A.F. Bentley en ook Lester Frank Ward, die de staat was gaan zien als “een spontaan genetisch product” dat voortkwam uit “de interactie van antagonistische krachten”.⁵ Hun waardering voor Gumplowicz wisselden Barnes&Becker, evenals velen na hen, af met afkeurende opmerkingen over de minder fraaie kanten van zijn invloed. Ze zagen in hem het meest uitgesproken voorbeeld van een sociaal-darwinist.

De definitie van ‘sociaal-darwinisme’ die ze daarbij hanteerden, was veel enger dan wat ze in hetzelfde boek onder de “pseudo-darwinistische sociologie” verstonden. Een sociaal-darwinist “in enge zin” was volgens hen iemand die geloofde in “de onvermijdelijkheid en wenselijkheid van natuurlijke selectie door middel van een onversneden

strijd om het bestaan”, iemand dus die zich overgaf aan “de verheerlijking van de strijd om het bestaan”. Zoals de strekking van deze definitie laat zien, sloten Barnes&Becker aan bij de Frans-Russische socioloog Jacques Novicow, die het sociaal-darwinisme eerder nogal polemisch had omschreven als “de doctrine die de collectieve mensmoord beschouwt als oorzaak van de vooruitgang van de menselijke soort.”⁶ Via Novicow en Barnes&Becker kwam er een definitie van sociaal-darwinisme in omloop, die weinig meer te maken had met het verschijnsel van de darwinistische sociologie, dat eerder door zowel Gabriel Tarde als Achille Loria was gesignaleerd. Bovendien was het geen neutrale maar een kritische definitie, die van het sociaal-darwinisme een militant-reactionair verschijnsel maakte, waardoor het bijna onvoorstelbaar werd dat ook een anarchist als Gautier en talrijke socialistes er iets mee te maken konden hebben. Barnes&Becker beschreven het sociaal-darwinisme als een conservatief verschijnsel door het te identificeren met “het geloof dat de hogere klassen in de bestaande sociale orde hebben overleefd [in de strijd om het bestaan] dankzij hun specifieke *fitness* in morele of ethische zin”.⁷

Hoewel Barnes&Becker het bestaan en de invloed onderkenden van een “pseudo-darwinistische sociologie” en een “biologische sociologie”, kozen zij er dus voor een polemische definitie van sociaal-darwinisme te gebruiken, die goeddeels los stond van wat er in de vroege sociologie gebeurde toen deze zich in verregaande mate op de evolutiebiologie oriënteerde als na te volgen model. Dit leidde ertoe dat zij in de meeste landen die ze bespraken nauwelijks ‘echte’ sociaal-darwinisten aantroffen. In hun analyses ontstond hierdoor de schijnbare paradox van enerzijds een erkend grote invloed van het darwinisme op de sociologie – Barnes betitelde in een latere studie het sociaal-darwinisme zelfs als een *type of sociological theory* –, maar anderzijds het bijna geheel ontbreken van ‘echte’ sociaal-darwinisten die aan de definitie voldeden. Zo werd naar hun mening – “vreemdgenoeg” – het sociaal-darwinisme “nooit omarmd door enige prominente Franse socioloog”.⁸ Maar slechts enkele regels verder wezen ze op “de niet aflatende oorlog” van de sociologen Tarde en Bouglé “tegen alle vormen van biologische sociologie.” Hetgeen natuurlijk de vraag oproept: waartegen vochten deze respectabele Fransen dan wanneer er in hun kring geen sociaal-darwinisten waren? De historiografie van het sociaal-darwinisme laat zien dat dezelfde fout nog vaker is herhaald, namelijk het formuleren van een te krappe of onrealistische *definitie* waardoor het bestudeerde *verschijnsel* een fata morgana leek te zijn.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog stimuleerde westerse geleerden om op zoek te gaan naar de ideologische voorgeschiedenis van nazisme en fascisme. Het sociaal-darwinisme werd nu een vast bestanddeel van die voorgeschiedenis. De verbinding die Novicow en Barnes&Becker al hadden gelegd met de conflicttheorie, daarbij het sociaal-darwinisme interpreterend als verheerlijking van het (gewapende) conflict tussen sociale groepen en rassen, kwam hier goed van pas. De agressieve, conflictzoekende, regimes van Hitler en Mussolini leken precies te doen wat de door het darwinisme geïnspireerde conflicttheorie ‘voorschreef’. Kon men daaruit niet afleiden dat het sociaal-darwinisme een belangrijke oorzaak voor de opkomst van deze regimes was? William McGovern uit Massachusetts, hoogleraar in de politieke wetenschappen aan de Northwestern universiteit, kende geen twijfel op dit punt. In zijn *From Luther to Hitler* (1941) groef hij uit vier eeuwen Europese geschiedenis de elementen op die tot de nazi-ideologie hadden geleid. Luther had, door de wereldlijke macht van de kerk te ondermijnen, de staat de ruimte gegeven tot zelfstandige machtsontplooiing en daaraan toegevoegd dat een heerser het goddelijk recht had om wetten en dogma’s aan het individu op te leggen. Kant, Fichte en vooral Hegel hadden deze “etatistisch-autoritaire traditie” vervolgens filosofisch verder uitgebouwd. Hegel was volgens McGovern verantwoordelijk voor maar liefst drie doctrines die in de ideologie van de nazi’s werden geïncorporeerd: het traditionalisme (juridische en politieke instituties moeten wortelen in de historisch bepaalde geest en cultuur van een volk), het irrationalisme (politieke daden moeten minder op de rede zijn gebaseerd dan op het gevoel, het instinct, de intuïtie) en het evolutionisme (instituties moeten voortkomen uit een langjarige, geleidelijke, ontwikkeling). Dit idealistisch-evolutionisme werd later omgevormd tot het sociaal-darwinisme.⁹

Traditionalisme, irrationalisme, autoritair etatisme, idealistisch-evolutionisme, sociaal-darwinisme en het racisme van Gobineau, Houston Stewart Chamberlain en Hans Günther vormden tezamen één ideeënstroom, door McGovern overkoepeld met de term ‘absolutisme’. Het *laissez faire*-liberalisme was in de negentiende eeuw volgens hem niet veel meer dan een tamelijk dunne bovenlaag, waaronder een massieve absolutistische onderlaag schuilging die in de twintigste eeuw, als een kolkende lavastroom, alles overspoelde en verzengde. Het sociaal-darwinisme verbond McGovern niet zozeer met de liberale bovenlaag, alswel met de absolutistische onderlaag. Zoals in vroeger eeuwen in de ogen van de natuurfilosofen alle verschijnselen in de natuur tezamen één *Great Chain of Being* vormden, oplopend van het laagste tot het

hoogste wezen, zo zag McGovern één lange keten van ideeën die onvermijdelijk leiden moest naar de diepste diepten van nazisme en fascisme. En hij liet er geen enkele twijfel over bestaan dat het sociaal-darwinisme een zeer belangrijke schakel in die keten was, en daarmee een oorzaak van de totalitaire ontsparing. Spencer, Bagehot en Gump-lowicz beschouwde hij als de belangrijkste sociaal-darwinisten, die met hun theorieën een “enorme invloed” hadden uitgeoefend op de verdere ontwikkeling van de “etatistische filosofie” van vooral Hegel.¹⁰ Vanwege diens individualisme en staatshaat, zo moest McGovern toegeven, hoorde Spencer eigenlijk niet thuis in de kring van ‘etatisten’, die de staat boven het individu plaatsten. Zijn organische maatschappijbeeld echter, zo vaak beschouwd als strijdig met zijn individualisme, sprak hen aan en beïnvloedde hen. Doch vooral aan Walter Bagehot, en in iets mindere mate aan Gump-lowicz en zijn “Oostenrijkse school van sociologen”, kende McGovern de twijfelachtige eer toe Hitler zijn ideeën te hebben gegeven: “De nazi’s hebben Bagehots versie van het sociaal-darwinisme bijna in zijn geheel overgenomen.” Niet Spencers individualistische versie, maar de collectivistische, op groepsselectie geënte, variant van het sociaal-darwinisme, vermengd met Bagehots irrationalisme en zijn evolutionaire verklaring voor de machtseerbie van het volk, inspireerde de nazi’s en maakte hen tot “geestdriftige apostelen van het sociaal-darwinisme”. Ook Mussolini werd voor een deel tot zijn praktische politieke maatregelen gebracht door het collectivistische sociaal-darwinisme, “het geloof dat de menselijke geschiedenis het verhaal is van het eeuwigdurende, onvermijdelijke conflict tussen groepen, in het bijzonder tussen naties.”¹¹

Toen Richard Hofstadter in 1944 onderscheid maakte tussen een individualistische en een collectivistische variant van het sociaal-darwinisme, vertelde hij dus niets nieuws. Maar, anders dan Barnes&Becker en McGovern, legde hij het accent op de individualistische variant omdat deze naar zijn mening in Amerika het meest invloedrijk was geweest. Door dit accent onderscheidde zijn interpretatie zich nadrukkelijk van die van zijn voorgangers en was zij in wezen al een eerste revisie. De *tweede periode* in de geschiedschrijving van het sociaal-darwinisme, die met Hofstadter begint, heeft de eerste naar de achtergrond gedrukt en leidde bovendien tot een ‘amerikanisering’ in het beeld van, en in de discussie over, het sociaal-darwinisme.¹² Hoewel deze tweede periode werd gedomineerd door de invloed van Hofstadter, wil dit geenszins zeggen dat diens voorbeeld steeds slaafs werd nagevolgd. Integendeel, kenmerkend voor de periode is juist dat, vooral vanaf de

tweede helft van de jaren vijftig, er kanttekeningen werden geplaatst bij de Hofstadter-interpretatie. Zo bracht de Amerikaan Bert Loewenberg in 1957 in zijn *Darwinism: reaction or reform?* de belangrijke nuancering aan dat er, naast de conservatieve versie, ook een *liberal*-versie van het sociaal-darwinisme had bestaan, waarin het evolutionaire belang van coöperatie op de voorgrond werd geplaatst. Twee jaar later probeerde Irwin Wyllie duidelijk te maken dat de Amerikaanse zakenman niet in die sterke mate onder de invloed van Spencers individualistisch-conservatieve sociaal-darwinisme had gestaan als Hofstadter had verondersteld. Vervolgens deed David Burton zijn uiterste best om het, mede door Hofstadter gevestigde, standaardbeeld van president Theodore Roosevelt als iemand die – in zijn persoonlijke levensstijl en zijn publicaties – het leven opvatte als één lange strijd om te overleven, te nuanceren.¹³

Wyllie's bijdrage (waarover zo meteen meer) was aanzienlijk bedreigender voor Hofstadter dan die van Burton. In zijn poging om de strijdlustige 'Teddy' Roosevelt van cliché's te bevrijden, bracht Burton zoveel extra informatie bijeen dat de aandachtige lezer meer overtuigd raakte van Roosevelt's fascinatie voor de sociale dimensie van het darwinisme dan Hofstadters kortere bespreking had kunnen bewerkstelligen. Volgens Burton kwam Roosevelt uit een milieu dat was doortrokken van het darwinisme en zijn revolutionerende werking en gebruikte hij "elementen van de darwinistische ethiek" om het Amerikaanse imperialisme te verdedigen. Ook associeerde hij natuurlijke selectie met de rivaliteit tussen volken en rassen, waarbij hij, in naam van de vooruitgang, aan superieure rassen het recht toekende om de zwakkere onder de voet te lopen.¹⁴ Aan de andere kant bleek Roosevelt geen "een-dimensionale" sociale evolutionist te zijn geweest. Enigszins radeloos verzuchtte Burton: "hij blijkt zowel een voorstander als een opponent van de toepassing van Darwins postulaten op de maatschappij geweest te zijn." Burtons neiging was om Roosevelt los te maken van het sociaal-darwinisme, maar hij kon niet heen om "Roosevelts diepe en voortdurende verwickelingen met de evolutie als historisch principe". Zo publiceerde Roosevelt in 1894 en 1895 recensies over de sociaal-darwinistische boeken van Benjamin Kidd en Charles Pearson en hield hij vijftien jaar later in Oxford de Romanes-lezing over het thema *Biological analogies in history*.¹⁵

Anders dan Burton slaagde Irwin Wyllie, hoogleraar aan de universiteit van Wisconsin, er wel in om serieus twijfel te zaaien omtrent de juistheid van Hofstadters interpretatie. Wyllie's compacte essay bracht Hofstadter en alle anderen die meenden dat Spencer en Darwin de er-

kende beschermheiligen waren van de Amerikaanse *entrepreneur* een gevoelige slag toe.¹⁶ Wyllie probeerde duidelijk te maken dat de *laissez faire*-doctrine voor de leiders van de zakenwereld een bevrijdende idee was en dus niet moest worden opgevat als een conservatieve, laat staan reactionaire, filosofie. Hij waarschuwde bovendien voor de tendens om de invloed van het darwinisme op het *populaire denken* te overdrijven; behalve de ontegenzeggelijk van Spencer idolate Carnegie, waren er slechts weinig Amerikaanse zakenlieden te vinden die zich in hun zakenmoraal duidelijk op Darwin of Spencer beriepen. Hofstadters bewijsvoering op dit punt stoelde slechts op de uitspraken van vier zakenlieden en één van die uitspraken, zo liet Wyllie zien, was dan ook nog ten onrechte door hem toegeschreven aan de *tycoon* John D. Rockefeller, terwijl het in werkelijkheid diens zoon, John D. Rockefeller *junior*, was die de uitspraak later deed. Ook twee andere uitspraken die Hofstadter als bewijsplaats had geciteerd, werden pas in retrospectief gedaan, toen de twintigste eeuw al ruimschoots begonnen was.¹⁷

Het was zeker niet Wyllie's opzet om het sociaal-darwinisme te ontkenen. Hij haalde een drietal nieuwe (in de zin van: niet door Hofstadter genoemde) voorbeelden daarvan aan, zoals van een beursmagnaat die de vervanging op Wall Street van de oude garde door jonge ambitieuze financiers een mooi voorbeeld noemde van *the survival of the fittest*. Maar meestal schreven zakenlieden hun successen toe aan het navolgen van solide christelijke waarden, aldus Wyllie. Daar kwam bij dat zij zich, in een land zo rijk aan natuurlijke hulpbronnen, niet agetrokken voelden tot het malthusiaanse pessimisme dat in Groot-Brittannië zo sterk aanwezig was. Het waren veeleer *de critici* van de *captains of industry* die het begrip sociaal-darwinisme gebruikten om aan de kaak te stellen dat dezen, in plaats van een christelijke, er een profaan-hedonistische moraal op nahielden.¹⁸ De stem van Bannister kon hier in de verte al worden gehoord.

Maar het proces van de geleidelijke bijstelling van de Hofstadter-interpretatie verliep traag en werd afgewisseld met nieuwe uitingen van Hofstadters dominantie. In 1955 en 1959 verschenen er nieuwe versies van zijn boek en zijn visie begon ook een rol te spelen in de interpretatie van het Europese sociaal-darwinisme. Als universeel verklaringsmodel bleek zijn theorie, opgezet om het sociaal-darwinisme in zijn Amerikaanse gedaante te analyseren, echter tekort te schieten. Pogingen om het Duitse sociaal-darwinisme op Hofstadter-wijze te verklaren laten dit zien. Hans-Ulrich Wehler uit Bielefeld probeerde op basis van Hofstadter een marxistische analyse van het sociaal-darwinisme

op te bouwen, dat hij opvatte als een “adequate, zij het veranderlijke, legitimatie-ideologie van het vroege georganiseerde kapitalisme”, een “massieve ideologische steunpilaar” van het expanderende industriële westen, een bewust geconstrueerde conservatieve ideologie die vooral in het tijdperk van het imperialisme een “onafzienbare rol” had gespeeld. In lijn hiermee constateerde hij dat het sociaal-darwinisme zijn grootste invloed had bereikt in Amerika. Maar hij kon er niet omheen dat het sociaal-darwinisme in de Duitse geschiedenis vooral werd begrepen als bestanddeel van de nazi-ideologie: Hitlers greep naar de macht was het hoogtepunt van de racistische variant van het sociaal-darwinisme. Wehler slaagde er niet in beide aspecten van het sociaal-darwinisme (het conservatief-kapitalistische en het extremistisch-racistische) afdoende met elkaar te verbinden. Hij had niet, zoals Hofstadter, de optie om de racistische variant ondergeschikt te verklaren aan de kapitalistische, simpelweg omdat de loop van de Duitse geschiedenis dit niet toeliet. Bovendien, de notie van Duitsland als *verspätete Nation* waar het liberalistisch kapitalisme pas met aanzienlijke vertraging doorbrak, maakte het bijzonder moeilijk te verklaren hoe het mogelijk was dat in de VS en Duitsland gelijktijdig dezelfde “rechtvaardigingsideologie van de heersende klassen” (i.e. het sociaal-darwinisme) tot bloei kwam.¹⁹ Hoe kon het zo onburgerlijke Duitse Keizerrijk met zijn ‘gefeodaliseerde’ middenklasse dezelfde ideologische legitimatie toepassen als de volstrekt burgerlijke, non-aristocratische Amerikaanse Republiek? Wehler zag zich, bovenop deze moeilijkheden, ook nog geconfronteerd met het feit dat in Duitsland socialisten als Kautsky en Bebel het darwinisme en zijn sociale toepassing (die “rechtvaardigingsideologie van de heersende klassen”!) met groot enthousiasme hadden omarmd. In de relatieve overzichtelijkheid van de Amerikaanse *Gilded Age* kon Hofstadters verklaringwijze schijnbaar stand houden, in de zeer complexe sociale en politieke realiteit van het Tweede en Derde Rijk in Duitsland daarentegen schoot zij aan alle kanten tekort.

Voorals Hans-Günther Zmarzliks intelligente analyse (uit 1970) laat dat zien. Zmarzlik was er zich, veel meer dan de doctrinaire Wehler, van bewust dat de betekenis van het sociaal-darwinisme in Duitsland een historisch en historiografisch probleem vormde. Als vertrekpunt voor de bestudering daarvan zag hij het “vulgair-darwinistisch monisme” dat deel uitmaakte van Hitlers nationaal-socialisme. Hoe kon dit worden verbonden met het “evolutionistisch optimisme” van Spencer en Haeckel, dat Zmarzlik zag als de gematigde eerste fase van het sociaal-darwinisme? Van cruciale betekenis was de omslag die tussen

1870 en 1880 optrad, onder invloed van de Grote Depressie en van uitbrekende nationalistische en imperialistische spanningen. In het harmoniedenken van het industriële *laissez faire*-optimisme, dat evolutie op één lijn plaatste met vooruitgang, kwam de klad. Ervoor in de plaats trad een veel harder conflictdenken, dat de selectietheorie koos als het centrale model ter interpretatie van de sociale en politieke verhoudingen. Selectie en eliminatie werden kernbegrippen in een tijd die een “naturalisering van het politieke denken en een brutalisering van de politieke stijl” voortbracht.²⁰ Een politieke stijl die zich niet meer primair oriënteerde op de vrije concurrentie tussen individuen, maar op de strijd tussen collectiviteiten (volken, rassen, klassen) en die het recht van de sterkste tot zijn ethisch principe verkoos. De culturele regulering in de moderne samenleving, die tot egalisering en verzachting van de sociale omstandigheden leidde, werd door de ‘jongere’ sociaal-darwinisten uit deze “tweede, selectionistische fase” als een bedreiging gezien voor de natuurlijke regulering door het selectieprincipe. Zij deden een beroep op de overheid om de neutralisering van de natuurlijke selectie te compenseren door een doelbewuste sociale selectie: het pleidooi voor eugenetische maatregelen, voor een collectief doorgevoerde rashygiëne, was de kern van het ‘jongere’ sociaal-darwinisme. In zijn schets van deze overgang van een individualistisch naar een collectivistisch sociaal-darwinisme en in zijn opvatting dat dit laatste minder breed aansloeg dan het eerste, sloot Zmarzlik aan bij Hofstadter. Maar het was slechts een oppervlakkige overeenstemming, de verschillen waar hij op stuitte waren opmerkelijker. In Duitsland dankte het sociale evolutionisme van de eerste fase zijn brede populariteit meer aan het feit dat het als wereldbeschouwelijk alternatief voor het christendom werd gezien (en daarmee ook een wapen kon zijn in de *Kulturkampf* tegen het katholicisme) dan aan zijn verbinding met het *laissez faire*-kapitalisme; Spencer had in Duitsland nooit het soort invloed dat hij in Amerika had. Maar ook zonder Spencer sloeg het darwinisme als algemene, materialistisch getinte, wereldbeschouwing vooral bij Duitse liberalen sterk aan. Als zodanig kon het moeilijk, zoals Hofstadter had gedaan, een conservatieve ideologie worden genoemd.

Daarentegen werd het ‘jongere’ Duitse sociaal-darwinisme gekenmerkt door een zekere afkeer van de moderne industriële staat met zijn parlementaire democratie. In plaats daarvan doemde het ideaal op van een rurale standenstaat.²¹ Net als Wehler constateerde Zmarzlik dat met Hitlers machtsovername een vulgair-darwinistisch racisme deel ging uitmaken van de officiële staatsideologie en dat de nazi’s hierbij

voortbouwden op het collectivistische gedachtegoed van de diverse sociaal-darwinistische *Rassenhygieniker* uit de voorgaande decennia, niet op het 'oudere' individualistische sociaal-darwinisme. Hitlers nationaal-socialisme werd het culminatiepunt van de Duitse versie van het sociaal-darwinisme. Toch probeerde Zmarzlik vol te houden dat de *Rassenhygieniker* vóór 1932 in Duitsland geen brede invloed hadden; hij suggereerde, teneinde deze inconsistentie op te lossen, dat Hitler het sociaal-darwinisme had meegenomen uit Oostenrijk, waar het invloedrijker was geweest.²²

In 1955 probeerde Hedwig Conrad-Martius het sociaal-darwinisme te interpreteren als ideologisch 'prototype' van het nationaal socialisme. De onheilspellende titel van haar boek, *Utopien der Menschenzüchtung*, maakte meteen al duidelijk dat bij haar de accenten nogal anders lagen dan bij Hofstadter. Niettemin benadrukte ze dat het darwinisme rechtstreeks was voortgekomen uit het Manchester-liberalisme. Toen echter de economische teruggang twijfel deed groeien over de geldigheid van de *laissez faire*-idee en er door de opkomst van het socialisme bovendien de vrees ontstond dat er een egalitaire samenleving voor de deur stond die de mens biologisch zou doen degenereren, vond er een omslag plaats van liberalisme naar racisme. De gedachte won veld dat de contraselectieve maatschappelijke invloeden moesten worden bestreden door een biologische regeneratie van de mens te 'organiseren'. Zij die bereid waren tot 'antihumane', op mensenteelt gerichte maatregelen om de werking van de natuurlijke selectie weer te herstellen (zoals de Duitser Alexander Tille en de Engelsman John Berry Haycraft), waren in de ogen van Conrad-Martius de echte sociaal-darwinisten – en de echte wegbereiders voor het nazisme. Aldus identificeerde ze het sociaal-darwinisme veel sterker met de eugenetica dan Hofstadter had gedaan.²³ Dit verschil in benadering bleek ook uit het feit dat de sociaal-darwinist waaraan ze de meeste aandacht besteedde, Wilhelm Schallmayer, van mening was dat de belangen van het individu volledig ondergeschikt moesten zijn aan de belangen van ras en staat. In dit opzicht, zo gaf ze aan, bezat het sociaal-darwinisme al de hybride vorm van het-tegelijk-socialistisch-en-nationalistisch-zijn, die zo kenmerkend is voor het nationaal socialisme.²⁴ Hier ontstond een beeld van het sociaal-darwinisme dat mijlenver afstond van de *Spencer-vogue* in Amerika waarmee Hofstadter het primair had geassocieerd. Deze swastika-variant van het sociaal-darwinisme riep vanzelf de vraag op welke reële verbinding er nog was met Darwin en zijn theorie. Temeer daar het *Manchesterismus* waarmee Conrad-Martius Darwins theorie

verbond, door velen in Duitsland werd geminacht als typisch Britse uiting van een kleinburgerlijke koopmansgeest.

Het pad dat de geschiedschrijving in de eerste twintig tot vijftientig jaar na Hofstadter aflegde, leek steeds dieper de wildernis in te leiden. De verwarring over de werkelijke inhoud van het sociaal-darwinisme leek alleen maar te zijn gegroeid. Hoewel het nooit een bijzonder homogeen concept was geweest, was heterogeniteit langzamerhand het hoofdkenmerk van het sociaal-darwinisme geworden. Gertrude Himelfarb bijvoorbeeld schreef in 1968 over de diverse “variëteiten van sociaal-darwinisme”, als betrof het een rijk geschakeerde biologische soort.²⁵ Bannisters boek (en hiermee komen we toe aan de *derde periode*), kan worden gezien als een poging om het historisch onderzoek van het dode spoor, waarop het terecht was gekomen, af te halen. Hoewel ik geloof dat hij slechts gedeeltelijk in die opzet is geslaagd, heeft hij ongetwijfeld het debat over het sociaal-darwinisme nieuw leven ingeblazen. Diverse onderzoekers, onder wie Linda Clark, Alfred Kelly, Howard Kaye, Carl Degler en Peter Bowler, hebben zich min of meer bij zijn revisionisme aangesloten. Min of meer, want van een revisionistische *school* kan zoals gezegd niet worden gesproken, gezien de individuele verschillen in interpretatie.

Degler, die vooral op zoek was naar de rol van het darwinisme in de Amerikaanse sociale wetenschappen, omarmde Bannisters stelling dat de theorie van Darwin relatief zelden werd gebruikt om de status quo (en het daarmee geassocieerde *laissez-fairisme*) te verdedigen. In hun pogingen om het menselijk gedrag te verklaren, opereerden de sociale onderzoekers van de late negentiende eeuw weliswaar binnen een darwinistisch raamwerk, dat zich zó onvermijdelijk aan hen opdrong dat Degler sprak van een “darwinistische imperatief”. Maar in overeenstemming met hun progressieve instelling was hierbij sprake van een hervormingsgezind darwinisme, niet van sociaal-darwinisme in eigenlijke vorm, dat volgens Degler in zijn doelstelling uitgesproken conservatief was.²⁶ Hieruit kan men afleiden dat Degler niet erg diep onder de indruk van Bannister is geraakt, anders zou hij de kwalificatie ‘conservatief’ niet, of althans met meer terughoudendheid, hebben gebruikt. Waar Bannister beweerde dat het hervormingsgezinde darwinisme het echte sociaal-darwinisme was, beweerde Degler dat het conservatieve sociaal-darwinisme en het in de sociale wetenschappen heersende hervormingsgezinde darwinisme twee verschillende verschijnselen waren. Degler wekte daarmee de indruk dat zijn waardering van de sociale toepassing van het darwinisme ervan afhing *wie* haar praktizeerde.

Ook bij Linda Clark (*Social Darwinism in France*, 1984) blijkt de invloed van Bannister niet bijzonder diep te gaan. Clark bewees lippen dienst aan het revisionisme in een boek dat overigens overtuigend laat zien dat het sociaal-darwinisme zelfs in het ‘van nature’ lamarckistische Frankrijk ontegenzeggelijk invloed had. In navolging van Goldman en Bannister gebruikte ze de term *reform Darwinism*. En ze poneerde dat de opvatting die deze term aanduidt (“de opvatting dat in de menselijke samenleving de ‘strijd om te leven’ minder belangrijk is dan de ‘coöperatie om te leven’”) in Frankrijk veel meer voorkwam dan het bekendere sociaal-darwinisme van het ‘conflictmodel’. Maar afgezien van de inleiding en de slotconclusie maakte Clark geen systematisch gebruik van het concept *reform Darwinism*, terwijl door het hele boek voortdurend de term sociaal-darwinisme werd gebruikt. Clark koos ervoor om “de sociaal-darwinisten die het conflict benadrukken en de hervormingsgezinde darwinisten die coöperatie verkondigen” als twee kampen te beschouwen, die allebei in Frankrijk voorkwamen. Beide kampen deelden “het geloof ... dat het darwinisme, als de meest uitgebreid besproken wetenschappelijke theorie van het moment, wel enigelei betekenis móest hebben voor het sociale denken.”²⁷ Niettemin, dit gedeelde geloof was voor haar geen reden om de beide kampen met één en dezelfde term (sociaal-darwinisme) aan te duiden. Door het gebruik van twee termen voor wat in wezen hetzelfde verschijnsel was, had Clark moeite om de sociale invloed van het darwinisme in zijn omvang helder te karakteriseren: vrijwel in één adem constateerde ze dat (in het Frankrijk van 1880-1900) het sociaal-darwinisme geen overheersende invloed had, maar dat er wel “een snelle verspreiding was geweest van niet-sociaal-darwinistische conclusies die werden getrokken uit de uitbreiding van het darwinisme naar sociale verschijnselen” (i.e. *reform Darwinism*).²⁸ Met andere woorden: de inhoud van haar conclusie over de sociale invloed van het darwinisme was volledig afhankelijk geworden van de gehanteerde terminologie. Wie er – anders dan Clark zelf – voor zou kiezen om elke vorm van toepassing van het darwinisme op sociale verhoudingen, ongeacht de ideologische richting ervan, aan te duiden met de term sociaal-darwinisme (hetgeen goed te verdedigen is), zou op basis van haar onderzoek volledig gerechtigd zijn de conclusie te trekken dat het sociaal-darwinisme wel degelijk een invloedrijke factor in de Franse cultuur was.

Zowel Peter Bowler als Howard Kaye hebben de aanval op het klassieke beeld van het sociaal-darwinisme voortgezet door te ontkennen dat er zoiets heeft plaatsgevonden als een darwinistische revolutie. Noch in de biologie van vóór de ‘Moderne Synthese’, noch in de so-

ciale theorie, bracht het darwinisme volgens hen de omwenteling die er vaak aan is toegeschreven. De evolutiebiologie is, aldus Kaye, uiteindelijk een probaat middel gebleken om gekoesterde levensbeschouwelijke opvattingen (over de goddelijke aanwezigheid in het universum, over de zekerheid van de vooruitgang, over het principiële verschil tussen mens en dier) in stand te houden door ze van een nieuw, natuurwetenschappelijk, fundament te voorzien. Ook bij de twee meest gedoodverfde sociaal-darwinisten in de anglo-amerikaanse wereld, Spencer en Sumner, was er volgens Kaye vooral sprake van een in het vocabulaire van de evolutiebiologie gehulde zelfverbeterings-ethiek van het protestantisme. Spencer, nooit een darwinist volgens Kaye, was in Amerika veel populairder dan Darwin zelf omdat dit quasi-religieuze element in zijn werk de Amerikanen aantrok. Sumner op zijn beurt zag in de strijd om het bestaan vooral een interne morele strijd, waaruit de moreel geschiktsten als de uitverkoren overwinnaars tevoorschijn kwamen. Beiden moesten worden vrijgesproken van de aloude “beschuldiging” dat zij sociaal-darwinisten waren “in de strikte zin van het woord”, waaronder Kaye verstond: iemand die de toepassing van Darwins theorie van de natuurlijke selectie, “de wet van de jungle”, op de menselijke samenleving voorstaat.²⁹ Een omschrijving die overigens de vraag oproept of zij nog wel één sociaal-darwinist overlaat, want vrijwel niemand pleitte ooit expliciet voor het invoeren van “de wet van de jungle” in de maatschappij.

Als Bannisters meest loyale bondgenoot kan Alfred Kelly gelden, die in zijn *The descent of Darwin* (1981) de popularisatie van het darwinisme in Duitsland tussen 1860 en 1914 analyseerde en daarbij tot het uiterste ging om aan te tonen dat het sociaal-darwinisme slechts van beperkte betekenis was. Dat lukte hem slechts door het toepassen van een nogal in het oog springende kunstgreep: het aanbrenge van een scheiding tussen *populair darwinisme* en sociaal-darwinisme. Kelly moest erkennen dat de popularisatie van het darwinisme nergens zulke uitbundige vormen had aangenomen als in Duitsland en dat het daarbij was uitgebouwd tot een algemene wereldbeschouwing die de grenzen van de biologie verre overschreed. “Het darwinisme was zwanger van culturele betekenissen”, het was “potentieel subversief ten opzichte van gevestigde conservatieve waarden” en het was flexibel genoeg om te worden toegepast in heel diverse culturele discussies. Zo ontwikkelde het populair darwinisme zich tot “een pseudo-politiek ideologisch wapen voor de vooruitstrevende delen van de middenklasse”.³⁰ Toch hield Kelly consequent vol dat dit populair darwinisme, hoewel

het door zijn omvorming tot “een alomvattende *Weltanschauung* ... de politieke inzichten onvermijdelijk kleurde”, niets te maken had met sociaal-darwinisme. De veelgelezen Darwin-popularisatoren (Wilhelm Bölsche, Friedrich Ratzel, Carl Vogt, Ludwig Büchner, E.A. Rossmäslers, Carus Sterne, Wilhelm Preyer, Arnold Dodel, Edward Aveling, Otto Zacharias en de grote Ernst Haeckel zelf) waren géén sociaal-darwinisten. Want het sociaal-darwinisme was volgens Kelly een *conservatieve* ideologie die in Duitsland slechts een bescheiden rol “in de politieke zijlijn” speelde.³¹

Op dit punt van zijn betoog wordt duidelijk dat Kelly's interpretatie hem in diverse opzichten in de problemen bracht. Door aan het sociaal-darwinisme een bij uitstek conservatief karakter toe te schrijven, kwam hij in conflict met de Bannister-these (sociaal-darwinisme = *reform Darwinism*) en keerde hij – naar ik aanneem onbedoeld – weer terug in het klassieke spoor van Hofstadter. Zo maakte hij het voor zichzelf onmogelijk om een plausibele verklaring te vinden voor de openlijke omarming van het darwinisme, óók in zijn sociaal-politieke consequenties, door socialistische leiders als Bebel en Kautsky. Bovendien sloop er een paradox in zijn redenering: dié manifestatie van het darwinisme die hij een aanzienlijke politieke invloed toeschreef (het ‘populair darwinisme’) merkte hij niet aan als ‘sociaal-darwinisme’, terwijl hij de ideologie die hij wél als zodanig betitelde, als een politiek randverschijnsel beschouwde. Dat dit niet geheel logisch was maakten zijn eigen woorden duidelijk. Hij stelde dat het ‘populair darwinisme’ een belangrijke rol speelde bij de vorming van kleinburgerlijke waarden bij de Duitse arbeiders en dat het een matigende invloed op de sociaal-democratie had. En hij benadrukte: “geen enkele serieuze denker of popularisator kon hopen het darwinisme beperkt te houden tot het domein van de biologie. Iedere darwinist werd ipso facto een sociaal theoreticus.” “Het darwinisme leek, al was het slechts indirect, te raken aan de fundamentele vraagstukken die de kern vormen van elke sociale theorie...”³² Waarom dan dit populair darwinisme in zijn verregaande sociale invloed niet gewoon tot het sociaal-darwinisme gerekend? Dat zou zeker consistentere zijn geweest, ook al zou Kelly zijn overtuiging dat het sociaal-darwinisme, “in welke vorm dan ook, nooit populair werd bij de grote massa” hebben moeten herzien. Het lijkt er alleszins op dat Kelly een definitie van het sociaal-darwinisme hanteerde die te krap en te star was: hij definieerde, *a priori*, dat sociaal-darwinisme een conservatieve ideologie was en vooral als conservatief bekend staande figuren als Ammon, Ziegler, Tille en Von Bernhardt kregen van hem het predikaat ‘sociaal-darwinist’. Het ‘populair darwinisme’ daar-

entegen bleek vooral aan de linkerkzijde van het politieke spectrum invloedrijk te zijn geweest. Dit betekende voor Kelly dat het *per definitie* niet tot het sociaal-darwinisme kon worden gerekend. Zijn opmerkelijke stelling dat Haeckel geen sociaal-darwinist dient te worden genoemd, motiveerde Kelly onder meer met de observatie dat Haeckel algemeen werd gezien als een vertegenwoordiger van het radicalisme van 1848, dus kón hij geen sociaal-darwinist zijn.³³ Kelly's poging om Friedrich Ratzel om te vormen tot een niet-sociaal-darwinistische Darwin-popularisator leed schipbreuk; door Richard Weikart is aangetoond dat Kelly zich vergiste toen hij beweerde dat Ratzels boek *Lebensraum* geen betrekking op de mens had.³⁴ Ook in zijn poging om het sociaal-darwinisme los te koppelen van het nazisme is Kelly, hoe zinvol zijn waarschuwing tegen oversimplificatie ook is, te ver doorgeschoten, zoals Richard Evans duidelijk maakte.³⁵ Hier wekte Kelly de indruk dat hij zijn benadering, althans op dit punt, te dogmatisch doorvoerde, gezien zijn merkwaardige redenering dat men het sociaal-darwinisme niet moet zien als proto-nazisme *omdat men anders aan het sociaal-darwinisme een te prominente plaats, een te grote samenhang en inhoudelijke consistentie zou toeschrijven*.³⁶

De vernieuwing die het revisionisme onder leiding van Robert Bannister bracht heeft haar beperkingen. Bannister heeft nagelaten te breken met de door Hofstadter gevestigde traditie om het sociaal-darwinisme als een nogal verwerpelijk verschijnsel af te schilderen; hij heeft het slechts omgevormd van een rechtse in een linkse verwerpelijkheid. De discussie over de betekenis van het sociaal-darwinisme is mede hierdoor verder gepolitiseerd geraakt, zoals duidelijk blijkt uit James Moore's *Socializing Darwinism* (1986). Het verschijnen van Bannisters boek in 1979 viel vrijwel samen met een aanzwellende kritiek van linkse intellectuelen op het Reagan-Thatcher-tijdperk, waarbij beider politiek regelmatig als sociaal-darwinistisch werd betiteld. Zo noemde gouverneur Cuomo van New York in 1984 Reagans beleid "een soort sociaal-darwinisme" omdat het zich alleen om de sterken en de rijken bekommerde en passief bleef wanneer het er op aankwam de zwakken te helpen. Moore karakteriseerde Bannisters boek vervolgens als een "conservatief-Republikeinse interpretatie" van het sociaal-darwinisme.³⁷ En Howard Kaye beschuldigde in 1982 de anti-revisioniste Greta Jones ervan dat zij slechts voor polemische doeleinden het begrip sociaal-darwinisme in stand wilde houden en hij hekelde de "politieke vertekeningen" in haar boek.³⁸

Door het revisionisme en de reacties die het uitlokte zijn vooral twee kwesties sterk op de voorgrond getreden: de vraag of het sociaal-darwinisme een ‘links’ of een ‘rechts’ verschijnsel was en de vraag of het invloedrijk was of slechts een mythe. Het begrip mythe is hierbij een eigen leven gaan leiden en heeft het debat over de – op zichzelf uiteraard belangrijke – vraag naar de invloed van het sociaal-darwinisme gepolariseerd.³⁹ Daardoor is het retorisch gehalte dat de discussies steeds heeft gekenmerkt en waarop Bannister terecht heeft gewezen, mede door zijn toedoen alleen maar verder verhoogd. Na Bannister geldt nog sterker dan voorheen dat ‘sociaal-darwinisme’ vaak niet zozeer een historisch concept, alswel een ‘beschuldiging’ is, een kwalificatie waarmee men politiek onsympathieke vormen van biologisering in het sociale debat als ‘verdacht’ kan brandmerken. Doordat het revisionisme te veel is uitgelopen op het type politieke retoriek dat het fenomeen sociaal-darwinisme (als beschuldiging) bijna altijd heeft aangekleefd, is het er niet in geslaagd de vraag naar de reële invloed van het sociaal-darwinisme op een werkelijk vernieuwende en historisch-wetenschappelijk zinvolle wijze te beantwoorden.

Zo kritisch als de revisionisten zich hebben opgesteld ten aanzien van de coherentie en invloed van het sociaal-darwinisme en van zijn verbinding met Darwins theorie, zo onkritisch hebben ze aangenomen dat het *reform Darwinism* een coherente en invloedrijke stroming was die zich legitiem kon beroepen op de darwinistische theorie. Dat reformisten kans zagen om zich op het darwinisme te beroepen (hetgeen evident is) wil nog niet zeggen dat het reformisme logisch voortvloeide uit Darwins biologie.⁴⁰ Zou dat het geval zijn geweest, dan zou van begin af aan volstrekt duidelijk zijn geweest dat behoudende krachten zich *niet* op het darwinisme konden beroepen. Maar dat was het niet. Het darwinisme was, in sociaal opzicht, multi-interpretabel.

Bannisters fascinatie door de retoriek rond het sociaal-darwinisme heeft ertoe geleid dat hij het zicht op het echte historische verschijnsel (de concrete sociale invloed van Darwins theorie) min of meer is kwijtgeraakt. Dat velen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, op zoek naar een sociaal-wetenschappelijke verklaring voor de ‘sociale kwestie’ en voor de verschuivende internationale machtsverhoudingen, ‘gebiologeerd’ raakten door het onheilspellende en tegelijk uitdagende begrip natuurlijke selectie, verdwijnt door Bannisters concentratie op de retoriek te veel naar de achtergrond. Indien ‘sociaal-darwinisme’ primair een retorisch concept zou zijn, een mythologisering en debatteer-truc, wordt het ondoenlijk om op basis van datzelfde concept de reële sociale invloed van het darwinisme te

schilderen. Temeer daar het predikaat ‘sociaal-darwinist’ geen neutraal karakter draagt, maar meestal als een aantijging wordt opgevat. ‘Sociaal-darwinisme’ is dus niet bepaald een concept dat men vanzelfsprekend en onbevangen in het historisch onderzoek kan hanteren. Het toepassen van het concept lokt al snel een min of meer felle discussie uit over de vraag of die toepassing terecht is of niet.

Dergelijke discussies leiden af van de hoofdzaken die in het historisch onderzoek centraal zouden moeten staan. De beladenheid van de term maakt het bijvoorbeeld moeilijker aanvaardbaar dat het sociaal-darwinisme óók (en zelfs primair) als een darwinistische stroming in de sociologie kan worden gezien, een stroming die lange tijd respectabel werd geacht, ook nadat zij de meer specifieke vorm van de conflict-sociologie aannam.⁴¹ Niettemin laat zelfs Bannisters boek in sommige van zijn details zien dat deze visie op het sociaal-darwinisme als sociologische stroming plausibel is. In zo’n benadering is het niet langer nodig (noch gewenst) om van sociologen als Gumpłowicz en Schäffle een karikatuur te tekenen die hen doet vóórkomen als rabiante militaristen en hardvochtige anti-humanisten. Maar het is niet genoeg om het beeld dat van hen gevormd is bij te schaven tot ‘gematigde sociaal-darwinisten’⁴², want zodoende wordt de opvatting in stand gehouden dat het sociaal-darwinisme eigenlijk een vorm van extremisme is. De ware betekenis die de sociale interpretatie van het darwinisme heeft gehad voor de ontspruitende sociologie kan pas worden onderkend wanneer men accepteert dat het hierbij (enkele heetgebakerde individuen daargelaten) niet om een extremistische tendens ging, maar om een tendens die gedurende een aantal jaren deel uitmaakte van de sociologische *main stream*.

De voorgaande kritiek neemt niet weg dat het revisionisme een aantal nuttige correcties heeft aangebracht:

1. Het heeft laten zien dat in de klassieke literatuur de predikaten ‘sociaal-darwinisme’ en ‘sociaal-darwinist’ regelmatig met te veel nonchalance zijn gehanteerd, zonder gedegen afweging of het gebruik ervan gerechtvaardigd was.
2. Het heeft aannemelijk gemaakt dat dit impressionistisch gebruik van genoemde predikaten de coherentie en geloofwaardigheid van het concept ‘sociaal-darwinisme’ geen goed heeft gedaan.
3. Het heeft enige terechte achterdocht gewekt ten aanzien van te breed-generaliserende uitspraken die het sociaal-darwinisme hebben uitgeroepen tot dé dominante filosofie van het *fin de siècle* (H. Stuart Hughes en Arno Mayer bijvoorbeeld).⁴³

4. Het dwingt ons een scherper onderscheid te maken tussen de sociale invloeden die zijn uitgegaan van het darwinisme zelf en die welke hun oorsprong vinden in niet-darwinistische evolutietheorieën.
5. Het heeft het eenzijdige accent op het conservatieve of conservatief-liberale karakter van het sociaal-darwinisme gecorrigeerd door de aandacht te vestigen op reformistische Darwin-toepassingen en door met name te laten zien dat velen in het darwinisme een evolutionaire grondslag zagen voor coöperatie en sociaal, altruïstisch, gedrag.

Het strijdpunt over de invloed van het sociaal-darwinisme ('machtige idee of mythe?') blijkt uiteindelijk niet de essentie van het revisionisme-debat te zijn geweest. Ook de vraag over de overheersende politieke kleur van dit verschijnsel is, hoeveel aandacht er ook aan is geschonken, niet de kern van het geschil. In wezen draaide het debat om de vraag naar de juiste definiëring van het sociaal-darwinisme: wat is sociaal-darwinisme? En bepalend voor het antwoord op die vraag is gebleken of men al dan niet aanneemt dat er een band bestaat tussen Darwin en het sociaal-darwinisme. Ontkent men het bestaan van zo'n band, dan is het sociaal-darwinisme een vorm van misbruik van Darwins theorie en is de term zelf oneigenlijk omdat deze ten onrechte dit misbruik aan het darwinisme vastknoopt. Erkent men daarentegen de band met Darwins theorie, dan is 'sociaal-darwinisme' een legitiem en bruikbaar historisch concept, ondanks het sediment dat zich daarop gedurende meer dan een eeuw door vaak verwarde en politiek gekleurde discussies heeft gevormd.

Het revisionisme, als herziening van het traditionele beeld van een invloedrijk conservatief-liberaal sociaal-darwinisme, moest óf de band met het darwinisme doorknippen, óf ontkennen dat het darwinisme wezenlijke sociale invloed had. Op beide punten is het revisionisme inmiddels door het recente historisch onderzoek ingehaald. In die zin leven we nu in het tijdperk van het post-revisionisme. Een evenwichtiger voortzetting van het debat is mogelijk geworden. Daarbij kan nu gebruik worden gemaakt van de complete uitgave van Darwins *Notebooks*, van een groeiend deel van de zeer omvangrijke Darwin-correspondentie en van de mede op basis hiervan verschenen excellente nieuwe biografieën van zowel Darwin als Huxley.⁴⁴ Dit nieuwe materiaal bevestigt nog eens de band tussen Darwin, darwinisme en sociaal-darwinisme, zoals die in wezen al uit *The descent of man* blijkt. De stelling dat Darwin een zuiver-natuurwetenschappelijk onderzoeker was, die onaantastbaar was voor welke vorm van sociale ideologie dan ook, is even onhoudbaar en onzinnig als de stelling dat Darwin letterlijk 'schuldig' is aan alle sociaal-darwinistische uitingen, inclusief de

uitwassen die er het gevolg van waren. Een treffend voorbeeld van de Darwin-idealiserings die vaak met de eerstgenoemde stelling samen gaat leverde Yvette Conry, die *Descent* vanwege het ideologisch gehalte van het boek een “pre-darwinistische tekst” noemde waarin de grote bioloog te veel afweek van het zuiver-wetenschappelijke pad.⁴⁵ Door anderzijds de band tussen Darwin en sociaal-darwinisme te benaderen als een schuldvraag, wordt in wezen dezelfde fout gemaakt: de sociale kant van het darwinisme wordt ook hierdoor verengd tot een aberratie, die zoveel afkeuring wekt dat er een schuldige gevonden dient te worden. Bovendien, deze rechtbank-visie op de geschiedenis heeft onherroepelijk tot gevolg dat de grootste denkers welhaast per definitie tevens de grootste ‘schuldigen’ zijn.

Een beter vertrekpunt lijkt mij dat het verrichten van wetenschappelijk onderzoek een sociale activiteit is die altijd plaatsvindt in een sociale context, zich meestal uitdrukt in sociale begrippen en die sociale beïnvloeding professioneel kan reguleren, maar niet uitsluiten. De recente verdieping van het inzicht in Darwins leven en denken, die het resultaat is van de genoemde nieuwe bronnenuitgaven en biografieën, heeft vooral voor onze kennis van de sociale context waarin het darwinisme is ontstaan winst opgeleverd. De ‘contextualisering’ van het darwinisme is daarmee aanzienlijk voortgeschreden. Dit impliceert dat ook de vraag naar de eventuele parallellie tussen de sociale invloed die Darwin bij het formuleren van zijn theorie onderging en de ideologische invloeden die zich door middel van het sociaal-darwinisme hebben gemanifesteerd, met steeds meer precisie kan worden beantwoord.

Is er zoiets ontstaan als een post-revisionistische consensus? Nee, daarvoor lopen de meningen nog te sterk uiteen. Maar er is een nieuw bewustzijn ontstaan van de betekenis van het sociaal-darwinisme. Donald Bellomy bijvoorbeeld heeft duidelijk gemaakt dat het sociaal-darwinisme weliswaar geen breed verspreid cultureel fenomeen was (“tenminste, niet in het Amerika van de *Gilded Age*”), maar niettemin door Amerikaanse sociologen vóór de Eerste Wereldoorlog als een bepaalde, aanwijsbare maar niet erg helder omliggende, school in de sociale wetenschap werd beschouwd. Daarbij heeft hij, enigszins in het voetspoor van Barnes&Becker, het sociologisch darwinisme weer meer in het centrum van de aandacht geplaatst, en tegelijk op het Amerikaanse revisionisme de belangrijke nuancerings aangebracht dat het sociaal-darwinisme op het Europese continent wél van aanzienlijke betekenis was.⁴⁶ Paul Crook (die op het risico heeft gewezen dat het revisionisme tot een algehele onderschatting van de sociale invloed van de wetenschap dreigt te leiden) heeft de verbinding tussen pacifisme en sociaal-

darwinisme sterk verhelderd. Zodoende heeft hij laten zien dat ook pacifisten ('vredesbiologen') sociaal-darwinisten konden zijn, daarmee tevens het aloude standaardbeeld doorbrekend dat het sociaal-darwinisme per definitie oorlogszuchtig was.⁴⁷ Richard Weikart heeft een belangrijke correctie aangebracht op het beeld van de klassieke dichotomie tussen het individualistische en het collectivistische sociaal-darwinisme: de Duitse liberalen wilden het beste van beide werelden. Zij koesterden de individuele vrijheid zoals men van liberalen mag verwachten en omarmden tegelijk de collectivistische oplossingen van Bismarcks conservatieve nationale staat. Diverse Duitse geleerden gebruikten al vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw het darwinisme om individualistische economische concurrentie, op *laissez faire*-basis, te verdedigen, terwijl zij *gelijktijdig* verkondigden dat er sprake was van een collectieve strijd om het bestaan tussen naties. Van een hofstadteriaanse overgang van een individualistische naar een collectivistische fase was volgens Weikart geen sprake. Beide benaderingen staken in Duitsland al vroeg de kop op – tussen 1860 en 1870 –, het decennium waarin volgens de enthousiaste darwinist Ernst Krause de strijd om het bestaan als hoogste verklarend principe gold.⁴⁸

Weikart, Richard Evans, Peter Becker en Paul Weindling hebben, na de revisie-poging van Alfred Kelly, opnieuw de ware proporties van het sociaal-darwinisme in Duitsland laten zien. Vooral Weindlings bijdrage is van grote betekenis. Hij heeft de populariteit van eugenetica en (sociaal) darwinisme in verband gebracht met de crisis in het industrialisatie-proces, die de burgerlijke elites uit de steden het vertrouwen in de liberaal-democratische politiek deed verliezen. De evolutiebiologie bood de mogelijkheid om de diepgaande sociale gevolgen van die crisis te *verklaren* en te *behandelen* als waren het *ziekteverschijnselen* van het sociale organisme; de politiek kon deze niet verhelpen en moest dus worden vervangen door wetenschappelijke planning. De eugenetica ontwikkelde zich zodoende tot een soort technocratische anti-politiek. In deze pathologisering, medicalisering en biologisering van het sociale en politieke domein manifesteerde zich een naturalistische wereldvisie. Die ging hand in hand met het Duitse nationalisme. "Het darwinisme versterkte het belang van gezondheid als ideologie van de nationale integratie. De evolutiebiologie leverde 'objectieve' criteria om de mate van *fitness* vast te stellen" die bepalend was voor succes of falen in het publieke leven en de natie werd "het culminatiepunt van de evolutie van het leven, van eenvoudige tot complexe organismen..."⁴⁹

Mike Hawkins heeft aan het nieuwe bewustzijn over de betekenis van het sociaal-darwinisme vooral bijgedragen door het Amerikaanse

en het Europese sociaal-darwinisme in vergelijkend perspectief te analyseren. Daarmee is hij de eerste die over een breed internationaal front (Amerika, Frankrijk, Duitsland en Engeland) de ontwikkelingen naast elkaar heeft geplaatst. Een belangrijke beperking van de onderzoeken tot dan toe, namelijk de gerichtheid op één land, werd daarmee overwonnen.⁵⁰

Hoewel er meer eenstemmigheid is ontstaan over het historisch belang van het sociaal-darwinisme, gaat het debat door. Behalve over de definitiekwestie lopen de meningen nog sterk uiteen over de oorsprong en de oorzaken van het sociaal-darwinisme. Hier ligt de zwakke plek van het historisch onderzoek. Er is altijd veel aandacht geweest voor het aanwijzen van zondebokken, voor het opsporen van de schurken en onbenullen die verantwoordelijk konden worden gesteld voor de aberratie waarvoor het sociaal-darwinisme vaak is gehouden. De aandacht voor de achterliggende structurele oorzaken van sociaal-darwinistische uitingen (waardoor ontstonden ze, waaruit bestond de voedingsbodem die ze liet gedijen, wat gaf ze hun populariteit?) is daarbij duidelijk achtergebleven.⁵¹ Het revisionisme heeft op dit punt, behalve de afwijzing van de klassieke opvatting dat het kapitalisme als oorzaak moet worden beschouwd, weinig bijgedragen. Dat hoeft geen verbazing te wekken, aangezien de revisionisten primair gericht waren op het sterk relativeren van de betekenis van het sociaal-darwinisme, hetgeen niet goed samengaat met het serieus zoeken naar een causale verklaring voor zijn invloed. Ook de meningsverschillen tussen historici over de band tussen Darwin en sociaal-darwinisme zijn nog steeds aanzienlijk.⁵² De definitie van sociaal-darwinisme die men hanteert is hier sterk bepalend voor de conclusie die wordt bereikt. Wanneer men bijvoorbeeld, zoals Mike Hawkins, de opvatting aanhangt dat het darwinisme een bepaalde wereldvisie vormt (en dus mede een sociale theorie is), is duidelijk dat alleen Darwin zelf de oorspronkelijke bedenker en verspreider van die wereldvisie kan zijn. Wie daarentegen het sociaal-darwinisme omschrijft als een vorm van “meedogenloos individualisme”, zoals Peter Bowler doet, kan vervolgens vrij gemakkelijk aantonen dat Darwin dit extreme standpunt niet vertegenwoordigde, aangezien hij ook oog had voor de rol van sociale instincten in de evolutie.⁵³

De neiging om niet al te hard naar de oorsprong en de oorzaken van het sociaal-darwinisme te zoeken zou kunnen voortkomen uit het angstige vermoeden dat het darwinisme zélf de oorzaak is en dat de verspreiding van dit inzicht de positie van het darwinisme als biologische

theorie geen goed zou doen. Aldus geredeneerd zou de begrijpelijke neiging om het biologisch darwinisme niet te willen schaden en zijn tegenstanders niet in de kaart te willen spelen, kunnen verklaren waarom het sociaal-darwinisme zo vaak is geportretteerd als een *misbruik* van het darwinisme, een aberratie die eerder moet worden verklaard uit de slechtheid van de sociaal-darwinisten dan uit de eigenschappen van het darwinisme zelf. Zo is het beeld ontstaan van het sociaal-darwinisme als de kakofonische ideologie van een handvol verdorvenen, wier gedachtenspinsels uiteindelijk door de nazi's zijn opgepakt en tot moorddadig systeem uitgebouwd. Vaak ook is benadrukt dat het darwinisme met name een idioom heeft voortgebracht, dat door een veelheid van uiteenlopende ideologieën is geadopteerd en uitgebuit.⁵⁴ Deze zienswijze lijkt te willen uitdrukken dat het darwinisme vooral *geschikt en beschikbaar* was (in passieve zin) om te worden misbruikt. Omdat dit laatste (door toedoen van een veelheid aan ideologische richtingen) ook daadwerkelijk is gebeurd, dringt zich dan de mening op dat men het darwinisme moeilijk voor al die – deels tegenstrijdige – stromingen verantwoordelijk kan stellen. De impliciete conclusie lijkt dan te zijn dat het darwinisme niet echt de veroorzaker was van wat volgde, geen *instigator* was, maar hooguit een *medium* dat ten onrechte werd gebruikt om diverse apocriefe boodschappen wereldkundig te maken. Er is reden om aan de juistheid van deze conclusie te twijfelen, zoals ik heb proberen aan te tonen. Darwin en de darwinisten van het eerste uur hebben doelbewust al vroeg verkenningen uitgevoerd naar een mogelijke sociale uitbreiding van hun biologische evolutietheorie. Die uitbreiding beschouwden zij als essentieel voor het succes van hun theorie. Door deze exercitie hebben zij de basis gelegd voor de redeneerpatronen die de kern van het sociaal-darwinisme vormen en waarop latere sociaal-darwinisten bijna eindeloos hebben gevarieerd.

Summary

What is Social Darwinism? How real is it and are we justified in connecting it to Charles Darwin and his theory of evolution? Although these are rather basic and even old questions, they have not yet received convincing answers. 'Social Darwinism' as a concept for historical research is eagerly disputed. Some fourteen different definitions describing its content and meaning can be discerned. One should not narrow down Social Darwinism, as several of these definitions do, to one particular ideology such as *laissez-faire* liberalism or socialist reformism. Instead, Social Darwinism can best be designated a general term for all attempts to redefine social philosophy, sociology and social policy in a Darwinistic sense. Many scientists and journalists in the first four or five decades following the publication of *On the Origin of Species* in 1859, were deeply engaged in this process of biological re-evaluation of social theory and practice. They are all part of the history of extending Darwinism to the social realm. It was not "a bad thing" to try this, it was inevitable, considering that by its author Darwinism was meant to be a truly universal theory. Darwin himself had, in the last pages of *Origin*, announced the further "extension" of his theory of natural selection to anthropology, psychology and history, i.e. to human psyche and human culture. The realisation of this extension was part of his own scientific program that he followed through in his *Descent of Man* (1871) and *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872). From this it can be seen that Social Darwinism, although certainly not always an exemplification of 'pure Darwinism', nevertheless developed within the boundaries of the wider domain of Darwin's theory.

The roots of Social Darwinism cannot be found in the pre-Darwinian period. Darwin's main idea of natural selection, the key concept all Social Darwinists reacted to, was unknown to his so-called forerunners. So long as the study of nature was dominated by natural theology and

its providentialism, natural selection was an inconceivable idea. The only idea familiar to selection that the pre-Darwinians frequently used was elimination, meaning the extermination of imperfect specimens. This was seen as an instrument of Providence to keep the ever unchanging essence of a species intact. Although this older idea of eliminating the imperfect was influential in Social Darwinism and eugenics, it was only after Darwin's theory had had its unsettling effect on traditional, providential, social theory that Social Darwinism could originate. Only after the supernatural sanction of social hierarchy had been demolished, the idea could take form that natural selection also determined social relations.

At first it seemed that Darwinism would benefit the democratic movement and both economic and political liberalism. After all, Darwin was inspired by the theory of political economy (popularised by Malthus) that food and other commodities are scarce, while demand, as a result of the strong growth of population, is in excess of supply. Besides, the theory of evolution did show that all people were of common descent and that purely natural causes had brought man to his present state. These ideas appealed to those who, like Wallace, Spencer and Darwin himself, were sympathetic to anti-aristocratic radicalism and its meritocratic ideals. But before the end of the 1860s the optimism of *laissez-faire* liberalism began to give way to emerging fears that the evolution of modern man was going the wrong direction. The industrialist William Greg was one of the first to express the fearsome idea that natural selection in modern society had turned into its opposite: reversed selection. In the processes of social selection that went on in Victorian society it was no longer the naturally fittest that survived, but the shrewdest. After his bankruptcy Greg was convinced that modern economic competition was unjust, only benefiting the wealthy and influential. Culture had become the antithesis of nature, he felt.

The biological and the mental revolution that Darwin's theory caused also stretched out to anthropology. Here Darwinist evolution firmly linked modern man to his primitive ancestor *and* to his primitive contemporary, or modern wild man as Lubbock called him. The one who deeply looked into the social consequences of both this new anthropology and of Darwin's *Origin* was Walter Bagehot, editor to *The Economist*. Each human being, Bagehot realised, was an amalgam of many formerly selected characters. In the mind of modern man lay hidden, as mental fossils, the social instincts and primitive political ideas he had biologically inherited from his ancestors. The same was true for each national culture, which was a unique product of biologically in-

herited traditions. Modern society rested on a basis of social instincts and cultural traditions that had been formed and selected in the struggle for existence whilst the tribes and societies that were organised best, with the strongest and most dominant leaders, emerged victorious. This social biology led Bagehot to distance himself from liberal beliefs in universal natural rights and the political idealism that accompanied it. He and Greg at approximately the same time concluded that a strong central state was essential from an evolutionary point of view. Societies were formed and maintained, Bagehot concluded, by a process of domestication and the best tamed tribes were the most coherent and therefore the strongest in battle.

As Darwin started to write his *Descent of Man*, he let himself be inspired by the writings of Bagehot, Greg, Francis Galton, John Lubbock and other evolutionary anthropologists. He realised that these writings, which he admired, were all part of one big quest: to discover the role natural selection had played and still was playing in the cultural realm. He knew this was essential to his ambition to extend his theory to the descent of man as a cultural being. So he included a paragraph in *Descent* called *Natural Selection as affecting Civilised Nations*. It contains the essence of the lines of reasoning that all Social Darwinists followed. Here Darwin made it clear that to him social competition was a form of selection akin to natural selection and could be seen as an incentive to social progress. The success or failure of a nation depended on whether this nation had a selective advantage over one or more others. And, most important, in this paragraph Darwin hit on the same evolutionary paradox that troubled all Social Darwinists: because social co-operation was an evolutionary advantage, evolution led to the natural selection of social instincts, resulting in altruistic and co-operative behaviour. But this in turn led to social protection of the weak, who as a result were no longer eliminated and could propagate their weakness to their progeny. Thus, Darwin made it no secret that he felt haunted by the chimera of a modern society without proper selection, resulting in degeneration.

It was in France that several intellectuals for the first time became aware that a social version of Darwinism was taking shape. The young Parisian anarchist Émile Gautier in 1879 in a brochure introduced the term *darwinisme social*. Their defeat in 1871 by Prussia had made the French very susceptible to smug German claims of evolutionary superiority. It also made them weary of national biological degeneration, of being *the unfit*. As a result a debate developed in France on the pros and cons of an emerging *darwinisme sociologique* in which several authors

presumed the existence of a school of *sociologues darwiniens*. This can be seen as a debate on sociobiology *avant la lettre*.

In the United States it was Spencer's individualistic social philosophy that was most influential. However, Spencerism and Social Darwinism are not identical. The high tide of Social Darwinism in Europe converged with the emerging of collectivism as a reaction to the previous liberal individualism. In Great Britain Spencer's influence was limited. After 1871 he gradually became an isolated figure, while his erstwhile liberal friends started to appeal to state authority to direct social evolution. In the eugenics debate, of crucial importance to the history of Social Darwinism, even the most private aspect of life, reproduction, was by many placed under some form of state control. Besides, the Social Darwinist position was that natural selection had an important role to play in modern society as well as in prehistoric times. Spencer on the other hand was convinced that social and cultural progress meant that modern man liberated himself from the domination of natural selection as the human mind triumphed over matter. To him evolution began 'Darwinian' and ended 'Lamarckian' as natural selection was gradually superseded by the inheritance of acquired characters, giving man more control over nature.

Alfred Russel Wallace shared the same radical anti-aristocratic ideas as Darwin and Spencer. His evolutionism was as utopian as Spencer's: he explained man's big brain (much bigger, he thought, than natural selection could account for) as an anticipation of the power of modern man to transcend the forces of nature. Only late in life did Wallace distance himself from the Spencerian world view he had felt attracted to for so long, choosing to follow Bellamy's brand of socialism instead. He developed it into a kind of feminist regeneration-socialism: to woman he assigned the task of saving the biological quality of the race. Using Darwin's concept of sexual selection, he argued that, if women consistently chose only strong and healthy males to have children with (thereby in a few generations eliminating the unfit), they could chase off the ugly ghost of degeneration that made both him and Darwin shudder. Wallace called this form of eugenics by marriage 'human selection' and considered it to be his greatest contribution to sociology. In this particular way he played his own part in the Social Darwinist experiment.

Central to this experiment was the idea that it was the task of biology, anthropology, sociology and the medical sciences to remedy social evils. The 'national eugenics' of Francis Galton and the 'social anthropology' of Otto Ammon are examples of this new ambition of sci-

ence. Galton and Ammon, using anthropological measurements of large numbers of people, first tried to define the social and biological elite and then find ways to stimulate the procreation of this elite and hamper that of the lowest classes. Like Wallace, Galton saw eugenics as a contribution to sociology. Paul von Lilienfeld called his own special branch of sociology 'social pathology', speaking of society and its diseases in organic terms. So did Albert Schäffle, who tried to translate Darwin's theory into a comprehensive 'sociological theory of evolution'. Social evolution to him was a struggle for power, a struggle between collective bodies, and he had no doubt that in this struggle strong centralised states ("organs of collective will and collective power"), built on the basis of corporate societies, would emerge victorious. Because of the "law of growing state activity", he thought, the social struggle for life would take on ever larger dimensions.

The deterministic biology of August Weismann, who strongly denied that acquired characters could be inherited, enhanced a pessimistic tendency in sociology. Weismann's concept of *panmixia* (meaning that non-selective intermixture would inevitably lead to racial degeneration) was at the heart of several social pathological analyses. Without the power of selection eliminating disease and weakness in people and societies, retrogression would occur. The Social Darwinism emerging from the social pathological writings of Von Lilienfeld, Chatterton-Hill, Haycraft and Grotjahn, is quite different from the traditional picture of *tycoon* Darwinism that the American historian Hofstadter presented. It is a *sociological Darwinism* that was critical of the disintegrating tendencies of individualism and of the fierce competition for money in modern capitalism, stressing the importance of social integration and collectively controlled eugenical measures. Under the influence of Darwinism sociology did not, as Spencer had hoped, develop into the science of liberal social self-regulation; instead it became, for the time being, the science of social selection under state control. This social selectionism was carried furthest by Count Vacher de Lapouge. Haunted by the idea of the racial inferiority of his contemporary French countrymen, he pleaded for 'practical selectionism' in a 'socialist-selectionist state'. His socialism however was aristocratic in the sense that it would be built on an aristocracy of race.

In Germany the Krupp-contest (1900) was a deliberate call for papers applying Social Darwinism. Of the writers who participated, only one defended a liberal Darwinism à la Spencer; most contestants pleaded for some form of state socialism. Ludwig Woltmann, who to his chagrin only won a third prize, developed his own version of Dar-

winistic socialism, in which equal chances for all in the social struggle for life were of utmost importance to keep the race fit. 'Race', as with Lapouge, was to Woltmann an essence not subject to evolutionary change in a Darwinian sense. Here a pre-Darwinian essentialism was revived.

Ernst Haeckel too used Darwinism for his own ends, although he had reason to believe that Darwin and Huxley were readily backing him up. On the basis of Darwin's theory Haeckel forged a non-Christian philosophy of life or *Lebensanschauung*, comprising both natural and cultural life. Supporting Bismarck's *Kulturkampf* against the Roman Catholics in Germany, he hoped to break the spiritual power the church had over the German people by introducing a monistic materialism that derived its authority from Darwinian evolutionary science. His political ideal was a secularised state that was firmly based on the national philosophical unity provided by the Darwinian *Lebensanschauung* of monism. His *Darwinismus* seemed designed to bolster up the new won national unity of the fatherland. Did not Darwinism show that national egoism was justified biologically, that the state should unite its citizens just as tightly as each body united its cells, that a well-organised division of labour with each individual in its rightful place was an evolutionary asset? The twentieth century, Haeckel and his followers believed, would become 'the monistic age'. They hoped for an international breakthrough of monism. But instead, the First World War further sharpened national rivalry, while the bloodshed and the defeat of the German army seriously shook the belief in Darwinian progress. As the French in 1871 had had to learn to live with the unpleasant idea that they were not 'the fittest', the Germans in 1918 found themselves in the same awkward situation. It made the social and political use of Darwinism a great deal less popular.

Nevertheless, in the decades before the tragedy of the trenches Social Darwinism had, as a kind of common ground, created an *international* language that, despite national accents, was understood in many countries. 'Social selection', 'social evolution', 'struggle for life', 'survival of the fittest', 'degeneration', 'national efficiency', 'racial hygiene', 'eugenics', 'social pathology': all these terms were widely understood and actively used in several countries in the post-Darwinian period. Mostly they were not used in an isolated manner, but as a kind of building blocks with which patterns of reasoning were composed. Social Darwinism is formed of a limited number of such patterns. They give Social Darwinism its logical unity and even a certain degree of uniformity, which is much more characteristic of the phe-

nomenon than its variability that has often been stressed. These patterns of reasoning in a way can be seen as the DNA-structure of all Social Darwinist publications. What started as a rather open and international debate on the social implications of Darwin's theory, ended in a programme of sociobiological policy that can best be described as a cult of selection.

Noten

VOORWOORD

1. De gegevens over genoemde vertalingen zijn gebaseerd op R.B. Freeman, *The works of Charles Darwin: An annotated bibliographical handlist*, 1977. Ik heb ze ontleend aan A.L. Pereira, *Darwin em Portugal*, Coimbra 2001, 617, 619, 621.
2. Charles Darwin, *Over het ontstaan van soorten*, vert. Ludo Hellemans, Amsterdam 2000; er is een tweede vertaling, *Het ontstaan van soorten*, van Ruud Rook, Amsterdam/Antwerpen 2002. Charles Darwin, *De afstamming van de mens*, vert. Ludo Hellemans, Amsterdam 2002; Charles Darwin, *Het uitdrukken van emoties bij mens en dier*, vert. Fieke Lakmaker, Amsterdam 1999; ook verdient vermelding de vertaling van Darwins autobiografie door Fieke Lakmaker (*De autobiografie van Charles Darwin*, Amsterdam 2000).
3. J. Goudsblom en N. Wilterdink, *Sociale evolutie: het evolutieperspectief in de sociologie*, boekaflevering van het Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, jrg. 27, 1/2, mei 2000.

PROLOOG: MOREAU'S DROOM

1. H.G. Wells, *The island of Doctor Moreau* (1896), Everyman-uitgave, Londen 1997, 73.
2. *Ibid.*, 68, 70, 73.
3. *Ibid.*, 72, 79. Zie ook 9 en 27.
4. Desmond, *Huxley, evolution's high priest*, 157-8, 205, 227; Foot, *H.G.: the history of Mr. Wells*, 11, 12, 16, 259; Dickson, *H.G. Wells: his turbulent life and times*, 45, 312.
5. Huxley had in zijn Romanes-lezing in Oxford, *Evolution and ethics*, waarschuwend geluiden laten horen. Zijn stelling was: de mens moet de evolutie niet imiteren, hij moet het kosmisch proces (ethisch) transcenderen.
6. Sorokin, *Contemporary sociological theories*, 194-356.
7. Belangrijke publicaties in deze fase zijn: Huxley's *Man and the apes*, in: 'Athe-neum', 30 mrt en 13 apr. 1861, 433, 498; Huxley, *Evidence as to man's place in nature*, 1863; Lyell, *The geological evidences of the antiquity of man*, 1861; Wallace, *The origin of human races and the antiquity of man deduced from the theory of natural selection*, in: 'Journal of the Anthropological Society of Londen', 2, (1864).
8. Bagehot, *Physics and politics* (1872, als feuilleton verschenen in 1867-8); Greg, *On the failure of natural selection in the case of men*, in: 'Fraser's Magazine', 78 (1868), 353-362. Galton, *Hereditary genius* (1869). Kenmerkend voor en invloedrijk in deze periode is A.R. Wallace, *The limits of natural selection as applied to man* (1870).

9. Darwin, *The descent of man*, dl. I, 167-84.
10. Broca, *Les sélections*, in: 'Revue d'anthropologie', 1872, 705.
11. Bernardini (*Le darwinisme social*, 403) heeft er op gewezen dat in Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog het sociaal-darwinisme in diskrediet raakte doordat het gelijk kwam te staan aan het pan-germanisme.
12. Himmelfarb, *Varieties of Social Darwinism*, in: id., *Victorian Minds*, Londen 1968.
13. Wallace, *Human selection*, in: id., *Studies scientific and social*, Londen 1900, dl. 1, 510 (oorspr. in 'Fortnightly Review', sept. 1890).
14. Wells, *The island*, 65. Zie Foot, *H.G.*, 61 (zie noot), waar Wells wordt gerekend tot de voorstanders van een *social reformist eugenics*, ook bepleit door A.R. Wallace en Grant Allen. Vgl. Dickson, *H.G. Wells*, 86-9.

I. EEN OMSTREDEN BEGRIP: SOCIAAL-DARWINISME

1. Ward in 'The American Journal of Sociology', vol. 12, maart 1907, 709. De achtergronden van Wards bezoek aan Londen (en de aanval die hij daar te verduren kreeg van de Rus Novicow, auteur van *La critique du darwinisme social*, 1910) worden uitgebreid beschreven door Donald Bellomy, "*Social Darwinism*" revisited, 54-60.
2. Hofstadter, *Social Darwinism in American thought, 1860-1915*. Hofstadter, geboren in 1916 in Buffalo, was o.a. 'associate professor' in de geschiedenis aan de universiteit van Columbia. Hij specialiseerde zich in de politieke en intellectuele geschiedenis van Amerika. In 1956 ontving hij een Pulitzer prijs voor *The age of reform* (1955) en in 1964 nogmaals voor zijn *Anti-intellectualism in American life*. Zijn andere publicaties omvatten: *The American political tradition* (1948), *The American Republic* (1959) en *The paranoid style in American politics* (1965). Hij overleed op 24 oktober 1970.
3. Bannister, *Social Darwinism: science and myth in Anglo-American social thought*, 9-11.
4. Hofstadter, *Social Darwinism*, 79v, 84v, 91v, 144. De Duitse zoöloog August Weismann (1834-1914), hoogleraar in Freiburg, droeg de opvatting uit dat natuurlijke selectie, in combinatie met de erfelijkheid van het genetisch materiaal, het evolutieproces volledig bepaalde. Hij ontkende – vanaf 1882 – dat verworven eigenschappen konden worden geërfd; verbeteringen in de leefomstandigheden konden dus nooit tot een hogere biologische kwaliteit leiden. Weismanns leer werd neodarwinisme of panselctionisme genoemd (zie Mayr, *Het recht van de sterkste*, 159-188. Over Gregor Mendel (1822-1884) zie R. Marantz Henig, *A monk and two peas*, Londen 2000.
5. Hofstadter, *Social Darwinism*, 138, 140, 144.
6. *Ibid.*, 174.
7. *Ibid.*, 175.
8. Zmarzlik, *Der Sozialdarwinismus in Deutschland als geschichtliches Problem*, in: id., *Wieviel Zukunft hat unsere Vergangenheit*, München 1970. Zie ook de bespreking door Hawkins (*Social Darwinism*) van de Britse eugenetica (222 e.v.) en van de opkomst van de Duitse rashygiëne vanaf 1890 (232 e.v.).
9. Eckart Kehr, *Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894-1901*, Berlijn 1930: "Die Sozialpolitik sollte also ein Mittel sein, dem deutschen Imperialismus eine tragfähige Basis zu geben..." (440). Zo ontstond er een *Weltpolitik* met sociale basis (431). Kehr beschouwde overigens het darwinisme als "das wissenschaftliche Rechtfertigungssystem des Kapitalismus" en probeerde een verband te leggen tussen het natuurwetenschappelijk materialisme van Haeckel en het Duitse "staatsmaterialisme", dat het succes van de buitenlandse politiek mechanisch-materialistisch afleidde uit het bewapeningsniveau (vlootbouw!) (408v). Zie verder R. Weikart, *The origins of*

Social Darwinism in Germany, 1859-1895, in: 'Journal of the history of ideas', vol. 54, nr. 3 (1993), 471. Weikart plaatst hier vraagtekens bij de omslag van een hoofdzakelijk individualistisch naar een hoofdzakelijk collectivistisch competitiedenken.

10. Harry Barnes en Howard Becker, *Social thought from lore to science* (1938, zie vooral dl. I, 693-742); William McGovern, *From Luther to Hitler* (1941).

11. Hofstadter, *Social Darwinism*, 95v.

12. Goldman, *Rendezvous with destiny*, 91-2.

13. *Ibid.*, 94, 97v, 101.

14. *Ibid.*, 91-2. Men zou hieraan nog kunnen toevoegen dat het darwinisme als biologische theorie allesbehalve een conservatieve theorie was. Darwin aarzelde decennialang met het wereldkundig maken van zijn theorie, ondermeer uit angst voor de revolutionerende werking in sociaal-politieke en levensbeschouwelijke zin die er van uit zou kunnen gaan.

15. Bellomy, "Social Darwinism" revisited, 7 (n. 13). Zie Hofstadters inleiding bij de herziene uitgave van *Social Darwinism in American thought*, New York 1959. 20. Crook (*Darwinism*, 204) heeft met ongeloof gereageerd op Bannisters negatie van de individualistische *laissez faire*-variant van het sociaal-darwinisme, die ervan lijkt uit te gaan dat het darwinisme niet aantrekkelijk was voor de voorvechters van de vrije markt. Gezien de al vaak aangetoonde ideologische verbinding tussen Darwins theorie en het klassieke economisch liberalisme, kan met Crook worden ingestemd dat dit niet erg aannemelijk is. Voor Duitsland heeft Richard Weikart (*The origins*, 487) enerzijds – contra Bannister – betoogd dat daar het *reform Darwinism* duidelijk minder invloedrijk was dan het sociaal-darwinisme in klassieke (conservatieve) zin. Anderzijds lijkt Weikarts analyse enige steun aan Bannister te geven met de stelling dat in Duitsland de collectivistische interpretatie van het darwinisme al vanaf het tijdvak 1860-70 op de voorgrond trad, dus veel eerder dan Hofstadter had verondersteld. Maar, anders dan Bannister, ontkent Weikart geenszins het bestaan van een individualistische variant, die dus zelfs in het met Hegel opgevoede Duitsland aanhang had. Een kernstelling bij Weikart is dat juist de synthese tussen individualisme en collectivisme aantrekkelijk was voor de Duitse liberalen die zich met Bismarcks nationalisme trachtten te verzoenen (*ibid.*, 471). Zie ook Arno Mayer, *The persistence of the Old Regime*, New York 1981, 284, die de omslag naar een collectivistische trend in verband brengt met oplaaierende internationale conflicten en het daarmee samenhangende sociaal imperialisme, dat erop gericht was de steun van brede lagen voor de nationalistische strijd van de oude elites te verwerven.

16. *Ibid.*, 72, 133. Hier schetste Hofstadter dat de sociologie zich tussen 1890 en 1915 bijzonder snel ontwikkelde en een overvloed aan literatuur produceerde, met als gevolg dat het "onmogelijk is een volledig verslag te geven van de lotgevallen van de darwinistische sociologie..." Hij onderscheidde twee takken onder de vooraanstaande sociologen: de lijn Spencer/Sumner, waartoe hij ook Frank Giddings en Albert Keller rekende, en de lijn Ward, waartoe o.a. Edward Ross en Albion Small behoorden (133). Hoewel Hofstadter Ward zag als een criticus van het individualistisch sociaal-darwinisme van Sumner, onderkende hij volledig de invloed die Ward onderging van de op Darwin geïnspireerde conflicttheorie van Gumpłowicz en Ratzehofer (61). Anderzijds waarschuwde Hofstadter dat men de betekenis van het (sociaal) darwinisme voor het racisme en militarisme in de VS en Europa niet moest overschatten omdat het er niet de primaire oorzaak van was, maar veeleer een welkom instrument in handen van hen die door nationalistische sentimenten werden gedreven (147v).

17. Bannister, *Social Darwinism*, 8-9.

18. *Ibid.*, 114, 119, 122, 124v, 249, 251. Hofstadter gaf in 1955 bij de heruitgave van zijn boek toe dat hij in zijn interpretatie van het sociaal-darwinisme door de politieke controverses in de *New Deal*-periode was beïnvloed.

19. *Ibid.*, 9, 11, 15, 28, 30v. Bannister: "... Darwin, Huxley, and Wallace insisted that men must find guides to social policy elsewhere than in nature. In short, the early

Darwinians were not social Darwinists; likewise, many so-called social Darwinists (such as Spencer) were not Darwinians.” (16).

20. E. Caudill, *Darwinian myths*, 64 e.v.

21. Over Lapouge, zie hoofdstuk 8.

22. G. Beer, *Darwin's plots*, 28, 62v; Browne, *Charles Darwin: The power of place*, 59.

23. *Ibid.*, 244, noot 24.

24. Deze conclusie zou Linda Clark overigens niet onderschrijven; zie Clark, *Social Darwinism*, 7.

25. Mayr, *Het recht*, 57, 124 e.v.; Braeckman, *Darwins moordbekentenis*, 179-182; Ruse, *Mystery*, 278; Browne, *Charles Darwin*, 136.

26. Hofstadter, *Social Darwinism*, vii. Een echte definitie vond Hofstadter niet nodig. Letterlijk schreef hij in zijn voorwoord: “In using the expression ‘social Darwinism’ I do not refer to a concept limited to the technical provinces of sociology. I am interested in the more general adaptation of Darwinism and related biological concepts to social ideologies.” (vii).

27. Bowler, *The non-Darwinian revolution: Reinterpreting a historical myth*, 153-165. Paul Crook, *Darwinism*, heeft onderscheid gemaakt tussen ‘generalisten’, die alle ideologische ‘derivaten’ die zich op het darwinisme beroepen tot het sociaal-darwinisme rekenen, en ‘restrictionisten’ die als eis stellen dat de kern van Darwins biologische theorie in de betreffende sociale theorieën is terug te vinden (200).

28. Clark, *Social Darwinism*, 1.

29. Behalve bij Clark treft men dit bijvoorbeeld ook aan bij George Simpson (*Darwin and “Social Darwinism”*, in: ‘The Antioch Review’, vol. XIX, 1959), die het sociaal-darwinisme op soortgelijke wijze definieerde als: “The application of Darwin’s principle of natural selection to human society, with special emphasis on competition and struggle...” (34).

30. Stuart Hughes, *Consciousness*, 38. Bowler (*The social implications of evolutionism*, in: id., *Evolution: the history of an idea*, 1984, 267) heeft zich tegen deze benadering verzet.

31. R.M. Young, *Darwinism is social*, in: Kohn (red.), *The Darwinian heritage*, 609-38; J. Moore, *Socializing Darwinism*, 64. Moore trekt hier inderdaad de conclusie dat de term sociaal-darwinisme overbodig is.

32. J. Burrow, *Social Darwinism*, 1987: “The term ‘social Darwinism’ is most properly applied to attempts to find social analogies for the Darwinian law of natural selection ... and to explain the course of human history in terms of its operation.” (480v).

33. Zmarzlik, *Der Sozialdarwinismus* (1970) 61. Een ander voorbeeld is Conrad Martius, die het kenmerkend voor het sociaal-darwinisme noemde dat het al hetgeen tot een negatieve selectie leidt wil bestrijden en al dat tot positieve selectie leidt wil bevorderen (*Utopien*, 69). Zmarzlik maakte in deze context overigens duidelijk dat de in wezen teleologische vooruitgangsidee niet bij het sociaal-darwinisme paste, hetgeen de vraag oproept of Spencers vooruitgangsoptimisme niet een wezensvreemd element was (*ibid.*).

34. R.J. Halliday, *Social Darwinism: a definition*, in: *Victorian studies*, vol. 14 (1971), 398v, 401; Conrad Martius, *Utopien*, 66v; Zmarzlik, *Der Sozialdarwinismus* (1970), 74 e.v.; Simpson, *Darwin*, 36; Weikart, *The origin*, 488.

35. Bowler, *Non-Darwinian*, 168-9. In een latere publicatie heeft Bowler de onhoudbaarheid van zijn stelling ingezien: “The logic of eugenics was, no doubt, inspired originally by Darwin’s theory...” Tegelijk erkende Bowler dat de eugenetica een bijzondere vorm van sociaal-darwinisme is. Maar hij benadrukte dat men Darwin niet de schuld mag geven van het ontstaan van de eugenetische beweging, aangezien deze pas ruimschoots na zijn dood ruimere aanhang kreeg. Zie Bowler, *Charles Darwin: the man and his influence*, 1996 (oorspr. 1990), 200v.

36. Conrad Martius, *Utopien*, 229.

37. G. Jones, *Social Darwinism and English thought: The interaction between biological and social theory*, (1980), 187. Moore heeft de opvatting van Jones nadrukkelijk onderschreven (*Socializing*, 60); Crook, *Darwinism*, I, 144, 181, 194-6; Hawkins, *Social Darwinism*, 292-313. Sociobiologie is door Edward O. Wilson gedefinieerd als "the systematic study of the biological basis of all social behavior." (ontleend aan Hawkins, 294).
38. D. Collin Wells, *Social Darwinism*, in: 'The American Journal of Sociology', vol. 12, maart 1907, 695 e.v.
39. L. F. Ward, *Social and biological struggles*, in: 'The American Journal of Sociology', vol. 13, nov. 1907, 290; Bannister, *Social Darwinism*, 8v, 164-6, 180v, 226-8.
40. Mayer, *Persistence*, 280, 282-3; Hawkins, *Social Darwinism* 17.
41. Wehler, *Sozialdarwinismus*, 139v; Semmel, *Imperialism and social reform*, (1960) 30v.
42. Crook, *Darwinism*, 157.
43. Zmarzlik, *Der Sozialdarwinismus* (1970), 68; Kelly, *The descent*, 101; Bowler, *Non-darwinian*, 153v, 156v. Vgl. Burrow, *Social Darwinism* (480v): "Social Darwinism was a vocabulary and a set of argumentative and explanatory tendencies in social theory rather than a coherent paradigm."
44. J.-M. Bernardini, *Le darwinisme social en France*, 399-401, 30-2. Bernardini gebruikt tevens een fijnmaziger typologie, waarin hij onderscheidt: een liberaal, een imperialistisch, een selectionistisch en een reformistisch sociaal-darwinisme, naast een 'sociaal lamarckisme'. Dit laatste omschrijft hij als de lamarckistische interpretatie van de darwinistische teksten die gebruik maakt van de typisch lamarckistische retoriek van: aanpassing, invloed van de leefomgeving, erfelijkheid van verworven eigenschappen, vooruitgang. (Ibid., 32).
45. Moore, *Socializing*, 65-8, 74v. Op p. 74 spreekt Moore nadrukkelijk over de conservatieve tendens van het 'sociaal-darwiniseren', terwijl hij op p. 65 nog beweerde dat het geen *inherent* politieke tendens vertoonde.
46. P. Dickens, *Social Darwinism* (2000).
47. G. Jones, *Social Darwinism* (1980), vii, ix; Crook, *Darwinism*, 97; Weikart, *The origins*, 471.
48. Himmelfarb, *Varieties of Social Darwinism*, in: id., *Victorian Minds*, 1968, 327.
49. Himmelfarb, *Varieties*, xi.
50. Hawkins, *Social Darwinism*, 16-7.
51. Evans, *In search*, 137.
52. De minder bekende term 'sociaal devriesisme' is te vinden bij Donald Bellomy (126 en n. 372), en duidt de opvatting aan dat Hugo de Vries met zijn mutatie-theorie, die de betekenis van sprongen in de evolutie benadrukte, door sommigen werd gezien als een biologische bondgenoot van de socialisten. Zie ook Bannister, *Social Darwinism*, 134. Voor het sociaal lamarckisme zie m.n. Bernardini, *Le darwinisme social*, 137 e.v., 323-56, 379-87.

2. DE ONTVOOGDING VAN DE NATUUR

1. A. Desmond en J. Moore, *Darwin*, 486.
2. Voltaire, *Candide, ou l'optimisme*, kritische editie door Christopher Thacker, Genève 1968, 111v. (eigen vertaling). Van Leibniz' *De eerste waarheden (De veritibus primis)* is in 1997 een Nederlandse vertaling verschenen van Cornelis Verhoeven in diens *Leibniz, filosoof van de zevende dag*, Best 1997, 119-120.
3. Ibid., 112v. Jonathan Israel (*Radical Enlightenment: philosophy and the making of modernity*) laat zien dat Leibniz, voordat hij definitief vorm gaf aan zijn eigen theïstisch-providentiële filosofie, niet ongevoelig was voor de aantrekkingskracht van Spinoza's radicale denkbeelden. (Ibid., 502-14).

4. Ernst Mayr, *The growth of biological thought*, 195. Over de biologische voorgeschiedenis van Darwins evolutionisme, zie verder: B. Glass, *Forerunners of Darwin* (1959); A.O. Lovejoy, *The great chain of being* (1950); J.C. Green, *Darwin and the modern world view* (1961); D. Ospovat, *The development of Darwin's theory* (1981); P.J. Bowler, *Evolution, the history of an idea* (1984); D. Kohn (red.), *The Darwinian heritage* (1985); B. Theunissen en R.P.W. Visser, *De wetten van het leven* (1996).
5. Lovejoy, *Great chain*, 59.
6. Aristoteles, *De Anima*; Lovejoy, *Great chain*, 1-6.
7. Lovejoy, *Great chain*, 16-17.
8. B. Glass, *Forerunners*, 1-2; Linnaeus nam als basis voor zijn taxonomie van planten de plaatsing en omvang van stampers en meeldraden.
9. Linnaeus, *Systema Vegetabilium*, i 3-5; aangehaald in Keith Thomas, *Man and the natural world*, 1984, 66.
10. Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees*, 1714. Zie ook B. Willey, *The eighteenth century background*, 95-100; Thomas, *Man*, 62, 70; J.I. Israel, *Radical Enlightenment*, 623-7.
11. Natuurlijk speelde ook bij Darwin de evolutie als *idee* een belangrijke rol. Maar hij kon zijn conceptie van evolutie slechts vormen door steeds weer concrete *historische* verbanden in de planten- en dierenwereld te reconstrueren en de materiële kenmerken van soorten nauwkeurig in beeld te brengen. Evolutie was voor hem geen ideële ordening met een *a priori* karakter, maar een zich geleidelijk in de loop van zijn onderzoekingen vormende wetenschappelijke theorie. Dit is een essentieel verschil met het speculatieve evolutiedenken, zoals dat vooral in de Duitse Romantiek tot ontwikkeling kwam; hierin was het filosofisch idealisme onmiskenbaar aanwezig. Zie Bowler, *Evolution*, 101.
12. Darwin, *Origin*, 116. Zie voor deze thematiek Gillian Beer, *Darwin's plots*, Cambridge, 2000 (2e ed.).
13. Thomas, *Man*, 17 e.v., geeft enkele goede voorbeelden van antropocentrisme in de natuurbeschouwing.
14. Duidelijk zichtbaar is dat in *A free enquiry into the nature and origin of evil* (1757) van Soame Jenyns. Zie Willey, *The eighteenth*, 47-56; vgl. Lovejoy, *Great chain*, 209.
15. Thomas, *Man*, 67.
16. Mayr, *Growth*, 8. Het denken over bevolkingsvraagstukken laat hetzelfde beeld zien: door de ontwrichtende werking van de Franse Revolutie en de snelle ontwikkeling van gekoloniseerde gebieden was het onmogelijk geworden nog langer vast te houden aan statische theorieën over een constante bevolkingsomvang en een gelijkmatige verdeling van de bevolking over de verschillende werelddelen. Zie: Eversley, *Social theories of fertility*, 232-3.
17. Lovejoy, *Buffon and the problem of species*, in Glass, *Forerunners*, 87-92.
18. Buffon, *Histoire naturelle*, dl. V, 1755, p. 252; passage vertaald aan de hand van Glass, *Forerunners*, 107.
19. Leibniz, *Protogaea*, XXVI, 1693; ontleend aan Glass, *Forerunners*, 3.
20. Willey, *The eighteenth*, 243.
21. Bonnet, *Contemplation de la nature*, III, h. 30, ed. 1781. (Ontleend aan Lovejoy, 235). Overigens mag niet het misverstand ontstaan dat natuuronderzoekers, alvorens oog te kunnen krijgen voor de verwantschap tussen apen en mensen, afscheid moesten nemen van de taxonomische werkwijze. Ook Linnaeus was van die verwantschap overtuigd en noemde de aap "de neef van de mens".
22. Zie voor deze opvatting vooral het werk van Soame Jenyns, die stelde: "...Animal life rises from this low beginning in the shell-fish, through innumerable species of insects, fishes, birds, and beasts, to the confines of reason, where, in the dog, the monkey, and chimpanzè, it unites so closely with the lowest degree of that quality in man, that they cannot easily be distinguished from each other. From this lowest deg-

ree in the brutal Hottentot, reason, with the assistance of learning and science, advances, through the various stages of human understanding,...till in a Bacon or a Newton it attains the summit." (Lovejoy, *Great chain*, 197)

23. Haller, *Ueber den Ursprung des Uebels*, 1734, geciteerd door Lovejoy, *Great chain*, 199.

24. Over het preformationisme van Leibniz, zie Glass, *Forerunners*, 43; zie verder Lovejoy, *Great chain*, 256v.

25. Leibniz, *Monadologie* (1714), par. 75.

26. Dat volmaaktheid selectie niet uitsloot maar juist inhield, volgde ook al uit *De eerste waarheden* uit 1686: "...alles wat mogelijk is, vraagt erom te bestaan en zou bijgevolg ook bestaan, als niet iets anders dat er ook om vraagt te bestaan en dat niet tegelijk met het eerste kan bestaan, dat tegenhield." (vertaling C. Verhoeven, 1997, 119).

27. Mayr, *Growth*, 103. Het emancipatieproces dat de natuurwetenschappen hebben doorgemaakt ten opzichte van vooral de theologie, is enigszins vergelijkbaar met de latere emancipatie, in de 19e eeuw, van de maatschappijwetenschappen ten opzichte van vooral de biologie.

28. Bertrand Russell, *Geschiedenis der westerse filosofie*, 510. Zie verder over Descartes: Thomas, *Man*, 33-5 en Oldroyd, *Darwinian impacts*, 3.

29. Hobbes, *Leviathan*, eerste passages uit de inleiding. Er zijn in de *Leviathan* diverse voorbeelden te vinden van Hobbes' inspiratie door mechanische principes. In hoofdst. VI, 23, duidt hij het gevoelsleven en de verbeelding aan als 'bewegingen van de wil'; in hoofdst. XXI, 110, definieert hij vrijheid als het ontbreken van uiterlijke belemmeringen voor beweging. ("Liberty, or freedom, signifieth (properly) the absence of Opposition; (by Opposition, I mean externall Impediments of motion)... For whatsoever is so tyed, or environed, as it cannot move, but within certain space, which space is determined by the opposition of some externall body, we say it hath not Liberty to go further."); God is de Eerste Beweger, "the first of all causes" (111).

30. Ook in latere tijden zijn er voorbeelden te vinden van de sociale invloed van de mechanica. Jenyns bijvoorbeeld noemde, in 1757, eigenbelang "het belangrijkste beginsel dat in de politieke wereld op dezelfde wijze werkzaam is als de aantrekkingskracht in de natuurlijke wereld." (Soame Jenyns, *Free enquiry into the nature and origin of evil*, 1757, aangehaald door Willey, *The eighteenth*, 54). De manier waarop Malthus zijn bevolkingstheorie formuleerde verraadt evenzeer een zekere invloed van de mechanica: de ontwikkeling van de bevolkingsomvang werd volgens hem bepaald door onveranderlijke wetmatigheden en hij stelde de bevolkingsgroei daarbij voor als een continue beweging die alleen door bepaalde *checks* van koers veranderde. Over Malthus en Newton, zie Antony Flews inleiding bij de Penguin-editie van *An essay on the principle of population*, 32 en n. 46.

31. Hobbes, *Leviathan*, hoofdst. XIII, 63-6. Talcott Parsons achtte Hobbes' theorie van het sociale contract geen echt bevredigende oplossing voor het vraagstuk van het ontstaan van de maatschappij. Zijn utilitaristische uitgangspunten zouden het voor Hobbes, net als voor latere utilitaristen, lastig hebben gemaakt om een geloofwaardige verklaring te vinden voor het verschijnsel sociale orde. (Parsons, *The structure of social action*, 90-4).

32. Het was Daniel Dennett die Hobbes de eerste sociobioloog noemde (*Darwin's dangerous idea*, 453); Hobbes, *Leviathan*, hoofdst. XIV, 66 e.v. en deel III, 199 e.v.

33. Over de interpretatie van Newton zie N. Hampson, *The Enlightenment*, 77-9. Hampson maakt melding van Newtons opvatting dat de draaiing van de aarde op den duur zou worden verstoord, o.a. door verlies van snelheid, zodat goddelijk ingrijpen onmisbaar was om de wereld draaiende te houden (77).

34. Bowler, *Evolution*, 64-8.

35. Mayr, *Growth*, 103v.

36. M. Ruse, *Monad to man*, 24-8.

37. Voltaire was overtuigd van het tegelijk harmonische én statische karakter van het universum (Hampson, *The Enlightenment*, 83, 224-5). David Hume meende, ondanks zijn scepsis, met zekerheid te kunnen spreken over “de constante en algemene beginselen van de menselijke natuur.” (*Enquiry concerning human understanding*, 1748; zie de Nederlandse vertaling *Het menselijk inzicht*, 121).
38. Lovejoy, *Buffon and the problem of species*, in: Glass, *Forerunners*, 112; Gay, *The Enlightenment, an interpretation*, 155-6, laat zien dat Buffon zijn ware opvattingen maskeerde om de autoriteiten niet te bruskeren.
39. In laatstgenoemd boek schreef Buffon: “De oppervlakte van de aarde heeft achtereenvolgens verschillende vormen aangenomen. ...alle voorwerpen in de fysieke wereld maken ... deel uit van een continu proces van opeenvolgende variaties.” (*Les époques de la nature*, 4); vgl. Charlton, *New images of the natural in France*, 85.
40. Hampson, *Enlightenment*, 219-227; Lovejoy, *Buffon*, 84 e.v. (vooral 112).
41. Lovejoy, *Kant and evolution*, in: Glass, *Forerunners*, 183, 206. Genoemde opvatting van Kant in zijn *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*, 1755; zie ook Mayr, *Growth*, 314.
42. Bacon, *The advancement of learning* (1605), dl. II, onderdeel *Philosophy – Divine Philosophy*. Belangrijke grondleggende publicaties van de natuurlijke theologie waren John Ray’s *Wisdom of God manifested in the works of Creation* (1691), Newtons *Principia Mathematica* (1691) en *The religious philosophers* van de Nederlander Bernard Nieuwentyt (1714), waarvan destijds vijf drukken in het Engels verschenen. Ray verzette zich tegen het mechanisch materialisme van Descartes (Willey, *The eighteenth*, 34-8).
43. Hume, *Dialogues concerning natural religion*, 1779 (ed. R.H. Popkin, Indianapolis-Cambridge 1988). De meeste gegevens over Paley heb ik ontleend aan LeMahieu, *The mind of William Paley*, 1976.
44. Darwin, *Autobiography*, 32v. (citaat); Desmond en Moore, *Darwin*, 64v, 78, 85, 90. In 1843 herlas Darwin *Natural theology* (*ibid.*, 308).
45. LeMahieu, *Paley*, 31.
46. Paley, *The principles of moral and political philosophy*, 294-5 (ed. Londen 1824).
47. *Ibid.*, 39v.; Chalmers’ boek verscheen in deel I van de *Bridgewater Treatises*; Wordsworth, *The excursion (preface)*, ontleend aan Willey, *The eighteenth*, 282.
48. W. Kirby, *On the history, habits and instincts of animals*, in: *The Bridgewater Treatises*, 1835, vol. I, 142 (aangehaald in Jones, *Social Darwinism*, 5v). Een ander voorbeeld is de redenering van de Duitse theoloog Süßmilch dat het universele verschijnsel dat het aantal geboortes groter is dan het aantal sterfgevallen, een uiting van goddelijke voorzienigheid is, omdat het surplus een compensatie biedt voor het aantal doden door oorlogen. Omgekeerd bleek hieruit dat oorlogen, overeenkomstig Gods bedoelingen met de wereld, nodig waren omdat er anders overbevolking zou ontstaan. Malthus werd door Süßmilch beïnvloed. (Kenneth Smith, *The Malthusian controversy*, 22-4).
49. Dit onderscheid tussen het theologisch utilitarisme en het Bentham-utilitarisme wordt niet gemaakt door LeMahieu (*Paley*), noch door Bowler, die zich op LeMahieu baseert (Bowler, *Evolution*, 95). Paley’s utilitaristische inspiratie was echter, volgens M. Drabble, *The Oxford companion to English literature*, goeddeels afkomstig van Abraham Tucker (1705-1774). Benthams utilitarisme was niet teleologisch, maar een poging om tot een gesecculariseerde ethiek te komen: handelingen die bijdragen aan het geluk zijn goed, handelingen die tot pijn leiden zijn slecht. Hierbij ging Bentham ervan uit dat de *pleasures* en *pains* die handelingen de gemeenschap bezorgen kwantificeerbaar waren.
50. Bowler, *Evolution*, 47; Thomas, *Man*, 124; over Joseph Priestley’s materialisme, zie Willey, *The eighteenth*, 173-8.
51. Ruse, *Monad*, 55-9; Browne, *Darwin*, 36-41, 83-4.

52. Vooral Ernst Mayr heeft benadrukt dat de evolutiegedachte zich in Duitsland langs geheel eigen lijnen ontwikkelde. (*Growth*), 338v, 371-4, 387-9.
53. *Ibid.*, 387.
54. *Ibid.*, 388.
55. *Ibid.*, 389v.
56. F. Gregory, *Scientific materialism in nineteenth century Germany*, 51-79. Zie vooral 59 en 190. In zijn inleiding bij Chambers' *Vestiges* beval Vogt dit boek vooral aan bij de leden van de Constitutionele Partij, omdat daarin een auteur uit een constitutionele democratie (i.c. Chambers) een constitutionele God opvoerde die, na eerst als een autocraat de (natuur)wetten te hebben gesteld, vervolgens als een constitutionele monarch die wetten in zijn plaats liet regeren. "Een uitmuntend voorbeeld voor vorsten!", riep Vogt hierbij uit. (Owsei Temkin, *The idea of descent in post-romantic German biology*, 1848-1858, in: Glass, *Forerunners*, 346). Het in 1856 opgerichte tijdschrift 'Das Jahrhundert: Zeitschrift für Politik und Literatur' verbond het biologisch materialisme met politieke beschouwingen. (Gregory, 8).
57. Over Moleschott, zie Gregory, *Scientific materialism*, 80-99.
58. Gregory, *Scientific materialism*, 100-121. In 1881 richtte Büchner de Deutsche Freidenkerbund op.
59. Vitalisme: de opvatting dat er een soort levenskracht bestaat die alle levende organismen voortdrijft. In de 'creatieve evolutie' van de Fransman Henri Bergson werd deze kracht *élan vital* genoemd. (Ruse, *Mystery*, 94-5).
60. R. Virchow, *Ueber die mechanische Auffassung des Lebens*, voordracht voor de 'Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte', 22 sept. 1858. (Temkin, *The idea*, 349).
61. Temkin, *The idea*, 327, 339, 343-5; Bowler, *Evolution*, 101.
62. De term *bon sauvage* werd in 1703 door Lahontan geïntroduceerd. (Hampson, *Enlightenment*, 27); maar de populariteit van het concept van deugdzame, hun natuurreligie belijdende, wilden stamt uit een vroegere tijd, toen westerlingen door ontdekkingsreizen met primitieve volken in contact kwamen. In het zeventiende eeuwse literaire werk van John Dryden speelt *the noble savage* een duidelijke rol, zoals in de volgende passage: "I am as free as nature first made man – Ere the base laws of servitude began – When wild in woods the noble savage ran." (*The conquest of Granada*, dl. 1, eerste bedrijf, eerste scène – 1670; aangehaald door Gay, *Enlightenment*, 96).
63. Willey, *The eighteenth*, 156-7.
64. Holbach, *Système de la nature*, geciteerd in Willey, *The eighteenth*, 166
65. E. Burke, *A vindication of natural society*, 1756; in het latere *Reflections on the Revolution in France*, 1790, wees hij erop dat het instinctief navolgen van de natuur in de politiek geluk kon brengen en hield hij een pleidooi voor "preserving the method of nature in the conduct of the state ..." (*ibid.*, 31v, aangehaald door Willey, *The eighteenth*, 246).
66. Ik deel op dit punt de mening van Bannister, *Social Darwinism*, 9, 33. De termen 'biologie' en 'sociologie' (aanvankelijk nog 'sociale fysiologie' of 'sociale fysica' genoemd) raakten in de negentiende eeuw voor het eerst in zwang in Frankrijk, door toedoen van resp. Lamarck en Saint Simon.
67. Dit voorbeeld wordt genoemd door Hampson, *Enlightenment*, 81. Hij wijst erop dat het woord *optimiste* in deze tijd aan de Franse taal werd toegevoegd en legt een verband tussen dit woord en de opvatting van Leibniz dat de bestaande wereld de best mogelijke (het 'optimum') is (*ibid.*). Alexander Pope verkondigde al in 1733 (*Essay on man*) de voordelen van de zelfzucht (*self-love*), die hij, naast de rede, zag als een van de twee fundamentele principes die bepalend zijn voor de menselijke natuur. God en de Natuur hebben volgens Pope bepaald dat "Self-love and Social be the same". Aangehaald door Hampson, *Enlightenment*, 101.
68. Ruse, *Monad*, 526: "For nigh two centuries, evolution functioned as an ideology, as a secular religion, that of Progress – usually against, although sometimes with Providence."

69. Ibid., 16v, 19, 26, 54v, 71v.
70. Ibid., 90, 98.
71. F. Darwin en A.C. Seward, *More letters of Charles Darwin*, I, 191.
72. Bowler, *Evolution*, 184v.
73. La Vergata, *Images of Darwin*, in Kohn, *The Darwinian heritage*, 905. Ook J.C. Greene en Ch. Gillispie, beiden aangehaald door La Vergata, hebben Darwin niet alleen in de mechanistische traditie geplaatst, maar ook gewezen op de verbinding die dit mechanisme in het darwinisme is aangegaan met het atomisme van de individualistische economische theorie. Dit resulteerde in een doorbreking van de eeuwenoude neiging om de (vooraf bepaalde) eenheid en continuïteit in de natuur voorop te plaatsen (ibid.). Zie ook Bannister, *Social Darwinism*, 16-19.
74. Bowler, *Scientific attitudes to Darwinism in Britain and America*, in: Kohn, *Heritage*, 673.
75. Ibid., 645, 648.
76. La Vergata, *Images*, 907; over Butler, zie Bowler, *Darwin*, 18, 172-4. De twee meest genoemde voorbeelden van minder bekende – veronderstelde – voorlopers van de natuurlijke selectie-idee zijn de Schotse boomkweker en fruithandelaar Patrick Matthew en Edward Blyth, een museum-curator in Bengalen. Matthew publiceerde in 1831 *Naval timber and arboriculture*, waarin hij kort (in een bijlage) verwees naar de natuurwet dat de groei van populaties altijd groter is dan de ruimte en het voedsel die beschikbaar zijn. De zwakste, traagste, onhandigste individuen sterven zodoende vóórdát ze zich kunnen vermenigvuldigen, hetgeen verzekert dat elk voortlevend dier zo goed mogelijk is aangepast aan zijn omgeving en dus bijdraagt aan het bereiken van de hoogst mogelijke volmaaktheid van elke soort. Matthew was een overtuigd malthusiaan (hij wilde zelfs Britse paupers laten verschepen naar de koloniën) en hij was zich er, naar eigen zeggen, niet van bewust dat hij, toen hij de voorgaande redenering opschreef, iets nieuws beweerde; hij meende slechts een gangbare (malthusiaanse) gedachtengang te reproduceren. Wat Blyth betreft heeft de Amerikaanse historicus Loren Eiseley enige schade toegebracht aan zijn eigen reputatie door eind jaren vijftig te beweren dat Darwin het werk van Blyth (met wie Darwin vaak correspondeerde vanwege zijn kennis van Indiase vogels) plagieerde. Spoedig werd aangevoeld dat Eiseley's beweringen onjuist waren (zie: G.E. Christianson, *Fox at the wood's edge: a biography of Loren Eiseley*, New York 1990, 362-6). Blyth publiceerde in de jaren dertig drie artikelen over soorten en variatie in het 'Magazine of natural history'. Zie ook R.W. Clark, *Survival*, 140-3, en Desmond en Moore, *Darwin*, 40, 226, 286.
77. De Maupertuis, *Essai de cosmologie*, 1750, in: *Oeuvres*, V, 1, pp. i-xxviii, 1-78 (ontleend aan Glass, *Maupertuis, pioneer of genetics and evolution*, in: id., *Forerunners*, 58. Hoewel pas in 1750 gepubliceerd, werd dit essay geschreven in 1741.
78. Diderot, *Lettre sur les aveugles*, 1749, zie uitgave Genève 1951, 42-3.
79. Diderot, *Oeuvres* IX, 418-9; citaat ook in L.G. Crocker, *Diderot and eighteenth century French transformism*, in: Glass, *Forerunners*, 142. 'Sterk' en 'zwak' hadden voor Diderot zowel een fysieke als morele betekenis.
80. Diderot, *Oeuvres* IX, 428.
81. Ch. Gillispie, *Lamarck and Darwin in the history of science*, in: Glass, *Forerunners*, 281v; Diderot over de bijenkorf in: *Le rêve de d'Alembert*, 299-300.
82. L. Crocker, *Diderot*, in: Glass, *Forerunners*, 136; Restif de la Bretonne ontvouwde zijn denkbeelden in zijn *École des pères* uit 1776.
83. Niettemin heeft Ernst Haeckel in *Die natürliche Schöpfungslehre* Kant naar voren geschoven als een belangrijk voorloper van de evolutieleer (93). Lovejoy (*Kant*, 174v) heeft bestreden dat Kant de eerste was die zowel het principe van de strijd om het bestaan, als dat van de natuurlijke selectie ontdekte. Pas laat in zijn leven (in een voetnoot bij *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* uit 1798) gaf Kant aan het mogelijk te achten dat bestaande orang-oetangs of chimpansees zich tot menselijke wezens konden ontwikkelen. (Aangehaald door Lovejoy, *Kant*, 201).

Voor Kants natuurlijke ontwikkelingsleer, zie vooral zijn *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (1755), *Kritik der Urteilskraft*, waarin opgenomen een kritiek op de principes van de biologie (1790) en zijn *Physische Geographie*, waarin de aangehaalde leer van de *Anlagen* is opgenomen.

84. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-5), boek II, h. 3; ook aangehaald in Lovejoy, *Herder: progressionism without transformism*, in: Glass, *Forerunners* 211.

85. Herder, *Ideen*, boek V, h. 3, aangehaald in: Lovejoy, *Herder*, 220.

86. Herder stuitte hier op de grenzen van zijn natuurfilosofie. Enerzijds was hij er, waarschijnlijk onder invloed van Leibniz, van overtuigd dat elke soort haar vaste plaats in de keten van de natuur innam: “[de] Natuur is heel goed in staat elk levend wezen vast te houden in de toestand die ze het heeft toegewezen.” (*Ideen*, boek III, h. 6). Anderzijds kon er slechts sprake zijn van vooruitgang in de natuur wanneer een bepaalde soort zich kon ontwikkelen tot een hogere soort. Alleen Kants begrip *Anlage* kon een oplossing voor dit dilemma bieden. Zie Lovejoy, *Herder*, 219-21.

87. Oldroyd, *Darwinian impacts*, 32; Ruse, *Monad*, 46-9.

88. Mayr, *Growth*, 488v.

89. Elliott Sober, *Darwin on natural selection: a philosophical perspective*, in: Kohn, *Heritage*, 881.

90. Ruse, *Monad*, 53-5. Lamarck onderging de invloed van Condillac, Helvétius, Condorcet en Cabanis (ibid.). Hij leverde een belangrijke bijdrage aan de onvoltooide *Encyclopédie* van d’Alembert en Diderot door er vier delen over planten aan toe te voegen.

91. De Quatrefages, *Études sur Darwin et ses prédécesseurs français* (Revue des Deux Mondes, 15 dec. 1868).

92. Lamarck, *Philosophie zoologique*, dl. 1, h. VII. Ik heb gebruik gemaakt van de nieuwe uitgave, Parijs 1873.

93. Ibid., de samenvatting van dl. 2, h. II op 412; dl 1, 99v.

94. Lamarck: “... en parcourant l’échelle animale..., selon l’ordre même de la nature, on trouvera une composition croissante dans l’organisation des animaux, composition qui serait partout nuancée et régulière dans sa progression, si les circonstances des lieux d’habitation, des manières de vivre, etc., n’y avaient occasionné des anomalies diverses.” (ibid., samenvatting van dl. 1, h. VI, op 410; zie ook dl 1, h. VIII.

95. Bowler, *Charles Darwin*, 20; Lamarck, *Philosophie zoologique*, dl. 2, h. V; dl. 3, h. II.

96. Ibid., dl. 3, h. VI.

97. M.R. Rose, *Darwin’s spectre*, 36, 76-8. Over Lamarck, zie: R.W. Burkhardt, *The spirit of system: Lamarck and evolutionary biology*, Cambridge, Mass., 1977; L. Jordanova, *Lamarck*, Oxford 1984; P. Corsi, *The age of Lamarck*, Berkeley 1988.

98. Hume, *Dialogues concerning natural religion* (ed. H. Popkin, 1988), 59 e.v. Zie ook B. Gale, *Darwin and the concept of a struggle for existence*, 326.

99. Bannister, *Social Darwinism*, 23; Ruse, *Monad*, 59-63.

100. Dyson, *Darwin among the machines*, 19-24.

101. Ibid., 20, 23.

102. Gale, *Darwin*, 336v; Bannister, *Social Darwinism*, 23-5.

103. Het “1844-Essay” is opnieuw afgedrukt in Th. Glick en D. Kohn, *Charles Darwin: On evolution*, Indianapolis/Cambridge, 1996, 99-115.

104. Browne, *Charles Darwin*, 462; de Nederlandse vertaling (‘Sporen van de natuurlijke geschiedenis der Schepping’) was van J.H. van den Broek, die opmerkte: “Welligt heeft er in langen tijd in ons vaderland geen werk het licht gezien, hetwelk zoodanig de algemeene belangstelling heeft mogen opwekken...” (zie de ‘voorrede van den vertaler’ bij het ‘vervolg’, p. VIII, 1849. Ik heb van deze vertaling gebruik gemaakt.

105. Browne, *Charles Darwin*, 459; Desmond en Moore, *Darwin*, 320-3. Chambers vreesde dat, wanneer zijn auteurschap bekend zou worden, dit negatieve gevolgen kon hebben voor zijn carrière en hem buiten staat zou stellen om te zorgen voor zijn 11 kinderen (ibid., 323). Over Chambers zie ook Ruse, *Monad*, 104-111; Oldroyd, *Darwinian impacts*, 54-58 en Janet Browne, *Charles Darwin*, 457-470, die Chambers o.a. in verband brengt met de frenologie van George Combe.
106. Chambers, *Sporen*, deel I, p. 183. Zie ook het *Vervolg der sporen...* (*Explanations, a sequel to Vestiges of the natural history of creation*), 97, waar Chambers spreekt over “den voortgang en de opklimming der soorten”.
107. Chambers, *Vervolg*, 142v (zie ook 145 en 146).
108. Chambers, *Sporen*, deel I, 142; *Vervolg*, 3, 107, 109, 142, 149, 162.
109. Chambers, *Vervolg*, 5, 23, 25, 128, 150.
110. Chambers, *Vervolg*, 163.
111. Chambers, *Vervolg*, 165; Gale, *Darwin*, 327.
112. Schopenhauer, *Ueber den Willen in der Natur*, 272-6, 327; id., *Die Welt als Wille und Vorstellung*, h. 28 en 42 uit deel II, dat in 1844 werd toegevoegd aan het in 1819 ontstane werk. Ik heb gebruik gemaakt van de in 1859 verschenen derde druk, in P. Deussens editie van de *Sämtliche Werke*, München 1911).
113. Schopenhauer, *Die Welt*, 405; de uitdrukking van Aristoteles stamt uit *De divinat.*, c. 2, p. 463 en wordt door Schopenhauer aangehaald (ibid., 399).
114. Schopenhauer, *Die Welt*, 405-6.
115. Lovejoy, *Schopenhauer as an evolutionist*, in: Glass, *Forerunners*, 428v (zie ook 362). Wat de hier besproken hoofdlijnen betreft, verschilt het uit 1819 stammende eerste deel van *Die Welt als Wille und Vorstellung* niet van het in 1844 toegevoegde tweede deel. In par. 27 en 28 van het eerste deel schetst hij het leven als een constant gevecht van de verschillende aardse verschijningsvormen, die elk een objectivering van een idee, van de wil om te leven zijn, een gevecht om het bezit van de aanwezige materie en de beschikbare ruimte; de mens duidt hij ook hier al, in navolging van Hobbes, aan als *homo homini lupus*.
116. Schopenhauer, *Ueber den Willen*, 330-2, 346; citaat uit: *Die Welt*, dl.2, 407.
117. Schopenhauer, *Ueber den Willen*, 334.
118. Schopenhauer spreekt zich niet duidelijk uit over de vraag hoe het aanpassingsproces in zijn werk is gegaan. Het meest verhelderend op dit punt is nog een passage in *Ueber den Willen in der Natur*, waarin hij de begrippen *Wachstum* en *Entwicklung* op één lijn plaatst en het aanpassingsproces vergelijkt met het immanente groeiproces dat begint na de conceptie en dat steeds weer uitmondt in een dier met dezelfde kenmerken als de ouderdieren (346).
119. Schopenhauer, *Ueber den Willen*, 272-6, 327.
120. Linnaeus, *Politia naturae*; citaat ontleend aan Gale, *Darwin*, 326.
121. Bannister, *Social Darwinism*, 9, 33. Bannister voert hierbij aan dat Darwin, Wallace en Huxley er alledrie vanuit gingen dat de natuur geen gids was voor ethiek en sociale politiek. (Ibid.).

3. DE INEENSTORTING VAN HET OUDE BOUWWERK

1. F. Darwin, *Life and letters*, dl. III, 178v; zijn vaders politieke opvattingen omschreef Charles als “Liberal, with rather a tendency to Toryism” (ibid.); Browne, *Charles Darwin: The power of place*, 106.
2. G.M. Trevelyan, *English social history*, 555-8.
3. Clark, *Survival* (18), meldt dat Susannah Wedgwood bij het huwelijk een bruidsschat meebracht van 25.000 pond. Dr. Robert Darwin, zoon van de arts en natuuronderzoeker Erasmus Darwin, studeerde medicijnen in Leiden (Ch. Darwin, *Autobiography*, 16).
4. Darwin, *Autobiography*, 25.

5. Desmond, *The politics of evolution*, 403. Brougham (1778-1868), *lord chancellor* van 1830-34, was een bekend voorstander van kiesrechtuitbreiding en een tegenstander van de slavernij. Hij speelde een hoofdrol bij de stichting van de seculiere Universiteit van Londen (1828) en maakte naam met zijn pleidooi voor afschaffing van de handelsbeperkende maatregelen die Engeland, in reactie op Napoleons Continentale Stelsel, jegens Frankrijk had getroffen. Zie: G. Williams, J. Ramsden, *Ruling Britannia: a political history of Britain*, Londen-New York 1990, 163-7.
6. Bij Down House behoorde een grondstuk van ca. 7 hectare. Bijzonderheden over Darwins sociale rol in Down bij James Moore, *Darwin of Down*, in: D. Kohn, *Heritage*.
7. Desmond, *Politics*, 2.
8. Browne, *Charles Darwin*, 36-8.
9. Ruse, *Monad*, 97-104; Desmond, *Politics*, 403-4; Bowler, *Charles Darwin*, 21-2.
10. Darwin, *Autobiography*, 26.
11. Desmond en Moore, *Darwin*, 34, 199.
12. Desmond, *Politics*, 75. Later claimde Matthew dat hij met deze redenering, die hij publiceerde in zijn *On naval timber and arboriculture* uit 1831, de kern van het darwinisme zelfstandig had ontdekt decennia vóórdat Darwin zijn theorie publiceerde. Andere radicale medische studenten uit Darwins omgeving in Edinburgh, op zoek naar een materialistisch-evolutionaire verklaring van de natuur, waren Robert Knox en Hewett Watson. (Ibid., 5).
13. Darwin, *Autobiography*, 63-6.
14. In de jaren veertig las Darwin o.a. Harriet Martineau's *The hour and the man* (een biografie over Toussaint l'Ouverture, leider van een slavenopstand), Samuel Bamfords *Passages in the life of a Radical*, *Autobiography of a working man* van A. Somerville, *A vindication of the rights of woman* van Mary Wollstonecraft en Carlyle's *Chartism*. Zie Gillian Beer, *Darwin's reading and the fictions of development*, in: Kohn, *Heritage*, 557v.
15. Vooral Desmond en Moore hebben dit benadrukt. Er zijn diverse aanwijzingen voor het radicale potentieel van Darwins theorie. Bijvoorbeeld: in kringen van radicale atheïsten was men meteen enthousiast over het boek. Hewett Watson, een van hen, noemde Darwin "the greatest revolutionist in natural history of this century." Huxley legde, in de evolutielessen die hij voor arbeiders hield, een verband tussen evolutie en opwaartse sociale mobiliteit. Publicatie van *The origin* schijnt Darwin zelfs een ridderschap te hebben gekost (Desmond en Moore, *Darwin*, 480, 488, 508).
16. Volgens de *Encyclopaedia Britannica* werd de term *radical* in Engeland voor het eerst in politieke zin gebruikt in 1797 door Charles James Fox, die pleitte voor *radical reform*.
17. Vgl. Desmond, *Politics*, 18-19.
18. Desmonds conclusie luidt: "My overall conclusion is that the rival biological doctrines in the thirties were integrated into long-term commercial and political strategies, either to gain or to hold on to privileges. ... progressive evolutionary theories and related naturalistic sciences ... served to legitimate the radicals' democratic convictions. They were adopted by outsider groups set on breaking the old religious authority and transferring its power to the secular state. As these political strategies were designed to achieve a fundamental redistribution of power, the new sciences were obviously hotly contested. Geoffroy and Lamarck became symbols of resistance..." (Ibid., 23-24).
19. Desmond en Moore, *Darwin*, 462, 477, 479.
20. Ik stem in met de opvatting van Desmond en Moore dat "Darwinism was always intended to explain human society." (ibid., xxi).
21. Darwin, *Notebook M*, 24, 25, 83; *Notebook E*, 89.
22. Darwin, *Notebook M*, 30, *Notebook C*, 72, *Notebook M*, 27.
23. Darwin, *Notebook M*, 31, 46.

24. Ibid., 57, 70, 72-3; "To avoid stating how far, I believe, in Materialism, say only that emotions, instincts degrees of talent, which are hereditary are so because brain of child resemble, parent stock. – (& phrenologists state that brain alters)." (M 57).
25. Darwin, *Notebook M*, 74.
26. Ibid., 122-123.
27. Darwin *Notebook C*, 55, 74, *Notebook M*, 150-1, *Notebook B*, 169.
28. Darwin, *Notebook C*, 196-7, *Notebook M*, 84.
29. Bowler, *The non-Darwinian revolution*, 96, 98, 111, 114; Bannister, *Social Darwinism*, 26, 29.
30. Nietzsche in *Die fröhliche Wissenschaft* (1882), ed. Goldmann, 285.
31. Malthus, *An essay on the principle of population*, Harmondsworth 1982 (inleiding van Antony Flew), 70-1. Verwijzingen zijn, tenzij anders aangegeven, naar deze versie, die meestal wordt aangeduid als 'First Essay'. In 1803 publiceerde Malthus een uitgebreide versie, het 'Second Essay'. Darwin gebruikte de 6e herdruk uit 1826 van dit 'Second Essay'; De verwijzing naar Rousseau betreft de openingszin van hfdst. 1 uit *Du contrat social* (1762): "De mens wordt vrij geboren, en overal ligt hij in ketenen." Over Malthus, zie: D. Winch, *Malthus*, Oxford 1987; M. Turner, *Malthus and his time*, Basingstoke 1986; P. James, 'Population' Malthus: *his life and times*, Londen 1979; A. Chase, *The legacy of Malthus*, New York 1977.
32. Malthus, *Essay*, 72, 76, 77. Het begrip *moral restraint* voerde Malthus pas in het 'Second Essay' in.
33. T. Parsons, *The structure of social action*, 111.
34. Oldroyd, *How did Darwin arrive at his theory?*, 358.
35. Ch. Darwin en T.H. Huxley, *Autobiographies*, 71. Darwin schreef zijn autobiografie in 1876 (31 mei – 3 augustus) en vulde de tekst aan in 1878 en 1881. Publicatie postuum in 1887.
36. De bedoelde, grotendeels in telegramstijl geschreven, aantekening van 28 september 1838 luidt: "We zouden ons niet moeten verbazen over veranderingen in aantal soorten, vanwege kleine veranderingen in aard van omgeving. Zelfs de krachtige taal van Decandolle [sic, bedoeld is Alphonse de Candolle – CH] brengt de onderlinge strijd van de soorten als gevolgtrekking van Malthus onvoldoende tot uitdrukking – toename van wilde beesten moet in toom worden gehouden uitsluitend door directe rem; behalve dat voedselschaarste mogelijk de lusten afremt – in natuur neemt voedselproductie niet toe, terwijl er geen belemmering heerst, behalve de directe rem van hongersnood met de dood als gevolg ... Bevolking neemt toe volgens geometrische reeks in VEEL KORTERE tijd dan 25 jaar – toch tot de ene zin van Malthus had niemand duidelijk de grote rem voor ogen onder de mensen... – Zelfs een paar jaar overvloed doet bevolking bij mens groeien en dan veroorzaakt een gewone oogst schaarste. In bijvoorbeeld Europa moet over het geheel van elke soort jaar na jaar hetzelfde aantal worden gedood door havikken, kou etc. – zelfs afname van één soort havik moet onmiddellijk uitwerking hebben op alle overigen. – De uiteindelijke reden van al deze verdringing moet zijn het selecteren van juiste structuur en deze aanpassen aan veranderingen. – om dat te doen voor de vorm, wat Malthus aantoonde als het uiteindelijke effect (zij het door middel van de wil) van deze bevolkingsdichtheid op de energie van de mens... Men zou kunnen zeggen dat er een kracht is als van honderduizend wiggen die probeert ieder type aangepaste structuur te duwen in de gaten in de economie van de natuur, of eigenlijk die gaten vormt door de zwakkeren uit te stoten." (*Notebook D*, 134-5).
37. Darwin, *The variation of animals and plants under domestication*, dl I, 10. Aangehaald door Flew, Inleiding bij Malthus, *Essay*, 50.
38. Darwin kenschetste zijn eigen theorie als "the doctrine of Malthus applied in most cases with ten-fold force" (*Essay 1844*, 116v).
39. Darwin, *The origin of species*, inleiding (68) en hoofdstuk III (116v).
40. Wallace, *My life*, dl. I, 232 (cursivering toegevoegd).

41. *Ibid.*, 361v. Ter completering van het beeld moet worden aangetekend dat Wallace in latere jaren, onder invloed van zijn socialistische opvattingen, blijk gaf van enige twijfel over de toepasselijkheid van Malthus' theorie op de mens. Hij kwam steeds meer tot de overtuiging dat de sociale ontwikkeling meer het resultaat was, of zou moeten zijn, van coöperatie en doelbewust ingrijpen door de mens dan van een strijd om het bestaan.
42. Wallace publiceerde in september 1855 in de 'Annals and magazine of natural history' een artikel met de kenmerkende titel *On the law which has regulated the introduction of new species*, waarin hij stelde dat, indien men zo'n wetmatigheid aanneemt, een groot deel van de belangrijkste feiten in de natuur noodzakelijkerwijs zijn zoals ze zijn, als "noodzakelijke deducties" van die wet, net zo noodzakelijk als de banen van de planeten afgeleid zijn van de wet van de zwaartekracht. (Aangehaald in Clark, *The survival*, 105). Vgl. hiermee Darwins slotpassage in *Origin*, waar hij erop wijst dat de vele, zo gevarieerde, vormen in de natuur (planten en dieren), die een complexe samenhang vertonen, "allemaal zijn voortgebracht door wetmatigheden..." (459).
43. Desmond en Moore, *Darwin*, 153v.
44. *Ibid.*, 201, 216; Desmond en Moore hebben opgemerkt: "We have to see [Darwin] as part of an active Whig circle, in an age when the Whig government was building the workhouses and the poor were burning them down. Appreciate Darwin's attitude to the workhouse culture, and his science acquires a deeper political meaning." (*ibid.*, xx); Browne, *Charles Darwin*, 355v.
45. Darwin, *Notebook C*, 133 (en annotatie p. 279); Desmond en Moore, *Darwin*, 247. Het pamflet van Sebright (*The art of improving the breeds of domestic animals*) verscheen in 1809 in Londen. Darwin las ook Sebrights *Observations upon the instinct of animals*, Londen 1836.
46. Desmond en Moore, *Darwin*, 266.
47. *Ibid.*, 292-4, 296v.
48. Darwin, *Notebook E*, 3, 136.
49. *Ibid.*, 114, 115e. Darwin gebruikte hier het woord *contest*, dat ik heb vertaald met 'wedstrijd'.
50. *Ibid.*, 63-64, 112; Desmond en Moore, *Darwin*, 282.
51. Spencer, *A theory of population*, 1852 en *The principles of biology*, 1867 (dl. II, 509 e.v., par. 366-76). Spencer meende dat een dichtbevolkte samenleving met toenemende specialisatie een extra druk zette op de ontwikkeling van het zenuwstelsel van de werkenden, hetgeen ten koste zou gaan van hun vruchtbaarheid. Over de invloed van Malthus, zie G. Himmelfarb, *Victorian minds*, 82 e.v. en D. Eversley, *Social theories of fertility and the malthusian debate*.
52. Cobbett in *Weekly political register*, dl. 34, nr. 33, 8 mei 1819. Aangehaald door K. Smith, *The malthusian controversy*, 120; Godwin publiceerde tweemaal, in 1801 en 1820, een weerwoord op Malthus; H. George, *Progress and poverty*, 1879, 94v, 114, 126. George besteedde een groot deel van zijn boek aan de weerlegging van de theorie van Malthus.
53. Engels, *Outlines of a critique of political economy*, 1844. Opgenomen in K. Marx, *The economic and philosophic manuscripts of 1844*, ed. D.J. Struik (appendix).
54. R. Gildea, *Barricades and borders: Europe 1800 – 1914*, 4.
55. F. Engels, brief d.d. 12 – 17 november 1875 aan Lavrov, in: Marx – Engels, *Werke*, 34, 170.
56. A. Briggs, *Victorian people*, 99.
57. J.S. Mill, *Principles of political economy* (1848), boek V, hfdst. XI.
58. S. Smiles, *Self-help*, ontleend aan Briggs, *Victorian people*, 141.
59. S. Schweber, *The wider British context in Darwin's theorizing*, in: Kohn, *Heritage*, 52v, 55, 64v. Zie ook: Schweber, *Darwin and the political economists: diver-*

- gence of character; in: *Journal of the History of Biology*, 13 (1980), 195-289; Browne, *Charles Darwin*, 366v, 384-76.
60. Gould, *The panda's thumb*, 57v. Smith ontwikkelde zijn visie op de natuurlijke orde in *The theory of moral sentiments* (1759). Zie W.J. Barber, *A history of economic thought*, 21, 25. De term 'laissez-faire' stamt uit het midden van de 18e eeuw en geeft de kern van de door Smith voorgestane economische politiek goed weer, hoewel hij deze term zelf niet gebruikte (Keynes, *The end of laissez-faire*, 20). Andere *political economists*, zoals Mill, deden dat wel.
61. Darwin, *Origin*, 450, 459. Zie de Nederlandse vertaling van Ludo Hellemans (*Over het ontstaan van soorten*, 478v, 489).
62. *Ibid.*, 147 (Hellemans, *Ontstaan*, 102).
63. *Ibid.*, 186 (Hellemans, *Ontstaan*, 148). Voor het gebruik van de termen *the economy of nature* en *natural economy* door Darwin, zie *Origin*, 115v, 127, 131, 147, 149v, 166, 186, 325, 399, 411, 432, 444.
64. "... in the case of an island, or of a country partly surrounded by barriers, into which new and better adapted forms could not freely enter, we should then have places in the economy of nature which would assuredly be better filled up, if some of the original inhabitants were in some manner modified; for, had the area been open to immigration, these same places would have been seized on by intruders." (*Origin*, 131). Op p. 445 spreekt Darwin over zijn eigen visie als "the view of each species constantly trying to increase in number, with natural selection always ready to adapt the slowly varying descendants of each to any unoccupied or ill-occupied place in nature..." (De overeenkomstige plaatsen in Hellemans, *Ontstaan*, zijn 81 en 472).
65. Darwin, *Origin*, 217 (vertaling: Hellemans, *Ontstaan*, 186).
66. *Ibid.*, 137, 237.
67. *Ibid.*, 171 (vertaling: Hellemans, *Ontstaan*, 129). Darwin gebruikte veelvuldig de term *competition* en duidde sterke planten en dieren ook wel aan als *successful competitors* (*Origin*, 412). Zie verder over het competitie-element aldaar 115, 121, 147, 210, 442.
68. *Ibid.*, 119 (vertaling: Hellemans, *Ontstaan*, 66).
69. *Ibid.*, 444 (vertaling: Hellemans, *Ontstaan*, 470).
70. *Ibid.*, 140v. Over het divergentieprincipe en arbeidsdeling, zie: Oldroyd, *How did Darwin arrive at his theory?*, 355-7. Oldroyd veronderstelt dat Darwin met beide principes, toegepast op de natuur, al vroegtijdig kennismaakte via het werk van de Franse natuuronderzoeker Henri Milne Edwards. In diens *Dictionnaire classique d'histoire naturelle* (1827), waarvan een exemplaar aanwezig was op de Beagle, komt, in het artikel *Organisation*, de volgende passage voor: "The diverse parts of the animal economy all compete towards the same goal, but each in a manner appropriate to it, and the more the faculties of the organism are numerous and developed, the greater the diversity of structure and the division of labour ... are furthered." (als geciteerd door Oldroyd, *ibid.*, 356).
71. Darwin, *Origin*, 110, 132.
72. R. Williams, *Culture and society*, 33-47.
73. Mill, *Principles of political economy*, 748 (ed. W.J. Ashley).
74. Disraeli, *Sybil, or the two nations* (1845), citaat ontleend aan Williams, *Culture*, 109.
75. Malthus, *Essay*, dl. I, 60, van de 6e/7e editie. R. Young (*Malthus and the evolutionists*, 111v) noemt Malthus "the source of the view of nature which led to Social Darwinism – the social struggle for existence, the survival of the fittest." Ook Chase (*Legacy*) legt een verband tussen Malthus en sociaal-darwinisme (517).
76. Carlyle, *Signs of the times*, 82. Vgl. Thomas Hughes, *Tom Brown's school days* (1858): "Fighting with fists is the natural and English way for English boys to settle their quarrels. What substitute for it is there, or ever was there, amongst any nation under the sun?" (202-5).

77. L. Stephen, *An attempted philosophy of history*, in: *Fortnightly Review*, n.s. 27, 1 mei 1880; aangehaald door Clark, *Survival*, 167v. Stephen was vanaf 1882 redacteur van de *Dictionary of National Biography*. Zie N. Annan, *Leslie Stephen: his thought and character in relation to his time*, 1984 (herz. ed.).

78. Citaat ontleend aan G. Jones, *Social darwinism*, 38. De Cambridge-kring waarop Pollock duidde stond onder de intellectuele leiding van William K. Clifford die, net als Pollock en Stephen, vanuit een liberaal standpunt bijzonder geïnteresseerd was in de betekenis van het darwinisme voor de ethiek. Pollock had in 1876 het artikel *Evolution and ethics* gepubliceerd in 'Mind' (vol. 1). Stephen publiceerde in 1882 *The science of ethics*.

79. Zie o.a. Jones, *Social darwinism*, 36-9, voor de verhouding liberalisme – darwinisme.

80. W. Zimmermann, *Die Auseinandersetzung mit den Ideen Darwins: der "Darwinismus" als ideengeschichtliches Phänomen*, in: Heberer en Schwanitz (Hg), *Hundert Jahre Evolutionsforschung*, 293; A. Wigand, *Der Darwinismus, ein Zeichen der Zeit*, 3 delen, Heilbronn 1874-7; O. Hertwig, *Zur Abwehr des ethischen, des sozialen, des politischen Darwinismus*, Jena 1918; S. Butler, *Evolution, old and new* (1879) en *The deadlock of Darwinism*, in: 'The universal review', 1890. Butlers keuze voor een creatieve evolutie à la Lamarck werd toegejuicht door Shaw, die, terugkijkend op het drama van de Eerste Wereldoorlog, opmerkte dat "het neodarwinisme in de politiek" een Europese catastrofe van schrikbarende omvang had veroorzaakt; Ernst Mayr, die het revolutionaire karakter van Darwins theorie onderstreepte, heeft ontkend dat deze de *Zeitgeist* weerspiegelde, aangezien zij minder breed werd geaccepteerd dan men zou verwachten. (*Growth*, 492). Zimmermann (a.w.) daarentegen heeft de aandacht gevestigd op de convergentie tussen *Zeitgeist* en darwinisme.

81. Bowler, *The non-Darwinian revolution*. Bowler noemt hierin de darwinistische revolutie een mythe (1 e.v.). Darwins theorie fungeerde volgens Bowler weliswaar als katalysator bij de revolutionaire doorbraak naar een evolutionaire zienswijze die het vroegere creationisme verwierp, maar dit gebeurde in een niet-darwinistisch kader aangezien het teleologisch-progressieve evolutiemodel van vóór Darwin bleef overheersen (5). De herleving van het lamarckisme was onder meer een reactie tegen het dogmatische selectionisme van Weismann, dat polariserend werkte. In Duitsland is Ludwig Plate een voorbeeld van een darwinist die voor het lamarckisme koos.

82. *Ibid.*, 3-4.

83. *Ibid.*, x.

84. Wilberforce besprak Darwins theorie in 'The Quarterly Review' van juli en oktober 1860. I. Bernhard Cohen heeft hierover opgemerkt: "Wilberforce believed (as did Cuvier, Lyell, and others) in an 'eliminative' principle that was natural, and hence a lawful principle of 'selection' that was part of a divine plan. Hence, Wilberforce's version of natural selection accorded with the concept of extinction of species, according to scientific and ecclesiastical canons, but not the production or creation of new species." "Wilberforce 'readily' admitted that 'a struggle for life then actually exists', and that 'it tends continually to lead the strong to exterminate the weak.' This struggle he saw as a mechanism mercifully provided by the Creator in order to ensure that there would be no deterioration, 'in a world apt to deteriorate', of 'the works of the Creator's hands'" (*Three notes on the reception of Darwin's ideas on natural selection*, in: Kohn, *Heritage*, 598-601). Zie ook Crook, *Darwinism*, 201.

85. Bowler, *Non-Darwinian*, 152 e.v.

86. D. Ospovat, *The development of Darwin's theory*. Ospovat ontkent overigens niet dat Darwin tot een nieuwe visie op het evolutieproces kwam. Zie verder Bowler, *Non-Darwinian*, 15.

87. Mayr, *Darwin's five theories of evolution*, in Kohn, *Heritage*, 761; Bowler, *Scientific attitudes to Darwinism in Britain and America*, in: *ibid.*, 666.

88. Gillian Beer, *Darwin's reading and the fictions of development*, in: Kohn, *Heritage*, 576-82.

89. Oldroyd, *How did Darwin*, 332v; Bowler, *Non-Darwinian*, 41; Desmond en Moore, *Darwin*, 436; Desmond, *Huxley, the devil's disciple*, 225-6, 234, laat zien dat Huxley in april/mei 1856, na een ontmoeting met Darwin in Down, overtuigd begon te raken van de transmutatietheorie.
90. Mayr, *Darwin's five theories*, in: Kohn, *Heritage*, 755-7; vgl. de alternatieve indeling in M. Rose, *Darwin's spectre*, 26v. Volgens Mayr werd het begrip 'darwinisme' in de negentiende eeuw vooral geassocieerd met de evolutie-idee als zodanig en de afstamming van de apen. Overigens zijn er aanwijzingen dat het leerstuk van de veranderlijkheid der soorten in andere landen dan Darwins Engeland minder gevoelig lag. Zo loofde de universiteit van München al in 1834 een prijs uit voor de beste dissertatie over de oorzaken van de veranderlijkheid van soorten (Himmelfarb, *Darwin and the Darwinian revolution*, 152).
91. Bowler, *Scientific attitudes*, in: Kohn, *Heritage*, 643; vergelijkbaar: Mayr, *Darwin's five theories*, in: *ibid.*, 767.
92. Darwin, Notebook C, 76-79; Desmond en Moore, *Darwin*, 243.
93. Desmond en Moore, *Darwin*, 321.
94. Darwin, Notebook C, 166.
95. Desmond en Moore, *Darwin*, 314; Desmond, *The politics*, 2.
96. Jones, *Social darwinism*, 10, 63v.
97. Kaye, *The social meaning of modern biology*, 12-4, 18, 22, 42.
98. Mayr, *Growth*, 501.
99. *Ibid.*
100. Desmond en Moore, *Darwin*, 472.
101. Darwin, vooral in Notebook N. Zie P.H. Barrett e.a., *Charles Darwin's Notebooks*, 561v.
102. Volgens Kaye (*The social meaning*) was het evolutionisme een soort nieuwe natuurtheologie (21v). Niettemin kon het evolutionisme volgens Kaye nauwelijks een revolutionair aspect van het darwinisme worden genoemd. Het was er al eerder en het was juist van sociale oorsprong, getuige de sociale evolutietheorieën.
103. Desmond, *Huxley, evolution's high priest*, 241-6.
104. De term "tweede darwinistische revolutie" is door Mayr in een andere betekenis gebruikt, namelijk die van de meer definitieve doorbraak van Darwins selectietheorie na 1920 als gevolg van de 'evolutionaire synthese'. (Mayr, *Het recht van de sterkste*, 189 e.v.). Patrick Tort daarentegen verbindt de term "tweede darwinistische revolutie" met Darwins *Descent*; meer in het bijzonder met het daar verwoorde inzicht dat de menselijke beschaving tot een *effet réversif* in de evolutie leidde en dus om een aparte benadering vraagt, aangezien ze niet tot de biologische evolutie kan worden gereduceerd. Mijn interpretatie is min of meer verwant aan die van Tort. Ik deel echter niet zijn opvatting dat Darwin zich met deze opstelling tegenover het sociaal-darwinisme plaatste, dat volgens Tort uitging van een strikte en naïeve continuïteit tussen natuur en cultuur. In tegendeel, veel sociaal-darwinisten toonden, net als Darwin, bezorgdheid over de tegenstelling tussen natuurlijke selectie en culturele contraselectie. (Tort, *Darwinisme et société*, 3-6).
105. Shaw, voorwoord van *Back to Methuselah*, ix.
106. P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, 7v.
107. G. Tarde, *Darwinisme naturel et darwinisme social*, in: 'Revue Philosophique', 1884.

4. EEN BELASTENDE MENTALE ERFENIS

1. Lyell, *The antiquity of man*, 1-2; Desmond, *Huxley: the devil's disciple*, 299.
2. Darwins voorspellende zinsnede werd door antropologen opgevat als opmaat voor antropologisch onderzoek, bijv. door Huxley in zijn *Man's place in nature* (1863),

viii. Darwin zelf raakte overigens al vroeg – in 1839 – actief betrokken bij antropologisch (of beter: etnologisch) onderzoek (zie Browne, *Charles Darwin*, 421v).

3. Huxley, *Man's place*, vii, 77. De republikein Lawrence werd gedwongen af te treden als lid van het *College of surgeons*. Zijn boek werd officieel gediskwalificeerd als een godslasterlijke publicatie en het copyright werd hem ontnomen. Daarna verschenen er in de radicale pers talrijke roofdrukken. Een onooglijk exemplaar hiervan stond in Darwins boekenkast. (Desmond en Moore, *Darwin*, 253, 296).

4. Huxley, *Man's place*, viii-x. De revolutionair Carl Vogt, die korte tijd na Huxley in 1863 zijn *Vorlesungen über den Menschen* publiceerde, wees op de controverses waarmee Darwins theorie omgeven was (16).

5. Huxley, *On the methods and results of ethnology*, 1865 (opgenomen in *Man's place in nature and other anthropological essays*, Londen 1894; zie aldaar 210, 219).

6. A. Hodgson, *Defining the species*, in: 'Journal of Victorian culture', herfst 1999, 234; G. Stocking, *Victorian anthropology*, 1987, 149. Tot Huxley's tegenstanders die zo redeneerden behoorden de Duke of Argyll en Charles Kingsley.

7. Huxley, *Man's place*, 37, 46, 89v, 107, 142v.

8. *Ibid.*, 92, 146v, 80v.

9. Hodgson, *Defining*, 230. De meerderheid van de darwinisten stond aan de zijde van de monogenetische *Ethnological Society*, en verwierp de polygenetische stellingname van de *Anthropological Society*.

10. Stocking, *Victorian*, 101v. Stocking wijst er overigens op dat Burrow zich heeft verzet tegen de interpretatie dat het sociaal-cultureel evolutionisme in de antropologie tot ontwikkeling kwam als directe reactie op het darwinisme (*ibid.*, 145). Zie echter Huxley, *Man's place*, 248.

11. Stocking, *Victorian*, 170.

12. *Ibid.*, 146, 156, 178; *ibid.*, 163v over Tylor en het darwinisme.

13. Lubbock verwees herhaaldelijk naar Montesquieu's *Esprit des lois*. Zie Lubbock, *The origin of civilisation* (1875), vi-vii; zie ook 191, 193, 462. Vgl. Stocking, *Victorian*, 178. Sir John Lubbock (1834-1913) groeide op op het landgoed (High Elms) van zijn vader, dat praktisch grensde aan Darwins grondgebied in Down. Als jonge en veelbelovende natuuronderzoeker had Lubbock veel contact met Darwin en hij was een van de weinigen die diens theorie reeds vóór de publicatie kenden. In 1856 erfde hij van zijn vader een grote bank in de City van Londen. Zijn politieke ambities kon hij, ondanks de steun van John Stuart Mill, pas vanaf 1870 realiseren, toen hij, na twee mislukte pogingen, voor de liberale partij in het Lagerhuis werd gekozen.

14. Lubbock, *The origin*, 3, 11.

15. Hodgson, *Defining*, 229.

16. *Ibid.*, 239. De opvattingen van Wallace komen hierna nog uitgebreid aan de orde.

17. Lubbock, *The origin*, vi; Stocking, *Victorian*, 153. In zijn *Pre-historic times* (1865) nam Lubbock afstand van het romantisch concept van de 'edele wilde' (484).

18. Lubbock, *The origin*, 10-11; Lubbock, *Pre-historic times*, 474-6.

19. Als geciteerd (instemmend) door Lubbock, *The origin*, 6.

20. In de (sterk samenvattende) Nederlandse vertaling die er in 1876 van Lubbocks *The origin of civilisation* verscheen ("De oorsprong der beschaving") kenschetste de inleider, Jonkheer B.H.C.K. van de Wijck, hoogleraar in Groningen, dit boek als "een krachtig pleidooi voor de eenheid van het menselijk geslacht"; Huxley, *Man's place*, 152v. Huxley gebruikte de term *brutes* (door mij vertaald als 'woestelingen'), die zowel op wilde – onbeschaafde – mensen als op beesten slaat.

21. Lubbock, *The origin*, 7-9; Stocking, *Victorian*, 95, 100.

22. E.B. Tylor, *Researches into the early history of mankind and the development of civilization*, 1878 (3e herz. uitg.), 2, 372v.

23. Lubbock, *The origin*, 3. Lubbock had geen volledig uitgewerkte theorie hoe moreel gedrag was geëvolueerd. Hij sloot ten dele aan bij de opvatting van Spencer dat utiliteit de basis van moraliteit was, maar bleef niettemin van mening dat 'nuttig' toch iets anders was dan 'goed'. (396). Volgens Stocking, *Victorian* (171) kunnen

Lubbock, Tylor en McLennan alledrie worden geplaatst in de traditie van het utilitarisme: bepaalde gebruiken en opvattingen hadden in de culturele evolutie overleefd doordat ze nuttig waren of ooit waren geweest. Tegelijk weerspiegelde het werk van deze drie de groeiende twijfel aan de toereikendheid van de utilitaristische verklaring.

24. Stocking, *Victorian*, 99, 148v; Lubbock, *The origin*, 478v. Lubbock ontleende Wallace's theorie aan het slothoofdstuk van diens *Malay Archipelago*. Niet oninteressant is dat Wallace, die bij de ontdekking van zijn evolutietheorie werd geïnspireerd door Malthus, hier tot een onmalthusiaans standpunt kwam. De groei van de beschaving ging gepaard met bevolkingsgroei, die volgens de leer van Malthus had moeten resulteren in een verscherping van de strijd om het bestaan, dus ook van de natuurlijke selectie, en niet tot een afname daarvan zoals Wallace betoogde.

25. Lubbock, *The origin*, 2.

26. Een uitstekende analyse en plaatsbepaling van Maine is te vinden bij M. Francis en J. Morrow, *A history of English political thought in the 19th century*, 1994, 205-213. De rechtshistoricus en antropoloog Maine (1822-88), een studievriend van Galton, was een hervormingsgezinde Tory. Zie ook de biografie van George Feaver, *From status to contract: a biography of Sir Henry Maine*, Londen 1969.

27. Francis en Morrow, *English political thought*, 208, 211. Overigens dacht Maine dat de evolutie niettemin een bepaalde richting vertoonde, namelijk die van een geleidelijk verminderde afhankelijkheid van het individu ten opzichte van de familie als 'status-systeem' en een langzaam groeiend belang van individuele verplichtingen en van de vrije overeenstemming tussen individuen. Hij omschreef dit als een ontwikkeling "van status tot contract". De rol van de staat werd dienovereenkomstig steeds geringer. (Ibid., 213).

28. Tylor, *Researches*, 1; Stocking, *Victorian*, 95v, 162v; Lubbock, *Pre-historic times* (1865), 489.

29. Stocking, *Victorian*, 173.

30. Deze redenering wordt ook thans nog gevolgd, zoals blijkt uit Peter Sloterdijks *Regels voor het mensenpark*, Amsterdam 2000.

31. Ch. Darwin, *The descent of man*, dl. 1, 162, 166, 167, 173, 178. Op p. 166 haalt Darwin ook Maine aan als een "hoge autoriteit" op zijn gebied.

32. St. John-Stevas, *Walter Bagehot*, 14. Over Bagehot zie o.a. ook: K.C. Wheare, *Walter Bagehot: lecture on a master mind*, Londen 1974; Crook, *Darwinism*, 47-54; Hawkins, *Social Darwinism*, 67-73; Francis en Morrow, *English political thought*, 213-218; J. Burrow, *Bagehot and the nature of political understanding*, in: S. Collini, D. Winch, J. Burrow, *That noble science of politics*, Cambridge 1983; M. Westwater, *The Victorian Nightmare of Evolution: Charles Darwin and Walter Bagehot*, in: 'Victorian Newsletter', 64 (1983); S.A.M. Westwater, *Walter Bagehot: a reassessment*, in: 'Antioch Review', 35 (1977), 39-49.

33. Bagehot werd door velen in Whitehall, onder wie Gladstone, beschouwd als *a sort of supplementary Chancellor of the Exchequer*. Zie Buchan, *The spare Chancellor*, 22.

34. Russell Barrington, *Life of Walter Bagehot*, 118v.

35. Buchan, *Chancellor*, 101.

36. *The currency monopoly*, 1848, *The Works VIII*, 147-8.

37. Tweede brief, 15 jan. 1852.

38. Buchan, *Chancellor* 7.

39. Over 1848 en het belang van het nationale karakter schreef Bagehot in de derde van zijn *Letters on the French coup d'état of 1851*; zie St. John-Stevas, *Walter Bagehot*, 422. Over de 'sociale machine': "We unconsciously assume around us the existence of a great miscellaneous social machine working to our hands..." Zie Buchan, *Chancellor*, 196; Bagehot, *The English Constitution*, ed. R. Crossman, 2-3, 7. Dit boek is ook verschenen in de serie *Oxford World's Classics*, met een inleiding over Bagehot van Miles Taylor (Oxford, 2001).

40. Bagehot, *English Constitution*, 60-64; Buchan, *Chancellor*, 174.
41. Over de invloed van Prichard, zie Buchan, *Chancellor*, 27-29. Prichard was een zwager van Bagehots moeder Edith. Zie verder *ibid.*, 197, 199 en 212 over de invloed van andere antropologen en de antropologie in het algemeen.
42. Bagehot, *Physics and politics*, 43v; op 120 spreekt Bagehot, voor wie dan nog mocht twifelen, expliciet uit dat hij Darwins evolutieleer onderschrijft.
43. *Ibid.*, 2, 7-8.
44. *Ibid.*, 24v, 27, 29, 51v. In de nadruk die Bagehot legt op het belang van regelgeving, van een juridisch systeem, in primitieve samenlevingen blijkt de invloed van Maine's *Ancient Law*.
45. *Physics and politics*, 52 (citaat); over de erfelijkheid van sociale instincten zie p. 8 en 29; over de noodzaak van ongelijkheid, zie 29.
46. Francis en Morrow, *English political thought*, 214; Crook, *Darwinism*, 48; Bagehot ontleende deze zienswijze aan Huxley's *Man's place in nature* en Henry Maudsley's *Physiology and pathology of the mind* (1867), zie Crook, *Darwinism*, 48v.
47. Crook, *Darwinism*, 52.
48. *Ibid.*, 217; Hawkins, *Social Darwinism*, 71 (citaat afkomstig uit *The English Constitution*, 1867).
49. *Physics and politics*, 31, 34-6.
50. Bagehot beschouwde Carlyle als *a man of genius*. Zie *Physics and politics*, 75; voor de uitwerking van de imitatietheorie, zie 90-97.
51. *Ibid.*, 67v.
52. *Ibid.*, 66v, 145, 207-8 (citaat), 71; zijn opvattingen over de Ariërs en de Teutonen ontleende Bagehot aan de historicus Edward Freeman, die hij op p. 66 uitvoerig citeerde en met wie hij bevriend was. Zie Russell Barrington 360.
53. *Physics and politics*, 42, 53, 134v.
54. *Ibid.*, 42 (citaat), 43, 100 (citaat).
55. *Ibid.*, 53v, 62, 49 (citaat), 46 (citaat). Bij herhaling legde Bagehot een verband tussen sociaal-culturele vooruitgang en variatie en aanpassing, naar analogie van de evolutieleer. Zo noemde hij 'de neiging tot variatie' het principe waarop de vooruitgang berust (57) en sloot hij zich expliciet aan bij Spencers opvatting dat vooruitgang bestaat uit "een vergroting van de aanpassing van de mens aan zijn omgeving" (209).
56. *Ibid.*, 47v.
57. *Ibid.*, 47, 61. Bagehot sloot zich aan bij Carlyle's martiale credo: "De ultieme kwestie tussen elke twee mensen is: 'Kan ik jou doden, of kun jij mij doden?'" – *ibid.*, 61.
58. *Ibid.*, 185v, 194, 188, 79v, 75, 215.
59. Buchan, *The spare Chancellor*, 44v, 203 en 248.
60. Bagehot in hoofdstuk I van *Lombard Street* (citaat ontleend aan Buchan, *Chancellor*, 243).
61. *Physics and politics*, 57v; in 1854 adviseerde Bagehot tegen publicatie van een artikel over Comte met de woorden: "Comte is dood". Zie Buchan, *Chancellor*, 77. Overigens, aangezien Frederick Harrison, een van de leiders van de Engelse comtisten, evenals Bagehot lid was van de *Metaphysical Society*, mag worden aangenomen dat de twee elkaar met enige regelmaat ontmoetten. Ik ben het overigens niet eens met W. Irvine (*Bagehot*, 232) dat Bagehot, zich aansluitend bij Burke, niet geloofde in de mogelijkheid van een politieke wetenschap. Bagehot geloofde dat de nationale aard de belangrijkste factor in de politiek was. En juist het ontstaan van de nationale aard verliep naar zijn mening volgens evolutionaire wetmatigheden en kon dus wetenschappelijk worden verklaard.
62. William Rathbone Greg (1809-1881) was getrouwd met een andere Wilson-dochter, Julia. Hij redigeerde *The Economist* gedurende enige tijd, voordat Bagehot hoofdredacteur werd. Greg was in 1842 voor zijn voorbeeldige liberale opvattingen beloond door de Anti-Corn Law League, die hem een prijs toekende voor een essay

over *Agriculture and the Corn Laws*. Tegenover zijn geringe succes als zakenman stond een groeiende reputatie als publicist. Zie vooral zijn *On the failure of natural selection in the case of men*, in 'Fraser's Magazine' 78 (1868), 353-362. Darwin verwees uitgebreid naar dit artikel in zijn *Descent of man*, I 167, waar hij het aanpreeft als 'ably'. Verder ontleende hij er op p. 174 een lang citaat aan, waarin Greg zich beklagt over het feit dat het 'laagstaande' Ierse volk zich vermenigvuldigt "als konijnen".

63. Over Bryce (1838-1922), minister van Ierse zaken in het kabinet Campbell-Bannerman (1905-6) en daarna ambassadeur in de VS, zie Russell Barrington, *Life*, 34; Woodrow Wilson's artikel, getiteld *A wit and a seer*, verscheen in 'Atlantic Monthly', 82 (1898), 527-540. Arthur Balfour (1848-1930) was in Cambridge tot filosoof opgeleid en was premier van 1902-5.

64. Ook al was *Physics and politics* niet Bagehots grootste kassucces, het boek bereikte niettemin in 1888 een 8e druk en werd in zeven talen vertaald.

65. Darwin, *Descent*, I 93, 162, 166, 239; zie ook *More letters I*, 298, waar Darwin Bagehots boek aanbeveelt.

66. Darwin, *Descent*, I 110, 111, vgl. 107; op p. 162 sprak Darwin over *inherited habit* als een bijkomend mechanisme naast de natuurlijke selectie. Vgl. deel II, 404.

67. W. Kirsop, *Greg and Charles Darwin in Edinburgh and after - An antipodean gloss*, in: 'Transactions of the Cambridge Bibliographical Society', vol. VII, 1979, 379v. Aan deze publicatie heb ik veel biografische details ontleend. Er is verder weinig over Greg gepubliceerd. Enige gegevens zijn te vinden in de *Dictionary of National Biography* en in *Chambers Biographical Dictionary* (nieuwe ed., 1961). John Morley schreef een biografische schets van Greg, gepubliceerd in zijn *Critical miscellanies*, vol. III, 1886, 213-59. Ik heb de 5e ed. uit 1904 gebruikt.

68. Kirsop, *Greg*, 382. *Mechanics' institutions* werden er, om te beginnen in Schotland, vanaf circa 1823 op het hele Britse continent gevormd. Als verenigingen van werktuigkundigen e.d. hadden zij vooral de culturele en populair-wetenschappelijke vorming van hun leden als doel. Greg schreef een brochure over deze instellingen (*Suggestions respecting the object and management of Mechanics' Institutions*, Manchester 1830).

69. Over de populariteit van de frenologie in Edinburgh, zie Browne, *Charles Darwin*, 54v en Steven Shapin, *Phrenological knowledge and the social structure of early nineteenth-century Edinburgh*, in: *Annals of Science*, vol. 32, 1975, 219-43. Combe had in 1828 *The constitution of man* gepubliceerd, een boek dat zich grote populariteit verwierf bij de middenklasse en dat in zijn naturalistisch mensbeeld wel is vergeleken met Robert Chambers' evolutionaire *Vestiges of man* (1844). Ook Chambers was sterk door de frenologie geboeid en hij leerde Combe persoonlijk kennen (Browne, *Charles Darwin*, 458, 462v). Overigens was Combe ook enthousiast over het mesmerisme (zie R. Ashton, *George Eliot, a life*, Londen 1997, 221).

70. Kirsop, *Greg*, 382. Kirsop interpreteert deze houding van Greg als typerend voor het nog heersende wetenschappelijk amateurisme, terwijl zich bij Darwin al een meer professionele benadering van de wetenschap begon af te tekenen (386).

71. Browne, *Charles Darwin*, 72-8. Kort voordat hij Edinburgh overhaast moest verlaten, was Greg gekozen als een van de voorzitters van de *Plinian Society*. Desmond en Moore (*Darwin*, 31) benadrukken dat deze sociëteit een verzamelplaats was voor m.n. radicale studenten, vrijdenkende democraten, die verlangden naar een wetenschap die zich uitsluitend op fysieke oorzaken baseerde en bovennatuurlijke krachten afzwoer.

72. Kirsop, *Greg*, 378v, 383.

73. Ashton, *George Eliot*, 90. De recensie verscheen in 'The Leader', 20 september 1851. Het boek beleefde vóór 1905 negen edities; in dat jaar verscheen een nieuwe, verkorte, uitgave.

74. Darwin, *Descent*, I, 173, 174 en 178. Zie ook 167.

75. Kirsop, *Greg*, 385.

76. *Ibid.*, 386.
77. Het artikel van Wallace verscheen in 'Journal of the Anthropological Society', mei 1864. Darwin verwees ernaar in *Descent*, I, 137, 158 en 168.
78. Greg, *On the failure of 'natural selection' in the case of man* (1868), 354, 356. "We perceive that the law of 'natural selection', and of 'the preservation of favoured races and individuals in the struggle for existence', has become in the course of man's progress ... positively suspended, and in many instances almost reversed." (*Ibid.*, 356).
79. *Ibid.*, 356, 358.
80. *Ibid.*, 359v.
81. *Ibid.*, 362. Over Gregs anti-aristocratische houding, zie Jones, *Social Darwinism*, 35v.
82. Morley, *W.R. Greg: a sketch* (1886), 219v.
83. Het unitarisme, dat zich ontwikkelde uit het calvinisme, was invloedrijk onder kooplieden en industriëlen. De unitaristen waren actief in het organiseren en financieren van literaire en filosofische genootschappen, *Mechanics' institutes* en zij ondersteunden de liberale pers. Zij verwierpen het onderscheid tussen uitverkorenen en verdoemden, de erfzonde, het bestaan van de hel, en geloofden niet in de onbevleete ontvangenis van Maria, noch in het God-zijn van Christus. Sinds 1813 was het belijden van het unitarisme strafbaar. De beweging ging door onder de benamingen *Dissenters* en *Nonconformists*, waaruit het verzet tegen de Anglicaanse orthodoxie sprak. Er waren verbindingen met Bentham en zijn aanhang, die zich had gegroepeerd rond de *Westminster Review*. Zie Desmond, *The politics of evolution*, 200-2, 210.
84. Morley, *Greg*, 224-5, 235.
85. *Ibid.*, 228v.
86. *Ibid.*, 234-6. Gregs broer Robert (1795-1875) werd in 1839 wel gekozen als – liberaal- M.P. voor Manchester
87. Greg, *On the failure*, 356.
88. *Ibid.*, 359v.
89. *Ibid.*, 360.
90. Morley, *Greg*, signaleert hetzelfde ten aanzien van de democratiseringsstrijd: "Mr. Greg had no faith in the good issues of this rough and spontaneous play of forces." (254).
91. H. Spencer, *An autobiography*, vol. 1, 367, 372. Greg maakte, wellicht via Spencer, kennis met Huxley: in 1857 namen de drie mannen gezamenlijk deel aan een diner (*ibid.*, 504). D. Duncan, *The life and letters of Herbert Spencer*, 64.
92. D. Wiltshire, *The social and political thought of Herbert Spencer*, 83. Nadat Greg zich in Londen had gevestigd, werd John Morley daar zijn buurman. Ze maakten samen wandelingen door Wimbledon (Morley, *Greg*, 214).
93. Morley, *Greg*, 244. Sir George Cornwall Lewis (1806-1863) was in 1852 redacteur van de 'Edinburgh Review' geworden, waarvoor Greg diverse artikelen schreef.
94. Greg had zich in 1842, vanwege de slechte gezondheid van zijn eerste vrouw, in het rustige Lake District gevestigd. Nadat Harriet Martineau daar drie jaar later ook was komen wonen, hadden ze als streekgenoten regelmatig contact, onder meer voor gezamenlijke experimenten met dierlijk magnetisme volgens de theorieën van de Oostenrijkse arts Mesmer. (Zie Morley, *Greg*, 221, 226). Tegen die tijd had Martineau haar unitaristisch geloof overigens verloren. Zij kwam daarna onder de invloed van het comtisme. In economisch opzicht gold Martineau als een volgeling van Ricardo. (*Ibid.*, 227, 237v, 241). Overigens was Martineau zeer goed bevriend met Charles Darwins broer Erasmus. Niet bekend is of Greg, via Martineau, in contact stond met Erasmus Darwin en diens beroemde vriendenkring, waartoe o.a. Carlyle behoorde. Greg kende Carlyle overigens wel (zie Morley, *Greg*, 245, waar Greg refereert aan een ontmoeting met Carlyle in 1856).

95. Desmond en Moore, *Darwin*, 392-4. Chapman had de noodlijdende Westminster Review opgekocht en er daarna een platform voor zijn eigen auteurs van gemaakt. Hij was ook de uitgever van het non-conformistische tijdschrift 'The Leader'.
96. Morley, *Greg*, 238.
97. J. Moore, *Socializing darwinism* (48) gebruikt deze m.i. onjuiste kwalificatie. Zie ook Desmond en Moore (*Darwin*): "... to those who sided with the cotton kings and their apologists – like Greg and Martineau – the Malthusian principle was a beneficent law of nature, encouraging responsibility and self-improvement." (394).
98. Morley, *Greg*, 227.
99. Greg, *Enigmas* (1872), 60.
100. *Ibid.*, 60v, 63-5. De Ierse hongersnood werd gezien als een uitzonderlijk gevolg van een plantenziekte (aardappelrot); *ibid.*, 65.
101. *Ibid.*, 66-9.
102. *Ibid.*, 53, 57, 69, 72-3.
103. *Ibid.*, 80-2.
104. Als geciteerd door Greg, *ibid.*, 84-7.
105. *Ibid.*
106. *Ibid.*, 88. In *Enigmas of life* werd het hoofdstuk *Malthus notwithstanding* onmiddellijk gevolgd door het hoofdstuk *Civilisation antagonistic to the law of 'natural selection'*, hetgeen een uitgebreide versie was van het artikel *On the failure of 'natural selection' in the case of man*.
107. Greg, *On the failure*, 359.
108. *Ibid.*, 362; Greg, *Enigmas*, 117v. Dat Greg zijn artikel uit 1868 in *Enigmas* herdrukte is niet zonder belang, omdat dit boek talrijke herdrukken beleefde. Morley (*Greg*, 257), sprak in 1904 over de vijftiende druk. Hierdoor kregen Gregs sociaal-darwinistische uittalingen een veel bredere verspreiding dan uitsluitend op grond van dat artikel uit 'Fraser's Magazine'.
109. Greg, *On the failure*, 360v. Cursivering in origineel.
110. Greg, *Enigmas*, 121.
111. Greg, *On the failure*, 362.
112. A. de Tocqueville, *Oeuvres complètes, tome VI: Correspondance anglaise*, ed. J.-P. Mayer, Parijs 1991, 143, 155; Morley (*Greg*), 229, 244, 254; de bedoelde artikelen van Greg waren: *English Socialism, and Communistic Associations*, jan. 1851 en *The expected Reform Bill*, jan. 1852. Tocqueville had een Engelse vrouw en was daardoor extra geneigd Engelse gasten uit te nodigen.
113. Brieven van Tocqueville aan Greg d.d. 23 mei 1853, 27 juli 1853 en 1 oktober 1858 (in: *Memoir, letters, and remains of Alexis de Tocqueville*, dl. 2, Londen 1861, 220, 225, 445). Seniors conversatie met Tocqueville d.d. 11 juli 1857 in: A. de Tocqueville, *Oeuvres complètes*, 483. Ook in zijn veel latere *Rocks ahead, or, the warnings of Cassandra* (1874) hield Greg nog vast aan het principiële onderscheid van aristocratie en democratie (zie aldaar, appendix A).
114. Greg, *Rocks ahead*, 5, 7. Dit boek werd ook gepubliceerd in de 'Contemporary Review'.
115. Greg, *Rocks ahead*, xxxiii, 17, 19.
116. *Ibid.*, 18, 22v.
117. *Ibid.*, 30v, 163, 35-7, 21, 41.
118. *Ibid.*, 54, 12v, 28.
119. *Ibid.*, 43, 47v, 50.
120. *Ibid.*, 60v, 59, xxiii. Greg vermeldde overigens zelf dat hij in de 'Spectator' was bekritiseerd voor zijn protectionisme (*ibid.*, xix). Hij meende overigens steun voor zijn sombere opvattingen te kunnen vinden in uittalingen van Gladstone (*ibid.*, 108).
121. Greg, *Miscellaneous essays* (1882-4), 4-7.
122. Greg, *Mistaken aims and attainable ideals of the artizan class*, (1876), iv.
123. *Ibid.*, 184, 210v (over Kingsley); 186-9, 191, 210. Dit werd oorspronkelijk geschreven in 1850. Aan het lijfblad van de *political economists*, 'The Economist', gaf

Greg in 1850 de eretitel “the great bugbear of the communists” (ibid., 204). Over de coöperatieve idee, zie ook 249.

124. Ibid., 90, 93v, 96, 86v, 108. Dit werd oorspronkelijk geschreven in 1849.

125. Greg, *Rocks ahead*, xxxvi. De term *residuum* duikt ook op in zijn *Miscellaneous essays*, 3. In *Mistaken aims* zei hij over het proletariaat: “Millions of them lead a life which intelligent beings should not consent to live, and exist in a condition of struggle and wretchedness which makes existence a burden ... They have a right to be discontented. They do well to be angry. Nay, more: – the rectification, speedy and thorough, of the evils of their condition, is the first duty of every statesman...” (257).

126. Greg, *Miscellaneous*, 94-5. Greg gebruikte hier dramatische termen als “struggles”, “strife”, “a beleaguered fortress”, “besiegers” en “waging war against the prosperity of ... fellow citizens” (ibid.).

127. Greg, *Enigmas*, 130. Cursivering in origineel.

5. DE GEOLOGIE VAN HET SOCIAAL-DARWINISME

1. Desmond en Moore, *Darwin*, 571-3; Zmarzlik, *Der Sozialdarwinismus in Deutschland*, 68.

2. Darwin, *Descent*, I, 168-180.

3. De aangehaalde artikelen verschenen resp. in ‘Fraser’s Magazine’, vol. 78 (Greg), ‘Macmillan’s Magazine’ vol. 12 en ‘Nature’, dec. 1869 (beiden Galton), en ‘Anthropological Review’, mei 1864 (Wallace). Dit artikel van Wallace werd door Greg in diens artikel als vertrekpunt gebruikt. Darwin maakte gebruik van Wallace’s boek *Contributions to the theory of natural selection* uit 1870, waarin diverse essays, waaronder genoemd artikel uit 1864, waren gebundeld (zie *Descent*, 137, n. 39).

4. De term ‘darwinisme’ was in 1864 geïntroduceerd door Huxley; Wallace gebruikte hem in 1889 als boektitel (Mayr, *Het recht van de sterkste*, 124).

5. Beide termen worden gebruikt door Darwin in de slotzin van zijn *Descent*.

6. Darwin, *Descent*, II, 403.

7. Zie de verwijzingen in *Descent* naar Spencer: I, 37, 66, 101, 118, 318 en II, 336.

8. Spencer, *The study of sociology*, 343-6 en *The principles of sociology* (1877), vol. II, 700. Zie ook Hawkins, *Social Darwinism*, 96.

9. Desmond en Moore, *Darwin*, 569-70. Het betreffende artikel van Wallace, *Principles of geology*, verscheen in de ‘Quarterly review’, 126 (1869).

10. Darwin, brief van 26 juli 1872. Zie Weikart, *A recently*, 610-611.

11. Allan Chase (*The legacy of Malthus*, 1977) heeft het sociaal-darwinisme van o.a. Spencer en Galton geheel in het teken van het ‘natuurwetenschappelijk racisme’ geplaatst en daarmee van het “vervalsing van biologische wetten” en van het “verkeerd interpreteren en misbruiken van authentieke wetenschappelijke ontdekkingen” (8). Stephen Jay Gould beschouwde het sociaal-darwinisme als een verkeerde benaming voor een verwerpelijk verschijnsel (*Dinosaur in a haystack*, 137); Wallace, *Human selection*, in: ‘Fortnightly Review’, vol. 48, 1890, 325-37. Tevens in: id., *Studies scientific and social*, I, 509.

12. Helmuth von Moltke, *Briefe 1825-1891, eine Auswahl*, ed. E. Kessel, Stuttgart 1959: brief ‘An den Bruder Adolph’, Versailles 23 nov. 1870, 362-4; brief ‘An den Bruder Adolph’, Versailles 4 mrt. 1871, 365-7. Zie ook 354 (citaat) en 358.

13. J. Novicow, *La critique du darwinisme social*, 1910, 3; Peter Kropotkin publiceerde in 1902 *Mutual aid*, waarin hij het accent dat Darwin en Huxley hadden gelegd op de *struggle* als te eenzijdig bekritiseerde en betoogde dat de biologische noodzaak om te overleven dieren er juist toe bracht elkaar te helpen. (Crook, *Darwinism*, 106-112).

14. H. v. Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, dl. V, 194. Aangehaald door Novicow, *La critique*, 7. Bluntschli was hoogleraar rechten in Berlijn. Over Novicow, zie: L. Clark, *Social darwinism*, 123-4, 219 (n. 21); Crook, *Darwi-*

nism, 112-5; R. Worms, *Jacques Novicow*, in: 'Revue internationale de sociologie', 20 (1912); H. E. Barnes, *A sociological criticism of war and militarism: an analysis of the doctrines of Jacques Novicow*, in: 'Journal of International Relations', 12, 2 (1921).

15. Brief van 10 feb. 1881 aan de heer Goubareff, *ibid.*, 199-201.

16. Novicow, *La critique*, 12, 130, 334 e.v., 344.

17. Novicow, *Les luttes entre sociétés humaines*, I (n. 1), 4, 5, 15 (citaat).

18. *Ibid.*, 50.

19. *Ibid.*, 185v. In de index van dit boek komen bij het onderwerp 'Elzas-Lotharingen' de meeste verwijzingen voor (18), meer nog dan bij het hoofdthema 'lutte' (17).

20. *Ibid.*, 430, 481, 482-3 (citaat).

21. *Ibid.*, 481v, 488. Novicow, *La politique internationale*, Parijs 1886. Expliciete verwijzingen naar Spencer hierin zijn te vinden op 11, 15, 86, 248 en 338. Ook Albert Schäffle's door Spencer geïnspireerde *Bau und Leben des socialen Körpers* beïnvloedde Novicow (15 en 141).

22. Novicow over Spencer, zie *La critique*, 3v, 42, 126.

23. Novicow, *La critique*, 12v; Clark, *Social darwinism*, 29 e.v.

24. Koenraad Swart, *The sense of decadence in nineteenth-century France*, 123v, 125 (citaat Zola), 127, 131; Léon Gambetta, brief van 4 sept. 1874 aan de heer en mevr. Adam, in: E. Adam, *Mes souvenirs*, dl. 6, Parijs 1908, 150 (als geciteerd in Clark, 31).

25. E. Renan, *Dialogues philosophiques*, (1876), 88, 116 (citaat). De verwijzing naar de geciteerde passage dank ik aan Linda Clark (*Social Darwinism*, 32).

26. Ik baseer me hier met name op het onderzoek van Linda Clark, die concludeert: "Since the Franco-Prussian War French publicists had often denigrated as Germanic the idea that war was part of the biological struggle for life." (*ibid.*, 165).

27. Crook, *Darwinism*, 183-191.

28. *Ibid.*, 153. Crook geeft een helder overzicht van de denkbeelden van genoemde schrijvers. De Amerikaan *George Nasmyth* was een door Novicows voorbeeld geïnspireerde vredesactivist die in 1916 zijn *Social progress and the darwinian theory: a study of force as a factor in human relations* publiceerde. Hij had in Duitsland gestudeerd en was zich eraan gaan ergeren hoe daar en elders in Europa het darwinisme werd ingepalmd door conservatieven en militaristen. Zie ook Bannister, *Social darwinism*, 241. De Schotse psycholoog *James Crichton-Browne* bestreed Bernhardt's misbruik van het darwinisme (*Bernhardt and creation: a new theory of evolution*, Glasgow 1916). De Schotse arts-advocaat *Robert Munro* publiceerde in 1919 zijn *From Darwinism to Kaiserism*. De Amerikaanse zoöloog en eugeneticus *Vernon Kellogg*, hoogleraar entomologie aan de Stanford universiteit, publiceerde in 1916 *Military selection and race deterioration* en in 1917 *Headquarters nights*, waarin hij probeerde een blik achter de schermen van de Duitse commandoposten te geven. Hij verweet Duitse intellectuelen zoals Treitschke dat zij het verschijnsel natuurlijke selectie verabsoluteerden en zich lieten misbruiken door de Pruisische wereldmacht-ideologie. Crook besteedt bijzondere aandacht aan Kellogg (124-9). De Amerikaanse darwinistische bioloog *Raymond Pearl* richtte ook zijn pijlen op Treitschke en Bernhardt en legde de verbinding met de verharding in het selectiedenken die door Haeckel en Weismann teweeg was gebracht (*Biology and war*, in: 'Journal of the Washington Academy of Science', 8, 1918). *William C.D. Whetham* stelde dat de Duitsers de doctrine van de *survival of the fittest* ontoelaatbaar hadden versimpeld door de *fittest* te identificeren met de overwinnaars uit een oorlog (*The war and the nation*, Londen 1917). Zie Crook, *Darwinism*, 158, 254.

29. E. Gautier, *Le darwinisme social*, Parijs 1880, voorwoord, vii-viii. De vermelde beginselen heb ik samengevat (geen citaat, hoewel de woordkeus bijna letterlijk is).

30. Over Gautier en de populariteit van het darwinisme onder Franse anarchisten, zie L. Clark, *Social Darwinism*, 76-80.

31. Gautier, *Darwinisme social*, xii (noot 1), xiii, 49.

32. Ibid., 17-26.
33. Ibid., 36v, 68-70.
34. Ibid., xv, 5, 6, 13.
35. Ibid., 2, xiv.
36. Ibid., verwijzingen naar het Virchow-Haeckel debat op 13, 28, 44, 77. Citaat op 89.
37. Ibid., 53 en 77. Op p. 45 citeerde Gautier met instemming Ludwig Büchner, die de excessieve verschillen tussen arm en rijk kenmerkend voor de toenmalige samenleving noemde.
38. Tarde, *Darwinisme naturel et darwinisme social*, in: 'Revue philosophique', vol. XVII (1884), 607-637. Zie 607. De uitspraak over 'een bepaalde school' ontleende Tarde aan Delboeuf (637). G. Vadala-Papale, die hoogleraar was aan de universiteit van Catania, publiceerde in 1882 in Turijn zijn *Darwinismo naturale e Darwinismo sociale*, dat als ondertitel droeg: *Schizzi di scienza sociale*. Twee jaar later publiceerde hij *Gli ospedali e il Darwinismo: studi sociologici*, Rome 1884, waarin de term *darwinismo sociale* veelvuldig werd gebruikt (D. Bellomy, "Social Darwinism" revisited, 43).
39. Tarde, *Darwinisme*, 607, 609, 614, 619, 620, 633, 635; Novicow, *La critique*, 174.
40. Tarde, *Darwinisme*, 607v, 612v.
41. Ibid., 609, 630.
42. Ibid., 608v, 610v. In 1900 werd Tarde benoemd tot hoogleraar moderne filosofie aan het Collège de France, een post die hij tot zijn dood in 1904 bekleedde. Zijn belangrijkste publicaties omvatten: *Les lois de l'imitation: etude sociologique*, 1890 (herdrukt 1980); *La logique sociale*, 1895; *Les lois sociales: esquisse d'une sociologie*, 1898; *L'opinion et la foule*, 1901 (1910³); *La criminalité comparée*, 1886; *Études de psychologie sociale*, 1898. Over Tarde, zie: M. M. Davis, *Gabriel Tarde: an essay in sociological theory*, New York 1906 (diss.); A. Matagrín, *La psychologie sociale de Gabriel Tarde*, Parijs 1910; J. Milet, *Tarde et la philosophie de l'histoire*, diss. Parijs 1970. Zie ook L. Clark, *Social Darwinism*, 124-6.
43. Tarde, *Darwinisme*, 608v, 631, 634v.
44. E. de Laveleye, *L'État et l'individu ou darwinisme social et christianisme*, Florence 1885. Ik heb de herpublicatie gebruikt in De Laveleye's *Le socialisme contemporain*, Parijs 1893, 375-402 (met een naschrift van Spencer).
45. Ibid., 375v, 379.
46. Ibid., 383, 385, 395, 400-2.
47. *Réponse à M. Émile de Laveleye, par M. Herbert Spencer*, in: E. de Laveleye, *Le socialisme contemporain*, 402-13. Zie 408v. De Laveleye toonde zich in een voetnoot bereid om in plaats van *les lois darwiniennes* te spreken van *les lois spenceriennes* (ibid., 410, n. 1).
48. A. Loria, *Darwinisme social*, in: *Revue internationale de sociologie*, vol. 4, 1896, 440-51. "... cette tendance, ce darwinisme social, comme on l'appelle, a pris un développement considérable et mérite toute notre attention." (440).
49. Ibid., 441-3, 444-5 (citaat).
50. Ibid., 445-8.
51. Ibid., 450v.
52. G. Ambon, *Darwinisme social*, in: *Le Journal des économistes*, vol. 39, 1899. Zie 343-7. Ambon was redacteur van dit tijdschrift (Bernardini, *Le darwinisme social*, 177v).
53. Ibid., 349-351. Behalve de hier behandelde zijn nog de volgende vroege, Franstalige, publicaties over het sociaal-darwinisme te noemen: Jean Claude Harris, *Le Darwinisme et la démocratie*, Nice 1886; Guillaume de Greef, *Le Transformisme social*, Parijs 1895; Alfred Fouillée, *Les fausses conséquences morales et sociales du darwinisme*, in: 'Revue des Deux Mondes', 1 okt. 1904; Th. Ruysen, *Le recul du darwinisme social*, in: 'La revue du mois', 10 nov. 1906.

54. Yvette Conry, *L'Introduction du darwinisme en France au XIXe siècle*, 399.
55. Ik ontleen deze term aan C. Fagès (*L'Évolution du Darwinisme sociologique*), die in 1899 constateerde: "Des darwinistes hétérodoxes sont venus..." (in: 'Humanité nouvelle', vol. 3, 1899, 35).
56. Paul de Lilienfeld, *La pathologie sociale*, 1896. Zie 'introduction', p. XIII en het eerste deel, *Les maladies du corps social en général*.
57. Swart, *The sense of decadence*, 156-159, 190. Swart noemt ook nog Sorel en Clemenceau (diens *Mêlée sociale* uit 1895) als voorbeelden van een pessimistisch sociaal-darwinisme (ibid.).
58. Carlos Closson, *Social selection*, in: *Journal of political economy*, vol. 4 (1896), 449v. Closson was hoogleraar aan de universiteit van Chicago.
59. Ibid., 463, 464, 465 (citaat).
60. Ibid., 449, 450. Closson noemde verder nog de Italiaan Livi, de Spanjaard Oloriz, en de Zwitser Chalurmeau. Alexander Tille, die zichzelf graag zag als een vertegenwoordiger van de nieuwe sociale aristocratie, werd vooral bekend door zijn *Von Darwin bis Nietzsche*, waarin hij een evolutionaire (of selectionistische) ethiek probeerde te duiden als alternatief voor de christelijk-humanitaire ethiek (zie: W. Schun- gel, *Alexander Tille, Leben und Ideen eines Sozialdarwinisten*, Husum 1980). Ripley publiceerde in 1899 *The races of Europe: a sociological study*. (zie: P. de Rooy, *De flesschals van de wetenschap*, in: *Feit & fictie*, vol. II, nr. 4, 1996, 51). Paul Broca was hoogleraar klinische chirurgie aan de medische faculteit in Parijs en oprichter, in 1859, van het Parijse Antropologisch Genootschap (zie m.n. voor zijn bijdrage aan de craniometrie: S.J. Gould, *The mismeasure of man*, 82 e.v.). De antropoloog Ammon behandel ik in hoofdstuk 8. Collignon was een legerarts en antropoloog, die net als Ammon schedelmetingen onder dienstplichtigen verrichtte; beiden kwamen tot de conclusie dat de lichting van 1893 uit sterkere jongemannen bestond dan normaal, omdat zij de afstammelingen waren van de krachtige overlevers uit de Frans-Duitse oorlog. Vacher de Lapouge deelde overigens hun conclusie dat er van deze oorlog een positief-selecterende werking was uitgegaan niet (zie: Clark, *Social Darwinism*, 167).
61. C. Fagès, *L'Évolution*, 31, 35v.
62. J. Roger, *Darwin, Haeckel et les Français*, in: Y. Conry, *De Darwin au darwinisme: science et idéologie*, 149-162 (zie vooral 160).
63. Ibid., 149.
64. Célestin Bouglé, *La sociologie biologique et le régime des castes*, 'Revue Philosophique', vol. 49 (1900), 337-53; id., *Le procès de la sociologie biologique*, 'Revue Philosophique', vol. 52 (1901), 121-146. Over Bouglé, zie L. Clark, *Social Darwinism*, 127-8.
65. René Worms, *Organisme et société*, Parijs 1896. Worms begon de inleiding van zijn boek met de zeer comtistische zin: "L'ordre historique du développement des sciences est, comme leur ordre logique, fondé sur leur complexité." Hij voegde hieraan toe dat de sociale wetenschappen, hoewel het meest complex, ook de grootste belofte inhielden omdat ze konden leiden tot "de vervolmaking van het menselijk leven". (Ibid., 5).
66. Ibid. Alle aangehaalde termen zijn terug te vinden in de titels van de hoofdstukken en paragrafen in Worms' boek.
67. Clark, *Social Darwinism*, 120-2. Tot de sociologen uit de invloeds- en beïnvloedingsfeer van Worms behoorden: Jacques Novicow, Paul von Lilienfeld, Guillaume de Greef, Edmond Perrier, Alfred Espinas, Marie-Jean Guyau en Alfred Fouillée.
68. Behalve De Rousiers behoorden ook Robert Pinot en Paul Bureau tot de groep rond Demolins en 'La science sociale'. Zie Clark, *Social Darwinism*, 129-133.
69. P. Broca, *Les sélections*, in: 'Revue d'Anthropologie' 1 (1872), 683-710.
70. E. Seidler en G. Nagel, *Georges Vacher de Lapouge (1854-1936) und der Sozialdarwinismus in Frankreich*, in: G. Mann, *Biologismus im 19. Jahrhundert*, 94-107. Zie m.n. 97-9, 101-2, 104.

71. Ter illustratie recapiteuleer ik de termen die de 'ontdekkers van het sociaal-darwinisme' gebruikten om de verbinding tussen sociologie en darwinisme aan te geven. Tarde sprak van "les darwiniens sociologistes", Novicow van "les sociologues darwiniens" en "la sociologie biologique", De Laveleye van een "sociologie évolutionniste", Loria had het over de "darwinisten met hun sociologie". Bovendien: Closson schreef over "de selectionistische school in de sociologie", Bouglé over "la sociologie biologique" en Fagès gebruikte de aanduiding "darwinisme sociologique". Ik heb geen reden gevonden waarom ze met deze verschillende termen niet allemaal ongeveer hetzelfde verschijnsel wilden aanduiden, namelijk een sociologisch darwinisme dat in die tijd onder sociologen kennelijk op zo'n brede aanhang kon rekenen dat alle genoemde auteurs er melding van maakten.

72. Clémence Royer, *Origine des espèces*, 1862. De inleiding van Royer telde maar liefst 45 pagina's, bevatte een fel antireligieuze polemieek en wijdde tien pagina's lang uit over de mogelijke sociale interpretaties van Darwins theorie. Royer toonde zich hierbij een uitgesproken *laissez-faire* liberaal, waarvoor tekenend was dat zij 'struggle for existence' bij voorkeur vertaalde met de term 'la concurrence vitale'. Zie Clark, *Social Darwinism*, 12-16 en Bernardini, *Le darwinisme social*, 71-80. Volgens Clark was Royer, met haar inleiding, verantwoordelijk voor de eerste Franse versie van het sociaal-darwinisme (ibid., 12)

73. Bernhardt, *Deutschland und der nächste Krieg* (1912), Claus Wagner, *Der Krieg als schaffendes Weltprinzip* (1906), Sebald Steinmetz, *Die Philosophie des Krieges* (1907), Ernst Haeckel, *Ewigkeit: Weltkriegsgedanken über Leben und Tod, Religion und Entwicklungslehre* (1915), Peter Chalmers Mitchell, *Evolution and the war* (1915, in 1916 in het Nederlands vertaald door Nico van Suchtelen als 'Evolutie en oorlog'), Wilfred Trotter, *Instincts of the heard in peace and war* (1916), Maximilian Harden, *Krieg und Friede* (1918) en Andrew Carnegie, *War as the mother of valor and civilization* (1910). Zie verder over dit thema J.M.G. van der Dennen, *The origin of war*, in het bijzonder hoofdstuk 4.

74. Ratzel, *Der Staat und sein Boden* (1896), Charles Harvey, *The biology of British politics* (1904), Charles Pearson, *National life and character* (1893), David Ritchie, *Darwinism and politics* (1889) en *The principles of state interference* (1891), Wilhelm Schallmayer, *Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker* (1903), Emil Schalk, *Der Wettkampf der Völker* (1905), Heinrich Ziegler, *Natur und Staat* (1903-1918), Friedrich Lütgenau, *Darwin und der Staat* (1905), Constantin Frantz, *Naturlehre des Staates* (1870). Zie ook Alexander Ecker, *La lutte pour l'existence dans la nature et dans la vie des peuples*, in: 'Revue Scientifique', 2e serie, 2, 1872, p. 814-22 en Victor Bérard, *L'Angleterre et l'impérialisme* (1900).

75. Carnegie, *The gospel of wealth* (1890), Marshall, *The economics of industry* (1879) en *Principles of economy* (1890), Crozier, *Wheel of wealth: political economy on the lines of modern evolution* (1906), Letourneau, *L'évolution de la propriété* (1889); Spencer, *The man versus the state*, 1884 (zie Hawkins, *Social Darwinism*, 95-6). Zie ook Alfred Ploetz, *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen* (1895) en William Preyer, *Die Concurrenz in der Natur* (1882).

76. Eduard Bernstein, *Ein Schüler Darwins als Vertheidiger des Sozialismus* ('Die Neue Zeit', vol. 9 (1890-1), 171-7), Karl Kautsky, *Darwinismus und Marxismus*, in: *Die Neue Zeit*, vol. 13 (1894-5), 709-16, August Bebel, *Die Frau und der Sozialismus* (1879), Enrico Ferri, *Socialisme et science positive: Darwin, Spencer, Marx*, (1896), Bernard Bosanquet, *Socialism and natural selection*, in: *Aspects of the social problem* (1895), Sidney Webb, *Towards social democracy? Study of social evolution* (1916), Frederick Headley, *Darwinism and modern socialism* (1909), Anton Pannekoek, *Marxismus und Darwinismus* (1912), Karl Pearson, *Socialism and natural selection*, in: 'Fortnightly Review' (new series), vol. LVI, (1894), Alfred Ploetz, *Rasentüchtigkeit und Sozialismus*, in: 'Neue Deutsche Rundschau' (1894), Albert Schäffle, *Die Quintessenz des Sozialismus* (1874), Oscar Schmidt, *Darwinismus und Sozialdemokratie* (1878), Heinrich Ziegler, *Die Naturwissenschaft und die Socialde-*

mokratische Theorie (1893), Ludwig Woltmann, *Die Darwin'sche Theorie und der Sozialismus* (1899), Zie verder nog: Heinrich Cunow, *Darwinismus contra Sozialismus*, in: 'Die Neue Zeit', vol. 8 (1890), 326-33 en 376-86 en William Graham, *Socialism, new and old*, (1890).

77. L. Gumplowicz, *Der Rassenkampf* (1883), J. B. Haycraft, *Darwinism and race progress* (1895), W. Ripley, *The races of Europe* (1900), R.R. Rentoul, *Race culture or race suicide?* (1906), C.W. Saleeby, *Parenthood and race culture* (1909). De naam van Alfred Ploetz is o.a. verbonden met het tijdschrift 'Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie' (1911-1944). Zie Nancy Stepan, *The idea of race in science: Great Britain 1800-1960*, Oxford 1982.

78. Over de verhouding tussen darwinisme en sociologie zie: Georges Chatterton-Hill, *Heredity and selection in sociology* (1907), C.A. Ellwood, *The influence of Darwin on sociology*, in: 'Psychological Review', vol. XVI (1909), Ludwig Gumplowicz, *Darwinismus und Soziologie*, in: *Soziologische Essays* (1899), Oscar Hertwig, *Die Lehre vom Organismus und ihre Beziehung zur Sozialwissenschaft* (1899), G.D. Hill, *Heredity and selection in sociology* (1907), Paul von Lilienfeld, *Zur Vertheidigung der organischen Methode in der Sociologie* (1898), Albert Schäffle, *Bau und Leben des sozialen Körpers* (1875-8) en *Darwinismus und Socialwissenschaft*, in: *Gesammelte Aufsätze*, dl. I (1885-6), Herbert Spencer, *The principles of sociology* (1877-82), Gustav Spiller, *Darwinism and sociology*, in: 'Sociological Review', vol. VII (1914), pp. 232-53, J.A. Thomson, *The sociological appeal to biology*, in: 'Sociological Papers' III (1907), Georges Vacher de Lapouge, *Le darwinisme dans la science sociale*, in: 'Revue internationale de sociologie', vol. I (1893), pp. 404-36 en *Race et milieu social: Essais d'anthroposociologie* (1909).

79. Voor het *nature-nurture* vraagstuk zijn, behalve de publicaties van Galton, bijv. ook relevant: Ludwig Büchner, *Die Macht der Vererbung und ihr Einfluss auf dem Moralischen und geistigen Fortschritt der Menschheit* (1882), George Lewes, *Physical basis of mind* (1877), William McDougall, *Body and mind* (1911) en *Psychology in the service of eugenics*, in: 'Eugenics Review' vol. V (1914), W. H. Mallock, *Physics and sociology*, in: 'Contemporary Review', vol. 68 en 69 (1895-6), Karl Pearson, *Nature and nurture* (1910) en Heinrich Ziegler, *Die Vererbungslehre in der Biologie und in der Soziologie* (1918). Wat betreft de criminele antropologie is, behalve het bekende werk van Lombroso en Broca, ook van belang *The criminal* van Havelock Ellis (1895) en het minder bekende werk van de Duitser Hans Kurella, m.n. *Naturgeschichte des Verbrechers* (1893). Kurella schreef ook een biografie over Lombroso (*Cesare Lombroso als Mensch und Forscher*, Wiesbaden 1910). Ik wijs op Darwins punten 8 en 9 uit de eerste paragraaf van dit hoofdstuk, die crimineel gedrag verbinden met evolutie en eugenetica.

80. Zie voor dit thema William Mallock, *Aristocracy and evolution* (1898), Oscar Levy, *The revival of aristocracy* (1906), Wilhelm Roscher, *Politik: Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie* (1892), Alexander Tille, *Volksdienst: von einem Sozialaristokraten* (1893), Hans Kurella, *Die Intellektuellen und die Gesellschaft: Beitrag zur Naturgeschichte begabter Familien* (1913).

81. L. Stephen, *The science of ethics* (1882); Id., *Ethics and the Struggle for Existence*, in: 'Contemporary Review', 64 (1893); H. Drummond; *The ascent of man* (1894). Drummond bestreed de tweedeling van Huxley tussen het kosmisch en het ethisch proces door te stellen dat in de natuur de altruïstische *struggle for the life of others* even belangrijk was als de egoïstische strijd om het eigen bestaan. Daarom was een naturalistische ethiek volgens Drummond heel goed mogelijk. (Crook, *Darwinism*, 62). Zie ook Spencer, *The data of ethics* (1879).

82. Hawkins, *Social darwinism*, 168v; Crook, *Darwinism*, 58-62.

83. Huxley, *Evolution and ethics* (inclusief *Prolegomena*), 82.

84. *Ibid.*, 16-22.

85. *Ibid.*, 34.

86. *Ibid.*, 33v.

87. Huxley, *The struggle for existence: a programme*, in: 'The Nineteenth Century', 23, 1888. (Ontleend aan Hawkins, *Social darwinism*, 168v.) Hawkins beschouwt dit artikel als een poging van Huxley om de sociaal-darwinistische wereldvisie in dienst te stellen van een politiek streven dat zowel het socialisme van Wallace als het hyper-individualisme van Spencer probeerde te vermijden. (Ibid., 169).
88. Huxley, *Evolution and ethics*, 37, 114v (noot 20.)
89. "For several reasons, my attention, during a number of years, has been much directed to the bearing of modern scientific thought on the problems of morals and of politics, and I did not care to be diverted from that topic. Moreover, I thought it the most important and the worthiest which, at the present time, could engage the attention ..." (Huxley, *ibid.*, *preface*, vi); "What is often called the struggle for existence in society (I plead guilty to having used the term too loosely myself), is a contest, not for the means of existence, but for the means of enjoyment. Those who occupy the first places in this practical competitive examination are the rich and the influential..." (Ibid., 40).
90. Ibid., 32v, 81.
91. Ibid., 26, 36.
92. Naast de publicaties van Karl Pearson en Havelock Ellis kunnen o.a. nog worden genoemd: Edward Brabrook, *Eugenics and pauperism*, in: *Eugenics Review*, 1909, William Inge, *Some moral aspects of eugenics*, in: *Eugenics Review*, 1909, Arnold White, *Multiplication of the unfit*, in: *The Malthusian*, 1896, Alfred Grotjahn, *Die Hygiene der menschlichen Fortpflanzung: Versuch einer politischen Eugenik*, 1926..
93. J. Moore, *Socializing Darwinism: historiography and the fortunes of a phrase*, in: L. Levidow (red.), *Science as politics*, 1986.

6. SPENCERS VAL

1. Spencer, *Autobiography*, dl. II, 387-409. Over Fiske (1842-1901), zie Hawkins, *Social Darwinism*, 106-8.
2. Ibid, dl. I, 403; de uitdrukking "Ein Kerl der speculirt" gebruikte Huxley in 1853 toen hij Spencer introduceerde bij Tyndall (D. Duncan, *The life and letters of Herbert Spencer*, 65).
3. Duncan, *The life*, 501.
4. Ibid., 416.
5. Desmond en Moore, *Darwin*, 494.
6. Darwin, *Autobiography*, 64.
7. Duncan, *The life*, 125.
8. Spencer, *The filiation of ideas*, in: *id.*, *Autobiography*, 549.
9. Spencer, *Autobiography*, dl. II, 117.
10. Duncan, *The life*, 387v.
11. Spencer, *Autobiography*, dl. I, 177.
12. Ibid., 365.
13. Ibid., dl. II, 39v.
14. Ibid., dl. I, 504; dl. II, 23, 51v, 75, 131-141.
15. Ibid., dl. II, 207-9.
16. Hofstadter, *Social Darwinism*, 18 (zie noot).
17. Ibid., 27 en 32.
18. Ibid., 21.
19. J.D.Y. Peel, *Herbert Spencer, the evolution of a sociologist*, hoofdstuk 9.
20. B. Webb, *My apprenticeship*, 53, 60 (citaat), 109. Over Spencers tanende invloed zie ook Wiltshire, *The social and political thought of Herbert Spencer*, 100-102. Peel (*Spencer*, 1) merkt op: "...van alle grote Victoriaanse wijzen verloor Spencer zijn naam en faam het eerst..."
21. Duncan, *The life*, 480; zie ook 472-8.

22. Ibid., 238.
23. Ibid., 483v, 487.
24. Geciteerd in Duncan, *The life*, 87.
25. Darwin, *Origin*, 60.
26. Zie bijv. *The illustrated Origin of Species*, ed. R.E. Leakey, Londen 1986, 66 (Darwin: "... the expression often used by Mr. Herbert Spencer of the Survival of the Fittest is more accurate, and is sometimes equally convenient."); Browne, *Charles Darwin: The power of place*, 312.
27. Duncan, *The life*, 98.
28. Ibid.; Spencer, *Autobiography*, I, 402.
29. Duncan, *The life*, 98. In zijn autobiografie meldde Spencer dat hij al in januari 1860 een eerste versie van de aangepaste opzet van zijn *System of philosophy* aan een aantal vrienden, onder wie Huxley en Tyndall, had voorgelegd (II, 51). In een brief van 20 januari aan zijn vader had hij aangekondigd dat hij "over enkele dagen" zijn programma zou toesturen, dat toen in druk was. De uiteindelijke versie van het programma verscheen in druk op 27 maart 1860.
30. Spencer, *The filiation of ideas*, 555.
31. Spencer, *Filiation*, 541, 553, 565; *Autobiography*, II, 50.
32. Spencer, *Autobiography*, II, 50 (cursivering toegevoegd).
33. Spencer, *Filiation*, 552. Zie ook Wiltshire, *The social*, 68.
34. Spencer, *Autobiography*, II, 99-101.
35. Spencer, *Filiation*, 565.
36. Duncan, *The life*, 148-9.
37. Duncan, *The life*, 149. *Mental evolution* verscheen in 'Contemporary Review', juni 1871.
38. Die opvatting zag Spencer bevestigd toen hij in 1868 kennismakte met Darwins pangense-stelling, die liet zien dat de geleerde uit Down ruimte liet voor de erfelijkheid van verworven eigenschappen. Zie brief van Spencer d.d. 8 feb. 1868 aan Darwin, in: Duncan, *The life*, 151.
39. Duncan, *The life*, 269.
40. Brief van Huxley d.d. 31 jan. 1886, in: Duncan, *The life*, 270.
41. Duncan, *The life*, 343. Spencer schreef dit na zijn eerste kennismaking met de denkbeelden van Weismann.
42. Spencer, *Autobiography*, I, 498, 505, II, 4; Huxley, *Life and letters*, I, 168, 333. Zie ook Desmond, *Huxley, the devil's disciple*, 233 en Peel, *Spencer*, 132. Spencer woonde aan de Loudoun Road 13, Huxley op Waverley Place nr. 1, St. John's Wood.
43. Spencer, *Filiation*, 551.
44. Wallace, *My life*, II, 23. Zie ook Peel, *Spencer*, 5-6. Voor de enthousiaste reacties van Wallace op Spencer, zie verder Duncan, *The life*, 199, 218.
45. Huxley, *Life and letters*, I, 213 (uit een brief van 3 sept. 1860 aan Spencer).
46. Darwin, *The descent of man*, I, 101.
47. Peel, *Spencer*, 5; Huxley, *Life and letters*, I, 213. Lubbock stelde in 1902 voor om Spencer voor te dragen voor de Nobelprijs, zoals ook gebeurde, doch de prijs werd hem niet toegekend.
48. Duncan, *The life*, 101.
49. Ibid., 140.
50. Brief van Hooker aan Huxley d.d. 2 juni 1890, geciteerd in Peel, *Spencer*, 32.
51. Spencer, *Filiation*, 549; Huxley, *Life and letters*, I, 485. Over de 19e eeuwse bewondering voor Bacon, zie P. Gay, *The cultivation of hatred*, 448-51. Dat de waardering voor Spencer beperkt was, werd ook door Darwin zelf onderkend. In een brief van 15 maart 1870 prees hij E. Ray Lankester dat deze grote waardering voor Spencer toonde. Darwin voegde als zijn persoonlijke indruk toe dat zo'n positieve visie op Spencer niet algemeen gebruikelijk was onder de *men of science*, hoewel Spencer in de toekomst waarschijnlijk beschouwd zou worden als "by far the greatest living philosopher in England; perhaps equal to any that have lived." Deze opmerking laat zien

dat Darwins mening over Spencer positiever werd in de periode dat hij aan zijn *Descent* werkte (Darwin, *Life and letters*, III, 120).

52. Ph. Abrams, *The origins of British sociology*, 67.

53. P. Bowler, *The non-Darwinian revolution*, 39, 156-8; Peel, *Spencer*, 131, 147.

54. Spencer, *Social statics*, 16, 19.

55. Over Darwins inspiratie door de industriële economie, zie Desmond en Moore, *Darwin*, 420-1.

56. Darwin, *Origin*, 459-460 (vert. Hellemans, 489-90). Dat Darwin in de bedoelde slotpassage in latere edities de rol van de Schepper invoegde om zijn boek sociaal en religieus aanvaardbaarder te maken, is in dit verband niet van wezenlijk belang.

57. Spencer, *The factors of evolution*, 5, 9, 29.

58. Spencer, *Social statics*, 59-60. Zie verder 13v, 16v, 18v, 31, 61.

59. *Ibid.*, 63-5.

60. Spencer, *A theory of population, deduced from the general law of animal fertility*, in: 'Westminster Review' 1 (1852), 468-501.

61. *Ibid.*, 267, passage door Spencer geciteerd in *An autobiography*, I, 499-500. Spencer gebruikte hier de uitdrukking "the select of their generation". Gezien de context leek een vertaling met "de uitverkorenen" (die taalkundig ook mogelijk is) mij minder juist. Michael Ruse (*Monad*, 184v) constateert dat in deze passage "Spencer did skate tantalizingly close to natural selection."

62. Peel, *Spencer*, 137-40; Spencer, *Autobiography*, I, 389v.; Bowler, *Non-Darwinian*, 38v.

63. Spencer, *Autobiography*, 210.

64. Darwin, *Origin*, 175-9, 186 (citaat: vert. Hellemans, 147-8); zie ook Mayr, *Het recht van de sterkste*, 160; Spencer, *Social statics*, 412-3. (vgl. Wiltshire, *The social*, 199).

65. Spencer, *Social statics*, 415.

66. Wiltshire (*The social*, 48-50) heeft gewezen op de invloed die Spencer onderging van Thomas Hodgskin, zijn collega in de redactie van *The Economist*, die een sociaal-georiënteerde natuurfilosofie ontwikkelde die Spencer moet hebben aangesproken.

67. Darwin, *Origin*, 173, 202-4.

68. Darwin, brief aan R. Lankester, 15 maart 1870, in: F. Darwin, *Life and letters*, III, 120; Darwin, *Origin*, 173; Darwins pangenese-hypothese uit 1865 (manuscript) had tot doel een mechanisme aan te wijzen dat de erfelijkheid van verworven eigenschappen kon verklaren. Het mechanisme betrof de veronderstelde overdracht van zo'n eigenschap via minuscule deeltjes in het lichaam (granulen of gemmulen), die werden afgegeven door de cellen van elk lichaamsdeel – ook van een nieuw verworven lichaamsdeel of aanzet daartoe – aan de kiemcellen, zodat ze via voortplanting konden worden doorgegeven. Darwin publiceerde het artikel *Pangenesis* in 'Nature', 27 apr. 1871. Zie verder Desmond en Moore, *Darwin*, 531v, 617; Bowler, *Charles Darwin*, 132-5; R.W. Clark, *The survival*, 184-8.

69. Darwin, *Origin*, 187.

70. Spencer, *Autobiography*, I, 502. Kenmerkend voor Spencers 'directe aanpassing' is bijv. p. 383 van *The development hypothesis* (in: *Essays*, I).

71. Ruse, *Monad*, 187.

72. Darwin nam het model van de zich vertakkende boom op in *Origin*, 160-1; Spencer meldt dat hij in 1852, wandelend en converserend met Huxley, op diens kritiek op de *chain of beings*, had geantwoord dat hij dit symbool niet meer aanvaardde en in plaats daarvan veeleer de boom als het ware symbool voor de natuurlijke ontwikkeling zag (Duncan, *The life*, 543). Ook Peel (*Spencer*, 157) ontkent dat Spencer een zuiver unilineair beeld van de natuurlijke en sociale evolutie aanhing.

73. Spencer, *Progress: its law and cause*, 48. (in *Essays*, I). Ook in zijn autobiografie (I, 501) wijst Spencer op het incidentele karakter van vooruitgang, zodat de aangehaalde passage uit de *Essays* geen incident is.

74. Brief van 15 aug. 1902 aan prof. A.S. Packard van Brown University, Providence (in: Duncan, *The life*, 551). Het woord 'evolutie' werd geïntroduceerd in het artikel *The ultimate laws of physiology*, in 1857 gepubliceerd in 'The National Review'.
75. Bowler, *Non-Darwinian*, 142.
76. Mayr, *Het recht*, 84.
77. Darwin, *Origin*, 233, 263, 343 (vert. Hellemans, 244, 345).
78. Voor een uitstekende analyse van Darwins vooruitgangdenken, zie Ruse, *Monad*, 145-177. Over Von Baer, zie aldaar 148; Wiltshire, *The social*, 69; zie bijv. Darwins *Notebook-E* (1838-9), 95-7 (ed. P.H. Barrett). Overigens lopen de opvattingen onder historici over de betekenis van het vooruitgangsgeloof bij Darwin uiteen. Voor een kort overzicht, zie Bowler, *Non-Darwinian*, 143.
79. Desmond, *Huxley, the devil's disciple*, 191, 223, 225v, 256.
80. P. de Rooy (*Het steigerwerk van Spencer*, in: Nys e.a., 2002, 395) wijst erop dat biomedische metaforen voor Spencer slechts illustratieve vergelijkingen en hulpmiddelen waren, steigers voor het opbouwen van zijn redenering. De kern lijkt mij echter dat voor Spencer aan sociale structuren "general natural causes" ten grondslag lagen, zoals de natuurwet van de arbeidsdeling die ook in de biologische evolutie een hoofdrol speelde. De biologische analogie was essentieel voor Spencer om aan te tonen dat de maatschappij niet het kunstmatig product was van juridische wetten, noch van de daden van Grote Mannen, maar van een geleidelijke, *spontane*, evolutie. Hij beschouwde de maatschappij dan ook als een groeisel, een organisme voortkomend uit een "natural process of organization". Er was daarom sprake van "an essential parallelism" tussen samenlevingen en individuele organismen. (*The social organism*, 389, 391v, 395, 397). Tegelijk relativeerde hij de biologische analogie om te voorkomen dat er geen plaats zou zijn voor de sociologie als afzonderlijke wetenschap. Hij vatte deze "study of Sociology" kenmerkend op als "the study of Evolution in its most complex form". (*The study of sociology*, 385).
81. Spencer, *The man versus the state*, 65-6.
82. Brief d.d. 27 juli 1900 aan George Darwin, in Duncan, *The life*, 396v. De brief aan Galton dateert van 16 jan. 1897 (ibid.).
83. Duncan, *The life*, 343; Peel (*Spencer*, 146), karakteriseert Spencers dispuut met Weismann als een achterhoedegevecht.
84. Brief van 3 nov. 1894 aan Sir Edward Fry, in: Duncan, *The life*, 351; de genoemde artikelen van Spencer en Weismann verschenen in de 'Contemporary Review', vol. LXVI, resp. de nummers van febr. en maart (Spencer) en sept. (Weismann); Spencer, *A rejoinder to Professor Weismann*, 896, 898, 901, 909, 910. Butler publiceerde onder de genoemde titel (*The deadlock...*) 3 artikelen in 'The Universal Review', 1890.
85. Spencer, *A rejoinder*, 894v, 902v, 908; Weismann, *The all-sufficiency of natural selection*, in: 'Contemporary Review', sept. 1893, 310v, 332v. In een brief aan prof. Marcus Hartog van 22 sept. 1893 schrijft Spencer: "P.S. - ... pray do not admit that Weismann has shown that the specializations of social insects can be interpreted only as due to natural selection. I am about to contend that they can be otherwise interpreted." (Duncan, *The life*, 349).
86. Degler, *In search*, 23-5; Duncan, *The life*, 348, 350.
87. In 1893, het jaar van de Spencer-Weismann controverse, verscheen in Berlijn het tweede deel van Max Nordau's *Entartung*. Zie verder Peel, *Spencer*, 145.
88. Bowler, *Non-Darwinian*, 166.
89. Wiltshire, *The social*, 2, 167, 169, 243. Zie A.V. Dicey, *Lectures on the relation between law and public opinion in England during the nineteenth century*, Londen 1905 (lezingen oorspronkelijk gehouden in 1898 aan de Harvard-universiteit).
90. Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit*, m.n. hoofdst. 3.
91. Ruse, *Monad*, 150.
92. Darwin, *Descent*, I, 155, 166.

93. Enrico Ferri, *Socialisme et science positive: Darwin, Spencer, Marx*, 1896. In 1899 verscheen in Amsterdam de Nederlandse vertaling *Socialisme en wetenschap*; zie verder Peel, *Spencer*, 235v en Duncan, *The life*, 368.
94. Over Kropotkin, zie Crook, *Darwinism*, 106-12.
95. Albert Schäffle en Paul von Lilienfeld waren hiervan in Duitsland exponenten, terwijl Albion Small de 'organicistische school' in de Amerikaanse sociologie vertegenwoordigde. Zie Wiltshire, *The social*, 2, 229vv, 235, 255 en C.E. Russett, *The concept of equilibrium in American social thought*, 62v.
96. Crook, *Darwinism*, 90. De liberaal Hobson uitte, hoewel hij er een eigen sociale interpretatie van het darwinisme op nahield, kritiek op de manier waarop de imperium-bouwers het darwinisme gebruikten. Zie zijn *The psychology of Jingoism* (1901) en het artikel *The scientific basis of imperialism* in: 'Political Science Quarterly', vol. 17, 1902.
97. J.F.C. Harrison, *Late Victorian Britain 1875-1901*, Fontana Press 1990, 133. Voor het streven naar 'national efficiency' en de Fabians, zie G.R. Searle, *The quest for national efficiency*, Oxford 1971 en W. Wolfe, *From radicalism to socialism*, New Haven en Londen 1975.
98. Over (sociaal) darwinisme en imperialisme, zie B. Semmel, *Imperialism and social reform: English social-imperial thought* en Bannister, *Social Darwinism*, 226-242. Bannister tracht de darwinistische invloed op Amerikaanse expansionisten te relativeren, maar voert niettemin diverse sprekende voorbeelden van die invloed op. Hij maakt eveneens duidelijk dat de meest trouwe spencerianen, Carnegie en Sumner, anti-imperialisten bleven, terwijl Fiske met zijn pleidooi voor een federatie van Engelstalige volken eerder een internationaal cultureel verbond nastreefde dan angelsaksisch imperialisme. Zie verder Peter Bowler, *Non-Darwinian*, 163: "As imperial expansion took over from laissez-faire as the dominant ideology, Darwinian language was invoked to justify the conquest and even the extermination of the 'unfit' races."
99. K. Pearson, *National life from the standpoint of science*, 1900, 58v. Zie Crook, *Darwinism*, 87.
100. Over Pearson, zie: Hawkins, *Social Darwinism*, 226-9 en Kevles, *In the name of eugenics*, 34.
101. Huxley, *Administrative nihilism*, 1871; id., *Evolution and ethics*, 1893. Zie Bannister, *Social Darwinism*, 31v en Peel, *Spencer*, 151-3.
102. R. Williams, *Culture and society*, 146.
103. Wiltshire, *The social*, 165-7.
104. M. Bentley, *The climax of liberal politics*, 45.
105. Peel, *Spencer*, 16. Het jaar na deze uitspraak van Mill werd Spencer gekozen tot lid van de prestigieuze *Atheneum Club*.
106. Spencer, *Man versus the state*, 18v. (Cursivering toegevoegd).
107. Brief aan A. Bain, 25 april 1902, in Duncan, *The life*, 457.
108. Wiltshire, *The social*, 178, 180, 182, 190; Peel, *Spencer*, 20, 231; Bannister, *Social Darwinism*, 10. Zie over de staatsidee van de Britse idealisten Bentley, h. 5.
109. Deze woorden stammen van Frank Harris. Geciteerd in Bentley, *The climax*, 73.
110. Kennedy, *Herbert Spencer*, 7.
111. Dit is betoogd door Bowler, *Non-Darwinian*, 4-5, 158-9.
112. *Ibid.*, 166.
113. Bowler, *Non-Darwinian*, 156.
114. Ward in 'The American Journal of Sociology', 12:5, 709v; Albert G. Keller bijvoorbeeld meende dat Spencer geen sociaal-darwinist was. (Keller was een leerling van Sumner en publiceerde in 1915 *Societal evolution: a study of the evolutionary basis of the science of society*, New York 1915. Zie Bellomy, *Social Darwinism*, 3).
115. D. Collin Wells, *Social Darwinism*, in: 'The American Journal of Sociology', 12:5, 696-9.

116. R. D'O. Butler, *The roots of national socialism*, 135. Vgl. William McGovern, *From Luther to Hitler*, hoofdstuk *The Social Darwinists and their allies* (453-527; zie m.n. 462).

117. C.J.H. Hayes, *A generation of materialism, 1871-1900*, xi, 9-13.

118. J. Barzun, *Darwin, Marx, Wagner: critique of a heritage*, 10v, 55, 62v, 80, 84, 88v, 91-5, 186.

7. DE BIOLOGISCHE UTOPIE VAN ALFRED WALLACE

1. Wallace, *My life*, I, 75, 79.

2. *Ibid.*, 79-85.

3. *Ibid.*, 87, 104. In zijn mémoires tekende Wallace aan dat zijn religieuze twijfel sterk werd gestimuleerd door het volgende dilemma dat hij ergens gelezen had: 'Is God in staat om kwaad te voorkómen, maar wil hij dat niet? Dan is hij niet goedertierend. Is hij hiertoe wel bereid maar niet in staat? Dan is hij niet almachtig. Is hij wél bereid én in staat? Waarom is er dan kwaad om ons heen?' (*Ibid.*).

4. Ruse, *Monad to man*, 197v; Wallace, *My life*, I, hoofdst. VI, zie vooral 104. Kenmerkend is de volgende formulering van Wallace: "Hij [Owen] beïnvloedde mijn karakter meer dan ik me toen realiseerde." (*Ibid.*, mijn cursivering).

5. *My life*, II, 266. Zie ook p. 111, waar Wallace aangaf dat hij tijdens zijn reis naar Amerika in 1886 en 1887 nog geen "thorough socialist" was.

6. A. Williams-Ellis, *Darwin's moon*, 11. Ik kan mij beter vinden in het oordeel van Greta Jones dat Wallace in de jaren '60 en '70 werd beïnvloed door het "Spencerian radicalism" en dat er pas in de loop van de jaren '80 een breuk met Spencer optrad toen deze zich als een anti-socialist ontpopte.

7. De acht plaatsen in *My life* zijn: dl. I, 104 ("my very scanty knowledge of [Owen's] work was not sufficient to prevent my adopting the individualist views of Herbert Spencer..."), 175-7 (waarin Wallace Spencers "law of social justice" onderschrijft en hij Spencer en Ruskin beiden betitelt als "those great thinkers whom all delight to honour"), dl. II, 23 (waarin hij aangeeft "immensely impressed" te zijn door Spencers *First principles*), 27 (waarin hij aangeeft dat hij door Spencers *Social statics* werd geïnspireerd tot het bestuderen van de problematiek van het grondbezit en de mogelijke nationalisatie ervan), 235 (waarin hij zijn grote bewondering voor *Social statics* uitspreekt en aangeeft dat vooral het hoofdstuk 'The right to the use of the earth' een blijvende indruk op hem maakte), 238 ("having become strongly impressed by the teachings of Spencer, Mill, and other writers as to the necessity for restricting rather than extending State agency..."), 266 (geciteerd in hoofdtekst), 267 (waarin hij aangeeft dat Bellamy's *Looking backward* het enige boek na Spencers *Social statics* was dat hij meteen nog een tweede keer las). Spencers invloed op Wallace is ook onderkend door Ruse (*Monad*, 203v), Crook (*Darwinism*, 55v) en Greta Jones (*Social Darwinism*, 25).

8. *My life*, II, 23 (citaat), 27 en 235.

9. *Ibid.*, 23v., p. 27.

10. Ruse, *Monad*, 198-9.

11. Brieven van Spencer van 25 april en 6 juli 1881, in: J. Marchant, *Alfred Russel Wallace: Letters and reminiscences*, II, 154-5. Voor Wallace's kennismaking met Henry George, zie *My Life*, II, 255.

12. W. George, *Biologist Philosopher*, 223.

13. Marchant, II, 59v. Spencer begon zijn brief van 10 aug. 1894 met de woorden: "Dear Mr. Wallace, - Though we differ on some points we agree on many..." (*ibid.*). Zie voor Wallace over de Salisbury-affaire: *My life*, II, 32.

14. *My life*, II, 33; Marchant, II, 211; Wallace nam de briefwisseling met Spencer over de grondpolitiek, vergezeld van mild-kritische commentaren, op in zijn autobiografie (*My life*, II, 28-30; zie ook *ibid.*, 240). In een brief uit 1864 aan Darwin had

hij geschreven: "I am utterly astonished that so few people seem to read Spencer, and the utter ignorance there seems to be among politicians and political economists of the grand views and logical stability of his works. He appears to me as far ahead of John Stuart Mill als J.S.M. is of the rest of the world, and, I may add, as Darwin is of Agassiz." (George, *Biologist Philosopher*, 89).

15. Ruse, *Monad*, 204; Wallace, *Maatschappelijke omgeving en zedelijke vooruitgang* (1913), 55.

16. Crook, *Darwinism*, 56; Wallace had, net als Spencer, de neiging om regeringen als bron van alle kwaad te zien. Zie *My life*, II, 208, 238, 249.

17. W. Wolfe, *From radicalism to socialism*, 1-8. Hoewel de Chartisten tot de stroming van het radicalisme behoorden, ontstond er in de jaren '50 een *middle class*-radicalisme met een volledig individualistische en liberale visie (ibid., 7).

18. George, *Biologist Philosopher*, 219-221; Wallace, *My life*, 235v. Wallace publiceerde in 1880 het artikel *How to nationalise the land: a radical solution of the Irish land problem* in de 'Contemporary Review'. Toen het jaar erna, mede door toedoen van dit artikel, de *Land Nationalisation Society* werd opgericht, werd Wallace gekozen als eerste voorzitter.

19. In *My life*, 238, gaf Wallace aan dat hij sterk onder de indruk was geraakt van de 'leerstellingen' van Spencer en Mill omtrent de noodzaak om de overheid en haar invloed te beperken, ter verklaring dat hij in de periode 1871-1879 de kwestie van de hervorming van het grondbezit liet rusten. Vgl. ibid., 266.

20. Wolfe, *From radicalism*, 24, 27, 54-6, 64v.

21. Wallace, *The limits of natural selection as applied to man*, in 1869 gepubliceerd in de 'Quarterly Review'; Voor een verklaring vanuit het spiritisme, zie George, *Biologist Philosopher*, 72-3; voor een verklaring vanuit het selectionisme, zie Gould, *The panda's thumb*, 43-51.

22. Wallace, *True individualism – the essential preliminary of a real social advance*, in: *Studies scientific and social*, II. Dit geschrift laat zien hoezeer Wallace ook laat in zijn leven, na zijn overstap op het socialisme, een synthese bleef nastreven met zijn eerdere, radicale en spenceriaanse opvattingen. Overigens stond Spencer kritisch tegenover Bentham's vertrouwen in het vermogen van de overheid om via wetgeving tot goed gedrag te prikkelen.

23. Wolfe, *From radicalism*, 10, 13.

24. Ibid., 10-12.

25. Wallace, *True individualism*, 510, 519; Wolfe, *From radicalism*, 14v.

26. In 1870 schreef Darwin in een brief aan Wallace: "I hope it is a satisfaction to you to reflect – and very few things in my life have been more satisfactory to me – that we have never felt any jealousy towards each other, though in some sense rivals." (Wallace, *My life*, II, 16). Toen Wallace in 1882 een eregraad van de universiteit van Dublin ontving, werd hij in de toespraak die men tot hem richtte "the friendly rival of Darwin" genoemd. Wallace zelf omschreef Darwin als "my kind friend and teacher." (Ibid., 102).

27. Paul Crook (*Darwinism*) noemde Wallace "in many ways a purer than pure Darwinist" (55) en Stephen Jay Gould kenschetste hem als "an ardent selectionist who far out-Darwined Darwin" (*Ever since Darwin*, 50). In *My life*, II, schreef Wallace: "...some of my critics declare that I am more Darwinian than Darwin himself, and in this, I admit, they are not far wrong." (22).

28. Bowler, *Charles Darwin*, 109.

29. Wallace, *On the law which has regulated the introduction of new species*, in: 'Annals and Magazine of Natural History', sept. 1855. Het artikel maakte weliswaar indruk op Lyell en Darwin, maar zijn ware betekenis werd niet onderkend. Wallace formuleerde in zijn artikel de volgende evolutionaire wetmatigheid: "Every species has come into existence coincident both in space and time with a pre-existing closely allied species." Zie H. Lewis McKinney, *Wallace and natural selection*, xvii, 38v en Williams-Ellis, *Darwin's moon*, 132.

30. Wallace, *On the tendency of varieties to depart indefinitely from the original type*, in: Glick en Kohn, *Charles Darwin: On evolution*, 337-45. Zie Bowler (*Charles Darwin*, 112-3), waar terecht wordt betoogd dat het essay van Wallace zeker geen volledige weergave bevatte van Darwins denkbeelden. De paniek die Darwin na ontvangst van het essay beving (“So all my originality, whatever it may amount to, will be smashed”, schreef hij op 18 juni 1858 zwartgallig aan Lyell) moet volgens Bowler als een overreactie worden opgevat. De belangrijkste brieven, die Darwin in deze periode aan Wallace, Lyell en Hooker schreef, zijn opgenomen in F. Burkhardt (ed.), *Charles Darwin's Letters: a selection 1825-1859*, Cambridge 1996.
31. Wallace, *My life*, II, 83v, I, 372.
32. H. Clements, *Wallace*, 22, 39; Wallace, *My life*, II, 201. Het interview met Wallace onder de titel *The last of the Great Victorians* verscheen oorspronkelijk in ‘The Millgate Monthly’, aug. 1912.
33. Burkhardt, *Letters*, 203-4.
34. ‘Anthropological Review’ 2, 1864. Dit artikel werd oorspronkelijk als *paper* voorgelegd aan de Anthropological Society.
35. Crook, *Darwinism*, 27, 211v (noot 60); G. Jones, *Social Darwinism*, 29-30.
36. Wallace vermeldt in *My life*, II, 418, dat Darwin het artikel hoog waardeerde, “though at the same time he was quite distressed at my conclusion that natural selection could not have done it all...”
37. In 1869 schreef Wallace aan Darwin: “I venture for the first time on some limitation of the power of natural selection.” (aangehaald in Degler, *In search*, 59). Het aangehaalde artikel van Wallace verscheen in de ‘Quarterly Review’, 1869. De verbinding met het spiritisme wordt gelegd door Degler (60). De verklaring vanuit het hyper-selectionisme is te vinden bij Gould, *Panda's thumb*, 43-51.
38. Wallace, *My life*, II, 22, 215 (citaat). In 1896 schreef Wallace het essay *The problem of utility*, dat hij voorlas voor de Linnean Society. Ook in zijn *Darwinism* (1889) komt op vele plaatsen het belang van utiliteit naar voren. Zie verder George, *Biologist Philosopher*, 253.
39. Gould, *Panda's thumb*, 45, 47, 48, 49, 50; Wallace, *My life*, I, 497, 427; Clements, *Wallace*, 45-6.
40. Desmond en Moore, *Darwin*, 569v; Gould, *Panda's thumb*, 47.
41. Wallace, *Darwinism*, 435v, 440v; *My life*, II, 84; Crook, *Darwinism*, 56; Lewis McKinney, *Wallace*, 145-6.
42. Wallace, *Darwinism*, 416n, 420n., 435v, 438n 440v. Overigens, Darwin gaf in 1882 financiële steun aan een Engelse vertaling van één van Weismanns boeken (*Studies in the theory of descent*), zie Desmond en Moore, *Darwin*, 659.
43. Wallace, *My life*, I, 422v (cursivering toegevoegd).
44. *Ibid.*, 423.
45. *Ibid.*, II, 17-20. Het deel van de seksuele selectie-theorie dat Wallace wél accepteerde betrof het gevecht tussen de mannelijke dieren tijdens de voortplanting.
46. *Ibid.*, II, 8-9. Alleen utiliteit bepaalde wat wel en niet werd geëlimineerd. “The principle of ‘utility’, ... I have always advocated unreservedly...” (*ibid.*, 21v). Voor het utiliteitsbeginsel bij Darwin, zie *Origin*, 115, 130, 132, 169, 175, 186, 443, 459.
47. M.J. Kottler, *Alfred Russel Wallace, the origin of man, and spiritualism*, 163-4.
48. Kottler, *Wallace*, 145, 162.
49. *Ibid.*, 147. Ook Huxley, Galton, Tyndall, Samuel Butler, E.R. Lankester, Romanes en Darwin zelf woonden séances bij.
50. *Ibid.*, 153, waar het slot van het artikel *Origin of human races* wordt geciteerd.
51. *Ibid.*, 156.
52. Wallace, *My life*, II, 53.
53. *Ibid.*, 14, 75-77, 255; Desmond, *Huxley, evolutions high priest*, 131.
54. Wallace, *My life*, II, 107, 111; M. Drabble, *The Oxford companion to English literature*, 387. George verloor de verkiezing.

55. Clements, *Wallace*, 60; Ruse, *Monad*, 200; Wallace, *My life*, II, 199, 266, 268, 270v; George, *Biologist Philosopher*, 269. Bellamy, die een belangrijke inspiratiebron was voor H.G. Wells, overleed in 1898 aan tuberculose.
56. Wallace, *My life*, II, 199.
57. *Ibid.*, 269.
58. Wallace, *Human selection*, herdrukt in Wallace, *Studies scientific and social*, I; zie p. 526. Dit artikel verscheen oorspronkelijk in 'Fortnightly Review', sept. 1890; Wallace, *True individualism*, in: *Studies scientific and social*, II, 510 e.v.; zie ook *My life*, II, 271-2, waar hij, temidden van het exposé van zijn socialisme, de verbinding met Spencer probeerde te leggen: "Equality of opportunity is, as Herbert Spencer has shown in his 'Justice', the correlative of natural selection in human society, and has thus a broad foundation in the laws of nature. But Spencer did not follow out his principles to their logical conclusion as I have done." M.a.w., Spencers ideaal van gelijke kansen en sociale rechtvaardigheid had hem logischerwijze tot een vorm van socialisme moeten brengen, meende Wallace.
59. Wallace, *Human selection*, 513-5; *My life*, II, 209, 267.
60. Wallace, *Human selection*, 513, 515.
61. *Ibid.*, 518-521.
62. *Ibid.*, 520, 524.
63. *Ibid.*, 510, 512.
64. *Ibid.*, 525v.
65. Wolfe, *From radicalism*, 17, n. 41; Clements, *Wallace*, 178; George, *Biologist Philosopher*, 271, stelt dat Wallace een biologische interpretatie aan het socialisme gaf; vgl. het oordeel van Paul Crook: "Socialists were fatally attracted to the Galtonian ideal of protoplasmic engineering. It might create superior human materials for the great socialist experiment, and also give socialism a modern and scientific image." (*Darwinism*, 84). Overigens rangschikt Crook Wallace ten onrechte onder het neo-lamarckisme (*ibid.*). Voor Wallace's vrees voor ontarding, zie zijn *Maatschappelijke omgeving en zedelijke vooruitgang*, 44-9.
66. Wallace, *My life*, II, 272-3; Williams-Ellis, *Darwin's moon*, 223; Grant Allen was een van de eerste aanhangers van de beweging die naar nationalisatie van het grondbezit streefde. Wallace loofde zijn literaire talent en natuurfilosofisch inzicht (*ibid.*, 262); Hawkins, *Social Darwinism*, 165v, 226-9; Francis en Morrow, *History of English political thought*, 294v.
67. G.B. Shaw, *The Revolutionist's handbook*, 1905, 46, 41v, als aangehaald door Francis en Morrow, *History of English political thought*, 302. Shaw meende dat de vooruitgang afhing van het ontstaan van een "democratie van supermensen". De 'Yahoo' verwijst naar *Gulliver's Travels* waarin de Yahoos figureren als beesten in de gedaante van mensen; over de verbinding tussen Wallace en de ideeën tot grondnationalisatie bij de Fabians, zie George, *Biologist Philosopher*, 223. Onder historici wordt overigens verschillend gedacht over de betekenis van de eugenetica binnen de Fabian-beweging. C. Shaw (*Eliminating the Yahoo*, in: 'History of political thought', vol. 8, 1987, 543) stelt: "Sociaal-darwinisme, eugenetica en Fabianisme konden wel voor elkaar gemaakt zijn." G.R. Searle daarentegen (*Eugenics and class*, in: Ch. Webster, *Biology, medicine and society*, 231, 240-2) benadrukt het gewicht dat de Fabians aan omgevingsfactoren toekenden en meent dienovereenkomstig dat slechts sprake was van een flirt met de eugenetica. Zie Hawkins, *Social Darwinism*, 159, n. 14. Hawkins zelf concludeert dat de relatie tussen Fabianisme en sociaal-darwinisme complex is en daarom ongeschikt voor eenvoudige generalisaties. (168).
68. Hawkins, *Social Darwinism*, 160-2, 164.
69. Crook, *Darwinism*, 84; Beatrice Webb, *My apprenticeship*, 192-3.
70. Hawkins, *Social Darwinism*, 151.
71. Crook, *Darwinism*, 54-6, plaatst Wallace – ten onrechte naar mijn mening – op één lijn met Huxley als tegenstanders van de 'imperialistische' neigingen van de biologie.

8. WETENSCHAP ALS REMEDIE

1. D.W. Forrest, *Francis Galton: the life and work of a Victorian Genius*, 180-2. Volgens Forrest was Galton destijds nog niet bekend met het werk van Bertillon, die hij later in Parijs opzocht. Zie over Galton verder N.W. Gillham, *A life of Sir Francis Galton*, Oxford 2001.
2. Galton, *Memories of my life*, 249v, 257. Na 1894 werd het laboratorium verplaatst naar de universiteit van Oxford.
3. Galton, *Hereditary talent and character*, in: 'Macmillan's Magazine' 12 (1865-66, 318-27), 1865.
4. Forrest, *Galton*, 138v, 217, 227.
5. Galton, *Memories*, 287v.
6. Galtons moeder Violetta was de oudste dochter van Erasmus Darwin uit diens tweede huwelijk met Elizabeth Pole, een buitenechtelijke dochter van de Earl of Portmore. Darwins vader Robert Darwin was de zoon van Mary Howard, de eerste vrouw van Erasmus Darwin. (Zie de stamboom in J. Browne, *Darwin*, p. xiv-xv).
7. Forrest, *Galton*, 39 e.v., 65. Galton publiceerde zijn reiservaringen in *Tropical South Africa* (1853) en bundelde zijn praktische tips voor ontdekkingsreizigers in *The art of travel*, 1854.
8. Galton, *Hereditary Genius*, 1869 (herdruk 1979) 14, 24. Over Galtons sterke neiging tot kwantificeren, zie ook Gould, *Mismeasure*, 75-7.
9. Galton, *Hereditary Genius*, 1.
10. *Ibid.*, 33-4.
11. Forrest, *Galton*, 169, 135.
12. Galton, *Hereditary Genius*, inleiding bij de editie van 1892, xxii.
13. Ik doel op de kritiek van Alphonse de Candolle (fils) uit 1872 op Galtons deterministische erfelijkheidsdenken. Twee jaar later publiceerde Galton zijn *English men of science: their nature and nurture*. Zie Forrest, *Galton*, 122.
14. Darwin, *Autobiography*, 22. Ik heb de Oxford U.P.-editie gevolgd en niet de daarvan soms afwijkende Nederlandse vertaling van Fieke Lakmaker (*De autobiografie van Charles Darwin*, Amsterdam 2000, 36v), die is gebaseerd op de editie van Nora Barlow uit 1958.
15. Galtons regressiewet is een toepassing van Quetelets statistische wet van 'de afwijking van een gemiddelde'. Galton was een bewonderaar van Quetelet. Zie *Hereditary Genius*, 26-32.
16. Hij deed dit, zij het voorzichtig, al in *Hereditary Genius*, (367v) en later in *Natural inheritance* (1889). In de nieuwe inleiding voor *Hereditary Genius* die hij bij de heruitgave van 1892 schreef, zei hij te betreuren dat hij in dat boek niet verder was ingegaan op het verschil tussen variaties en 'sprongen' (xvii).
17. Galton gebruikte, evenals zijn Britse tijdgenoten, *race* zowel in de betekenis van 'ras', als van 'volk' of 'natie'. Ik vermoed dat hij die betekenissen in de kern als synoniemen beschouwde. Hij was er in elk geval van overtuigd dat er een Brits ras (in de zuiver biologische betekenis van het woord) bestond; *Hereditary Genius*, inleiding 1892, xxii.
18. *Ibid.*, 382. Vgl. Forrest, *Galton*, 98.
19. Forrest, *Galton*, 99v.
20. Darwin, *Descent*, II, 403.
21. In *Hereditary Genius*, 360, had Galton het, sprekend over het Britse volk, over "the most valuable life-blood of her modern race" en op 368 over "The dominant influence of pure blood over mongrel alliances..." Galton besteedde aandacht aan de pangenese-theorie op pp. 363v, 367 en 371. Zie ook Gillham, *A life of Sir Francis Galton*, 173-81.
22. 'Nature', 1870, 501.

23. Darwin, *Descent*, I, 111-2. De passages over de Spartanen en de klaagzang van Theognis zijn te vinden in de 2e uitgebreide ed. van 1875 (29). Diverse verwijzingen van Darwin naar Galton gingen gepaard met lovende woorden. Zo noemde hij *Hereditary Genius* een “bewonderenswaardig werk” (I, 111) en omschreef hij de argumentatie van Galton daarin als “ingenieus en origineel” (177n).
24. Darwin, *Descent*, I, 174.
25. Darwin, *Descent*, II, 403.
26. Darwin, *Descent*, 2e ed. 1875, 618, 36 e.v., 564-5.
27. Ibid., 104. Galtons artikel, *Gregariousness in cattle and in man*, verscheen in ‘Macmillan’s Magazine’, feb. 1871.
28. Volgens Daniel Kevles (*In the name of eugenics*, 23) onderschreef Pearson de staatsfilosofie van Fichte.
29. Galtons nieuwe eugenetische religie zou in de plaats moeten komen van bestaande kerkelijke waarden, die volgens hem in eugenetisch opzicht suïcidaal waren. Vooral het celibaat wees hij af, omdat het ertoe leidde dat priesters, als (doorgaans) hoogstaande mensen, zich niet vermenigvuldigden. Zie Forrest, *Galton*, 100, 168-170, 232-3. In 1894 publiceerde Galton *The part of religion in human evolution in: ‘National Review’*, 1894.
30. Desmond en Moore, *Darwin*, 664v, 673v.
31. Ontleend aan Forrest, *Galton*, 273.
32. Galton, *Hereditary Genius*, 352v, 362. Behalve hier, pleitte Galton ook voor rasverbetering in het artikel *Hereditary improvement* in ‘Fraser’s Magazine’, 1873, nr. 7. Het citaat stamt uit dit artikel, p. 129; zie ook Forrest, *Galton*, 135v, 169, 276.
33. Ontleend aan Forrest, *Galton*, 161.
34. Crook, *Darwinism*, 84; Forrest, *Galton*, 285v.
35. Galton, Huxley-lezing, in: ‘Nature’, 1901, nr. 64.
36. Galton, *Hereditary Genius*, 336v, 339 (citaat).
37. Ibid., inleiding bij de uitgave van 1892, x, xxiv-xxvi.
38. Galton, *Hereditary Genius*, 338.
39. Galton, *Hereditary Genius*, xxiii, I, 342v.
40. Geciteerd in Forrest, *Galton*, 161.
41. In zijn lezing *Eugenics: its definition, scope and aims*, die Galton op 16 mei 1904 hield voor de *Sociological Society*, zei hij: “...Eugenics co-operate with the workings of Nature by securing that humanity shall be represented by the fittest races. What Nature does blindly, slowly, and ruthlessly, man may do providently, quickly, and kindly.” (In: *Sociological papers I*, ed. F. Galton, E. Westermarck, P. Geddes, Londen 1905). Door eugenetisch handelen kon de mens volgens Galton dus niet alleen de werking van de evolutie imiteren, hij kon haar zelfs overtreffen door hetzelfde resultaat sneller en met minder moeilijkheden te bereiken.
42. Clive Ponting, *Churchill*, Londen 1994, 100-105. Ponting legt geen verband met Galtons eugenetica. Uit een brief die hij aanhaalt van Churchill aan Asquith blijkt echter duidelijk hoezeer Churchill op dit punt langs galtoniaanse lijnen dacht: “The unnatural and increasingly rapid growth of the feeble-minded and insane classes, coupled as it is with a steady restriction among all the thrifty, energetic and superior stocks constitutes a national and a race danger which it is impossible to exaggerate...”. Ibid, 102.
43. Galton e.a., *Sociological papers I*, x, xiv, xv, xviii, 45-50.
44. Kidd gebruikte de term “lethal chambers”.
45. Galton e.a., *Sociological papers I*, 58, 61, 63, 65, 68.
46. Ibid., 74v. Shaws *Man and Superman* uit 1903 is sterk door de eugenetische mode van die tijd beïnvloed.
47. Galton e.a., *Sociological papers II*, 1906, 3, 17, 19, 20, 24, 47.
48. Ibid., 33, 35, 37, 42.
49. Kevles, *In the name*, 111, 112. Rond 1914 waren diverse sterilisatiewetten buiten werking, omdat ze als ongrondwettig werden beschouwd. Het was de bekende zaak

Buck versus Bell, waarin Laughlin als adviseur optrad, die tot de uitspraak van het Hooggerechtshof leidde dat sterilisatie grondwettig werd verklaard. De overwegingen van rechter Wendell Holmes waren duidelijk eugenetisch getint. (Ibid., 110v).

50. De nazi's pasten dwangsterilisatie toe op ongeveer 360.000 personen in Duitsland die leden, of werden geacht te lijden, aan een erfelijk bepaalde aandoening. Zie over dit thema P. Weindling, *Health, race and German politics between National Unification and Nazism*. Vgl. Evans, *Rereading*, 145-8.

51. Wallace, *Studies scientific and social*, I, 509. Zie Kevles, *In the name*, 70.

52. A. Schäffle, *Bau und Leben*, I, voorwoord. Schäffle noemde hier het werk van Comte geniaal en baanbrekend, dat van Spencer waardevol. Maar tegelijk benadrukte hij dat hij zijn boek "onafhankelijk geconcipieerd" had en al grotendeels had uitgewerkt voordat hij kennis maakte met de belangrijkste werken van Spencer en met de originelen van het werk van Comte. Wellicht is de toevoeging 'origineel' hier niet zonder betekenis. Het is moeilijk voorstelbaar dat een voormalig hoogleraar in de economie en de staatswetenschap aan de universiteiten van Tübingen en Wenen, zoals Schäffle, geen kennis droeg van de belangrijkste denkbeelden van deze twee grote denkers van de negentiende eeuw, al was het maar langs indirecte weg, via het werk van anderen. Overigens bevat zijn werk diverse verwijzingen naar Comte en Spencer. Na zijn dood in 1903 werd Schäffle in de necrologieën die verschenen in de 'Neue Züricher Zeitung' en de Weense 'Zeit' in verband gebracht met Spencer. (Schäffle, *Aus meinem Leben*, 203, 208v). *Bau und Leben* bereikte in 1896 een tweede druk en werd in het Italiaans vertaald. Gustav Schmoller beschouwde het als de eerste belangrijke Duitse poging om een omvattende sociologie tot stand te brengen. (*Aus meinem Leben*, 127, 203).

53. Reeds bij het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog, in de zomer van 1870 – een half jaar vóór zijn ministerschap dus – werd Schäffle in de Duitse pers een spion van Oostenrijk genoemd. Door zijn benoeming in 1868 tot hoogleraar in Wenen had hij het Oostenrijks staatsburgerschap verworven. Hij trad aansluitend op als adviseur van de Oostenrijkse regering in staatsrechtelijke aangelegenheden die verband hielden met de nationaliteitenkwestie binnen de Donaumonarchie. In oktober 1870 leidde dit tot twee audiënties bij keizer Frans-Jozef. (*Aus meinem Leben*, 192-3, 155, 198, 200v).

54. Ibid., 23v, 63.

55. Schäffle heeft de gedachtenwisseling met Bismarck weergegeven in zijn memoires, *Aus meinem Leben* (143-181). Zie ook: Bismarck, *Gespräche*, ed. W. Andreas, Birsfelden-Basel, z.j., II, 350. Hieruit blijkt dat Bismarck vooral uit tactische overwegingen voor een voorzichtige, geleidelijke, invoering van sociale verzekeringen was en voorlopig wilde volstaan met de ongevallenverzekering. Schäffle daarentegen dacht aan een omvangrijker regeling, die tevens een ouderdomsvoorziening, invalidenzorg en de zorg voor weduwen en wezen omvatte.

56. Als jong journalist raakte Schäffle bevriend met de uitgever Johann Georg Cotta, een edelman die hem introduceerde in de hogere kringen van zowel Württemberg als Oostenrijk. (*Aus meinem Leben*, 51 e.v).

57. Ibid., 89v, 127. In 1863 publiceerde Schäffle het artikel *Schulze-Delitsch und Lassalle* in de 'Deutsche Vierteljahrsschrift'.

58. Schäffle, *Aus meinem Leben*, 123, 130v.

59. Schäffle, *Bau und Leben*, II, 1v.

60. Ibid., 146, 240v, 187, 173-8.

61. Darwin, *Notebook B*, 74; Schäffle, *Bau und Leben*, 2-4.

62. Schäffle, *Bau und Leben*, II, 14-19, 485, 25.

63. Ibid., 29v. De karikatuur verscheen in het blad 'Floh' en Schäffle maakt er melding van in zijn autobiografie, 225.

64. Schäffle, *Bau und Leben*, II, 29, 9v, 56, 36, 296.

65. Ibid., 56, 59, 62.

66. Ibid., 53, 57.

67. *Aus meinem Leben*, 149.
68. *Ibid.*; *Bau und Leben*, II, 395, 270.
69. *Bau und Leben*, II, 245v, 235v, 242, 379.
70. *Ibid.*, 401.
71. *Ibid.*, 402; ook in *Aus meinem Leben* komt een beperkt aantal antisemitische uitslatingen voor. Zo vertelt Schäffle dat Lorenz von Stein bankroet is gegaan door “een met geldwissels woekerende Jodin” (152). Elders beroept hij zich erop te hebben gespeit voor het opruimen van het overwegend joodse grootgrondbezit (201) en stelt hij antikapitalisme op één lijn met antisemitisme (223).
72. Over het sociaal parasitisme zie vooral: *Bau und Leben*, II, 391-4, 399.
73. *Ibid.*, 236v.
74. *Ibid.*, 130, 147.
75. Schäffle publiceerde over deze thematiek *Der Staat und sein Boden*, dezelfde titel gebruikend als na hem (1896) Ratzel. Zie verder Schäffle, *Encyklopädie der Staatslehre*, 389vv.
76. *Bau und Leben*, II, 367v; Schäffle, *Der nächste Krieg in Zahlen*, 1887; over de steun aan Von Tirpitz, zie *Aus meinem Leben*, 117. De bedoelde artikelen verschenen in 1897 in de ‘Allgemeine Zeitung’ onder de titel *Ein Votum für die Marinevorlage*.
77. *Bau und Leben*, II, 83 e.v., p. 113 (citaat).
78. *Ibid.*, 113.
79. *Ibid.*, 125-8.
80. *Aus meinem Leben*, 61, 91; *Bau und Leben*, II, 62v.
81. *Bau und Leben*, II, 235v, 247, 264, 268, 274.
82. *Ibid.*, 129.
83. Darwin, *Journal of researches*, 96, 142, 164; zie ook A. Moorehead, *Darwin and the Beagle*, 59 e.v.
84. Darwin, *Descent*, I, 221 (vgl. I, 114, 116). Over Ammon, zie P.E. Becker, *Otto Ammon: Rassenkundler und Sozialanthropologe*, in: id., *Sozialdarwinismus, Rassismus, Antisemitismus und völkischer Gedanke*, II, 310-25.
85. Kevles, *In the name of eugenics*, 80; Gould, *The mismeasure*, 192 e.v.
86. Ammon, *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen* (1900), 27.
87. Ammon, *Anthropologische Untersuchungen der Wehrpflichtigen in Baden*, 1890.
88. *Ibid.*
89. Ammon, *Der Darwinismus gegen die Sozialdemokratie* (1891), 107. De Zweedse antropoloog Anders Retzius (1796-1866) ontwikkelde een lengte-breedte-index voor schedels. Rudolf Virchow verrichtte over heel Duitsland onderzoek onder schoolkinderen naar de kleur van haar, huid en ogen; de resultaten werden in 1886 gepubliceerd (Becker, *Ammon*, 319).
90. *Ibid.*, 55. *Der Darwinismus* werd eerst (in 1891) gepubliceerd als artikelreeks in de ‘Konstanzer Zeitung’.
91. *Ibid.*, 26, 34v, 55, 81-4; over panmixie 98-102; *Gesellschaftsordnung*, 63. Het internationalisme van de sociaal-democraten maakte hen voor Ammon tot verraders (*ibid.*, 158).
92. Ammon, *Der Darwinismus*, 26, 76 (citaat).
93. Ammon, *Gesellschaftsordnung*, 106v, 128 (citaat), 129-133, 271.
94. *Ibid.*, 38 (citaat), 42, 105, 108v.
95. *Ibid.*, 129-133. Op p. 132 voerde Ammon het spookbeeld van de regressieve selectie aan als de psychologische achtergrond van Nietzsches filosofie. Voor de ‘aristocratische reactie’, zie A.J. Mayer, *The persistence of the Old Regime*, hoofdstuk 5, en W. Struve, *Elites against democracy*, m.n. 48-9.
96. Ammon, *Gesellschaftsordnung*, 65-68, 69 (citaat).
97. *Ibid.*, 113, 114 (citaat), 118, 123v. De kenschets van de laagste stand als een soort residu ontleende Ammon aan Lapouge; zie p. 44.
98. *Ibid.*, 93, 213-5, 219, 286.
99. *Ibid.*, 127, 142-6, 238.

100. Ibid., 95, 219, 223-9, 240-4.
101. Ibid., 16-19, 29v, 34, 60v, 134, 218, 287. Ammon plaatste deze beschouwingen in een context met herhaalde verwijzingen naar Galton. De maatschappij-piramide is te vinden in *Gesellschaftsordnung* (61).
102. "Darwin hat die Kraft aufgezeigt, welche in der Natur thätig ist, um ohne menschliche Mitwirkung eine, wenn man so sagen darf, planmässige Umgestaltung der Thierwelt durch natürliche Züchtung zu stande zu bringen. Das ist eben der 'Kampf ums Dasein' und das 'Überleben des Tauglichen'." (Ammon, *Der Darwinismus*, 18); *ibid.*, 21.
103. "Die Natur verfährt ... wie ein Züchter, der möglichst intelligente Tiere herstellen will..."; Ammon, *Der Darwinismus*, 23, 72, 74.
104. Ammon, *Gesellschaftsordnung*, 284 (citaat); *Der Darwinismus*, 109. Dit boek bevat talrijke verwijzingen naar Galton. Vooral het hoofdstuk 'Ueber Talent und Genie' is sterk galtoniaans. In *Gesellschaftsordnung* is een aparte paragraaf aan Galton gewijd (55 e.v.).
105. Ammon, *Gesellschaftsordnung*, 32.
106. Ibid., 63, 113, 147, 150-2, 275v; *Der Darwinismus*, 34, 94-97.
107. Aldus de titel van het eerste deel van *Die Gesellschaftsordnung*. Zie tevens 1-2.
108. Ammon, *Der Darwinismus*, 63, 66; *Die Gesellschaftsordnung*, 34. Voor verwijzingen naar Carlyle, zie: *ibid.*, 83 en 152.
109. Ammon, *Der Darwinismus*, 110, 112.
110. Ammon, *Gesellschaftsordnung*, 11, 12 (citaat), 136v.
111. Ibid., 137, 141, 284v; *Der Darwinismus*, 93.
112. Ammon, *Gesellschaftsordnung*, 221, 233v, 288; *Der Darwinismus*, 103; Becker, Ammon, 322.
113. Ammon, *Gesellschaftsordnung*, 154, 158, 164 (citaat), 165.
114. Ibid., 154 (citaat), 155v, 165.
115. Ibid., 159, 161, 163v, 268 (citaat), 273.
116. Ibid., 273-5.
117. Ibid., 158, 270v, 276 (citaat).
118. P. Weindling, *Health, race and German politics between national unification and Nazism*, 97. In zijn *Gesellschaftsordnung* (128) gaf Ammon de joden de schuld van de kwalitatieve aftakeling van de hogere klassen in Frankrijk. Nadat hij de 'Badische Landeszeitung' had gekocht weigerde hij daarin advertenties van joodse warenhuizen op te nemen. Op grond van zijn volkse overtuiging bepleitte hij een duidelijke scheidslijn tussen het Duitse en het joodse volk. (Becker, Ammon, 312, vgl. 322).
119. Weindling, *Health*, 96 e.v.
120. B. Kidd, *Soziale Evolution, mit einem Vorwort von Professor Dr. August Weismann*, Jena 1895 (vert. E. Pfeleiderer); John Berry Haycraft, *Natürliche Auslese und Rassenverbesserung*, Leipzig 1895. Ammon verwoordde zijn instemming met Kidds anti-socialisme in zijn *Gesellschaftsordnung*, 98.
121. 'Politisch-Anthropologische Revue', 1907, 34. De sociaal-hygiënist Alfred Grotjahn gold als een medestander van Schallmayer. Ammon zelf werd als deelnemer aan de Krupp-prijsvraag gediskwalificeerd, omdat het werk dat hij instuurde al gepubliceerd was.
122. 'The Journal of Political Economy', Chicago, maart 1899, onder de wat wonderlijke titel *Some social applications of the doctrine of probability*. De Franse vert. was van de hand van H. Muffang (*l'Ordre social et ses bases naturelles*, Parijs, 1900). Lapouge had eerder, in 1893, in Frankrijk de aandacht op Ammon gevestigd via het artikel *La sélection naturelle chez l'homme*, in 'L'Anthropologie', vol. 4, 374.
123. Becker, Ammon, 325. Becker meent dat Ammon deze 'gelijkschakeling' door de nazi's niet verdiende en beschouwt hem als "een tamelijk nuchtere, zakelijke en 'humane' sociaal-darwinist." (*ibid.*, 323).

124. Een eerdere versie van deze paragraaf werd als 'Darwinistische vrees en hoop in de sociologie' gepubliceerd in J. Goudsblom, N. Wilterdink (red.), *Sociale evolutie: het evolutieperspectief in de sociologie*, Amsterdam 2000 (boekaflevering van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 27, 1-2).

125. G. Spiller, *Darwinism and sociology*, in: 'The sociological review', vol. 7, 1914, 252.

126. G. Tarde, *Darwinisme naturel et darwinisme social*, in: 'Revue philosophique', vol. XVII (1884), 607-637.

127. J. Novicow, *La critique du darwinisme social*, 174; C. Ellwood, *The influence of Darwin on sociology*, in: 'Psychological Review' XVI, 1909, 188-194; C. Bouglé, *Darwinism and sociology*, in: A.C. Seward (red.), *Darwin and modern science*, Cambridge 1909, 465-9.

128. K. Pearson, *Reproductive selection*, in: *The chances of death and other studies in evolution*. Pearson was hoogleraar toegepaste wiskunde aan University College in Londen. *Panmixia* betreft de tot degeneratie leidende vermenging van sterke met zwakke eigenschappen, die volgens Weismann steeds meer optreedt naarmate selectie niet langer zorgt voor eliminatie van de zwakkeren.

129. P. Sorokin, *Contemporary sociological theories*, 194-356. Sorokin, hoogleraar sociologie aan de Harvard-universiteit, merkte op: "Though the theories of the 'struggle for existence', 'survival of the fittest' and of 'adaptation' were set forth long before Darwin, nevertheless his hypothesis has greatly influenced the sociological thought of the post-Darwinian period, and has been one of the principal factors in causing the appearance of numerous divergent theories interpreting the struggle for existence within human societies." (ibid., 309).

130. H. Barnes en H. Becker, *Social thought from lore to science*, I, 693-742.

131. L. Gumplowicz, *Soziologische Essays/Soziologie und Politik*, Innsbruck 1928 (oorspr. 1898, resp. 1891), 249v.

132. Abrams, *The origins of British sociology*, 77; Daniel Pick (*Faces of degeneration: a European disorder*, 221) spreekt over "the social crisis of the 1880s and 1890s".

133. Een compacte uiteenzetting van Weismanns theorie is te vinden in B. Theunissen en R.P.W. Visser, *De wetten van het leven*, 229-230.

134. Het woord 'evolutie' werd door Spencer geïntroduceerd in het artikel *The ultimate laws of physiology*, in: 'The National Review' (1857).

135. Abrams, *The origins*, 67.

136. Deze kwalificaties waren verwerkt in een toespraak die Henry Sidgwick in 1885 hield voor de *British Association for the advancement of science*. Zie Abrams, *The origins*, 80-83. Sidgwick noemde overigens de Duitser Albert Schäffle in één adem met Comte en Spencer als de meest representatieve sociologen van dat moment (ibid., 82). Ook de carrière van Schäffle is getekend door de geschetste ontwikkeling van *laissez faire* naar interventie.

137. Paul von Lilienfeld (in Franse vorm *de Lilienfeld*) was als socioloog autodidakt. Geboren in Bialystok, was hij vanaf 1849 in dienst bij het Russische ministerie van Binnenlandse Zaken. Na te zijn uitgezonden naar Finland, was hij vanaf 1868 gouverneur van Kurland, later senator aan het Russische Hoogerechtshof. Tussen 1873 en 1881 publiceerde hij zijn driedelige *Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft*.

138. Een selectie: Max Nordau, *Degeneration*, Londen 1895 (oorspr.: *Entartung*); Paul von Lilienfeld, *La pathologie sociale*, Parijs 1896; George Chatterton-Hill, *Heredity and selection in sociology*, Londen 1907; Idem, *Race progress and race degeneracy*, in: 'Sociological Review', vol. 2, 1909; T.H. Huxley, *Social diseases and worse remedies*, Londen 1891; Karl Pearson, *National life from the standpoint of science*, Londen 1901; Edwin Ray Lankester, *Degeneration: a chapter in Darwinism*, Londen 1880; Alfred Grotjahn, *Soziale Pathologie*, Berlijn 1912; Jean Massart en Emile Vandervelde, *Parasitism, organic and social*, Londen 1895; W. Hellpach,

Sozialpathologie als Wissenschaft, in: 'Arch. f. Staatswissenschaft und Sozialpolitik', 1904, Bd. 21; Eugene Talbot, *Degeneracy, its causes, signs and results*, Londen 1898; Arthur Balfour, *Decadence*, Cambridge 1908; Edward A. Freeman, *Social decay*; Celestin Bouglé, *Darwinisme et pessimisme*, in: 'Revue de Paris', vol. 11, jan.-feb. 1904; George Vacher de Lapouge, *Les sélections sociales*, Parijs 1896; Jacques Novicow, *Les gaspillages des sociétés modernes: contribution à l'étude de la question sociale*, Parijs 1894; John Berry Haycraft, *Darwinism and race progress*, Londen 1895; David Starr Jordan, *The human harvest: a study of the decay of races through the survival of the unfit*, Boston 1907; Wilhelm Schallmayer, *Die drohende körperliche Entartung der Kultur Menschheit*, Neuwied 1891; Id., *Verbung und Auslese im Lebenslauf der Völker*, Jena 1903; Alfred Mumford, *Physical degeneration of the British race*, in: 'Fortnightly Review', vol 76, 1904; Arthur Giles, *Moral pathology*, ca. 1895; J.J. Stevenson, *Is this a degenerate age?* in: 'Popular Science Monthly', vol. 60, 1902; Hiram Stanley, *Our civilization and the marriage problem*, in: 'Arena', juni 1890. Van eerdere datum waren: Henry Maudsley, *The physiology and pathology of mind*, 1867 en W.R. Greg, *Rocks ahead, or the warnings of Cassandra*, Londen 1874.

139. Over Lankester en Wallace's reactie: D. Pick, *Faces*, 216-218. Lankester verulde hoogleraarschappen in Edinburgh, Londen (University College) en Oxford en was vanaf 1898 directeur van het Natural History Department van het British Museum. Hij werd onderscheiden met de 'Darwin-Wallace-medal'; Wallace, *Human selection*, in: 'Fortnightly Review', sept. 1890. Tevens in: id., *Studies, scientific and social*, 517, 523, 526.

140. T.H. Huxley, *Social diseases and worse remedies*, 8, 10, 13, 21-23. Het in dit boek opgenomen essay over *The struggle for existence in human society* werd al eerder, in januari 1888, gepubliceerd in het tijdschrift 'The Nineteenth Century'. De controverse Huxley – Booth wordt geschetst in Adrian Desmonds *Huxley, evolution's high priest*, 201-204.

141. Galton, *Hereditary genius*.

142. Wallace, *Human selection*, in: *Studies, scientific and social*, 509.

143. Pick, *Faces*, 192; Himmelfarb, *Victorian minds*, 326-327.

144. Darwin, *Descent*, 168, 173.

145. Huxley, *Social diseases and worse remedies*, 17; zie ook Huxley's *Evolution and ethics*, Londen 1893.

146. Broca in *Les sélections*, bespreking van Darwins *Descent* in de 'Revue d'anthropologie', 1872, 705; zie ook Bellomy, "Social Darwinism" revisited. Over Broca (als craniometrist), zie Gould, *Mismeasure*, 82-107.

147. Zie de selectie bij noot 138. Over de belangrijke rol van de sociale pathologie in Frankrijk in de hier bestudeerde periode, zie Robert A. Nye, *Crime, madness, and politics in modern France: the medical concept of national decline*, Princeton 1984. In Frankrijk hadden sociaal-pathologische beschouwingen volgens Nye vaak een lamarckistische achtergrond (142-3).

148. Novicow, *L'avenir de la race blanche: critique du pessimisme contemporain*, Parijs 1897; voor de periode van het *fin de siècle*, zie A. J. Mayer, *The persistence of the Old Regime*, 275-306 en Frits Boterman en Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen: Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle*, 1999, 9-38, 89-118, 150-153.

149. Zie het genuanceerde oordeel over de mengeling van pessimisme en optimisme bij K. Swart, *The sense of decadency in nineteenth-century France*, ix, 139. Zeer diverse oorzaken voor het pessimisme zijn genoemd, variërend van de filosofische invloed van Schopenhauer (die Leibniz 'op zijn kop zette' door de bestaande wereld als de slechtst mogelijke te kenschetsen), tot de Franse militaire nederlaag tegen Pruisen in 1870, die o.a. bij Taine, Le Bon, Barrès en diverse anderen tot ernstige twijfel aan de gezondheid van de Franse natie leidde. In Engeland had het ongunstige verloop van de Boerenoorlogen een enigszins vergelijkbaar effect. Volgens Karl Pearson

(*National life*, 9) leidde dit in het begin van het jaar 1900 tot de grootste mentale depressie van zijn generatie.

150. G. Chatterton-Hill, *Heredity and selection in sociology*, 10, 178v, 359. Chatterton-Hill, die werd geboren in 1883, was pas vierentwintig toen hij dit omvangrijke, en op plaatsen zeer sombere, werk publiceerde. Hij was beïnvloed door Nietzsche, Vacher de Lapouge en Benjamin Kidd. Met deze laatste werkte hij bij het schrijven van zijn boek samen, waardoor diverse passages aan Kidds bekende *Social evolution* herinneren. Zijn pro-Ierse houding bracht Chatterton-Hill er tijdens de Eerste Wereldoorlog toe sympathie te tonen voor de Duitsers. Ook zijn positie als privédocent in de sociologie aan de universiteit van Genève betekende dat hij ten opzichte van de Engelse sociologie een tamelijk geïsoleerde positie innam, ondanks de contacten met Kidd en John Arthur Thomson. In 1909 publiceerde hij *Race progress and race degeneracy* in de 'Sociological Review', vol. 2.

151. P. von Lilienfeld, *La pathologie sociale*, 15 en 84.

152. Chatterton-Hill, *Heredity*, 178, 261, 468.

153. *Ibid.*, 237.

154. A. Grotjahn, *Soziale Pathologie*, Berlijn 1912, 666. Grotjahn was aanvankelijk praktizerend arts, daarna de eerste hoogleraar in de sociaal geneeskunde in Duitsland (universiteit van Berlijn). Hij was als student afkomstig uit de kringen rond Ludwig Woltmann. Hij was voor de sociaal-democraten lid van de Rijksdag.

155. W. Schallmayer, *Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker*, Jena 1903, 111v, 115, 187-193. Schallmayer won met dit boek de eerste prijs in een mede door Haeckel geleide, en door Krupp uitgeschreven en gefinancierde, prijsvraag voor de beste studie over de betekenis van het darwinisme voor o.a. de binnenlandse politiek. Over de invloed van Schallmayer, zie Becker, *Sozialdarwinismus*, 601. Schallmayer was, samen met Alfred Ploetz (1860-1940), de grondlegger van de *Rassenhygiene*.

156. Chatterton-Hill, *Heredity*, 319, 320, 323.

157. Haycraft, *Darwinism and race progress*, 50-51. De Duitse vertaling van dit invloedrijke werk had een inleiding van Weismann. Er verscheen een Nederlandse vertaling met een inleiding van S.R. Steinmetz. Over Haycraft, die hoogleraar fysiologie aan de universiteit van Edinburgh was, zie Hawkins, *Social Darwinism*, 222v.

158. Chatterton-Hill, *Heredity*, 177-184, 196, 218, 288 e.v., 308. Zie ook Von Lilienfeld, *Pathologie*, 84 en Schallmayer, *Vererbung*, 140.

159. Von Lilienfeld, *Pathologie*, 265; Grotjahn, *Soziale Pathologie*, 667; Chatterton-Hill, *Heredity*, 289; Schallmayer, *Vererbung*, 89, 90, 92. De verklaring die Schallmayer gaf was in overeenstemming met Weismanns theorie. Weismann maakte zelf een onderscheid tussen de somatische cellen (lichaamscellen) die met het lichaam afsterven en het kiemplasma, dat van generatie op generatie werd doorgegeven als genetische erfenis. 'Somatogene' veranderingen (in de lichaamscellen) waren niet erfelijk, 'blastogene' veranderingen (in de kiemcellen) wel.

160. Citaat ontleend aan Bellomy, "*Social Darwinism*", 86; zie verder aldaar 78-79. Bellomy besteedt veel aandacht aan de invloed van Weismann in de sociale wetenschappen. Het was de darwinist George Romanes die voor Weismanns benadering in 1896 de term neo-darwinisme invoerde. (Mayr, *Het recht van de sterkste*, 162).

161. Chatterton-Hill, *Heredity*, 232v, 237-240, 308; Von Lilienfeld, *Pathologie*, 44, 46, 49, 92; J. Massart en E. Vandervelde, *Parasitism, organic and social*, 25. Jean Massart was assistent aan het Botanisch Instituut, Émile Vandervelde lector politieke economie, beiden aan de universiteit van Brussel. De socioloog Patrick Geddes schreef het voorwoord bij deze Engelse editie.

162. Hofstadter, *Social Darwinism in American thought, 1860-1915*.

163. Pearson, *Socialism and natural selection*, in: id., *The chances of death*, Londen 1897, 103 e.v. Oorspronkelijk in: 'Fortnightly review', juli 1894.

164. B. Kidd, *Social evolution*, 79, 83, 148, 204-206, 210-211. Vgl. Hawkins, *Social darwinism*, 173, waar Kidd een aanhanger van het 'New Liberalism' wordt genoemd. M.i. stond Kidd minder vijandig tegenover het socialisme dan Hawkins veronder-

stelt, hetgeen ook beter verklaart waarom de socialist Wallace zo enthousiast op *Social evolution* reageerde. Over Kidd, zie Paul Crook, *Benjamin Kidd, portrait of a Social Darwinist*, Cambridge 1984.

165. Kidd, *Social evolution*, 249v.

166. Chatterton-Hill, *Heredity*, xxiii-xxviii.

167. Von Lilienfeld, *Pathologie*, 281v.

168. Grotjahn, *Soziale Pathologie*, 666-669; Chatterton-Hill, *Heredity*, 285, 307. Von Lilienfeld geloofde niet in de realiseerbaarheid van het soort eugenetische dwangmaatregelen, ter voorkoming dat erfelijk belasten zich zouden voortplanten, dat hij bij de Amerikaan Hiram Stanley had aangetroffen. Minder bezwaar zag hij in een stelsel van premies en heffingen op het krijgen van kinderen voor resp. gezonde en ongezonde gezinnen. (Von Lilienfeld, *Pathologie*, 270-271).

169. Haycraft, *Darwinism*, 162, 170.

170. W. Schallmayer, *Beiträge zu einer Nationalbiologie*, Jena 1905, VII. In 1904 werd het tijdschrift 'Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie' opgericht. Schallmayer gebruikte de term *Gesellschaftsbiologie* ook in de ondertitel van latere uitgaven van zijn *Vererbung und Auslese*.

171. Von Lilienfeld, *Pathologie*, xvii, xxi-xxii, xxxii, 77; Kidd, *Social evolution*, 5.

172. Von Lilienfeld, *Pathologie*, 17v, 127, 217.

173. Chatterton-Hill, *Heredity*, xx, xxi, 248, 548.

174. Grotjahn, *Soziale Pathologie*, V, 643v.

175. Schallmayer, *Vererbung*, x; Kidd, *Sociale evolution*, 27-28.

176. G.B. Shaw, *Back to Methuselah*, 1921, inleiding, ix.

177. Vóór dit concept spreekt dat de verspreiding van sociaal-darwinistische opvattingen en de discussie over de gevaren van het sociaal-darwinisme in grote mate de zelfde route volgden als de sociologie: de congressen en tijdschriften van de sociologen speelden hierbij een belangrijke rol. Zo kreeg Francis Galton in 1904, onder veel eerbetoon, de gelegenheid om als gastspreker zijn eugenetische ideeën uiteen te zetten voor de *Sociological Society*. Niet vergeten mag overigens worden dat de sociologie in deze tijd nog geen strikt wetenschappelijke discipline was; ook algemene sociale en politieke beschouwingen werden vaak als 'sociologie' aangemerkt.

178. Darwin, *Origin*, 458.

179. Een tamelijk recent voorbeeld is Edward Caudill, *Darwinian myths: the legends and misuses of a theory*, xvi.

180. Zelfs voormalige presidenten werden door Hofstadter onder het verzamelbegrip "sociaal-darwinisme" gebracht: Woodrow Wilson "was aanzienlijk beïnvloed door darwinistische concepten", en Theodore Roosevelt beschreef de verovering van het Amerikaanse continent op de Indianen als een rassenstrijd en stond volgens Hofstadter dicht bij het racisme van Houston Stewart Chamberlain, de leermeester van Keizer Wilhelm II. (Hofstadter, *Social Darwinism*, 115vv, 126, 129vv, 133v, 138-144, 147-150, 160v, 164).

181. Ward, *Social and biological struggles*, in: 'The American Journal of Sociology', 13:3, nov. 1907, 289-299. Ward merkte overigens op dat slechts weinig sociologen die zich erover uitlieten een juist begrip hadden van de betekenis en werking van Darwins natuurlijke selectie. Meestal merkten ze alles wat met de 'strijd om het bestaan' te maken had als darwinisme aan, ook wanneer het in werkelijkheid om niet meer dan oude malthusiaanse principes ging. Hiermee toonde Ward zich, in 1907, de voorloper van het centrale argument van de latere revisionisten. (Ibid., 290).

182. Vacher de Lapouge in *L'Aryen, son rôle social*, 508 (geciteerd in Jennifer Michael Hecht, *Vacher de Lapouge and the rise of Nazi science*, 291).

183. Vacher de Lapouge, *Les sélections sociales*, 223-6; Hecht, *Vacher de Lapouge*, 287.

184. Vacher de Lapouge, *Race et milieu social*, 186. De vorm van de schedel was volgens Lapouge zo belangrijk omdat het een wezenlijk onderscheidend raskenmerk was en omdat de schedelvorm direct samenhang met de psychologie van het individu

- (ibid., 178); Hawkins, *Social Darwinism*, 193v en 199, waar wordt verduidelijkt dat Lapouge de uitkomsten van zijn metingen manipuleerde – door de middengroep met een index tussen 75 en 80 mee te tellen bij de langhoofdigen – om aan te kunnen tonen dat de langhoofdigen intelligenter waren; Clark, *Social Darwinism*, 147.
185. Eduard Seidler en Günter Nagel, *Georges Vacher de Lapouge (1854-1936) und der Sozialdarwinismus in Frankreich*, 96. Over de invloed van Galton: ibid., 100.
186. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 95.
187. Clark, *Social Darwinism*, 144; Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 94-6.
188. Vacher de Lapouge, *Race*, 174, vii; vgl. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 97, 99. Ook Hawkins verklaart de tegenwerking die Lapouge ondervond uit zijn anti-Franse standpunten (*Social Darwinism*, 198).
189. Hecht, *Vacher de Lapouge*, 286; Vacher de Lapouge, *Race*, vii-viii, x, xii-xiii.
190. Vacher de Lapouge, *Race*, 105; Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 96-7.
191. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 103; Lapouge, *Race*, 172; Hecht, *Vacher de Lapouge*, 290, 292. Lapouge's antirevolutionaire parool stamt uit de inleiding die hij schreef bij zijn vertaling van Haeckels *Le monisme: lien entre la religion et la science* (1892, 1902). Hoewel Lapouge zijn bewondering voor Gobineau niet onder stoelen of banken stak, claimde hij dat hij Gobineau's *Essai* pas in 1889, dus na de vorming van zijn belangrijkste ideeën, had gelezen (Clark, *Social Darwinism*, 148). Dit sluit invloed van Gobineau ná 1889 niet uit en gezien de verregaande verwantschap in denkbeelden is zo'n invloed waarschijnlijk.
192. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 97; Lapouge, *Race*, xxx; Clark, *Social Darwinism*, 143. Clark noemde Lapouge "de Franse antropoloog bij wie het label sociaal-darwinist het beste paste" (ibid.). Overigens contrasteert het aristocratische van Lapouge sterk met het anti-aristocratisch radicalisme zoals men het tegenkomt bij Spencer, Wallace en Haeckel. Over Lapouge's bezoek aan Darwin, zie H.F.K. Günther, *Graf Georges Vacher de Lapouge*, in: 'Die Sonne', 6 (1929), 530-3 (aangehaald door Seidler/Nagel, 97, 106). Ik heb overigens geen bevestiging van dit bezoek gevonden.
193. Lapouge, *Les sélections sociales*, v-vi, 1.
194. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 98; Hecht, *Vacher de Lapouge*, 289v.
195. Vacher de Lapouge, *Race*, xxvii, 103.
196. Ibid., xxvii.
197. Over de korthoofdigheid van Broca, zie Gould, *Mismeasure*, 99. Lapouge besprak Broca's selectionisme uitgebreid in zijn *Race*, 289-308. Broca gebruikte de term sociale selectie in *Les sélections*, in: 'Revue d'Anthropologie', 1 (1872), 683-710. In Wallace's *Contributions* was ook opgenomen diens *The limits of natural selection as applied to man* (1870).
198. Hawkins, *Social Darwinism*, 193-6.
199. Clark, *Social Darwinism*, 146.
200. Hawkins, *Social Darwinism*, 200.
201. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 98, 192; Vacher de Lapouge, *Race*, 174, 314. Lapouge noemde J.B. Haycraft en R.R. Rentoul als selectionisten van de Amerikaanse school. Tot de door Lapouge positief beoordeelde selectionisten behoorden Chatterton-Hill, Ammon, Beddoe, Closson, Pearson, Wilser en Woltmann. (zie *Race*, bibliografie, 377 e.v.).
202. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 101.
203. Hecht, *Vacher de Lapouge*, 288, 292. Dergelijke ideeën zette Lapouge uiteen in zijn *L'Anthropologie et la science politique*, in: 'Revue d'Anthropologie', 16 (1887).
204. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 101.
205. Ibid., 100, 102v; Hecht, *Vacher de Lapouge*, 287. De index van *Les sélections sociales* bevat diverse verwijzingen naar Galton. Zie ook Gillham, *A life of Sir Francis Galton*, 337.
206. Lapouge, *Race*, xxi; Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 101; Hecht, *Vacher de Lapouge*, 299. Dezelfde verbinding tussen selectionisme en socialisme zien we ook

bij Wallace en de Fabians (Hawkins, *Social Darwinism*, 159). Lapouge dacht verder dat aansluiting bij het socialisme tactisch verstandig was omdat z.i. te verwachten viel dat met name vanuit het socialisme de aanval op de joden zou worden gestimuleerd. (Seidler/Nagel, 103). In zijn Montpellier-periode was hij namens de socialisten kandidaat voor de gemeenteraad (Clark, *Social Darwinism*, 146).

207. Hecht, *Vacher de Lapouge*, 294v. Ammon schreef *Die Geschichte einer Idee*, een serie van 6 artikelen over Gobineau, Lapouge en Nietzsche die verscheen in de 'Deutsche Zeitung' en in Franse vertaling in de 'Revue internationale de sociologie' in 1898. Lapouge op zijn beurt noemde Ammons *Natürliche Auslese beim Menschen* magistraal (Lapouge, *Race*, 112).

208. Lapouge, *Race*, xxiv; Hecht, *Vacher de Lapouge*, 296.

209. Hecht, *Vacher de Lapouge*, 293, 297-9, 303; vgl. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 105; Hawkins, *social Darwinism*, 191, n. 22. De joden beschouwde Lapouge weliswaar niet als inferieur (hij zag hen als langhoofdigen), maar wel als een "door-trapt" ras (Hecht, 292).

210. Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 104. Closson, door Lapouge beschouwd als een van zijn leerlingen (*Race*, 108), doceerde antropologie aan de universiteit van Chicago. Hij vertaalde werk van Lapouge en besteedde aandacht aan hem in zijn *Social selection* ('Journal of Political Economy', 4, 1896). Over Brigham, assistent hoogleraar psychologie in Princeton en eugenicus, zie Gould, *Mismeasure*, 224-33 (m.n. 227). Ook de Amerikaanse socioloog William Ripley, die in 1899 *The races of Europe* publiceerde, werkte volgens Closson (*Social selection*, 449) in de selectionistische traditie van Ammon en Lapouge.

211. Hecht, *Vacher de Lapouge*, 285, 288, 290-1; Seidler/Nagel, *Vacher de Lapouge*, 97.

212. Lapouge, *Race*, 169.

213. *Ibid.*, 311.

214. Clark, *Social Darwinism*, 144, 147, 150-2. Topinard was een leerling van Broca. Jacoby had in 1881 zijn *Études sur la sélection chez l'homme* gepubliceerd. Andere medestanders van Lapouge waren de legerarts René Collignon en Henri Muffang, hoogleraar aan een lyceum in Bretagne. De Belgische antropoloog Émile Houzé trok aandacht als criticus van de antroposociologie (Clark, *Social Darwinism*, 152). Over het antisemitisme bij Lapouge, zie Bernardini, *Le darwinisme social*, 172, die Lapouge in samenhang met Le Bon bespreekt (161-175).

215. De toelichting bij de prijsvraag is opgenomen in H.E. Ziegler, *Einleitung zu dem Sammelwerke Natur und Staat*, 1-4. Volgens Ziegler was deze toelichting door "de stichter van de prijsvraag" (i.e. Krupp) zelf geschreven, in overleg met diens wetenschappelijke vrienden (*ibid.*, 9). Voor vergelijkbare opvattingen van Bagehot over de sociale erfenis, zie hiervóór hoofdstuk 4. Ook Schäffle gebruikte het begrip traditie om aan te tonen dat er, naast de natuurwetenschappelijke, tevens sprake was van een sociologische erfelijkheid: de aanpassingen die een samenleving eenmaal heeft ondergaan, worden door het overdragen van tradities doorgegeven aan volgende generaties. (*Bau und Leben*, II, 203, 208). Zie over de Krupp-prijsvraag P. Weindling, *Health*, 112-123.

216. De overige prijswinnaars waren: Curt Michaelis, een oriëntalist en schrijver van drama's; Hermann Friedmann, een jurist uit Berlijn; Abroteles Eleutheropulos, filosoof, publicist en privédocent van Griekse afkomst, werkzaam in Zürich. Aan de serie *Natur und Staat* werden bovendien nog drie niet-prijswinnende boeken toegevoegd: *Der Wettkampf der Völker* van de in Amerika levende Duitse ingenieur en ondernemer Emil Schalk; *Organismen und Staaten* van de in Breslau werkzame arts Alfred Methner; en *Die ererbten Anlagen und die Bemessung ihres Wertes für das politische Leben* van Walter Häcker, pastoor in Weilderstadt, Württemberg.

217. Ziegler, *Die Naturwissenschaft und die Sozialdemokratische Theorie: Ihr Verhältnis dargelegt auf Grund der Werke von Darwin und Bebel*, Stuttgart 1893; Ziegler, *Einleitung*, 8, 11-13.

218. Ziegler, *Einleitung*, 20-21 (citaat); Becker, *Sozialdarwinismus*, 329. Ferri genoot internationale bekendheid en zijn boek *Socialisme en positieve wetenschap: Darwin, Spencer, Marx*, dat in 1896 in het Frans was verschenen, werd in diverse andere talen vertaald. Als vertegenwoordigers van de niet-marxistische zijde in het debat noemde Ziegler, behalve zichzelf, Haeckel, Spencer, Schmidt, Ammon en Tille. Hij meldde hoe de zoöloog Schmidt zich er al in 1878 op een congres van natuuronderzoekers in Kassel tegen verzette dat de sociaal-democraten zich op het darwinisme beriepen. (Ziegler, *Einleitung*, 14v).
219. Ziegler, *Einleitung*, 17-20.
220. *Ibid.*, 20.
221. O. Reche, inleiding tot L. Woltmann, *Werke*, Leipzig 1936, I, 14.
222. Weindling, *Health*, 119v; Woltmann in 'Politisch-Anthropologische Revue', 3 (1904/5), 313-4. Wilser schreef het artikel *Ludwig Woltmann als Rasseforscher*, in 'Pol.-Anthr. Revue', 6, (1907/8).
223. Becker, *Sozialdarwinismus*, 355.
224. Woltmann, *Die anthropologische Geschichts- und Gesellschaftstheorie*, in: Pol.-Anthr. Revue, 2, (1903/4).
225. Woltmann, *Werke*, uitgegeven door O. Reche, I, o.a. 387. Woltmanns opvatting over de Germanen als cultuurscheppend volk bij uitstek leverde overigens een opmerkelijke paradox op. In zijn sociaal-biologische analyses stond de antithese tussen natuur en cultuur centraal en werd de cultuur verantwoordelijk gesteld voor de ondergraving van de natuurlijke selectie. Een onbedoeld neveneffect van de cultuurscheppende Germaanse initiatieven? (Becker, *Sozialdarwinismus*, 344v).
226. Woltmann, *Kritische und genetische Begründung der Ethik*, 1896.
227. Becker, *Sozialdarwinismus*, 336, 328v, 332.
228. Mayr, *Het recht van de sterkste*, 168. Mayr geeft in dit boek een heldere en uitgebreide uiteenzetting over de betekenis van Weismann, waarop ik mij hier baseer.
229. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 46-57, 60, 61.
230. *Ibid.*, 246.
231. *Ibid.*, 60v, 112-114, 247. Vgl. Becker, *Sozialdarwinismus*, 346.
232. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 247, 158 (citaat).
233. Woltmann, *ibid.*, verwijst naar Lapouge op 109, 281, 323. Verwijzingen naar Gobineau op 157v, 226, 229, 261 en 294. Ook Herder en Gustav Klemm (wiens *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit* uit 1849 hij herhaaldelijk aanhaalde) beschouwde Woltmann als medestanders in de theorie van de raciale ongelijkheid en de blanke suprematie. (Woltmann, *Politische Anthropologie*, 226 en 228).
234. *Ibid.*, 159, 228, 226, 248, 149 (citaat). Het onderscheid tussen actieve en passieve rassen ontleend Woltmann aan Klemm (*Kulturgeschichte*, 228). Ook Gobineau wist dat Klemm dit onderscheid hanteerde en maakte er melding van, maar stelde diens boek niet te hebben gelezen (Gobineau, *Essai*, 3e ed., I, 86, noot 1).
235. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 198 (citaat), 234v, 294; Gobineau, *Essai*, I, 219.
236. Gobineau, *Essai*, I, 73, 137.
237. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 114v, 230, 297.
238. *Ibid.*, 308v.
239. *Ibid.*, 128, 192, 131. Het motto van Haeckel is afkomstig uit diens *Ziele und Wege der heutigen Entwicklungslehre*, 1875, 87.
240. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 147-150; Becker, *Sozialdarwinismus*, 336.
241. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 141, 155, 156 (citaat).
242. *Ibid.*, 154.
243. *Ibid.*, 243v. Woltmann gaf aan dat de door hem gewenste strafrechthervorming op biologische grondslag, onder juristen weinig aanhang had. Hij noemde A. Bozi en L. Kuhlbeck, die beiden in 1902 in de 'Politisch-Anthropologische Revue' publiceerden, als vertegenwoordigers van deze richting.

244. Ibid., 245, 300, 221-2.
 245. Ibid., 316.
 246. Ibid., 324v, 259. Vgl. de uitspraak van de econoom en socioloog Franz Oppenheimer: "Die Rassenlehre ist heutzutage eine der einflussreichsten Theorien der gesamten Sozialwissenschaft." (Becker, *Sozialdarwinismus*, 361, oorspr. citaat in 'Polit. Anthr. Revue', 1906/07, 678).
 247. Becker, *Sozialdarwinismus*, 356.
 248. Tot de medewerkers behoorden verder de racistische eugenetici Willibald Hentschel (1858-1947) en Jörg Lanz von Liebenfels (1874-1954). De filosoof Christian von Ehrenfels (1859-1932) was van mening dat de gezondste mannen zoveel mogelijk nakomelingen moesten verwekken. De Zwitserse psychiater August Forel (1848-1931) werd vooral bekend als voorvechter van de geheelonthoudersbeweging. Zie ook Repp, *Reformers*, 302v.
 249. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 321, 155, 128, 130, 131 (citaat). De term "sociaal-darwinisten" gebruikte Woltmann in 1899 in zijn *Die Darwinsche Theorie und der Sozialismus*, 333 (Becker, *Sozialdarwinismus*, 336, 334).
 250. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 1; Becker, *Sozialdarwinismus*, 366.
 251. Becker, *Sozialdarwinismus*, 333v. Becker ziet in Woltmanns theorieën de voorbode van Hitlers beweging. (ibid., 348).

9. HAECKELS STRIJD OM DE DUITSE ZIEL

1. J. Walther, *Im Banne Ernst Haeckels*, 56v.
2. D. Gasman, *The scientific origins of national socialism*, 18; Desmond en Moore, *Darwin*, 542.
3. E. Engelberg, *Bismarck, das Reich in der Mitte Europas*, Berlijn 1993, 92-129; F. Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-1990*, 139-141.
4. Haeckel, *Welträthsel*, 10, 125, 141v.; Haeckel, *Lebenswunder*, 174v.; Gasman, *Scientific origins*, 55, 58-61.
5. Haeckel, *Lebenswunder*, 'Vorwort zur Volksausgabe', 1906 (oorspr. 1904).
6. Haeckel, *Welträthsel*, 10; id., *Lebenswunder*, 174.
7. Geciteerd in DeGroot, *Haeckel's theory of the unity of nature*, 5.
8. Desmond en Moore, *Darwin*, 539, 541v, 561. Darwin en Huxley vonden allebei dat de *Generelle Morphologie*, bij gelegenheid van de voorziene Engelse vertaling, enigszins moest worden geschoond van de meest aanstootgevende passages. (ibid., 561).
9. Ibid., 602, 591. Darwin schreef Haeckel eind 1871 dat hij zich (inmiddels 62 jaar) te oud voelde om nog veel serieus biologisch onderzoek te verrichten en vervolgde: "I shall continue to work as long as I can, but it does not much signify when I stop, as there are so many good men fully as capable, perhaps more capable than myself, of carrying on our work; and of these you rank as the first." (aldaar geciteerd, 591).
10. N. Holt, *Ernst Haeckel's monistic religion*, 265. (Zie ook noot 2 aldaar).
11. Huxley schreef een inleiding bij de Engelse editie van Haeckels *Freedom in science and teaching*, waarin hij zich achter de strijd van Haeckel op dit punt schaarde.
12. Haeckel, *Anthropogenie* (1874), 709, 708; Haeckel, *Über die Entwicklungstheorie Darwin's* (1863), 391, 399; over Goethe: E. Krausse, *Ernst Haeckel*, 59. Uiteraard mag, bij de beoordeling van diens mening over Haeckel, niet over het hoofd worden gezien dat Darwin geen kennis meer heeft kunnen nemen van de latere publicaties van Haeckel, zoals de *Welträthsel* en de *Lebenswunder*. De hoofdkenmerken van Haeckels denken waren echter ook al aanwezig in zijn werken die tijdens Darwins leven verschenen.
13. Desmond en Moore, *Darwin*, 538-40, 624; Krausse, *Haeckel*, 76v..

14. Over Huxley en Haeckel zie Desmond en Moore, *Darwin*, 543, 568; M. Ruse, *Monad*, 210-11, 214; Desmond, *Huxley, the devil's disciple*, 349, 360 en 354, waar Desmond stelt: "Huxley and Haeckel were like conspiring generals...". Zie verder Desmond, *Huxley, evolution's high priest*, 116, 281 n. 68, 292 n. 32 (Huxley "was engaged in a 'conventional' Haeckelian phylogenetic programme.").
15. Desmond, resp. in deel 1 (354) en deel 2 (115) van zijn prachtige Huxley-biografie; Desmond en Moore, *Darwin*, 540; Spencer en Haeckel waren bondgenoten doordat ze beiden tegenover Weismann (en in correspondentie met hem) het lamarckistische principe verdedigden. De briefwisseling tussen Spencer en Haeckel wordt deels bewaard aan de Universiteit van Londen en deels in het *Haeckel-Haus* in Jena. (P. Weindling, *Ernst Haeckel, Darwinismus and the secularization of nature*, 321 en n. 8). Haeckel over Spencer in *Die Welträthsel*, 140.
16. Brief Haeckel d.d. 20 jan. 1875 aan Huxley, in: G. Uschmann, *Ernst Haeckel, Biographie in Briefen*, 1984, 152; Desmond en Moore, *Darwin*, 568.
17. Uschmann, *Haeckel*, 210v.
18. Telkens weer noemde Haeckel in zijn publicaties Goethe, Lamarck en Darwin als de drie vaders van de moderne evolutiegedachte: een Duitser, een Fransman en een Engelsman.
19. Al in het wintersemester van 1862-63 had Haeckel, die in de lente van 1862 was benoemd tot hoogleraar in de zoölogie in Jena, colleges aan Darwins theorie gewijd. Daarin ging hij reeds in op de menselijke afstamming van de aap en op de betekenis van het darwinisme voor de "toekomstige wereldbeschouwing". (Zie: Krausse, *Ernst Haeckel*, 46). Zijn Stettin-rede uit 1863 wordt echter algemeen beschouwd als de eerste uitgebreide en samenhangende presentatie van zijn visie op de darwinistische theorie.
20. Haeckel, * ber die Entwicklungstheorie Darwin's*, in: id., *Gemeinverst ndliche Vorträge und Abhandlungen aus dem Gebiete der Entwicklungslehre* (1878), 3-5, 20, 22, 24v, 28, 31.
21. *Ibid.*, 31.
22. Haeckel, *Welträthsel*, 153. Zie ook 3-5.
23. Zie hiervoor hoofdstuk 8, de par. 'De sociale heelmesters van Krupp'.
24. Op dit, deels methodologische, aspect van het debat tussen Haeckel en Virchow uit 1877 wordt gedetailleerd ingegaan door Peter Zigman, *Ernst Haeckel und Rudolf Virchow: der Streit um den Charakter der Wissenschaft in der Auseinandersetzung um den Darwinismus*, in: *Medizin Historisches Journal*, vol. 3-4, 2000 (zie vooral p. 287v). Darwin koos overigens uitdrukkelijk de zijde van Haeckel (Krausse, *Haeckel*, 94).
25. Holt, *Ernst Haeckel's*, 270; DeGroot, *Haeckel's theory*, 84.
26. Haeckel, *Der Kampf um den Entwicklungs-Gedanken*, Berlijn 1905. Zie de derde voordracht: *Der Kampf um die Seele*.
27. Haeckel, *Welträthsel*, 161, 168; in brieven aan Hermann Allmers, resp. uit 1877 en 1878, schreef Haeckel over de "energische und unerschrockene Propaganda" die hij de afgelopen 18 jaar had gevoerd voor een natuurlijke wereldbeschouwing en over zijn "popul rwissenschaftliche Tätigkeit". Zie Uschmann, *Haeckel*, 153, 156. In de genoemde slotpassage, die het karakter van een oproep heeft, richt Haeckel zich tot de "volkeren van Europa", hetgeen kenmerkend is voor het internationale perspectief van waaruit hij schreef.
28. DeGroot, *Haeckel's theory*, 13.
29. Haeckel, *Welträthsel*, 154.
30. *Ibid.*, 9-10.
31. Krausse, *Ernst Haeckel*, 13-5, 17.
32. Brief van 24 mei 1866 aan Virchow, in Uschmann, *Haeckel*, 88. Het tijdstip waarop Haeckel deze brief schreef is van belang, nl. zes weken voordat Pruisen in de oorlog met Oostenrijk bij Königgrätz op 3 juli de beslissende veldslag won.
33. *Ibid.*, 89; Gasman, *Scientific origins*, xvi, xvii, 1v, 5, 88v; Crook, *Darwinism*, 30.

34. Brief van 21 febr. 1892 aan Oscar Hertwig, in Uschmann, *Haeckel*, 214.
35. Desmond, *Huxley, the devil's disciple*, 349; Haeckel beschouwde de aristocraten als parasieten. (Gasman, *Scientific origins*, 4). Zijn bekende opmerking uit 1878 dat het darwinisme aristocratisch van aard was, gemaakt ter bestrijding van Virchows suggestie dat het darwinisme het socialisme zou bevorderen, moet niet worden gezien als een pro-aristocratische uiting. Het was veeleer een manier om uit te drukken dat het darwinisme de fundamentele betekenis van ongelijkheid in overlevingskansen aantoonde. Haeckel dacht hier dus aan een nieuwe, biologische, adel. (Haeckel, *Deszendenztheorie und Sozialdemokratie*, in: G. Altner, *Der Darwinismus*, 103).
36. Desmond en Moore, *Darwin*, 542; Gasman, *Scientific origins*, 7.
37. Haeckel, *Welträthsel*, 134v; Gasman, *Scientific origins*, 5, 62.
38. Kevin Repp, *Reformers*, 49; Kelly, *The descent*, 59. Virchows redevoering, *Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staate*, werd op 22 sept. 1877 uitgesproken tijdens de 'Versammlung Deutscher Naturforscher und Ärzte' in München. Virchow reageerde op Haeckels rede *Die heutige Entwicklungslehre im Verhältnisse zur Gesamtwissenschaft* van vier dagen eerder. Haeckel op zijn beurt reageerde in 1878 weer op Virchow in zijn *Freie Wissenschaft und freie Lehre*.
39. Zigman, *Ernst Haeckel*, 265, 267.
40. Repp, *Reformers*, p. 50; De Rooy, *Op zoek naar volmaaktheid*, 100; Gasman, *Scientific origins*, 108; Uschmann, *Haeckel*, 155, 217; Zigman (2000), p. 272.
41. Haeckel, *Über Arbeitstheilung in Natur- und Menschenleben*, 1869 (oorspr. 1868); Gasman, *Scientific origins*, 82-6.
42. Haeckel, *Arbeitstheilung*, 24v, 27, 33-4, 37. Haeckel verwees naar de term *divergence of character* die Darwin in hoofdstuk 4 van *Origin* gebruikte. Darwin maakte aldaar overigens ook gebruik van de term *physiological division of labor* (zie p. 141).
43. Haeckel, *Lebenswunder*, 160v. Vgl. Gasman, *Scientific origins*, 22v.
44. Haeckel, *Welträthsel*, 136, 140; Altner, *Charles Darwin und Ernst Haeckel*, 58.
45. Haeckel, *Lebenswunder*, 163v, 175-7. Haeckel nam zelfs het hoogste gebod van het christendom over in zijn monisme: 'heb uw naaste lief gelijk uzelf'. (*Welträthsel*, 140).
46. DeGroot, *Haeckel's theory*, 49v.
47. Gasman, *Scientific origins*, 36v.
48. *Ibid.*, xviii, xix, xx. Ik denk echter dat Gasman te ver gaat door te stellen dat Haeckels volledige biologische werk kan worden beschouwd als "een projectie van Duits romanticisme en filosofisch idealisme." (*ibid.*, xxi). Haeckels monisme impliceert de eenheid van materie en geest, of object en idee, maar vertrekt vanuit de materie. Vgl. DeGroot, *Haeckel's theory*, 15v.
49. Zie voetnoot 9; Desmond, *Huxley, the devil's disciple*, 349. Huxley beschouwde Haeckels *Generelle Morphologie* zelfs als een van de grootste wetenschappelijke werken die ooit waren gepubliceerd. (Gould, *Ontogeny*, 76).
50. Daniel Gasman heeft, behalve het romantische, ook het mystieke karakter van Haeckels werk benadrukt (a.w., xiii, 10, 11); Peter Bowler noemde Haeckel een pseudo-darwinist, voornamelijk omdat zijn recapitulatietheorie een vorm van teleologisch ontwikkelingsdenken was. (Bowler, *Charles Darwin*, 144, 158). Bowler beschouwt overigens ook Huxley als een 'pseudo-darwinist' (*ibid.*, 142).
51. Gould, *The lying stones of Marrakech*, 330; Ruse, *Monad*, 179. Ruse benadrukt dat Haeckel een serieus natuurwetenschappelijk onderzoeker was, ook al was zijn werk *not desperately Darwinian*. Met dit laatste bedoelt Ruse dat Haeckels recapitulatietheorie teleologisch van aard was doordat ze de doelgerichte groei van het embryo als model voor de evolutie nam (*ibid.*).
52. Haeckel, *Welträthsel*, 14; Zigman, *Ernst Haeckel*, 281, 282. Over Haeckels bijdrage aan de evolutionaire morfologie, zie Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 151-160.
53. Haeckel, *Lebenswunder*, 192; DeGroot, *Haeckel's theory*, 22; Zigman, *Ernst Haeckel*, 277, 279, 280. Vgl. noot 38.

54. Haeckel, *Welträthsel*, 14, 88; Holt, p. 270; DeGroot, *Haeckel's theory*, 42, 48.
55. Haeckel, *Welträthsel*, 14.
56. Haeckel, *Welträthsel*, 161; *Lebenswunder*, 192.
57. Gasman construeert een te sterke tegenstelling tussen Darwin en Haeckel door de eerste als de empiricus met de mechanistische natuurverklaring te kenschetsen en de tweede als de vitalist en de mysticus op zoek naar een nieuwe natuurreligie. (Gasman, *Scientific origins*, xiii, 10-11).
58. Uschmann, *Haeckel*, 156; Holt, *Ernst Haeckel's*, 270; Haeckel, *Anthropogenie*, 706; Haeckel, *Lebenswunder*, 158.
59. Haeckel, *Welträthsel*, 102; Haeckel, *Anthropogenie*, 76; Haeckel, *Lebenswunder*, 148.
60. Zigman, *Ernst Haeckel*, 265, 276.
61. Desmond, *Huxley, the devil's disciple*, 349v, 354, 356, 360; id., *Huxley, evolution's high priest*, 292 (n. 32).
62. Haeckel, *Welträthsel*, 59; Haeckel, *Lebenswunder*, 151, 153, 169; Uschmann, *Haeckel*, 216.
63. Bowler, *Charles Darwin*, 144; Ruse, *Monad*, 179, 221v.; Haeckel, *Welträthsel*, 36. Het is wellicht een kwestie van definitie of men de biogenetische wet teleologisch noemt of niet. Doet men dit wel, dan zou men ook het proces van celdeling teleologisch moeten noemen. Haeckel echter beschouwde dit als mechanisch-fysiologische processen. Haeckel over Weismann, zie *Die Lebenswunder*, 149, 151, 153.
64. Ruse, *Monad*, 210-4. Ook de uitgesproken selectionist Weismann aanvaardde Haeckels recapitulatietheorie. (Mayr, *Het recht van de sterkste*, 164).
65. Gould, *Ontogeny*, 76-85. Müllers boek was getiteld *Für Darwin* (1864).
66. Gould, *Ontogeny*, 78v.
67. *Ibid.*, 76.
68. De Rooy, *Of monkeys*, 30v; Gould, *Ontogeny*, 115, 120-123. In Engeland werd dit criminologisch recapitulatiedenken overgenomen door Havelock Ellis.
69. Gould, *Ontogeny*, 156-7, 161-2.
70. Haeckel, *Welträthsel*, 46, 101v.
71. Haeckel, *Welträthsel*, 8, 86; DeGroot, *Haeckel's theory*, 84.
72. Zigman, *Ernst Haeckel*, 270-1.
73. Holt, *Ernst Haeckel's*, 272v; Zigman, *Ernst Haeckel*, 276.
74. Holt, *Ernst Haeckel's*, 276; Haeckel, *Welträthsel*, 116v.
75. Haeckel, *Anthropogenie*, 707; *Lebenswunder*, 192; *Welträthsel*, 46v; DeGroot, *Haeckel's theory*, 44.
76. Haeckel, *Anthropogenie*, 702-3, 706; *Welträthsel*, 46.
77. Haeckel, *Welträthsel*, 59. Haeckel wees overigens de opvattingen van Weismann over de onveranderlijkheid van het kiemplasma af. (*ibid.*).
78. Haeckel, *Lebenswunder*, 166, 177, 192; DeGroot, *Haeckel's theory*, 38-40.
79. Uschmann, *Haeckel*, 156; Haeckel, *Lebenswunder*, 157-8.
80. Haeckel, *Arbeitstheilung*, 26v. Onder 'mechanisch' verstond Haeckel "overeenkomstig fysische en chemische wetten". (*ibid.*, 39).
81. Haeckel, *Arbeitstheilung*, 24-5; *Anthropogenie*, 90 (1874).
82. Haeckel, *Welträthsel*, 9; *Lebenswunder*, 160, 163, 164.
83. Haeckel, *Lebenswunder*, 159v, 163.
84. Zigman, *Ernst Haeckel*, 295 en n. 124.
85. Aldus Wilhelm Ostwald en Willy Blossfeldt in het eerste nummer van *Das monistische Jahrhundert* (nr. 1, 1 april 1912, 1-2).
86. *Ibid.*, 3-5.
87. De pacifist Goldscheid (1870-1931), die in 1909 in Wenen een sociologische vereniging had gesticht, wilde de nieuwe mogelijkheden voor sociale biotechnologie die hij zag, gebruiken voor raciale versterkingen (*Menschenökonomie*) en progressieve sociale hervormingen, teneinde Duitslands "atavistische" autoritaire regime te democratiseren. (Zie Repp, *Reformers*, 309-11). De marxist en zionist Oppenheimer

(1864-1943) speelde een belangrijke rol in de landhervormingsbeweging, was een voorvechter van de coöperatieve gedachte en probeerde in zijn sociaal-pathologische analyses (net als Goldscheid) marxisme en darwinisme te verbinden. Na zijn vlucht in 1938 voor de nazi's naar Amerika, droeg hij bij aan het opzetten van het *American Journal of Economics and Sociology*. (Zie Repp, *Reformers*, 236-8). Müller-Lyer, opgeleid als arts, richtte zich vanaf 1890 als privégeleerde op de volkerenpsychologie en sociologie. Zijn zoektocht naar een consequente toepassing van de natuurwetenschappelijke methode op de totale culturele ontwikkeling, leidde vanaf 1908 tot een reeks publicaties onder de titel *Die Entwicklungsstufen der Menschheit*. (*Das monistische Jahrhundert*, nr. 3, 1912, 111).

88. Maurenbrecher was tot 1913 lid van de Sociaal Democratische Partij. Tijdens de Eerste Wereldoorlog dreef zijn felle nationalisme hem naar rechts en hij eindigde als redacteur van een anti-semitische krant (Repp, *Reformers*, 248-9).

89. Holt, *Ernst Haeckel's*, 265 n. 1, wijst op Paul Carus, die in Amerika het tijdschrift *Monist* redigeerde en die een bewonderaar van Haeckel was; H. Schmidt, *Die Gründung des Deutschen Monistenbundes*, 746, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 22, 16 feb. 1913.

90. Holt, *Ernst Haeckel's*, 277; Gasman, *Scientific origins*, 20-1; Schmidt, *Gründung*, 746.

91. Holt, *Ernst Haeckel's*, 278.

92. Gasman, *Scientific origins*, 23.

93. De *Werkbund* werd in 1907 opgericht door Friedrich Naumann. Het was een niet-politieke beweging die een alternatief wilde zijn voor de laagkwalitatieve massaproductie van het moderne kapitalisme. Daartoe stelde men zich ten doel om moderne arbeidsateliers te vormen waar, door samenwerking van arbeiders met kunstenaars (ontwerpers, architecten), kwaliteitsartikelen werden geproduceerd die ook voor gewone mensen betaalbaar zouden zijn. Behalve de kwaliteit van de producten hoopte men ook de kwaliteit van de arbeid zo te verhogen. De *Werkbund* was een voorloper van het *Bauhaus* en stond in verbinding met de *Gartenstadtbewegung*, waarvoor diverse darwinisten (Bölsche, Oppenheimer, Ploetz, Grotjahn) zich inzetten. (Repp, *Reformers*, 282-9).

94. J. Unold, *Politik im Lichte der Entwicklungslehre*, 59, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 2, 15 april 1912; F. Jodl, *Der Kampf zwischen Glauben und Wissen in der Gegenwart*, 88-9, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 3, 1 mei 1912; W. Ostwald, *Was wollen die Monisten?*, 356, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 11, 1 sept. 1912; F. Müller-Lyer, *Über Vereinheitlichung der Weltanschauung*, 103, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 3, 1 mei 1912.

95. J. Unold, *Organische Staatsauffassung*, 538, 542, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 16, 15 nov. 1912.

96. Jodl, *Der Kampf*, 83, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 3, 1 mei 1912; Müller-Lyer, *Über Vereinheitlichung*, 103, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 3, 1 mei 1912. Ook Heinrich Schmidt noemde Spencer, zij het in een andere context, als een voorloper van het monisme (*Gründung*, 743, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 22, 16 feb. 1913).

97. Haeckel, *Thesen zur Organisation des Monismus* (1904), opnieuw afgedrukt in *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 2, nr. 46/47 (1914), 1290-6. (Citaat: p. 1295). Geheel in lijn met Haeckels opvatting plaatste Jodl het monisme in het teken van het 'weten' dat de voortdurende strijd aangaat met het 'geloven'. Jodl omarmde bovendien Feuerbachs religie-kritiek. (*Der Kampf*, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 3, 1 mei 1912). De Monistenbond gaf expliciet steun aan bewegingen die mensen probeerden te stimuleren uit de kerk te treden. Zo riep Bruno Wille in 1912 de monisten op om het comité *Konfessionslos* in zijn antikerkelijke propaganda financieel te steunen. (*Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 11). Begin 1913 werd tevreden gemeld dat in 1912 ongeveer 10.000 mensen de kerk hadden verlaten. (*Ibid.*, jrg. 1, nr. 19, 648-9).

98. Haeckel, *Ewigkeit: Weltkriegsgedanken über Leben und Tod, Religion und Entwicklungslehre*, Berlijn 1915, 57; zie Haeckels *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, 1892.
99. *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 12 (15 sept. 1912), 418-9.
100. H. Potthoff, *Monismus, Volkswirtschaft, Menschenökonomie*, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 12 (15 sept. 1912).
101. R. Goldscheid, *Monismus und Menschenökonomie*, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 1 (1 apr. 1912), 12-8. Vgl. Goldscheids *Höherentwicklung und Menschenökonomie; Grundlegung der Sozialbiologie*, Leipzig 1911.
102. Zie het korte bericht *Rassenhygiene in Amerika (Das monistische Jahrhundert)*, jrg. 1, nr. 5, 1 juni 1912, 181) en de korte weergave van de inleiding over eugenetica van Juliusburger-Steglitz op de Maagdenburger Monistendagen (Ibid., jrg. 1, nr. 12, 15 sept. 1912, 409).
103. *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 9, 1 aug. 1912, 307.
104. J. Loeb, *Aphorismen zur Vererbungslehre*, 8 (*Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 1, 1 april 1912); P. Kammerer, *Nationalismus und Biologie*, 1183-5 (*Das monistische Jahrhundert*, jrg. 2, nr. 42, 17 jan. 1914). Kammerer noemde de opvattingen van Ploetz over raszuiverheid hier nadrukkelijk onwetenschappelijk en betoogde dat kruising van rassen juist tot lichamelijk en geestelijk bevoordeelde mensen kon leiden. Het hardnekkig vermijden van kruisingen leidde z.i. juist tot inteelt, zoals bij de adel.
105. Repp, *Reformers*, 303; Weindling, *Health*, 128-34, 141-54.
106. R. Rahner, *Soziale Medizin und soziale Hygiene (Das monistische Jahrhundert)*, jrg. 2, 1913, 649-52) en *Soziale Hygiene (Ibid., 683-8)*. Rahner stond positief tegenover de sociale zekerheids-wetten van Bismarck en zag de sociologie als de moeder van de sociale hygiëne (ibid., 688).
107. Unold, *Was ist Monismus*, 10, voetnoot 2 (*Das monistische Jahrhundert*, jrg. 2, april 1913, 10).
108. Kammerer, *Nationalismus und Biologie*, 1180 (*Das monistische Jahrhundert*, jrg. 2, nr. 42, 17 jan. 1914); Richet, *Ist der Krieg ein wissenschaftliches Gesetz entsprechend der natürlichen Zuchtwahl?*, 52 (ibid., jrg. 1, nr. 2, 15 apr. 1912); Unold, *Was ist Monismus*, 8. (ibid., jrg. 2, apr. 1913).
109. *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 1, nr. 9, (1 aug. 1912), 307.
110. Ibid, jrg. 1, nr. 1, (1 april 1912), 4.
111. Kammerer, *Nationalismus*, 1185; Richet, *Ist der Krieg*, 50. De artikelen van Fried verschenen in de 2e jrg. (1913). De redactie tekende er overigens bij aan dat in de Monistenbond niet eensgezind werd gedacht over het pacifisme, resp. de vredesbeweging. (ibid., 71).
112. Gasman, *Scientific origins*, 157-9; H. Schnell, *Die Zukunft der Juden im Lichte des Monismus*, 317, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 2 (1913). Tegenover de mening van Gasman staat die van Paul Weindling over Haeckels antisemitisme: "He did make the occasional anti-semitic remark, but he never supported an organized attack on the Jews as an inferior race." (Weindling, 1989, *Ernst Haeckel*, 324). Haeckel had vooral moeite met het jood-zijn van Jezus en was van mening dat de joden dienden te assimileren in de Duitse cultuur. (Gasman, ibid.).
113. E. Meyer, *Pazifismus? Ein Brief an Wilhelm Ostwald*, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 3, nr. 27/28 (15 okt. 1914), 600 e.v.
114. *An die Kulturwelt! Ein Aufruf*, in: *Das monistische Jahrhundert*, jrg. 3, nr. 27/28 (15 okt. 1914), 593-6. Tot de vele ondertekenaars behoorden, naast Haeckel, ook Lujo Brentano, Gerhart Hauptmann, Karl Lamprecht, Friedrich Naumann, Max Planck, Wilhelm Röntgen, Gustav von Schmoller, Wilhelm Wundt en Wilhelm Ostwald.
115. Haeckel, *Ewigkeit*, 39-40, 59, 85-6. Vgl. Gasman, *Scientific origins*, 134.
116. Uschmann, *Haeckel*, 295; Walther, *Im Banne*, 40; Haeckel, *Ewigkeit*, 39.
117. Gasman, *Scientific origins*, 24, 25, 128, 135, 136, 143.

118. Ibid., 137, 140v, 145.
 119. Haeckel, *Ewigkeit*, 34-6. Zie ook Gasman, *Scientific origins*, 91. Haeckels wijzigingen naar Spartaanse selectie dateren uit 1868, 1904 en 1915.
 120. Walther, *Im Banne*, 88.
 121. Haeckel, *Ewigkeit*, 99-101.
 122. Haeckel, *Über die Entwicklungstheorie Darwins*, 20.
 123. Volgens Gasman komt Haeckels sociaal-darwinisme het duidelijkst naar voren in *Die Welträthsel, Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft* en *Die Lebenswunder*. (Gasman, *Scientific origins*, 13).
 124. Kammerer, *Nationalismus und Biologie*, 1183. Vgl. Hawkins, *Social Darwinism*, 137.
 125. Ik onderschrijf niet Gasman's kenschets van het Duitse sociaal-darwinisme als "een pseudo-wetenschappelijke religie gericht op natuurverering en natuurmystiek gecombineerd met racistische denkbeelden." (Gasman, *Scientific origins*, xxiii). Deze omschrijving benadrukt sterk het onwetenschappelijke karakter van het sociaal-darwinisme, terwijl naar mijn overtuiging juist de hechte verbinding met de serieuze wetenschap opmerkelijk is.
 126. Vgl. Crook, *Darwinism*, 31.
 127. Haeckel, *Welträthsel*, 109.
 128. Haeckel, *Über die Entwicklungstheorie*, 29-30.
 129. Ibid., 24-5.

EPILOOG: HET DARWIN SHOPPING CENTRE

1. Darwin, *Origin*, inhoudsopgave en p. 458 (Ned. vert. Hellemans, 488). Darwin was zich er volop van bewust dat zijn theorie aanleiding gaf tot een 'darwinistische' stroming, zoals blijkt uit zijn ironische verzuchting tot Huxley: "For heaven's sake don't write an anti-Darwinian article." (Browne, 2002, 136).
2. Dit geldt voor Bagehots *Physics and politics*, voor Gregs *On the failure of 'Natural Selection' in the case of man* en voor *On the limits of natural selection* van Chauncey Wright (*Descent*, I, 166, 167v, 178, 179; II, 391).
3. S.G. Alter, *Darwinism and the linguistic image*, 38.
4. Zie bijv. Young, *Darwinism is social*. Ik spreek over de "sociale uitbreiding" van het darwinisme in de zin waarin Darwin zelf over de mogelijke uitbreiding van zijn eigen theorie sprak, niet om afstand tussen darwinisme en sociaal-darwinisme te scheppen.
5. Bijvoorbeeld: Gumpłowicz (Barnes&Becker), Haeckel (Gasman), Spencer (Hofstadter), Schallmayer (Conrad-Martius), Bagehot (McGovern).
6. Huxley: *Man and the apes*, in: 'Athenaeum', 30 mrt en 13 apr. 1861; *Evidence as to man's place in nature*, 1863; *The negro's place in nature*, in: 'Reader', 1864. Later publiceerde Huxley nog *The struggle for existence in human society*, in: 'Nineteenth Century', 1888 en *Evolution and ethics*, 1893. Wallace: *The origin of the human races and the antiquity of man deduced from the theory of natural selection*, in: 'Journal of the Anthropological Society', 1864 en *The limits of natural selection as applied to man*, 1870. Galton: *Hereditary talent and character*, in: 'Macmillan's magazine', 12, 1865. Lubbock: *On the origin of civilisation*, 1867. Peter Dickens (*Social Darwinism*, 15) noemde Lubbock de eerste sociaal-darwinist.
7. Darwin, *The correspondence of Charles Darwin*, vol. 12, 266.
8. Brief van Darwin van 3 apr. 1868, in: F. Darwin, A.C. Seward, *More letters of Charles Darwin*, I, 298.
9. Patrick Tort heeft, om de discontinuïteit met *Origin* te onderstrepen, *Descent* zelfs "een dialektisch vervolg" op *Origin* genoemd. (Tort, red., *Darwinisme et société*, 3).
10. Darwin, *Descent*, I, 170, 177.
11. P. Dickens, *Social Darwinism*, m.n. hfdst. 6.

12. Gillian Beer, *Darwin's plots*, 62. Beer wijst op het verschil in betekenis dat 'selectie' heeft in resp. 'natuurlijke selectie' (niet-menselijke, niet-gewilde selectie) en 'seksuele selectie' (selectie via de wil). (Ibid., 8).
13. Darwin, *Descent*, I, 179-180; *Origin*, 455 (citaat; vert. Hellemans 484). Ruse, *Monad*, 150: "... Darwin always thought of selection as working for the benefit of the individual rather than the group."
14. De historicus C. Shaw oordeelde: "Sociaal-darwinisme, eugenetica en Fabianisme konden wel voor elkaar gemaakt zijn." (*Eliminating the Yahoo*, 543 in *History of political thought*, 8 (1978), als geciteerd door Hawkins, *Social Darwinism*, 159, n. 14).
15. N.W. Gillham, *A life of Francis Galton*, 173 e.v.
16. Oscar Hertwig bijvoorbeeld sprak van "het ethische, het sociale, het politieke darwinisme", waartegen hij zich teweêr wilde stellen. (*Zur Abwehr des ethischen, des sozialen, des politischen Darwinismus*, 1921).
17. Achteraf heb ik geconstateerd dat deze componenten verwantschap vertonen met wat Daniel Dennett, in navolging van Richard Dawkins, *memes* noemt (Dennett, *Darwin's dangerous idea*, 143, 341 e.v.; Dawkins, *The selfish gene*, 192v).
18. Nietzsche ontwikkelde zijn *Genealogie der Moral* zelfs grotendeels als antwoord op Darwin en het sociaal-darwinisme. Zie Dennett, *Idea*, 461-7.

APPENDIX: OVERZICHT VAN EEN HISTORISCH DEBAT

1. Hawkins, *Social Darwinism in European and American thought*, 10.
2. Beschouwingen over het sociaal-darwinisme-debat vanuit een – min of meer – historiografisch gezichtspunt zijn te vinden in: Bellomy, "*Social Darwinism*" revisited, in: *Perspectives in American History*, vol. I (1984), 1-129; Moore, *Socializing Darwinism: historiography and the fortunes of a phrase*, in: L. Levidow (red.), *Science as politics*, 1986, 38-80; Evans, *In search of German Social Darwinism*, in: id., *Rereading German history*, 119-144; Hawkins, *Social Darwinism*, vooral 3-20; Crook, *Darwinism, war and history*, 200-6.
3. Harry Barnes en Howard Becker, *Social thought from lore to science* (1938), dl. II, 822. Het besproken hoofdstuk is opgenomen in dl. I, 693-742. Tot de bedoelde eerste periode moeten verder o.a. worden gerekend: de artikelen in het tijdschrift 'Science and society' van P. Sweezy, B. Stern, J.B.S. Haldane en E. Grace (vol. 6, 1942) en de boeken die kort voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog geheel of gedeeltelijk aan het sociaal-darwinisme waren gewijd: Novicow, *La critique du darwinisme social*, 1910; George Nasmyth, *Social progress and the Darwinian theory*, 1916; Ralph B. Perry, *The present conflict of ideals*, 1918.
4. Ibid., dl. I, 731, 729.
5. Ibid., dl. I, 701v, 712v, 716-720, 729.
6. Ibid., dl. I, 712v, 701, dl. II., 1004; Novicow, *La critique*, 3. In een latere studie van Barnes (*An introduction to the history of sociology*, Chicago 1947) kwam de invloed van Novicow duidelijk naar voren (419 e.v. en vooral 424, waar eraan wordt herinnerd dat Novicow, net als Becker en Barnes zelf, met name Gumplowicz en Ratzenhofer als exponenten van het sociaal-darwinisme aanmerkte).
7. Ibid., dl. I, 701.
8. Ibid., dl. II, 822. Ten aanzien van Italië werd op vergelijkbare wijze geconstateerd dat daar, "evenals elders", de biologische analogieën van Comte en Spencer "een hypnotische invloed" hadden uitgeoefend; maar "'sociaal-darwinisten' in de enge zin" (nl. van de gegeven definitie) waren er "betrekkelijk zeldzaam". (dl. II, 1004). Behalve Gumplowicz merkten Barnes en Becker als sociaal-darwinist o.a. aan: de Oostenrijker Ratzenhofer, de Engelsen Walter Bagehot en Benjamin Kidd, de Amerikanen Ward, Small, Oppenheimer en A.F. Bentley, de Fransen Vacher de Lapouge en Paul Jacoby en de Nederlander S.R. Steinmetz. Het Duitse sociaal-darwinisme werd

praktisch niet belicht omdat er naar hun mening in Duitsland nog nauwelijks van een academische sociologie kon worden gesproken. Zie ook Barnes, *An introduction to the history of sociology*, 383.

9. McGovern, *From Luther to Hitler*, 30-35, 531, 343v. Hij definieerde het sociaal-darwinisme als: "the idea that the keynote to social and political progress is eternal conflict between groups and the ultimate survival of the fittest." (344).

10. *Ibid.*, 531, 457v.

11. *Ibid.*, 462v, 474, 633 (citaat), 631, 464, 541 (citaat). Zie ook 544: "It is obvious that Social Darwinism has played a great part in the development of Fascist ideology." Met het irrationalisme van Bagehot werd overigens niet veel meer bedoeld dan diens opvatting dat instincten een belangrijke rol in de menselijke evolutie hadden gespeeld (een mening die ook Darwin in zijn *Descent* verwoordde) en dat mensen tot imitatie en in het bijzonder tot navolging van succesvolle, of anderszins aansprekende, voorbeelden geneigd waren.

12. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat het tot 1980 heeft geduurd voordat er een gezaghebbende Engelse studie over het Engelse sociaal-darwinisme verscheen (die van Greta Jones). Het sociaal-darwinisme in Duitsland en Frankrijk is in belangrijke mate door Amerikaanse historici in kaart gebracht (Alfred Kelly, Paul Weindling, Linda Clark). Omgekeerd is Mike Hawkins' brede studie uit 1997 (*Social Darwinism in European and American thought*) pas het eerste voorbeeld, voor zover mij bekend, van een Europeaan die zich uitgebreid uitlaat over het Amerikaanse sociaal-darwinisme. Het weinig bekende Duitse proefschrift van Albrecht Schork (*Gesellschaftskritik als mögliche Gehilfin der Macht, erläutert am Beispiel des Sozialdarwinismus in den USA*) is weliswaar een vroeger voorbeeld (Heidelberg 1991), maar dit is slechts in een geringe oplage verschenen. Duitse studies over het sociaal-darwinisme in Duitsland waren zeker niet afwezig, maar relatief bescheiden van omvang, zoals de overigens invloedrijke bijdragen van Zmarzlik, of meer gericht op de eugenetica of rassenhygiëne, zoals Hedwig Conrad-Martius (1955). Inmiddels zijn er volwaardige Duitse studies, bijv.: Hansjoachim Koch, *Der Sozialdarwinismus: seine Genese und sein Einfluss auf das imperialistische Denken*, München 1973; Peter Becker, *Sozialdarwinismus, Rassismus, Antisemitismus und Völkischer Gedanke*, Stuttgart 1990.

13. David H. Burton, *Theodore Roosevelt's social Darwinism and views of imperialism*, in: 'Journal of the history of ideas', vol. 26 (1965), 103-118.

14. *Ibid.*, 103v, 106, 109, 111.

15. *Ibid.*, 118. Roosevelt's recensie van Kidds *Social evolution* verscheen onder dezelfde titel in 'The North American Review', juli 1895; zijn recensie van Charles Pearsons *National life and character* (1893) verscheen in 'The Sewanee Review', augustus 1894. Behalve de genoemde Romanes-lezing uit 1910 publiceerde hij in 1918 nog het essay *The origin and evolution of life*. Zijn reputatie als een sociaal-darwinist dankte Roosevelt echter vooral aan zijn redevoering *The strenuous life* uit 1899.

16. Wyllie, *Social Darwinism and the businessman*, 158-160, in: C. Degler (red.), *Pivotal interpretations of American history*, New York 1966. Wyllie's essay verscheen oorspronkelijk in 'Proceedings of the American Philosophical Society', vol. 103 (1959). Degenen die de hofstadteriaanse visie deelden waren: Merle Curti (*The growth of American thought*, New York 1943, een boek dat Hofstadter een jaar vooruit was en dat Curti een Pulitzer-prijs opleverde), Henry Commager (*The American mind*, New Haven 1950), Thomas Cochran & William Miller (*The age of enterprise*, New York 1951), Joseph Spengler (*Evolutionism in American economics 1800-1946*, in: Stow Persons, *Evolutionary thought in America*, New Haven 1950), Ashley Montagu (*Darwinism, competition and cooperation*, New York 1952), Stewart Holbrook (*The age of the Moguls*, Garden City 1953). Deze opsomming heb ik ontleend aan Wyllie.

17. Wyllie, *Social Darwinism*, 157, 161v.

18. *Ibid.*, 163, 166v, 169.

19. H.-U. Wehler, *Sozialdarwinismus im expandierenden Industriestaat*, in: I. Geiss en B.J. Wendt (red.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973; zie vooral 139-142. In zijn *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen 1973) vatte Wehler de beschreven zienswijze samen, maar voegde nu de interessante kwalificatie van het sociaal-darwinisme als "Verfallserscheinung des Positivismus" toe (179-81).
20. H.-G. Zmarzlik, *Der Sozialdarwinismus in Deutschland als geschichtliches Problem*, in: id., *Wieviel Zukunft hat unsere Vergangenheit*, München 1970, 61. Een eerdere versie verscheen in 'Vierteljahresheft für Zeitgeschichte', vol. 11, 1963. Zmarzlik had in 1961 zijn (onuitgegeven) 'Habilitationsschrift' in Freiburg gewijd aan het Duitse sociaal-darwinisme, dat hij toen presenteerde als onderdeel van de voorgeschiedenis van het Derde Rijk. Richard Weikart (*The origin*) beschouwt Zmarzlik als volgeling van Hofstadter (470).
21. *Ibid.*, 63, 66, 70-3.
22. *Ibid.*, 74, 76-8.
23. Conrad-Martius, *Utopien der Menschenzüchtung: der Sozialdarwinismus und seine Folgen* (1955), 29, 290, 48, 69, 66v.
24. *Ibid.*, 88v, 229. Overigens benadrukte Conrad-Martius dat socialisme (als verdediging van de gelijkheid) en sociaal-darwinisme (als verdediging van de ongelijkheid) ideologische tegenpolen waren; veel sociaal-darwinisten waren dan ook felle antisocialisten (141-3).
25. Himmelfarb, *Varieties of Social Darwinism*, in: id., *Victorian minds*, Londen 1968.
26. Carl Degler, *In search of human nature: the decline and revival of Darwinism in American social thought*, (1991), 6, 11-14.
27. Clark (*Social Darwinism*, 1984), 2v, 6-7, 176). Vgl. Weikart (*The origin*), die Clarks onderzoek zonder meer als een bevestiging van Bannisters conclusies beschouwt (470).
28. *Ibid.*, 176. Linda Clark wekt overigens de indruk het *verschijnsel* sociaal-darwinisme te willen gelijkstellen aan de *term* sociaal-darwinisme. Haar constatering dat de term in contemporaine Franse publicaties weinig voorkwam geldt voor haar mede als bewijs dat het verschijnsel minder verbreid was dan wel is beweerd. (*Ibid.*, 5, 7). Clark heeft zich overigens niet gerealiseerd dat haar bevindingen op dit punt die van Bannister weerspreken. Terwijl zij constateerde dat de term sociaal-darwinisme vrij zelden voorkwam maar niettemin veel schrijvers het sociale belang van het darwinisme bediscussieerden (7), komt de Bannister-these neer op het tegendeel: de term sociaal-darwinisme kwam veelvuldig voor (nl. bij hervormers als geliefde aanduiding voor hun conservatieve tegenstanders), terwijl het verschijnsel (althans in zijn conservatieve vorm) in werkelijkheid praktisch non-existent (een 'mythe') was.
29. Howard L. Kaye, *The social meaning of modern biology: from Social Darwinism to sociobiology* (1986), 26v, 29, 31-4, 42v. Kaye noemde Bannisters boek 'superbe' (24). In 'Contemporary Sociology' (vol. 11, 1982) publiceerde Kaye eerder *The myth of Social Darwinism*.
30. Kelly, *The descent of Darwin: the popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914* (1981), 4-5, 22.
31. *Ibid.*, 8, 132.
32. *Ibid.*, 138-9, 100.
33. *Ibid.*, 109, 8, 113v.
34. Weikart, *The origin*, 486. Ook Kelly's stelling dat Büchner geen sociaal-darwinist kon zijn omdat hij voorstander was van sociale bescherming van ouderen en zieken is niet overtuigend. Albert Schäffle rekende hij namelijk wél tot de (gematigde) sociaal-darwinisten, hoewel Schäffle in opdracht van Bismarck sociale wetgeving ontwierp. Ook ten aanzien van de tientallen essays die werden gepubliceerd in het kader van de Krupp-prijsvraag (zie hoofdstuk 8) volgde Kelly de onjuiste redenering dat, omdat de meeste auteurs sociale maatregelen of zelfs een vorm van staatssocia-

lisme voorstonden, deze essays niet kunnen worden gezien als bewijs voor de verbreiding van het sociaal-darwinisme in Duitsland (108, 208).

35. Evans, *In search*, 130v. Vgl. Kelly, *The descent*, 101. Als een voorbeeld van bedoelde oversimplificatie wordt vaak gewezen op Daniel Gasmans *The scientific origins of Nazism: Social Darwinism in Ernst Haeckel and the Monist League*, 1971. Gasman ziet in het sociaal-darwinisme van Haeckel en de Duitse Monistenbond de wetenschappelijke oorsprong van het nationaal socialisme en schetst zo een sociaal-darwinisme dat niet liberaal, maar volks-nationalistisch is en dat het individu als ondergeschikte van de staat ziet.

36. Kelly, *The descent*, 101.

37. James Moore, *Socializing Darwinism*, 39-41, 55-57. Moore sprak ook van 'rechts-revisionisme' en plaatste dit tegenover de *liberal* Hofstadter (54-5). Voor de uitspraak van Mario Cuomo, zie A. Schork, *Gesellschaftskritik*, 28. Ook de econoom Galbraith bekritiseerde het sociaal-darwinisme van de "harteloze samenleving" van het reaganisme (Schork, 31), terwijl Robert Reich in 1982 stelde dat het sociaal-darwinisme het centrale organiserende principe van het conservatisme à la Reagan was (Bellomy, *Social Darwinism*, 15). Soms werd gesproken over *Reagan Darwinism* (Moore, 39).

38. Kaye, *The myth of Social Darwinism*, 'review essay' in: 'Contemporary Sociology', vol. 11, mei 1982, 275.

39. Zelfs Kaye, die in het algemeen als een bondgenoot van Bannister kan worden beschouwd, is van mening dat Bannisters stelling dat ál het sociaal-darwinisme *reform Darwinism* is en de invloed van het conservatieve darwinisme op een mythe berust, geen recht doet aan de rijkdom en subtiliteit van Bannisters eigen bevindingen (ibid).

40. Kaye, *The myth*, 275. Paul Crook (*Social Darwinism: the concept*, 271) lijkt naar de tegengestelde opvatting te tenderen: "If Darwin was a Social Darwinist, we may well argue that he was much more a reform Darwinist than a capitalistic or militaristic Social Darwinist."

41. Bannister erkende op zich dat de term sociaal-darwinisme aanvankelijk, met name door Ward, werd gebruikt om het werk van Gumplowicz, Ratzenhofer en Lapouge aan te duiden, zoals ook Barnes&Becker aangaven. Bannister wees er bovendien op dat de socioloog Edward Cary Hayes van de Universiteit van Illinois in 1921 opmerkte dat de term sociaal-darwinisme gelijkstond aan het inzicht dat het conflict dé manier is om tot vooruitgang te komen, terwijl een andere socioloog, Floyd House, in 1929, evenzeer het sociaal-darwinisme met de conflicttheorie associeerde (Bannister, *Social Darwinism* 246). Maar Bannister liet na hieruit conclusies te trekken.

42. Crook, *Darwinism*, 31v. Crook betoogt overigens dat de wortels van de conflict-sociologie liggen in pre-darwinistische rationalisaties van Pruissens staatsmacht en -geweld, die te vinden zijn bij Hegel, Ranke en Treitschke. Gumplowicz zou deze principes van de *Realpolitik* vervolgens hebben 'opgezogen' aan de universiteiten waar hij verkeerde (ibid., 32).

43. H. Stuart Hughes, *Consciousness and society* (1959), 39; Arno Mayer *Persistence*, 282.

44. Paul Barrett, Peter Gautrey e.a. (red.), *Charles Darwin's Notebooks, 1836-1844*, 1987; F. H. Burckhardt e.a. (red.), *The correspondence of Charles Darwin*, Cambridge, vanaf 1985-1994. In 2001 verscheen deel 12 over het jaar 1864; Adrian Desmond en James Moore, *Darwin*, 1991; Janet Browne, *Charles Darwin: voyaging* (deel 1 van een tweedelig werk), 1995; Adrian Desmond, *Huxley* (2 dln.), 1994 en 1997.

45. Y. Conry, *De Darwin au darwinisme*, 177v (ontleend aan J. Moore, *Socializing*, 45).

46. Bellomy, *Social Darwinism*, 2-6. Anders dan Weikart (*The origins*, 471) ben ik daarom van mening dat Bellomy niet tot de revisionisten dient te worden gerekend.

Zijn uitvoerige essay draagt, kenmerkend, de titel "*Social Darwinism*" revisited, niet: revised.

47. Crook, *Darwinism*, 204-5. Hoewel Crook waardering toont voor Bannister, heeft hij ook oog voor de beperkingen van een volgehouden revisionisme.

48. Weikart, *The origin*, 471. De uitspraak van Krause is te vinden in diens *Charles Darwin und sein Verhältnis zu Deutschland*, Leipzig 1885, 165-6.

49. Paul Weindling, *Health, race and German politics between national unification and Nazism*, 1989, 19v, 25, 30; Evans (1997), 119-144; Peter Emil Becker, *Sozialdarwinismus, Rassismus, Antisemitismus und Völkischer Gedanke: Wege ins Dritte Reich*, dl. 2, 1990.

50. Hawkins, *Social Darwinism in European and American thought, 1860-1945*, 1997.

51. Moore, *Socializing*, 54.

52. Tot de groep die van mening is dat het sociaal-darwinisme niet met de persoonlijke opvattingen van Darwin verbonden kan worden behoren Bannister (*Social Darwinism*, 14v), Kaye (*The social meaning of modern biology*, 17-19), Bowler (*Charles Darwin*, 196-9), Clark (*Social Darwinism*, 4), James Allen Rogers (*Darwinism and Social Darwinism*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. 33, 1972, 268-71). Hier tegenover staan degenen die stellen dat er in Darwins denken overtuigende voorbeelden van sociaal-darwinisme te vinden zijn, of dat het zinloos is het sociaal-darwinisme los te knippen van het darwinisme: Robert Young, *Darwinism is social*, in: D. Kohn (red.), *The Darwinian heritage* (1985), 609-38; Moore (*Socializing*, 44-51); John C. Greene, *Darwin as a social evolutionist*, in: id., *Science, ideology and world view*, (1981); Richard Weikart, *A recently discovered Darwin letter on Social Darwinism*, in: 'Isis', vol. 86 (1995), 609-611; Hawkins (*Social Darwinism*), 14-7, 35-8. Het meest overtuigend is de Darwin-biografie van Desmond en Moore (zie m.n. 485, 521, 556-7, 653). Daarentegen is Edward Caudills *Darwinian myths* (1997) een poging om de stelling dat de relatie tussen Darwin en sociaal-darwinisme op zijn minst problematisch is nieuw leven in te blazen (64-5).

53. Hawkins, *Social Darwinism*, 17, 35; Bowler, *Charles Darwin*, 196-8.

54. Zie bijv. Crook, *Darwinism*, 200: "Recent scholarship has recognised that Darwinism generated social and political rhetorics and idioms that could readily be translated into a bewildering kaleidoscope of discourses; has accepted that Darwinism was multivalent, capable of generating a spectrum of ideological derivatives."

Bibliografie

Deze bibliografie bevat uitsluitend de publicaties waarvan in de tekst, of bij de voorbereiding daarvan, gebruik is gemaakt. Voor een uitgebreide opgave van literatuur over het sociaal-darwinisme, zie in het bijzonder Crook (1994), Hawkins (1997), Bernardini (1997).

- Abrams, P., *The origins of British sociology: 1834-1914*, Chicago en Londen 1968.
- Alter, S.G., *Darwinism and the linguistic image: Language, race, and natural theology in the nineteenth century*, Baltimore en Londen 1999.
- Altner, G., *Charles Darwin und Ernst Haeckel: Ein Vergleich nach theologischen Aspekten*, Zürich 1966.
- Altner, G. (red.), *Der Darwinismus: Die Geschichte einer Theorie*, Darmstadt 1981.
- Ambon, G., *Darwinisme social*, in: 'Journal des économistes', vol. 39, 1899, 343-52.
- Ammon, O., *Der Darwinismus gegen die Sozialdemokratie*, Hamburg 1891.
- Ammon, O., *Anthropologische Untersuchungen der Wehrpflichtigen in Baden*, Hamburg 1890 (in: R. Virchow en Fr. v. Holtzendorff, *Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge*, Neue Folge, Serie V., Heft 97-120).
- Ammon, O., *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen: Entwurf einer Sozial-Anthropologie*, Jena 1900 (3e ed.).
- Anderson, M.S., *The ascendancy of Europe 1815-1914*, Londen en New York 1986 (2e ed.).
- Anderson, R.D., *France 1870-1914: Politics and society*, Londen 1984.
- Annan, N., *Kipling's place in the history of ideas*, in: 'Victorian Studies', vol. III, nr. 4 (juni 1960), 323-348.
- Appleman, P. e.a., *1859: Entering an age of crisis*, Bloomington 1961 (orig. 1959).
- Arkel, D. van, *Clio en Minerva: Sociale geschiedenis en sociale wetenschap*, Leiden 1967.
- Arkel, D. van, *Antisemitism in Austria*, proefschrift, Leiden 1966.
- Aschheim, S.E., *The Nietzsche legacy in Germany, 1890-1990*, Berkeley 1992.
- Bagehot, W., *Physics and politics, or thoughts on the application of the principles of "natural selection" and "inheritance" to political society*, Londen 1875 (3e ed.).
- Bagehot, W., *The English Constitution*, inleiding M. Taylor (ed. Oxford World's Classics, 2001; orig. 1867).
- Bain, A., *Mind and body: The theories of their relation*, Londen 1873 (2e ed.).
- Bannister, R.C., *Boekbespreking van Greta Jones, 'Social Darwinism in English thought'*, in: 'Victorian Studies', vol. 25 (1981-2), 250-1.
- Bannister, R.C., *Darwinian discourse*, in: 'The Review of Politics', vol. 60, nr. 4, 1998, 815-8.
- Bannister, R.C., *Social Darwinism: Science and myth in Anglo-American social thought*, Philadelphia 1979.

- Bannister, R.C., *'The survival of the fittest is our doctrine': History or historicism?*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. XXXI, juli-sept. 1970, nr.3, 377-398.
- Banton, M. (red.), *Darwinism and the study of society*, London-Chicago 1961 (inleidend J. Bronowski).
- Barber, W.J., *A history of economic thought*, Harmondsworth 1987.
- Barlow, N. (red.), *Charles Darwin and the voyage of the Beagle*, London 1945.
- Barnes, H.E. en Becker, H., *Social thought from lore to science*, 2 dln., Boston 1938.
- Barnett, S.A. (red.), *A century of Darwin*, Londen 1958.
- Barrington, E. Russell, *Life of Walter Bagehot*, Londen 1914.
- Barzun, J., *Darwin, Marx, Wagner: Critique of a heritage*, Garden City, New York 1958 (2e ed.).
- Baumgart, W., *Deutschland im Zeitalter des Imperialismus, 1890-1914*, Stuttgart 1982. (4e ed.).
- Bayertz, K., *Darwinismus als Ideologie: die Theorie Darwins und ihr Verhältnis zum Sozialdarwinismus*, in: K. Bayertz, B. Heidtmann (red.), *Darwin und die Evolutionstheorie*, Keulen 1982.
- Bayertz, K., *Darwinismus als Weltanschauung*, in: 'Theoretische Geschiedenis' 10, nr. 2 (1983), 131-146.
- Bequemont, D., *Aspects du darwinisme social anglo-saxon*, in: P. Tort (red.), *Darwinisme et société*, Parijs 1992.
- Beer, G., *Darwin's plots: evolutionary narrative in Darwin, George Eliot and nineteenth-century fiction*, Cambridge 2000 (2e ed., 1e ed. 1983).
- Beer, G., *Darwin's reading and the fictions of development*, in: D. Kohn (red.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985
- Beer, G. de (red.), *Charles Darwin – Thomas Henry Huxley: Autobiographies*, Oxford 1983.
- Bellomy, D. C., "Social Darwinism" revisited, in: B. Baylin en D. Fleming, *Perspectives in American history*, Cambridge 1984, 1-129.
- Bentley, E. R., *A century of hero-worship: A study of the idea of heroism in Carlyle and Nietzsche with notes on other hero-worshippers of modern times*, Philadelphia-New York 1944.
- Bentley, M., *The climax of liberal politics: British Liberalism in theory and practice, 1868-1918*, Londen 1987.
- Berghahn, V. R., *Modern Germany: Society, economy and politics in the twentieth century*, Cambridge 1982.
- Bernardini, J.-M., *Le darwinisme social en France (1859-1918): fascination et rejet d'une idéologie*, Parijs 1997.
- Biddiss, M. D., *The age of the masses*, Harmondsworth 1977.
- Biddiss, M. D., *Father of racist ideology: The social and political thought of Count Gobineau*, London 1970.
- Bismarck, O. von, *Gedanken und Erinnerungen*, München 1981 (ed. Ritter/Stadelmann, 1932).
- Bolle, F., *Darwinismus und Zeitgeist*, in: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, XIV, 1962, nr. 2 (p. 143-178).
- Bottomore, T. B., *Elites and society*, Harmondsworth 1982 (orig. 1964).
- Bowler, P. J., *Charles Darwin: The man and his influence*, Cambridge 1996 (orig. 1990).
- Bowler, P. J., *Evolution: The history of an idea*, Berkeley-Los Angeles 1984.
- Bowler, P.J., *Malthus, Darwin, and the concept of struggle*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. 37, nr. 4, 1976, 631-650
- Bowler, P. J., *The non-Darwinian revolution: Reinterpreting a historical myth*, Baltimore-Londen 1988.
- Bowler, P.J., *Scientific attitudes to Darwinism in Britain and America*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985

- Bracher, K. D., *Die Deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Frankfurt a. M. 1979 (6e ed.).
- Briggs, A., *Victorian People: A reassessment of persons and themes 1851-67*, Harmondsworth 1981 (orig. 1954).
- Brooks, J. L., *Just before The Origin: Alfred Russel Wallace's theory of evolution*, New York 1984.
- Browne, J., *Charles Darwin: Voyaging*, Londen 1995.
- Browne, J., *Charles Darwin: The power of place*, New York 2002.
- Buchan, A., *The spare Chancellor: the life of Walter Bagehot*, Londen 1959.
- Burkhardt, F., *Charles Darwin's letters: a selection 1825-1859*, Cambridge 1998 (oorspr. 1996).
- Burkhardt, F. e.a., *The correspondence of Charles Darwin*, Cambridge, 1985 – ...
- Burrow, J. W., *Evolution and society: A study in Victorian social theory*, Cambridge 1966.
- Burrow, J. W., *Social Darwinism*, in: D. Miller (red.), *The Blackwell encyclopaedia of political thought*, 1987, 480-1.
- Burton, D. H., *Theodore Roosevelt's Social darwinism and views on imperialism*, in: 'Journal of the history of ideas', vol. 26 (1965), 103-118.
- Butler, R. D'O., *The roots of national socialism*, Londen 1941.
- Calippe, Ch., *Les applications sociales du darwinisme*, in: 'Revue de philosophie', vol. 19 (1911), 361-89.
- Carlyle, T., *On heroes, hero-worship, and the heroic in history*, London 1904 (orig. 1841).
- Carlyle, T., *Signs of the times*, in: *The works of Thomas Carlyle*, vol. XXVII, Critical and miscellaneous essays; dl. II (orig. 1829).
- Carlyle, T., *Past and present, 1843*, in: *The works of Thomas Carlyle*, vol. X, Londen 1899.
- Cassirer, E., *Der Mythos des Staates: Philosophische Grundlagen politischen Verhaltens*, Frankfurt a. M. 1985 (orig. 1945).
- Chambers, R., *Sporen van de natuurlijke geschiedenis der Schepping*, Utrecht 1849 (vert. door J.H. van de Broek van 'Vestiges of the natural history of Creation', 1844).
- Charles, H. H., *The biology of British politics*, Londen 1904.
- Charlton, D. G., *New Images of the natural in France: A study in European cultural history 1750-1800*, Cambridge 1984.
- Chase, A., *The legacy of Malthus: The social costs of the new scientific racism*, New York 1977.
- Chatterton-Hill, G., *Heredity and selection in sociology*, Londen 1907.
- Claeys, G., *The "Survival of the Fittest" and the origins of Social Darwinism*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. 61, nr. 2, april 2000.
- Clark, L. L., *Social Darwinism in France*, Alabama 1984.
- Clark, R. W., *The survival of Charles Darwin: A biography of a man and an idea*, New York 1984.
- Clements, H., *Alfred Russel Wallace*, Londen 1983.
- Closson, C., *Social selection*, in: 'Journal of Political Economy', vol. 4, 1896, 449-66.
- Comte, A., *Cours de philosophie positive*, 2 dln., Parijs 1975. (orig. 1835-42).
- Conrad-Martius, H., *Utopien der Menschenzüchtung: Der Sozialdarwinismus und seine Folgen*, München 1955
- Conry, Y. (red.), *De Darwin au darwinisme: science et idéologie*, Parijs 1983.
- Conry, Y., *L'Introduction du darwinisme en France au XIXe siècle*, Parijs 1974
- Cowan, R. Schwartz, *Francis Galton's statistical ideas: The influence of eugenics*, in: 'Isis', vol. 63, nr. 219, 1972, 509-28.
- Crook, P., *Darwinism, war and history: The debate over the biology of war from the 'Origin of Species' to the First World War*, Cambridge 1994.

- Crook, P., *Social darwinism: the concept*, in: 'History of European ideas', vol. 22, nr. 4, 1996, 261-74.
- Cunningham, H., *Jingoism*, in: 'Victorian Studies', vol. XIV, nr. 4, juni 1971, 429-453.
- Darlington, C. D., *The evolution of man and society*, Londen 1969.
- Darlington, C. D., *The genetics of society*, in: 'Past and Present', nr. 43, mei 1969.
- Darnton, R., *Mesmerism and the end of the Enlightenment in France*, Cambridge Mass. 1968.
- Darwin, C., *Autobiography*, ed. G. de Beer (gecombineerde uitg. met autobiografie van T.H. Huxley), Oxford 1983 (orig. 1876). Nederlandse uitgave: *De autobiografie van Charles Darwin*, vert. Fieke Lakmaker, Amsterdam 2000.
- Darwin, C., *The correspondence of Charles Darwin*, ed. F. Burkhardt e.a., Cambridge 1985 - ...
- Darwin, C., *The descent of man, and selection in relation to sex*, Londen 1871, herdruk Princeton U.P. 1981 (red. J. Tyler Bonner en R.M. May).
- Darwin, C., *The expression of the emotions in man and animals*, ed. P. Ekman, Londen 1999 (orig. 1872).
- Darwin, C., *Notebooks 1836-1844*, red. P.H. Barrett, P.J. Gautrey, S. Herbert e.a., New York 1987.
- Darwin, C., *The origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*, ed. J.W. Burrow, Harmondsworth 1983 (orig. 1859). Nederlandse uitgave: *Over het ontstaan van soorten*, vert. Ludo Hellemans, Amsterdam 2000.
- Darwin, C., *Voyage of The Beagle: Charles Darwin's Journal of researches*, ed. J. Browne en M. Neve (Penguin), Londen 1989 (orig. 1839).
- Darwin, F. (red.), *The Life and Letters of Charles Darwin*, 3 dln., Londen 1887.
- Darwin, F. en Seward, A.C. (red.), *More letters of Charles Darwin*, Londen 1903.
- Dawkins, R., *The selfish gene*, Oxford 1999 (orig. 1976).
- DeGroot, D. H., *Haeckel's theory of the unity of nature*, Boston 1965.
- Dennen, J.M.G. van der, *The origin of war*, Groningen 1995 (proefschrift).
- Dennett, D.C., *Darwin's dangerous idea: Evolution and the meanings of life*, Londen 1996.
- Desmond, A., *Huxley: the devil's disciple*, Londen 1994.
- Desmond, A., *The politics of evolution: Morphology, medicine and reform in Radical London*, Chicago en Londen 1989.
- Desmond, A. en Moore, J., *Darwin*, Londen 1991.
- Dickens, C., *Hard Times*, ed. D. Craig, Penguin Classics, Londen 1969.
- Dickens, P., *Social Darwinism: linking evolutionary thought to social theory*, Buckingham-Philadelphia, 2000.
- Dickson, L., *H.G. Wells: his turbulent life and times*, Harmondsworth 1972.
- Dove, A., *Was macht Darwin populär?*, in: 'Im neuen Reich, Wochenschrift', 1e jrg, Band 2, Leipzig 1871, p. 1-6. Ook in: G. Altner (red.), *Der Darwinismus*, Darmstadt 1981, 446-453.
- Draaisma, D., *De geest in getal: Beginjaren van de psychologie*, Amsterdam 1988.
- Draper, J.W., *History of the intellectual development of Europe*, Londen 1864 (2 dln.).
- Duncan, D., *The Life and Letters of Herbert Spencer*, Londen 1908.
- Durant, J. R., *The ascent of nature in Darwin's 'Descent of Man'*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985.
- Dyson, G., *Darwin among the machines*, Harmondsworth 1999.
- Eiseley, L., *Darwin's century: Evolution and the men who discovered it*, Garden City, New York 1958.
- Eley, G., *Reshaping the German Right: Radical nationalism and political change after Bismarck*, New Haven en Londen 1980.

- Ellegard, A., *Public opinion and the press: Reactions to Darwinism*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. XIX, nr. 3, juni 1958, 379-87.
- Ellegard, A., *The Darwinian theory and nineteenth-century philosophies of science*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. XVIII, juni 1957, nr. 3, 362-93.
- Evans, R. J., *In search of German Social Darwinism*, in: id., *Rereading German history*, Londen en New York 1997, 119-144.
- Eversley, D. E. C., *Social theories of fertility and the Malthusian debate*, Oxford 1959.
- Faber, K.-G., *Realpolitik als Ideologie: Die Bedeutung des Jahres 1866 für das politische Denken in Deutschland*, in: 'Historische Zeitschrift' 203, 1, 1966, 1-45.
- Fagès, C., *L'Évolution du Darwinisme sociologique*, in: 'Humanité nouvelle', vol. 3, 1899, 28-42.
- Faulenbach, B., *Ideologie des deutschen Weges: Die deutsche Geschichte in der Historiografie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*, München 1980.
- Ferri, E., *Socialisme en wetenschap: Darwin-Spencer-Marx*, Amsterdam 1899.
- Fischer, F., *Bündnis der Eliten: zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871-1945*, Düsseldorf 1979.
- Fischer, F., *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911-1914*, Düsseldorf 1978. (herdr).
- Flew, A., *Darwinian evolution*, Londen 1984.
- Forrest, D. W., *Francis Galton: The life and work of a Victorian genius*, Londen 1974.
- Francis, M., *Anthropology and Social Darwinism in the British Empire: 1870-1900*, in: 'Australian Journal of Politics and History', vol. 40, 1994, 203-15.
- Galbraith, J. K., *The age of uncertainty*, Londen 1977.
- Gale, B. G., *Darwin and the concept of a struggle for existence: A study in the extrascientific origins of scientific ideas*, in: 'Isis', vol. 63, nr. 218 (1972), 321-344.
- Galton, F., *Eugenics: Its definition, scope and aims*, in: F. Galton, E. Westermarck, P. Geddes e.a., *Sociological Papers*, vol. I, Londen 1905.
- Galton, F., *Hereditary Genius: An inquiry into its laws and consequences*, Londen 1979 (herdr. van de ed. uit 1869).
- Galton, F., *Memories of my life*, Londen 1908.
- Garraty, J. A., Gay, P. (red.), *The university history of the world*, (p. 958-960), Poole, Dorset 1985.
- Gasman, D., *Haeckel's Monism and the birth of fascist ideology*, New York 1998.
- Gasman, D., *The scientific origins of National Socialism: Social Darwinism in Ernst Haeckel and the German Monist League*, Londen en New York, 1971.
- Gautier, E., *Le darwinisme social*, Parijs 1880.
- Gay, P., *The cultivation of hatred: The bourgeois experience, Victoria to Freud*, New York en Londen 1993.
- Gay, P., *The Enlightenment: An interpretation / The science of freedom*, New York en Londen 1977 (oorspr. 1969).
- Geiss, I., *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt a. M. 1972.
- Geiss, I., Wendt, B. J. (red.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973.
- George, W., *Biologist-Philosopher: A study of the life and writings of Alfred Russel Wallace*, Londen 1964.
- Gillispie, C.C., *Genesis and geology: A study in the relations of scientific thought, national theology, and social opinion in Great Britain, 1790-1850*, Cambridge Mass. 1951.
- Gillham, N.W., *A life of Sir Francis Galton: from African exploration to the birth of eugenics*, Oxford 2001.

- Glass, B. e. a., *Forerunners of Darwin: 1745-1859*, Baltimore 1959.
- Glick, Th. en Kohn, D. (red.), *Charles Darwin: On evolution*, Indianapolis-Cambridge 1996.
- Gobineau, A. Comte de, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris 1912, 3e ed.
- Goldman, E., *Rendezvous with destiny: A history of modern American reform*, New York 1953.
- Gould, S.J., *Dinosaur in a haystack*, Londen 1997.
- Gould, S.J., *Ever since Darwin: Reflections in natural history*, Harmondsworth 1980 (herdr. 1991).
- Gould, S.J., *The lying stones of Marrakech*, Londen 2000.
- Gould, S.J., *The mismeasure of man*, Harmondsworth 1984 (herdr. 1992).
- Gould, S.J., *Ontogeny and phylogeny*, Cambridge Mass. 1977.
- Gould, S.J., *The panda's thumb: More reflections in natural history*, Harmondsworth 1983.
- Graham, L. R., *Science and values: The eugenics movement in Germany and Russia in the 1920s*, in: 'The American Historical Review', vol. 82, nr. 5, dec. 1977, 1133-64.
- Greg, W. R., *The creed of Christendom*, Londen 1905 (orig. 1851).
- Greg, W. R., *Miscellaneous essays*, Londen 1882-84.
- Greg, W. R., *Mistaken aims and attainable ideals of the artizan class*, Londen 1876.
- Greg, W. R., *On the failure of 'Natural Selection' in the case of man*, in: 'Fraser's Magazine' vol. 78, sept. 1868, 353-62.
- Greg, W. R., *Political problems for our age and country*, Londen 1870.
- Greg, W. R., *Rocks ahead, or, the warnings of Cassandra*, Londen 1874 (2e ed.).
- Gregory, F., *Scientific materialism in nineteenth century Germany*, Dordrecht-Boston 1977.
- Groh, D., *Marx, Engels und Darwin: Naturgesetzliche Entwicklung oder Revolution?*, in: G. Altner (red.), *Der Darwinismus: Die Geschichte einer Theorie*, Darmstadt 1981, 217-241.
- Gumplowicz, L., *Der Darwinismus in der Soziologie*, in: id., *Soziologische Essays / Soziologie und Politik*, Innsbruck 1928.
- Haeckel, E., *Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen*, Leipzig 1874.
- Haeckel, E., *Über Arbeitsteilung in Natur- und Menschenleben* (Vortrag im Saale des Berliner Handwerker-Vereins, 17 dec. 1868), in: R. Virchow en Fr. v. Holtzendorff, 'Sammlung Gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge', IV-Serie, Heft 73-76, Berlijn 1869.
- Haeckel, E., *Deszendenztheorie und Sozialdemokratie* (oorspr. 1878), in: G. Altner, *Der Darwinismus*, Darmstadt 1981.
- Haeckel, E., *Ewigkeit: Weltkriegsgedanken über Leben und Tod, Religion und Entwicklungslehre*, Berlijn 1915.
- Haeckel, E., *Der Kampf um den Entwicklungs-Gedanken: Drei Vorträge*, Berlijn 1905.
- Haeckel, E., *Die Lebenswunder: gemeinverständliche Studien über biologische Philosophie*, (Volksausgabe), Leipzig 1906 (oorspr. 1904).
- Haeckel, E., *Das Menschenproblem und die Herrentiere von Linné*, Frankfurt a. M., 1907.
- Haeckel, E., *Die Welträtsel*, (Volksausgabe), Bonn 1903 (oorspr. 1899).
- Haeckel, E., *Über die Entwicklungstheorie Darwins*, (rede, Stettin 1863), in: id., *Gemeinverständliche Vorträge und Abhandlungen aus dem Gebiete der Entwicklungslehre*, dl. I, Bonn 1902.
- Haldane, J. B. S., *On being the right size and other essays*, Oxford 1985.
- Halliday, R. J., *Social Darwinism: A definition*, in: 'Victorian Studies', XIV, nr. 4, juni 1971, 389-405.

- Hamerow, T. S., *The age of Bismarck: Documents and interpretations*, New York 1973.
- Hamerow, T. S., *The social foundations of German Unification 1858-1871: Ideas and institutions*, Princeton 1969.
- Hampson, N., *The Enlightenment: An evaluation of its assumptions, attitudes and values*, Harmondsworth 1990 (orig. 1968).
- Harvey, C. H., *The biology of British politics*, Londen 1904.
- Hawkins, M., *Social darwinism in European and American thought, 1860-1945: Nature as model and as threat*, Cambridge 1997.
- Haycraft, J. B., *Darwinism and race progress*, Londen 1895.
- Hayes, C. J. H., *A generation of materialism, 1871-1900*, New York-Londen 1941.
- Hecht, J. Michael, *Vacher de Lapouge and the rise of Nazi science*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. 61, nr. 2 (apr. 2000).
- Hegeman, J.G., *Het sociaal-darwinisme: Nieuwe en oude literatuur*, in: 'Theoretische Geschiedenis', 12 (1985) nr. 2.
- Hillgruber, A., *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*, Göttingen 1979 (2e ed.).
- Himmelfarb, G., *Darwin and the Darwinian revolution*, Londen 1959.
- Himmelfarb, G., *Victorian minds: Essays on nineteenth-century intellectuals*, Londen 1968.
- Hirsch, H. (red.), *August Bebel: Sein Leben in Dokumenten, Reden und Schriften*, Keulen-Berlijn 1968.
- Hobhouse, L.T., *Evolution and sociology*, in: id., *Democracy and reaction*, Londen 1904.
- Hobsbawm, E.J., *The age of capital, 1848-1875*, Londen 1984 (orig. 1975).
- Hobsbawm, E.J., *The age of revolution: Europe 1789-1848*, Londen 1979. (orig. 1962).
- Hodgson, A., *Defining the species: apes, savages and humans in scientific and literary writing of the 1860s*, in: 'Journal of Victorian culture', herfst 1999, 228-51.
- Hofstadter, R., *Social darwinism in American thought 1860-1915*, Philadelphia 1945.
- Holt, N.R., *Ernst Haeckel's monistic religion*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. 32, 1971.
- Houghton, W.E., *The Victorian frame of mind, 1830-1870*, Londen 1957.
- Howard, J., *Darwin*, Oxford 1982.
- Hughes, H. Stuart, *Consciousness and society: The reorientation of European social thought 1890-1930*, Londen 1959.
- Hughes, T., *Tom Brown's schooldays*, New York (ed. J. B. Alden, ca. 1880, orig. 1857).
- Huizinga, J., *De wetenschap der geschiedenis*, Haarlem 1937.
- Hume, D., *Dialogues concerning natural religion*, ed. R. H. Popkin, Indianapolis-Cambridge 1988 (oorspr. 1779).
- Hunter, J.M., *Perspective on Ratzel's political geography*, Lanham 1983.
- Huntley, W.B., *David Hume and Charles Darwin*, in: 'Journal of the History of Ideas', Vol. XXXIII, nr. 3, juli-sept. 1972, 457-470.
- Huxley, L. (red.), *Life and letters of Thomas Henry Huxley*, 2 dln., Londen 1900.
- Huxley, T.H., *Evolution and ethics and other essays*, vol. IX van *Collected essays*, Londen 1894 (oorspr. 1893).
- Huxley, T.H., *Man's place in nature and other anthropological essays*, Londen 1894 (oorspr. 1863).
- Huxley, T.H., *Social diseases and worse remedies: Letters to the "Times" on Mr. Booth's scheme*, Londen 1891.
- Huxley, T.H., *Thoughts and doings*, Notebook uitgegeven als 'Autobiography' in: G. de Beer, *Charles Darwin and T.H. Huxley, Autobiographies*, Oxford 1983.

- Irvine, W., *Apes, angels and Victorians: A joint biography of Darwin and Huxley*, Londen 1955.
- Irvine, W., *Walter Bagehot*, Londen 1939.
- Israel, J.I., *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, Oxford 2001.
- Jarausch, K.H., *Students, society and politics in Imperial Germany: the rise of academic illiberalism*, Princeton 1982
- Joll, J., *The English, Friedrich Nietzsche and the First World War*, in: I. Geiss en B.J. Wendt (red.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973.
- Joll, J., *Europe since 1870: An international history*, Harmondsworth 1983 (3e ed.).
- Jones, G., *Social Darwinism and English thought: The interaction between biological and social theory*, Brighton 1980.
- Jones, G., *Social Darwinism revisited*, in: 'History of European ideas', vol. 19, 1994, 769-75.
- Jones, G., *Social hygiene in twentieth century Britain*, Londen 1986.
- Jones, L., *Social Darwinism revisited*, in: 'History today', vol. 48, nr. 8, 1998, 6-8.
- Kardiner, A., Preble, E., *They studied man: Charles Darwin, Herbert Spencer, Edward Tylor*, Londen 1962.
- Kautsky, K., *Vermehrung und Entwicklung in Natur und Gesellschaft*, Stuttgart 1910.
- Kaye, H. L., *The myth of Social Darwinism*, in: 'Contemporary Sociology', vol. 11 (1982), 274-5.
- Kaye, H. L., *The social meaning of modern biology: From Social Darwinism to socio-biology*, New Haven en Londen 1986.
- Kegel, C. H., *William Cobbett and Malthusianism*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. XIX, nr. 3, juni 1958, 348-362.
- Kehr, E., *Schlachtfloottenbau und Parteipolitik 1894-1901*, Berlijn 1930.
- Kelly, A., *The descent of Darwin: The popularization of Darwinism in Germany 1860-1914*, Chapel Hill 1981.
- Kelsen, H., *Society and nature: A sociological inquiry*, Chicago 1943.
- Kevles, D.J., *In the name of eugenics: Genetics and the uses of human heredity*, New York 1985.
- Keynes, J.M., *The end of laissez-faire*, Londen 1926.
- Kidd, B., *Social evolution*, Londen 1898 (3e ed.).
- Kingsley, C., *His letters and memoirs of his life*, 2 dln., Londen 1877.
- Kirsop, W., *W.R. Greg and Charles Darwin in Edinburgh and after – An antipodean gloss*, in: 'Transactions of the Cambridge Bibliographical Society', vol. VII, 1979, 376-390.
- Koch, H.W., *Der Sozialdarwinismus: Seine Genese und sein Einfluss auf das imperialistische Denken*, München 1973.
- Kocka, J., *Klassengesellschaft im Krieg: Deutsche Sozialgeschichte 1914-1918*, Göttingen 1978 (2e ed.).
- Kohn, D. (red.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985.
- Kottler, M.J., *Alfred Russel Wallace, the origin of man, and spiritualism*, in: 'Isis', vol. 65, nr. 227, juni 1974.
- Krausse, E., *Ernst Haeckel*, Leipzig 1987 (2e ed.).
- Krieger, L., *The German idea of freedom: History of a political idea*, Chicago 1957.
- Kruijt, J.P., *Het sociaal-darwinisme*, in: *Zoeklicht en kompas*, Assen 1968, 253-264. (oorspr. in 'Socialisme en Democratie', XVI, 1959, 689-700).
- Lacy, G., *Liberty and law: being an attempt at the refutation of the individualism of Mr. Herbert Spencer and the Political Economists*, Londen 1888.
- Lamarck, J.-B. de, *Philosophie zoölogique*, édition Charles Matin, Parijs 1873 (oorspr. 1809).

- Langer, W. L., *The diplomacy of imperialism 1890-1902*, New York 1951 (2e ed.).
- Laveleye, E. de, *L'État et l'individu ou darwinisme social et christianisme*, in: 'Le socialisme contemporain', Parijs 1893, 8e ed. (oorspr. Florence 1885).
- LaVergata, A., *Images of Darwin: A historiographic overview*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985.
- LeMahieu, D. L., *The mind of William Paley*, Lincoln-Londen 1976.
- Lenz, F., *Die sociologische Bedeutung der Selektion*, in: G. Heberer en Fr. Schwanitz (red.), *Hundert Jahre Evolutionsforschung*, Stuttgart 1960.
- LeQuesne, A. L., *Carlyle*, Oxford 1982.
- Levin, S.R., *Metaphoric worlds: Conceptions of a romantic nature*, New Haven-Londen 1988.
- Lilienfeld, P. de, *La pathologie sociale*, Parijs 1896.
- Loria, A., *Darwinisme social*, in: 'Revue internationale de sociologie', vol. 4, 1896, 440-451
- Lovejoy, A.O., *The great chain of being: A study of the history of an idea*, Cambridge Mass. 1950 (oorspr. 1936).
- Lubbock, J., *The origin of civilisation and the primitive condition of man*, Londen 1875 (3e, aangevulde ed.).
- Lubbock, J., *Pre-historic times, as illustrated by animal remains, and the manners and customs of modern savages*, Londen 1865.
- Lyell, C., *The antiquity of man*, Londen 1863.
- Malthus, T., *An essay on the principle of population*, (red. en inleiding A. Flew) Harmondsworth 1982 (naar de 1e druk van 1798).
- Manier, R., *The young Darwin and his cultural circle: A study of influences which helped shape the language and logic of the first drafts of the theory of natural selection*, Dordrecht 1978.
- Mann, G. (red.), *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973.
- Martineau, H., *The positive philosophy of Auguste Comte*, 2 dln., Londen 1875 (2e ed.).
- Massart, J. en VanderVelde, E., *Parasitism, organic and social*, Londen 1895.
- Matzat, H., *Philosophie der Anpassung, mit besonderer Berücksichtigung des Rechtes und des Staates*, Jena 1903.
- Mayer, A. J., *The persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, New York 1981.
- Mayr, E., *Darwin's five theories of evolution*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985.
- Mayr, E., *The growth of biological thought: Diversity, evolution, and inheritance*, Cambridge Mass.-Londen, 1982.
- Mayr, E., *Het recht van de sterkste: Darwin en het ontstaan van de moderne evolutietheorie*, Amsterdam 1992 (vertaling van *One long argument*, 1991).
- Mazrui, A. A., *From Social Darwinism to current theories of modernization: A tradition of analysis*, in 'World Politics', vol. XXI, no. 1, okt. 1968, 69-83.
- McConnaughey, G., *Darwin and Social Darwinism*, in: 'Osiris', vol. IX, 1950, 397-412.
- McGovern, W. M., *The Social Darwinists and their allies*, in: id., *From Luther to Hitler: The history of Fascist-Nazi political philosophy*, Boston 1941.
- McKinney, H. Lewis, *Wallace and natural selection*, New Haven-Londen, 1972.
- Midgley, M., *Beast and man: The roots of human nature*, Londen 1980.
- Mill, J. S., *Utilitarianism*, Londen 1983 (orig. 1863).
- Mill, J. S., *On liberty*, Londen 1983 (orig. 1859).
- Mommsen, W. J., *Imperialismstheorien: Ein Überblick über die neueren Imperialismusinterpretationen*, Göttingen 1977.
- Monistische Jahrhundert, das, 1912-1914.
- Montagu, A., *The nature of human aggression*, Oxford 1978.
- Moore jr., B., *Injustice: The social bases of obedience and revolt*, New York 1978.

- Moore, J., *Darwin of Down: The evolutionist as squarson-naturalist*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985
- Moore, J., *Socializing Darwinism: Historiography and the fortunes of a phrase*, in: L. Levidow, *Science as politics*, 1986, 38-80.
- Moorehead, A., *Darwin and the Beagle*, Harmondsworth 1982.
- Morgan, K. O. (red.), *The Oxford History of Britain*, Oxford 1988.
- Morley, J., *W.R. Greg: a sketch*, in: *Critical miscellanies*, vol. III, Londen 1904 (orig. 1886).
- Nisbet, R. A., *Social change and history: Aspects of the western theory of development*, Londen 1979.
- Novicow, J., *La critique du darwinisme social*, Parijs 1910.
- Novicow, J., *Les luttes entre sociétés humaines et leurs phases successives*, Parijs 1896 (2e ed.; 1e ed. 1893).
- Novicow, J., *La politique internationale*, Parijs 1886.
- Nys, L., Smaele, H. de, Tollebeek, J., Wils, K. (red.), *De zieke natie: Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914*, Groningen 2002.
- Oldroyd, D. R., *Darwinian impacts: An introduction to the Darwinian revolution*, Milton Keynes 1980.
- Oldroyd, D. R., *How did Darwin arrive at his theory?: The secondary literature to 1982*, in: 'History of Science', vol. 22, 1984, 325-374.
- Ospovat, D., *The development of Darwin's theory: Natural history, natural theology, and natural selection, 1838-1859*, Cambridge 1981.
- Paley, W., *The principles of moral and political philosophy*, Londen 1824.
- Parekh, B. (red.), *Bentham's political thought*, Londen 1973.
- Parsons, T., *The structure of social action: A study in social theory with special reference to a group of recent European writers*, New York en Londen 1937.
- Paul, D.B., *The selection of the "Survival of the Fittest"*, in: 'Journal of the History of Biology', vol 21, nr. 3 (1988), 411-24.
- Pearson, K., *National life from the standpoint of science*, Londen 1901.
- Peckham, M., *Darwinism and Darwinisticism*, in: 'Victorian Studies', vol. III, nr. 1 (sept. 1959), 19-40.
- Peel, J.D.Y., *Herbert Spencer, the evolution of a sociologist*, Londen 1971.
- Pick, D., *Faces of degeneration: A European disorder, c. 1848 – c. 1918*, Cambridge 1989.
- Plessner, H., *Zur Soziologie der modernen Forschung und ihrer Organisation in der deutschen Universität*, in: Max Scheler (red.), *Versuche zu einer Soziologie des Wissens*, München – Leipzig 1924, p. 407-425.
- Plessner, H., *Die verspätete Nation: Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, Frankfurt a. Main 1974 (ed. 1959).
- Popper, K. R., *Conjectures and refutations: The growth of scientific knowledge*, Londen en Henley 1981 (4e ed.; orig. 1961).
- Porter, R. S., *Book Review*, in: 'The Journal of Modern History', vol. 58, nr. 4, dec. 1986, p. 894-7.
- Pross, H., *Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente 1871-1933*, Frankfurt a. Main. 1983 (herz. ed.)
- Pulzer, P., *The rise of political anti-semitism in Germany and Austria*, Londen 1988 (herz. ed.).
- Ratzel, F., *Der Staat und sein Boden geographisch betrachtet*, Leipzig 1896.
- Renan, E., *Dialogues et fragments philosophiques*, Parijs 1876.
- Rentoul, R. R., *Proposed sterilization of certain mental degenerates*, in: 'The American Journal of Sociology', 12:3, nov. 1906, 319-327.
- Roberty, E. de, *La philosophie du siècle: Criticisme-Positivisme-Évolutionnisme*, Parijs 1891.

- Roger, J., *Darwin, Haeckel et les Français*, in: Y. Conry (red.), *De Darwin au darwinisme*, Parijs 1983.
- Rogers, J. A., *Darwinism and Social Darwinism*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. XXXIII, apr.-juni 1972, nr. 2, 265-280.
- Röhl, J. C. G., *From Bismarck to Hitler: The problem of continuity in German history*, Londen 1980 (4e ed.).
- Rooy, P. de, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, Nijmegen 1987.
- Rooy, P. de, *De flessehals van de wetenschap: Opvattingen over 'ras' rond de eeuwwisseling*, in: 'Feit en Fictie', II, nr. 4 (lente 1996), 47 e.v.
- Rooy, P. de, *Of monkeys, blacks, and proles: Ernst Haeckel's theory of recapitulation*, in: J. Breman, *Imperial monkey business: racial supremacy in Social Darwinist theory and colonial practice*, Amsterdam 1990.
- Rooy, P. de, *Op zoek naar volmaaktheid: H.M. Bernelot Moens en het mysterie van afkomst en toekomst*, Houten 1991.
- Rose, M.R., *Darwin's spectre: Evolutionary biology in the modern world*, Princeton 1998.
- Rosenberg, H., *Grosse Depression und Bismarckzeit: Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*, Frankfurt a. M. 1976 (orig. 1967).
- Ruse, M., *Monad to man: The concept of progress in evolutionary biology*, Cambridge, Mass., 1996.
- Ruse, M., *Mystery of mysteries: Is evolution a social construction?*, Cambridge, Mass., 1999.
- Russell, B., *History of Western philosophy*, Londen 1946.
- Russett, C.E., *The concept of equilibrium in American social thought*, New Haven-Londen 1966.
- Schäffle, A., *Aus meinem Leben*, Berlijn 1905.
- Schäffle, A., *Bau und Leben des sozialen Körpers*, Tübingen 1875-1878.
- Schäffle, A., *Encyklopädie der Staatslehre*, Tübingen 1878.
- Scheler, M., *On the positivistic philosophy of the history of knowledge and its law of three stages*, in: J.E. Curtis en J.W. Petras (red.), *The sociology of knowledge*, Londen 1970.
- Schmidt, O., *Darwinismus und Socialdemokratie: Ein Vortrag gehalten bei der 51. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in Cassel*, Bonn 1878.
- Schweber, S. S., *The wider British context in Darwin's theorizing*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985.
- Seidler, E. en Nagel, G., *Georges Vacher de Lapouge (1854-1936) und der Sozialdarwinismus in Frankreich*, in: G. Mann (red.), *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973.
- Semmel, B., *Imperialism and social reform: English social-imperial thought 1895-1914*, Londen 1960.
- Severin, T., *The Spice Islands voyage: In search of Wallace*, Londen 1997.
- Sheenan, J. J., *German liberalism in the nineteenth century*, Londen 1982.
- Simon, W. M., *European positivism in the nineteenth century*, Ithaca, New York 1963.
- Simpson, G. E., *Darwin and "Social Darwinism"*, in: 'The Antioch Review', vol. XIX, nr. 1, 1959, 33-45.
- Skocpol, T., *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia and China*, Cambridge 1979.
- Smith, K., *The Malthusian controversy*, Londen 1951.
- Sober, E., *Darwin on natural selection: A philosophical perspective*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985.
- Sorokin, P., *Contemporary sociological theories*, New York-Londen, 1928.
- Spencer, H., *An autobiography*, 2 dln., Londen 1904.
- Spencer, H., *The development hypothesis*, 1852, in: id., *Essays*, vol. I, Londen 1883.

- Spencer, H., *Essays: scientific, political, and speculative*, 3 dln., Londen 1883
- Spencer, H., *The factors of organic evolution*, Londen 1887 (oorspr. in 'The Nineteenth Century', april en mei 1886).
- Spencer, H., *First principles*, Londen 1862.
- Spencer, H., *The principles of sociology*, Londen 1877-1882 (2 dln. 2e ed.).
- Spencer, H., *Progress: its law and cause*, 1857, in: id., *Essays*, vol. I, Londen 1883.
- Spencer, H., *A rejoinder to Professor Weismann*, in: 'The Contemporary Review', vol. LXIV, dec. 1893.
- Spencer, H., *The social organism*, in: id., *Essays*, vol. I, Londen 1883 (oorspr. in 'Westminster Review', jan. 1860).
- Spencer, H., *Social statics: or, the conditions essential to human happiness*, Londen 1851.
- Spencer, H., *The study of sociology*, Londen 1875 (4e ed.; oorspr. 1873).
- Spengler, O., *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, München 1980 (6e ed.; orig. 1923).
- Spiller, G., *Darwinism and sociology*, in: 'The sociological review', vol. 7, 1914.
- St. John-Stevas, N., *Walter Bagehot: A study of his life and thought together with a selection from his political writings*, Londen 1959.
- Stark, W. (red.), *Jeremy Bentham's economic writings*, Critical edition, Londen 1954.
- Stark, W., *Natural and social selection*, in: M. Banton (red.), *Darwinism and the study of society*, London-Chicago 1961, 49-61.
- Steinmetz, S. R., *Sociale verbetering en aangeboren aanleg* (voorwoord bij J. B. Haycraft: *Darwinisme en maatschappelijke vooruitgang*), 's-Gravenhage 1897.
- Stepan, N., *The idea of race in science: Great Britain 1800-1960*, Oxford 1982.
- Stephen, L., *Ethics and the struggle for existence*, in: 'Contemporary Review', vol. LXIV, aug. 1893.
- Stewart, D., *Account of the life and writings of Adam Smith (1793)*, in: *The collected works of Dugald Stewart*, red. Sir William Hamilton, vol. X, Edinburgh 1877.
- Stocking, G.W., *Victorian anthropology*, New York-Londen 1987.
- Stone, N., *Europe transformed 1878-1919*, Londen 1988 (4e ed.).
- Strawbridge, S., *Darwin and Victorian social values*, in: E. M. Sigsworth, *In search of Victorian values*, Manchester 1988.
- Stuckenberg, J. H. W., *Sociology: The science of human society*, 2 dln., New York-Londen 1903.
- Swart, K.W., *The sense of decadence in nineteenth-century France*, Den Haag 1964.
- Taine, H., *Notes sur l'Angleterre*, Parijs 1872.
- Talmon, J. L., *The origins of totalitarian democracy*, Harmondsworth 1986 (orig. 1952).
- Tarde, G., *Darwinisme naturel et darwinisme social*, in: 'Revue philosophique', dl. XVII, 1884, 607-37.
- Taylor, M. W., *Men versus the state: Herbert Spencer and late Victorian individualism*, Oxford 1992.
- Temple, F., *The relations between religion and science: Eight lectures preached before the University of Oxford in the year 1884*, Londen 1885.
- Thatcher, D. S., *Nietzsche in England, 1890-1914: The growth of a reputation*, Toronto 1970.
- Theunissen, B., *Sociaal-darwinisme: Enkele aantekeningen bij een meerduldig begrip*, in: J. Goudsblom en N. Wilterdink (red.), *Sociale evolutie*, Groningen 2000.
- Theunissen, B. en Visser, R.P.W., *De wetten van het leven: Historische grondslagen van de biologie 1750-1950*, Baarn 1996.
- Thomas, K., *Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800*, Harmondsworth 1984.

- Tobach, E., Gianutsos, J., e.a., *The four horsemen: Racism, sexism, militarism and Social Darwinism*, New York 1974.
- Tort, P. (red.), *Darwinisme et société*, Parijs 1992.
- Turner, J. H., *Herbert Spencer: A renewed appreciation*, Beverly Hills 1985.
- Tylor, E.B., *Researches into the early history of mankind and the development of civilisation*, Londen 1878 (3e herz. ed.).
- Uschmann, G. (red.), *Ernst Haeckel, Biographie in Briefen*, Gütersloh 1984.
- Vacher de Lapouge, G., *Race et milieu social: Essais d'Anthroposociologie*, Parijs 1909.
- Vacher de Lapouge, G., *Les sélections sociales: Cours libre de science politique*, Parijs 1896.
- Vogt, C., *Vorlesungen über den Menschen, seine Stellung in der Schöpfung und in der Geschichte der Erde*, Giessen 1863.
- Vorzimmer, P., *Darwin, Malthus, and the theory of natural selection*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol 30, 1969, nr. 4, 527-542.
- Wallace, A.R., *Herbert Spencer and the Land Question*, toespraak voor de 'Land Nationalization Society', 1892, in: Id., *Studies scientific and social*, dl. II, Londen 1900.
- Wallace, A.R., *Human progress: past and future*, in: 'The Arena', jan. 1892. (Ook in: Id., *Studies scientific and social*, dl. II, Londen 1900).
- Wallace, A.R., *Human selection*, in: 'Fortnightly Review', sept. 1890. (Ook in: Id., *Studies scientific and social*, dl. I, Londen 1900).
- Wallace, A.R., *Limitation of state functions in the administration of justice*, in: 'Contemporary Review', dec. 1873. (Ook in: Id., *Studies scientific and social*, dl. II, Londen 1900).
- Wallace, A.R., *Maatschappelijke omgeving en zedelijke vooruitgang*, vert. N. van Suchtelen, uitg. Wereld Bibliotheek, Amsterdam 1913.
- Wallace, A.R., *My life*, 2 dln., Londen 1905.
- Wallace, A.R., *The problem of utility: are specific characters always generally useful?*, in: 'Journal of the Linnean Society', 1896. (Ook in: Id., *Studies scientific and social*, dl. I, Londen 1900).
- Wallace, A.R., *A representative House of Lords*, in: 'Contemporary Review', juni 1894. (Ook in: Id., *Studies scientific and social*, dl. II, Londen 1900).
- Wallace, A.R., *Studies scientific and social*, 2 dln., Londen 1900.
- Wallace, A.R., *On the tendency of varieties to depart indefinitely from the original type*, 1858, in: Th. Glick en D. Kohn (red.), *Charles Darwin: On evolution*, Indianapolis-Cambridge 1996.
- Wallace, A.R., *True individualism: The essential preliminary of a real social advance*, in: *Studies scientific and social*, dl. II, Londen 1900.
- Walther, J., *Im Banne Ernst Haeckels: Jena um die Jahrhundertwende*, red. G. Heberer, Göttingen 1953.
- Ward, L. F., *Social and biological struggles*, in: 'The American Journal of Sociology', 13:3, nov. 1907.
- Webb, B., *My apprenticeship*, Harmondsworth 1971 (orig. 1926).
- Wehler, H.-U., *Bismarck und der Imperialismus*, München 1976.
- Wehler, H.-U., *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Göttingen 1977 (3e ed.).
- Wehler, H.-U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975.
- Wehler, H.-U., *Sozialdarwinismus im expandierenden Industriestaat*, in: I. Geiss en B.J. Wendt (red.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973.
- Weikart, R., *The origins of Social Darwinism in Germany, 1859-1895*, in: 'Journal of the History of Ideas', vol. 54, nr. 3 (1993), 469-488.
- Weikart, R., *A recently discovered Darwin letter on Social Darwinism*, in: 'Isis', vol. 86 (1995), 609-11.

- Weindling, P., *Ernst Haeckel, Darwinismus and the secularization of nature*, in: J. Moore (red.), *History, humanity and evolution*, Cambridge 1989.
- Weindling, P., *Health, race and German politics between national unification and nazism, 1870-1945*, Cambridge 1989.
- Weismann, A., *The all-sufficiency of natural selection*, in: 'The Contemporary Review', vol. LXIV, sept. 1893.
- Wells, D.C., *Social Darwinism*, in: 'The American Journal of Sociology', 12:5, 695-708 (1907).
- Wells, H.G., *The island of Doctor Moreau*, Everyman-editie 1993 (orig. 1896).
- Willey, B., *The eighteenth century background: Studies in the idea of nature in the thought of the period*, Londen-New York 1986 (orig. 1940).
- Williams, R., *Culture and society 1780-1950*, Harmondsworth 1984. (orig. 1958).
- Williams-Ellis, A., *Darwin's moon: A biography of Alfred Russel Wallace*, Londen-Glasgow, 1966.
- Wilson, D. A., *Life of Carlyle, vol. V: Carlyle to Threescore-and-ten; Carlyle in Old Age*, Londen 1929. resp. Londen 1934.
- Wiltshire, D., *The Social and political thought of Herbert Spencer*, Oxford 1978.
- Wolfe, W., *From radicalism to socialism: Men and ideas in the formation of Fabian socialist doctrines, 1881-1889*, New Haven-Londen 1975.
- Wolin, S. S., *Politics and vision: Continuity and innovation in Western political thought*, Boston 1960.
- Woltmann, L., *Politische Anthropologie: Eine Untersuchung über den Einfluss der Deszendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwicklung der Völker*, Eisenach 1903.
- Woltmann, L., *Werke*, Leipzig 1936.
- Worms, R., *Organisme et société*, Parijs 1896.
- Wyllie, I. G., *Social Darwinism and the businessman*, in: C. Degler (red.), *Pivotal interpretations of American history*, New York 1966, 154-170.
- Young, R. M., *Darwinism and the division of labour*, in: 'The Listener', vol. 88, nr. 2264 (aug. 1972), 202-5.
- Young, R. M., *Darwinism is social*, in: D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage*, Princeton 1985.
- Young, R.M., *The historiographic and ideological contexts of the nineteenth-century debate on man's place in nature*, in: M. Teich en R. Young, (red.), *Changing perspectives in the history of science*, Londen 1973, 344-438.
- Young, R.M., *Malthus and the evolutionists: The common context of biological and social theory*, in: 'Past and Present', vol. 43, mei 1969, 109-45.
- Ziegler, H.E., *Einleitung zu dem Sammelwerke Natur und Staat*, Jena 1903.
- Zigman, P., *Ernst Haeckel und Rudolf Virchow: Der Streit um den Charakter der Wissenschaft in der Auseinandersetzung um den Darwinismus*, in: 'Medizin Historisches Journal', vol. 35, nr. 3-4, 2000.
- Zimmermann, W., *Die Auseinandersetzung mit den Ideen Darwins: Der "Darwinismus" als ideengeschichtliches Phänomen*, in: G. Heberer en Fr. Schwanitz (red.), *Hundert Jahre Evolutionsforschung*, Stuttgart 1960.
- Zmarzlik, H.-G., *Der Sozialdarwinismus in Deutschland als geschichtliches Problem*, in: id., *Wieviel Zukunft hat unsere Vergangenheit?*, München 1970.
- Zmarzlik, H.-G., *Sozialdarwinismus*, in: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, Bd.V, 905-10, Freiburg 1972.

Register

- Agassiz, Louis 71, 299, 470
Alldeutsche Verband 398, 486
altruïsme 69, 132, 189, 269, 272, 298, 311v,
454, 465, 474, 483, 487, 525
Ambon, Gabriel 204, 216
Amerikaanse Burgeroorlog 290, 376
Ammon, Otto 220, 224, 332, 359, 376-98,
400, 422, 424, 430, 434, 437, 488, 521
analogieredenering 219, 297, 403, 416, 496,
498, 502
anarchisme 35, 65, 204v, 507, 510
Anti-Corn Law League 146, 168, 175, 296
anti-etatisme 205, 212, 219, 240, 267, 286,
289
anti-politiek 432, 496, 527
anticlericalisme 32
antisemitisme 368v, 396, 428, 432, 437, 442,
445, 484, 489
antropocentrisme 42, 62, 67, 123, 128, 259,
277, 402, 466, 473
antropologie 5, 8, 52, 65, 124, 134, 136v,
139, 144, 150, 159, 185, 220, 328, 331v,
347, 353, 376v, 422-4, 432, 439v, 460,
473, 492, 494
antropologie, politieke 332, 447
antropologie, sociale 332, 380, 382, 390,
396, 398
antropometrie 332, 380, 424
antroposociologie 223, 424v, 429, 431v, 497,
502
arbeidsdeling 116, 264, 279, 360, 364, 366,
370, 464v, 474, 483, 503
arische mythe 151, 155, 224, 379, 382, 386,
397v, 422, 424, 426-30, 440, 498
aristocratie 42, 58, 92, 94, 96v, 150, 154,
165, 167v, 177, 207, 219, 229, 247, 297,
310, 312, 315, 345, 380-3, 388, 391, 425,
429, 441, 446, 462
aristotelisch natuurbeeld 45
armenhulp 107, 109, 178, 181, 215, 357, 359,
367, 384
atavisme 471
Athenaeum Club 107, 169, 246
Bacon, Francis 60, 103, 242, 261, 479
Baer, K.E. von 64, 264, 279
Bagehot, Walter 5, 16, 111, 136, 142-59, 168,
170, 185, 190v, 224-6, 247, 293, 296,
303, 334, 347, 365, 396, 402, 433, 443,
494v, 501, 512
Bain, Alexander 247
Balfour, Arthur 159, 355, 482
Bannister, Robert 12-14, 16-19, 30, 89, 193,
235, 301, 327, 493, 498, 500, 507, 514,
518-24
Barnes, Harry 400, 508-12, 526
Barzun, Jacques 29, 302
Bates, Henry 308
Bateson, William 341, 356
Beagle, reis met de 95, 101, 104, 107
Bebel, August 227, 288, 380v, 435, 463, 515,
521
Becker, Howard 400, 508-10, 527
Bellamy, Edward 19, 307, 321v, 324, 342
Bellomy, Donald 507, 526
Bentham, Jeremy 63, 114, 169, 209, 267, 312
Bernhardi, Friedrich von 203, 225, 371, 395,
521
Bernstein, Eduard 227, 435
Bertillon, Alphonse 331
Besant, Annie 312
biogenetische wet 469v, 474
biologische aristocratie 220, 229, 500
biologisering 134, 182v, 447, 496, 501, 505,
523, 527
biologisme 25, 412, 419
biometrie 287
Biometrika, tijdschrift 354
Bismarck, Otto von 14, 196, 198, 207, 295,
361v, 372, 377, 386, 390, 392, 395, 402,
449v, 460-2, 527
Blossfeldt, Willy 484
Boerenoorlog 156, 290, 376
Bonnet, Charles de 51, 202
Bosanquet, Bernard 227, 295
Bouglé, C elestin 222, 399, 510

- Bowler, Peter 26, 29, 32, 120-2, 262, 271, 518v, 528
- Bölsche, Wilhelm 477, 521
- breedhoofdigen 379, 382, 421, 424, 426, 429
- Bridgewater Treatises* 61v, 123
- Brigham, Carl C. 431
- Bright, John 92, 310
- Broca, Paul 6, 220, 223, 406, 417, 425v
- Brougham, Henry 93
- Bryce, James 159, 355
- Büchner, Ludwig 65, 205, 460, 463, 477, 521
- Buffon, George-Louis Leclerc, Comte de 50v, 57, 59v, 202v
- Burke, Edmund 51, 68, 117, 292
- Burton, David 513
- Butler, Rohan 29, 301
- Butler, Samuel 29, 73, 120, 283, 301, 314, 334
- Camper, Peter 135
- Candolle, Alphonse de 104, 202
- Carlyle, Thomas 95, 117v, 120, 154, 390v, 396
- Carnegie, Andrew 226v, 240, 246, 400, 514
- Carpenter, William 98, 165
- celtheorie 197, 211, 222, 268, 344, 415, 460, 464v, 471, 473v, 503
- Chalmers, Thomas 62, 202, 226
- Chamberlain, Houston Stewart 296, 424, 430, 437, 511
- Chamberlain, Joseph 296
- Chambers, Robert 64v, 83-7, 89, 97, 111, 122, 124, 161, 169, 276 (zie ook: *Vestiges*)
- Chapman, John 39, 169
- Chartisten 42, 92v, 108, 180, 310
- Chatterton-Hill, George 332, 408-15, 417
- christen-socialisme 180, 212
- Churchill, Sir Winston 354v, 358
- Clark, Linda 23, 26, 507, 518v
- Closson, Carlos 219v, 224, 398, 431
- Cobbett, William 109, 117
- Cobden, Richard 92, 146, 169
- Coleridge, Samuel 81
- collectivisme 8, 13-5, 17, 34, 131, 175, 210, 218, 223, 248v, 251, 281, 286v, 289, 291v, 298, 307, 312, 329, 402, 412, 419, 512, 516v, 527
- Collignon, René 220
- Collin Wells, David 30
- Combe, George 161
- Comte, Auguste 6, 40, 99, 113v, 129, 158, 210v, 219, 221v, 225, 264, 279, 292, 302, 349, 361, 399, 401, 403, 479, 497
- comtisten 158, 297
- Condorcet, Antoine Nicolas de 102, 246
- conflicttheorie 196, 508v, 511
- Conrad-Martius, Hedwig 28v, 517
- Conry, Yvette 218, 526
- conservatisme 3, 13v, 16v, 19, 35, 170, 181, 362, 396, 478, 482, 510, 518, 521
- continuïteitsidee 45, 51-3
- contraselectie 20, 132, 164, 167, 189, 194, 215, 218, 220, 225, 235, 466, 484, 487, 490, 502, 517
- coöperatief gedrag 26, 189, 194, 209, 215, 287, 290, 293, 296, 298, 312, 344, 367, 373v, 464, 476, 485, 513, 519, 525
- Cornwall Lewis, Sir George 169v
- corporatisme 200, 362, 372v, 383, 387, 464, 479, 483
- craniometrie 377, 421
- Crawley, A.E. 355, 357
- creationisme 121, 128
- criminologie 208, 210, 331, 399, 470
- Crook, Paul 30, 34, 203, 507, 526
- Crozier, John 227
- Cuvier, Georges 70v, 94, 202v
- Darwin, Charles *passim*; degeneratievrees van, 405; en Galton, 91, 334v, 337, 341-8; en Haeckel, 452-6, 468; invloed Malthus, 42, 101-18; en lamarckisme, 79v, 279; persoonlijke geschiedenis, 92-5; en radicalisme, 91-7; en sociaal-darwinisme, 5v, 21-3, 26v, 185-91, 225, 236, 491-505; en Spencer, 242, 245, 250-61, 263-6, 270-4, 279, 280v, 495; en Wallace, 105-7, 307-9, 312-21, 328. (zie ook: *darwinistische revolutie*, *Descent of man*, *Expression of the emotions*, *Huxley*, *Notebooks*, *Origin of species*)
- Darwin, Erasmus (broer) 64, 81, 93, 334
- Darwin, Erasmus (grootvader) 64, 81, 93, 334
- Darwin, Francis 355, 500
- Darwin, Leonard 482
- Darwin, Robert 92
- darwinistische revolutie 40, 119v, 127v, 131, 312, 519
- Davenport, Charles 358
- degeneratie 7, 20, 59, 129v, 144, 154, 163, 165, 170, 175, 178, 182v, 187, 193, 215, 218, 221, 228v, 283-5, 289, 293, 324, 329, 332v, 342v, 350-4, 357, 360, 402, 404-14, 419v, 426v, 440, 482, 499, 501, 503, 505
- Degler, Carl 518
- deïstische natuurvisie 39, 57, 81, 84, 97, 110, 122, 431
- democratisering 96, 165, 167, 170, 176, 178, 193, 229, 301, 310, 345, 383, 412, 427, 436, 500, 503, 516
- Demolins, Edmond 216, 223

- Descartes, René 55, 58, 202
- Descent of man* vii, 6, 20, 41, 132, 145, 159, 162, 174, 185v, 190-4, 200, 223v, 256v, 260, 263, 278v, 287, 316v, 343-7, 377, 393, 406v, 426, 492, 494v, 525
- Desmond, Adrian 96
- determinisme 42, 54, 80, 100, 282, 358, 360, 364, 370, 384, 425, 439, 444
- Dicey, Albert 286
- Dickens, Peter 34, 497
- Diderot, Denis 63, 74-6, 479
- dienstplichtigen, onderzoek naar 376-80, 394, 422, 487
- Disraeli, Benjamin 14, 118, 293v
- Dohrn, Anton 405, 408
- Down 93, 281, 335, 344, 454
- Draper, John William 241
- Duitsland, sociaal darwinisme in vii, 3, 8, 14, 34, 63-7, 197, 200, 202, 207, 217, 221, 224, 228, 233v, 286-91, 296, 298, 348, 354, 357, 359, 361, 372v, 376v, 381-3, 388v, 392-5, 398, 402, 409, 430, 433v, 438, 449, 451v, 455, 459, 462-4, 467, 477v, 485-9, 500, 504, 515-8, 520, 527v
- Durkheim, Émile 210, 221, 399, 409, 432
- Ecker, Alexander 217
- 'economie van de natuur' 46, 77, 113-6
- Economist, The* 145v, 159, 168, 244, 268, 273, 293, 402
- Eerste Wereldoorlog 7, 31, 131, 203, 234, 376, 417, 461, 478, 482, 484v, 489, 526
- Ehrensfels, Christian von 446
- eliminatie van het zwakke 9, 40, 42, 54, 74, 77v, 110, 122v, 130, 132, 153, 181, 186, 192, 210, 231, 285, 303, 324-6, 329, 332, 408, 414, 426, 471, 494v, 498, 516
- Eliot, George 162, 169, 285
- elitisme 229, 339, 388v
- Ellis, Havelock 327, 479
- Ellwood, Charles 399
- energetische imperatief 481, 483
- Engeland, sociaal darwinisme in vii, 1, 3, 6, 8, 40, 42, 58, 60-4, 70, 91, 101, 107v, 110-2, 117v, 146-9, 153, 158, 166, 172, 177-80, 200, 202, 221, 226, 228, 232-4, 239, 243-6, 286, 289, 291, 296, 298, 301, 313v, 322v, 340, 354, 358v, 376, 387, 402, 409, 422, 425, 453-5, 486, 500, 504, 528
- Engels, Friedrich 110
- Entartung 285
- erfelijkheid 2v, 9, 13v, 42, 77, 79v, 87, 94, 96, 98v, 121-3, 126, 129, 146, 150-2, 157, 172, 174, 223, 227, 236, 251, 254, 258, 261, 264v, 270, 280-7, 290v, 299v, 310, 312, 317v, 325, 332-4, 337-47, 350v, 355-8, 365, 369, 375, 378, 380, 383-5, 399, 402, 410, 425, 427, 429, 432-4, 438, 444, 453, 464, 469, 473v, 494, 499, 501
- erfelijkheid van verworven eigenschappen 2, 77, 152, 254v, 257v, 261, 280-5, 299, 317v, 344, 375, 410, 433, 453, 469
- essentialisme 42, 58v, 64, 67, 76, 78, 85, 440, 498
- ethiek, darwinisme en 2, 9, 18, 21, 40-2, 52, 82, 99v, 114, 119-22, 127-30, 132, 150, 153, 160, 169, 228-30, 232, 257, 267, 275, 292, 311, 333, 369, 391, 398, 404, 413, 438, 450, 454, 458, 464, 473v, 487, 505, 508, 510, 513, 516
- etnologie 134, 136, 150
- eugenetica 3v, 6, 10, 13v, 25, 28, 34, 36, 99, 130, 144, 171, 175v, 181, 183, 189, 191v, 219v, 223, 225-30, 233-6, 285, 291, 301, 303, 324-8, 332, 337, 341v, 345-59, 387, 393, 404v, 414, 420, 426-9, 436, 446, 481v, 495, 499-501, 505, 516v, 527
- Eugenics Education Society* 355
- Eugenics Record Office* 354, 358
- Eugenics Review* 354
- Evans, Richard 36, 522, 527
- evolutionisme 6, 12, 25, 53, 60, 63-5, 70, 77, 85, 88, 94, 111, 121v, 124-6, 129, 137, 139v, 243v, 250, 260v, 264, 266, 275, 279, 287, 298, 402, 452, 511, 516 (zie ook: *sociale evolutie*)
- Expression of the emotions* vii, 492, 494
- Fabians 13, 309, 326, 348, 381, 479
- fascisme 29, 483, 511v
- Ferri, Enrico 227, 288v, 435
- Ferrière, Émile 200
- Feuerbach, Ludwig 65
- fin de siècle* 7, 31, 120, 383, 407, 524
- Fischer, Eugen 397v
- Fiske, John 240, 419
- Flaubert, Gustave 200
- Forel, August 446, 487
- Fouillée, Alfred 399
- Fourier, Charles 311
- Frankrijk, sociaal darwinisme in vii, 8, 32, 49, 58, 63, 92-4, 148, 194v, 200-2, 210, 217v, 221-4, 289, 298, 376, 382, 387, 394, 398, 424, 427v, 430, 441, 450, 486, 500, 504, 519, 528
- Frans-Duitse oorlog 20, 194v, 198, 201, 217, 290, 372, 376, 437
- Fransen Revolutie 51, 62, 69, 92, 96, 102, 149, 200, 292, 424, 463
- Frantz, Constantin 226
- Freiburger falanx 397v
- frenologie 98, 161, 169, 223, 320, 382

- Freud, Sigmund 471
 Fried, Alfred 484
 fylogenese 450, 464, 469-71, 473v
 Fysiokraten 40, 69, 89, 264
- Galton, Francis 3, 5v, 9, 29, 91, 140-4, 159, 162v, 171v, 175, 182, 185, 189-91, 224v, 228v, 241, 249, 281, 287, 290, 300, 319, 324, 326, 331-60, 376-8, 380, 384, 388-92, 397, 400, 405-7, 411, 414, 420, 422, 425, 429, 439, 493v, 501
- Gambetta, Léon 201
 Gasman, Daniel 29, 483v
 Gautier, Émile 35, 204-9, 215, 507, 510
 Geddes, Patrick 479
 Gegenbaur, Carl 467
 Geoffroy Saint-Hilaire, Etienne 70, 92
 George, Henry 16, 19, 109, 308, 321, 327, 479
 Germaanse ras 331, 378, 430, 437, 440, 442
Gesellschaft für Rassenhygiene 482
 'Gesellschaftsbiologie' 415, 482
 Gladstone, Willam E. 111, 145, 159, 169, 177, 293, 332v
Gobineau Vereinigung 398, 430
 Gobineau, Arthur de 154, 382v, 396-8, 425, 430, 440v, 503, 511
 Godwin, William 63, 102, 172, 246
 Goethe, Johann Wolfgang von 64, 449, 453v
 Goldman, Eric 15v, 519
 Goldscheid, Rudolf 477, 481
 Gould, B.A. 376
 Gould, Stephen Jay 113
 Grant, Madison 224, 400, 431
 Grant, Robert 94
 Gray, Asa 240
Great Chain of Being 39, 48, 50, 52v, 77, 83, 89, 511
 Green, Thomas Hill 295
 Greg, William Rathbone 5, 145, 159, 160-83, 185, 188-91, 225, 293, 306, 346v, 495, 502
 groepsselectie 290v, 419, 441, 512
 'Grote Depressie', de 179, 183, 286, 289, 402, 516
 Grotjahn, Alfred 408, 410, 414, 416v
 Gumplowicz, Ludwig 224, 228, 400v, 419, 445, 509, 512, 524
 Günther, Hans F.K. 425, 430, 511
- Haddon, A.C. 355, 357
 Haeckel, Ernst 7, 21, 129, 190, 200, 207, 213, 221, 224v, 361, 397, 416, 428, 431v, 435, 437, 442, 446, 449-90, 493v, 500v, 504, 515, 521v; en Darwin, 452-6, 468; en monisme, 475, 476-85, 488; en nationaal-socialisme, 29, 483v; en sociaal-darwinisme, 488v; en Spencer, 454, 465, 490; en Virchow, 451, 458, 463, 461, 467, 472 (zie ook: *biogenetische wet, recapitulatietheorie, substantiewet, 'Kulturkampf'*)
 Haldane, R.B. 348
 Halliday, R.J. 28
 Hanotaux, Gabriel 200
 Harden, Maximilian 226
 Hardie, Keir 287
 Harrison, Frederick 159, 214
 Hawkins, Mike 30v, 35v, 507, 527v
 Haycraft, John Berry 228, 397, 409-11, 414, 417, 517
 Hayes, Carlton 29, 301v
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 122, 295, 511v
 Helvétius, Claude Adrien 58
 Herder, Johann Gottfried 64, 76
 heroïsme 154, 390v, 396
 Herschel, John 95
 Hertwig, Oscar 120
 Hesse, Albert 434
 hiërarchisch natuurbeeld 6, 39, 44v, 47, 50, 58, 83, 126, 137, 312, 339, 387, 394, 401, 411
 Himmelfarb, Gertrude 9, 34v, 225, 518
 Hitler, Adolf 301, 359, 398, 431, 511v, 517
 Hobbes, Thomas 55v, 58, 67, 88, 110
 Hobhouse, Leonard 295, 356v
 Hobson, John A. 289, 295
 Hofstadter, Richard 11-4, 16-8, 25, 27, 33, 35, 235, 247, 327, 411, 419v, 493, 507v, 512-4, 516-8, 521v
 Holbach, Paul Thiry, Baron d' 58, 67v, 202, 246
 Holmes, Oliver Wendell 358
 Hooker, Joseph 95, 159, 241-3, 245, 249, 258, 260v, 313, 344, 347, 454, 494
 Hughes, H. Stuart 27, 524
 'human selection' 206, 217, 321, 326-8, 404
 humanisme 34, 127, 132, 230, 466
 Hume, David 61, 81
 Huxley, Thomas Henry 2v, 122-4, 129, 169, 266, 299, 303, 321, 341, 347, 407v, 494, 509, 525; en antropologie, 133, 135v, 140, 144; en Bagehot, 150, 154, 159; en Darwins theorie, 91, 95, 121, 253, 279; evolutie en ethiek, 229-33, 406; en Haecckel, 452-5, 467, 469; en sociaal-darwinisme, 21, 27, 127, 225, 231-3, 397, 404v, 504; en Spencer, 230, 241, 243, 245v, 252, 258-61, 276, 292-4, 298; 'wettenschappelijk calvinisme' van, 130, 243
 hyper-selectionisme 316-317

- idealistische natuurvisie 44, 47, 64v, 71, 149, 295, 312, 388, 402, 440, 466, 470
 ideologie, (sociaal) darwinisme als 4, 15, 18, 31v, 35v, 42, 70, 182, 202, 220, 226, 235v, 299, 303, 379, 381, 412, 438, 463, 511, 515v, 521, 525, 527, 529
 immigratievraagstuk 352, 359, 443, 446
 imperialisme 13v, 31, 34, 226, 235, 286, 289, 292v, 298, 351, 430, 496, 513-6
 imperialisme, sociaal 14, 395
 individualisme 3, 7, 12v, 15, 17, 19, 34, 42, 112, 131, 169, 200, 205, 210-2, 216, 219, 223, 230, 249, 271, 275, 281, 285v, 288v, 292-6, 298, 301, 306-12, 328, 367, 373, 402, 409-12, 419, 495, 512, 516v, 527v
 industrialisatie 58, 82, 110, 117, 119, 302
 irrationalisme 302, 511

 Jacoby, Paul 400, 432
 James, William 247
 Jena 398, 430, 432v, 449v, 461, 475, 494
 Jodl, Friedrich 476, 479
 Jones, Greta 30, 34, 507, 522
 Jung, Carl G. 471

 Kammerer, Paul 482v, 488
 Kant, Immanuel 58, 60, 75, 129, 196, 473, 511
 kapitalisme 13, 16, 31, 34, 168, 177-9, 182, 187, 208, 292, 301, 322, 326, 362, 373v, 411, 427, 445v, 481, 515, 528
 Kautsky, Karl 227, 381, 515, 521
 Kaye, Howard 127, 507, 518v, 522
 Kelly, Alfred 32, 507, 518, 520v, 527
 Kidd, Benjamin 7, 13, 288, 321, 349, 356, 397, 410-2, 415-7, 446, 513
 kiemplasma (continuïteit van het) 284v, 397, 439, 441
 Kingsley, Charles 180, 245
 Kirby, William 62
 Krause, Ernst 527
 Krimoorlog 335, 376
 Kropotkin, Peter 196, 205, 288, 495
 Krupp, Friedrich 433
 Krupp-prijsvraag 226, 397v, 433, 444, 458, 487
 'Kulturkampf' 450, 454v, 459, 461v, 516
 Kuyper, Abraham 131

 La Mettrie, Julien Offroy de 63
laissez faire-filosofie 3, 9, 12, 14, 17, 19v, 34, 165, 168-70, 181, 183, 235, 248, 289, 292, 295, 310, 327, 402v, 406, 500, 508, 511, 514-7, 527
 Lamarck, Jean Baptiste Chevalier de 21, 59, 70, 77-80, 83, 87, 89, 92v, 96, 122, 126, 143, 202, 223, 244, 254, 258, 266, 270, 274, 280, 282, 285, 317, 410, 433, 438v, 453, 466, 469, 492
 lamarckisme 120v, 143, 152, 160, 217, 221, 227, 244, 250, 254, 258, 260, 265v, 269v, 276, 282v, 285, 299, 317-9, 328, 344, 364, 402, 425, 519
 langhoofdigen 379, 421v, 424
 Lankester, Edwin Ray 404, 408
 Lapouge, Georges Vacher de 7, 20, 28, 218-20, 223, 382v, 397v, 400, 417, 421-33, 437, 440v, 444, 446, 498, 501
 Laughlin, Harry 358v
 Laveleye, Émile de 204, 212-4, 222
 Lawrence, William 124, 134
 Le Bon, Gustave 218v
 Le Play, Frédéric 200
 'Lebensraum' 226, 486, 522
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von 43-5, 51, 53v, 58, 77
 Lenin 463
 Lenz, Fritz 397
 Letourneau, Charles 227
 Lewes, George 159, 169
 liberalisme 6, 14, 16, 19, 35v, 42, 66, 69v, 91, 97, 100, 111, 119, 126, 131, 147, 165, 168-70, 177, 183, 220, 230, 234, 236, 240, 248v, 251, 286, 289, 292-5, 303, 310, 372v, 396, 402, 412, 436, 444, 461v, 489, 499, 516v, 527
 Lilienfeld, Paul von (de) 218v, 222, 332, 399, 401, 403, 408, 410-2, 415, 417, 446, 509
 Linnaeus, Carolus 46-8, 50, 88, 203
Linnean Society 251, 254, 313
 Locke, John 101, 113
 Lodewijk Napoleon 147v
 Loeb, Jacques 476, 482
 Lombroso, Cesare 470
 Loria, Achille 204, 214v, 222, 510
 Lott, Edward 240, 253
 Lovejoy, Arthur O. 76
 Lubbock, John 135-44, 150, 159, 185, 190, 225, 243, 246, 249, 260, 454, 493v, 504
 Lütgenau, Friedrich 226
 Lyell, Charles 71, 80, 82, 95, 133v, 136, 190, 244v, 264, 313, 454

 Mach, Ernst 477
 Maine, Henry 136, 139v, 142-5, 149v, 159, 185, 190
 Malthus, Thomas Robert, malthusianisme 22, 42, 50, 82, 101-14, 118, 168-74, 182, 205, 207, 252, 264, 269, 279, 298, 300, 302, 307, 310, 322, 325, 343, 365-7, 374, 386, 401, 417, 489, 514
 Mandeville, Bernard 48, 69
 Manouvrier, Léonce 432
 Marshall, Alfred 227, 249

- Martineau, Harriet 95, 107, 109, 124, 169v
 Marx, Karl 35, 126, 248, 296, 302, 327, 362, 381, 439
 marxisme 13, 34v, 288, 436, 514
 Massart, Jean 411
 materialisme 42, 58, 63, 65-7, 74, 78-80, 85, 93, 99, 114, 123, 126, 134v, 137v, 161, 193, 196, 205, 216, 302, 402, 422, 440, 454, 463, 466, 472, 516
 Matthew, Patrick 94, 124
 Matzat, Heinrich 434
 Maudsley, Henry 152, 346
 Maupertuis, Pierre Louis Moreau 57, 73v
 Maurenbrecher, Max 477
 Maurice, Frederick D. 180
 Mayer, Arno 31, 524
 Mayr, Ernst 45, 128
 McGovern, William 29, 301, 508, 511v
 McLennan, John 136v, 144, 150
 mechanistische visie 42, 55, 57, 63, 125, 302, 319, 364, 468
 Mendel, Gregor 13, 251, 264, 282, 344, 358, 501
 Mental Deficiency Act 359
 mercantilisme 113
 meritocratie 16, 32, 100, 112, 119, 181, 193, 310
 mesmerisme 169
 Meyer, Eduard 485
 militarisme 34, 196, 203, 235, 286, 298, 496
 Mill, John Stuart 111, 117, 158, 169, 176, 246, 294, 296, 298, 307, 310, 312, 321, 327, 479
 Milne-Edwards, Henri 264, 279, 423
 Mitchell, Peter Chalmers 202, 226
 Moleschott, Jacob 65
 Moltke, generaal Helmuth von 157, 194-6, 198
 monisme 7, 114, 233, 275, 392, 431, 453-5, 458-65, 468, 471-3, 475-80, 482-5, 487-90, 501, 515
 Monistenbond, Duitse 475, 477-80, 482, 484v
Monistische Jahrhundert, das 476, 478, 480, 482-486
 Moore, James 33, 189, 235, 522
 Morgan, Lewis Henry 136
 Morley, John 95, 166, 169, 249
 Morris, William 479
 Müller, Fritz 470
 Müller, Salomon 135
 Müller-Lyer, Franz-Carl 477, 479
 Mussolini, Benito 511v
 mutatiethoorie 341
 nationaal-socialisme 29, 235, 301, 303, 466, 508, 511v, 515, 517, 522
 'Nationalbiologie' 415
 nationale efficiëntie 7v, 289, 291, 348, 354, 412, 414, 479, 501
 'nature and nurture' 9, 228
 Naturphilosophie 39v, 42, 45, 64v, 67, 76, 85, 89, 128v, 161, 466v
 natuurlijke selectie, zie *selectie, natuurlijke*
 natuurlijke theologie 40, 42, 60-4, 67, 72, 110, 123, 126, 128v, 181
 Naumann, Friedrich 446
 neo-darwinisme 6, 13, 131, 282, 285, 318, 404, 417
 neo-lamarckisme 285
 Newton, Sir Isaac 56, 61, 84, 89, 119, 128, 239, 264, 315, 454
 Nietzsche, Friedrich 31, 101, 120, 383, 396, 466, 499, 504
 Nordau, Max 357, 464
Notebooks, Darwins 98, 101, 125, 491, 525
 Novicow, Jacques 31, 195-9, 202, 209, 218, 221, 226, 235, 299, 399, 407, 510v
 ontaarding 326, 342, 388, 409, 436, 445, 489
 ontogenese 464, 469v, 474
 Oostenrijk 195, 357, 361, 373, 395, 400, 450, 504, 509, 517
 Oppenheimer, Franz 400, 477, 509
 organicisme 25, 219, 222v, 332, 401, 411, 416, 424, 509
Origin of species vii, 5, 19-22, 39, 72, 79, 81, 89, 98v, 105, 111, 114, 116, 120, 126v, 129v, 133, 139, 143, 163, 185, 190, 200, 225, 245, 251-4, 257-60, 263-6, 273v, 278, 299, 301, 308, 313-5, 321, 334, 347, 418v, 425, 456, 491v, 494v, 507
 Ostwald, Wilhelm 476, 478-81, 484-6
 Owen, Richard 71, 95, 315
 Owen, Robert 117, 285, 306v, 310, 323
 'Owenites', de 306
 pacifisme 30v, 34, 196, 199, 203, 226, 248, 300, 485-7, 526
 Paley, William 61-3, 71, 101, 123, 164, 246
 Palmerston, Lord 111, 145, 148
 pangenesetheorie, Darwins 318, 344, 348
 pangermanisme 218, 221
 panmixia 283v, 399, 408, 410
 Pannekoek, Anton 227
 panpsychisme 472
 panslectionisme 6, 411, 417
 parasitisme 204, 214, 220, 367-9, 411, 474, 483
 pathologie, (sociale) 7, 218, 332, 400, 403v, 408-11, 414-6, 471, 501, 504
 Pearson, Charles 159, 226, 420, 513

- Pearson, Karl 29, 227, 287, 290, 300, 326, 336, 348, 355v, 359, 399v, 411v, 417, 479
- Peel, J.D.Y. 262, 270
- philosophes* 58, 63, 68, 78, 89, 466
- philosophical radicals* 97
- phylum 450, 469
- platonisch natuurbeeld 44
- Ploetz, Alfred 228, 300, 482
- political economy* 6v, 42, 107, 117, 169, 180, 183, 310, 401-3, 415
- Pollock, Frederick 118
- Poor Laws* 107, 109, 180
- positivisme 17, 68, 84v, 114, 129, 158, 197, 199, 201, 208, 210v, 214, 225, 228, 336, 349, 390-2, 399, 407, 479
- Potthoff, Heinz 481
- preformatietheorie 53
- Preyer, Wilhelm 521
- Prichard, James 124, 150
- Priestley, Joseph 63
- primitieve mens 52, 100, 133, 135, 139, 143v, 206, 316, 320, 470
- 'providentia' 39, 54v, 70, 132, 306, 321, 421, 499
- providentieel 41, 57v, 60, 64v, 69, 96, 101, 317
- Pruisen 73, 120, 163, 195, 200, 202v, 217v, 224, 295, 345, 361, 366, 377v, 450v, 461-3
- Quatrefages, de 79, 154
- Quetelet, Adolphe 84
- raciale hygiëne 8, 130, 226, 228, 482, 501, 505, 516v
- racisme 13, 20, 29, 31, 34, 78, 154, 223, 228, 235, 301, 327, 348v, 352, 368, 396, 398, 425, 427, 429, 440v, 447, 486, 489, 496, 498, 509, 511, 515-7 (*zie ook: ras, rasverbetering, raszuiverheid*)
- radicalisme 5, 17, 37, 39, 42, 58, 63-5, 83, 89, 91-4, 97, 101, 108v, 112, 134v, 148, 161, 205, 212, 219v, 236, 240, 243, 275, 283-6, 292, 294, 296, 301-3, 308, 310-2, 317, 320, 328, 356, 361v, 393, 447, 453, 460v, 477v, 486, 522
- ras 9, 75, 98, 101, 106, 130-4, 138, 140, 143, 153-5, 165, 171-5, 182, 186v, 189, 201v, 217, 226, 228, 235v, 255, 271v, 289-91, 316, 323-9, 337, 341-56, 379, 381, 386v, 391, 393, 405v, 409, 412-6, 420-32, 437, 439-46, 450, 457, 474, 486, 490, 494, 496, 498v, 503v, 511-7
- rasverbetering 10, 13, 325, 333, 338, 341, 348, 350v, 355, 439, 482
- raszuiverheid 155, 352, 382, 396, 424, 442
- Ratzel, Friedrich 226, 370, 377, 437, 521v
- Ratzenhofer, Gustav 196, 224, 419, 445, 479, 509
- 'Realpolitik' 293
- recapitulatietheorie 278, 469-71, 473v, 504
- Reche, Otto 437, 445
- 'recht van de sterkste' 32, 82, 443, 466, 516
- redeneerpatronen vii, 4v, 88, 139, 231, 417, 501-4, 529
- reform Darwinism* 17, 19, 25, 235, 500, 508, 519, 521, 523
- regeneratie 200, 202, 215, 312, 326, 342, 414, 440, 517
- regressiewet (Galton) 286, 341, 402
- Renan, Ernest 196, 200-2
- Rentoul, R.R. 228
- Restif de la Bretonne, Nicolas 75
- Retzius, Anders 380, 422
- revisionisme 29, 32, 193v, 236, 435, 508, 518v, 522-6, 528
- revolutie, darwinistische 40, 119v, 127v, 131, 312, 519
- Ricardo, David 42, 114, 158, 310, 401
- Richet, Charles 476, 483v
- Ripley, William 220, 228
- Ritchie, David 226, 295, 327
- Robinet, Jean Baptiste 75
- Romanes, George J. 347, 355
- romanticisme 64, 68, 82, 209, 336, 344, 466v
- Roosevelt, Theodore 400, 513
- Rousiers, Paul de 223
- Rousseau, Jean-Jacques 68, 102, 143, 212, 336, 380
- Royer, Clémence 225, 425
- Ruppin, Arthur 434
- Ruse, Michael 276, 286
- Ruskin, John 295, 479
- Russell, Bertrand 357
- Saint-Simon, Comte de 292, 311
- Saleeby, C.W. 228, 355
- Salisbury, Lord 309
- saltationisme 341
- scala naturae* 45v, 52, 77, 79, 276
- Schäffle, Albert 221v, 224, 228, 332, 360-77, 386, 395, 399, 401, 412, 437, 446, 509, 524
- Schalk, Emil 226
- Schemann, Ludwig 224, 383, 397v, 430
- Schmidt, Heinrich 477
- Schmidt, Oscar 224, 228, 435
- Schnell, Hermann 485
- Schopenhauer, Arthur 85-7, 387
- sciëntisme 7, 32, 422, 466, 496
- Sebright, Sir John 108
- Sedgwick, Adam 70, 83, 126
- Seeley, John 159

- selectie, kunstmatige 22, 29, 40, 108, 144, 255, 291, 324, 337, 341, 345, 353, 393, 439, 500, 503
- selectie, natuurlijke 2, 5, 14, 16, 20-2, 28, 32, 36, 40-3, 48, 51, 69, 101, 104v, 115, 117, 121-4, 127, 131, 139, 141-6, 150v, 154-7, 160-7, 170, 174v, 185-94, 198, 203-10, 213v, 219, 221, 225v, 230-6, 250-4, 257-66, 269-77, 280-7, 290v, 295, 298, 302, 307, 309, 311-9, 326-8, 332, 337, 349, 353, 359, 364, 372, 377, 380, 383-6, 391-4, 399, 402, 405v, 410-4, 417, 419, 424-8, 435, 438, 441-6, 457, 468-71, 484, 491-505, 509, 513, 516v, 520, 523; voorlopers van, 72v, 76-81, 88
- selectie, regressieve 382 (zie ook: *contra-selectie*)
- selectie, seksuele 25, 81, 187, 215, 257, 318v, 322, 326, 328, 341v
- selectie, sociale 6, 20, 29, 189, 208v, 217-20, 223, 231-3, 328v, 367, 371-4, 380, 383, 385, 388, 406, 417, 423v, 427-9, 442, 444-6, 490, 495v, 498, 501v, 505, 516
- selectionisme 209, 220, 223, 236, 258, 282v, 285, 307, 311, 313, 317, 325, 327v, 425v, 428v, 498
- Semmel, Bernard 31
- Shaw, (George) Bernard 120, 131, 312, 322, 326, 348, 355, 357, 417, 499, 504
- Shrewsbury 92, 491
- Simpson, G.E. 29
- Small, Albion 247, 400, 419, 509
- Smiles, Samuel 111v, 118, 285
- Smith, Adam 42, 113v, 116, 158, 209, 264, 401
- sociaal-darwinisme vii, 3-9, 11-14, 16-20, 22-23, 25-37, 41, 48, 52, 55, 68, 78, 88, 121v, 130, 144, 150, 154, 157, 164, 167-9, 175, 181, 185v, 189-99, 202-21, 224-6, 229-36, 251, 262, 269, 280v, 289, 296-303, 327, 332, 377, 397, 399v, 411, 417-20, 434, 446, 466, 483, 487-9, 492-8, 500-4, 507-28; definitie, 4, 11, 22-31, 72, 186, 189, 195, 236, 297, 338, 342, 353, 357, 404, 466, 500, 509v, 521, 526-8; als mythe, 12, 17v, 20, 30v, 382, 504, 523, 525 (zie ook: *ideologie, reform Darwinism, sociologisch darwinisme*)
- sociaal instinct 100, 151v, 187, 189, 387, 393, 473, 495, 528;
- sociaal-lamarckisme 33, 36
- sociaal-democratie 36, 362, 380v, 396v, 435, 438, 450, 461, 477, 485, 521
- social engineering* 9, 130, 290, 479
- sociale evolutie 19, 142, 160, 192, 206, 232, 248, 279, 286, 289, 298-300, 309, 356, 363-367, 370, 373-375, 383, 393, 399, 408-409, 415, 418-420, 432, 488, 498-499, 501
- sociale hygiëne 222, 228, 482
- sociale selectie, zie *selectie, sociale*
- sociale zekerheid 367, 386
- socialisme 9, 14v, 19, 21, 26, 29-31, 34-6, 66, 109-10, 120, 126v, 180, 191, 204-7, 215, 227, 234, 236, 249, 287v, 290, 292, 295, 300, 303, 306-12, 321-7, 348, 356, 361v, 373v, 397, 402, 404, 412, 419, 427-9, 435-8, 446, 461, 463v, 474, 477, 489, 499, 510, 515, 517, 521
- sociobiologie 25, 30, 34, 131, 224v, 235, 497
- sociologie 6v, 12-5, 18, 20, 33, 36, 40, 63, 69, 128, 185, 192, 194, 196, 198v, 203, 208-24, 228, 234, 261, 264, 297, 299, 302v, 306, 324, 327, 355-8, 360-3, 366, 390, 399-403, 407, 411-20, 423-5, 435, 446, 477, 487v, 497v, 504, 508-10, 518, 524, 526
- sociologisch darwinisme 192, 194, 209, 221, 400, 417-20, 526
- solidarisme 222
- solidariteit 12v, 289, 411-4, 427, 443, 450, 466, 474, 495
- Sombart, Werner 485
- Sorokin, Pitirim 399
- Sparta (Spartaanse selectie) 345, 487
- Spencer, Herbert 3, 6, 21v, 40, 72, 102, 109, 122, 129, 169, 173, 183, 185, 200, 205, 211, 218v, 222-4, 227, 239-303, 332v, 347, 360-1, 363, 375, 401-3, 418-20, 434, 436, 454, 465, 479, 490, 499, 501; invloed in Amerika, 11, 13-6, 239v, 246v, 261, 298, 300v, 520; en Darwin/darwinisme, 242, 245, 250-61, 263-6, 270-4, 279, 280v, 495; invloed in Engeland, 240-6, 248-51, 261, 298; evolutieconcept, oorspronkelijk, 22, 259, 265, 276v, 279; en Huxley, 230, 241, 2434, 245v, 252, 258-61, 276, 292-4, 298; individualisme, 131, 275, 286, 288v, 292-4, 298, 412, 495; lamarckisme van, 244, 254v, 258, 261, 266, 270v, 274, 276, 279, 281-6, 297; en liberalisme, 230, 248v, 251, 286, 289, 293-6; en natuurlijke selectie, 254, 256, 260-81, 283; en sociaal-darwinisme, 13-6, 191v, 199, 212-5, 251, 262v, 280v, 297-300, 302v, 419, 504, 512-5, 520; en Wallace, 252, 259v, 306-12, 314v, 317-22, 326, 328; en Weismann, 254, 258, 282-5 (zie ook: *survival of the fittest*)
- spencerisme 25, 199, 223, 237, 248, 262, 265, 279, 281, 297, 307, 311, 322, 419
- Spengler, Oswald 120
- Spiller, Gustave 399

- Spinoza, Benedictus de 468
 spiritisme 307, 311, 316, 319
 stambomen 450, 457, 469
 standen 383-6, 388, 465, 475
 Steinmetz, Sebald Rudolf 225, 300, 358, 400
 Stephen, James 176
 Stephen, Leslie 118, 159, 169, 229, 336, 347
 sterilisatie 354, 358, 420
 Stirner, Max 466
 Stöcker, Helene 477
 Strauss, David Friedrich 162, 460
struggle for existence, strijd om het
 bestaan 5, 12v, 19-22, 25v, 32, 48, 67,
 72-7, 80-2, 85, 88, 91, 98, 101-5, 110,
 115-8, 122, 138, 141, 152, 158, 160, 164,
 167, 173, 188, 191, 196-9, 201, 206, 209,
 213-5, 220, 223, 226, 230-2, 235, 252,
 262, 265, 271, 279-81, 287, 289v, 296,
 300, 302v, 314-6, 323, 327, 341, 353,
 363-75, 381, 387, 393, 395, 400v, 404,
 408, 412v, 417, 420v, 439, 441, 443, 446,
 457, 459, 483-90, 495v, 502v, 508, 510,
 520
struggle for life 22, 122, 216, 400, 501
 substantiewet 471
 Sumner, William Graham 12v, 17, 199, 247,
 419, 520
survival of the fittest 12, 14, 17, 22, 40, 85,
 122, 174, 183, 227, 229-33, 240, 252,
 255v, 260, 262, 274, 291, 296, 301, 303,
 307, 326, 356, 365, 400, 405, 408, 417,
 419v, 426, 498v, 501, 503, 514
survivals 137, 142
- Tarde, Gabriel 131, 204, 208-11, 214, 222,
 399, 510
 teelselectie 105, 337, 440v, 500
 teleologie 28, 54, 57v, 63v, 70, 77, 121, 265,
 276, 338, 467v
 theïsme 50, 468
 theocratisch natuurbeeld 39, 43
 Tille, Alexander 220, 224, 398, 517, 521
 Tirpitz, admiraal Alfred von 371, 395, 486
 Tocqueville, Alexis de 145, 172, 176
 Tolstoj, Leo 203
 Topinard, Paul 223, 432
 Tönnies, Ferdinand 358, 477
 Trotter, Wilfred 226
 Tylor, E.B. 136v, 140, 142, 144, 150, 190,
 247
 Tyndall, J. 243, 245-7, 260, 303, 347
- 'Übermensch' 383
 Unold, Johannes 479, 482-4
 'use and disuse' 270, 284, 318
 utilitarisme 42, 58, 63, 71, 81, 97, 114, 117,
 148, 150, 209, 267, 311, 317, 320, 386v
- 'utopia' 39, 41, 55, 57v, 70v, 231, 306v, 316,
 321v, 405, 480, 499
 utopisme 307, 320
- Vaccaro, Michel-Ange 400
 Vadala-Papale, G. 204, 208
 Vandervelde, Émile 411
 Veblen, Thorstein 419
 Verenigde Staten, sociaal darwinisme in vii,
 3, 11, 13, 15-19, 29, 108, 188, 193, 221,
 224, 240, 246-8, 261, 289, 298v, 301,
 314, 322, 340, 352, 354, 358v, 398, 400,
 419, 422v, 428, 431, 482, 500, 504, 512,
 515-7, 520, 526, 528
 Verlichting 42, 57-9, 61, 63, 67v, 93, 128,
 138, 149, 160, 166, 246, 336, 372, 452,
 466
Vestiges of creation 65, 82v, 87, 97, 124, 126,
 276
 Virchow, Rudolf 66, 207, 377, 380, 416, 435,
 451, 458, 461, 463, 467, 472
 vitalisme 66, 85, 303, 468, 470, 472, 477
 Vogt, Carl 65, 136, 346, 460, 521
 volkse gedachte 158, 437
 Voltaire, François Arouet de 43, 73
 vooruitgangsgeloof 6, 12, 19, 22, 44, 49, 53,
 58v, 67, 70, 72, 76-8, 81-5, 89, 96, 102,
 111, 117, 122, 130, 136-8, 141, 151,
 155-8, 166, 169, 172-5, 183, 188v, 191,
 193-5, 199, 206, 211-5, 218, 230, 232,
 247v, 256, 259, 268, 270v, 275, 277, 279,
 283-6, 294, 298, 300, 309, 316, 323v,
 364v, 374v, 402-8, 420, 425, 433, 452,
 456v, 460, 462, 465, 475, 485, 489, 495,
 507, 510, 513, 516, 520
 voorzienigheid in de natuur 40, 63, 69-71,
 126, 180 (*zie ook* 'providentia', *provi-*
dentieel)
 Vries, Hugo de 341
 Vrijdenkersbeweging 66, 169, 461, 475-7
- Wagner, Claus 225
 Wagner, Richard 361
 Wallace, Alfred Russel 9, 21, 26v, 97, 102,
 105-9, 123v, 127, 136, 139-41, 144, 162-
 4, 185, 190-4, 206, 225, 251, 254, 259,
 264, 299, 305-29, 342, 345, 347, 360,
 397, 404, 407v, 411, 426, 454, 460, 473,
 492-5, 504, 509; en Darwin, 105-7, 307-
 9, 312-21, 328; socialisme van, 306-12,
 321-7, 324, 326; en Spencer, 252, 259v,
 306-12, 314v, 317-22, 326, 328; en spiri-
 tisme, 307, 311, 316, 319 (*zie ook:*
 '*human selection*')
 Wallas, Graham 203, 327, 348
 Walther, Johannes 487

- Ward, Lester Frank 11, 13, 30, 247, 299v,
400, 410, 419v, 476, 509
- Webb, Beatrice 248v, 327
- Webb, Sidney 227, 312, 326
- Wedgwood, Emma (Emma Darwin) 92, 95
- Wedgwood, Josiah 92
- Wedgwood, Susannah 92
- Wehler, Hans-Ulrich 31, 514-6
- Weikart, Richard 29, 34, 193, 522, 527
- Weismann, August 6, 9, 13, 127, 228, 258,
282-5, 288, 318, 325, 344, 356, 358, 360,
381, 384, 397, 402, 410, 412, 420, 438v,
441, 501
- Weldon, Walter Frank 287, 355
- Wells, H.G. 1-3, 9, 30, 35, 72, 124, 300, 322,
327, 348, 355v
- 'Weltpolitik', Duitslands 203
- Westermarck, Edward A. 355, 357
- Whigs* 93, 97, 107, 111
- Wigand, Albert 120
- Wilberforce, bisschop Samuel 122, 241, 347
- Wilhelm I, keizer 361
- Wilser, Ludwig 377, 398, 436, 446
- Wilson, James 145v, 159, 169
- Wilson, Woodrow 159
- Woltmann, Ludwig 224, 228, 332, 396, 398,
400, 429v, 434-7, 488, 498, 501
- Wordsworth, William 62, 170
- Worms, René 222v, 399, 432, 446
- Wyllie, Irwin 513v
- X-Club* 243, 454
- Yerkes, Robert 376
- Young, Robert 27, 493
- Zentrum*-partij 451
- Ziegler, Heinrich 226, 228, 397, 433-6, 477,
521
- Zmarzlik, Hans-Günther 28, 32, 515v